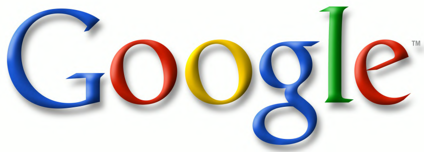

ГЛАСНИК

СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА

КЊИГА 71

РАСПРАВЕ И ДРУГИ ЧЛАНЦИ

СА ДВЕ ГРАФИЧНЕ ТАБЛИЦЕ

У БЕОГРАДУ 1890

У ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

На продају у књижарници В. Валожића

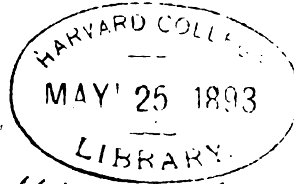
HARVARD COLLEGE
MAY 25 1893
LIBRARY

ПРЕГЛЕД.

СТРАНА

ЕНГЛЕСКА, ФРАНЦУСКА И СРПСКА ПОРОТА.

НАПИСАО

Ј. Ђ. Авакумовић.

II. Ново суђење после поротне пресуде.

(СВРШЕТАК)

После те претходне напомене о постанку и развитку овог правног средства за отклоњење неправедних осуда, сад ћемо да пређемо на поједине случајеве, у којима француски казнени поступак допушта ново суђење у корист каког осуђеника.

Тако:

1., Кад би биле две једна другој супротне осуде.

То је први случај новог суђења у корист каквог осуђеника.

Такав случај био би онда, кад би се стекло ово двоје:

1., Кад би извршном пресудом већ било осуђено једно лице за какво кажњиво дело, а опет другом пресудом било би осуђено друго лице за исто кажњиво дело; и поред тога.

2., Кад те две осуде једна поред друге не би могле опстати, већ кад би једна од њих искључивала казнену одговорност једног од осуђеника, а то је, кад један од осуђеника мора бити невин.

То, разуме се, може да буде само у оним случајевима, где би било доказано, да је био само један главни кривац, а међу тим би два лица била осуђена као главни и засебни кривци, а не као саучесници. На против где би био последњи случај, ту не би било места том новом суђењу, јер саучесника наравно да мора бити више, па по томе и осуда једног не претпоставља невиност другог.

Ну у сваком случају не допушта се тек тако лако ново суђење због тога узрока. Да би се оно допустило потребно је, да је као несумњиво утврђено ово:

а., Да нема никакве могућности да су оба осуђеника криви за једно исто дело;

б., Да су оба осуђеника осуђени разним пресудама, а не једном истом пресудом; и

в., Да из осуде једнога већ сама по себи потиче невиност другога осуђеника.

То су услови, због којих се у Француској допушта ново суђење у корист каквог осуђеника.

Неће бити сувишно да тај први случај новог суђења у корист осуђеника објаснимо примерима из француске практике.

Тако су француски судови допуштали такво ново суђење у оваквим случајевима:

1. Где су, разним пресудама, тројица били осуђени као главни кривци за једно кажњиво дело, а међу тим је било доказано, да их није било више од двојице;

2. Где су двојица, опет засебним пресудама, били осуђени за једну исту крађу, а међу тим је доказано, да је крађу учинило само једно лице без саучесника;

3. Где је пет лица било осуђено, трима разним пресудама, за један исти покушај крађе; а међу тим је било доказано, да су тај покушај извршила само четворица;

4. Где су двојица била осуђена, двема пресудама, сваки као једини и главни кривац за обрањење из пушке; а међу тим би било доказано, да је рана произведена само једним пуцањем из пушке;

5. Где су две пресуде осудиле два лица под једним именом, а међу тим би се доказало, да је извршено само једно једино кажњиво дело и само од једног лица; и најпосле

6. Где су два разна лица двема пресудама била осуђена за једно исто убиство; а међу тим би се доказало, да је убиство извршило само једно лице.

Таквих случајева било је код француских судова, и они су тада допуштали ново суђење.

Међу тим да би се боље разумело то питање неће бити сувишно да наведемо и неке противне случајеве, у којима Французи нису допуштали ново суђење. То су били:

а, У двема разним пресудама била су осуђена четворица као извршиоци једне исте крађе, па после се доказивало, да их је било само тројица, али се то није могло доказати и за то одбило ново суђење; и

б, У једном случају, где је једном пресудом било осуђено једно лице, да је извршило крађу у друштву са још некима, није допуштено ново суђење, и ако је другом пресудом осуђено за исту крађу друго лице, јер у тој другој пресуди није било констатовано, да крадљивац није имао другога саучесника у крађи.

После тих примера о новом суђењу у тим случајима, обратићемо пажњу само још на неколико питања о овом питању.

Прво од тих питања јест ово: да ли се, из горњих узрока, може допустити ново суђење и онда, кад би један од осуђеника био осуђен in contumatiam (као одбегли или одсутан).

У том питању мора се разликовати ово двоје:

а., Кад би се побијањем осуде in contumatiam хтела доказати невиност онога, који је био осуђен, а по учињеној одбрани пред судом могло би се доказати да је невин, и

б., Ако би се таквом (последњом) пресудом, без личне одбране осуђеникове, хтела доказати невиност онога, који би био осуђен in contumatiam.

У првом од та два случаја, француски казнени поступак допушта ново суђење.

Ну, у оном другом случају Французи не допуштају ново суђење. Они веле, да осуђеник in contumatiam има, и без новог суђења, подесно средство да отклони неправедну осуду; он може да предстане суду и искаже своју одбрану. А докле год то може бити, дотле и не треба да буде места новом суђењу онако, како се оно овде представља. Само онда, кад се већ више не може осуда in contumatiam оборити путем жалбе, треба да има места новом суђењу.

Толико ће бити доста о том првом питању. А сад да пређемо на друго.

Друго је питање у овоме:

Да ли има места новом суђењу на случај да су осуђеници помрли, или да је умрьо бар један од њих?

Било је у Француској мишљења, да не би требало дати ново суђење на случај, да је ко од осуђеника умрьо. Такво мишљење бране обично тиме, што у случају осуђеничке смрти пре новог суђења, не може на том суђењу да буде и сам пређашњи осуђеник; а без тог присуства не може, веле, да се докаже његова невиност. То нарочито важи за случај, ако су већ помрли сви осуђеници.

Ну међу тим други мисле, да и у случају осуђеникове смрти, опет треба допустити ново суђење, само ако би било осталих услова за то. Важно је, веле ови, свакако да се скине прља са успомене осуђеникове. Нарочито по-

родица осуђеникова има интереса, да се докаже невиност осуђеникова колико због угледа свог имена, толико и због могућих накнада и трошкова, од чега би она могла да буде поштеђена, кад би се доказало, да је њен члан невино био осуђен ([1]).

Ми се слажемо с овим другим мишљењем, јер је за породицу каквог осуђеника на сваки начин врло важно, да ли ће носити окаљано или чисто име, као и да ли ће се ослободити плаћања или не.

2. **Кад би се доказало, да је живо оно лице, због чијег је замишљеног убијства неко већ био осуђен.**

То је случај, у коме Французи допуштају ново суђење, па ма да би ранији осуђеник већ био и умрьо.

То може да се деси само код осуде за убијство. То бива, на прилику, кад би ко био осуђен да је убио неког човека, за кога би се држало да је мртав, а међу тим би се доцније тај човек јавио као жив. Тада се допушта ново суђење у корист осуђеника одмах и без великих тегоба. Чим би се доказала идентичност личности, која је сматрана као убијена с оном, која би се појавила, одмах би се допустило ново суђење, те да би се њиме дало задовољење ранијем невином осуђенику.

Па ако би осуђеник још био жив, он би се одмах пуштао као невин, чим би се то доказало. А ако би он већ био мртав, онда му се по француском казненом праву поставља старалац (curator), с којим се врши ново извиђање у место умрлог осуђеника; за тим се изриче пресуда. По што се тим новим извиђајем докаже невиност пређашњег осуђеника, пресуда гласи, како се скида прља са успомене покојног осуђеника.

([1]) За све довде види Hélie речене књ. IX., стр. 520—525.

То је опште мишљење у Француза за такве случајеве ([1]).

3. Кад би ко био осуђен по лажним сведоџбама или документима.

То је трећи услов новог суђења по француском казненом поступку.

Ново суђење због лажне сведоџбе може се тражити само онда, кад би извршном пресудом већ било доказано, да је какав сведок у првом казненом процесу сведочио лажно. Тек кад би сведок био коначно осуђен за своју пређашњу лажну сведочбу, допушта се ново суђење.

Услови за ново суђење у таквом случају код Француза ово су:

а., Да се тек после извршне прве пресуде сазнало, да је сведок лажно сведочио. Тај се услов тражи с тога, што кад би се о том лажном сведочењу сазнало још пре изречене прве пресуде, онда су поротници и судије већ морали имати у виду тај факат при првашњем суђењу, те по томе не би било разлога дати ново суђење на том основу, који су поротници и судије ценили, па га само нису уважили.

б., Да је лажни сведок већ осуђен за своју лажну сведоџбу против осуђеника. При томе не прави никакву разлику, да ли је таквог лажног сведока употребио тужилац или оптуженик. Доста је само то, да је сведок лажно сведочио против осуђеника.

Где би било тих услова, ту се по француском казненом поступку допушта ново суђење у корист осуђеника. Дело се онда на ново износи пред поротни суд, и овај, по претходном потпуном извиђају, суди по ново пређашњем осуђенику. Ну лажан сведок нема приступа на том новом извиђању и претресу пред поротним судом. Само се износи

([1]) Hélie, реч. књ. IX. страна 525--527

пред пороту пресуда о осуди лажног сведока, и према томе и осталом извиђеном стању ствари порота онда одлучује.

Неће бити сувишно, да овде нарочито поменемо, како француско казнено право не допушта тражење новог суђења на основу лажне сведоџбе, после смрти тог лажног сведока. Такво начело француског права има свој основ у томе, што умрли сведок не може да се брани пред судом, да доказује истинитост своје сведоџбе, ако би при њој остао. А тек само после такве одбране, могло би се с поузданошћу тврдити, да ли је каква сведоџба лажна или не.

Исто тако не допуштају ново суђење Французи ни на томе основу, што би осуђеник доказивао, да су у пређашњем процесу употребљени какви лажни документи, или да су само противно тумачени. Тај основ за ново суђење они не допуштају с тога, што код усменог суђења, као што је у Француској, у коме обе стране дебатују о сваком изнесеном доказу, таква документа не могу на резултат суђења ни да утичу толико, колико могу лажне сведоџбе. (1)

Ма да високо ценимо ауктoритет француских правника, који заступају такво мишљење о недопуштању новог суђења на основу пређашње употребе лажних докумената или њиховог неверног тумачења, ми опет држимо, да би и у таквим случајевима требало допустити ново суђење у корист осуђеника. Ну наравно да не мислимо, да би ново суђење на том основу требало допуштати тек лако. На против ми држимо, да би то требало допустити само онде, где би се очито доказало, да су пређашња документа била лажна или неверно тумачена, као и да је то утицало на пређашњу осуду. Али кад би

(1) Hélie, књ. IX, 527—429.

тако било, ми не знамо каква би то била правда, која и поред тога не би допустила ново суђење у корист онога, за кога би било јасно, да је осуђен на основу лажних докумената или њихове неверне примене.

4. Поступак при тражби новог суђења у корист осуђеника.

Ново суђење у корист каквог осуђеника може да се допусти само кад би то покренуо министар правде. А овај би могао то да ради или сам по званичној дужности, или по молби каквог интересованог лица, или и самог државног тужиоца.

Кад би министар правде држао, да би било законских основа за ново суђење, он онда овлашћује главног државног тужиоца код касационог суда, да ствар изнесе на решење касационом суду. Па овај онда доноси одлуку: да ли има места новом суђењу или нема. Ако би касациони суд нашао, да има места новом суђењу, онда би прва последица такве одлуке била то: да се обустави извршење прве осуде, ако још не би било отпочето или свршено.

Ну ако би осуђеник осуду већ издржао, питање је, да ли би и онда било места, а нарочито да ли би било и практичног резултата, да се допусти ново суђење?

Французи држе, да издржана казна не смета ништа допуштању новог суђења. А такво мишљење о томе са свим је коректно. И ако је осуђеник издржао већ казну; и ако се оно, што је он тиме већ претрпео, више не би могло поправити, опет осуђеник има великих разлога, да са себе скине ону прљу пређашње осуде. Пре свега он може новим суђењем морално много да добије; може свој углед и карактер да васпостави у пређашње стање, које је било пре осуде. А поврх тога, с доказаном својом невиношћу у новом суђењу, осуђеник би могао да се ослободи оних рђавих последица,

које би биле везане с ранијом осудом, као на прилику: губитка грађанске части, полициског надзора и слично.

То је, у главном, поступак при тражењу новог суђења у оваквим случајима. Па кад би се то већ допустило, онда би настало редовно извиђање и суђење, као што је било и први пут (1).

Сад да видимо последњу могућност о тражењу новог суђења, а то је:

Б., Кад би оптуженик раније био ослобођен.

То је питање врло важно у казненом праву. С тога ћемо овде мало да се удалимо од строгог предмета ове расправе, то јест хоћемо коју реч да проговоримо и о римском праву у томе.

Још код старих Римљана важило је начело: да нико не може за једну исту ствар два пут да одговара пред казненим судом. Ако би ко по други пут био суђен, он би имао права да одбије ту другу тужбу већ и само на том основу, што је већ једном за исто дело судом био ослобођен. Римљани су за такву одбрану имали ову начелну изреку: „non bis in idem“ [не два пут за једно исто дело] (2).

То начело римског права прешло је било најпре у старо француско право, а доцније и у садањи француски казнени поступак и казнени закон. По томе као опште начело у француском казненом праву важи данас ово: „кога би поротни суд једном, законим путем ослободио, тај не може на ново бити оптужен за исто дело.“

Из тог начела потиче ово двоје:

---

(1) Hélie, књ. IX, стр. 529—530.

(2) Héile књ. III стр. 526.

1., Свака ослобођавна, извршна пресуда стоји као стална и насавладљива препрека за ново оптужење због истог дела према истом оптуженику.

2., Одбрану с тим средством може оптуженик да употреби, у свако доба у новом казненом процесу. Шта више дужан је и сам суд, и по званичној дужности, на том основу да одбије нову оптужбу, кад год би нашао да има услова за то ([1]).

Ну и ако смо тиме начелно казали одредбе француског казненог права о томе, опет бисмо били непотпуни у обради предмета, кад не бисмо ближе показали услове, који се траже за одбрану „суђеном стварју" или као што Французи веле „chose jugée".

Таквих услова има три:

I., Први услов за одбрану са „суђеном стварју" јесте то: да има раније одлуке судске.

А да би се могло у појединем случају узети, да има тог првог услова, потребно је ово четворо:

1., Да ранија одлука има карактер суђења.

2., Да се по тој одлуци може извршити нека казна.

3., Да је изречена о главним предмету; и најпосле

4., Да је одлуку изрекла надлежна судска власт.

Држећи се тих услова, француски касациони суд изрекао је био у једној прилици, да сам акат о поравнању парничара пред полицијским судом због увреде, нема оног утицаја „суђене ствари", јер против тога још може да буде жалбе од стране државног тужиоца.

А исто тако, у другој прилици, касациони суд био је одлучио, да дисциплинарна осуда каквог чиновника због службене кривице, не може да спречи приватног ту-

---

([1]) Hélie, књ. III стр. 534—539, и 634
Riener, реч. књ. II, стр. 210.

жиоца у његовом праву оптужбе против тог чиновника за исто дело као грађанско, пред надлежним судом онако, као што би могао тужити и сваког другог грађанина.

Толико о оном првом услову у облику 1..

Сад да видимо, како се разуме оно што смо казали под 2., као онај други захтев првог услова.

„Суђеном ствару" може се, даље бранити само онај, који би ранијом судском пресудом био осуђен на какву казну; али не и онај, за кога би какав засебни суд само изрекао, да је одговоран и да би га требало дати суду, да му тек он изрече казну, па ако то није извршено.

Да објаснимо то примером из француске практике.

Неколико лица било је, од стране засебног царинског суда због уношења забрањене робе, оглашено за криве, да су помоћу лажних декларација уносили забрањену робу. Доносећи такву одлуку, суд је у једно решио: да се оптуженици предаду надлежном поправном суду, те да им он изрече казну, а сам није изрекао ту казну. Кад су оптуженици били предани поправном суду, они су се бранили, да је о њиховој кривици једном већ суђено пред оним засебним судом, па да им се не може тада по други пут судити. Ну касациони суд није им уважио ту одбрану, јер оном првом пресудом засебног царинског суда, није оптуженицима, који су оглашени за криве, у једно била и казна изречена.

Мислимо, да смо тим примером објаснили, шта Французи разуму под оним изразом: да се по првој одлуци може да изврши каква казна.

С тога ћемо да пређемо на тачку 3.,

По тој тачци одбрана „суђеном ствару" може се усвојити само онде где је суд раније пресудио о главном предмету оптужбе. На против кад би било раније одлуке

само о каквом споредном питању у тој оптужби, онда се та одбрана не сме уважити.

У ред таквих споредних решења долази:

а. Одлука о каквом вештачком увиђају;

б. Одлука о одлагању суђења до расправе каквог претходног питања;

в. Одлука да би претходно требало тражити од надлежне власти допуштење за суђење у оним случајима где би то по закону било потребно; и најпосле

г. Одлука, да не би било места даљем суђењу с тога, што не би било тужбе приватног лица у оним случајима, у којима извиђање и суђење не може да буде без тужбе тог лица.

То су све случајеви расправе само претходних и споредних питања, а не и главне ствари. С тога се, у случају доцнијег суђења, оптуженик не би могао бранити, да му је једном већ било суђено, па по томе и да не би могло бити новог суђења.

Најпосле четврто, да би се могла примити одбрана раније „суђене ствари" потребно је, да је пређашњу одлуку изрекао надлежан суд и по закону састављен.

То је тако природно правило, да готово изгледа немогућ изузетак од тога. А међу тим код Француза опет има у томе ова три изузетка:

а. И кад суд не би био са свим по закону како треба састављен, опет би се оптуженик могао бранити, да је ствар једном суђена, само ако нико није у своје време употребио правно средство против пресуде тог суда.

б. Исто тако била би допуштена одбрана „суђеном стварју" и онда, кад би оптуженика раније ослободио и ненадлежан суд по личности, само ако би по предмету у опште био надлежан. Тако би било, кад би на прилику војни суд ослободио невојника; или и противно кад би

неког ослободио суд за преступе, а требало би о том делу да суди суд за злочине; и

в. Повреда законе форме при ранијем суђењу такође не смета одбрани, да је ствар једном већ суђена, само ако против те повреде није било жалбе у своје време, или је била одбијена.

На кратко говорећи, оптуженику је, по француском праву, допуштено бранити се, да је ствар раније већ суђена и онда, кад би суд био незаконо састављен; или кад би ранију пресуду изрекао какав специјално ненадлежан суд; или најпосле кад би пресуда била изречена противно извесним законим одредбама[1], наравно све под горњим условима.

Довде смо изложили стање ствари по француском казненом праву. Али одмах морамо додати, да се ми не слажемо потпуно са тим изузетцима. Ми држимо да не би требало допустити одбрану да је једном већ суђено, увек кад би суд био незаконо састављен. А још више то држимо, ако би судио ненадлежан суд. Тако држимо с тога, што је правилније и практичније, да се против тога употреби право одбране у првом суђењу, а не да се оставља тек за друго, ново суђење. Кад би се то допустило, значило би увек готово доводити у питање важност првог суђења, јер би вешт бранилац увек ту одбрану оставио, да је употреби онда, кад види да је његов клијенат осуђен. Међу тим и кад не би било ових мâна у пређашњем суђењу, али кад би било какве повреде суштаствене формалности, и ми се слажемо да би требало тада допустити ново суђење.

Додаћемо још, да би се још и могла одобрити, по француском закону, она сва три изузетка, јер Французи код

---

[1] Hélie, књ. III, стр. 542—556.

сваког суда имају државног тужиоца, па ако он не би за времена протестовао против какве од горепоменутих мâна, могло би значити, да је држава на то пристала. Али на сваки начин то не би имало оправдања и у оним државама, где нема код сваког суда државних тужилаца, и по томе где је лако могуће да се повреде државна права и интереси, и без знања њеног заступника. Тако би ово нарочито могло да буде и опасно и штетно код нас, кад би се допустила одбрана „суђене ствари“ због пресуде ненадлежног војног суда, јер наши војни судови немају државне тужиоце.

Толико ће бити доста за правилно разумевање оног првог услова о одбрани, да је ствар једном већ суђена.

II. Као други услов за одбрану, да је ствар већ суђена јест то: да се ранија пресуда не може уништити путем жалбе.

Докле год се пресуда може да измени поводом жалбе, дотле она не може да послужи као основица за одбрану, да је ствар раније суђена.

То је правило код Француза опште признато, и у осталом, то је врло лако и појмити.

Овде једину тегобу прави то питање, како би у томе требало сматрати прврашњу пресуду, која би била изречена без оптуженика, in contumatiam.

Такве пресуде имају карактер више привремени; оне саме по себи не вреде, чим би оптуженик дошао и затражио ново суђење. С тога оне обично не могу да послуже као одбрана, да је ствар једном већ суђена.

Ну опет и то није увек. На против, кад је оптуженик био ослобођен, онда и пресуда in contumatiam може да послужи као одбрана да је ствар већ суђена. То је код Француза усвојено по члановима: 360 и 476 казненог поступка.

Сем тога овде је важно и ово питање: кад би ко in contumatiam био суђен за више кажњивих дела, па би за нека био осуђен, а за нека ослобођен, — да ли би онда таква ослобођавна пресуда могла у толико послужити, за одбрану, да је ствар једном суђена.

То питање француски касац. суд расправио је у више прилика у корист оптуженика, то јест да би се он тада могао послужити том одбраном.

А такво мишљење заступају и француски уважени теоретичари, као што је несумњиво познати писац Хели (1).

III. Најпосле као трећи услов „суђене ствари" тражи се јединство дела.

Само кад би ко био оптужен за оно исто дело, за које је раније већ био ослобођен, може се бранити, да је ствар једном већ суђена, те с тога да не мора по други пут пред судовима одговарати за исто дело.

То је са свим признато начело код Француза.

Што више с применом тог начела иде се тако далеко:

а., Да не мора да буде један исти тужилац у оба казнена процеса; а исто тако

б., Да није потребно, ни да је један исти оптуженик.

Она прва поставка путна је с тога, што код Француза у сваком казненом процесу тужбу подноси државни тужилац колико у интересу приватног тужиоца, толико и у интересу државе. А таква улога државног тужиоца мора да буде узрок, да пређашњи процес треба сматрати као вођен и свршен према свима, које је државни тужи-

(1) Hélie, књ. III, стр. 556—559.

лац представљао. Ту прву поставку у осталом, врло је лако и појмити.

Ну мало је теже с појимањем оне друге поставке. Она је путна само под извесним ограничењем. Да објаснимо то примером. Тако кад би главни кривац био ослобођен по тужби за какво кажњиво дело, то може да послужи и његовим саучесницима за одбрану „суђене ствари“, али наравно тек под неким условима. То би могло да буде само онда, ако су и њихови положаји и одбране истоветни. На против, ако би главни кривац био ослобођен због каквих личних узрока, онда то не би могло користити и његовом саучеснику; овај се не би могао бранити, да је „ствар суђена“. На прилику кад би главни кривац, био ослобођен због своје младости, која искључује радњу с разбором; или због сродства с повређеним или оштећеним; или најпосле због својега идиотизма [умне неразвијености] или лудила, као и у опште неурачуњивог стања, — у свима тим и сличним случајима те личне особине главног кривца не могу користовати и саучеснику.

А исто тако не може се саучесник бранити, да је „ствар суђена“ ни тада, кад би други саучесник раније био ослобођен само због непотпуних доказа.

Ну кад би више оптуженика имало једну исту одбрану, па би један раније по том основу био ослобођен, онда има случајева, кад би се могли да бране „суђеном стварју“ и они, који нису били оптужени у ранијем процесу. То би им било допуштено увек онда, кад би у ранијој пресуди било исказано: да нема кажњивог дела или да дело није по закону кажњиво. То је са свим природно; јер кад би једном било констатовано, да нема судски кажњивог дела, онда не би било смисла да ма ко више за то одговара казненим путем.

Као што видимо из овога, што довде рекосмо, за употребу одбране „суђеном стварју“ потребно је само једно исто дело, а не и једне исте партаје [тужилац и оптуженик].

Ну, колико је год лако поставити то начело, толико је исто тешко њега практички применити.

Ту одмах излази тешка питање, шта је то: „једно исто дело.“

Да ли се ту разуму на прилику и они случајеви, где би за једно дело каквим општим смером било везано и друго самостално дело?

Опште је правило, да у таквом случају ослобођење за једно дело не може да послужи као одбрана „суђене ствари“ и за друго дело.

Тако, на прилику, неко би могао бити ослобођен за лажно банкротство, па опет да може да буде оптужен за просто банкротство, што обоје постају из једне исте радње.

Или неко би могао да буде ослобођен по тужби да је бунио војнике, што то не би било доказано, па опет да буде оптужен за позивање војника просто да одбегну испод барјака, и кад би то обоје произилазило од једне исте радње.

То је с тога, што су то све кривице самосталне, које могу да потеку и из једног истог дела, једна без друге.

А на против, кад би једно кажњиво дело имало својих више узгредних кажњивих радња, — онда већ ослобођењем за главно кажњиво дело престаје могућност суђења и за друга споредна дела.

Тако ко би био ослобођен по оптужењу за крађу, тај не би могао бити накнадно тужен за повреду туђих ствари обијањем, које је имало послужити као средство за крађу.

Или кад би какав чиновник, који је вршио продају кретности, био оптужен да је начинио лажан протоко у намери утаје, па би по оптужби за лажан протоко био ослобођен, онда он не би могао бити по ново тужен за утају.

Или кад би ко био оптужен, па ослобођен за кријумчарење помоћу лажног записа, онда не би могао на ново бити оптужен само за прављење лажног записа.

У свима таквим случајевима француски касациони суд допуштао је одбрану, да је ствар једном већ суђена, примењујући у томе познато начело још римског права: „non bis in idem.“ (1)

IV.

И ако смо до сад доста опширно говорили о том предмету, опет би нам говор био непотпун, кад не бисмо нарочито још проговорили и о томе: да ли би била допуштена нова оптужба за једно исто дело само због промењене квалификације дела?

С тога ћемо то сад да урадимо.

То ћемо најбоље објаснити примерима; за то ћемо се њима и да послужимо.

Тако, на прилику, кад би неко био оптужен и ослобођен од стране пороте за намерно убијство, питање је: да ли би могао за то исто дело бити тужен пред поправним судом за нехатно убијство?

Или, кад би неко био тужен, па ослобођен, да је хтео отровати какву женску, давши јој какво средство за то, — да ли би могао за исто дело бити оптужен као прост проузроковач побацивања детета, ако је женска тим поводом побацила?

---

(1) Hélie, кн. III. стр. 569—594.

Или, најпосле, кад би неко био оптужен, па поротом ослобођен због повреде невиности код какве женске, да ли би он после за исто дело могао бити оптужен код примирног суда само за повреду морала?

Има мишљења код Француза, да би у свима таквим и сличним случајевима ослобођеник могао да буде по ново оптужен за исто дело и под самом променом квалификације. И француски касациони суд исказао је у више прилика такво мишљење.

Ну међу тим било је и противних одлука у француском касационом суду.

А тако исто има и научника који мисле, да због промене квалификације не може бити по ново за једно исто дело оптужен онај, који би за то дело раније био већ ослобођен. Међу ове долази нарочито познати француски научник и велики aукторитет у казненом праву Хели. За потврду таквог својег мишљења овај наводи више разлога. Тако он, пре свега, вели, да би било врло чудно, кад би оптуженика један суд ослободио, а међу тим кад би он опет за исто дело морао ићи још пред какав други суд. То друго суђење значило би, вели Хели, у неку руку протест против првог суђења. То би, говори даље Хели, било уништавање поротске пресуде посредним путем. Најпосле било би, вели, непутно и опасно, кад би државном тужиоцу тим начином било допуштено једног оптуженика за једно исто дело водити од једног суда до другога; час под оптужбом за злочин пред пороту; а час опет под оптужбом за преступ пред поправни суд; или најпосле и пред полицијски суд за иступ, те на тај начин управ тражити суд, који ће оптуженика да осуди.

Све то колико је с једне стране опасно за оптуженике, толико је, с друге стране, још и сувишно. Председник поротног суда дужан је на сваки начин поротницима

да обрати пажњу и на разне квалификације дела, и по томе о свима тим квалификацијама може и поротни суд одмах да искаже своју одлуку (1).

Ми се слажемо с тим мишљењем Хелијевим, јер би било и не право и опасно [за оптуженика] изводити га сад пред један, сад пред други суд. И то обоје важило би нарочито онда, кад би оптуженик био у притвору. Јер ма да би он и у другом суђењу био ослобођен, свакојако њему нико не би могао накнадити оне патње, које су природно везане са сваким притвором, као и изласком пред казнени суд у опште.

Мислимо да смо до сад доста објаснили: кад се и под каквим условима може употребити од стране оптуженика одбрана, да је ствар већ суђена. За то ћемо се сада дотаћи само још једног питања, а то је:

V. Да ли би и без одбране оптуженикове суд могао и сам, по званичној дужности, да не допусти ново суђење због „суђене ствари"?

Французи у опште изричу као правило: да оптуженик може у свако доба, а и суд сам по званичној дужности, да сузбије ново суђење за то, што би раније било суђено о истој ствари, па би оптуженик био ослобођен.

Они у примени тог начела иду тако далеко, да то допуштају државном тужиоцу или суду и онда, кад би се оптуженик изреком изјаснио, да неће да се користи тиме.

Неће бити сувишно да наведемо један пример из француске практике, у коме је њихов касациони суд применио то начело, и ако се оптуженик није позивао на то.

Неки Јован Рива био је оптужен за покушај убиства, па ослобођен од стране суда године 1806. Државни тужилац код другог суда, не знајући за ту ранију судску

(1) Hélie, књ. III. стр. 959—616.

пресуду, тужио је доцније истог Јована суду опет за покушај убијства. Оптуженик се није хтео бранити, да је ствар једном већ била суђена. Шта више није хтео ни жалбу да изјави против пресуде, којом је, у овом другом суђењу, био осуђен за исти покушај убијства на две године затвора. Ну кад је, по жалби државног тужиоца, дело послато било касационом суду, овај је уништио ту осуду с тога, што се, вели, из акта уверио, да је осуђеник за исти покушај убијства већ био ослобођен другим судом, те по томе није могао бити по ново суђен за исто дело, кад није било иначе услова за ново суђење ([1]).

Ми се слажемо с тим правцем француског касационог суда, јер то одговара вишој идеји правде, по којој нико не треба невино што да трпи, кад је за исто дело једном већ уредно ослобођен.

Тиме ћемо да завршимо говор о начелима француског права односно тог важног питања; а уједно ћемо да пређемо на даљи одељак ове расправе.

III. У Србији.

Наш поротни закон нема никаквих засебних одредаба о новом суђењу, било на штету, било у корист оптуженика. Он о томе ћути савршено.

Ну преварио би се, који би из тога хтео извести, да у нас не би могло бити новог суђења у оптужењима, о којима је судио поротни суд.

На против, има један члан у нашем поротном закону, из кога се то даде извести. То је члан 56. У њему се вели, да и о поротним суђењима вреди све оно, што је прописано општим казненим поступком,

[1]) Hélie, књ. III. стр. 539—540.

само ако није у поротном закону нарочито другачије прописано. Међу тим, општи казнени поступак допушта ново суђење у казненим оптужењима. По томе дакле и у поротним оптужењима може и код нас да буде новог суђења онако, како одређује казнени поступак у опште, јер поротни закон нема засебних одредаба о томе.

Према таквом стању ствари, ми ћемо, држећи се одредаба нашег казненог поступка, описати кад и како може код нас да буде новог суђења због дела, о којима би већ био судио поротни суд. То ћемо урадити оним истим редом, којим смо се послужили при говору о новом суђењу код Енглеза и Француза у тим оптужењима.

А. Ново суђење, кад би неко ранијом пресудом био осуђен и то:

I. На штету осуђеника.

Наш казнени поступак врло је штедљив у давању новог суђења на штету каквог осуђеника.

Он то допушта само у једном јединим случају, а то је: кад би ранијом пресудом дело било квалификовано као иступ или преступ, а оно би међу тим било злочин, за који би било одређено најмање три године робије. Па и у таквом случају наш закон не допушта то ново суђење тек онако лако; на против он допушта примену тога само онда, кад би онаква прва погрешна квалификација имала основа ма у једном од ових узрока:

а., Лажној сведоџби; лажној исправи или каквом другом лажном документу;

б., Подмићењу истражног судије; државног тужиоца или судије у опште; и

в., У ма каквом кажњивом делу од стране осуђеника или кога другог.

Ако не би било ма кога од тих узрока, код нас не би могло бити новог суђења на штету каквог осуђеника.

Па и кад би било кога од тих услова за ново суђење, опет се оптуженику, ако би у новом суђењу био осуђен за строжију квалификацију дела, мора на олакшање да урачуна она казна, коју је издржао по ранијој, блажијој, осуди.

Такав правац нашег казненог поступка, који одговара основима правде, начелно узимајући, само се може одобрити.

А сем тога мора се као путно признати и то, што наш казнени поступак одређује, да се на штету осуђеника ново суђење може тражити само један пут.

Најпосле похвално је у нашем казненом поступку и то, што застарелост искључује могућност новог суђења; као и што се та застарелост редовно рачуна од урађеног кажњивог дела; а само у једном случају од изречене пресуде. То последње јесте онда, кад је сам оптуженик суделовао на томе, што је ослобођен на основу какве неистине или кажњивости у првом суђењу ([1]).

Ну најважнија је она одредба нашег казненог поступка, која вели да новом суђењу на штету осуђеника нема места ни онда, кад би после прве пресуде настали какви закони основи, који би искључивали кажњивост ([2]).

Ма да се ми начелно савршено слажемо с тим правцем нашег казненог поступка о новом суђењу на штету осуђеника, опет не смемо пропустити, а да не обратимо пажњу и на опасност, која из таквог правца потиче према нашим засебним приликама. У нас је полицијска власт истражна за сва кажњива дела, а у исто време и суд за иступе. Имајући ту двојаку улогу, наш полицијски

([1]) § 339. каз. пост, у вези са 335. а,, истог закона.

([2]) За све види §§ 337 одељак први и трећи; и 338 и 339 нашег казненог поступка.

чиновник могао би неког да осуди за иступ и онде, где би по закону био преступ или злочин. Па ако у таквом полицијском суђењу не би било ни једног од она три напред поменута узрока; ако злочин, који би полицијски чиновник погрешно квалификовао као иступ, не би доносио казну бар три године робије, — онда се у нас не би могла новим суђењем поправити она погрешка полицијског чиновника. То је код нас у толико опасније, што против полицијске осуде за иступ нема право жалбе ни приватан тужилац, нити опет тамо има каквог државног тужиоца, који би бар у име државе могао код више власти за времена тражити промену квалификације у смислу закона ([1]). На тај начин у нас је управо остављено само памети и увиђавности јединог полицијског чиновника, да, осуђујући кога само за иступ, погрешно га спасе од много веће казне, коју би заслужио да је његово дело квалификовано као преступ или злочин. Наравно да је зло, кад се тако што може да деси у држави и то још под обликом законитости. А да је још горе кад би полицијски чиновник онакву непутну квалификацију извршио намерно, да би кривца заклонио од заслужене казне, то је једва потребно и поменути.

Ми, до душе, не знамо из наше практике примера, да је који наш полицијски чиновник какав преступ или злочин навлаш квалификовао као иступ, те тим незаконим путем да је спасао кривца од много веће казне. Али при свем том, по што по нашем садањем поступку наш полицијски чиновник то може да уради и по погрешном разумевању, а и навлаш, то интерес државни захтева да се наш казнени поступак, што пре измени тако како строга

([1]) Полициске одредбе § 15 по измени од 23. Јуна 1877 године Зборник 31, стр. 45.

примена правде у квалификацији кажњивих дела неће зависити ни од памети, а још мање од зле воље каквог полицијског чиновника. ([1])

II. У корист осуђеника.

Ново суђење у корист каквог осуђеника наш казнени поступак даје много чешће, него што смо то видели, да може бити на штету осуђеника.

Као што се могло видети из нашег ранијег говора, ново суђење на штету осуђеника наш закон допушта само онда, кад је пређашња осуда имала за своју основу какву незаконитост. А, као што ћемо мало час показати, ново суђење у корист каквог осуђеника у нас је допуштено како на основу какве раније незаконитости, тако некад и без икакве незаконитости у ранијем суђењу. У томе је основна разлика између та два облика новог суђења о казненим де́лима.

Да видимо, који су први узроци новом суђењу на корист каквог осуђеника, а који су опет други.

У оне прве долази ово:

а., Кад би се могло доказати да је пресуда у цело или ма и у неколико на штету оптуженика била изказана на основу лажне исправе или документа; или што су сведоци лажно сведочили или вештаци лажно вештачко мишљење дали; и

б., Кад би се доказало, да је који судија или бранилац био подмићен на штету оптуженикову.

То су два узрока, у којима се због незаконитости у пређашњем суђењу допушта ново суђење у корист осуђеника.

А опет узроци, у којима је, и без незаконитости у пређашњем суђењу, допуштено ново суђење ово су:

---

(1) Новим уставом одузима се суђење о иступима, као и истрага о преступима и злочинима од полицијских власти и предаје судовима, те тако ће престати та зебња.

а., Кад би се доказала нова збића или околности, које би, саме по себи, или у вези са пређе употребљеним основима, биле кадре, осуђеника или са свим да оправдају или и само да му казну ублаже много у сравњењу са пређе досуђеном казном; и

б., Кад би се доказало, да су разним пресудама, а за једно исто дело, осуђена два или више лица, а те пресуде једна поред друге не би могле опстати, што осуда једног природно повлачи за собом ослобођење другог од тих лица.

То су општи законски узроци, из којих у нас сваки осуђеник може тражити ново суђење у своју корист.

Међу тим наш казнени поступак није се зауставио ни на томе. На против он је дао могућности, да се допусти ново суђење у корист осуђеника, и мимо тих општих узрока за допуштај новог суђења. Наш поступак даље је одредио, да краљ може допустити ново суђење свакада, кад год би он нашао за добро.

Ми, до душе, не знамо још ни једног случаја из наше судске практике, где је краљ, по тој законској одредби, одобрио ново суђење у корист каквог осуђеника. Али свакако мора се само одобрити, што наш казнени поступак бар даје могућности, да се невини осуђеник, и без оних општих узрока, може користити новим суђењем и владалачком милошћу у корист своје невиности.

Наш казнени поступак у томе стоји савршено на земљишту данашње цивилизације и човечности, јер би доиста било нечовечно не дати задовољења гоњеној невиности само с тога, што би томе сметале какве законске формалности.

А сем свега тога похвално је у нашем казненом поступку и то, што је допустио не само да сâм осуђеник за живота, и у свако доба после осуде, може тражити

ново суђење у своју корист, већ што то могу и после његове смрти тражити његови најближи сродници. То је, наравно, често у стању да поправи само углед и поврати часно име осуђениково, а не може збрисати дотле претрпљене муке по осуди. Ну опет и то има свог практичног резултата не само за осуђеника, ако је још жив, већ и за његове најближе сроднике, по његовој смрти, јер се повраћајем у пређашње стање на сваки начин постизава извесна корист. А у осталом поред повраћаја части, то врло често може да буде и од имовне важности за осуђеника или његове сроднике.

То су одредбе нашег казненог поступка о новом суђењу у корист осуђеника ([1]). Тиме можемо да завршимо говор о њима, па да пређемо на даље услове новог суђења.

Б. Ново суђење, кад би ко раније био ослобођен.

Тај облик новог суђења може да се тражи из више узрока:

1., Кад би се доказало, да је прво суђење било основано на лажној сведоџби, лажној исправи или другом каквом лажном документу;

2., Кад би се доказало, да је пређе био подмићен истражни судија или тужилац;

3., У опште кад би пређашњој одлуци за основу служило какво кажњиво дело оптуженииково, или кога другог.

4., Кад би ко пређе био ослобођен, што се мислило, да нема дела, а доцније би оптуженик сам код суда или надлежне истражне власти признао, да је урадио оно кажњиво дело због кога је пређе био ослобођен; и

([1]) Види: §§ 340 и 346 у вези са тачком 2 § 258, казненог поступка.

5., Кад би оптуженик био ослобођен, што се дело узело као кажњиво по приватној тужби, па ње не би било; а међу тим би је доцније приватни тужилац поднео, или би се доказало, да дело и није било кажњиво по приватној тужби, већ на против по званичној дужности. (1)

Као што се види из тога, у нас има прилично случајева, у којима закон допушта ново суђење против оног, који би за исто дело раније већ био ослобођен.

Ми не знамо, чиме се руководило наше законодавство, те је тако издашно у овом облику новог суђења. Још и можемо разумети, да се то допушта у она прва три случаја, јер свим трима служи за основу нека незаконитост. Али да се тек олако даје ново суђење и у последња два случаја, то не појмимо.

Зар се сме само на основу накнадног голог признања оптуженковог, да има кажњивог дела, допустити ново суђење онде, где је ранијим извиђајем већ било утврђено, да нема тог кажњивог дела?!

А још више зар је право допустити ново суђење и због саме промене мишљења о квалификацији дела у питању, да ли је оно кажњиво по приватној тужби или по званичној дужности?!

Ми не мислимо, да би те одредбе нашег казненог поступка могле издржати критику строге правде и човечности. Такав правац у нашем казненом поступку не даје доста гаранције ономе, који је већ једном издржао све опасности казнене оптужбе, да неће на ново бити изложен сличним опасностима и без оправданих разлога за то.

Једино још што такав оптуженик има неку гарантију јест то, што кад би по други пут био ослобођен за исто

(1) Види: §§ 335 и 337 казненог поступка.

дело, онда закон одређује, да више никада не може бити оптужен за исто дело, па ма какви докази или ма какве околности да би се доцније против њега појавиле. А то, и ако није потпуна гарантија за ослобођеника, опет је бар у неколико. Док иначе оптуженик никад не би могао бити сигуран, да не би још који пут одговарао за исто дело ([1]).

То је био говор посебице о разним облицима новог суђења по енглеском, француском и српском казненом поступку.

Сад да проговоримо још неколико речи о условима новог суђења у опште, па онда можемо прећи на завршни одељак ове расправе.

III. Општи услови новог суђења.

Има неких услова, који важе за све облике новог суђења, о којима говорасмо напред.

Тако, пре свега, тражење ма ког облика новог суђења може се покренути само код оног суда, који је дело судио први пут.

Ну ко би из те законске одредбе хтео да изведе као да би то био поротни суд, који је раније о томе судио, — тај би се преварио. На против питање о новом суђењу и у делима, о којима је судио поротни суд, не решавају поротници, већ саме државне судије оног суда, у коме су поротници с државним судијама о том делу решавали. А негде о томе решава оптужна комора код апелационог суда ([2]).

---

[1]) За све види: §§ 335, други одељак § 337 и други одељак §а 338 казненог поступка.

[2]) Види § 341. казненог поступка.

Oppenhoff, Strafverfahren стр. 568, прим 2.

Mittermeier, Strafverfahren, стр. 670 и даље.

Исти, Englisches Strafverfahren, стр. 530 и даље.

Plank, Strafverfahren, стр. 614.

То је први општи услов новог суђења.

Други је у томе, што за ново суђење и предавање суду од стране истражне власти важе оне исте одредбе, као и кад би се оптуженик први пут предавао суду. Тако, на прилику, где би се за оптужење тражила тужба приватног лица, или нарочити допуштај власти, ту не би могло бити ни новог суђења, док се не би испунио тај законски услов (1).

Као трећи општи захтев новог суђења то је: кад би се оно тражило на основу каквог кажњивог дела у ранијем суђењу, на прилику кривоклетства, — онда никад не би могло бити ни спомена о новом суђењу све док се не би најпре извршном пресудом доказало то кажњиво дело (2).

А само кад је онај, чије је кажњиво дело служило за основу ранијем суђењу, умрьо пре изречене пресуде, могло би се ново суђење допустити и без пресуде о томе, јер наравно, мртав се не би могао осудити. Ну и у том случају, судија би најпре морао извидити ствар, па тек онда исказати: да ли према изнесеним доказима има места новом суђењу (3).

Четврти општи услов новог суђења то је, да о њему не може бити ни говора, док год се против првог суђења може употребити правно средство. Тек кад би прва пресуда или решење постало извршно, може се допустити ново суђење, кад би било осталих услова за то (4).

---

(1) Види § 342. каз. поступка. Plank. навед. стр. 616.

(2) Boitard, Leçons sur les Codes Pénales et d' instruction criminnelle, стр. 739.

(3) Види § 343. казненог поступка.

(4) Види § 345. казненог поступка.
Boitard, у наведеној књизи, стр. 737.
Mittermeier Englisches Strafverfahren, стр. 530 и 533.

Као општи пети услов новог суђења важи то: да се на штету ослобођеника може тражити ново суђење, само кад прва пресуда или кажњиво дело није застарило ([1]).

И најпосле шести општи услов новог суђења тај је: да се оно може допустити и после смрти осуђеникове, на захтев његове фамилије ([2]).

При крају овог одељка још ћемо напоменути пут, којим иде тражба новог суђења у нас. То бива овако:

Кад би у каквом случају било законских услова, а тражило би се ново суђење, онда првостепени суд, који је био судио о том делу, изриче решење о томе: да ли има места, или нема, да се допусти тражено ново суђење. Против таквог судског решења може да се, у сваком случају, изјави жалба касационом суду у оном општем року од три дана. Па тек ако би и касациони суд одлучио да има места новом суђењу, онда би настало извиђање и суђење онако, као што је било и оно раније. Тада се дело најпре потпуно извиђа према појављеним новим околностима и изнесеним новим доказима, па онда износи на суђење пред поротнике, који тада на јавном претресу изричу своју пресуду ([3]).

Било би сувишно, да што говоримо о даљем развоју извиђања и суђења услед допуштеног новог суђења, јер бисмо се морали упустити у понављање. Напоменућемо само толико, да допуштено ново суђење мора да прође све путеве, који могу и морају да буду и у првом суђењу. А и сам свршетак новог суђења бива онако исто, као и први

([1]) Plank, стр. 611

([2]) Boitard, стр. 739.
Mittermeier Strafverfahren, стр. 685
Plank, стр. 611 и 612.

([3]) Види: §§ 347 и 348 казненог поступка.

пут; и његов је крајњи резултат: осудна или ослобођавна извршна одлука.

Тиме бисмо могли да завршимо ову расправу, јер смо у њој расправили сва важнија питања предмета, о коме смо почели да говоримо.

Ну при свем том неће бити сувишно да засебно проговоримо неколико речи нарочито још о једном врло важном питању, које је у природној вези с главним предметом ове расправе. То је: ново суђење после пресуда преких судова.

Можда ће ко помислити, да је сувишно о том питању овако засебно говорити, држећи да је доста знати начела, која вреде о новом суђењу у опште, па онда по њима управљати се и у новом суђењу после пресуда преког суда. Али ко буде прочитао ово неколико речи, које смо наменули овом засебном питању, надамо се, да неће сматрати за сувишан засебан говор о томе, ако би иначе и мислио противно.

С таквим уверењем, ми приступамо расправи тог засебног питања.

IV. Може ли бити новог суђења после пресуде преког суда?

Има уставних држава, у којима је уставом ујамчено: да њени грађани никад, и ни у ком случају не могу доћи под преки суд. Редовни судови морају тамо да суде сваком грађанину, па ма у каквим се неприликама држава налазила.

А има на против и таквих уставних држава, у којима је допуштено и противно. У ванредним приликама грађанима у тим државама могу да суде преки судови, обилазећи редовне судове.

Србија долазаше у ред тих других држава. Њен устав допушташе увођење преких судова. То се види из оне

његове одредбе, по којој „у случају преке опасности за јавну сигурност може влада на неко време обуставити опредељења чл. 111 устава односно надлежности суда" (¹). А још јасније то је свакоме, кад само прочита и сам текст тог последњег члана, који гласи: „Нико се не може узети на одговор од другог суда, нити му сме судити други суд, осим онога, који му је законом, као надлежан, одређен" (²). Истина да је другим чланом нашег устава одређено, да се та промена надлежног суда може у Србији извршити с одобрењем народне скупштине, или ако ње тада не би било на окупу, да влада то може узаконити само привремено, па да мора првој скупштини изнети да то накнадно одобри; истина да није све једно, кад влада може, макар и само привремено, увести преке судове сама и без скупштине, па тек после тражити од скупштине одобрење за свршен чин; или кад се преки судови могу завести само по претходном одобрењу скупштине, — ми опет нећемо овде да улазимо у ближу расправу тог питања, јер би нас оно одвело од засебног предмета ове расправе. Ну ми ћемо се ограничити само на тај факат: да по нашем уставу од 1869 у Србији може бити преких судова, као што смо их до сада, после тог устава, у више маха и имали, па ћемо о тој чињеници проговорити колико је потребно за ову нашу расправу.

Ну и о томе ми не мислимо овде на дугачко и на широко да говоримо. Удалили бисмо се много од предмета, кад бисмо овде износили све разлоге, који очито говоре против преких судова у уставној држави; кад би доказивали, колико су илузорне све грађанске слободе и права и поред саме могућности о увођењу преких

(¹) Члан 38, нашег устава од 1869 год.

(²) Члан 111. нашег устава од 1869 год.

судова. Ну ми ћемо само оне, који бране потребу и допуштај преких судова у уставној држави, подсетити на ову изреку славног Митермајера: Mögen Diejenigen. welche Standrecht vertheidigen, nie vergessen, dass das Glück in Beziehung auf politische Zustände sehr wechselnd ist, und Morgen jene Partejen siegen können, die Gestern besiegt, deren Theilnehmer standrechtlich verurtheilt werden. Wenn einmal das Volk mit dem Mittel der Ausnahmsjustiz sich befreundet, so rechne man darauf, das, wenn die Aufrührer siegen, sie āuf eine noch furchtbarere Weise von dem Standrechte Gebrauch machen und auf die Ausnahmsjustiz des Staats sich berufen und das Ausnahmsgesetz für sich ausbeuten werden.“ [Нека они, који бране преке судове, никад не забораве, да је политичка срећа врло променљива, да сутра може да победи она партија, која је јуче била побеђена, чијим је саучесницима судио преки суд. Кад се народ једном већ опријатељи с изузетним суђењем, онда треба рачунати и на то, да ће бунтовници, ако би победили, на још ужаснији начин послужити се преким судовима, да ће се они још више позивати на уобичајено изузетно суђење у држави, па да ће тај изузетан закон још више у своју корист употребити] ([1]).

Ми се потпуно слажемо с Митермајером у мишљењу против преких судова у опште. Разлог нам је тај: што се установа преких судова не слаже с идејом чисте и истините уставности.

Ну кад, на жалост, опет има уставних држава, у којима је допуштена примена преких судова, — онда је сасвим природно поставити ово питање: може ли бити новог суђења после пресуде преког суда.

([1]) Archiv des Criminalrechts, од 1849. год., стр. 72.

Тиме смо дошли на питање, које је засебан предмет у овом последњем одељку наше расправе.

Ну да бисмо могли на то питање одговорити као што треба, морамо, поред онога што смо до сад казали, проговорити још неколико речи о новом суђењу после поротне осуде. То морамо урадити с тога, што поротно и преко суђење, ма да су једно другом супротна, опет имају нешто заједничко, опште. И поротни и преки судови имају своју заједничку карактеристику: да суде по уверењу, а не по каквим положним законским правилима, или, као што вели наш казнени поступак, по „законским основима подазрења“.

Рачунајући на ту заједничку карактеристику та два облика суђења, ми ћемо се потрудити да докажемо, како суђење „по уверењу“ не смета ништа томе, да и законодавство и научници при свем том допуштају ново суђење и после поротне осуде. А кад то будемо урадили, мислимо, да ћемо тиме у једно доказати и то, да та заједничка карактеристика суђења „по уверењу“ неће и не треба да буде никаква сметња новом суђењу ни после осуде преког суда.

Досадашњи говор о новом суђењу после поротне осуде, овлашћује нас, надамо се, да овде будемо што је могуће краћи. Управо ми ћемо се овде задовољити само да констатујемо мишљење научника и правац законодавстава о новом суђењу после поротне осуде.

Држећи се тога, ми смемо најпоузданије тврдити: да данас и научници у опште, и сва новија казнена законодавства допуштају ново суђење и после поротних осуда и ако порота суди само по уверењу, а не по законским утврђеним основима (¹).

(¹) Biener, Englisches Geschwornengericht, II. део, стр. 200-206.

Ми не знамо ни једног данашњег угледног научника, који би бранио противно мишљење, и смемо слободно рећи, да и они наши правници, који тврде, да не би могло бити новог суђења после осуде суда, који суди „по уверењу", не би били у стању, да своје мишљење поткрепе каквим страним научним данашњим aукторитетом на пољу казненог права.

Некада је доиста владало противно начело у казненом праву; било је времена, кад се сматрало, да се с установом пороте не може да сложи идеја новог суђења после поротне осуде. То мишљење заступали су нарочито Французи за време своје прве револуције, кад је народна скупштина укинула била закон од 1670 године, којим је било допуштено ново суђење после поротне осуде. А и Немци су некад били тог мишљења ([1]).

Али такав правац у казненом законодавству данас има своју само историјску важност; а данас је на против свуда допуштено ново суђење и после осуде од стране поротног суда ([2]).

И наш поротни закон стоји на висини модерног казненог законодавства у томе; и он допушта ново суђење после осуде од стране поротног суда. Истина да у нашем

Planck, Strafverfahren, стр. 614.
Mittermeier, Englisch Strafverfahren, стр. 530.
Исти, Gesetzgebung und Rechtsübung im Strafverfahren, стр. 370.
Oppentoff, Strafverfahren, стр. 564—568.
Boitard, Leçon e. t. c. стр. 737.
Hélie, Traité de l'instruction criminelle, књ. IX., стр. 515—530.

([1]) Boitard, стр. 737, број 934.
Hélie, књ. IX., стр. 517.
Mittermeier, Gesetzgebung und Rechtsübung, стр. 672.

([2]) Archiv des Criminalrechts, стр. 554—589.

поротном закону није то речено баш изреком; али при свем том у њему се налази један члан, из кога се то мора извести. То је онај члан, који вели, да о поротном суђењу важе све одредбе општег казненог поступка, које само не би биле нарочито измењене законом о пороти ([1]).

На тој основици развила се и утврдила у нас стална судска практика, по којој се увек допушта ново суђење и после поротне осуде, само кад би било општих услова за допуштај новог суђења. То исто важи о пресуди прекког суда.

Па и при свем том у нас има правника, који тврде, да не може бити новог суђења после осуде преким судом.

Они истина то нису тврдили јавно у каквом свом печатаном спису, већ су то мишљење заступали једном приликом у скорашњој судској практици.

Место, на коме је исказано такво мишљење ништа не смета, да о том важном питању више проговоримо, што ћемо сад и урадити.

Било би сувишно, да овде именично помињемо тај случај из наше судске практике, који је дао прилике, да неки наши правници искажу такво своје мишљење о новом суђењу после пресуде преког суда, јер ништа не приноси к ствари то, у ком је случају исказано такво мишљење. Ну опет тачности ради морамо бар у кратко напоменути ток тога случаја. Првостепени суд био је допустио ново суђење после осуде преким судом, и оделење касационог суда било је одобрило такво решење првостепеног суда. Ну кад је првостепени суд, на основу нових доказа, осуђеника ослободио као невина, онда је доцније исто оделење касационог суда уништило ту пресуду првостепеног суда, дајући за

([1]) Чл. 56 закона о пороти.

такву своју одлуку разлоге, кроз које провирује ка да не би могло бити новог суђења после пресуде п р е к о г суда. Ту другу одлуку одељења, одобрила је, в е ћ и н о м гласова, и општа седница касационог суда, која је о томе решавала тим поводом, што првостепени суд није могао да се сложи с начелом: да не би могло бити новог суђења после осуде п р е к и м судом. А после свега тога, првостепени суд изрекао је пресуду, којом је одлучио да се осуђеник одбије од траженог новог суђења и да остане у важности осуда преког суда ([1]).

После тог кратког описа да се вратимо на оно, што је за нас главно у овом питању, а то је: на разлог, због кога је у нас узето, да не би могло бити новог суђења после пресуде преког суда.

Пратећи цео ток тог случаја из наше најновије судске праксе, ми смо као једини разлог за одбрану таквога мишљења чули ово: не може бити новог суђења после осуде преким судом с тога, што преки суд суди „по уверењу“.

То је, као што се види, онај исти разлог, који се некада употребљавао и против допуштаја новог суђења после осуде п о р о т н и м судом, јер и поротни суд суди „по уверењу“.

Ну да тај факат што порота суди „по уверењу“ не може сметати допуштају новог суђења, то смо напред доказали разним цитатима из страних ауктора и законодавстава.

А кад то није разлог за недопуштај новог суђења после пресуде поротног суда, — може ли, сме ли то да послужи као разлог за то исто при тражби новог суђења после осуде преким судом?

([1]) Српске Новине од 1885 године, број 14, у додатку.

Да бисмо одговорили на то питање, ми ћемо најпре да наведемо мишљење стране теорије казненог права о новом суђењу после осуде преким судом, па ћемо тек после казати своје мишљење о истом питању.

Ми истина нећемо о томе да помињемо многе стране аукторе, већ само једног. Али то неће ни најмање ослабити унутрашњу вредност самог навода, због два разлога. Прво, што ни остали научници нису о томе исказали противно мишљење, већ су о њему просто ћутали, држећи ваљда да није потребно нарочито говорити о новом суђењу после осуде преким судом, поред говора о условима новог суђења у опште. А друго, што је аукторитет писца, кога ћемо овде поменути, у казненом правништву тако велики, да је и он један потпуна одбрана исказаног мишљења. Тај аукторитет није нико други, већ чувени француски научник Хели.

Он јасно и одсечно вели: да се може допустити ново суђење и после осуде преким судом ([1]). Он вели да се то може допустити по испуњењу истих услова, којима се допушта у опште ново суђење после осуде.

Ми се потпуно слажемо с тим мишљењем. Ми не налазимо разлога, за што се не би допустило човеку да доказује своју невиност само за то, што би био осуђен преким судом. При питању о допуштају или недопуштају новог суђења не сачињава језру то: какав је облик имао суд, који је изрекао првашњу осуду, већ само то: да ли је какав човек осуђен као крив, или је он на против био невин. Ако има разлога и основа, да се докаже невиност каквог осуђеника, — онда треба допустити ново суђење, па судило се њему пређе „по уверењу“ или „по законским основима подазрења“, то је савршено све једно.

---

[1] Hélie L'instruction criminelle, књ. IX, стр. 530, одељак III.

Невиност треба заштитити у сваком случају. Њој се не сме никада затворити пут, који води истини и правди. Ми не знамо, каква би та правда у држави била, која би признавала, да је неко невин био осуђен преким судом, а овамо опет која би остављала таквог несрећника да невин труне по затворима само за то, што сам облик преког суда као не би допуштао ново суђење?

Кад би се и усвојило да сам облик и карактер суда могу што да утичу на допуштај новог суђења, и онда сам тај факат суђења по уверењу код преких судова не само да не сме спречавати ново суђење, већ шта више он треба код преких судова да буде још јача побуда за допуштај новог суђења. Не може се одрећи, да преко суђење у опште није нешто ванредно. И они, који бране употребу преких судова у уставној држави, могу то да правдају само ванредним приликама и околностима, у којима би се налазила држава. Нико не може одрећи да је преко суђење, у уставној држави потребно зло, којим се хоће да спрече већа зла и неприлике за државну целину. Већ сама та карактеристика преког суђења, па је доста за уверење, да то „потребно зло“ треба само разумно и човечно употребити. Сем тога, употреба преких судова, обично се ретко може да ограничи само на онолики размер, који би захтевала сама државна потреба. Обично се тада из страха, претераности или освете, иде даље него што би требало по самој природи догађаја. А преко својих природних и разумних граница употребљено преко суђење, у место да остане при својој улози да штити државни поредак и безбедност у опште, а оно мора да се изопачи у опасно средство тираније. Међу тим такво стање у држави ако би и могло тренутно бити корисно онима, који би се њиме послужили, опет најпосле и самим њима мора да шкоди. Углед државни и

спокојство грађана тако поуздано вену и гину поред употребе преких судова, да се то никако спречити не може. А каквим злим последицама мора да одведе сваку државу такво стање, то је недогледно. Грађани, који су уверени, да им преки судови сваког часа могу одузети оно што им је најдраже: имовину, част, слободу, па и живот, никад неће онако искрено и с вољом стати на браник државни у случају какве опште опасности, као што ће то радити грађани оне државе, која је својим грађанима ујемчила: редовно суђење, па и ако би држава била и у највећој опасности.

Да и не говоримо даље, па већ и то, што довде рекосмо, довољан је разлог против употребе преких судова у уставним државама.

А посредно све то даје снажне разлоге и за то, да не треба одбијати ново суђење после осуде преким судом. Ну поврх свега тога, имамо још један врло велики разлог о томе, да треба допустити ново суђење после осуде преким судом. Познато је, да преко суђење, по самој својој природи, не може невиности да пружи и ујемчи могућност потпуне одбране, коју би јој дало редовно суђење. Ванредне прилике и опасности, у којима се обично налази држава, која прибегава употреби преких судова, — категорички заповедају да преко суђење буде што брже и краће. Често се тада нема времена, ни да се стави све на хартију. Усменост тада савршено искључује писменост. Кад би то било само на претресу приликом суђења; а кад би се претходни испити и истрага могла писмено свршити у својој потпуној опширности, — онда можда још то и не би било тако велико зло. Али кад се зна, да у таквим приликама и претходна истрага мора да буде што је могуће краћа, — онда се може представити у каквом се несрећном положају мора да нађе човек, који би потпао

под преко суђење. Једва је човек можда добио времена да себи и само замисли сву опасност, у коју је запао; једва је и почео размишљати о начину своје одбраве, — а он се већ види на претресу, који такође не траје дуго, и завршује се с његовом осудом!! Код преких судова све истрага и суђење, иду тако брзо и кратко, да ни сами браниоци оптуженика немају доста времена да предмет проуче и спреме одбрану с оном збиљом и знањем, што захтева сама величина опасности за њихове клијенте. А врло често оптуженици тада остају и без бранилаца: остављени су сами себи. Да је у таквим приликама и околностима врло тешко; да у тој брзини извиђаја, суђења и ограничености одбране, може и невин човек да буде осуђен, то не би било ништа необично.

Ну ни то још није сва опасност, коју ствара преко суђење за невиност осуђеничку. Поред свега тога још се обично забрањује и право жалбе већем суду против пресуде преких судова. Истина Французи, који се могу сматрати као творци идеје преких судова у уставној држави, бар увек допуштају право жалбе против пресуде преких судова касационом суду. Али у Немаца, који су ту установу примили од Француза, забрањено је свако право жалбе против пресуде прекот суда ([1]). У нас је правац законодавства неједнак. Пређе је оптуженицима било дато право жалбе против пресуде прекот суда ([2]). А у последњој прилици то је изреком било забрањено ([3]). Ну и не упуштајући се у испитивање узрока таквој разлици у законодавствима, ми ћемо се само задржати на факту: да неке државе не до-

---

([1]) Archiv des Criminalrechts, 1849. год, стр. 72.

([2]) Члан 16. закона о преком суду од 18 јуна 1876. год. Зборник 29., стр. 640.

([3]) Члан 16. закона о преком суду од 21 октобра 1883 г Зборник 39., стр. 262.

допуштају право жалбе против пресуде преких судова, па ћемо само о томе да говоримо. Кад се не допусти жалба против пресуде преког суда, онда је прекинута свака нада, коју би невин осуђеник могао имати, да ће бар већи суд ослободити га незаслужене казне и осуде. Врата затвореничка или робијашка затварају се одмах за таквим осуђеником, и тада се глас његове невиности угушује у хладним зидинама заводским. И то је, наравно зло; али може да буде још и већих злих последица због таквих поступака код преких судова. Преки судови често осуђују и на смртну казну. Па кад се већ једном изврши смртна казна, онда мртав осуђеник из гроба не може да протестује што је невино осуђен.

Па кад је тако, да ли је право, да ли је човечно ономе, коме није била допуштена потпуна одбрана за време суђења, — забранити да не може тражити ни ново суђење после осуде, ако је прибавио доказе за своју невиност?!

Можда ће нам се овде приметити: „па на што ново суђење ономе, коме је већ одузет живот на основу пресуде преког суда“?

Разуме се, да њему не би ништа помогло ново суђење, јер оно му не би могло повратити живот.

Али опет за то питање о новом суђењу после пресуде преког суда, има и своје практичне користи. Пре свега то је случај код оних који су осуђени на затвор, заточење или робију. Ови могу да се опросте бар даљег издржавања осуде, ако би у новом суђењу доказали своју невиност. Ну и код самих извршених смртних казна ново суђење има бар неке практичне користи. Доказана невиност приликом новог суђења могла би да поврати бар углед покојников међу живима и част његовој заосталој породици. А поред тога и имовне последице првашње пре-

суде могу новим суђењем да се промену бар у корист његове породице, што такође није без вредности.

У сваком случају дакле и практички је важно, ако би се новим суђењем могла доказати невиност пређашњег осуђеника.

За то ми, одговарајући на питање напред постављено, велимо: да не треба забранити ново суђење кад год се може доказати, да је преки суд невино осудио.

Кад једном прохује бурне и опасне прилике околности, које су државу изазвале на установу ванредног суђења; кад се страсти craложе, — онда је и право и човечно допустити невиности: да пред хладним судијом тражи заштите за себе, да се за одбрану своје невиности послужи редовном одбраном.

Ну кад велимо, да треба допустити ново суђење и после осуде преких судова, дужни смо сузбити можда погрешно тумачење тог нашег мишљења.

Ми нисмо хтели тиме рећи да би код преких судова ново суђење требало допустити чим би га осуђеник затражио. Такво мишљење о допуштају новог суђења после осуде преким судом било би са свим погрешно.

На против и за ново суђење код преких судова треба да има оних истих услова, који важе за тражбу новог суђења после казнених осуда у опште. Само кад би било таквих услова за ново суђење у опште, може се допу стити и ново суђење после осуде преким судом. И ако је установа преких судова, сама по себи, оличење неправде у држави, — ми се опет не би смели подухватити да бранимо противно мишљење. Погрешно је мислити, као да би ново суђење код преких судова требало допустити и под лакшим условима, него против осуда редовних судова само за то, што је преко суђење изузетно. Ми држимо, да би се унижавало суђење у опште, кад би се ма и само код преких судова

усвојило оно противно мишљење. А да не би тога било, ми мислимо да ни наука, а ни практика, не треба да заступа друго мишљење до ово: да може бити новог суђења и после осуде преким судом, али само кад би било општих услова за ново суђење.

Ми смо о тим општим условима за ново суђење већ говорили напред; за то би било сувишно да то и овде понављамо.

Ну место тога, ми ћемо, при завршетку ове расправе, да проговоримо још неколико речи о самој установи преких судова и о примени новог суђења код њих.

С начелом уставне и слободне државе не слаже се установа преких судова у опште. Само у оним државама, у којима над главама њених грађана не стоји баук преких судова, може бити правилног развитка у уставном и слободном животу. За то мора да буде прва и најпреча тежња сваког родољуба, да у својој отаџбини заступа и брани мишљење да треба укинути установу преких судова, ако би тога било у његовој отаџбини.

Ну где се није успело, или докле се не би успело, да се укину преки судови, ту даље сваки патриота треба да тежи, да примена тих судова буде што је могуће ређа; да се преки судови употребљују само онда, кад их буде изазивала права потреба и опасност државна, а нарочито да увођење преких судова не зависи од саме воље владе, већ увек од претходног одобрења народне скупштине. Поред многих других узрока, са којих је у Енглеској и Северној Америци правилан развој уставног и слободног грађанског живота ухватио тако дубоки корен као што се опажа у тим државама, врло је много добринело и то, што у тим државама влада нема права да уведе преке судове без претходног одобрења од стране народне скупштине. У тим

државама и иначе врло је ретка употреба тих судова. И у најтежим и најопаснијим државним неприликама тамо су обично само редовни судови судили о свима оптужењима. А и кад су, по ретком изузећу, употребљени преки судови, опет ни једном енглеском или северо-америчком министру није ни на ум падало да то уради без претходног одобрења народне скупштине. А и кад би који енглески или амерички министар то пробао сам на своју руку, сигуран би био да не би могао избећи уставну одговорност за то, чим би се састала прва народна скупштина. Свест слободе и уставности ухватила је толико дубоког корена у тим државама, да би се у тражењу и остварењу те министарске одговорности сложиле све партије без разлике.

Такве предохране против употребе преких судова има у Енглеској и поред тога, што код Енглеза и у преким судовима суде поротници, а не државне судије или још најмање војници, као што бива у другим државама.

Ирска је у познатом трајном незадовољству с владавином енглеском. Па кад је 1849 године то незадовољство избило на површину у тако великом размеру да је добило ужасно распрострањени облик револуције против Енглеске, — ни онда, и то против револуционара Ираца, Енглези нису употребили војнике или друге државне судије да суде побуњеницима, већ су то оставили поротницима (1); и то по што је најпре народна скупштина одобрила увођење преких судова.

Зар то није уставност, слобода и безбедност грађанска, којом се Енглеска гордо може поносити?!

Зар то није узвишени идеал, коме треба да теже и остале државе?!

---

(1) Archiv, од 1849., стр. 31—33.

Зар у томе нема снажне клице васколиком напретку и благостању Енглеске ?!

Зар то не треба да одреди и друге народе, да у томе пођу путем практичних и искусних Енглеза, па да једном укину преке судове, или бар да њихову употребу ограниче онако, како су урадили Енглези.

Ну докле се то не би постигло, дотле је са свим на своме месту тежња, да се утврди бар то: да после пресуде преких судова може бити новог суђења, кад би било општих услова за то.

Ми смо напред дали, надамо се, доста разлога за одбрану таквог правца у казненом законодавству, па држимо да би било сувишно да их и овде понављамо. Додали бисмо још једно, а то је: да и Срби сви без разлике, треба у општем интересу и добру, да раде на томе, да се у Србији укине могућност употребе преких судова. А докле то не би било, да сви треба да бране мишљење, да и код преких судова може бити новог суђења.

Тако радећи, можемо се и ми надати лепшој будућности у нашем уставном животу.

У нади, да ће народу српском, који је у своме животу претурио доста горких и мучних дана, скоро на том пољу осванути сјајна зора чисте уставности и грађанске слободе и самосталности — ми ћемо да приступимо завршетку ове расправе у последњем одељку, а овде ћемо казати само још неколико речи о самом нашем раду.

Ако ова расправа својим материјалом и правцем, који смо се трудили да у њој прикажемо, ма што год допринесе бржем и бољем остварењу тако узвишеног задатка, као што је бољи преображај на пољу нашег правног, уставног и политичког живота, — ми ћемо се наравно радовати, што смо тиме бар колико-толико допринели овом

расправом и тиме одужили велики дуг, који има сваки син према својој отаџбини. Nihil plus sane, nisi patria [ништа није светије од отаџбине] вели латинска пословица. Ова расправа била је бар намењена да одговори тој племенитој идеји Римљана. Ну да ли смо и успели да њоме што принесемо на жртвеник лепше будућности наше отаџбине, — то не смемо ми сами ни оценити, а још мање пресудити ([1]).

Завршна реч.

До сада смо опширно и у појединостима говорили о пороти код: Енглеза, Француза и нас Срба.

На завршетку говора о овом предмету, мислимо да не само неће бити сувишно, већ на против да ће бити корисно, да још мало проговоримо о неким питањима у овом предмету. За то ће овај одељак расправе то имати за свој нарочити предмет.

Питања, о којима ћемо овде нарочито говорити ова су:

I Установа пороте у опште.

II Старина пороте.

III Карактеристика наше садашње пороте и

IV Чему је била намењена ова наша расправа.

Ми смо о већини тих питања [I до III] и раније нешто говорили. За то овде, у завршној речи, нећемо о њима говорити у свој њиховој опширности, како би захтевала природа сваког од тих питања посебице и потпуност његове обраде, кад би први пут било покренуто. На против ми ћемо, само као у допуну ранијег говора о њима, овде казати још само оно, што ће припомоћи добром разумевању истих питања, а да не уђемо у сувишна понављања.

([1]) Новим уставом укинути су у нас преки судови са свим.

Држећи се тог правца у овој „завршној речи“, ми ћемо сад да приступимо појединим питањима онако, како их напред обележисмо.

I., Установа пороте у опште.

Од како се зна за пороту и поротно суђење, о томе се мислило врло разно. Једни су износили разлоге и доказе, да поротно суђење не само не може бити корисно, већ на против да је штетно за примену правде. Као главни разлог за такво своје мишљење они су износили то, што се код поротног суђења поротницима, као људима, који нису учили права и по томе не знају правна начела, даје, да они расправљају најтежа правна питања: да ли је ко крив по оптужби за какав злочин. Зна се, веле они, какве тешке последице доноси изрека „крив“ код злочина; за то они мишљаху, да је опасно људма правно неспремним дати у пороти тако огромну улогу, да од њихове нестручњачке изреке зависи често и живот каквог оптуженика за злочин. А с друге стране, зна се, веле исти даље, колико је штетно по морал и безбедност у држави, кад поротници, опет због своје неспреме и неприправности у правним појмовима, искажу, да какав оптуженик није крив, и ако би судија, правно спреман и познавалац закона, противном одлуком задовољио осећаје правде у опште, као и потребу државну и нарочито одредбу закона.

Ну док су једни тако нападали установу пороте; доста су доказивали, да је она штетна за изрицање правде, дотле су други на против стали на браник те установе, изнели јаке разлоге, да је та установа и потребна и корисна за само изрицање правде. У разних народа, разни научници давали су за то у својим разним расправама много разлога за то. Било би и немогуће, а и сувишно, да ми сад овде износимо све те разлоге. За то ћемо овде поменути нарочито онај њихов разлог, који се сматра као

најважнија одбрана установе пороте, као најбољи доказ, да је поротничко суђење и корисно и потребно. Ми ћемо тај разлог исказати у кратко.

Судије правници мисле, раде и суде по извесним, већ утврђеним правним начелима и законским одредбама. Они гледају само толико, да ли ће њихова изрека, крив или не, да одговори тим начелима и законским одредбама, и чим дођу до уверења у једном или другом правцу, они исказују и своју одлуку у том духу. То значи, да се они труде да својом одлуком задовоље управо формалну правду; они се брину, да им се не може пребацити, да су повредили начела правде по науци или какву законску одредбу; а да ли они својом одлуком нису повредили појам правде у опште, или народне појмове и осећаје о томе, они на то и не помишљају. Што они то последње не чине, њима се за то не сме учинити ни какав прекор, јер њихова је дужност само толико, да на основу свога знања правних начела, законске одредбе примењују у оном духу и правцу, који је хтео законодавац; а како ће то изгледати у појединим случајима оптужења, није њихово да и на то помишљају приликом суђења.

А да се тим вршењем, тако да се изразимо, само формалне правде, често мора да учини каквом оптуженику највећа неправда, то није ништа немогуће. У аналима судске практике било је доста примера најочитијих неправда на штету каквих оптуженика онде, где се гледало више на формалну правду. Правник судија, који се у свом суђењу мора да управља, по законским одредбама, често би и сам био другог мишљења, само да је слободан у оцени; ну кад није слободан, често мора да осуђује, тако рећи, и противно свом уверењу.

Међу тим кад суди поротник, није он тако везан за законске одредбе. Он је слободан у оцени доказа и факата;

савршено зависи од његове схватљивости и разумевања, какву ће важност да даде свему томе. За то поротничка оцена и изрека, као слободна од свију окова формалне правде, може да буде природнија и боља. И ако је негда била спора о томе: да ли је установа пороте поуздана за вршење правде, данас је то ван сваког питања. Научници данас махом признају корист, потребу и превагу пороте. А и практиком је утврђено, да је такво мишљење научника коректно. Истина се не сме рећи, да и поротни суд не може кад год да осуди или ослободи и неправедно, ну тако исто мора се признати, и да то бива ређе. Треба се побринути само о томе, да за поротнике могу доћи само интелигентни људи, и да се сузбије утицај политичке власти на избор поротних судија. А кад се то уради, поротно суђење мора да одговори очекивањима, што се полажу на слободно и природно суђење, које потиче из познавања прилика, околности и људи.

Потребу и корист пороте и поротничког суђења данас није потребно много доказивати, јер је то обоје опште признато у научника, а и искуством судске практике доказано. Установа пороте данас се са свим одомаћила у већине образованих народа; она је дала многе јасне примере о својој практичној вредности; на кратко она је данас постала поуздан стуб, који обезбеђује правилну примену правде у држави. За то су данас врло ретки гласови, који би се чули против пороте. И што их има, то је више против некоректног суђења у поједним случајевима оптужења; а не против саме установе пороте. Међу тим овде је главно то, да ли је сама установа потребна и корисна, а не и какво је њено суђење у појединим случајевима оптужења. Ма колико да је ваљана и савршена каква установа, никад се њоме не може постићи и то, да у њој не буде никад примене, коју ће неки оценити, можда и

са свим путно, да је погрешна, неправилна и неправедна. То је опште правило, које као такво мора да важи и за установу пороте. Ну при свем том и такве појаве не могу да ослабе важност те установе, која се у далеко већем броју случајева показала и као потребна и као корисна.

А поред таквог факта, који је најјачи доказ о ваљаности установе пороте, било би сувишно данас трошити много речи о томе: да је она и потребна и корисна.

За то нећемо о томе више да говоримо. Готово бисмо могли тиме завршити овај део да при свем том не осећамо потребе да проговоримо неколико речи о другој појави, која је у вези с нашим досадашњим говором. Бојимо се управо да се наш досадашњи говор о потреби и користи пороте не разуме рђаво, не претумачи као да смо против судија правника; за то морамо и о томе да кажемо нешто.

Кад смо рекли, да је установа пороте и потребна и корисна, ми тиме ни најмање нисмо хтели ослабити важност и потребу судија правника. И ако смо као разлог за установу пороте наводили и то, што су поротници слободнији у оцени доказа и факата, а судије правници што су више везани за основе формалне, законске правде, — опет ни тиме нисмо хтели рећи, да и ове судије нису чињенице, које помажу и обезбеђују правилну примену правде у држави. На против то може бити у држави само онда, кад се, тако да се изразимо, комбинују те обе установе: порота и сталне судије; кад то обоје учини што може, те тако заједнички даду резултат, који се може назвати: праведно суђење у држави.

Кад се то обоје употреби, онда имамо с једне стране: искуство, познавање прилика и људи, и слободну оцену свију доказа и факата [порота]; а с друге стране правно знање и практику, што не да судији да се у појединим слу-

чајевима оптужења занесе за варљивим знацима привидне правде, не да му да удари странпутицом, која се зове неправедно суђење.

А само на тај начин може се очекивати, да ће правда људска одговорити своме идеалу што се зове: вечна или непомућена истина; да ће невиност наћи оне гарантије и заштите, која одговара идеји човечности, племенитости и изображености као узорима друштвеног живота и тежње.

На кратко да речемо, као год што се не може порећи, да правничко знање не доприноси много поузданој примени правде међу људма, исто тако мора се признати да и употреба поротничког искуства и слободне оцене факата само може да олакша исту тежњу.

За то је са свим путно поротна установа себи изволевала место у правосуђу образованог народа поред установе сталних судија тако да данас у њих нема готово ни какве сумње против те установе.

II. Старина пороте.

Ово питање има нарочиту важност за нас Србе, јер оно показује колико је претежнија била образованост и племенитост у нас Срба у оно доба, кад се зна за прве појаве поротне установе. Док у Немаца и Француза никако није било пороте, дотле је само у Енглеза и у нас Срба било те установе још у средњем веку. Шта више докле и у самих Енглеза смешана порота [per medietatem jignae] није одмах потпуно одговарала идеји правдољубља ам странаца, дотле је иста установа у нас Срба задовољавала тај идеал најшире и најплеменитије. Док су Енглези допуштали да странац само може имати половину поротника својих санародника, дотле је у српској пороти половина поротника морала бити из таквих личности.

Ми смо о томе већ навели доказе раније у овој расправи у колико се то тицало времена, од кад има пороте

у Енглеза, Француза и Немаца ([1]). А сад ћемо да изнесемо доказе како у том погледу стоји старо српско законодавство спрам законодавстава осталих славенских племена. Или још јасније да кажемо: сад ћемо да поређамо факта, која ће да потврде:

1. Да је у нас Срба било пороте пре него у осталих Славена.

2. Да смешане пороте у ових последњих није никако ни било.

За доказ тога ми ћемо да се послужимо радом једног познатог научника, Др. Иречека. Овај вредни књижевник није пожалио труда, те је у једну књигу под називом: „Свод закона славенских“ прибрао све славенске законе од најстаријег доба до данас. Благодарећи том његовом истина трудном, али у исто време и корисном раду на историји славенских закона, ми смо данас у стању да извршимо упоред славенских законодавстава између себе и између закона других европских народа. Ну за ову нашу расправу, као специјалну о пороти, није потребно да том упореду дајемо са свим опширан обим. На против ограничићемо се само да изнесемо податке о старини пороте у њих с једне стране, и у нас Срба с друге стране.

Ми смо пажљиво и тачно проучили све славенске законе у овој збирци Иречековој, и потрудићемо се да кратко, ал у исто време и потпуно, изнесемо резултате тог нашег рада, у колико се тиче саме установе пороте, времена њеног постанка и самог њеног облика код разних славенских народа.

После овога да приступимо говору о ономе, шта је главни предмет овог одељка, а то је: да ли су други Славени, сем Срба, имали поротну установу.

([1]) Види 155 стр. ове књиге.

Да бисмо одговорили на то питање, ми ћемо да се послужимо позитивним подацима поменутог научника Иречека.

А да би нам говор био што јаснији и разумљивији поделићемо га:

1. По племенима славенским; и

2. По времену.

1. По племенима и то:

а. У Руса.

Најстарији споменик руског правног законодавства јесте „Договор Књаза Олега с Грцима“. То је закон од 912 године; а последњи, кога спомиње Иречек јесте „Судбеник Цара Јована Васиљевића“ од године 1550. Ми смо пажљиво проучили све те споменике руског законодавства, и смемо с поузданошћу тврдити, да се ни у једном од њих не говори о судској установи пороти ([1]).

У њима се истина спомиње „рота“ и „ротити се“ ну сва садржина тих закона јасно показује, да „рота“ не значи „порота“. Нарочито „Новгородска суднаја грамота“ од 1471 ([2]) године јасно тврди, да „ротити“ значи парничити се, и по томе да она места, где се спомињу „ротници“ не значе поротници. У потврду таквог значења израза „рота“ и „ротници“, говоре и статути винодолски члан 68 и 69, ([3]) који јасно показују да „рота“ значи терба или парница. А поврх свега тога ту се изреком, поред „роте“ или парнице и поред „ротника“ или парничара, спомињу и поротници, што најбоље показује, да је то двоје различно једно од другог. Винодолски закон

([1]) Види Иречак „Свод законов Славјанских,“ стр. 1272.

([2]) Иречек, стр 80 до 88.

([3]) Иречек, стр. 399

истина припада групи српских закона; ну при свем том онај цитат из њега може, због сличности старих славенских језика, да послужи као поуздано објашњење оног израза „роти“ и „ротници“ у старим руским законима.

Имајући такве податке од човека, који је марљиво прибрао руске законе од најстаријег доба, смемо рећи да не грешимо, кад велимо, да у Руса није било пороте у добу, кад је видимо у нас Срба. А у осталом све и кад би се из оних израза „рота“ и „ротници“ смело извести, да то значи „порота“, при свем том не би било допуштено из тих кратких израза изводити некакво уређење пороте и поротног суђења у Руса. Садржина поменутих руских закона сузбила би такву тврдњу. У њима нигде нема ни спомена о томе, како би се састављали ти судови; која би била њихова надлежност; како би они изрицали пресуду и остало, што иде у битност поротних судова. Мора се признати, да у тим старим руским законима има неких судија, који су налик на поротнике и поротне судове; али на сваки начин све што о томе имамо у тим старим руским законима далеко је од тога, да се назове „поротом“ и „поротним суђењем“ у оном смислу, као што видимо да је било уређене пороте у Срба и Енглеза још у оно старо доба.

У Руса је, као и у осталих Славена, било „општег јемства“, где су људи јемчили један за другог да нису урадили какво кажњиво дело. ([1]) Ну и на први поглед јасно је, да то није порота, ни поротно суђење, јер то нису судије, већ су то у неку руку сведоци, људи, који, по своме познавању оптуженика, дају суду уверење, да он није урадио какву кривицу.

То исто вреди и о „добрим људима“, који се спомињу

([1]) Види Палацки, Гласник српског ученог друштава II, стр. 101.

у руском закону „Псковскаја Грамота“ од 1416 године ([1]). Нико ваљда не може ни замишљати, да ти „добри људи“ не значе ништа друго, већ да су то јемци или нека врста сведока о невиности оптужениковој. Ну ако би неко хтео замислити и друкчије сама садржина тог закона мора га уверити противно. Ту се изреком поред тих „добрих људи“ спомињу „судије“, који ће да суде о делу. А тај спомен „судија“ доказује двоје. Прво да „добри људи“ нису „судије“, јер кад би то било једно исто, не би било потребе да се обоје понавља. А друго то показује, да у Руса тада није било „поротника,“ јер да их је било не би закон одређивао, да ће о делу судити „судије“, већ би казао „поротници“ или би употребио који други израз с значењем „поротник“.

Сличан спомен „добрих људи“ и „судије“ имамо и у „Правди“ Књаза Смоленског од 1222; даље у његовом „Реду“ од 1240 и „Уставној грамоти“ од 1397 године ([2]).

У Новгородској судској грамоти од 1471 ([3]) даље, спомиње се, како ће у суду бити и „два човека“, које стране изаберу; али да и то нису поротници у правом њиховом значају, то није тешко спазити. А у осталом и тај доказ не би ишао у прилог мишљења, да је у Руса било пороте у оно доба, кад и у Срба, а још мање, да је тај суд био онакав, каква је била тадашња српска порота,.

На завршетку говора о руским законима да поменем још неколико речи о томе, да ли „рота“ значи „порота“ или се, по руским споменицима, томе изразу мора дати други смисао.

Да „рота“ не значи друго већ заклетва, јер је то време после Душанова законика, имамо јасних доказа у а рим руским законима.

([1]) Иречек, стр. 59.
([2]) Иречек, стр. 34—48.
([3]) Иречек, стр. 80.

Тако се, на првом месту „рота“ спомиње као заклетва у „Договору књаза Олега“ од 912 године. То се види из ових речи у том закону: „о процѣ да ротѣ ходит својеју вјероју“ (1).

А тај смисао „роте“ још јасније види се из „Договора“ од 945 године, и то из ових речи: „Аще ли необрјашетсја, да на роти идут наши христијане. Рус по вјерје их; а нехристијане по закону својему“ (2).

После ових података, које смо навели из старих руских закона, мислимо да немамо потребе наводити још какве доказе о ономе, што рекосмо, да у Руса није било пороте онда, кад и у нас Срба, а још мање да је било онакве пороте, какву имађаше старо српско законодавство.

За то ћемо да престанемо с даљим говором о руским законима у томе погледу. А у место тога прећићемо на законодавство другог славенског племена, те да видимо како и оно стоји што се тиче установе пороте у сравњењу са српским законима о томе из истог доба.

б. У Пољака.

Пољско законодавство није нам познато онако из раног доба као што је руско. Најстарији пољски закон, који налазимо у Иречеку, тек је од године 1348, који се звао „Статут Вислиценција“. А у осталом и сам број старих пољских закона мален је. Имамо их само ова три: Статут Вислиценције I; Статут исти II; и Статут Вартензија. Овај последњи статут био је године 1423. и од тог доба немамо података о каквим пољским законима, у којима бисмо што могло тражити о пороти и поротном суђењу (3). Морамо

---

(1). Иречек, стр. 2. број 4.

(2). Иречек, стр. 8, број 9.

(3). Иречек, стр. 532 — 596.

се дакле ограничита само на поменута три закона пољска и потражити оно, што нам је потребно за ову нашу расправу. Ми смо пажљиво проучили та три споменика пољског законодавства и смемо рећи, да ни у једном од њих нема пороте и поротног суђења. А још мање би ко у њима нашао уређење пороте онако, какво је не само у то доба [1348 год.], већ и пре тога [јер Душанов закон од 1346 вели како је било у Прадеда ми] било у нас Срба.

Сама садржина тих пољских закона доказ нам је дакле, да се српска порота оног доба није могла угледати на какав сличан пољски закон о пороти.

Ну и без тога већ и само време поменутих пољских закона казује јасно, да они не би могли послужити за то. Као што смо видели најстарији пољски закон био је од године 1348; а Душанов закон, који спомиње пороту у Срба, био је већ године 1346, и при том вели да је порота била још у прадеда му.

Поред тако јасних података немамо потребе више да говоримо о пољском законодавству оног доба у овом погледу, већ можемо говор да завршимо тиме: да Пољаци онда нису имали пороту и поротно суђење као што је тада било у нас Срба.

Установа пороте, само кад је на здравим основама, мора се сматрати као напредак у правосуђу. За то, упоређујући старо пољско законодавство с нашим Душановим законом, смемо тврдити, да је српско законодавство онога доба са својом установом пороте стајало на већој висини човечности и напретка него што је било тадашње законодавство у Пољака. Да није српску цивилизацију онога доба за дуго убио азијски варваризам, ко зна како би данас стајало српско племе у погледу цивилизације и напретка према другим европским народима?!!

Ну кад је већ тако било, нама не остаје сад ништа друго, већ да од сад накнадимо оно, што нас је груба сила спречила раније да постигнемо. Ми се морамо данас такмачити с осталим народима на том пољу.

Ово поменусмо тек само узгред; а сад да продужимо говор о другим славенским законима односно пороте код њих у старо доба, или управо о правом предмету нашег говора у овом одељку.

в. У Чеха.

Старо ческо законодавство у опште није тако малено бројем као што смо видели, да је било пољско. Као што се види из збирке Иречекове познато је доста старих ческих закона. И по времену судећи они су познати још из раног доба. Први познати чески закон јест „Рукопис Зеленохорског“, који истина нема годину, али по што је пре „Декрета Брецислава I“ од 1039 године, то се види, да су нам чески закони познати од прилике од хиљадите године, па све до „рада права земског.“ (1)

Све те ческе законе ми смо проучили колико је било потребно за ово наше засебно питање; и ми ћемо сад казати, шта смо у том погледу у њима нашли. У томе можемо да будемо кратки, јер су подаци о старом ческом праву јасни.

Старо ческо законодавство даје нам још јаче доказе, него руско и пољско, да Чеси тада нису имали пороте као што је имађаху Срби.

Иречек је прибрао старе ческе законе и они се налазе у реченој његовој књизи почињући од године 1000 до 1360 (2).

---

(1) Иречек стр. 509

(2) Иречек стр. 478—509.

Ни у једном од тих закона нема пороте и поротника, већ где год се говори о суду и судијама свуда се спомињу државне или краљеве судије, које владалац поставља.

А још пре Иречека потврдио је и други чески ауктoритет, Палацки да Чеси тад нису имали пороте. Палацки је то отворено признао у својој расправи, где је упоредио Душанов законик с осталим славенским законима оног доба. Он ту каже, да су Чеси у то време и грађанске и казнене судије имали самом Краљем постављене. Такви су били њихови „Цуди" и чланови „заглавног" или казненог суда, који се спомињу у старим ческим законима. У томе је дакле била основна разлика између ческих и српских закона оног доба. Једина заједничка црта славенских закона тадашњих у Срба, Руса, Пољака и Чеха била је у установи „јемства" за оптуженика да није урадио какво кажњиво дело (1).

Ну да ни то „јемство" у Славена није било „поротно суђење", већ управо неки облик-сведоџбе, то је једва потребно и само да напоменемо према самом значењу речи „јемство".

То „јемство" истина да је особина славенских народа, јер га Немци тада нису имали (2); али при свем ни оно се не може употребити као доказ да су Чеси тад имали пороту.

Поред тако поузданих зналаца старих ческих закона, као што су Палацки и Иречек, још сумњати о истини да Чеси тад нису имали пороте, значило би управо силом подметати ческом законодавству оног доба особину, коју

---

(1). За све види Палацки Гласник српског ученог друштва II стр. 101—127.

(2) Палацки, Гласник II, стр. 105.

би ти чески aукторитети први желили наћи у свом отачаственом законодавству да су је могли наћи.

За то би било сувишно да тражимо још какве јаче доказе о томе у старом ческом законодавству. Питање је и с овим, што смо до сад рекли, толико јасно да би све друго што бисмо још о томе наводили, било само сувишно понављање истих аргумената за једну исту ствар.

Можемо дакле говор о старом ческом законодавству у томе погледу завршити, а да се не бојимо, да би нам се могло пребацити да нисмо потпуно доказали поставку, која је главни предмет овог одељка у нашој расправи.

г. У Хрвата.

У већини хрватских закона не спомиње се порота, а то је доказ да у Хрвата тада није ни било пороте ([1]).

Само у винодолском статуту од године 1289 изреком се спомињу порота и поротници ([2]).

Ну и овај последњи факат не иде против нашег мишљења о старини и оригиналности пороте у Срба.

Пре свега и винодолски статут, закон је српски. А при том и кад се не би он тако рачунао, ни то не би било доказ против нашег реченог мишљења. Тако се мора узети прво с тога, што Душанов законик [од год. 1349] вели, да је пороте било још у Прадеда му, дакле пре винодолског статута. А друго и винодолски статут спомиње пороту и поротнике више само овлаш, јер даље нема каквих одредаба о самом поротном суђењу, као што тога има у Душановом законику. И најпосле треће ни у винодолском статуту нема ни речи о „смешаној“ пороти, као што је видимо у Душановом законику; а то је најјаснији

([1]). Иречек, стр. 385—472.

([2]). Иречек, стр. 389.

доказ да је српска поротна установа оригинална, да се није могла угледати на винодолски текст закона о томе, већ да је наш оригинал оно, што је видимо у душановом законику.

Још јачи доказ да Хрвати тада нису имали пороту, даје нам „Закон славонски од 1273“ године, јер се у њему говори само о „Краљевим судијама“ (1).

Мислимо да је и ово, што довде рекосмо о старим хрватским законима доста за уверење, да смо имали право што тврдимо, да и код ове гране славенске, која је нама Србима најближа, није било пороте онда, кад је ње било у нас Срба; а још мање да је ње било онакве, какву нам показује Душанов законик. За то би сваки даљи говор о томе, свако даље навођење доказа о таквој несумњивој истини било сувишно. Тиме не бисмо доказали ништа више, већ само оно исто, што је потврђено и тим неколиким цитатима из старог хрватског права. У место да бисмо се дакле упуштили у сувишна истраживања нових доказних података; или да бисмо се послужили понављањима већ реченог, ми претпостављамо да пређемо на говор о старим законима других славенских народа, наравно у погледу само оног питања, о коме говоримо у овом одељку наше расправе. Разуме се, да ће се тај говор ограничити само на оне славенске законе, о којима до сад нисмо говорили.

д. У Црногораца.

Говор о старим законима црногорским може да нам буде врло кратак.

На то нас одређује како мањи број црногорских закона, који су познати, тако и само време од кад су ти закони.

(1) Иречек, стр. 385.

Као што се види из збирке Иречекове о старим славинским законима, она спомиње само два црногорска закона. Општи Црногорски и Брдски законик и општи законик земаљски за Црну Гору. Први је од 1798, а други од 1855 године (1).

Ни у једном од та два црногорска закона, не спомиње се порота и поротно суђење. Ну међу тим и да има у тим законима каквих података о пороти у Црногораца, опет ти закони не би били доказ да наша поротна установа из Душановог закона није старија. Као што се зна Душанов је закон много старији од оног првог познатог црногорског закона; и за то доцнији црногорски закон, ни у ком случају, не би могао бити доказ против наше поставке о старини српске пороте. Упоред та два времена најјасније говори о ономе, шта ми сматрамо као особину старог српског законодавства у том погледу. А већ тиме, колико смо до сад рекли о овом питању, потпуно је потврђено наше изказано мишљење о њему.

е. У Срба.

О старом српском законодавству имамо више података.

На првом је месту договор бана босанског с Дубровчанима; за тим два договора краља српског с истима; договор Зете с Дубровчанима и најпосле Душанов законик.

Од тих закона само је договор с баном босанским пре Душанова закона, јер је договор био 1332, а Душанов законик 1349 године.

А порота се у тим законима спомиње свуда, сем договора с Зетом (2).

(1). Иречек, стр. 135—364.

(2). За све Иречек, страна 273—364.

Међу тим и ако је онај договор с баном босанским пре Душанова законика, опет то ништа не ремети ону поставку, да је у нас Срба било пороте и поротног суђења и пре тог договора с баном босанским. У Душановом законику спомиње се, да је у Срба било пороте још у родитеља и прародитеља му. То исто вели се и у договору с Дубровчанима од 1349 у тачци 18. И најпосле тако је било уговорено и у договору од 1387 године, тачкама: 2, 3 и 4. А све то скупа показује, да је у нас пороте било још за време владе прадеда Душанова, дакле пре године 1332, кад је био закључен онај договор с баном босанским, где се такође спомиње порота.

После свега овог, што смо досад говорили, немамо потребе и даље да доказујемо старину и оригиналност старе српске пороте, јер смо то поузданим подацима већ доказали.

Ну остаје нам само још то да, и по времену, упоредимо старе славенске законе с Душановим закоником, те да се и тим упоредом потврди иста наша изрека.

2., По времену.

Сви стари славенски законици могу се с Душановим законом, по времену, поделити на две групе. Једна је група пре; а друга после тог нашег старог споменика.

Да видимо те групе редом:

а. Група пре Душанова законика.

У ту групу долазе: руски закони сви до „Рада Књаза Смоленског с Ригоју“ од 1270—50 године ([1]).

Чески сви до декрета од 1266 године ([2]).

Пољски статут од 1348 године ([3]). и

([1]). Иречек, стр. 1—41.

([2]). Иречек, стр. 478—498.

([3]). Иречек, стр. 325

Хрватски закони од 1273 и 1289 године (1).

б. Група после Душанова закона.

Сви остали славенски закони, који су познати и спомињу се у Иречеку били су после Душанова законика.

в. Спомен пороте у њима.

Као што смо показали напред од свију тих закона славенских порота се спомиње само у два пре Душанова законика, договору Дубровчана с баном босанским и винодолском; и у два после.

Ну то су такође српски закони, и при том како се у Душановом закону вели, да је у Срба било пороте још у прадеда му, — то је та установа у нас старија и од тих закона српских.

III. Смешана порота.

Најинтересантније је, да се ни у једном од славенских закона, па ни у оном договору с баном босанским, ни у винодолском закону не спомиње смешана порота. Њу видимо само у Душановом законику и у договорима наших краљева од 1349 и 1387 с Дубровчанима.

Ми смо раније већ доказали, да је та смешана порота постојала само у Енглеза; ну и код њих доцније него у нас Срба (2).

По томе дакле смемо с највећом поузданошћу тврдити, да је смешана порота наша оригинална установа и према старим славенским законима и према у опште законодавству европском оног доба.

Међу тим да је та смешана порота доказ племенитости и веће човечности нашег народа, то смо већ раније поменули, па немамо потребе да то и овде понављамо.

---

(1) Иречек, стр. 385—389.

(2) Види ове наше књиге стр. 158

корак на путу потребне поправке наше садашње пороте. А то све апсолутно нам је потребно, ако хоћемо да поротна установа и поротно суђење у нас и данас буду на оној висини, која доликује народу, што је имао пороту још пре пет стотина година, кад је немадоше други европски народи.

Далеко дакле од тога да бисмо ми из нашег судства избацили поротну установу, ми смо дужни само да је поправимо и дотерамо како према карактеру и особинама нашег народа, тако и према општим захтевима те установе. А то није тешко урадити само ако не заборавимо потребу, која је изазвала поротно суђење и захтеве правде, што их има да задовољи порота. То двоје сдружено најбоље ће нас упутити: какву треба да имамо пороту.

А да поротно суђење, добро уређено, има превагу над суђењем државних судија, ми смо то напред већ разложили; за то би било сувишно да то и овде понављамо. Ну место тога ми ћемо да приступимо последњем одељку ове наше расправе.

V. Чему је намењена ова расправа.

Ова наша расправа имала је да постигне троје.

1. Да покаже старину и оригиналност наше старе пороте.

2. Да опише нашу стару поротну установу према подацима, које о томе имамо.

3. Да изнесе материјал о уређењу порота у других народа, те да бисмо, према томе, имали поузданих података о бољем уређењу наше садашње пороте.

Мислимо да смо нашим ранијим говором већ доста доказали ону прву тачку. За то би било сувишно, да још шта о томе говоримо.

Исто тако и нашу садашњу пороту мислимо да смо јасно представили [тачка 2] и у једно показали поправке,

често састављен из таквих поротника, који немају доста спреме и подобности да одговоре свом високом и тешком позиву.

А све то скупа узето, изазивало је у нас мишљење: да би требало са свим укинути поротно суђење, јер оно није задовољило наде, које су се полагале приликом обнове те наше старе судске установе.

Ну и ако не превиђамо, да установа наше садашње пороте није без мâна; и ако знамо, да је било прилика, у којима поротници нису умели или хтели да одговоре свом узвишеном позиву, — ми се опет не слажемо с онима, који држе да би с тога требало укинути поротно суђење у нас. Ми на против мислимо, да би ту установу требало у нас само усавршати; ну никако да је не бисмо смели укинути само за то, што је садашњи склоп наше пороте дао рђаве резултате у суђењу.

Кад смо ми пре пет стотина година могли предњачити с том установом, заслужили бисмо прекор, ако данас не бисмо умели у томе бар упоредо стати с осталим европским народима.

А то можемо урадити лако. Треба, пре свега, да уклонимо ону неприродну појаву наше поротне установе, по којој и поротници и државне судије заједно решавају о питању факта или о томе: да ли је ко крив или није. Треба поротници сами да суде о факту или кривици или невиности, а опет саме државне судије да изричу казну или пуштају оптуженике слободне.

Кад то будемо поправили у нашем садашњем поротном уређењу, онда ћемо већ урадити један корак напред.

Ну, поред тога, морали бисмо поставити и теже услове за поротнике или управо више обезбедити улазак интелигенције за поротнике, и онда бисмо учинили и други

корак на путу потребне поправке наше садашње пороте. А то све апсолутно нам је потребно, ако хоћемо да поротна установа и поротно суђење у нас и данас буду на оној висини, која доликује народу, што је имао пороту још пре пет стотина година, кад је немадоше други европски народи.

Далеко дакле од тога да бисмо ми из нашег судства избацили поротну установу, ми смо дужни само да је поправимо и дотерамо како према карактеру и особинама нашег народа, тако и према општим захтевима те установе. А то није тешко урадити само ако не заборавимо потребу, која је изазвала поротно суђење и захтеве правде, што их има да задовољи порота. То двоје сдружено најбоље ће нас упутити: какву треба да имамо пороту.

А да поротно суђење, добро уређено, има превагу над суђењем државних судија, ми смо то напред већ разложили; за то би било сувишно да то и овде понављамо. Ну место тога ми ћемо да приступимо последњем одељку ове наше расправе.

V. Чему је намењена ова расправа.

Ова наша расправа имала је да постигне троје.

1. Да покаже старину и оригиналност наше старе пороте.

2. Да опише нашу стару поротну установу према подацима, које о томе имамо.

3. Да изнесе материјал о уређењу порота у других народа, те да бисмо, према томе, имали поузданих података о бољем уређењу наше садашње пороте.

Мислимо да смо нашим ранијим говором већ доста доказали ону прву тачку. За то би било сувишно, да још шта о томе говоримо.

Исто тако и нашу садашњу пороту мислимо да смо јасно представили [тачка 2] и у једно показали поправке,

које треба да се изврше у њеном уређењу, те да би могла одговорити свом високом позиву. Можда ће ко нашој садашњој пороти наћи још коју замерку; ну, на сваки начин, ми смемо рећи, да оно, што смо јој ми замерили, треба што пре поправити и ако се то уради, да наша поротна установа онда може стати упоредо са својим данашњим другама у осталих образованих народа.

Ну највећи део нашег говора у овој расправи био је намењен томе, да дамо материјала о разним уређењима данашње пороте у Енглеза и Француза упоређујући то с уређењем наше данашње пороте [тачка 3].

Можда ће некоме изгледати врло опширно и сувишно оно детаљно изношење о уређењу енглеске и француске пороте. Ну ми бисмо на то имали да приметимо само то, да никад и никоме није на одмет, што више зна о неком предмету. Често и нешто, што изгледа као ситница, може да покрене најбољу мисао, може да буде посредни творац најбоље установе. Наш говор о уређењу енглеске и француске пороте онако у свима појединостима, као што показује ова расправа, био је намењен томе, да изнесе све мане и врлине пороте у та два образована народа, те да бисмо на тој основици могли опазити, шта треба поправити у нашој садашњој пороти. Ми смо се трудили и да то све прикупимо и читаоцима прикажемо; а у исто време и да то извршимо слогом лаким, језиком разумљивим.

Да ли смо све то и постигли, ми нити можемо, нити бисмо хтели да ценимо. То ће оценити они, који буду прочитали ову нашу расправу.

Међу тим, у сваком случају, ми се надамо да ће се овој расправи признати бар толико, да она може бити с једне стране доказ о старини и оригиналности наше старе пороте, нарочито смешане, и с друге стране послужити као покретач за

поправку и боље уређење наше данашње пороте у духу напретка и цивилизације.

А ако се то двоје буде признало овој нашој расправи, ми ћемо онда бити потпуно задовољни, јер ћемо бити уверени, да труд и рад нисмо употребили на неплодном пољу. Ако овај наш рад буде припомогао да се усаврши наша садашња порота, онда се ваљда неће порећи, да ће у томе бити ма колико — толико заслуге и до ове наше расправе.

С том надом завршујемо ову расправу.

СТАЊЕ ЈАВНЕ НАСТАВЕ У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ

за 1877-78. и 1878-79. школску годину.

СА ДВЕ ГРАФИЧНЕ ТАБЛИЦЕ

(свршетак).

3. Ученици и ученице.

О броју ђака, који су основне школе походили, имамо ове податке.

Године 1877-78. било је у свима основн. школама и то:

у разреду:	у почетку године ученика	ученица	ђака	на крају године ученика	ученица	ђака
Првом . .	11.957	1.902	13.860	7.590	1.426	9.016
Другом . .	4.298	780	5.078	3.074	658	3.732
Трећем . .	2.898	557	3.455	2.075	453	2.528
Четвртом	838	322	1.160	638	262	900
Свега	**19.992**	**3.561**	**23.553**	**13.377**	**2.799**	**16.176**

Од сто уписаних свршило је

разред:	ученика	ученица	ђака
Први . . .	63	75	**65**
Други . .	72	84	**73**
Трећи . .	72	81	**73**
Четврти .	76	82	**78**
У опште	**67**	**79**	**69**

Као што се види и овиx размера, ученица остаје много више у школи, него ли ученика. Тако долазило је на сто ученика који су свршили разред:

Први . . .	119	ученица
Други . .	117	„
Трећи . .	113	„

Четврти . . . 108 ученица
У опште . . 118 ученица.

Кад број ђака поредимо с бројем школа и наставника, ми налазимо, да је долазило

	на 1 школу		на 1 наставника	
	у почетку	на крају	у почетку	на крају
	г	о	д	и н е
ученика	46	30	37	25
ученица	79	62	44	35
У опште ђака .	**49**	**33**	**38**	**26**

Учитељице имале су дакле у средњу руку више ђака него ли учитељи. Међу тим то долази отуд, што су женске школе скоро све по варошима, где се и много више деце школује него ли по селима. То би се могло још и боље видети кад би смо одвојили варошке учитеље од учитеља сеоских.

Кад број ђака у опште поредимо с бројем становника, онда налазимо, да је од хиљаду становника било у основној школи ђака.

у почетку године 1877-78 17
на крају „ 1877-78 12

Напротив у 1875-76 години било је у свима основним школама од хиљаде становника 20 ђака у почетку, а 1 на крају школске године.

Колико је било ученика у основним школама свакога округа, види се из овог прегледа.

У почетку 1877-78. школске године било је ђака у основним мушким школама, и то

у округу:	у р а з р е д у				
	I.	II.	III.	IV.	свега
Алексиначком .	367	110	76	27	580
Београдском .	892	263	156	10	1.321
Ваљевском . .	547	200	160	49	956

Јагодинском .	779	255	185	57	1.276
Књажевачком .	50	10	7	—	67
Крагујевачком .	1.044	357	246	74	1.721
Крајинском . .	1.036	329	231	39	1.635
Крушевачком .	449	194	104	33	780
Подринском .	277	138	96	12	523
Пожаревачком .	2.007	686	394	66	3.153
Рудничком . .	384	120	80	15	599
Смедеревском .	950	285	226	74	1.721
Ћупријском .	685	214	157	86	1.142
Ужичком . .	499	218	147	27	891
Црноречком .	282	144	91	31	548
Чачанском . .	464	157	103	37	761
Шабачком . .	787	380	224	38	1.429
У Београду .	459	238	215	163	1.075

Кад округе саставимо у области, онда видимо, да је било ђака

у школама области:	У РАЗРЕДУ				
	I.	II.	III.	IV.	свега
Шумадије . . .	4.049	1.280	893	230	6.452
Источних округа .	4.424	1.493	956	249	7.125
Западних „ .	1.611	718	480	99	2.908
Јужних „ .	1.412	569	354	97	2.432
У Београду . . .	459	238	215	163	1.075

Поредимо ли број ђака првога разреда с бројем ђака осталих разреда, ми налазимо, да је на сто ђака првога разреда било ђака

у школама области:	У РАЗРЕДУ		
	II.	III.	IV.
Шумадије	32	22	6
Источних округа . . .	34	22	6
Западних округа . . .	45	30	6

Јужних округа	40	25	7
У Београду	52	47	35

У размерама ђака, који се налазе у старијим разредима, нема готово никакве ралике између појединих области. У другом разреду број ђака мањи је за две трећине, а у трећем и за три четвртине од броја у првом разреду. Само у вароши Београду ове су размере нешто повољније.

При поређењу броја ђака с бројем школа и наставника добијамо за поједине области размере, које се међу собом исто тако разликују, као год и оне о којима смо горе говорили.

Тако долазило је ђака

у области:	на 1 школу	на 1 наставника
Шумадији . .	41	35
Источних округа	47	39
Западних "	40	37
Јужних "	42	32
У Београду . .	154	60

Неузимајући у рачун варош Београд, ми налазимо, да разлика између највеће и најмање размере ђака износи само 7, како у односу према броју школа тако и према броју наставника.

На крају исте 1877-78. године било је у свима мушким основним школама, и то

у округу:	у разреду				
	I.	II.	III.	IV.	свега
Алексиначком . .	258	69	51	19	397
Београдском . .	560	188	113	7	868
Ваљевском . .	365	145	107	39	656
Јагодинском . .	418	181	112	33	744
Књажевачком .	41	8	6	—	55

Крагујевачком .	677	255	194	68	1.194
Крајинском . .	568	218	164	29	979
Крушевачком .	276	147	75	28	526
Подринском . .	212	112	74	11	409
Пожаревачком .	1.244	458	285	58	2.045
Рудничком . .	167	76	48	8	299
Смедеревском . .	648	216	170	57	1.091
Ћупријском . .	386	169	113	39	707
Ужичком . . .	364	161		18	634
Црноречком . .	178	92	58	30	358
Чачанском . .	287	101	56	15	459
Шабачком . .	550	276	165	34	1.025
У Београду . .	391	202	193	145	931

Кад број уписаних ученика у мушке основне школе поредимо с бројем оних, који су у школама остали до краја године, ми налазимо, да је износио проценат ученика, који су у течају године напустили школу у округу:

Рудничком . . .	50·08
Јагодинском . . .	41·69
Крајинском . . .	40·12
Чачанском . . .	39·68
Ћупријском . . .	38·09
Пожаревачком . .	35·14
Црноречком . . .	34.67
Београдском . .	34·29
Крушевачком . .	32·56
Алексиначком . .	31·55
Ваљевском . . .	31·38
Крагујевачком . .	30·62
Смедеревском . .	28·92
Ужичком	28·85
Шабачком . . .	27·22
Подринском . . .	21·80

Књажевачком	. .	17·91
У Београду	. .	13·40

Што је у књажевачком округу тако мали проценат ученика, који су школу оставили, то је једино с тога, што су 1877-78. године у томе округу биле само две школе (у Врбици и Заграђу).

О броју ученика, који су школу свршили, имамо овај преглед по областима.

На крају 1877-78. године било је ученика у свима мушким основним школама, и то

у области:	у разреду				
	I.	II.	III.	IV.	свега
Шумадији . .	2.470	916	673	137	4.196
Источних округа	2.675	1.014	677	175	4.541
Западних „	1.127	533	346	84	.090
Јужних „	927	409	222	61	1.619
У Београду . .	391	202	193	145	931

Проценат ученика који су оставили школу у течају године, износио је

у области:	у разреду				
	I.	II.	III.	IV.	у опште
Источних округа	39·58	32·01	29·18	29·72	36·27
Шумадији . .	39·00	28·44	28·67	24·78	34·97
Јужних округа .	34·35	28·12	37·29	37·11	33·43
Западних округа	30·04	25·77	27·92	15·15	28·13
У Београду . .	14·81	15·13	10·22	11·04	13·40
У Србији .	**36·52**	**28·48**	**28·40**	**23·87**	**33·19**

У опште узев, број ученика који су школу оставили, у старијим је разредима био мањи. Овако равномерно опадање тога броја налазимо само у области Источних округа и у Шумадији.

Интересно је у овом погледу поређење првога разреда са осталим разредима.

На сто ученика, који су оставили први разред основних школа, долазило је таких ученика

у области:	у разреду II.	III.	IV.
Шумадији	73	74	64
Источних округа . .	81	74	75
Западних „ . . .	86	93	50
Јужних „ . . .	82	109	108
У Београду „ . . .	102	69	75
У Србији	**78**	**78**	**65**

У свима женским школама било је ученица у почетку 1877-78 школске године, и то

у округу:	у разреду I.	II.	III.	IV.	свега
Алексиначком . .	88	18	10	6	122
Ваљевском . . .	100	36	22	17	175
Јагодинском . . .	60	26	16	6	108
Крагујевачком . .	165	59	48	37	309
Крајинском . . .	123	39	30	16	208
Крушевачком . . .	76	32	24	8	140
Подринском . . .	51	21	14	—	86
Пожаревачком . .	167	77	64	28	336
Рудничком . . .	28	4	9	3	44
Смедеревском . .	116	40	34	25	215
Ћупријском . . .	149	82	30	19	280
Ужичком	95	38	24	4	161
Црноречком . . .	63	13	16	7	99
Чачанском	78	31	17	12	138
Шабачком . . .	126	69	49	15	259
У Београду . . .	417	195	150	119	881

О броју ученица по областима, имамо овај преглед.

Број ученица у школама области:	у разреду				
	I.	II.	III.	IV.	свега
Шумадије . . .	369	129	107	71	676
Источних округа .	590	229	150	76	1.045
Иападних округа .	277	126	85	32	520
Јужних округа .	249	101	65	24	439
У Београду . .	417	195	150	119	881

Према првом разреду у старијим разредима женских школа било је релативно много више ученица него ли ученика у мушким школама. Ово се објашњава тиме, што су женске школе скоро без изузетка по варошима и варошицама.

Тако на сто ученица првога разреда долазило је ученица

у школама области:	у разреду		
	II.	III.	IV.
Шумадије	35	29	20
Источних округа . .	37	25	13
Западних „ . .	45	31	12
Јужних „ . .	41	26	10
У Београду . . .	47	36	29

Само у Београду, имали су старији разреди више ученика него ли ученица.

Кад број уписаних у школу ученица поредимо с бројем школа и учитељица, онда излази да је долазило ученица

у области:	на 1 школу	на 1 учитељицу
Шумадији . . .	97	45
Источних округа	65	40

Западних округа	87	47
Јужних округа .	55	37
У Београду . .	110	55

Изузимајући школе београдске, у свима другим областима имају учитељице релативно знатно више ученица но што имају учитељи ученика.

Од уписаних у школу ученица остало их је до краја 1877-78. године.

у школама округа:	у разреду I.	II.	III.	IV.	свега
Алексиначког . . .	38	16	10	4	68
Ваљевског . . .	76	34	22	16	148
Јагодинског . . .	43	16	9	6	74
Крагујевачког . . .	142	53	41	32	268
Крајинског . . .	87	34	22	.	154
Крушевачког . . .	61	28	17	6	112
Подринског . . .	44	17	12	—	73
Пожаревачког . .	137	65	54	26	282
Рудничког	17	4	6	—	27
Смедеревског . . .	40	33	29	21	123
Ћупријског . . .	129	67	22	12	230
Ужичког	82	31	19	2	134
Црноречког . . .	34	12	13	3	62
Чачанског	52	25	13	8	98
Шабачког	107	54	32	7	200
У Београду . . .	337	169	132	108	746

Од сто уписаних ученица оставило је школе у округу,

Алексиначком . .	44·26
Смедеревском . .	42·79
Рудничком . . .	38·64
Црноречком . .	37·37
Јагодинском . .	31·48

Чачанском . . .	28·99
Крајинском . . .	25·96
Шабачком . . .	22·78
Крушевачком . .	20·00
Ћупријском . . .	17·86
Ужичком . . .	16·77
Пожаревачком . .	16·07
Ваљевском . . .	15·43
Подринском . . .	15·12
Крагујевачком . .	13·27
У Београду . . .	15·32

Кад ове размере поредимо с онима, које смо нашли за ученике мушких школа, ми онда видимо, да су ученице напуштале школу више него ученици у вароши Београду и у окрузима: алексиначком, смедеревском и црноречком. У осталим окрузима ученици су напуштали школу више него ученице.

Кад округе саставимо у области, онда налазимо, да је остало ученица до краја 1878. школске године у школама области:

	У разреду				
	I.	II.	III.	IV.	свега
Шумадије . . .	242	106	85	59	492
Источних округа .	425	194	121	56	796
Западних „ .	227	105	66	23	421
Јужних „ .	195	84	49	16	344
У Београду . . .	337	169	132	108	746

Према томе проценат ученица, које су оставиле школу у течају године, износио је

у области:	У разреду				
	I.	II.	III.	IV.	у опште
Шумадије .	34·42	17·83	20·56	16·90	27·22
Источних окр.	27·97	15·29	19·33	26·32	23·83

Западних окр.	18·05	16·67	22·35	28·12	19·04
Јужних „	21·69	16·83	26·15	33·33	21·64
У Београду	19·18	13·33	12·00	9·24	15·32
У Србији	**25·03**	**15·64**	**18·67**	**18·63**	**21·40**

Изузимајући варош Београд и област Шумадију, у свима областима остављало је најмање ученица други разред, а највише први.

Кад поредимо први разред са осталим разредима, ми налазимо, да је на сваку стотину ученица, које су у течају године тај разред оставиле, таких ученица долазило

у области:	у разреду II.	III.	IV.
Шумадије	57	65	54
Источних округа	55	69	94
Западних „	92	124	156
Јужних „	78	121	153
У Београду	70	63	48
У Србији	**62**	**75**	**74**

Интересно је у овом погледу поређење ученика са ученицама. Тако на сто ученика, који су оставили поједине разреде у течају године, долазило је таких ученица

у школама области:	у разреду I.	II.	III.	IV.	у опште
Шумадије	88	63	72	68	78
Источних округа	71	48	66	89	66
Западних „	60	65	80	186	68
Јужних „	63	60	70	90	65
У Београду	130	88	117	84	114
У Србији	**69**	**55**	**66**	**78**	**64**

Најнеповољнију размеру налазимо у вароши Београду. Ту су ученице остављале школу у већој мери него ученици. То вреди нарочито за ученице првог и трећег

разреда. Па и други разред остављало је у Београду више ученица, него ма у којој другој области.

Колико је било свега ђака, ученика и ученица, у основним школама 1877-78. године, види се из овог прегледа.

ОКРУГ	БРОЈ СВИЈУ ЂАКА 1877—78 ГОДИНЕ. У ПОЧЕТКУ ГОДИНЕ — У РАЗРЕДУ I.	II.	III.	IV.	СВЕГА	НА КРАЈУ ГОДИНЕ — У РАЗРЕДУ I.	II.	III.	IV.	СВЕГА
Алексиначки	455	128	86	33	702	296	85	61	23	465
Београдски	892	263	156	10	1321	560	188	113	7	868
Ваљевски	647	236	182	66	1131	441	179	129	55	804
Јагодински	839	281	201	63	1384	461	197	121	39	818
Књажевачки	50	10	7	—	67	41	8	6	—	55
Крагујевачки	1205	416	294	111	2030	819	308	235	100	1462
Крајински	1159	368	261	55	1843	655	252	186	40	1133
Крушевачки	525	226	128	41	920	337	175	92	34	638
Подрински	328	159	110	12	609	256	129	86	11	482
Пожаревачки	2174	763	458	94	3489	1381	523	339	84	2327
Руднички	412	124	89	18	643	184	80	54	8	326
Смедеревски	1066	325	260	99	1750	688	249	199	78	1214
Ћупријски	834	296	187	105	1422	515	236	135	51	937
Ужички	594	256	171	31	1052	446	192	110	20	768
Црноречки	345	157	107	38	647	212	104	71	33	420
Чачански	542	188	120	49	899	339	126	69	23	557
Шабачки	913	449	273	53	1688	657	330	197	41	1225
Београд	876	433	365	282	1956	728	371	325	253	1677

Проценат ђака, који су напустили школу у течају год., износио је

у округу:	
Рудничком . . .	49·30
Јагодинском . . .	41·90
Крајинском . . .	38·52
Чачанском . . .	38·04
Црноречком . . .	35·09
Београдском . .	34·29
Ћупријском . . .	34·10
Алексиначком . .	33·76
Пожаревачком . .	33·30
Крушевачком . .	30·65
Смедеревском . .	30·63
Ваљевском . . .	28·91
Крагујевачком . .	27·98
Шабачком . . .	27·40
Ужичком	27·00
Подринском . . .	20·85
Књажевачком . .	17·91
У Београду . . .	14·26

Кад саставимо округе у области, ми налазимо, да је било ђака уписаних

у шк. области:	У Р А З Р Е Д				
	I.	II.	III.	IV.	свега
Шумадије . .	4.418	1.409	1.000	301	7.128
Источних округа	5.017	1.722	1.106	325	8.170
Западних „ .	1.888	844	565	131	3.428
Јужних „ .	1.661	677	419	121	2.871
У Београду . .	876	433	365	282	1.956

У средњу руку долазило је ђака

у области:	на 1 школу	на 1 наставника
Шумадије	43	35

Источних округа .	49	34
Западних „ . .	47	35
Јужних „ . .	44	33
У Београду . . .	130	58

Поредимо ли међу собом ове размере, ми онда налазимо, да је релативно највише наставника радило у Београду (100 : 45). За тим било је највише наставника у школама области Источих округа (100 : 69), а најмање у Шумадији (100 : 81). У остале две области размере су биле готово подједнаке.

На крају 1877-78. године било је ђака

у школама области:	У РАЗРЕДУ I.	II	III.	IV.	у опште
Шумадије . .	2.712	1.122	722	232	4.688
Источних округа	3.100	1.208	798	231	5.337
Западних „	1.354	638	412	107	2.511
Јужних „	1.122	493	271	77	1.963
У Београду . .	728	371	325	253	1.677

Проценат ђака, који су у течају године школу оставили, износио је

у области:	У РАЗРЕДУ I.	II.	III.	IV.	у опште
Источних округа	38·21	29·85	27·85	28·92	34·68
Шумадије . .	38·61	27·47	27·80	22·92	34·23
Јужних округа	32·46	26·42	35·32	36·36	31·28
Западних округа	28·28	24.40	27·08	18.32	26.75
У Београду . .	16·89	14·32	10·90	10·28	14·78
У Србији .	**34·95**	**26·51**	**26·83**	**22·41**	**31·32**

Из ових размера види се, да је у свима областима, изузимајући област Јужних округа, најмање ђака напуштало четврти разред. Ово се може најбоље видети из међусобног поређења горњих размера.

На сто ђака, који су у течају године напустили први разред, било је таких ђака

у области:	у разреду II.	III.	IV.
Шумадије . . .	71	72	59
Источних округа .	78	73	76
Западних „ .	86	96	65
Јужних „ .	81	109	112
У Београду . . .	85	65	67
У Србији . . .	**76**	**77**	**64**

У школама области: Шумадије и Западних округа оставило је трећи разред више ђака него ли разред други и четврти. У области Јужних округа напуштали су ђаци трећи и четврти разред више него ли први.

О броју ђака у 1878-79. школској години имамо ове податке по разредима.

У свима основним школама било је

у разреду:	у почетку год. ученика	ученица	ђака	на крају год. ученика	ученица	ђака
Првом .	15.465	2.375	17.840	11.407	1.947	13.354
Другом .	5.580	1.187	6.767	4.621	1.050	5.671
Трећем .	3.080	580	3.660	2.518	475	2.993
Четвртом	1.074	379	1.453	860	313	1.173
Свега	**25.199**	**4.521**	**29.720**	**19.406**	**3.785**	**23.191**

Од сто уписаних свршило је

разред:	ученика	ученица	ђака
Први	74	82	75
Други	83	88	84
Трећи	82	82	82
Четврти . . .	80	83	81
У опште . .	**77**	**84**	**78**

И у 1879. години свршило је школу више ученица него ли ученика. Посебице пак долазило је на сто ученика, који су школу свршили, и то у разреду:

Првом	. . .	111 ученица
Другом	. . .	106 „
Трећем	. . .	100 „
Четвртом	. . .	104 ученица
У опште	. .	**109 ученица.**

Кад број ђака поредимо с бројем школа и наставника, онда излази, да је долазило

	на једну школу		на једног наставника	
	у почетку	на крају	у почетку	на крају
	г о	д	и н	е
ученика . .	52	40	41	31
ученица . .	81	68	43	36
ђака . . .	**55**	**43**	**41**	**32**

Кад ову годину поредимо с годином 1878. онда налазимо, да је у истој долазило у средњу руку по 12 процената више ђака на једну школу, а по 8 процената више на једног наставника

Из горњиу размера види се, да су и у 1879. години женске школе имале више ученица него ли мушке школе ученика; а тако исто и број ученица, које је имала да обучава једна учитељица био је већи од броја ученика, колико је имао у средњу руку један наставник.

Од хиљаду становника уписано је у основну школу њих 17, а школу је походило до краја године од хиљаде њих 14. Размера уписаних била је иста као и у прошлој 1878. години. На против размера оних, који су школу походили до краја године, била је за два већа, или другим речима: Од равног броја становника свршило је 1879. године основну школу њих седамнаест више него ли у години 1878.

О броју ученика у мушким школама имамо ове податке за сваки округ посебице.

У почетку 1878-79. године било је у мушким школама ученика, и то

	У	Р А З Р Е Д У			
у округу:	I.	II.	III.	IV.	свега
Алексиначком . .	563	110	61	33	767
Београдском . .	907	371	157	6	1.441
Ваљевском . . .	827	265	134	62	1.288
Врањском . . .	303	53	21	13	390
Јагодинском . .	762	298	156	56	1.272
Књажевачком . .	387	61	47	11	506
Крагујевачком . .	1.047	469	249	118	1.883
Крајинском . .	1.105	290	167	35	1.597
Крушевачком . .	530	214	119	46	909
Нишком	846	216	103	73	1.238
Пиротском . . .	486	123	55	34	698
Подринском . . .	321	146	94	12	573
Пожаревачком . .	2.131	743	434	93	3.401
Рудничком . . .	397	161	83	7	648
Смедеревском . .	975	452	231	70	1.728
Топличком . . .	165	32	28	10	235
Ћупријском . . .	707	276	144	69	1.196
Ужичком . . .	823	285	139	33	1.280
Црноречком . .	487	145	96	36	764
Чачанском . . .	478	217	99	30	824
Шабачком . . .	822	346	225	41	1.434
У Београду . .	396	307	238	186	1.127

На једну школу долазило је у средњу руку највише ученика у Београду (161), за тим у окрузима: топличком и нишком (118 и 113). Средњи број ученика у једној основ ној мушкој школи био је најмањи у округу: београдском и рудничком (34 и 38).

Број ученика уписаних у мушке основне школе био је у појединим областима овај, и то

у области:	у разреду I.	II.	III.	IV.	свега
Шумадије . .	4.088	1.751	876	257	6.972
Источних округа	5.380	1.625	949	277	8.231
Западних „ .	1.970	757	453	115	3.295
Јужних „ .	1.831	716	357	109	3.013
Нових крајева .	1.800	424	207	130	2.561
У Београду . .	396	307	238	186	1.127

При поређењу првог разреда са осталим разредима, налазимо, да је на сто ученика првог разреда било ученика

у области:	у разреду II.	III.	IV.
Шумадије	43	21	6
Источних округа . .	30	18	5
Западних округа . .	38	23	6
Јужних округа . . .	39	20	6
Нових крајева . . .	24	12	7
У Београду	78	60	47

Изузимајући варош Београд, у свима другим областима ове 1879. године било је релативно мање ученика у старијим разредима него у години 1878.

У средњу руку долазило је ученика

у области:	на једну школу	на једног наставника
Шумадије	44	37
Источних округа .	50	40
Западних „ .	44	38
Јужних „ .	52	40
Нових крајева .	102	61
У Београду . . .	161	59

Ове размере повољније су од оних, које смо имали за 1878. годину. У области Јужних округа средњи број ученика у једној школи био је 1879. године већи за 23.8 процената. Тај вишак износио је у школама области:

Западних округа . . .	10·0	процената
Шумадије	7·3	„
Источних округа . .	6·4	„
У Београду	4·5	„

На крају 1878-79. године било је ученика у свима мушким основним школама, и то

у округу:	У Р А З Р Е Д У				
	I.	II.	III.	IV.	свега
Алексиначком . .	492	98	54	23	667
Београдском . . .	613	314	116	4	1.047
Ваљевском . . .	631	229	110	53	1.023
Врањском . . .	271	28	12	7	318
Јагодинском . . .	466	227	110	49	852
Књажевачком . .	333	58	45	4	440
Крагујевачком . .	803	404	200	93	1.500
Крајинском . . .	768	234	141	30	1.173
Крушевачком . .	382	184	93	40	699
Нишком	744	161	77	64	1.046
Пиротском . . .	331	89	43	25	488
Подринском . . .	260	128	77	8	473
Пожаревачком . .	1.460	612	378	74	2.524
Рудничком . . .	284	138	74	7	503
Смедеревском . .	703	394	196	56	1.349
Топличком . . .	119	24	28	7	178
Ћупријском . . .	476	237	114	51	878
Ужичком	600	225	107	31	963
Црноречком . . .	348	98	59	22	527
Чачанском . . .	363	181	82	26	652

Шабачком . . .	630	289	187	32	1.138
У Београду . . .	330	269	215	154	968

Велике су разлике између појединих округа у погледу напуштања школе. Тако износио је проценат ученика, који су у течају 1879. године школу оставили,

У округу:

Јагодинском	33·02
Црноречком	31·02
Пиротском	30·06
Београдском	27·34
Ћупријском	26·59
Крајинском	26·55
Пожаревачком . . .	25·79
Ужичком	24·77
Топличком	24.26
Крушевачком	23·10
Рудничком	22·53
Смедеревском	21·93
Чачанском	20·87
Шабачком	20·64
Ваљевском	20.57
Крагујевачком . . .	20·34
Врањском	18·46
Подринском	17·45
Нишком	15·50
Књажевачком	13·04
Алексиначком	13·04
У Београду	14·11

Разлика између највећег и најмањег процента износила је 19·98. На против у 1878. години та разлика била је много већа; она је износила 32·17.

У свима окрузима био је 1879. проценат ђака, који су школу напустили, мањи од оног у години 1878. Само у вароши Београду било је таких ученика за 0·71 проценат више у 1879. години.

Кад округе саставимо у области, ми налазимо, да је на крају 1878-79. године било ученика у свима мушким основним школама, и то

у области:	у разреду				
	I.	II.	III.	IV.	свега
Шумадије . .	2.869	1.477	696	209	5.251
Источних округа	3.877	1.337	791	204	6.209
Западних округа	1.521	646	374	93	2.634
Јужних округа .	1.345	590	282	97	2.314
Нових крајева .	1.465	302	160	103	2.030
У Београду . .	330	269	215	154	968

Проценат ученика, који су у течају године оставили школу, износио је

у области:	у разреду				
	I.	II.	III.	IV.	свега
Шумадије .	29·82	15·65	20·55	18·72	24·68
Источних окр.	27.94	17·72	16·65	26·35	24·57
Јужних окр.	26·56	17·60	21·01	11·01	23·20
Нових крајева	18·61	28·77	22·71	20·77	20·73
Западних окр.	22·79	14·66	18·10	19·13	20·06
У Београду .	16·67	12·38	9·66	17·20	14·11
У Србији .	**26·24**	**17·19**	**18·25**	**19·92**	**22·99**

Кад годину 1878. поредимо са 1879. годином, онда налазимо, да је у овој био много мањи дефицит ученика.

На сто ученика, који су у 1878. години напустили дотичне разреде, долазило је 1879. године таких ученика у разреду:

Првом 72
Другом . . . 60

Трећем	. . .	64
Четвртом	. . .	83
У опште	. .	**69**

За поједине области биле су у овом погледу између године 1878. и 1879. ове размере, и то у области:

Источних округа	. . . . . као	100 : 68
Јужних округа	. . . . . „	100 : 69
Шумадије	. . . . „	100 : 71
Западних округа	. . . . „	100 : 72
У Београду	. . . . „	100 : 105

Кад поредимо први разред с осталим разредима, онда излази, да је на сто ученика, који су напустили први разред, било таких ученика у

школама области:	разреду		
	II.	III.	IV.
Шумадије	52	69	66
Источних округа . .	63	60	95
Западних округа . .	64	79	84
Јужних округа . . .	66	79	41
Нових крајева . . .	155	122	112
У Београду	74	58	103
У Србији	**66**	**70**	**76**

У опште узев ученици су више напуштали III. и IV. разред него други. Само у области Јужних округа и Нових крајева било је друкчије.

У свима женским основним школама било је у почетку 1878-79. године ученица, и то

у округу:	у разреду				
	I.	II.	III.	IV.	свега
Алексиначком . . .	95	32	21	7	155
Ваљевском	90	59	28	18	195
Врањском	45	2	—	1	48

Јагодинском . . .	60	40	14	8	122
Књажевачком . . .	81	13	2	—	96
Крагујевачком . .	137	112	42	39	330
Крајинском . . .	151	49	37	23	260
Крушевачком . . .	78	41	22	12	153
Нишком	192	44	—	—	236
Пиротском	52	2	2	1	57
Подринском . . .	37	21	15	—	73
Пожаревачком . .	187	130	55	34	406
Рудничком	28	4	9	3	44
Смедеревском . . .	110	33	32	29	204
Топличком	87	—	—	—	87
Ћупријском . . .	146	113	47	21	328
Ужичком	110	78	17	8	213
Црноречком . . .	107	26	10	4	147
Чачанском	82	44	17	11	154
Шабачком	111	95	41	31	278
У Београду . . .	389	249	169	129	936

У средњу руку долазило је највише ученица на једну женску школу у округу шабачком и у Београду (278 и 117). Најмање ученица било је у пиротском и крајинском округу (28 и 43).

По областима било је у почетку 1878-79. године у свима женским основним школама ученица, и то

у области:	у разреду				
	I.	II.	III.	IV.	свега
Шумадије . . .	335	189	97	79	700
Источних округа .	767	363	172	89	1391
Западних округа .	238	175	84	49	546
Јужних округа . .	270	163	56	31	520
Нових крајева . .	376	48	2	2	428
У Београду . . .	389	249	169	129	936

Кад број ученица поредимо с бројем школа и наставница, онда излази, да је долазило у средњу руку

у области:	на једну школу	на једну наставницу
	ученица	
Шумадије . . .	100	41
Источних округа .	65	39
Западних „ . .	91	50
Јужних „ . .	65	43
Нових крајева . .	61	48
У Београду . .	117	49

При поређењу ових размера са онима које смо нашли за мушке школе, излази, да је на сто ученика, које је у средњу руку имао да обучава један учитељ, долазило на једну учитељицу у школама области:

Западних округа	по 132	ученице
Шумадије	„ 111	ученица
Јужних округа	„ 108	„
Источних „	„ 98	„
Нових крајева	„ 79	„
У Београду	„ 83	ученице

У 1878-79. години средњи број ученица у једној школи само у области Источних округа остао је онај исти, који је био и у години 1877-78. У осталим областима тај је број знатно порастао, и то у области:

Јужних округа	са 18·18	процената
Западних округа . . .	„ 4·60	„
Шумадије	„ 3·90	„
У Београду	„ 6·36	„

При поређењу првога разреда с осталим разредима, налазимо, да је на сто ученица првог разреда било уписаних ученица

у области:	у разреду		
	II.	III.	IV.
Шумадије	57	29	24
Источних округа . . .	47	25	12
Западних „ . . .	73	35	21
Јужних „	60	21	11
Нових крајева	13	1	1
У Београду	64	43	33

У овој години размере су много повољније од оних у години 1878. Ово вреди нарочито за школе у области Западних округа и у вароши Београду. У Новим крајевима за то су тако неповољне размере, што је у њима било све још ново, а није ни могло бити спремних ученица за старије разреде.

Од уписаних ученица у школу остало их је до краја године

у школама округа:	у разреду				
	I.	II.	III.	IV.	свега
Алексиначког . .	76	29	16	7	128
Ваљевског . . .	74	52	20	15	161
Врањског	37	2	—	1	40
Јагодинског . . .	53	35	10	7	105
Књажевачког . .	79	11	1	—	91
Крагујевачког . .	104	90	37	28	259
Крајинског . . .	123	42	35	19	219
Крушевачког . . .	66	37	15	11	129
Нишког	125	37	—	—	162
Пиротског . . .	41	2	1	1	45
Подринског . . .	29	18	13	—	60
Пожаревачког . .	173	123	50	31	377
Рудничког . . .	17	4	6	—	27
Смедеревског . . .	95	28	29	24	176

Топличког	58	—	—	—	58
Ћупријског . . .	120	106	30	19	275
Ужичког	103	71	14	4	192
Црноречког . . .	85	21	8	3	117
Чачанског . . .	80	42	17	11	150
Шабачког. . . .	86	77	26	20	209
У Београду . . .	323	223	147	112	805

Према томе износио је проценат ученица, које су оставиле школу у округу:

Рудничком . . .	38·64
Топличком . . .	33·33
Нишком	31·36
Шабачком . . .	24·82
Крагујевачком . .	21·52
Пиротском . . .	21.05
Црноречком . . .	20.41
Подринском . . .	17·81
Ваљевском . . .	17·44
Алексиначком . .	17·42
Врањском . . .	16·67
Ћупријском . . .	15·90
Крајинском . . .	15·77
Крушевачком . .	15·69
Јагодинском . . .	13·93
Смедеревском . .	13·73
Ужичком	9·86
Пожаревачком . .	7·14
Књажевачком . .	5·21
Чачанском . . .	2·60
У Београду . . .	14·00

У рудничком округу, где је само једна женска основна школа у Горњем Милановцу, проценат ученица, које

су школу напустиле, био је у обе године, 1878. и 1879. подједнак. У осталим окрузима и у вароши Београду тај проценат био је мањи у 1878-79. години. Нарочито код округа чачанског налазимо у томе велику разлику, која износи 26·39.

На крају 1878-79. године било је ученица

у школама области:	У Р А З Р Е Д У				
	I.	II.	III.	IV.	свега
Шумадије . . .	269	157	82	59	567
Источних округа .	656	332	140	79	1207
Западних „ . .	189	147	59	35	430
Јужних „ . .	249	150	46	26	471
Нових крајева . .	261	41	1	2	305
У Београду . . .	323	223	147	112	805

Проценат ученица, које су у течају године оставиле школу, износио је

у области:	У Р А З Р Е Д У				
	I.	II.	III.	IV.	у опште
Нових крајева	30·59	14·58	50·50	—	28·74
Западних окр.	20·59	16·00	29·76	28·57	21·25
Шумадије . .	19·70	16·93	15·46	25·32	19·02
Источних окр.	14·47	8·54	18·60	11·24	13·23
Јужних „ .	7·78	7.98	17·86	15.81	9·42
У Београду .	16·97	10·44	13·02	13·18	14·00
У Србији .	**18·02**	**11·54**	**18·10**	**17·41**	**16·28**

Кад 1878. годину поредимо с годином 1879. онда налазимо, да је на сто ученица, које су у првој години напустиле дотичне разреде, било у години другој таких ученица у разреду:

Првом . . .	72
Другом . . .	74

Трећем . . .	97
Четвртом . .	93
У опште . .	**76**

У појединим пак областима размера ученица, које су школу напустиле, била је ова између године 1878. и 1879. и то у области:

Западних округа . . .	као	100 : 112
Шумадије	„	100 : 70
Источних округа . . .	„	100 : 56
Јужних „ . . .	„	100 : 44
У Београду	„	100 : 91

Само у области Западних округа оставило је школу више ученица 1879. године; у осталим областима ученице походиле су школу много марљивије.

У проценту ученица, које су напустиле поједине разреде, налазимо велике разлике; ту нема оне поступности, која се види код ученика.

Тако на сто ученица, које су напустиле први разред, долазило је таких ученица

у школама области:	у разреду		
	II.	III.	IV.
Шумадије	86	78	129
Источних округа . .	57	122	78
Западних „ . .	78	145	139
Јужних „ . .	103	230	203
Нових крајева . .	[illegible]48	163	—
У Београду . . .	62	77	78
У Србији . . .	**64**	**100**	**97**

У 1878. години ове су размере биле много правилније. Међу тим и у тој години остављало је трећи разред више ученица него ли други и четврти.

Кад у овом погледу поредимо ученике с ученицама, ми налазимо, да је на сто ученика, који су 1879. год. остављали поједине разреде, долазило таких ученица

у школама области:	у разреду I.	II.	III.	IV.	у опште
Шумадије . . .	66	108	75	135	77
Источних округа .	52	48	112	43	54
Западних „ .	90	109	164	149	106
Јужних „ .	29	45	85	153	41
Нових крајева . .	164	51	220	—	139
У Београду . . .	102	84	185	77	99
У Србији . . .	**69**	**67**	**99**	**87**	**71**

Дакле само у областима: Западних округа и Нових крајева напуштало је школу више ученица.

О броју ђака у свима основним школама, мушким и женским имамо овај преглед.

ОКРУЗИ	БРОЈ СВИЈУ ЂАКА 1878-79. ГОДИНЕ									
	У ПОЧЕТКУ ГОДИНЕ					НА КРАЈУ ГОДИНЕ				
	У РАЗРЕДУ				СВЕГА	У РАЗРЕДУ				СВЕГА
	I.	II.	III.	IV.		I.	II.	III.	IV.	
Алексиначки.	658	142	82	40	922	568	127	70	30	795
Београдски .	907	371	157	6	1441	613	314	116	4	1047
Ваљевски . .	917	324	162	80	1483	705	281	130	68	1184
Врањски . .	348	55	21	14	438	308	30	12	8	358
Јагодински .	822	338	170	64	1394	519	262	120	56	957
Књажевачки	468	74	49	11	602	412	69	46	4	531
Крагујевач. .	1184	581	291	157	2213	907	494	237	121	1759
Крајински . .	1256	339	204	58	1857	891	276	176	49	1392
Крушевачки	608	255	141	58	1062	448	221	108	51	828
Нишки . . .	1038	260	103	73	1474	869	198	77	64	1208
Пиротски . .	538	125	57	35	755	372	91	44	26	533
Подрински .	358	167	109	12	646	289	146	90	8	533

ОКРУЗИ	БРОЈ СВИЈУ ЂАКА 1878-79. ГОДИНЕ									
	У ПОЧЕТКУ ГОДИНЕ					НА КРАЈУ ГОДИНЕ				
	У РАЗРЕДУ				СВЕГА	У РАЗРЕДУ				СВЕГА
	I.	II.	III.	IV.		I	II.	III.	IV.	
Пожаревач. .	2318	873	489	127	3807	1633	735	428	105	2901
Руднички . .	425	165	92	10	692	301	142	80	7	530
Смедеревски	1085	485	263	99	1932	798	422	225	80	1525
Топлички . .	252	32	28	10	322	177	24	28	7	236
Ћупријски .	853	389	191	100	1523	596	343	144	70	1153
Ужички . . .	933	363	156	41	1493	703	296	121	35	1155
Црнoречки .	594	171	106	40	911	433	119	67	25	644
Чачански . .	560	261	116	41	978	443	223	99	37	802
Шабачки . .	933	441	266	72	1712	716	366	213	52	1347
Београд . .	785	556	407	315	2063	653	492	362	266	1773

Проценат ђака, који су школу оставили, износио је у округу:

Јагодинском	31·35
Пиротском	29·40
Црноречком	29·31
Београдском	27·34
Топличком	26·71
Крајинском	25·04
Ћупријском	24·29
Пожаревачком . . .	23·80
Рудничком	23·41
Ужичком	22·65
Крушевачком	22·05
Шабачком	21.32
Смедеревском	21·07
Крагујевачком . . .	20·52
Ваљевском	20·16
Врањском	18·26

Нишком	18·05
Чачанском	18·00
Подринском	17·49
Алексиначком . . .	13·78
Књажевачком	11·79
У Београду	14·06

У 1879. години имамо дакле много повољније размере. Да би се постојећа разлика између ове две године боље могла увидети, ми ћемо их међу собом поредити.

Према томе односна размера ђака, који су школу напустили, била је између 1878. и 1879. године

у округу:

Алексиначком	као	100 : 41
Чачанском	„	100 : 47
Рудничком	„	100 : 47
Крајинском	„	100 : 65
Књажевачком	„	100 : 66
Смедеревском	„	100 : 69
Ваљевском	„	100 : 70
Пожаревачком	„	100 : 71
Ћупријском	„	100 : 71
Крушевачком	„	100 : 72
Крагујевачком	„	100 : 73
Јагодинском	„	100 : 73
Шабачком	„	100 : 77
Београдском	„	100 : 80
Црноречком	„	100 : 83
Шабачком	„	100 : 84
Ужичком.	„	100 : 85
У Београду.	„	100 : 99

Кад све округе саставимо у пет области, онда налазимо, да је било свега ђака у почетку 1879. школске године у свима школама

области:	у разреду I.	II.	III.	IV.	свега
Шумадије . .	4.423	1.940	973	336	7.672
Источних окр..	6.147	1.988	1.121	366	9.622
Западних „ .	2.208	932	537	164	3.841
Јужних „ .	2.101	879	413	140	3.533
Нових крајева.	2.176	472	209	132	2.989
У Београду .	785	556	407	315	2.063

Према томе долазило је ђака у средњу руку

у области:	на 1 школу	на 1 наставника
Шумадије	46	38
Источних округа . .	52	40
Западних „ . . .	47	39
Јужних „ . . .	54	40
Нових крајева . .	93	59
У Београду	138	54

Кад ове размере поредимо с онима из 1878. године, ми видимо, да је односна размера између 1878, и 1879. године била

у области:		за школе	за наставнике
Шумадије . . .	као	100 : 107	100 : 109
Источних округа	„	100 : 106	100 : 118
Западних „ .	„	100 : 100	100 : 111
Јужних „ .	„	100 : 123	100 : 121
У Београду . .	„	100 : 106	100 : 93

У свима дакле областима средњи број ђака у једној школи био је већи 1879. године, само у области Западних округа остао је онај исти као и у 1878. години. Према

овом увећању долазило је у средњу руку више ђака и на једног наставника, изузимајући само варош Београд, где је тај број био мањи. Ово је доказ да у вароши Београду број наставника расте у већој мери од броја ђака; у областима пак обратно је.

На крају 1878-79. године било је у свима основним школама, и то

у области:	У разреду				
	I.	II.	III.	IV.	свега
Шумадије . .	3.138	1.634	778	268	5.818
Источних округа	4.533	1.669	931	283	7.416
Западних „	1.710	793	433	128	3.064
Јужних „	1.594	740	328	123	2.785
Нових крајева .	1.726	343	161	105	2.335
У Београду .	653	492	362	266	1.773

Проценат ђака, који су у течају године школу оставили, износио је

у области:	У разреду				
	I.	II.	III.	IV.	у опште
Шумадије . .	29·05	15·77	20·04	20·24	24·17
Источних окр.	26·26	16·05	16·95	22·68	22·93
Нових крајева	20·68	27·32	22·97	20·45	21·88
Јужних окр. .	24·13	14·94	20·58	12·14	21·17
Западних окр.	22·55	14·91	19·37	21·95	20·23
У Београду .	16·82	11·51	11·06	15·56	14·06
У Србији .	**25·15**	**16·30**	**18·23**	**19·27**	**21·97**

Највише ђака изгубили су први разреди у школама области Шумадије и Источних округа; најмањи губитак у овом погледу имале су школе београдске и у области Нових крајева.

Други разреди изгубили су највише ђака у области Нових крајева, а у Западним окрузима најмање.

Трећи разред оставило је највише ђака опет у области Нових крајева; а најмањи губитак имали су у том погледу Источни окрузи.

У овој области оставило је четврти разред највише ђака, а у области Јужних округа тај је дефицит био мањи него ли у самом Београду.

На сто ђака, који су у течају године оставили први разред, било је таких ђака

у области:	у разреду II.	III.	IV.
Шумадије	54	69	70
Источних округа . .	61	65	86
Западних „ . . .	66	86	97
Јужних „ . . .	62	85	50
Нових крајева . . .	132	111	99
У Београду	68	66	92
У Србији	**65**	**72**	**77**

Кад 1878. годину поредимо с годином 1879. ми налазимо, да је на сто ђака, који су у 1878. години оставили поједине разреде, било у години 1879. таких ђака

у области:	у разреду I.	II.	III.	IV.	у опште
Шумадије . . .	75	57	72	88	71
Источних округа .	69	54	61	78	66
Западних „ .	80	61	72	120	76
Јужних „ .	77	57	58	33	68
У Београду . . .	100	80	102	151	95
У Србији . . .	**72**	**61**	**68**	**86**	**70**

Из овог поређења види се, да су основне школе мање ђака изгубиле у години 1879. Само у Западним окрузима те

је године остављало IV. разред више ђака; а у Београду дефицит ђака био је већи у III. и IV. разреду.

Кад варош Београд поредимо с осталим областима, онда налазимо, да је на сто ђака, који су у течају године напустили основну школу у тој вароши, било таких ђака

у школама области:	године 1878.	године 1879.
Шумадије	232	172
Источних округа . .	235	163
Западних „ . . .	181	144
Јужних „ . . .	212	151
Нових крајева . .	—	156

Турци и Јевреји у Новим крајевима имали су своје основне школе и то: у Нишу и Пироту.

Године 1879. било је у турским школама.

	ученика у почетку године	ученика на крају године	ученица у почетку године	ученица на крају године	свега ђака у почетку године	свега ђака на крају године
У Нишу . .	86	25	32	12	118	37
У Пироту .	46	—	20	—	66	—
Свега . .	**132**	**25**	**52**	**12**	**184**	**37**

У јеврејским школама било је ученика и то:

	у разреду I.	у разреду II.	у разреду III.	свега
	у почетку године			
У Нишу . . .	44	34	2	80
У Пироту . .	18	12	—	30
Свега . . .	**62**	**46**	**2**	**110**

	на крају године			
У Нишу . . .	44	34	2	80
У Пироту . .	15	9	—	24
Свега . . .	**59**	**43**	**2**	**104**

4. Издатак на плату наставника основних школа

Као што је познато овај се издатак чини из државне касе.

По подацима, које о томе имамо, издато је на плату наставника школа

	мушких	женских	у опште
у рачунској	д и	н а	р а
1876-77. год. .	404.835·12	54.149·06	458.984·18
1877-78. „ .	423.998·43	58.866·68	482.865·11
1878-79. „ .	466.196·63	68.561·24	534.757·87

Од 1877. до 1879. године увећао се издатак на плату наставника

	свега	у проценту
школа мушких . . .	61.361·51	15·16
школа женских . . .	14.412·18	26·62
У опште	**75.773·69**	**16·51**

Кад ову плату поделимо с бројем наставника, миналазимо, да је долазило у средњу руку на једног наставника

школа:	1878. г.	1879. г.
	д и н	а р а
мушких . . .	783·73	755·59
женских . . .	735·83	659·24
У опште . .	**777·56**	**741·70**

У 1879. години била је средња годишња плата наставничка мања од оне у години 1878. и то код наставника школа:

мушких . . .	за 28·14	динара или	3·59 проц.
женских . . .	„ 76·59	„ „	10·41 „
У опште . .	**„ 35·86**	**„ „**	**4·60 „**

Поредимо ли средњу годишњу плату учитеља с платом учитељица, ми налазимо, да је односна размера између прве и друге плате била

у години 1878. . .	као	100 : 93·89
„ „ 1879. . .	„	100 : 87·38

Посебице издато је на плате наставника школа варошких

у години	мушких	женских	свега
	д и	н а	р а
1877. . .	132.638·34	51.687·33	184.325·67
1878. . .	138.679·72	56.113·34	194.793·06
1879. . .	162.188·66	65.723·70	227.912·36

Од 1877. до 1879. год. увећао се издатак на плату наставника варошких школа

	свега	у проценту
мушких . . .	29.550·32	22·28
женских . . .	14.036·37	27·16
У опште . .	**43.586·69**	**23·65**

На против издато је на плату наставника сеоских школа

у години	мушких	женских	свега
	д и	н а	р а
1877. . .	272.196·78	2.461·73	274.658·51
1878. . .	285.318·71	2.753·34	288.072·05
1879. . .	304.007·97	2.837·54	306·845·51

Овде је износила разлика у издатку на плате наставника

школа	свега	у проценту
мушких . . .	31.811·19	11·68
женских . .	375·81	15·27
У опште .	**32.187·00**	**11·72**

Овај проценат износи једва половину онога, који показује увећање издатка на плате наставника школа варошких. То доказује прво: да су наставници варошких школа боље награђени, а друго; да и сам број тих наставника расте у већој мери него што то бива код школа сеоских.

О издацима на плату наставника имамо овај преглед по областима.

На плату наставника школа варошких, мушких и женских,

у области:	издато је динара у години		
	1877.	1878.	1879.
Шумадије . .	33.239·35	34.760·64	39·093·89
Источних окр.	59.039·67	63.594·86	70.148·11
Западних „ .	26.227·86	28.184·40	27.114·81
Јужних „ .	31.692·67	32.892·60	33.260·82
Нових крајева	—	—	21.511·61
У Београду .	34.126·12	35.360·56	36.783·12

Од 1877. до 1879. године увећао се издатак на плату наставника варошких школа

у области:	свега	у проценту
Источних округа . .	11.108·44	18·81
Шумадије	5.854·54	17·61
Јужних округа . .	1.568·15	4·95
Западних „ . . .	886·95	3·38
У Београду . . .	2.657·00	7·78

На плату наставника школа сеоских

у области:	издато је динара у години		
	1877.	1878.	1879.
Шумадије . . .	99.583·78	107.885·46	108.348·42
Источних округа	99.040·38	99.706·13	103.085·46
Западних « .	46.042·27	48.772·78	51.029·41
Јужних „ .	29.992·08	31.707·68	32.915·49
Нових крајева .	—	—	11.466·73

Издатак на плату наставника школа сеоских увећао се од 1877. до 1879. године

у области:	свега	у проценту
Западних округа . .	4.987·14	10·83
Јужних „ . . .	2.923·41	9·75
Шумадије	8.764·64	8·80
Источних округа . .	4.045.08	4·08

Издатак на плату наставника школа сеоских увећао се у овом периоду највише у области Западних округа, а најмање у Источним окрузима. Са свим противно било је код издатка на плату наставника варошких школа. Ту налазимо највећи проценат увећања у Источним окрузима, а најмањи у окрузима Западним.

О целокупном издатку на плате наставника свију школа, варошких и сеоских, имамо ове прегледе за сваку годину посебице.

Тако издато је динара на плату свију наставника школа

у области:	мушких	женских	у опште
	1876-77. године		
Шумадије . .	123.883·34	8.939·79	132.823·13
Источних округа	140.206·91	17.873·14	158.080·05
Западних „ .	65.294·54	6.975·59	72.270·13
Јужних „ .	54.855·43	6.829·32	61.684·75
У Београду . .	20.594·90	13.531·22	34.126·12

	1877-78. године		
Шумадије . . .	132.238·98	10.407·12	142.646·10
Источних округа	143.973·02	19.327·97	163.300·99
Западних „ .	68.575·49	8.381·69	76.957·18
Јужних „ .	57.246·81	7.353·47	64.600·28
У Београду . .	21.964·13	13.396·43	35.360·56
	1878-79. године		
Шумадије . .	135.509·15	11.933·16	147.442·31
Источних округа	150·935·73	22.297·84	173.233·57
Западних „ .	71.520·89	6.623·33	78.144·22
Јужних „ .	58.164·78	8.011·53	66.176·31
Нових крајева .	27.658·31	5.320·03	32.978·34
У Београду . .	22.407·77	14.375·35	36.783·12

Од 1877. од 1879. године увећао се издатак на плату наставника школа

у области:	мушких	женских	у опште
	свега са динара		
Шумадије . .	11.625·81	2.993·37	14.619·18
Источних округа	10.728.82	4.424·70	15.153.52
Западних „ .	6.226·35	—352·26	5.874.09
Јужних „ .	3.309·35	1.182·21	4.491·56
У Београду .	1.812·87	844·13	2.657·00
	у проценту		
Шумадије . . .	9·38	33·48	11·00
Источних округа .	7·66	24·76	9·59
Западних „ . .	9·54	—5·05	8·13
Јужних „ . .	6·03	17·31	7·28
У Београду . .	8·80	6·24	7·78

Највише се увећао издатак у Шумадији, а најмање у Јужним окрузима и у Београду.

За 1878-79. годину стављамо овде преглед издатака на плате наставника основних школа по окрузима.

ОКРУЗИ	У 1878-79. год. вароших мушких	вароших женских
	Д	И.
Алексиначки	6.511·96	1.717·68
Београдски	1.798·37	—
Ваљевски	8.394·74	3.089·87
Врањски	2.726·60	673·60
Јагодински	4.751·67	1.818·72
Књажевачки	2.556·87	1.086·18
Крагујевачки	9.649·32	5·936·10
Крајински	11.690·88	3.477·19
Крушевачки	8.127·39	2.490·17
Нишки	7.103·67	2.767·77
Пиротски	4.921·49	1.313·52
Подрински	4.948·16	1.607·89
Пожаревачки	12.174·26	5.571·23
Руднички	1.686·09	580·98
Смедеревски	9.275·28	3.597·36
Топлички	1.439·82	565·14
Ћупријски	12.393·17	5.082·02
Ужички	8.926·43	2.627·04
Црноречки	5.360·67	2.526·00
Чачански	8.195·47	2.894·32
Шабачки	7.148·58	1.925·57
Београд	22.407·77	14.375·35
Србија	162.188·66	65.723·70

Кад овај издатак поделимо с бројем наставника, ми видимо, да је долазило у средњу руку на једног наставника

школа у округу:	мушких	женских	у опште
	годишње	динара	
Топличком	500·99	565·14	513·82
Нишком	612·97	553·55	600·59

издато је наставницима школа				
сеоских		свих		
мушких	женских	мушких	женских	укупно
н	а	р	а	
6.055·27	—	12.567·23	1.717·68	**14.284·91**
29.935·52	—	31·733·89	—	**31.733·89**
18.433·36	—	26.828·10	3.089·87	**29.917·97**
1.916·05	—	4.642·65	673·60	**5·316·25**
17.767·67	—	22.519·34	1.818·72	**24·338·06**
6.197·80	—	8.754·67	1.086·18	**9·840·85**
26.912·51	—	36.561·83	5.936·10	**42·497·93**
23.691·94	—	35.382·82	3.477·19	**38.860·01**
8.627·63	—	16.755·02	2.490·17	**19.245·19**
4.542·77	—	11.646·44	2·767·77	**14·414·21**
4.443·76	—	9.365·25	1.313·52	**10.678·77**
7.549·59	—	12.497·75	1·607·89	**14.105·64**
45.097·62	2.256·56	57.271·88	7.827·79	**65.099·67**
10.524·13	—	12.210·22	580·98	**12.791·20**
23.208·59	—	32.483·87	3.597·36	**36.081·23**
564·15	—	2.003·97	565·14	**2.569·11**
9.659·98	—	22.053·15	5.082·02	**27.135·17**
11.501·18	—	20.427·61	2.627·04	**23.054·65**
9.545·31	580·98	14.905·98	3.106·98	**18.012·96**
12.786·68	—	20.982·15	2.894·32	**23.876·47**
25.046·46	—	32.195·04	1.925·57	**34.120·61**
—	—	22.407·77	14.375·35	**36.783·12**
304.007·97	2.837·54	466.196·63	68.561·24	**534.757·87**

Врањском . . .	663·24	673·60	664·53
Рудничком . . .	678·35	580·98	673·22
Јагодинском . . .	682·40	606·24	676·06
Пожаревачком . .	681·81	711·62	685·26
Крушевачком . .	728·48	622·54	712·78
Ћупријском . . .	735·10	635·25	714·08

Ужичком . . .	729·56	656·76	720·45
Црноречком . .	709·81	776·54	720·12
Београдском . .	721·22	—	721·22
Ваљевском . . .	745·23	617·97	729·71
Крајинском . . .	786·51	434·65	733·20
Алексиначком . .	785·44	572·56	751·84
Смедеревском . .	755·44	719·47	751·70
Књажевачком . .	795·88	543·09	756·99
Крагујевачком . .	761·71	742·01	758·89
Пиротском . . .	780·44	656·76	762·77
Подринском . . .	892·70	803·95	881·60
Чачанском . . .	839·29	723·58	823·33
Шабачком . . .	870·14	481·39	832·21
У Београду . . .	1179·36	756·60	967·98
У Србији . . .	**755·59**	**659·24**	**741·69**
У Србији 1877-78. г.	783·73	735·86	777·56

Од главне средње плате имали су

плату већу	плату мању
наставници у округу:	
Алексиначком	Београдском
Књажевачком	Ваљевском
Крагујевачком	Врањском
Пиротском	Јагодинском
Подринском	Крајинском
Смедеревском	Крушевачком
Чачанском	Нишком
Шабачком	Пожаревачком
У Београду	Рудничком
	Топличком
	Ћупријском
	Ужичком
	Црноречком

Кад 1879. годину поредимо с годином 1878. ми налазимо, да су у овој години наставничке плате биле веће, јер на сто динара које је у 1879. години примао један наставник, учитељ и учитељица, долазило је у 1878. год.

једном учитељу . . .	103·73	динара
једној учитељици . .	111·62	«
једном наставнику	**104·84**	**динара**

И плата учитељица, кад се пореди с платом учитеља, била је у 1878. години много већа но у години 1879. Тако, на сто динара које је у име годишње плате примао један учитељ, долазило је једној учитељици

у години 1878.	по	93·89	динара
„ 1879.	„	87·25	„

Као што се види из горњег прегледа, наставници основних школа београдских најбоље су награђени. Кад годишњу плату београдских наставника поредимо с платом наставника у округу топличком, ми налазимо да је плата ових са 46·92 процената мања; јер на сто динара које примају београдски наставници долази наставницима у топличком округу само по 53·08 динара.

У појединим окрузима размера између годишње плате наставника мушких школа и наставница женских школа, била је врло неједнака, и то у округу:

Крајинском	као	100 : 55·26
Шабачком	„	100 : 55·32
Књажевачком . . .	„	100 : 68·24
Алексиначком . . .	„	100 : 72·90
Ваљевском	«	100 : 82·92
Пиротском	„	100 : 84:15
Крушевачком . . .	„	100 : 85:46
Рудничком	„	100 : 85·65
Чачанском	„	100 : 86·21
Ћупријском . . .	„	100 : 86·42

Јагодинском . . .	као	100 :	88·82
Ужичком	„	100 :	90·02
Подринском . . .	„	100 :	90·06
Нишком	„	100 :	90·31
Смедеревском . . .	„	100 :	95·24
Крагујевачком . . .	„	100 :	97·41
Врањском	„	100 :	101·56
Пожаревачком . .	„	100 :	104·37
Црноречком . . .	„	100 :	109·43
Топличком	„	100 :	112·85
У Београду . . .	„	100 :	64·15

Из овог поређења видимо, да у шеснаест округа и у вароши Београду учитељице имају мању плату него учитељи, а у четири је округа опет обратно.

По областима долазило је у средњу руку на једног наставника основних школа

у области:	мушких	женских	у опште
	годишње	динара	
Шумадије	728·54	701·95	726·32
Источних округа .	729·30	619·38	712·90
Западних „ . . .	822·08	602·11	797·39
Јужних „ . . .	765·33	667·63	752·06
Нових крајева . .	658·53	591·12	646·63
У Београду . . .	1.179·36	756·60	967·98

При поређењу плате учитеља с платом учитељица, види се, да је на сто динара које је примао један учитељ долазило једној учитељици у школама

области:

Шумадије . .	96·35	динара
Нових крајева .	89·76	„
Јужних округа.	87·24	„
Источних „ .	84·93	„
Западних „ .	73·24	„
У Београду . .	64·15	„

Интересно је поређење прикупљеног од народа школског прирезa с издатком на плате наставника основних школа. У следећем прегледу имамо о том податке за 1879. год.

ОКРУЗИ	ШКОЛСКОГ ПРИРЕЗА ПРИКУПЉЕНО ЈЕ СВЕГА	НА ПЛАТЕ НАСТАВНИКА СВИЈУ ОСНОВНИХ ШКОЛА ИЗДАТО ЈЕ	ОД СТО ДИНАРА ПРИРЕЗА ИЗДАТО ЈЕ НА ПЛАТЕ НАСТАВНИКА
	Д И Н А Р А		
Алексиначки .	30.210·76	14.284·91	47·28
Београдски . .	41.317·75	31.733·89	76·80
Ваљевски . . .	29.204·20	29.917·97	102·45
Врањски . . .	22.311·98	5.316·25	23·83
Јагодински . .	21.790·64	24.338·06	111·69
Књажевачки .	28.051·92	9.840·85	35 08
Крагујевачки .	56.495·25	42.497·93	75·22
Крајински . .	33.858·72	38.860·01	114·77
Крушевачки .	36.837·22	19.245·19	52·24
Нишки	29.033·04	14.414·21	49·64
Пиротски . .	40.127·34	10.678·77	26·61
Подрински . .	9.255·06	14.105·64	152·43
Пожаревачки .	54.888·92	65.099·67	118·60
Руднички . .	16.769·53	12.791·20	76·27
Смедеревски .	28.913·63	36.081·23	124·79
Топлички . .	17.316·92	2.569·11	14·24
Ћупријски . .	26.054·71	27.135·17	104·15
Ужички . . .	35.697·63	23.054·65	64·70
Црноречки . .	18.745·33	18.012·96	96·09
Чачански . . .	22.755·72	23.876·47	104·92
Шабачки . . .	30.782·82	34.120·61	110·84
Београд . . .	2.970·61	36.783·12	1.238·23
Србија 1879.	**633.389·70**	**534.757·87**	**84·43**
1878.	526.537·10	482·865·11	91·71
1877.	430.005·30	458.984·18	106·74
Свега од 1877-1879. г.	**1,589.932·10**	**1,476.607·16**	**92·81**

Кад округе саставимо према проценту школскога прирѐза, који је издат на плате наставника, онда видимо, да је од тога приреза

у округу	претекло	у округу	недостало
Алексиначком .	52·72	Ваљевском . .	2·45
Београдском . .	23·20	Јагодинском .	11·69
Врањском . . .	76·17	Крајинском .	14·77
Књажевачком .	64·92	Подринском .	52·43
Крагујевачком .	24·78	Пожаревачком	18·60
Крушевачком . .	47·76	Смедеревском .	24·79
Нишком . . .	50·36	Ћупријском .	4·15
Пиротском . .	73·39	Чачанском . .	4·92
Рудничком . .	23·73	Шабачком . .	10·84
Топличком . .	85·16	У Београду	1.138·23
Ужичком . . .	35·30		
Црноречком . .	3·91		

Кад саставимо округе у области, онда налазимо, да је 1879. године

у области:	ПОКУПЉЕНО ШКОЛСКОГА ПРИРЕЗА (динара)	ИЗДАТО НА ПЛАТЕ НАСТАВНИКА ОСНОВНИХ ШК. (динара)
Шумадије . .	165.286·80	147.442·31
Источних округа	191.810·36	173.233·57
Западних „	69.242·08	78.144·22
Јужних „	95.290·57	66.176·31
Нових крајева	108.789·28	32.978·34
У Београду .	2.970·61	36.783·12

Према томе од сто динара школскога приреза издато је на плате наставника основних школа у области:

Нових крајева	30·31	динара
Јужних округа	69·45	„
Шумадије	89·20	„

Источних округа . . .	90·31	динара
Западних округа . . .	112·86	„
У Београду	1.238·23	„

За подмиривање наставничких плата само у области Западних округа и у вароши Београду није довољна сума, која долази од школскога приреза, и тај недостатак пада, на терет осталих области. Ово није право, нарочито с погледом на варош Београд.

IX. Напредовање јавне наставе у Краљевини Србији од 1839. до 1879. године.

У овом периоду од четрдесет година стање првог просветног завода у Србији, који је до 1863 године носио име Лицеја а за тим је прозван Великом Школом, било је овако.

Године.	Број професора	Број ученика у факултету правн.	филособ.	техничк.	у опште
1838-39.	8	?	?	—	33
1848-49.	9	?	?	—	56
1858-59.	15	?	?	?	63
1868-69.	16	190	17	28	235
1878-79.	28	40	42	18	100

Кад 1839. годину поредимо с 1879. годином, онда налазимо да је размера између једне и друге године била

код професора као 100 : 350
„ ученика „ 100 : 303

Од 1869. до 1879. године опадао је број ђака Велике Школе годишње са 13·5 процената!

Особито велико опадање ђака видимо у правном факултету. У томе факултету било је 1879. године за 74 процената мање ученика него у години 1869. И у техничком

факултету смањио се број ђака за 27 процената. На против у философском факултету број ђака увећао се за 153 процента.

На плату професора Велике школе издато је из државне касе

1869. године	. . .	51.204·00 динара
1879. „	. . .	118.416·80 „

Према томе долазило је у средњу руку на једног наставника 1869. године . . . по 3.200·25 динара

1879. „ . . . . . „ 4.229·17 „

Разлика између прве и друге године износи више од 50 процената.

У Богословији радило је године

1839. . . .	3	наставника
1849. . . .	4	„
1859. . . .	6	„
1869. . . .	9	„
1879. . . .	15	„

О броју ђака имамо овај преглед.

Број ђака

у години	I.	II.	III.	IV.	у опште
	у разреду				
	у почетку године				
1838-39. . .	103	28	—	—	131
1848-49. . .	35	29	39	25	128
1858-59. . .	58	50	43	23	174
1868-69. . .	48	44	49	30	171
1878-79. . .	50	45	50	34	179
	на крају године				
1838-39. . .	25	28	—	—	53
1848-49. . .	35	29	39	25	128

1858-59. . . .	48	48	40	20	156
1868-69. . . .	43	39	46	30	158
1878-79. . . .	46	44	48	33	171

Од сто уписаних у Богословију ђака оставило је школу у течају године

1839.	њих 60
1849.	ни један
1859.	њих 10
1869.	њих 8
1879.	њих 4

У средњу руку долазило је ђака на крају школске године

	на 1 наставника	на 1 разред
1838-39. . . .	18	27
1848-49. . . .	32	32
1858-59. . . .	26	39
1868-69. . . .	18	39
1878-79. . . .	11	43

На плату наставника Богословије издато је

године	свега	просечно једноме
	динара	
1869.	23.919·12	2.657·68
1879.	32.102·60	2.140·17

О гимназијама и реалкама имамо ове податке.

Године	број гимназија и реалака	број свију наставника
1839.	2	8
1849.	5	21
1859.	7	42
1869.	10	67
1879.	22	149

У средњу руку радило је дакле у једној средњој школи, гимназији и реалци, и то године

1839.	по	4·0	наставника
1849.	„	4·2	„ „
1859.	„	6·0	„ „
1869.	„	6·7	„ „
1879.	„	6·8	„ „

У периоду од 1839. до 1879. године, увећавао се број средњих школа са 25 процената годишње, а број наставника истих школа и са 42·8 процената.

У свима овим школама било је ђака

	у почетку	на крају	процент ђака који су школу оставили
године	г о	д и	н е
1839.	240	222	7·50
1849.	513	424	17·35
1859.	1.072	949	11·47
1869.	1.733	1.414	18·41
1879.	1.933	1.625	15·93

Број ђака, уписаних у све средње школе, увећавао се

	г о д и ш њ е	
у периоду	у опште	у проценту
од 1839. до 1849. г. . . .	27·3	11·37
„ 1849. „ 1859. „ . . .	55·9	10·90
„ 1859. „ 1869. „ . . .	66·1	6·17
„ 1869. „ 1879. „ . . .	22·0	1·15
од 1839. до 1879. године . .	**42·3**	**17·63**

Кад број ђака поделимо с бројем наставника, онда налазимо, да је у средњу руку долазило ђака на једног наставника

	у почетку	на крају
у години	г о д	и н е
1839. . . .	30·0	28·0
1849. . . .	24·4	20·2

1859. . . .	25·5	22·6
1869. . . .	25·9	21·1
1879. . . .	13·0	10·9

Интересни су прегледи о броју ђака по разредима.

ГОДИНЕ	БРОЈ ЂАКА У РАЗРЕДУ						
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
	У ПОЧЕТКУ ГОДИНЕ						
1838-39. . . .	72	75	46	26	21	—	—
1848-49. . . .	222	131	75	39	29	17	—
1858-59. . . .	366	241	214	131	61	39	20
1868-69. . . .	702	412	280	175	84	80	—
1878-79. . . .	781	400	250	228	127	87	60
	НА КРАЈУ ГОДИНЕ						
1838-39. . . .	68	67	43	24	20	—	—
1848-49. . . .	181	107	63	37	24	12	—
1858-59. . . .	305	218	189	123	58	36	20
1868-69. . . .	527	355	236	151	69	76	—
1878-79. . . .	633	360	214	178	105	82	53

Према овом прегледу оставило је од сто уписаних ученика у течају године

	РАЗРЕД						
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
1838-39. .	5·6	10·7	6·5	7·7	4·8	—	—
1848-49. .	18·5	18·3	16·0	5·1	17·2	19·4	—
1858-59. .	16·7	9·5	11·7	6·1	4·9	7·7	—
1868-69. .	24·9	13·8	15·7	13·7	17·9	5·0	—
1878-79. .	18·9	10·0	14·4	21·9	17·3	5·7	11·7

У свима годинама, изузимајући 1838-39. остављало је највише ученика први разред. У осталим разредима дефицит ђака врло је неједнак, а ово је најбољи доказ, да су неједнаке и прилике, које наморавају ђаке да школу напуштају. Међу тим извесно је, да је оскудица у

средствима за живот свагда била најглавнија сметња ђацима да доврше отпочето школовање.

О издацима на гимназије и реалке подаци су нам посве недовољни, али их ми ипак овде износимо. На плату свију наставника ових школа издато је свега у години

1849.	36.779·00	динара
1869.	155.896·00	„
1879.	332.164·00	„

Према томе имао је дакле у средњу руку један наставник

1849. године	1.751·43	динара
1869. „	2.326·81	„
1879. „	2.229·30	„

Средња плата једног наставника била је већа
у 1869. години за 32·9 процената
„ 1879. „ „ 27·3 „ од плате,
коју је имао један наставник у 1849. години.

Интересно је поређење између 1849. и 1879. године односно увећавања броја наставника и ученика средњих школа, као и увећања издатка на плату наставника у овом периоду.

Тако увећавао се у периоду од 1849. до 1879. године

	годишње
број наставника средњих школа	са 20·3 процената.
број ученика средњих школа	„ 9·2 „
издатак на плату наставника	„ 26·8 „

Увећавање издатка на плату наставника приближно одговара увећавању наставничких снага, али далеко надмашује бројно увећавање ученика. Кад поредимо број уче-

ника с издатком на плату наставника, ми налазимо, да је од овога долазило у средњу руку на једног ученика

у 1849. години по . . . 71·70 динара
у 1879. „ „ . . . 171·80 „

Виша женска школа имала је 1869. године 15 наставника, и то: 1 управитељку, 5 учитељица, 7 хонорарних предавача и 2 учитеља. Према томе у 1879. години било је 5 наставних снага више.

Ученица било је у 1869. години

	У разреду				
	I.	II.	III.	IV.	свега
у почетку године . . .	104	29	17	25	175
на крају године . . .	92	26	17	23	158

Проценат ученица, које су у течају године оставиле школу, износио је у разреду:

Првом . . .	11·54
Другом . . .	10·34
Трећем . . .	—
Четвртом . . .	8·00
У опште . .	**9·71**

Кад овај мањак (дефицит) поредимо с оним, који је показала 1879. година, онда излази, да је на сто ученица, које су 1869. године оставиле школу, било таких ученица у 1879. години, и то. у разреду:

Првом	94
Другом	98
Четвртом . . .	69
У опште . .	**95**

На плату наставничког особља издато је у 1869. години 12.994·16 динара, на остале трошкове 1.684·00 динара, свега дакле 14.678·16 динара.

Кад издатак на плату поделимо с бројем наставника, онда налазимо, да је долазило у средњу руку на једног наставника у години

1869. . . . . по 866·28 динара
1879. . . . . „ 1.087·36 „ и по томе средња плата увећала се у том периоду за 25·52 процената.

О стању основних школа у периоду од 1839. до 1879. године имамо ове доста непотпуне податке.

По тим подацима било је основних школа

у години	мушких	женских	у опште
1839.	57	—	57
1849.	258	6	264
1859.	318	22	340
1869.	380	38	418
1879.	489	56	545

Не обзирући се на годину 1839. у којој се подаци односе само на школе „правителствене“ а не и на школе општинске и приватне, ми видимо из овог прегледа, да је број школа у појединим одсецима периода од 1849. до 1879. године растао постепено и ако не равномерно.

Тако увећао се број основних школа у периоду

	свега	у проценту
од 1849. до 1859. г. . .	76	28·8
„ 1859. „ 1869. г. . .	78	22·9
„ 1869. „ 1879. г. . .	127	30·4
„ 1849. „ 1859. г. . .	**281**	**106·4**
или годишње. . . .	9·4	3·5

Најјаче напредовање било је дакле у последњем периоду; међу тим и друга два периода не показују у томе велику разлику.

Кад број школа поредимо с површином и с бројем становника, онда налазимо, да је једна основна школа долазила

у години	на кв. кл.	на становника
1839. . . .	658	14.251
1849, . . .	142	3.587
1859. . . .	110	3.236
1869. . . .	90	3.085
1879. . . .	89	3.091

Незнатне разлике, које видимо у овим размерама, нарочито у периоду од 1859. до 1879. године, најбоље показују. да је број основних школа у неколико јаче напредовао од броја самог становништва.

Какво је било ово напредовање у појединим окрузима, то не можемо констатовати за сваки посебице период, и то зато, што се у ранијим извештајима о стању основних школа узимале као засебне школе и поједини разреди, ако су они само имали свога наставника. Тако се само може објаснити, да је 1859. године могло бити у Београду четрнаест основних школа.

С тога ћемо у следећем прегледу поредити само годину 1869. са 1879. годином, с погледом на бројно увећање основних школа у сваком посебице округу.

ОКРУЗИ	БРОЈ МУШКИХ И ЖЕНСКИХ ОСНОВНИХ ШКОЛА ГОДИНЕ		У ПЕРИОДУ ОД 1869-1879. ГОДИНЕ УВЕЋАО СЕ БРОЈ ОСНОВНИХ ШКОЛА	
	1869.	1879.	у опште	у проценту
Алексиначки	14	11	— 3	— 21·4
Београдски	34	43	9	26·5
Ваљевски	23	33	10	43·5
Јагодински	24	27	3	12·5
Књажевачки	12	10	— 2	— 16·7

ОКРУЗИ	БРОЈ МУШКИХ И ЖЕНСКИХ ОСНОВНИХ ШКОЛА ГОДИНЕ		У ПЕРИОДУ ОД 1869-1879. ГОДИНЕ УВЕЋАО СЕ БРОЈ ОСНОВНИХ ШКОЛА	
	1869.	1879.	у опште	у проценту
Крагујевачки . . .	34	43	9	26·5
Крајински	35	44	9	25·7
Крушевачки	14	18	4	28·6
Подрински	12	14	2	16·7
Пожаревачки . . .	63	81	18	28·6
Руднички	15	18	3	20·0
Смедеревски	25	36	11	44·0
Ћупријски	15	22	7	46·7
Ужички . . . , .	17	24	7	41·2
Црноречки	18	16	—2	— 11·1
Чачански	17	24	7	41·2
Шабачки	32	34	2	6·3
Београд	14	15	1	7·2
Србија	**418**	**513**	**95**	**22·7**

Из овог поређења види се, да је у периоду од 1869. до 1879. године број основних школа годишње готово са десет (9·5) увећавао се. при свем том што у овај период пада наш рат с Турцима, којом су приликом од турске руке пропале 32 школе, као што смо напред већ поменули.

О броју наставника, који су радили у основним школама, имамо ове податке.

Број наставника у школама

године:	мушким	женским	у опште
1839. . . .	57	—	57
1849. . . .	258	6	264
1859. . . .	326	22	348
1869. . . .	474	60	534
1879. . . .	617	104	721

Број наставника основних школа увећавао се годишње

у периоду	у опште	у проценту
од 1839. до 1849. г.	20·7	36·32
„ 1849. „ 1859. „	8·4	3·18
„ 1859. „ 1869. „	18·6	5·34
„ 1869. „ 1879. „	18·7	3·50
„ 1839. „ 1879. „	**16·6**	**29·12**

Кад број наставника поредимо с бројем становника, онда излази, да је долазио један наставник основних школа

у години	на становника
1839.	14.251
1849.	3.587
1859.	3.161
1869.	2.415
1879.	2.337

У 1879. години долазило је дакле на раван број становника шест пута више наставника него ли у години 1839-ој.

Кад број учитеља поредимо с бројем учитељица, ми налазимо, да је на сто учитеља долазило

у години	учитељица
1849.	2·3
1859.	6·7
1869.	12·7
1879.	16·5

Из овог поређења види се, да је у 1879. години било релативно готово осам пута више учитељица.

У следећем прегледу изложили смо колико је било у мушким и женским основним школама свега наставника, у сваком округу на по се, у години 1849. 1859. 1869. и 1879. За 1839. годину немамо податке по окрузима.

Да би се могло учинити поређење између ове четири год., ми смо у прегледу за 1879. год. изоставили Нове крајеве.

ОКРУЗИ	БРОЈ НАСТАВНИКА У СВИМА ОСНОВНИМ ШКОЛАМА ГОДИНЕ			
	1849.	1859.	1869.	1879.
Алексиначки	6	9	18	19
Београдски	18	28	35	44
Ваљевски	21	23	28	41
Јагодински	17	18	30	36
Књажевачки	4	11	14	13
Крагујевачки . . .	25	30	43	56
Крајински	21	23	41	53
Крушевачки	9	14	20	27
Подрински	11	13	14	16
Пожаревачки . . .	30	35	74	95
Руднички	8	13	16	19
Смедеревски	14	19	31	48
Ћупријски	14	18	19	38
Ужички	8	16	23	32
Црноречки	12	17	21	25
Чачански	11	15	21	29
Шабачки	24	28	38	41
Београд	11	18	28	38
Србија	**264**	**348**	**514**	**670**

Из ових апсолутних бројева види се, да је број наставника у појединим окрузима и периодима врло неједнако напредовао. У опште пак растао је број наставника годишње:

у периоду	свега	у проценту
у 1849. до 1859. године . . .	8·4	3·18
„ 1859. „ 1869. „ . . .	16·6	4·77
„ 1869. „ 1879. „ . . .	15·6	3·04
„ 1849. „ 1879. „ . . .	**13·5**	**5·13**

Какав је напредак био у појединим окрузима, то се види из овог прегледа.

ОКРУЗИ	ГОДИШЊИ ПРОЦЕНАТ, СА КОЈИМ СЕ БРОЈ НАСТАВНИКА УВЕЋАВАО, ИЗНОСИО ЈЕ У ПЕРИОДУ			
	1849-1859.	1859-1869.	1869-1879.	1849-1879.
Алексиначки	5·00	10·00	0·56	7·22
Београдски	5·55	2·50	2·57	4·81
Ваљевски	0·95	2·17	4·64	3·17
Јагодински	**0·59**	6·67	2·00	3·72
Књажевачки	**17·50**	2·73	— **0·71**	7·50
Крагујевачки . . .	2·00	4·33	3·02	4·13
Крајински	0·95	7·83	2·93	5·08
Крушевачки	5·56	4·28	3·50	6·67
Подрински	1·82	0·77	1·43	**1·52**
Пожаревачки . . .	1·67	**11·14**	2·84	7·22
Руднички	6·25	2·31	1·88	4·58
Смедеревски	3·57	6·32	5·48	8·10
Ћупријски	2·86	**0·56**	**10·00**	5·71
Ужички	10·00	4·38	3·91	**10·00**
Црноречки	4·17	2·35	1·90	3·61
Чачански	3·63	4·00	3·81	5·45
Шабачки	1·67	3·57	0·79	2·36
Београд	6·36	5·56	7·14	8·18

У првом периоду добио је највише наставника округ књажевачки, а најмање округ јагодински. Разлика између највећег и најмањег процента износи 16·91. Од средњег процента налазимо у вароши Београду и у девет округа већи, а у осам округа мањи проценат.

У другом периоду добио је највише наставника округ пожаревачки, а најмање ћупријски округ. Овде износи разлика између највећег и најмањег процента 10·58. Од средњег процента имамо у пет округа и у вароши Београду већи проценат, а у дванаест округа проценат увећања мањи је.

У трећем периоду број наставника увећавао се слабије него ли у периоду другом. Највише наставника добио

је у том периоду округ ћупријски, а најмање алексиначки; у књажевачком округу смањио се број наставника. Разлика између највећег и најмањег процента износи 10·71. Од средњег процента налазимо само у шест округа и у вароши Београду проценат већи, а у једанаест округа мањи.

У целом тридесетогодишњем периоду увећавао се број наставника најјаче у ужичком округу, а најслабије у округу подринском. Разлика између највећег и најмањег процента износи 8·48. Од средњег процента, који смо нашли за овај период и који износи 5·13, имамо проценат већи у осам округа и у вароши Београду, а у девет округа тај је проценат био мањи.

Прегледнију слику о бројном напредовању наставника добијамо, кад округе саставимо у области. О томе имамо овај преглед.

ОБЛАСТИ	БРОЈ НАСТАВНИКА У СВИМА ОСНОВНИМ ШКОЛАМА ГОДИНЕ			
	1849.	1859.	1869.	1879.
Шумадија	82	108	155	203
Источни окрузи . . .	87	113	187	243
Западни „ . .	56	64	80	98
Јужни „ . .	28	45	64	88
Београд	11	18	28	38

Као што се види из овог прегледа, број наставника основних школа увећао се свега

у области:		у периоду 1849-59 г.	1859-69 г.	1869-79 г.	од 1849-79 г.
Шумадије . . .	са	26	47	48	121
Источних округа	„	26	74	56	156
Западних округа	„	8	16	18	42
Јужних „	„	17	19	24	60
У Београду . .	„	7	10	10	27

Апсолутно највише наставника добила је област Источних округа, за тим Шумадија. Најмање наставника добили су у овом периоду од тридесет година Западни окрузи.

Колики је био годишњи проценат увећања у свакој области у дотичним периодима, то је изложено у овом прегледу.

ОБЛАСТИ	ГОДИШЊИ ПРОЦЕНАТ, С КОЈИМ СЕ БРОЈ НАСТАВНИКА УВЕЋАВАО, ИЗНОСИО ЈЕ У ПЕРИОДУ			
	1849-1859.	1859-1869.	1869-1879.	1849-1879.
Западни окрузи . .	1·43	2·50	2·25	2·50
Шумадија	3·17	4·35	3·10	4·92
Источни окрузи . .	2·99	6·55	3·00	5·98
Јужни окрузи . . .	6·07	4·22	3·75	7·14
Београд	6·36	5·56	7·14	8·18

Не обзирући се на варош Београд, ми налазимо, да су у првом и трећем периоду највише нових наставника добили јужни окрузи, а у другом периоду опет окрузи источни. Најмањи проценат налазимо у сва три периода код области Западних округа.

Кад бисмо узели, да је у области Западних округа растао број наставника годишње са десет, онда је годишње приновљено

у области:	наставника
Шумадије	19·6
Источних округа .	23·9
Јужних „ . .	28·6
У Београду . . .	32·7

Међу тим ако број наставника поредимо с бројем становника, ми видимо, да је један наставник долазио

у области:	1849. г.	1879. г.
	на становника	
Шумадије	2.807	1.922
Источних округа . .	3.122	2.030

Западних окр. . .	2.819	2.314
Јужних „ . .	5.734	2.977
У Београду . . .	1.200	701

Кад ове релативне бројеве међу собом поредимо, ми налазимо, да је између 1849. и 1879. године била ова размера, и то за област:

Јужних округа . .	као	100 : 52
Источних округа . .	„	100 : 65
Шумадију	„	100 : 68
Западних округа . .	„	100 : 82

У обе године Шумадија је имала релативно највише наставника. Кад ову област поредимо с осталим областима, узев да је у њој долазио један наставник основних школа на 1000 становника, онда излази, да је долазио један наставник

у области:	1849. г. на становника	1879. г. на становника
Источних округа . . .	1.112	1.056
Западних „	1.004	1.204
Јужних „	2.043	1.549
У Београду	427	365

Из овог поређења види се дакле најбоље, да је у области Јужних округа бројно стање наставника и релативно најбоље напредовало.

Да пређемо на похођење основних школа.

У извештајима из ранијих година свагда је бележен број ђака, који су остали у школи до краја године.

По нашим подацима било је у свима основним школама свега

на крају	ученика	ученица	ђака
1839. год. .	2.260	—	2.260
1849. „ . .	6.433	313	6.746

1859. „ . .	10.822	656	11.478
1869. „ . .	16.030	2.000	18.030
1879. „ . .	19.406	3.785	23.191

У појединим периодима увећавао се број ђака годишње, и то

у периоду од		ученика	ученица	ђака
1839. до 1849. г. . .	са	418	31	449
1849. „ 1859. „ . . .	„	439	34	473
1859. „ 1869. „ . . .	„	521	134	655
1869. „ 1879. „ . . .	„	338	178	516
1839. „ 1879. „ . . .	**„**	**429**	**95**	**524**

Највеће апсолутно увећање ученика и у опште ђака било је у периоду од 1859. до 1869. године, а у последњем периоду од 1869. до 1879. године растао је опет број ученица највише.

Проценат годишњега увећања износио је

у периоду од	к	о	д
	ученика	ученица	ђака
1839. до 1849. год. . .	18·46	31·30	19·85
1849. „ 1859. „ . . .	6·82	10·96	7·01
1859. „ 1869. „ . . .	4·81	20·49	5·71
1869. „ 1879. „ . . .	2·11	8·93	2·86
1839. „ 1879. „ . . .	**18·97**	**94·62**	**23·15**
1849. „ 1879. „ . . .	**6·72**	**36·98**	**8·13**

Кад први период поредимо с осталим периодима, ми видимо, да је на сто нових ђака, коди су у том периоду походили основне школе, приновљено годишње

у периоду од	ученика	ученица	ђака
1849. до 1859. год. . . .	37	35	35
1859. „ 1869. „ . . .	26	65	29
1869. „ 1879. „ . . .	11	29	14

При међусобном поређењу горњих процената излази, да је на сто нових ученика долазило у основне школе нових ученица годишње у средњу руку

од	1839.	до	1849.	год.	170
„	1849.	„	1859.	„	161
„	1859.	„	1869.	„	426
„	1869.	„	1879.	„	423
„	**1839.**	„	**1879.**	„	**499**

Ово поређење најбоље показује, како се код нас почела обраћати већа пажња на то, да се и женска деца више школују.

Интересно је поређење ђака с бројем школа и наставника. Тако долазило је ђака

у години:	на 1 школу	на 1 наставника
1839.	40	40
1849.	26	26
1859.	34	33
1869.	43	36
1879.	43	32

Односна размера између 1839. и 1879. године била је

за школе као 100 : 108

за наставнике као 100 : 80

При поређењу броја ђака с бројем становника видимо, да је долазио један ђак основних школа у години

1839.	на	359	становника
1849.	„	140	„
1859.	„	96	„
1869.	„	73	„
1879.	„	72	„

Кад бисмо узели, да је 1839. године од 1000 становника њих сто походило основну школу, онда је, према гор-

њим размерама, било у основним школама од равног броја становника

1849. године . . . . 257 ђака
1859. „ . . . . . . 374 „
1869. „ . . . . . . 492 „
1879. „ . . . . . . 498 „

У 1879. години походило је дакле основне школе скоро пет пута више ђака него пре четрдесет година.

Да од ових средњих размера у многоме одступају размере за поједине округе и области, о томе ћемо се мало ниже уверити.

У овом прегледу износимо број ђака, који су свршили основну школу, т. ј. походили је до краја школске године, и то за сваки округ посебице.

ОКРУЗИ	БРОЈ ЂАКА У ОСНОВНИМ ШКОЛАМА НА КРАЈУ ШКОЛСКЕ ГОДИНЕ			
	1849.	1859.	1869.	1879.
Алексиначки	147	383	711	795
Београдски	276	515	1.019	1.047
Ваљевски	418	441	924	1.184
Јагодински	351	822	958	957
Књажевачки	112	410	547	531
Крагујевачки . . .	739	916	1.371	1.759
Крајински	464	869	1.432	1.392
Крушевачки	183	400	766	828
Подрински	345	360	411	533
Пожаревачки . . .	719	1.219	2.524	2.901
Руднички	260	457	539	530
Смедеревски	334	681	1.007	1.525
Ћупријски	269	748	941	1.153
Ужички	316	465	785	1.155
Црноречки	180	502	929	644
Чачански	317	456	662	802
Шабачки	852	997	1.311	1.347
Београд	464	837	1.193	1.773

Највеће апсолутно множење ђака било је у крушевачком округу.

У следећем прегледу имамо множење ђака, изражено у годишњем проценту.

ОКРУЗИ	ПРОЦЕНАТ ГОДИШЊЕГ МНОЖЕЊА ЂАКА ОСНОВНИХ ШКОЛА ИЗНОСИО ЈЕ У ПЕРИОДУ ОД			
	1849-1859.	1859-1869.	1869-1879.	1849-1879.
Алексиначки . . .	16·05	8·56	1·04	**14·69**
Београдски	8·66	9·79	0·27	9·31
Ваљевски	0·55	**10·95**	2·81	6·11
Јагодински. . . .	13·42	1·65	—0·01	5·75
Књажевачки . . .	**26·61**	3·34	—0·29	12·47
Крагујевачки . . .	2·40	4·97	2·83	4·60
Крајински	8·73	6·48	—0·28	6·67
Крушевачки . . .	11·86	9·15	0·81	11·77
Подрински. . . .	**0·43**	**1·42**	2·97	**1·82**
Пожаревачки . . .	6·95	10·71	1·49	10·12
Руднички	7·58	1·79	—0·16	3·46
Смедеревски . . .	10·39	4·79	**5·14**	11·89
Ћупријски	17·81	2·58	2·25	10·95
Ужички	4·71	6·88	4·71	8·85
Црноречки. . . .	17·89	8·51	**—3·06**	8·59
Чачански	4·38	4·52	2·11	5·10
Шабачки	1·70	3·15	0·27	1·94
Београд	8·04	4·25	4·86	9·40

У првом периоду увећавао се број ђака највише у округу књажевачком, а најмање у подринском округу. Разлика између највеће и најмање мере увећања износи 26·18. Од средњег процента налазимо већи проценат у десет округа и у вароши Београду, а у седам округа тај проценат био је мањи.

У другом периоду добиле су највише ђака основне школе у ваљевском округу, а најмање опет у подринском округу. Разлика између највећег и најмањег процента из-

носи само 9·53, а то је доказ, да је у овом периоду увећавање ишло правилније. Од средњег процента имамо већи проценат у осам округа, а у девет округа и у вароши Београду проценат увећавања мањи је.

У трећем периоду увећавање било је мање него и у једном од прошла два периода. У пет округа број ђака био је мањи него пре десет година. Разлика између највећег и најмањег процента износи 8·20. Од средњег процента имали су проценат већи само три округа и варош Београд, а у четрнаест округа тај проценат био је мањи.

У целом тридесетогодишњем периоду увећавао се број ђака највише у алексиначком, а најмање у подринском округу. Разлика између највећег и најмањег годишњег процента износи 12·87. Од средњег процента налазимо у девет округа и у вароши Београду већи, а у осам округа мањи проценат.

Кад све округе саставимо у четири области, онда имамо овај преглед о броју ђака за поменуте четири године.

ОБЛАСТИ	БРОЈ ЂАКА У ОСНОВНИМ ШКОЛАМА НА КРАЈУ ШКОЛСКЕ ГОДИНЕ			
	1849.	1859.	1869.	1879.
Шумадија	1.960	3.391	4.894	5.818
Источни окрузи . .	1.891	4.131	7.084	7.416
Западни „ . . .	1.615	1.798	2.646	3.064
Јужни „ . . .	816	1.321	2.213	2.785
Београд	464	837	1.193	1.773

Према томе увећавао се број ђака годишње

у области:	У ПЕРИОДУ ОД 1849-1859.	1859-1869.	1869-1879.	1849-1879. г.
	АПСОЛУТНО			
Шумадије .	143	150	92	128
Источних окр.	224	295	33	184

Западних округа .	18	85	42	48
Јужних „ .	50	89	57	65
У Београду . .	37	36	58	43
У области:	у	п р о ц	е н т	у.
Шумадије . .	7·30	4·43	1·89	6·23
Источних округа	11·85	7·15	0·47	9·74
Западних „ .	1·11	4·72	1·58	2·99
Јужних „ .	6·19	6·75	2·59	8·04
У Београду . .	8·04	4·25	4·86	9·40

У првом периоду највише ђака добиле су школе у области Источних округа, а најмање у области Западних округа. Разлика између највећег и најмањег процента износи 10·74.

И у другом периоду налазимо највећи проценат у Источним окрузима, а најмањи у вароши Београду и Шумадији. Разлика између највећег и најмањег процента износи само 1·90.

У трећем периоду највише ђака добиле су школе у вароши Београду, а најмање у Источним окрузима. Разлика између највећег и најмањег процента износи 4·39

Кад бисмо узели, да је у првом периоду долазило у основне школе годишње по 100 ђака више, онда је према горњим процентима долазило у трећем периоду годишње у области:

Западних округа . .	по 141	ђак	више,
Јужних „ . . .	„ 42	„	„
Шумадије	„ 26	„	„
Источних округа . .	„ 4	„	„
У Београду . . .	„ 60	„	„

Кад погледамо на цео период од тридесет година, онда излази, да су Источни окрузи најбоље напредовали односно броја ђака.

Узмемо ли да су школе у тим окрузима добијале годишње по сто ђака више, то је годишњи вишак ђака износио у области:

Западних округа . . .	31
Шумадије	64
Јужних округа	83
У Београду	97

Међу тим право напредовање може се констатовати само релативним размерама, до којих долазимо кад број ђака поредимо с бројем становника.

Један ђак основне школе долазио је у области:

	1849. г.	1879. г.
	на становника	
Шумадије . . .	117	67
Источних округа .	144	66
Западних „ .	98	74
Јужних „ .	197	94
У Београду . .	29	15
У Србији . . .	**140**	**72**

Кад ове релативне размере међу собом поредимо, ми налазимо, да се прва према другој односи, и то у области:

Западних округа . . .	као	100 : 76
Шумадије	„	100 : 57
Јужних округа	„	100 : 48
Источних „	„	100 : 46
У Београду	„	100 : 52
У Србији	„	**100 : 51**

Из овог поређења види се, да је 1879. год. походило основне школе још једанпут толико ђака, колико у години 1849. У области Источних и Јужних округа још је и повољнија размера.

На колико је становника долазио један ђак основне школе у појединим окрузима у ове две године, види се из овог прегледа.

Један ђак основне школе долазио је

у округу:	1849. г.	1879. г.
	на становника	
Алексиначком . .	137	78
Београдском . . .	160	74
Ваљевском . . .	154	74
Јагодинском . . .	135	74
Књажевачком . .	**285**	**118**
Крагујевачком . .	87	63
Крајинском . . .	110	55
Крушевачком . .	257	94
Подринском . . .	107	106
Пожаревачком . .	130	58
Рудничком . . .	141	101
Смедеревском . .	113	**50**
Ћупријском . . .	146	55
Ужичком	213	105
Црноречком . . .	200	91
Чачанском . . .	145	78
Шабачком . . .	**67**	61
У Београду . . .	29	15

Кад бисмо узели, да је у 1849. години један ђак основне школе долазио на сто становника, то би онда, према горњим размерама, у 1879. години био један ђак

у округу:		
Крушевачком . . .	на 37	становника
Ћупријском	„ 38	„
Књажевачком . . .	„ 41	„
Смедеревском . . .	„ 44	„

Пожаревачком . . .	на 45	становника
Црноречком . . .	„ 46	„
Београдском . . .	„ 46	„
Ваљевском	„ 48	„
Ужичком	„ 49	„
Крајинском . . .	„ 50	„
Чачанском	„ 54	„
Јагодинском . . .	„ 55	„
Алексиначком . . .	„ 67	„
Крагујевачком . . .	„ 72	„
Рудничком	„ 72	„
Шабачком	„ 91	„
Подринском	„ 99	„

Односно релативног множења ђака заузима дакле округ крушевачки прво место, докле по апсолутном множењу он је међу осталим окрузима четрнаести на реду. Подрински пак округ последњи је, како у погледу апсолутног тако и односно релативног множења ђака.

Интересне су размере, које добијамо, кад број наставника поредимо с бројем ђака. Тако долазило је на једног наставника

	1849. г.	1859. г.	1869. г.	1879. г.
у школама области:	ђ	а	к	а
Шумадије . . .	24	31	32	29
Источних округа	22	37	38	31
Западних „ .	29	28	33	31
Јужних „ .	29	29	35	32
У Београду . .	42	47	43	47

У области Шумадије и Источних округа долазило је 1859. и 1869. године у средњу руку више ђака на једног наставника него у години 1849. и 1879. На против у области Западних и Јужних округа налазимо највећу раз-

меру у год. 1869. У свима пак областима год. 1879. долазио је већи број ђака на једног наставника, него ли 1849. год.

Кад прву — 1849 — годину поредимо с осталим годинама, узев да је у тој години имао један наставник да обучава сто ђака, онда налазимо, да је долазило на једног наставника

у школама области:	1859. г.	1869. г.	1879. г.
	Ђ	А К	А
Шумадије . . .	129	133	121
Источних округа .	168	173	129
Западних „ .	97	114	107
Јужних „ .	100	121	110
У Београду . .	112	102	112

За 1869. годину имамо податке о броју ђака, који су били уписани у поједине разреде. Ове податке овде по областима износимо.

ОБЛАСТИ	БРОЈ ЂАКА 1869. Г. У ШКОЛАМА МУШКИМ И ЖЕНСКИМ				
	У РАЗРЕДУ				У ОПШТЕ
	I.	II.	III.	IV.	
	У ПОЧЕТКУ ГОДИНЕ				
Шумадија . . .	3.004	1·571	1.119	306	6.000
Источни окр. .	4.409	2·299	1.523	404	8.635
Западни „ .	1.481	851	591	136	3.059
Јужни „ .	1.311	836	573	140	2.860
Београд	460	360	340	248	1.408
Србија	**10.665**	**5.917**	**4.146**	**1.234**	**21.962**
	НА КРАЈУ ГОДИНЕ				
Шумадија . . .	2.292	1.359	988	255	4.894
Источни окр. .	3.517	1.871	1.347	349	7.084
Западни „ .	1.228	762	541	115	2.646
Јужни „ .	937	720	450	106	2.213
Београд	414	306	272	201	1.193
Србија	**8.388**	**5.018**	**3.598**	**1.026**	**18.030**

Проценат ђака, који су у течају године школу оставили, износио је

у области:	у разреду				
	I.	II.	III.	IV.	у опште
Шумадије . .	23·70	13·49	11·71	16·67	18·43
Источних окр. .	20·23	18·61	11·56	13·61	17·96
Западних „ .	17·08	10·46	8·46	15·44	13·50
Јужних „ .	28·53	13·88	21·47	24·29	22·62
У Београду . .	10·00	15·00	20·00	18·95	15·27
У Србији . .	**21·35**	**15·19**	**13·22**	**16·86**	**17·90**

Кад ове размере поредимо с онима, које смо нашли за 1879. годину, ми налазимо, да је у овој години много више ђака школу напуштало.

Тако на сто ђака, који су у 1869. години напустили поједине разреде основне школе, било је таких ђака у 1879. години и то

у области:	у разреду				
	I.	II.	III.	IV.	у опште
Шумадије . . .	123	117	171	121	131
Источних округа .	130	86	147	168	128
Западних „ . .	132	143	229	142	150
Јужних „ . .	85	108	96	50	94
У Београду . . .	168	77	55	82	92
У Србији . . .	**118**	**107**	**138**	**114**	**123**

Из овог поређења види се, да су у 1879. г. ђаци много више напуштали школу. Узрок овоме биће у ненормалном стању, које је после рата још неко време трајало.

На против размера, у којој је стајао, односно напуштања, први разред према осталим разредима у 1869. години, не разликује се много од оне у години 1879.

Тако на сто ђака, који су у течају године оставили први разред, било је таких ђака

у разреду:	1869. г.	1879. г.
Другом	71	65
Трећем	62	72
Четвртом	79	77

Интересно је у овом погледу поређење вароши Београда с осталим областима.

Кад на пр. узмемо, да је у вароши Београду од известног броја уписаних ђака оставило школу у течају године њих сто, то је од равног броја уписаних ђака оставило школу

у области:	1869. г.	1879. г.
Јужних округа . .	148	151
Шумадије	121	172
Источних округа . .	117	163
Западних „ . . .	88	144

Сви до сад изложени овде ресултати односе се на целокупан број ђака основне школе, дакле уједно на ученике и ученице. Држимо да је вредно зауставити се мало на самим ученицама, тим пре, што је довољно познато, да се у нас још и данас школује сразмерно врло мали број девојчица.

Међу тим податке о школовању девојчица по окрузима имамо само за 1869. год., и то укупно а не и по разредима.

У овом прегледу изложен је број уписаних у школу ученица и колико их је те године школу свршило; за тим проценат ученица, које су у течају године школу напустиле, поређен с процентом за 1879. годину.

ОКРУЗИ	БРОЈ УЧЕНИЦА У ОСНОВНИМ ШКОЛАМА 1869. ГОД.		ОД СТО УПИСАНИХ УЧЕНИЦА ОСТАВИЛО ЈЕ ШКОЛУ У ТЕЧАЈУ ГОДИНЕ	
	У ПОЧЕТКУ	НА КРАЈУ	1869.	1879.
Алексиначки . . .	92	83	9·78	17·42
Ваљевски	115	103	10·44	17·44

ОКРУЗИ	БРОЈ УЧЕНИЦА У ОСНОВНИМ ШКОЛАМА 1869. ГОД.		ОД СТО УПИСАНИХ УЧЕНИЦА ОСТАВИЛО ЈЕ ШКОЛУ У ТЕЧАЈУ ГОДИНЕ	
	У ПОЧЕТКУ	НА КРАЈУ	1869.	1869.
Јагодински	106	96	9·43	13·93
Књажевачки	50	49	**2·00**	5·21
Крагујевачки . . .	176	146	17·05	21·52
Крајински	123	108	12·20	15·77
Крушевачки	112	81	27·68	15·69
Подрински	46	37	19·57	17·81
Пожаревачки . . .	180	159	11·67	7·14
Руднички	29	25	13·79	38·64
Смедеревски	141	129	8·51	13·73
Ћупријски	189	154	18·52	15·90
Ужички	113	87	23·01	9·86
Црноречки	42	31	26·19	20·41
Чачански	81	54	**33·34**	**2·60**
Шабачки	171	130	23·98	**24·82**
Београд	558	528	5·38	14·00
Свега	**2.324**	**2.000**	**13·94**	**14·98**

Кад 1869. годину поредимо с годином 1879. онда излази, да је на сто ученица, које су у течају прве године школу напустиле, било таких ученица само 107 у години другој. Међу тим ова је размера код појединих округа врло неједнака, као што се види из овог поређења.

Тако долазило је на сто ученица, које су у течају 1869. год. школу напустиле, у 1879. години и то у округу:

Чачанском	8	ученица
Ужичком	43	ученице
Крушевачком . . .	57	ученица
Пожаревачком . . .	61	„
Црноречком . . .	78	„
Ћупријском	86	„
Подринском	91	„

Шабачком	104	ученице
Крагујевачком . . .	126	ученица
Крајинском	129	„
Јагодинском . . .	148	„
Смедеревском . . .	161	„
Ваљевском	167	„
Алексиначком . . .	178	„
Књажевачком . . .	261	„
Рудничком	280	„
У Београду	260	„

Из овога види се, да је 1879. године дефицит ученица био **већи** у девет округа и у вароши Београду, а **мањи** у седам округа.

Прегледнију слику добијамо о овоме, кад округе саставимо у области.

ОБЛАСТИ	БРОЈ УЧЕНИЦА У ОСНОВНИМ ШКОЛАМА 1869. ГОД.		ОД СТО УПИСАНИХ УЧЕНИЦА ОСТАВИЛО ЈЕ ШКОЛУ У ТЕЧАЈУ ГОДИНЕ	
	У ПОЧЕТКУ	НА КРАЈУ	1869.	1879.
Шумадија	452	396	12·39	19·02
Источни окрузи . .	676	584	13·61	13·23
Западни „ . .	332	270	18·67	21·35
Јужни „ . .	306	222	27·40	9·42
Београд	558	528	5·38	14·00

Односна размера између 1869. и 1879. године, у погледу напуштања школе, била је у области:

Јужних округа	као	100	:	34
Источних „	„	100	:	97
Западних „	„	100	:	114
Шумадије	„	100	:	154
У Београду	„	100	:	260

У Јужним и Источним окрузима оставило је 1879. године школу мање, а у Западним окрузима и у Шумадији више ученица него пре десет година.

На плату наставника основних школа издато је свега у години

1849. . . .	108.193·63	динара
1859. . . .	212.161·67	„
1869. . . .	338.516·94	„
1879. . . .	534·757.87	„

Издатак на плату наставника увећавао се у периоду

		годишње	у проценту
од 1849. до 1859. г. . .	за	10.396·80	9·61
„ 1859. „ 1869. г. . .	„	12.635·53	5·96
„ 1869. „ 1879. г. . .	„	20.624·09	6·09
„ 1849. „ 1879. г. . .	„	**14.218·81**	**13·14**

Највеће увећање показује први, а најмање други период.

Кад ову плату поредимо с бројем наставника, онда излази, да је примао у средњу руку један наставник:

1849. год.	по 409·82	динара
1859. „	„ 609·66	„
1869. „	„ 658·59	„
1879. „	„ 798·15	„

Средња плата једног наставника основне школе увећавала се дакле у периоду

од 1849. до 1859. год. . . .	са 4·88	процената
„ 1859. „ 1869. „	„ 0·80	„
„ 1869. „ 1879. „	„ 2·12	„
„ 1849. „ 1879. „	**„ 3·16**	„

Кад овај проценат поредимо с процентом, са којим се увећавао број наставника, онда излази, да је само у пр-

вом периоду проценат средње плате већи од процента наставника, а у оба друга периода проценат плате много је мањи.

Имамо податке о издатој плати наставницима у 1869. години за сваки округ посебице, и износимо их у овом прегледу.

ОКРУЗИ	У 1869. ГОДИНИ ИЗДАТО ЈЕ	
	СВЕГА НА ПЛАТУ НАСТАВНИКА ОСНОВНИХ ШКОЛА	У СРЕДЊУ РУКУ ЈЕДНОМ НАСТАВНИКУ
	ДИН	АРА
Алексиначки	11.852·56	658·48
Београдски	20.723·02	592·09
Ваљевски	17.485·53	624·48
Јагодински	17.989·64	599·65
Књажевачки	8.314·75	593·91
Крагујевачки	28.191·70	655·62
Крајински	26.953·68	657·41
Крушевачки	12.958·38	647·97
Подрински	9.267·05	661·93
Пожаревачки	43.120·57	**582·71**
Руднички	9.551·09	596·94
Смедеревски	21.387·64	689·92
Ћупријски	14.856·53	**781·92**
Ужички	14.076·84	612·04
Црноречки	13.107·13	624·15
Чачански	13.585·95	646·95
Шабачки	27.631·37	727·14
Београд	27.463·51	980·84

Највећа средња учитељска плата била је у Београду и у округу ћупријском; најмања пак у пожаревачком округу. Разлика између ова два округа износи 199·21 динара, или другим речма: на сто динара, које је имао годишње један учитељ у ћупријском округу, долазило је једном учитељу у округу пожаревачком само 74·52 динара.

Према томе од средње плате, која је, као што смо мало пре показали, износила 658·59 динара, имали су плату

већу мању

наставници у округу:

већу	мању
Подринском	Алексиначком
Смедеревском	Београдском
Ћупријском	Ваљевском
Шабачком	Јагодинском
У Београду	Књажевачком
	Крагујевачком
	Крајинском
	Крушевачком
	Пожаревачком
	Рудничком
	Ужичком
	Црноречком
	Чачанском

Кад у овом погледу поредимо 1869. годину са 1879. онда имамо ове размере, и то за округ:

Подрински	као	100	:	133·19
Руднички	„	100	:	129·53
Јагодински	„	100	:	129·42
Књажевачки . . .	„	100	:	127·46
Чачански	„	100	:	127·26
Београдски	„	100	:	121·81
Ужички	„	100	:	117·68
Пожаревачки . . .	„	100	:	117·60
Ваљевски	„	100	:	116·85
Крагујевачки . . .	„	100	:	115·75
Црноречки . . .	„	100	:	115·44
Шабачки	„	100	:	114·45
Алексиначки . . .	„	100	:	114·18
Крајински	„	100	:	111·53

Крушевачки . . .	„	100	:	110·00
Смедеревски . . .	„	100	:	108·95
Ћупријски	„	100	:	91·32
За Београд	„	100	:	98·69

Изузимајући округ ћупријски и варош Београд, у свима осталим окрузима средња годишња плата наставника основних школа била је 1879. године већа од плате, коју су учитељи имамо у години 1869.

По областима имамо овај преглед.

ОБЛАСТИ	У 1869. ГОД. ИЗДАТО ЈЕ НА ПЛАТУ НАСТАВНИКА ОСНОВНИХ ШКОЛА	
	СВЕГА	У СРЕДЊУ РУКУ ЈЕДНОМЕ
	ДИНАРА	
Шумадија	97.843·09	631·25
Источни окрузи . . .	118.205·22	632·11
Западни „ . . .	54.383·95	679·80
Јужни „ . . .	40.621·17	634·71
Београд	27.463·51	980·84

Кад ове размере поредимо с онима за 1879. годину, онда видимо, да је у тој години била средња годишња плата једног наставника у школама области:

Јужних округа	већа	за	18·48	процената
Западних „ .	„	„	17·30	„
Шумадије . .	„	„	15·06	„
Источних округа	„	„	12·78	„
У Београду .	мања	„	1·31	„

Из свега до сад изложеног види се, да су биле у краљевини Србији ове школе, и то:

	1839 г.	1849 г.	1859. г.	1869 г.	1879 г.
Велика школа . . .	1	1	1	1	1
Богословија	1	1	1	1	1
Гимназије и реалке .	2	5	7	10	22

Учитељска школа . .	—	—	—	—	1
Виша женска школа .	—	—	—	1	1
Основне школе . .	57	264	340	418	545
Свега	**61**	**271**	**349**	**431**	**571**

Према површини и броју становника долазила је једна школа у краљевини Србији

у години	на км²	на становника
1839. . . .	614·6	13.316
1849. . . .	138·4	3.494
1859. . . .	107·4	3.152
1869. . . .	87·0	2.992
1879. . . .	85·1	2.951

Односна размера између 1839. и 1879. године јесте за површину као 100 : 14, а
за становништво „ 100 : 22, и по томе нове школе нису подизане у тој мери, у којој је растао број становништва.

У свима овде побројаним школама износио је број наставника, и то:

	1839. год.	1849. год.	1859. год.	1869. год	1879. год.
У Великој школи . . .	8	9	15	16	28
„ Богословији . . .	3	4	6	9	15
„ Гимназијама и реалкама	8	21	42	67	149
„ Учитељској школи .	—	—	—	—	13
„ Вишој женској школи	—	—	—	15	20
„ основним школама .	57	264	348	534	721
Свега	**76**	**298**	**411**	**641**	**946**

Један наставник у опште долазио је у години

1839.. . .	на 10.688	становника
1849.. . .	„ 3.177	„
1359.. . .	„ 2.677	„
1869.. . .	„ 2.012	„
1879.. . .	„ 1.781	„

На раван број становника било је дакле у 1879. години шест пута више наставника него ли у години 1839.

О броју ђака имамо овај преглед.

ШКОЛЕ	БРОЈ ЂАКА У ГОДИНИ				
	1839.	1849.	1859.	1869.	1879.
Велика школа	33	56	63	235	100
Богословија	53	128	156	158	171
Гимназије и реалке . . .	222	424	949	1.414	1.625
Учитељ. школа	—	—	—	—	120
Виша ж. школа	—	—	—	158	217
Основне школе	2.260	6.746	11.478	18.030	23.191
Свега . . .	**2.568**	**7.354**	**12.646**	**19.995**	**25.424**

Један ђак долазио је дакле

у години	на становника
1839. . . .	316
1849. . . .	129
1859. . . .	87
1869. . . .	65
1879. . . .	66

Кад год. 1879. поредимо с 1839. онда излази, да је у 1879. години од равног броја становника било у школама готово пет пута више ученика него пре четрдесет година.

Годишњи проценат множења износио је

у периоду:	код школа	наставника	ђака
од 1839. до 1849. год.	37·54	29·21	18·64
„ 1849. „ 1859. „	2·88	3·79	7·20
„ 1859. „ 1869. „	5·35	5·23	5·81
„ 1869. „ 1879. „	3·25	4·76	2·72
од 1839. до 1879. год.	**22·54**	**28·68**	**22·25**

У првом периоду било је дакле најјаче множење како школа тако и наставника и ђака. Најслабије пак множење

било је за школе у периоду трећем, за наставнике у периоду другом а за ђаке у четвртом периоду.

Кад број ђака поредимо с бројем школа и наставника, ми налазимо, да је долазило у средњу руку

у години	на 1 школу	на 1 наставника
	ђ а	к а
1839.	42	34
1849.	27	25
1859.	36	31
1869.	46	31
1879.	45	27

Остаје још да видимо у коликој је мери растао издатак на плате наставника. Подаци су наши о томе доста непотпуни, јер их имамо само за две године.

На плату наставника	издато је свега динара	
	1869. г.	1879. г.
Велике школе	51.204·00	118.416·80
Богословије	23.919·12	32.102·60
Гимназија а реалака . .	155.896·00	332.164·00
Учитељске школе . . .	—	26.852·00
Више женске школе . .	12.994·16	21.747·22
Основних школа . . .	338.516·94	534.757·87
Свега	**582.530·22**	**1,066.040·49**

У средњу руку долазило је једном наставнику:

	1869. г.	1879. г.
	годишње динара	
Велике школе	3.200·25	4.229·17
Богословије	2.657·68	2.140·17
Гимназија и реалака . .	2.326·81	2.229·30
Учитељске школе . . .	—	2.065·54
Више женске школе . .	866·28	1.087·36
Основне школе . . .	658·59	798·15
У опште	**908·78**	**1.126·89**

И по томе плата се у овом десетогодишњем периоду

наставницима	увећала	смањила
	са процената	
Велике школе. . . .	с 3·21	—
Богословије	с —	1·95
Гимназија и реалака . .	с —	0·42
Више женске школе. .	с 2·55	—
Основних школа . . .	с 2·15	—
У опште	**с 2·40 годишње.**	

Кад горњи издатак поделимо с бројем ђака, онда налазимо, да је од истог у средњу руку долазило на једног ђака

	1869. г.	1879. г.
	динара	
Велике школе. . . .	217·85	1.184·17
Богословије	151·39	187·73
Гимназија и реалака . .	110·25	204·41
Учитељске школе. . .	—	223·75
Више женске школе .	82·24	100·22
Основне школе . . .	18·78	23·06
У опште	**29·13**	**41·93**

Кад се ове размере међу собом пореде, види се, да је од 1869. до 1879. године издатак на једног ђака годишње растао, и то:

У Великој школи . . .	за 44·36	процената
„ Богословији	„ 2·40	„
„ Гимназијама и реалкама	„ 8·54	„
„ Вишој женској школи .	„ 2·19	„
„ Основним школама . .	„ 2·28	„
У опште	**„ 4·40**	„

Готово подједнаки проценат увећаног издатка на наставнике и ђаке, који налазимо код Више женске школи

и основних школа, најбољи је доказ, да је у посматраном периоду равномерно растао број наставника и број ђака. у тим школама.

Код осталих школа, а нарочито код Велике школе, не налазимо ту равномерност.

Мислимо да смо довољно констатовали прогрес у нашој јавној настави, и поуздано држимо, да ће исти прогрес бити за дуго још сталан, јер Србија је у погледу школовања и писмености својих становника још прилично далеко заостала иза других културних држава. Тако докле је у Србији долазило на 1000 становника само петнаест ученика, дотле је на исти број становника долазило у

Немачкој . . .	157	ученика
Швајцарској . .	157	„
Шведској . . .	146	„
Норвешкој . .	135	„
Нидерландској .	134	„
Француској . .	133	„
Белгији . . .	126	„
Великој Британији	123	„
Данској . . .	123	„
Аустро-Угарској .	109	„
Шпанији . . .	106	„
Италији . . .	73	„
Португалској .	46	„
Грчкој	50	„
Русији	23	„
Румунији . . .	22	„

19. Фебруара 1885. године.

Богољуб Јовановић.

ПРИВРЕДНИ РЕД И ПОКРЕТ

У ДРУШТВЕНОМ И МЕЂУНАРОДНОМ ЖИВОТУ.

Изучавање феномена и закона привредње радиности води народе и људе живим изворима богатства и благостања.

Феномени привредне радиности представљају се у произвођењу, подели, размени и употреби, или трошењу, средства којима се задовољавају потребе, пожуде и укуси, интереси и смерови људски.

Средства ова човек не ствара сам, но их црпе из недара природе, било да их прикупља и употребљава онаква, каква их природа даје, као: кад бере плодове које природа сама доноси, кад лови дивљач, кад се користује природним шумама, кад вади руде; било да наводи природне снаге, да производе биље и животињу, што њему требају, као што то бива у пољској привреди; било да својом руком, или помоћи физичких и хемијских снага, прерађује производе природе, као што се то врши у занатлијским и фабричким радионицама; било да се производи људског рада и природе разносе из места где их има по местима где их нема, као што то гледамо у трговини и јавном саобраћају; било да се чине услуге којима човек човеку непосредно користује.

Ма у ком облику да црпе човек из природних извора средства за живот и благостање, опет он остаје главни цен-

тар привредној радиности. Потичући из његових потреба, радиност ова развија се, шири и усавршава његовим способностима и моћима. Он јој је главни покретач, као произвођилац; он главна чињеница у подели и размени произведених добара; он главни смер, као уживалац и трошилац.

Ум, који је прва и најважнија привредна снага, тежи да уштеди човеку зној, време и жртве, па да га што лакше, што брже, и што јевтиније, доведе до што већег богатства, што трајнијег благостања. У развијању ове тежње ум се подупире на стварне, умне и моралне свезе, које се, у облику друштвеног живота, саме од себе изводе међу људима.

Сурадњом друштвених снага врше се, на данашњем ступњу цивилизаје, све гране привредне радиности. Кад н. пр. ратар својим знојем залива бразде, којима поверава семе, чији ће род да жање, с њим сураде: не само онај који је сковао раоник, и онај који је направио рало, и онај који је изумео рало; но и они који посредују размену ратарских производа, за оно што ратар сам не производи, а потребно му је, и они који изучавају законе природе и друштва, те науком припомажу, да се унапреди привредна радиност; па, најпосле, и они који чувају и бране слободу и правду, без којих не може да буде трајна реда и мира, па ни праве науке и напредне радиности.

У друштвеном животу све се узајмно покреће и одређује, па и разне гране овог живота могу да опстану, и да се битно сазнаду, само у односима у којима оне све заједно сачињавају друштвену целину. Отуд потреба, да се феномени и закони привредне радиности изучавају у свези са феноменима и законима друштвеног живота.

По овој потреби и ми ћемо да приступимо општем регледу привредних и друштвених односа.

Где имају да се испитују и пореде толика историјска и суврамена факта; где се феномени, који потичу један из

другог, или се напоредо изводе, тако разрашћују; где је веза последица и узрока тако преплетена, као у привредном и друштвеном животу, ту се истичу и стичу проблеми индукције и дедукције, за решење којих не достиже снага једног ума, па ни енергије једног нараштаја и века, но су потребна искуства и знања низова нараштаја и столећа.

Подупирана умном радњом свега човечанства, наука не престаје да шири светлост истине, у питању о односима који редовно и стално владају феноменима друштвеног и привредног развитка.

Према светлости науке, дакле, да и ми покушамо, да се уведемо у изучавање односа, у којима привредна радиност представља само једну грану на великом стаблу друштвеног живота.

I.

У људском друштву, као и у природи, односи се представљају: или у стању равнотеже, сугласности и реда, стању **статичком**, или у стању покрета и радње, стању **динамичком**. **Социолошка школа**, којој су оснивоци **Auguste Comte** и **Herbert Spencer**, тежи, да статичким и динамичким законима разјасни феномене друштвеног живота. Статички закони огледају се: у саставу друштва, у његовим главним установама, у његовој битној основи: својини, породици, језику, народности, политичној организацији и религији; а динамички: у постојању, растењу и преображавању друштва, у менама које се, у одређеним и непрекидним низовима, изводе у стању саставних делова и битних установа друштвених, те могу да воде друштво на боље, да му напредно развијају свест о истини, па увећавају снаге и моћи, и шире опште благостање; а могу и

да га заводе на странпутице, па да му смањују снаге и моћи, и све на горе обрћу његово стање.

На статичким законима, као законима реда, и динамичким законима, као законима развитка, оснива наука и привредни живот. Из статичких закона изводи она сугласност међу разним привредним органима и радњама; а из динамичких, привредни покрет и напредак, као поступно развијање друштвеног реда.

Друштвеном животу најпростија је и најприроднија основа породични живот, којим се изводе и одгајују нараштаји људски. У недрима породице развијају се осећања и склоности којима се човек успособљава, да живи не само за себе, но и за друге. Ту се негују својства и врлине, што човека покрећу да изиђе из себе самог, па да се приближи другима; ту се вољно врше дужности, и шири узајмно пожртвовање. Значај и моћ породичног живота налази A. Comte у томе, што се њиме у једно исто време развијају три друштвена нагона: братска љубав, синовље поштовање и родитељска заштита, што заједно сачињају алтруизам. „Као синови, ми се учимо — каже он — да поштујемо наше старије; као браћа, да волемо и друге људе; а као родитељи, да љубимо наше млађе и потчињене. Породични живот једини шири и на будућност свезе, које се с почетка осећају само према прошлости. Он нас води, с једне стране, поштовању наших преходника, а с друге, наклоности према нашим последницима. Породичким животом човек се ослобођава од првотне личне ограђености (егоизма), па се поступно срема за прави друштвени живот“ ([1]).

([1]) Auguste Comte Système de politique positive. Tome II. Paris. 1852 г. 176.

Породични живот основа је и развитку привредне радиности. На привредном пољу раде већином људи који имају породицу, те за које може да се каже, да их покреће на рад колико лични, толико и породични интерес, колико егоизам, толико и алтруизам. У бризи за опстанак своје породице привредник напреже снаге и енергије, да произведе, или заради, колико за целу породицу треба. Оваквим напрезањем енергија и снага одгајена је у човека моћ, да производи више, него што њему самом треба. А на овој моћи човека, и на својству производа, да се одржавају не само докле не стигну нови производи, но још и много дуже, оснива се снага и напредак привредне радиности. Као што је појединац у стању, да произведе, или заради више, него што њему једном треба, тако и цео нараштај може да произведе више, него што је њему самом нужно. Радом и заштедама нараштаја и усредсређивањем њихових тековина, гомилају се капитали, и ствара богатство. По што се једном стече, богатство се увећава нарочито помоћу размене, којом се, за мање трајне производе, добијају производи који дуго трају, и помоћу својине, којом се трајни производи и тековине гомилају у толикој мери, да се и потомству у наслеђе остављају.

Установе: својина и наслеђе природно потичу из породичког живота. Оне су стварни и видљиви облици непрекидности између предака, савременика и потомака, па и оних осећања и тежња, из којих се развија свест о човечанству као великој људској породици.

Крвне и моралне свезе које сроћавају браћу и сестре, сроћавају и њихову децу, па и њихове деце децу. Раширена породица сачињава задругу, којој чланови имају право и дужност, да се узајмно потпомажу и бране. Уз један исти матерински језик и заједничко огњиште, задругаре уједињавају и заједничка вера, и заједнички гробови.

Размножене задруге удружују се у братства, а братства у племена, све за заједничку одбрану и узајмну потпору. Првотна атинска племена састојаху се свако из три братства (фратрије), а свако братство из тридесет задруга. Римска curia беше слична грчкој фратрији. Па и у старих Словена племена се дељаху на родове, а у Срба она се још и данас деле на братства (у Црној Гори) и задруге.

Као што се задруге и братства уједињавају у облику племена, тако и племена састављају међу собом савезе, који могу да се шире докле и матерински језик.

Удруживањем племена, породица и појединаца постају градови, народи, државе.

Град, народ и држава изводе политичком организацијом сложну радњу за опште добро, на свом огњишту. Ту се организује власт, која шири своју радњу на све делове друштва. На пољу стварних интереса власт ова може да заповедно изнуђава сурадњу друштвених чланова; и тада се она, као политична, или светска, подупире на закон. На духовном пољу она ради на мисли и осећања, те разлогом и саветом посредно утиче на живот људи, и тада се она, као духовна, или религиозна, може да шири и преко одређених међа народности и државе.

Градови, народи и државе организују међу собом савезе за одржавање мира, за развијање светског саобраћаја, и за одбрану заједничких интереса.

Облици друштвеног живота одређују се нешто природом људи, који сачињавају друштво, нешто природом света (органичког и неорганичког) у ком ови људи живе.

Природа људи огледа се у њиховим физичким, умним и моралним својствима и снагама. Ова својства и ове снаге развијају се под утицајем спољашњих, космолошких и биолошких, услова. Као што се ови услови разликују по месту и времену, тако се, на разним тачкама земног шара и у

разним временима, разликују и ступњи у физичком, умном и моралном развитку појединаца и друштава. У опште може да се каже: што мање појединци и друштва појимају снаге и законе природе, тим мање умеју они да се користе овим снагама и законима па тим више зависе они од утицаја спољашњег света; а што више имају они свести о себи и о свету око себе, тим снажније могу да утичу на снаге које их окружавају, па да их и за своје интересе и смерове употребљују.

Друштвеним животом стварају се и нове чињенице, које, уз првотне услове, утичу на даљи друштвени и човечански развитак. Тако множењем људи и ширењем културе мењају се и просторне и бројне размере флоре и фауне, на земљишту на којем они живе. Својим радом људи преображавају облик земног површија, па у неколико и саму климу; расађују корисне врсте биља и животиње и преко географских међа њихових, а ниште некорисне и штетне: пресушују мочарна, а наводњавају сушна места. Па и у самој друштвеној средини, утицањем друштва на појединце и појединаца на друштво, мењају се и њихови узајмни односи и њихове установе. Ширењем и разграњавањем међународних односа одређује се у неколико и начин рада и живота, па и ступањ развитка друштвеног. Што се више множе чланови друштва, и што се јаче разрашћује друштвени живот, тим осетније утичу друштва једно на друго, било ратом, било трговином, било насеобинама. Усавршавањем справа и оруђа за рад, и оружја за напад и одбрану, и увећавањем капитала оснажавају се производне снаге у појединаца и друштва. Развија ли се језик, њиме се олакшава и развитак наука; а развијањем наука унапређују се и све друге гране друштвеног и човечанског живота. Што се јасније одређују, и јаче утврђују нарави и обичаји, тим се више снажи и усавршава законодавство.

Где цвате уметности, ту се и умни и морални живот узноси до вишег полета.

Тако друштвени живот, који с почетка остаје више под утицајем спољашњих услова, постаје све самосталнији што се више развија; па, најпосле, спољашњи услови долазе и сами под утицај друштвених снага, те се унапређивањем ових снага принављају чињенице од којих зависи даљи друштвени развитак.

Први ступњи друштвеног живота могли су да се развију само где су се стицали најугоднији услови за друштвени развитак. Најзгоднији за први развитак друштвеног живота беху топли предели, са широким равницама, или висоравњима, које заклањају високе планине, и по којима, или поред којих, теку велике реке, језера и мора. Планине дају потребне метале и минерале, равнице производе корисно биље и животињу; а реке, језера и мора обилују у риби и љускарама за храну, и олакшавају јавни саобраћај. С тога ту и људи могу да се прикупе у велика друштва, па да развију најпре ловачку, па онда пастирску, ратарску, занатлијску, бродарску и трговну вештину. У пределима између Еуфрата и Тигра, у суседним источним и западним покрајинама, и у Нилској долини, где се шире палмове шуме, које дају урме, брашно, вино, уље, и друге корисне производе, и где се на зрно семена може да добије по 200—300 зрна жетве подигли су се први градови, развила прва цивилизација. Китај, на крајњем истоку, Индија, приморје и острва предње Азије, и полуострва јужне Европе, Грчка и Италија, такођер се одликују условима погодним за развитак културе, те припадају најранијим огњиштима цивилизације.

По што је одмаћен и оснажен у пределима који су му најбоље говели, друштвени живот могао је да се рашири и у пределе, у којима му спољашњи свет истиче јачи от-

пор. Мање плодовита земљишта и суровија клима отешчавају друштвени живот, па стварају нужност, да се напрегну све снаге и развију све енергије за опстанак. Нужда и рад одгајују ту вредније, брижљивије, увиђавније и друже вније људе, него што су они у пределима, под чијим небом и на чијој земљи рађа тако обилата храна, да човеку не треба много ни телеснога ни духовног напрезања за обезбеђење опстанка. Нужношћу рада одгајена су у азијским планинама она ратна, номадска, ловачка и пастирска племена, која су између 20-ог и 15-ог столећа пре Хр. раширала се по западној Азији и Европи, племена аријска и семићанска. Од ових племена постали су, као што знамо, народи, од којих су неки били, а неки јесу још и данас, на челу цивилизације, н. пр. од семићанских: Јевреји, Феничани и Арапи; а од аријских: Индијанци, Перси, Грци, Римљани, и, у новија времена, Романски, Германски и Словенски народи.

Значајна је црта у развоју света, да се иде од онога што је неодређено, једнотворно, просто, оноше што је одређено, разнотворно, сложено. Маглена целина из које је, по Лапласовој хипотези, постао сунчани систем, била је много неодређенија, простија, него што је овај систем. И земља је у почетку сачињавала целину у чврстини и темперитури саразмерно уједначену; докле данас представља на свом површију феномене тако разновреснe и разнолике, да их није могућно све ни изрећати. Па и у развоју органичког света виши облици све су сложенији од првотних, или нижих.

Овај закон влада и у развоју друштвеног живота. Аријска и семићанска друштва напредоваху: од скитне чете племену, од племена граду, од града великим олигархијским или монархијским државама. Прелаз из стања неодређености, једнотворности, првотности, у стање одређе-

ности, разнотворности, сложености, расветљава се и поређењем разних ступања друштвеног развитка. Првотне скитне чете састоје је се из сродних и једноликих појединаца, који имају сви једнаку власт, и раде сви истоветне послове: сви су ловци, рибари, пастири, ратници. Уједињавањем првотних чета у племена изводе се неке разлике и у снагама и радњама појединаца. Разлике ове множе се уједињавањем племена у већа друштва и увећавањем ових друштава. Докле појединци раде једнаке послове, и личе један на другог, међу њима нема скоро никакве узајмности. Скитна чета живи растурено и без тешње свезе. У племена појединци се, потчињавањем, заједничком старешини, постављају у ближе односе. Почне ли друштво да се увећава, онда постаје могуђно, да се и капитали гомилају; а кад се има нагомиланих капитала, онда могу да се несродне и несличне радње оделе једна од друге, а сродне и сличне да се уједине, па да свако ради само одређену врсту послова, те да се све и брже и боље ради. Да би свако могао да ради само одређену врсту радње, треба да се има већ уштеђених производа од разних врста радње, те да свако има откуда набављати и оно, што сам не производи, а потребно му је. Отуд гомилање капитала, као уштеђених производа ранијег рада, и олакшава поделу послова. Из узајмности какву развија подела рада, која ствара могуђност, да свако ради за све, а сви за свакога, потиче битно и организација друштва. Кад се баве само одређеном врстом радње, која сама не производи све што човеку треба, сваки појединац и свака породица све јаче осећају, и све боље увиђају, важност других породица и појединаца, па и своју вредност. Тако се развија свест о нужности установе која би служила потребама друштвене сугласности и узајмности, на основи опште слободе. Нужност овакве установе осећа се све неодољивије, што више нагони

који воде усамљености и сукобима, преовлађују над нагонима који упућују на слогу. Тако из нужности, да се сузбијају раздирачки нагони, а подупиру и снаже они, који шире слогу, потиче политична организација, којој је начело: сложна радња, правило: влада, са превлашћу какву ствара друштвена снага, а смер: опште добро.

Што се јаче развија друштвена организација, тим одређенији постају и друштвени односи. Ту се најпре одељују они који владају, од оних над којима се влада; па онда се и они који владају, деле на политичне, религиозне и војне редове; а међу онима над којима се влада, развија се подела: на пољске привреднике, на занатлије, и на трговце; па најпосле, и сваки од ових одељака дели се на мање одељке. Одређенијим уређењем друштва обичаји се преводе у законе, закони се утврђују, па, у примени на разне гране друштвеног живота, све специјалније изводе. Тако исто и установе постају, у свом развијању, све одређеније и самосталније. Па и језик се развија поделом речи на разне гране, које поничу из заједничког корена, и разрашћивањем ових грана, на основи поделе умног рада. Подела се шири и даље: писменост се одељује од цртања и сликарства, па се књигопечатњом преображава; песништво, музика и друге уметности развијају се посебице; а свака уметност дели се опет на разне гране. Најпосле и наука се развија као целина која има своје разне струке.

Тако прелазом из неодређености у одређеност, из једнотворности у разнотворност, из првотне једноликости у разноликост и разноврсност, друштва ојачавају своје унутрашње свезе, увећавају своје сваге, потпуњавају и усавршавају себе.

II.

У друштвеном животу главно је ово двоје: 1) да се обезбеди редовно и потпуно задовољавање потреба живота; 2) да се снажно и трајно одолева свима противностима и опасностима. Отуд је и организација друштва у главноме двојна: војна, за напад и одбрану, и привредно-радна за набављање свега што за друштвени и чевечански живот треба.

Ступањ друштвеног развитка мери се ступњем слободе и слоге у радњи његових чланова за опште добро; па овом мером одређује се и вредност друштвеној организацији.

У друштава старог века преовлађује војна организација. У спремању друштвених снага за напад и одбрану, против других друштава, шири се мишљење, да су појединци само оруђа, а друштво смер. По оваквом мишљењу, државна власт преузима мах над свима гранама друштвеног живота. У рату је нужно, да се појединци брзо уједињавају за заједничку радњу; с тога ту влада строга потчињеност млађега старијему. Одгајена у времена рата, потчињеност ова прелази у навику, па постаје правило и у времена мира. Цело друштво састоји се из све самих старијих и млађих, виших и нижих. Као што у војсци главни заповедник, апсолутно заповеда потчињеним војсковођама, а ови онима који су под њиховом влашћу, тако и у друштву нижи власници слушају без поговора више, а заповедају деспотијски над потчињеним. У војни систем старих држава улази и установа ропства, која се оснива на сили јачега. Земља је својина повлашћених сталежа; робови својим радом хране све, а сами немају ништа своје. Као достојни слободног човека сматрају се само: лов, рат и државни послови. Привредне радње презиру се, јер их

већином раде робови. Слободни људи који се баве занатима и привредним пословима, не поштују се. Презирани привредници искључују се од удела у јавном животу и општем интересу, па и у јавној образованости, те остају неуспособљени за свесну радњу и виши развитак привредне радиности. Војне навике које одвикавају од привредног рада, подривају и безбедност својине, сужавањем слободе, а ширењем силе и неправде. Тиме оне сметају и састављању великих капитала и ширењу кредита, те и целу привредну радиност осуђују на застој и скученост.

Под владом војног система војна дисциплина прожима све гране друштвеног живота. У источним теократијама друштво је скуп сталежа, који се уздижу један над другим. Свештени сталеж господари над војним, војни над трговцима, занатлијама и пољским привредницима, а ови над нижим сталежом. Ту се све до најситнијих појединости озго уређује; па се и цео људски живот потчињава наредбама које се мало разликују од војне заповести. Не задовољава се само, да се заповеда љубав према Богу и себи равнима, милосрђе према слабима и несретнима, што припада религији; или да се бди над животом, слободом. чашћу и својином, што су предмет грађанског и казненог законодавства, него се још наређује: и шта да се једе и пије, како да се јела готове, од чега и како да се прави одело, како да се улива и т. д. Свете књиге индијске (Манава-Дхарма-Са̂стра) прописују чак, и кад да се леже, а кад да се устаје; персијске; (Зенд-Авеста) и како да се режу нокти и косе; а јеврејске одређују још и облик браде.

Војна организација претеже и у старих Грка. Државна власт и државни интереси јесу у рукама слободних грађана, којих је сразмерно мало на броју. Грађани ови налазе свој позив, не у томе да сами производе што за жи-

вот треба, но да воде рат, врше државне послове, па присвајају себи плодове туђег рада. Они проводе време у скупштини, у судници, у војним пословима, на јавним свечаностима и забавама; а привредне радње остављају робовима. Ширење освојења и присвајање привредних извора и снага покорених народа утичу на све гране друштвеног живота, па и на привредну радиност, те се одржавају на малој подели рада, а своде поглавито на узане размере домаће привреде.

Ну, у средсређивањем дарова, способности и енергија слободних грађана у јавном животу, даје се полета њиховом духу, те кад политичне прилике не говоре за ширење ратне радње, онда се виши умови посвећују наукама и уметностима, којима челице беху посејале источне теократије. Тако је Атина постала огњиште културе.

Међу тим, у рукама робова и презираних занатлија, привредна радиност остаје ограђена од зракова умне светлости, који би јој снаге напред покренули; а и највећи грчки зналци и мислиоци, са Аристотелом на челу, означавају установу ропства као нужну и неизбежну.

У Римљана у прва времена поштује се привредан рад. Подупрта на привредне снаге слободних људи, република рађа Цинцинатусе, Фабрациусе и Куриусе Дентатусе, који је воде величини и слави. Али доцније, слободне привреднике замењују ропски радници, које освојење гомила. Домородни привредници постају све ређи, јер нешто пропадају у ратовима, а нешто по невољи напуштају рад. Освојење отвара Риму житнице Сицилије и Африке, па цена житу пада тако ниско, да домородни привредници не могу више, да на својим малим имаовинама зарађују колико им треба. Потребитији морају да продају своје земље богаташима. Тако цела Италија прелази у руке неколицине власника великих пољских добара (latifundia), на којима

робови раде. Домородни привредници, који не могу да опстану на својим земљама, и њихови потомци, стичу се у градове, те ту, са онима који беху заробљени у Азији, Африци, Грчкој, Шпанији и Галској, па распродани као робови, а доцније ослобођени, и са потомцима ових, сачињавају гомиле грађана, који нису у стању да сами себе издржавају, те им држава даје храну ([1]). Овакве гомиле грађана брзо се измећу у нераднике и готоване. Ну, оне сачињавају већину на политичној позорници, па бирају власнике, и дају правац законодавству. С тога се и њихова наклоност тражи; а она се задобија јавним гозбама и забавама, раздавањем хране и новаца. У таквом реду ствари нестаје старих војних и грађанских врлина, па се место њих шири корупција и на биралишту, и у сенату и у војсци. Република мора тада да уступи пред диктатуром и цезаризмом, под којима војни систем прожима цео друштвени живот, а привредна радиност има само да производи средства за издржавање војске, двора, великаша и чиновника.

Пошто је довршен систем римског освојења, па рат престао да поглавито забавља духове, обрнуле су се умне снаге на послове законодавства. Усредсређивањем енергија у овим пословима развило се римско право, које је столећима владало, па у неколико још и данас влада, у Европи. Усвајајући начела грчке философије, особито стоичка, римски правници сматрали су слободу као природно право, једнако за све људе, те су и ропство означавали

([1]). Држава је почела у 123 г. пре Хр. да даје грађанима у пола цене жито, које се доносило из Сицилије и Африке. Од 63 г. пре Хр. жито се раздавало бесплатно. У 46 г. број грађана, којима је бесплатно раздавана храна, износи је 320·000 по званичним списковима.

као противно природи. Они су и у законодавство унели неке одредбе, којима се ублажава судба робова.

И у средњем веку преовлађује војна организација. Друштво се дели на велику и малу, црквену и светску властелу, на слободне и неслободне људе. Велика властела потчињена је владару, а она господари над малом властелом и над слободним и неслободним људима. Друштвени односи подупиру се поглавито на изворе богатства које представљају пољска добра, са њиховим приходима и повластицама. Сиромах зависи од богаташа, као од власника земље на којој живи. Лична и политична слобода одређују се правом својине на земљу. Земље припадају црквеној и светској властели, која их сама не ради. Властелске баштине (villa) шире се као данашња села. Земље ове раде неслободни људи, у чијим рукама пољска привреда производи само шта и колико треба за домаће потребе, а не рачуна и на шира и даља тржишта. Поред неразвите пољске привреде остају неразвити и занати и трговина.

Привредна радиност покренута је напред тек: ширењем хришћанства, крсташким ратовима, ослобођењем градских општина, еснафским уређењем заната, а особито ослобођењем радника.

Хришћанство је будило свест о једнакости и братству међу људима. Оно је развијало моралне врлине, па и привредне: вредноћу и савесност у раду, верност у испуњавању дане речи, или уговорених обвеза, штедњу, поштовање породичке светиње, узајмност и правду у односима човека према човеку, и народа према народу. Оно је уздизало достојанство рада, гајило тежње ка вишем животу, па и племенитијим друштвеним односима, проповедајући љубав и доброчинство. Оваквим морализовањем живота хришћанство је припомогло, да се укине ропство, рашири

слобода, оснажи дух удружења, развије друштвена сурадња за опште добро.

Крсташки ратови увели су живљи саобраћај између Истока и Запада, те подигли привредну важност градовима крај Средоземног мора, Дунава и Рајне ([1]). Одводећи на Исток европску властелу, они су олакшали народима ослобођење од властелских окова, а владарима државно уједињење. Тада се и почела ширити општинска и грађанска слобода.

У својим сретнијим данима Рим је основао муниципални систем, у ком су градови сами собом управљали. У оваквим градовима налазаху безбедности занати и трговина, у средњем веку; па њихово уређење служило је за углед и другим градовима, кад су се ослобођавали. Ширење муниципалног система послужило је као основа европској култури. Ослобођење градове, које се од 11-ог столећа изводило у горњој Италији, јужној Француској и јужној Немачкој, раширило се по целој Европи, тако да на измаку 14-ог столећа не беше скоро ниједног познатијег града, који не имађаше своје повлистице. Слободни градови састављаху

([1]. Односи Запада са Истоком, који су почели крсташким ратовима, настављени су трговним пословима. Предмети луксуса и производи топлих земаља, индиски зачини, слонова кост, китајска свила, простирачи, шећер, памук, артија могаху да се добију само на тржиштима: у Цариграду, Багдаду и Александрији. Ове производе и еспапе јако тражаху Европљани те беше вредно, и да их италијански градови изберу за предмете своје трговине са Византијом. У XII. столећу радо су се ти производи и еспапи са самих извора у Европу доносили. Велики трговни градови (Мљетци, Ђенова, Пиза) слали су своје лађе у пристаништа палестинска, где су се стицали каравани из Дамаска и Багдада. У XIII. столећу градови ови вођаху трговину са Цариградом, Требизонтом, Мисиром и Триполисом. Немачки трговци, који су до XI. столећа доносили источне производе и еспапе из Цариграда, сад су прелазили Алпе, те их куповали на италијанским тржиштима. Тако је светски трговни друм, полазећи од Александрије, водио преко Италије и Тиролске у Немачку.

савезе за узајмну заштиту, из којих поницаху и трговачке републике. Слободнијим развијањем привредних снага уздигнут је грађански ред до моћи, пред којом је морала да уступи сила властеле.

Ослобођењу радника припомогли су много словенска и германска племена, кад су заузимали делове римске царевине. Племена ова донела су са собом обичаје, који су припомогли, да се преобразе односи између власника земље и оних који рађаху земље. Докле римски власници живљаху по градовима, а земље им рађаху робови, словенска и германска племена настањиваху се поглавито по селима, а на заузетим земљама држаху понајвише работаре, или наследне закупце. Она нису могла да сасвим укину ропство, али су припомогла, да робови постану работари (serva), који су се мало по мало и сасвим ослободили. Работари остају као приковани за земљу коју раде, али имају своју породицу, своју кућицу у своју њивицу. Њихов господар не може да их отргне од своје баштине, па да их прода на далеко, ни да их одвоји од жене и деце, ни да им одузме кућицу и њивицу. Њихово је стање мање кобно, но што је стање робова; али они још нису слободни. Властела их презире, јер раде тежачке послове, а не носе оружје. Они зависе од властелина којима дугују рад. Ослобођењу њиховом снажно је припомогло и хришћанство. Црква се истицала као будна заштитница угњетених, па се на црквеним добрима и са работарима поступало човечније. Већ од 7-ог столећа почели су работари да се ослобођавају по градовима, а од 11-г и по селима. У 14-ом столећу ослобођење њихово беше већ увелико раширено.

Ослобођењем привредника и градских општина повучена је прва бразда у одвајању капиталиста, или предузимача, од радника на привредном пољу. Лична

слобода, подупрта на ред и добру управу градских општина, будила је дух вредноће и штедљивости у ослобођених привредника, па их покретала, да гомилају заштеде и капитале. Тако су почели да се подижу капиталисте као засебан ред. Прво поље беше им трговина, која посредоваше размену домаћих производа за стране. Трговином је покренут развитак заната, који прерађиваху стране и домаће сировине. за извоз на страну, или за продају на домаћем огњишту. Еснафи, који у 13-ом столећу беху снажно организовани, гајили су дух удружења и узајмности, па утврђивали и потпомагали развитак нових снага у привредној радиности. Одгајивањем чистих нарави у својих чланова, они су припомагали развијању здравог друштвеног осећања. Унапређивањем заната и трговине у градовима покренута је напред и пољска привреда, нешто увећаном тражњом њених производа, а нешто жељом привредника, да дођу до већих прихода, те да могу да набављају што лепше и боље еспапе.

У 15-ом и 16-ом столећу привредна радиност беше већ почела, да се упућује размерама снаге и моћи, до којих се у новом веку развила. Томе су нарочито припомогли: проналазак барута, у колико је њиме оснажена правна правна безбедност; употреба компаса у бродарству, и откриће Америке и пута у Индију, чим је дат нов и плоднији правац светској трговини, па и целој привредној радиности (1); и, најпосле, изуметак књигопечатње

(1) Ако је откриће Америке и пута у Индију припомогло унапређењу трговине и привредне радиности, не треба заборавити, да су интереси и потребе трговине и привредне радиности и покренули на истраживање, које је открило Америку и пут у Индију. У средњем веку европски трговци доносили су индијске производе и еспапе или из Сирије или из Мисира, где су их по скупој цени куповали од Арапа. Индијски зачини продавали су се у Александрији три пут скупље но у Калкути, а Талијан пет пута скупље, но у

која је довела у тесну свезу умни развитак са привредним, па их ујединила у служби општем напретку цивилизације.

Свештена и светска властела, која се од 5-ог до 13-ог столећа развијала сложном одбраном, најпре против номадских напада, па онда и против мухамеданске поплаве, почела је, у 14-ом и 15-ом столећу, да се руши узајмним трењем и сукобима између круне и властеле. У међусобној борби круна и властела отимаху се о савез са градовима и њиховим привредним снагама, на које гледаху као на изворе за црпење потребних средстава. Усредсређи-

Арапској. Отуд се и у Европљана пробудила жива жеља, да нађу пут, којим би непосредно из Индије доносили зачине и слонову кост, без којих не могаше више да се прође. Ова жеља постала је неодољива, кад су освојења турска уништила трговину Италије са Истоком. Португалски мрнари тражаху пут у Индију у правцу Истока. Они пловише око Африке од севера ка југу, откривајући острва и обале. Требало им је педесет година да дођу до предгорја, којим се заокружава Африка на југу, и које је названо «Предгорје Добре Наде.» Нада би у скоро испуњена. Vasco de Gama обишао је предгорје, открио источну обалу Африке, па допрео до Индије, где се могаху јевтино куповати жељени производи и еспапи. Настављајући пут према Истоку, Португалци су открили Индокитај, велика острва Сонде (Молуке), па ступили у свезу са Китајом и Јапанском.

Било се дошло на мисао, да се тражи пут у Индију и у правцу Запада. Учени људи у 15-ом столећу знађаху, да је земља округла, па да има копна и на другој страни Океана. Два италијанска мрнара одважно су предузели пут по Океану. Колумб полазећи из Шпаније, пловио је према југо-истоку, па дошао на Антиле. Ту се није нашло индијских зачина, који се тражаху, али се у накнаду нашло злата. Доцније Шпањолци су открили Мирни Океан и обале јужне Америке. Магелан је пловио око Америке као што су Португалци пловили око Африке. Шпанске лађе препловиле су Мирни Океан до Молука, па су се ту среле са Португалцима. Тако је тражење пута најпре за непосредно куповање индијских производа и еспапа, а доцније и за гомилање злата, уродило открићем Америке и пута у Индију. (в. Ch. Seignobos, Histoire de la civilisation au moyen age et dans les temps modernes, p. 176—178. — Paris, 1889)

вање власти у рукама владалаца, које се беше оснажило у 16-ом столећу, припомогло је и значају привредне радиности. Финанцијски системи средњег века не достизаху више за војне и политичне смерове круне, па је ова увиђала, како је у њеном интересу, да процвати привредна радиност, која може да јој даје средства за вођење рата и увећање снаге и моћи. Ова потреба постала је осетнија са увођењем и увећањем сталне војске, са ширењем дворског луксуса, и са размножавањем чиновништва ([1]). Тако је привредна радиност постала један од главних предмета државне бриге. Веће европске државе рађаху да отворе ново поље трговини и радиности оснивањем колонија у земљама злата и зачина, па да створе и нове изворе прихода за себе, привођењем колонијске трговине у службу државним интересима. У 17-ом столећу оне сматраху колоније као државну својину, па их уступаху на експлоатовање друштвима каквима служаше за углед „Индијска кумпанија" основана у Холандији 1602.

Државе се боре за своје интересе као и појединци; па да би рашириле своју превласт на привредном пољу, оне залажу и финанцијске и политичне снаге своје. Таквом борбом подигли су се као трговна средишта: Тир и Картага у старом, италијанске републике и слободни немачки градови у средњем веку. А кад се, после

(1) „У монархијама средњег века," каже Macaulay, „снага мача припадаше владару, а снага кесе народу; али, напредак цивилизације као што је придавао мачу владара снагу све страшнију за народ, тако је припомагао, и да кеса народна постане све нужнија владару. Његови наследни приходи не достизаху више ни за трошкове грађанске владе. Не беше му никако могућно, да се без редовног и разгранатог система порезе, издржава стално велики број дисциплинованих војника." в. Th. B. Macaulay, The History of England. Vol. I. p. 41—42. — Leipzig.

открића Америке и пута у Индију, на крају 15-ог столећа, борба привредних интереса пренесе са Средоземног мора на Атлантијски Океан, онда се истакоше као нови и главни трговни и привредни народи: Португалци, Шпањолци Холандези, Французи, Инглези. Португалци и Шпањолци освајаху и заузимаху земље преко мора, само да би их експлоатовали; а Холандези, Французи, Инглези и да би их култивовали. За два столећа Индија је претворена у европску област, а Америка у огњиште за пресађивање европске културе и подмлађивање европских народа.

Трговина преко Океана дала је жива покрета привредној радиности. Црпењем злата и сребра из американских рудника дошло се у Европи до могућности, да се саставе велики покретни капитали, да се уведе редован новчани обрт, да се умноже радници који раде за плату, да се самостално развије рукотворна (мануфактурна) радиност, да се уздигне значај и моћ градовима и грађанству, да се разграна радња са колонијским производима.

Унаточ војном систему, у ком се по команди озго и верује, и говори, и ради, слободнијим и живљим покретом у привредној радиности пробуђен је дух испитивања, па и свест о нужности да се раскину стари окови. Тако су у 15-ом и 16-ом столећу, изведени: уметнички, књижевни и научни прерођај европског друштава (Renaissance), којим је означен прелаз из средњег века у нови, и реформација, која је увођењем народног језика у цркву, и применом начела личне слободе и одговорности раширила просвету у народу, и пробудила свест о достојанству човека и друштва; тако је у 17-ом столећу планула инглеска револуција, којом је извојевано, да парламенат представља народ, и врши народна права; тако

су у другој половини 18-ог столећа спремљене америчке државе за ослобођење и независност и велика револуција у Француској, те је оборена превласт нерадних сталежа, свештене и светске властеле, па узнет јавни дух до свести о слободи, једнакости и братству, као о правима и дужностима човека, па и о важности и достојанству рада; као о битној основи друштвеног развитка.

Ну, да се привредна радиност развије до данашњег значења, требало јој је полета, какав јој се могао дати само великим индустријским преображајем, који је у Инглеској, на измаку 18-ог столећа извршен, усредсређивањем капитала и оснивањем великих радионица са машинама, и усавршавањем средстава за саобраћај, помоћу природних и техничких наука, које су шириле свест о природним законима и снагама, па водиле небројеним открићима и проналасцима, те преобразиле и унапредиле све гране привредне радиности.

Унапређена и оснажена привредна радиност уздигла се до значаја и моћи система, који се шири на све цивилизоване народе и државе. Тако узнета она пресађује своју организацију и на остале гране друштвеног живота.

У друштава у којих преовлађује привредно-радни систем, све се оснива на слободном удруживању појединаца, и на самоуправи удружених духова. На оваквој основи састављају се ту, за политичне, моралне, књижевне, научне, уметничке, као и за трговне и друге привредне смерове, друштва, којима управљају одбори изабрани самим друштвима. На таквој истој основи развија се у привредно-радним државама и систем представничке владе. Ту се шири мисао, по којој општа воља грађана, као једнаких у правима и дужностима, треба да господари суверенски, а влада, као одговорна пуномоћница народа, има

само да врши одлуке, које изриче општа воља. Влада није позвана, да одређује и контролише начине приватног живота, па ни привредног рада. Грађани су власници и дужни, да се одупру свакој употреби власти, која се не би оснивала на закону, или која би застрањивала од закона. Одлуке већине постају закон; али, мањини остаје право, да, путем обавештавања и убеђавања, ради да се измене они закони, за које би она налазила, да не изражавају правду; па мањина често и успева у томе. Друштво треба да служи добру свију. Односи појединаца међу собом оснивају се на слободи. Узајмност, по којој се услуге и производи на привредном пољу слободно размењују преовлађује и у целом друштву. Сурадња појединаца за смерове друштва не изнуђава се, но потиче из слободне воље, а развија се под контролом опште свести. Холандија, Велика Британска, Сједињене Државе Америке, и друге новије „индустријске државе" доказују живим примерима, како се у народа, у којих преовлађује привредно-радни систем, начело слободне размене и узајмности шири мало по мало са чисто трговних односа и на све друштвене односе, те природно води слободним установама.

III.

И војни и привредно-радни систем производ су свих оних ступања друштвеног развитка, који су им претходили. Кеплер је расветлио закон, по ком у природи свако стање, и статичко и динамичко, тежи, да се само собом одржи, одупирући се свему што споља ради, да га измени. Овај закон вреди и за људско друштво. Кад се једном у природи којег друштва дубоко укорене и снажно развију одређене особине, оне се после тешко мењају, те се тиме отежава и преображавање друштва. Скоро на сваком ступњу свог развитка друштво има, у својим наравима и обича-

јима, својим установама и законима, нечега и од преходних нараштаја, што више или мање сузбија радњу савремених чињеница. Али, друштвени развитак зависи и од утицаја спољашњег света; па и војни и привредно-радни систем морају да носе на себи печате и тог утицаја. Па онда, друштвени развитак одређује се и природом саставних делова самога друштва. Што су мање сродни ови делови, што су неједначије, или што се јаче супроћавају једна другој, њихове особине, склоности и тежње, тим теже ће они моћи, да се одржавају у слози, па тим пре ће ту и да преовлада систем изнуда, на каквом се темељи војна организација.

Владао у друштву војни или привредно-радни систем, радњом спољашњих и унутрашњих чињеница морају да се мало по мало изводе у њему мене и преображаји, све докле се радња ових чињеница не доведе у равнотежу. Кад се радњом тих чињеница олакшава сугласан развитак физичких, умних и моралних снага у друштва, онда се стварају виши ступњи друштвеног живота, који се означавају као напредак друштва. Завладају ли односи који сметају сугласном, физичном, умном и моралном развитку људском, онда друштво пада на ниже ступње, па може и да сасвим пропадне. Тако су и пропале старе грчке државице и римска царевина. Ако би радња спољашњих чињенаца остала у равнотежи са радњом унутрашњих чињеница, онда се друштвена организација не би мењала, све докле би ова равнотежа трајала. Таквом равнотежом разјашњава се савремени ред китајске цивилизације.

Откад се зна за човечанство, оно не престаје да се мења и преображава. Ово бива по општим законима природе. Као део живог света, који постаје на основи лучења и организовања делова неорганичког света, човек, па и људско друштво, долази под утицај космолошких и био-

лошких закона. Покретом, који се шири у облицима: светлости, топлоте, електрике, магнетизма, механичких и хемијских снага, изводе се у свету мене и преображаји, којима наука ни број ни крај не може да прорачуни. У струји општег покрета прошао је и наш земни шар кроз вихаре метеоролошких, геолошких и органичких мена и преображаја. Промене и преображаји у органичком свету одговарају променама и преображајима у неорганичком. У свом преображавању органички свет узима онакве облике, какви кад и где могу да опстану. Његови облици мењају се неопазно, али непрестано; поступно, али потпуно, тако да неких врста његових и сасвим нестаје. Бар до данашњег стања свог дошао је органички свет потпуним изумирањем старих, а истицањем нових врста облика у последњим геолошким периодама. Свака нова врста облика остала је, и по месту и по времену, у свези са врстама које су јој преходиле, као што то доказују и: сличност новијих облика са старијим, њихови ембриолошки односи, њихова географска подела, и њихово геолошко ређање.

Свест не престаје да се мења и преображава. Мена и преображаја, каквих је бивало у прошлости, бива и данас. У промењивом свету може да опстане само оно што се прилагоди реду који влада. Овај закон шири се и на све облике живота. Која се врста живих облика постави у сугласност са редом ствари у свету, она може и да опстане; а која се овом реду не прилагоди, она слаби и пропада.

Односе живог света према реду који влада у природи расветлио је битно Малтус. „По царевини биља и животиње природа је, каже он, препуном и најиздашнијом руком расула клице живота; али је била штедљивија у месту и храни за њихово одгајивање. Клице живота које се налазе на овој земљи, кад би могле да се све слободно

развију, напуниле би за неколико хиљада година милионе светова. Нужда, овај природни закон, који свуда неодољиво господари, ограђује и клице живота одређеним међама. Врсте биља и врсте животиње збегавају се под владом тог великог закона" ([1]).

По својој природној моћи расплођавања, живи облици могу и да премаше својим бројем оне међе, које им се одређују спољашњим условима живота, и онда мора да гине од приновка онај вишак, који премаши те међе, и за који се смрћу старијих облика не би отворило место за трпезом природе. Кобну зависност органичких створења од спољашњих услова живота, и њихове односе међу собом слика Дарвин у облику „борбе за опстанак (struggle for life)." Одржање, или наджививљење, у борби око услова за живот, па владала ова борба међу особама једне исте врсте, или међу особама разних врста, или између живог света и природних снага које га окружавају, означава он као „природно одабирање (natural selection)."

Својим телесним саставом и својом биолошком организацијом и човек је неодрешно везан за свет у којем и од којег живи. Историја и преисторијска археологија излажу факта која доказују, да је зависност од спољашњих услова живота вазда тешко притискивала човечанство. У оружју, алатима и другим остатцима камених, бронзаних и гвозденихх векова имамо доказа, да су људи као савременици мамута, у временима која су преходила историји, морали да се на сваком кораку боре за свој опстанак. А у низовима историјских мена и преображаја борба за опстанак представља судбу човечанства. Па и сама привредна радиност потиче из недостизања природних извора и средстава за живот, и нужности да човек сам чини за себе,

([1]) T. R. Maltbus, An Essay on the prineiple of population, p. 11—16. The sisth edition. Londou, 1877.

што природа без њега не чини за њега. Истина човек може да сам ради за себе тек у колико сазнаје законе природе, па се по њима управља; али, он мора да напреже све снаге, и развија све енергије, да би обезбедио себи опстанак. Његов узвишен положај у јерархији живих створења оснива се, не на изузимању од закона борбе за опстанак, но на извојеваној превласти на пољу ове борбе.

У овој превласти и јесте она моћ, којом се производне снаге природе претварају у неисцрпне изворе богатства и благостања за народе и људе, па смо дужни, да је изближе сагледамо.

Ако је човек икад као пузавац брао храну са дрва, он је, по закону прилагођавања спољашњим условима живота, морао почети да се усправља, чим је осетио потребу, да тражи и друге изворе и средства за храну и живот. Напрезањем својих снага он се развио и оснажио тако, да је као усправљени ходилац могао да јасније разгледа свет око себе, па и да потпуније огледа у њему својства свог духа, те да у себи самом открије тајну успеха у општој борби за опстанак. У природи има створења с којима човек не може да се мери у погледу физичне снаге и трајности. Али, својом телесном организацијом и својим умним и моралним снагама он стоји високо над другим створењима. Ту је доста да се погледа само: на усавршен облик његових руку, који му даје могућности, да присваја себи ствари што му требају, па да их дотерује, и за своје померове употребљава; па онда, на организацију његовог грла, која му даје моћ говора, па га успособљава да речима казује осећања, мисли и тежње, те да и својим друштвеним нагонима и снагама даје полета; најпосле, на размере у величини и развитку мозга, које му оснажавају умну радњу, и на морална својства и врлине, што он, у друштву са другим људима, може да развије.

Докле промене у спољашњим условима живота намећу другим створењима нужност, да се и својим телесним саставом, па и својом унутрашњом организацијом прилагођавају новим условима живота, умне и моралне способности ослобођавају човека од такве нужности. Промене у клими, у флори и фауни, наморавају друга створења, да н. пр. мењају своју длаку, да се заодевају гушћим руном, да наслажу дебљи слој сала испод своје коже, или да траже нову врсту хране, да напрезањем развијају и преображавају своје органе за одбрану и напад (зубе, нокте, канџе и др.). Односи према спољашњем свету намећу и човеку нужност особите заштите и одбране против климатичких промена и разних спољашњих противности и опасности. Али ова нужност не мења физички састав и облик у човека, но покреће његове умне и моралне снаге, да се развијају према новим условима живота. Тако он изумева, прави и усавршава оруђа за рад и оружје за напад и одбрану, па се њима као неким наставцима својих органа служи по вољи; прави себи одело и кућу; претвара ватром у сварљиву храну и оне биљне и животињске предмете, које би иначе једва могао да употреби; упитомљава, производи, гаји и размножава корисно биље и животињу; ради земљу и занате, те редовно производи што му и колико треба. Ма да му је тело наго, нежно и осетљиво, ма да му природа сама не даје ни средстава за храну каквих му и колико треба, ни органе за напад и одбрану, каквим наоружава војску других створења, у борби за опстанак опет је он, помоћу развијања умних и моралних снага својих, и нахрањен, и оденут, и наоружан, и заштићен, и одбрањен, и обезбеђен боље, него што би био кад би се телесно мењао и преображавао.

Способношћу да се духовним развијањем прелагођава промењљивим условима опстанка, да прави оружје и алате,

одело и кућу, да се служи ватром за своје потребе и смерове, да врши разноврсне привредне радње, човек је раширио своју владу на земном шару, па обезбедио себи опстанак, и у жарким и у леденим пределима, и у долу и на вису, и на суву и на води.

У осталом живом свету особе остају остављене саме себи на пољу природног одабирања, те оне које су најмање способне да се прилагођавају спољашњем реду ствари (нејаке, немоћне, болесне, изнемогле, остареле), морају да гину, а само најснажније и најспособније могу да успевају. Међу њима нема обично никакве развитије узајмности услуга. Међу тим, и у најдивљачнијих племена људских има неке поделе рада, неке размене услуга и производа, и неке узајмне потпоре. Болесни, нејаки и немоћни надгледају се и негују, те не пропадају онако, као у других створења. Морална својства и симпатије, које оспособљавају човека за узајмност услуга, оспособљавају га и да дели производе свог рада са мање вештим и вредним, или мање сретним друговима, или да им их даје у размену за оно, што и слабији и немоћнији могу да производу.

Способност људи за друштвену узајмност; симпатије које их покрећу да један другом помажу; осећање правде, које сузбија грабешке и раздирачке страсти међу њима; моћ да проничу законе природе, да стварају науке и уметности; оно умно увиђање и предвиђање, које ограничава пожуде и уживања садашњости, а снажи и шири привредне енергије, па гомила заштеде и капитале, те спрема и обезбеђује будућност; моћ да се пореде прошлост и будућност, да се оцењују свршени догађаји и дела, па да се избегава оно, што не води добру: јесу својства и моћи, којима се човечанство уздиже до непобедне снаге и непоредне величине, на пољу опште борбе за опстанак.

Али, што човечанство још удаљава од правог тријумфа, у погледу умног и моралног јунаштва, јесу удеси којима се човек човеку, и друштво друштву супроћава.

Тако метеоролошке и геолошке промене, па и промене у стању флоре и фауне, као и прекомерно множење народа, могу да створе нужност расељавања и покрета. Покренути, да за нове потребе траже нове изворе и нова средства, људи и друштва често долазе у сукобе и рат. Побеђени морају да уступају пред победиоцима, па често и да напуштају своја огњишта, и бегају у земље које не годе оном ступњу друштвеног развијтка, до којег су били дошли. Отуд се међу људима и друштвима развијају односи, у којима слабија, или назаднија, друштва морају да опадају и пропадају.

На позорнице светске историје ми и данас још морамо да гледамо страховиту д р у ш т в е н у и м е ђ у н а р о д н у б о р б у з а о п с т а н а к. Сва је утеха засад у томе, што последња победа, по правилу, не остаје на страни голе физичне силе и варварства, него на страни културне снаге и цивилизације. Друштва која одгајују највећи број образованих, усталачких, храбрих, патриотичких, поштених, на кратко: и физички, и умно и морално развитих људи, преовлађују, по правилу, над онима, који у свему застају иза њих. На овој основи и цивилизовани народи шире своју превласт над нецивилизованим.

Као што ред ствари у свету не престаје да се мења, а његовим мењањем ствара се нужност за људе и друштва, да се прилагођавају новим условима живота, тако и данашњи облици друштвеног живота не могу да остану вечно овакви какви су. У непрестаном прилагођавању нарави, обичаја, установа, закона, друштвених и међународих односа, начина рада и живота људског и јесте значај развијања и усавршавања друштвеног и човечанског. Теокра-

тијска друштва, која се подупираху на установе које сматраху као божанске, па мишљаху да треба да остану вечно онакве, какве су, већ су тиме онеспособљавала себе за напредно развијање и усавршавање, па осуђивала на застој и погибију. Што је привредно-радни систем узнело над војним, па раширило његову владу у данашњем цивилизованом свету, јесте то, што он отвара шире поље за слободно и напредно развијање и физичких и умних и моралних способности и снага друштвених и људских. Крути оквир војног система не даје могућности за свестрано и напредно развијање друштва и човека; у њему се изводе поглавито неке снаге, докле друге остају понајвише неразвите. С тога у том оквиру облици друштвеног живота и не могу да се успособе за непрекидно и потпуно прилагођавање променљивим условима живота, те морају најпосле да уступе пред прилагодљивијим и напреднијим облицима. Тако су одиграле своју улогу мисирска, вавилонска, асирска, персијска и јеврејска култура; па тако је и класичка, грчко-римска, цивилизација морала да уступи пред савременом европском.

IV.

У савременим друштвима, а под владом привредно-радног система, умне снаге не престају да се развијају, слободнијим кретањем. Унапређивањем природних наука човек се поставља у стање, да у све ширим размерама примењује сазнате природне снаге на привредно произвођење; да шири употребу машина, које су се тако огромно развиле као чињенице у данашњој индустрији; да наводи природу све више и боље ради за човека, и да му ставља на располагање све обилатије изворе богатства и благостања. Али и усред највећих и најдивнијих успеха ума човечанског, у ширењу освојења у природи, остаје још от-

ворено питање: да ли и **морални живот** друштва и људи напредује подједнако са развијањем умних и физичких снага њихових; да ли савремени **привредно-радни систем** води физичне, умне и моралне снаге друштвене и људске оним размерама сугласности и напредног развијања, које би, на основи једнакости у правима и дужностима, **свима и свакоме обезбеђавале опстанак и благостање**.

Доказујући, да се сиромаштво шири управо у оној мери, у којој се остваравају напретци савремене цивилизације, Henry George каже: „Понеко живи многе боље и лакше, али други једва могу и да икако живе. Домови за сиромахе и тамнице јесу онако исто поуздани знаци „материјалног напретка“, као и скупоцени двори, богата стоваришта и велелепне цркве. По улицама, које се осветљавају гасом, и које чувају униформисани полицаји, дочекују просјаци оне који прелазе, па просе милостињу. Напредак изуметака наоружао је људе снагама, о којима пре једног столећа ни најсмелија уобразиља не би могла да снева. Ну, у радионицама, у којима машине, које уштеђују људски рад, достижу најдивнији развитак, морају и деца да раде. Где год се нове снаге употребе у пуној мери, ту се и велики број људи издржава милостињом, или живи у страху, да не дотера до милостиње. Усред највећих гомила блага људи умиру од глади, а нејака дечица осисавају празне, суве, дојке. Жудња за добитком и обожавање богатства доказују свугде, колико се боји немаштине. Обећана земља бега испред нас, као у неком ваздушном огледалу. Кад беремо плодове са дрвета знања, они се претварају у содомске јабуке, које учмају чим се додирну. Истина, богатство је у опште увећано, а угодан и леп живот раширен, али ови добитци нису општи. Удружење сиромаштва са напретком јесте велика загонетка на-

шег времена. То је главни факт из којег потичу индустријске, друштвене и политичне тегобе, које доводе свет до очајања, и против којих се државничка мудрост, човекољубље и васпитање заман боре. Отуд облаци што засењују будућност и оним народима, који су најнапреднији, па који и највише рачунају на себе саме. Докле год нагомилана блага, која данашњи напредак доноси, служе за оснивање великих имаовина, за увећање луксуса, за изоштравање противности између имућних и потребитих, дотле напредак није истинит, и не може да буде трајан... Гајити људе, који морају да буду осуђени на сиромаштво, значи озловољавати их; оснивати на најочитијој друштвеној неједнакости политичне установе, под којима су људи теорично једнаки, значи изврнути пирамиду, па је намештати, да на свом врху стоји" ([1]).

Несугласност данашњег друштвеног стања са новим потребама човечанског живота означавају и раскрснице које на пољу науке деле духове на разне школе. Уз социолошку школу, која је већ напред поменута, имамо ту да свернемо пажњу још и на ове школе, као главније: на индивидуалистичку, на социјалистичку, и на историјску.

Индивидуалистичка школа оснива привредни и друштвени ред и напредак на слободном покрету и развитку личног интереса. Она се истакла око половине 18-ог столећа, супрот војном систему, у ком се појединци, у привредној радиности, као и у другим гранама друштвеног живота, крећу онако, како се озго заповеда. Још у 17-ом столећу беху Hugo Grotius и Thomas Hobbes покренули мисао о новој правној основи за друштвени, па

([1]). Henry George, Progress and Poverty (p. 4—7). London. 1889.

и привредни, живот. Ову мисао прихватила је и школа природног права. Критичка философија, којој су J. J. Rousseau (својим Contrat social) и E. Kant (својом Rechtslehre) најпресуднијег израза дали, проповедаше апсолутну слободу, као природно право, па оснивање друштво на сугласију и погодби свију, на суверенству народа. Философија ова пробудила је и на пољу привредног живота тежњу за ослобођем од старих окова. Из ове тежње поникла је индивидуалистичка школа, којој се сматрају као оснивaоци: Fr. Quesnay у Француској и Adam Smith у Инглеској. По овој школи најбоље што озго има да се учини за привредну радиност, јесте: да се привредницима остави потпуна слобода у радњи њиховој. Кад је Colbert једног дана био запитао неког привредника, шта би влада у Француској могла да учини за унапређење привредне радиности, привредник му је одговорио: „Monseigneur, laissez faire, laissez passer.“ Ова реч постала је пресудна у питању између старог реда ствари и новог покрета мисли. Тражила се слобода за све и за свакога. Слободом се исводи утакмица (конкуренција) међу привредницима свих земаља, а за опште добро, јер тада сваки привредник тежи да производи најбоље производе, а сваки трговац, да продаје јевтиније, него његови такмичари, те и сви у свом интересу раде, да усаврше производе, и смање им цену, на олакшање трошачима. Природни закони изражавају односе, који се сами од себе развијају међу људима, кад ови слободно раде за своје интересе. Лични интереси, који изгледају као супротни, доводе се слободом у сугласност, која сачињава природни ред. Законодавство може да обезбеди ред и напредак само гајењем личне иницијативе у грађана. Државна власт позвана је једино, да заштићава чланове друштва против насиља и преваре, да чува и обезбеђава јаван ред и мир.

Ако старији представници ове школе одбацују свако мешање државе у привредне односе, новији не иду у томе тако далеко. Они допуштају, да држава потпомаже привредни развитак, у колико се њеном потпором не би вређало начело привредне слободе и личне иницијативе. Они особито цене државну потпору у погледу умне и техничке образованости.

Индивидуалистичка школа названа је тако, јер води оптимистичком погледу на ред ствари, који се подупире на лични интерес. Она се назива слободњачка (либерална), јер јој је слобода главна узданица. Представници њени називају се и економисте, јер мисле да представљају саму науку—политичну економију. Противници називају ову школу и „ортодоксијска", јер јој је основа теолошко-метафизичка. Природни ред ствари био би, по њој, самим провиђењем смишљен за човечанско добро, а у човека би било толико свести и савести, да увиђа шта је добро, па да то и чини. Школа индивидуалистичка назива се још и „класичка", јер се сматра као најстарија, и јер је главним мишљењем дуго владала.

Индивидуалистичка школа прва је предузела да систематично изучавава привредну радиност. Она је пробудила живљу пажњу на присну свезу привредне радиности са спољашњом природом, па и тежњу за изучавањем закона природе, у свези са законима привредног и друштвеног живота. Умовањем о природном праву она је припомогла, да се привредници и друштво ослободе од старих сталешких и власничких окова, да се грађанство подигне, да се потпуније и плодније употребе покретни капитали, да се технички преобрази и усаврши привредна радиност, и да се развије „велики индустријализам".

Слаба страна ове школе јесте: што се оснива на општим, апстрактним, чисто техничким појмовима о произ-

вођењу богатства; а мало гледа на праве услове друштвеног живота, на конкретну вредност привредних установа и начина рада, и на морално значење добара и богатства, као средстава за опстанак и напредан развитак друштва. Дух индивидуализма, којим она дише, кад се примени на привредни и друштвени живот, отвара широко поље и нередовном покрету личних интереса. Отуд у слободној конкуренцији све осетнији сукоби личних и народних интереса, па и све јача лична и народна саможивост и грамзивост. Слобода је неодољиви услов за напредан развитак привредних снага, али она не значи и сами развитак овај. Систем слободе треба да се оснива не само на доктрини о „природном праву," него и на доктрини о дужности и одговорности, те да се друштвеној сурадњи позитивно одреде природа и размере за сваки круг, па и за сваког члана, друштва.

Социјалистичка школа ако није старија, није новија од индивидуалистичке. Апсолутном систему индивидуализма, којем тежи индивидуалистичка школа, она ставља супрот апсолутан систем социјализма. Она доказује, да експлоатовање човека човеком, које беше црта друштава у старом и средњем веку, не престаје ни у друштвима новог века. У старом и средњем веку експлоатовање то вршено је путем освојења, а у облику ропства и работарства; у нашем веку оно се шири у облику саможивог усредсређивања капитала у рукама мањине и очајног потчињавања огромне већине интересима привредних предузимача или капиталиста. Велики индустријализам одржава се и снажи борбом између **рада**, који је остављен себи самом, и **капитала**, ком су на услузи научни проналасци и напретци, технички изуметци, и усавршени начини рада, огромне радионице, са усредсређеним производним снагама, и сви извори и средства сувремене цивилизације. У овој борби власници

великих капитала користе се слободном конкуренцијом, те претварају мале капиталисте и привреднике у раднике, који морају да од њих траже рада и плате. Столећима овакве борбе радници су поступно искључивани од својине земаља и капитала, који је услов за напредан развитак привредне радиности, па и за стварање извора богатства и благостања. То је неправда, којом се друштво све несретније дели на милионаре и богаташе, који огрезавају у лењост, разврат и пороке, и на сиромашне раднике, који са својим породицама, падају у све мучнији положај.

У питању: шта би све и како требало да се учини за праведнију поделу производних средстава и привредних добара у друштву, социјалистичка школа и сама се дели на разне школе. Овде није нужно, да се улази у појединости, о којима је мишљење тако подељено, да се н. пр. пита: да ли је истина у друштвеној јерархији какву замишља Сен-Симонова школа, по којој би свако требао да заузме у друштву положај према својој способности; да ли у задругама, какве смишља Ch. Fourier, који би хтео, да се свакоме ујамчи неки минимум средстава за живљење; а остатак да се дели између рада, капитала и талента (раду да припадну $^5/_{12}$, капиталу $^4/_{12}$, а таленту $^3/_{12}$); да ли у народним радионицама какве је предлагао Louis Blanc у 1848 г.; да ли у начелима, која су истакли удружени социјалне демократе у Готи 1875 г., и по којима свако треба да ужива плодове рада „према својим разумним потребама,“ а сви су дужни да раде. Главно је, да тежње социјалистичке школе, уз пркос свима разликама, које деле њене преставнике међу собом, излазе на ово: да се систем личне привреде замени системом друштвене привреде, било путем еволуције, било путем револуције.

У свом отпору против индивидуалистичке школе, социјалистичка школа удара и на личну својину и на слободну конкуренцију, па доказује, да се ту друштвени интерес жртвује личном, те да се богатство збија у руке све мањег броја, а сиромаштво шири на све огромнију већину. Она тражи. да се лична својина, ако не сасвим укине, бар смањи на оне размере, у којима би одговарала потребама личне слободе, али поред које лични интерес не би био више покретач, или би био потчињен друштвеном интересу. У овом смислу она би хтела, да се, место личне иницијативе и данашњих личних предузећа, шири јавна власт и рад удружених појединаца, општине, државе, друштва. — Међу разним гранама социјалистичке школе само „анархисте“ заступају индивидуалистичка начела. —

Да се егоизам замени алтруизмом, за то би требала узвишенија природа, него што је у данашњих људи. Па онда, да се лична иницијатива замени радњом јавне власти, а да се друштвена привреда не изметне у систем принуда. који би излазио на што и војни систем, то би могло да се очекује тек, кад се природа друштва не би одређивала природом људи, који сачињавају друштво, и кад искуство не би доказивало, да су друштва онаква, какви су им и чланови.

Питање о новом привредном реду не може да се одвоји од питања о новом друштвеном реду; а решење овог питања треба да се изведе преображајем нарави, обичаја и установа, за што треба још много искуства, знања и времена. тако да то решење мора да се остави напретку науке и будућности.

Ако је слаба страна социјалистичкој школи у питању о новом реду, мора се признати, да у њеној критици против данашњег реда има много истине. Ту су особито значајни ови писци: Saint-Simon, Ch. Fourier и P. J.

Proudhon у Француској, F. Lassalle, K. Marx, Engels, Marlo и Rodbertus у Немачкој.

Историјска школа разликује се поглавито методом од индивидуалистичке. Она одбацује умовања à priori, па испитује само факта. Школа ова покренута је на немачким университетима. Као оснивалац означује јој се Savigny за правне науке; а у политичној економији главни вођи су јој: W. Roscher, Br. Hildebrand и K. Knies. Она не признаје општи и сталан значај појмовима какве индивидуалистичка школа развија о природним законима. Развитак привредне радиности представља се низовима мена и преображаја којима се сваки народ разликује не само од других народа, но и од себе самог у разним историјским моментима. Према томе и привредни живот треба да се изучава за сваки народ, сваку земљу, и свако време посебице. По што је привредна радиност у сваког народа у одређеном времену производ одређеног историјског развијања, не може да буде система привреде који би за све народе и земље, и за сва времена једнако вредио, или који би могао, да се на сваки народ, на сваку земљу и у свако време примени. Привредна радиност одређује се свугде и свагда само конкретним условима, па и наука има да изучава ове услове. Никоје привредно и друштвено уређење не може да се сматра ни као апсолутно добро, ни као апсолутно рђаво, но само као једна фаза у непрекидном историјском развоју. Тако исто и данашње доктрине народне привреде означавају само одређени ступањ у напредном развијању свести о истини, а нису апсолутни изрази истине.

Историјска школа гледа на државу не само као на установу за одржавање реда и мира, но и као на позвану, да ради за општи интерес, све за што воља и снага појединаца не достиже. Кадгод који друштвени смер може да

се постигне државном радњом, радња ова оправдава се. А кад и шта држава да предузме, то има она сама да одреди, према ступњу народног развитка. Привредни положај појединаца одређује се савременим законодавним системом, који и сам потиче из историјског друштвеног развитка.

Тежња историјске школе да рашири позив државе, означава се и називом: катедарски социјализам (кад је реч о доктрини) или државни социјализам (кад се мисли на практичну примену).

Новији заступници историјске школе не изучавају само оно што је било и што јесте, но испитују и шта треба да буде, па доказују, да народна привреда треба да обухвата и начела морала и правде. По њима; у привредној радиности битна су ова три система, или круга радње: 1) приватна привреда, у којој јединој преовлађују лична иницијатива и лични интерес; 2) изнудна јавна привреда, у којој влада општи интерес друштва; — 3) добротворни круг радње, који се одређује милосрђем. Ако у привитној привреди и преовлађују лична иницијатива и лични интерес, опет ова иницијатива и овај интерес не треба да се шире неограничено; повреде главног начела и претераности морају ту да се сузбијају привредном моралношћу, о којој се треба бринути не само у теорији, но и у практичној примени. Са своје тежње да морализује народну привредну назива се новија историјска школа и етичка.

Ширећи научна испитивања и на историјска и савремена факта, историјска школа обогатила је народну привреду новом научном грађом, па дала полета теорији, коју је индивидуалистичка школа, замишљеном непромењивошћу природног реда, систематично кочила. Новим покретом мисли историјска школа утиче и на законодавство.

У изучавању друштвених феномена политична економија мора да се позива и на историјска и сувремена сведочанства, да се подупире на поредно законодавство, као и на историју. Али, ма како обилату грађу да би она поцрпела из ових извора, опет сама за себе грађа та не сачињава наука. Политична економија постаје наука само откривањем закону који владају феноменима привредног живота. Феномени ови мењају се по месту и времену, али међу њима владају редовни и трајни односи; а наука је позвана, да изучава ове односе као природне законе. Привредна радиност одређује се у сваког народа конкретним условима, али свест о овим условима уздиже се до научне висине само сазнавањем једнине у множини, или свешћу о свези, у којој феномени један из другог потичу, или се напоредо развијају. У таквој свези огледају се природни закони, па и школа историјска дужна је, да их призна. Порицањем природних закона привредној радиности порицала би се и једнина доктрине, па и философијски значај и научна вредност политичној економији.

Природни закони друштвеног развитка разјашњују и ширење државног утицаја на привредну радиност, утицаја ком је историјска школа тако наклоњена. Држави се не може одрећи право и дужност, да у одбрану општег интереса посредује у привредним односима, и да сузбија личну саможивост; али они, који у име државе говоре и раде, могу да припомогну општем добру, само у колико појимају природне законе друштвеног развијања; па и утицају државне власти на привредни живот мора да се постави за услов: да се он врши само са знањем ствари, дакле на научној основи. Докле људи остају овакви као што су, лична инцијатива и лични интерес најживље ће и најмоћније покретати производне и привредне снаге; па и државна власт не треба да шири свој утицај даље, него

колико је нужно, да се лична иницијатива и лични интерес одрже у сугласности са општим интересом. —

Историјска, социјалистичка и индивидуалистичка школа представљају само главније разлике у доктрини, а не исцрпљују сва савремена мишљења, у погледу народне привреде. Има још и других школа, које се више или мање подупиру на коју од поменутих главних.

Тако хришћанско социјалистичка школа верује, као и школа индивидуалистичка, да друштвеним феноменима владају природни закони, или божански; али, она не само да се не узда у личну слободу, но је сматра још и као узрок нереду, па хоће да индивидуализам сузбија удруживањем радника и предузимача и посредовањем државе, „која је после цркве божији министар, за оно што је добро.“ Ту се ова школа приближује „катедарском“, или „државном социјализму,“ те се с тога и назива „хришћанско-социјалистичка.“

Пред фактима која сведоче, да савремени привредни и друштвени односи не обезбеђавају свима и свакоме опстанак и благостање, и пред разликама које деле духове, и стварају разне школе у питању о новом реду, на чему да се оснива будућност људског друштва?

Питање ово задаје тим тежу бригу, што се борба саможивих интереса не шири само на друштвеном, но и на међународном пољу. И ту они који су силнији, увлаче у сферу својих интереса слабије: било трговним уговорима и трговном политиком, било путем културног освојења; па најпосле и силом „административне окупације“ и политичне „анексије“; још и данас, на жалост, сила и лукавство могу да потиру слободу и независност не само појединцима, него и целим народима, па да им отимају крвавим знојем стечена огњишта, и ниште народне особине и при-

родна права; да их обарају са виших ступња културе на ниже, да их унижавају до ропске потчињености, и да им спречавају народни и човечански развитак и напредак.

V.

Природно одабирање пречишћа из дана у дан, из часа у час, односе живог света, па одбацује све што се не подудара са редом ствари који влада, а задржава само што се постави у сугласност са овим редом. Да ли према овоме и за људско друштво не остаје другог излаза, но да се просто преда удесима борбе за опстанак, па било да и по одредбама зоолошког усуда — одбијајући силу силом, а лукавство лукавством, или избијајући још и „око за око“, „зуб за зуб“, — будућности на сусрет корача?

Мало пре смо видели, како је природа одличном телесном организацијом и савршенијим умним и моралним снагама уздигла човека до превласти над свима другим створењима на земљи. У својствима и особинама, којима је човек тако уздигнут, морају се налазити услови и јемства и за узвишеније друштвене и привредне односе, но што би били они, који би се одређивали простим зоолошким односима.

Развијањем умних снага сувремена друштва све напредније шире свест о истини у себи и свету око себе; па и све потпуније се користе природним снагама за своје смерове. Својим радом она изводе културна освојења у природи, па и све властитије присвајају себи планету на којој живе.

Просторија земљишта које данашње човечанство заузима, рачуна се до 12 милиона квадратних километара, а то је тек једанаести део целокупног површија суве земље, која у цело износи преко 234 милиона квадр. километара. На овој просторији живе данас око 1.200 до 1.400 ми-

лиона људи; а могло би да их се исхрани још и пет пута толико, па и више, ако би се културна влада човека над производним снагама природе и даље ширила. Покретање људског друштва у оном правцу истина је споро, али оно не престаје да напредује. Еволуцију у природи наука расветљава као поступан прелаз од онога, што је простије и ниже, ономе што је сложеније и више. А по законима еволуције у природи, позвано је и човечанство, да све више уздиже размере снаге своје.

Потпомагана напредним развијањем природних, техничких и привредних наука, привредна радиност долази све на ближе оној расковној моћи, пред којом се као саме од себе отварају неисцрпне ризнице природних блага. Управо наш век одликује се најдивнијим напретцима на пољу науке, па и на пољу привредне радиности. Употребом паре као покретачке снаге, којој су примена: парне машине, пороброд и жељезница, и применом електрике на телеграф, телефон, осветљење и галвано-пластику; усавршавањем начина рада, радних справа (машина), и средстава за саобраћај, увећане су огромно производне и привредне снаге, којима човечанство располаже ([1]). Применом механике и хемије развило се у нашем столећу више нових врста радње. а међу старијим нема ни једне, којој оруђа и начини рада не би били приновљени и усавршени. Напредак науке не

([1]) У самим Сједињеним Државама Американским направи се око милион машина за шивење, којима може да се изради онолико, за колико би требало 12 милиона шваља, кад би се руском радило. (в. M. S. Mulhall, The progress of the World — London. 1880.)

Статистичари рачунају снагу парних машина у данашњем свету на снагу од 46 милиона коња. Од 1.456,000,009 становника, колико их (по Бему и Вагнеру) има на целој земљи, рачуна се око 500,000,000 оних који раде. Ова радна снага човечанства утројава се скоро, кад јој се дода и она радна снага, коју представљају парне машине.

престаје да усавршава све гране друштневог и привредног живота; па за што да се не би могло очекивати, да се трајном и непрекидном радњом човека површије наше планете преобрази тако, да једног дана, место природног одабирања, завлада на њој културно, дакле човечије одабирање, па да она производи све што и у коликој мери треба човечанству за живљење, те да се народи и људи не морају крвити око извора богатства и благостања ?!

Као што закони еволуције у природи дају могућности, да се људи, напредним развијањем умних снага, наука, уметности и привредне радиности, оружају, бране, и обезбеђују против спољашњих опасности, тако исто дају ти закони могућности, да се, усавршавањем друштвене организације, развијањем и ширењем врлина, одгајују моралне снаге, које ће да заштићавају људе и друштва и против слабости и грешности њихове рођене природе.

У живом свету нови облици наслеђују својства старијих, од којих постају. Но ово наслеђивање није апсолутан закон. Ма колико да нов облик личи на старији, опет он има и неке своје особине. Овим особина час је више, а час мање; али их увек има не само у целини облика, но и у сваком делу његовом. Одгајивање особина у новим облицима живота оснива се на њиховој моћи, да се прилагођавају приликама у којима живе, или на нужности, да се постављају у сугласност са спољашњим условима живота, који се по месту и времену разликују. По овој моћи, или нужности, разликују се и у досадашњем развоју човечанства разни ступњи. По ком закону нови облици живота постају од старијих, по том закону и сваки ступањ развитка потиче из преходних ступања, а носи у себи клицу за будуће.

Према овоме, и у данашњем систему друштвеног живота, који је производ свих оних, што су му претходили, налазе се клице за будући друштвени живот. Клице ове могу да буду само у оним својствима и снагама, којима се човек успособљава за друштвен живот и за усавршавање у друштву, а то су умне и моралне способности и моћи.

Умне и моралне способности и моћи данашњег човечанства још су, истина, далеко од оног ступња савршенства, на којем би човек у човеку гледао брата, па би и јачи и даровитији људи налазили право и дужност, част и понос, у томе да своју претежнију снагу, даровитост и моћ употребе на услугу и добро и себи и другима, без обзира на разлике какве данас деле човека од човека, и народ од народа. И данас још већину људског рода сачињавају, не они који су умно и морално најразвитији, но само осредње и ниже умне и моралне снаге, које се и у животу најлакше протурају, па и најјаче множе. Али, тиме се опет не потиру факта која сведоче, да виши ступњи друштвеног развитка воде ширењу више уметности и моралности, и одгајивању свега што је лепо и узвишено у осећању, у мисли и у уметности.

Са ширењем друштвених и етичких врлина тешко може да се сложи борба саможивих личних и племенских интереса, каквом се у данашњим друштвима милиони људи остављају без средстава за живот и развитак. Али, кад се на ову борбу погледа према светлости коју шири теорија еволуције, увидиће се, да се и у борби личних и племенских интереса последња победа одређује условима друштвеног и етичког напретка. У историји, истина, често гледамо, како слепа лична и племенска саможивост, кад преузму мах, раздиру друштвене снаге, па најпосле обарају и само друштво. Али , историја доказује и како лични и племенски

развитак, кад се потчине друштвеним и етичким врлинама, воде општем добру. Под владом ових врлина борба личних и племенских интереса, узима облике и правце какви одговарају вишим ступњима у еволуцији човечанства. Нередован и претеран развитак индивидуализма, као што је у прошлости слабио и сатирао друштвене снаге, тако ће увек да их руши, где буде овладао.

Ну, друштвени развитак је резултат разноврсних односа. Из ових односа потиче и друштвена и међународна борба за опстанак; али, на њиховој сугласној радњи оснива се човечански напредак, који се остварава само развијањем све више умности и моралности. Да погледамо, н. пр. на породички живот. Докле се на најнижим ступњима друштвеног развитка породички односи скоро равнају са порекленим односима у животиње, виши ступњи друштвеног развитка одликују се све нежнијим и племенитијим породичким осећањима, па и све одређенијим, сталнијим и узвишенијим породичким односима. Па онда, на најнижим ступњима друштвеног живота, нејаки, слаби и немоћни, деца, жене и старци немилице се излажу и жртвују. На вишим ступњима они се све брижљивије и племенитије надгледају, заштићавају, чувају па и општом снагом бране; о сирочадима друштво води бригу; на сиромасима и убогима бди дух милосрђа и човечности. Тако је јасно, да се моралност, ако и споро, опет напредно развија и шири у недрима људског друштва.

Моралност се развија свешћу човека о истини у себи и свету око себе, као и цео друштвени живот. Развита свест о истини раскинула је ланце ропства којима је човек стезао човека, па је освојаче и освојене, господаре и робове, изједначио као грађане. Напредним развијањем свести о истини обориће се и последње преграде које деле човека од човека, и народ од народа, па онда ће се и односи

умне и моралне солидарности снажно и моћно развити и раширити међу људима и народима.

У друштвеној еволуцији борба за опстанак шири се и на саме облике друштвене организације. Ту настаје питање: да ли привредно-радни систем ствара најбоље облике организације и за више ступње друштвеног живота.

Друштвене науке још нису достигле онај ступањ развитка, на коме би, из онога што је било и што јесте, могле да поуздано изведу и шта ће да буде. Није могућно, дакле, да се унапред одреде и будући облици друштвеног живота. Али се у опште зна, да у еволуцији друштва закон природног одабирања ради више на духовну организацију човека, па да се и више човечанске способности и моћи све потпуније прилагођавају променљивим условима живота. У овом прилагођавању спољашњи облик у човека остаје скоро непромењен; само му се глава и мозак, као средишта духовних снага, развијају. A. R. Wallace мисли, да ће „спољашњи облик у човека остати, по свој прилици, и даље неизмењен, изузев развитак све потпуније лепоте, која потиче из здравља и добре организације тела, и која се усавршава вишим умним моћима и симпатичним узбудама; али да умне снаге неће престати, да се напредно развијају, докле свет не буде насељен једном једином, скоро једноликом врстом људи, од којих ни један једини неће бити нижи од наплеменитијих образаца човечанства (1).

Будући облици друштвеног живота извешће се поступним развијањем савременог друштвеног реда. У савременом човечанству истичу се духовне моћи у размерама, за које не може да се каже, да су наслеђене од животињских предака. То су моћи које, снагом идеји, начела, вере и одуше-

---

(1). Alfred Russel Wallace. Contribution to the theory of natural selection p. 329—331). London 1871.

вљења, покрећу живот човечанства, моћи из којих извире одлучна и стална тежња за научним откривањем истине, које испитују природу ствари и света; развијају апстрактне појмове о својствима предмета, о простору и времену, о узроцима и последицама, о вољи и свести; које узносе родољубље до јуначког самопрегорења; која прекаљују мученике у страдању за истину, слободу и правду; које развијају човекољубље до узора братске једнакости и узајмности, које одушевљавају духове за све што је лепо и узвишено. Моћи ове означавају се као математичке, естетичке и метафизичке. Помоћу њих стварамо ми идеје о величини, о сугласносности, о истини, о вечности, о узорима умног и моралног савршенства, узорима и за којих толико заостају сви историјски и сувремени друштвени и људски односи.

Не упућују ли нас закони еволуције, као закони усавршавања, да у вишим моћима човека и у његовим тежњама за остварењем идеала, које оне стварају, гледамо клице из којих ће да се развију будући облици друштвеног живота?

За данашњи ступањ друштвеног развитка човек је имао унапред спремљене способности, моћи и тежње духовне; па је природно, да се и у сувременој вишој природи човека гледају клице будућег друштвеног развитка.

На напредном развијању сувременог друштвеног реда и више човечанске природе имамо дакле да оснивамо наде и за усавршавање привредног и друштвеног живота до оног ступња, на ком би се свима и свакома једнако обезбеђавали опстанак и благостање.

VI.

У очекивању оног сретног дана, кад ће културно или човечије, одабирање, да замени природно на земном шару,

а братска узајамност да завлада међу људима и народима, место борбе саможивих интереса, не смемо да смећемо с ума односе и нужности века у ком данашње човечанство живи.

Кад се погледа, како се народи разликују међу собом по наравима и карактеру, и ступњима друштвеног и људског развитка, па како им и земљишта нису једнаке природе, но се разликују: својим саставом и обликом, својом климом, својом флором и фауном и другим условима живота, онда се мора признати, да их и сама природа упућује на поделу рада, на размену производа, и на узајамност услуга. На основи ове поделе, размене и узајмности сваком народу постаје могућно, да своје радне снаге и капитале усредсреди у оне гране привредне радиности, које он под својим небом, на свом земљишту, по својим способностима и снагама, и у приликама у којима живи, може најлакше и најбоље да развије и усаврши; па да, разменом својих производа за производе других народа, набавља и оно, што би га не само више рада и трошка стало, кад би он то сам на свом огњишту производио, него што у његовој земљи и у његовим односима и не би могло да успева онако, као у другим земљама и у других народа.

Кад се у свакој земљи радне снаге и капитали обрну на произвођење онога, што ту може да се производи корисније, него у другим земљама, онда производне и привредне снаге могу да се непрестано развијају, па и да се у изобиљу производи што за живот и благостање треба.

Тако слободан и самосталан развитак разних народа може да се доведе у потпуну сугласност, те да сваки за добро свију, и сви за добро свакога раде.

У практичном животу бива, међу тим, и друкчије. Државе које су успеле, те се на пољу привредне радиности развиле напредније и снажније, но друге, често грамзе,

да рашире своју превласт над мање напредним, и онима који су слабији, па да и производне снаге и привредну радиност ових потчине својим интересима. Од овакве грамзивости не изузимају се ни најватренији суврамени браниоци привредне слободе у међународним односима. За Инглеску н. пр. увођење слободне трговине значило је у ствари одржавање њене превласти и рукотворној радиности и трговини. Ни један народ не може лако да се мери са инглеским на пољу рукотворне радиности; јер ни један нема онако великих капитала, онако разгранате поделе рада, онако сталне енергије и предузимљивости, онако развите вештине, онако рашћреног знања трговних односа, и онолико и онако стечених муштерија. Свест о свему овоме снажи у Инглеској уверење, да она може да столећима одржава своју превласт на светским тржиштима, па у том уверењу и развила је она своју заставу за слободну такмицу (конкуренцију) на трговном пољу. Како у борби која се под овом заставом бије, жудња за ширењем трговне и привредне превласти инглеског народа над другима премаша разлоге вечне правде, доказују најјасније оне огромне жртве, које се чине за одржавање те превласти, па које се и у званичним извештајима признају ([1]).

У свету где велики народи, помоћу нагомиланих капитала, могу тако да надвлађују такмицу мањих народа, па да шире над њима трговну и привредну превласт своју, постаје за мање народе нужно, да сваки на свом огњишту

([1]). Међу осталим, у извештају једне комисије, печатаном у 1854 г. у Инглеској позивају се радници, да помисле, какве огромне губитке вољно сносе њихови предузимачи у зла времена, да би уништили страну такмицу, па освојили и одржали у својој власти страна тржишта. (в. Parl. Papers, vol. XIX for 1854., Report by Mr. H. S. Tremenheere commissioner appointed to inquire into the operation of act 5 and 6 Vict. cap. 99 and into the state of population in the mining districts —)

усредсреди изворе и средства за живот, па да и своје производне снаге организује, и своје друштвене енергије развије, тако како ће своју привредну радиност уздићи до оног ступња снаге и моћи, на ком ће она бити у стању да са брани против превласти саможивих страних интереса.

Нужност оваквог организовања народне радиности постаје тим неодољивија, што се чешће светски саобраћај, који посредује размену производа међу народима, прекида ратовима, или трговним и политичким кризама, те сваки народ мора да на свом огњишту производи све што му треба, ако не жели, да се сваким прекидом међународног саобраћаја доведу у питање услови опстанка његовог.

Питање о снажном и моћном организовању народне радиности важно је за оцену савременог покрета народа на пољу привредне радиности; па је вредно, да се за који тренутак позауставимо на њему.

Као знак времена може ту да се означи и „економни конгрес“, који овог месеца (Октобра) треба да се састане у Уашингтону, и коме би био смер, да спреми „економни савез“ између разних држава новог света. У овом савезу јужна и северна Америка имале би да саставе самосталну индустријску и трговну целину у облику великог царинског савеза и привредног уједињења, којим би се народно-привредни развитак новог света бранио и обезбедио против индустријске и трговне превласти старог света.

У недрима народа производне снаге и разне гране привредне радиности могу да се, на основи радне поделе организују снажно, тек на основи слободе и свести којом народи на пољу привредне радиности постаје самостална целина.

Грчке државице у старом веку нису могле да снажно и напредно развијају привредну радиност, јер су је оснивале на ропству, а не на слободи, и јер у њих није

било развите свести о народној јединини, те су их саможиви интереси цепали на несложна племена и супарничке градове. Ова племена и ови градови не само да су међу собом ратовали, но их је и на самом домаћем огњишту раздирала борба између олигархије и демократије, између богаташа и сиромаха. Грађански ратови, који су из те неслоге потицали, па столећима беснили, беху издубили толику провалу између грчких племена, градова и партија, да ни једно племе, ни један град, ни једна партија не беху више у стању, да прикупе и уједине народне снаге. Тада искрснуше најпре унутрашњи тирани, па онда и страни освојачи. Међусобна мржња заслепљивала је Грке толико, да су и у часу опште опасности настављали борбу међу собом, те тиме олакшали Римљанима освојење Грчке.

Италијанске републике у средњем веку беху развиле трговну и привредну радиност, ал не могоше да је одрже на висини напредног развитка, јер у њих не беше организоване народне свести, па ни уједињења народних снага. Оне се сматраху као независне једна од друге, па се међусобним ратом узајамно сатираху. Уз то их раздираху и домаће борбе између аристократије и демократије. Подељене и ослабљене тако, оне су најпосле потпале под страно господарство, а са њиховом независношћу пропала је и њихова привредна радиност.

Тако исто прошли су и хансеатски градови, јер им се трговина не осниваше на народној основи. „Хансеатски градови, каже Фр. Лист, не оснivаху своју трговину на производству и потребама, на пољској привреди и рукотворној радиности своје земље. Они не унапређиваху пољску привреду своје отаџбине, докле својом трговином јако потпомагаху привреду страних земаља. Беше им згодније, да купују рукотворне производе у Белгији, него да оснивају рукотворну радиност у својој земљи; они потпо-

магаху пољску привреду у Пољској, овчарство у Инглеској, гвожђарство у Шведској, рукотворну радиност у Белгији. Они куповаху еспапе где ови беху најјевтинији. Али, кад их оне државе, од којих они куповаху, и оне, којима они продаваху, еспапе, искључише од својих тржишта, њихова домаћа пољска привреда и њихова домаћа рукотворна радиност не беху толико развите, да би они могли, да на њих обрну своје капитале. Капитали ови одливаху се тада у Инглеску и Холандију, те оснажаваху индустрију, увећаваху богатство и снагу њихових противника. Ту се јасно види, како приватна индустрија, кад се остави себи самој, не води увек народном благостању и народној моћи" (1). Пред привредним снагама Инглеске и Холандије, које беху развиле своју трговину и радиност на народној основи, морали су да уступе хансеатски градови.

У Инглеској бродарство и трговина подупираху се на домаћу пољску привреду. Ту се шираху: унутрашњи саобраћај у сугласности са спољашњим, а лична слобода у сугласности са народним уједињењем и народним снагама; ту се и интереси круне, аристократије и народа беху поставили у равнотежу. С тога су ту и производне снаге и привредна радиност могле да се снажно развију.

Тако исто на основи слободе, народне свести и народног уједињења развила се напредно привредна радиност и у Француској, Немачкој, и Сједињеним Државама Америке, које, са Инглеском, сачињавају данас најразвитије и најмоћније индустријске и привредне државе.

---

(1). В. Dr. Friedrich List, Das nationale System des politischen Oekonomie. — Erster Band. Stuttgard und Tübingen, 1844. (S. 63.) —

Позвани смо, да изучавамо односе, којима се одређује развитак привредне радиности, као живог извора народног богатства и благостања: па да са бригом, каква природно потиче из свести о позиву, погледамо на положај нашег народа, на пољу привредног покрета савремених држава.

Питање о овом народном полажају нашем тим је пресудније за опстанак Србије и Српства, што се у њему првотне и неопитне снаге наше привредне радиности имају да пореде са напредно и моћно развитим производним и привредним снагама народа, који су у привредној радиности напреднији и јачи, па теже, да путем трговних уговора, конкуренције, културног освојења, па и физичке силе, рашире своју привредну превласт над мање напредним и политично слабијим народима, да рукотворну радиност и трговину ових народа монополизују, па да се таквим монополизовањем и привредном превлашћу уздигну и до политичне превласти.

Да се привредна радиност на народној основи снажно организује и напредно развије, нужно је, као што смо видели, пре свега ово двоје: слобода и свесно уједињење народних снага у самосталну производну и привредну целину.

Несретном политичком поделом српских земаља расуте су и ослабљене производне и привредне снаге српске, а неслободом и страни господарством спречен покрет и развитак народне мисли у већине Срба. Први и најважнији услов за развитак српске народне радиности јесте, дакле, да се ослободе, и уједине расуте снаге народа српског.

Ослобођењем и уједињењем свих делова својих народ српски саставио би на свом огњишту и све услове за моћно развијање привредног и друштвеног живота. Српске међе

излазиле би на море, које представља историјску и природну основу за развијање и ширење бродарства и трговине, од чега зависи развитак и осталих грана привредне радиности; па онда, у недрима српског народа усредсређивали би се они природни извори богатства, из којих је он, под заставом Немањића, црпео онако обилата средства за ширење духовне и државне снаге и величине српске.

Проблем нашег народног ослобођења и уједињења истина је веома компликован и неизмерно тежак; али је још опаснија судба, коју би нам народна раздробљеност неизбежно донела на пољу међународне борбе за опстанак. Опасности које извиру из народне раздробљености наше већ се наговештују ширењем стране индустријске и трговне превласти на домаћем огњишту нашем.

Под небом стране превласти могу да успевају и цвате само страни интереси; а каламлењем страних интереса на млађано дрво српске слободе убија се живот у нежним клицама народне радиности, па се ниште и стварни услови независности и будућности српске.

Докле би у загушљивој сфери неспрпских интереса наше производне и привредне снаге морале да угину а у њима да се угаси и наш народни живот, какве нам се перспективе отварају на пољу неуморне борбе за народни опстанак?

Лајел је расветлио, како у природи и најмањи узроци, кад раде трајно и стално, могу, ма и споро радили, да у другом времену произведу огромне резултате. Закони еволуције у природи јесу и закони еволуције у људском друштву, које сачињава само један део оне велике целине, коју природа представља. По законима природне и друштвене еволуције, „сиротиња раја“ успела је, да неуморним јуначким радом дигне са гроба наше народне независности оне планине насиља и неправде, које столећа освојачког

варварства беху нагомилала. Па како да се, по истим природним и друштвеним законима, и енергије и снаге ускрсле независне Србије не би. редовним и трајним патриотским радом, поступно узнеле до триумфа на свима противностима и опасностима ? !

Само на основи народног ослобођења и уједињења могле су данашње напредне индустријске и трговне државе, да се снажно и моћно развију; па на овој јединој основи може и народ српски да на свом историјском и природном огњишту, састави све природне и друштвене услове за развитак своје привредне радиности до оних размера снаге и моћи, у којима се стварају неисцрпни извори богатства и благостања, па и трајно обезбеђује напредан развитак народног и човечанског живота.

Сувремени напредак цивилизације производ је рада и напрезања целокупног човечанства. Подупрт на искуства, знања, науке, изуметке, проналаске, напретке, духовне и стварне тековине свих векова и нараштаја, он представља опште наслеђе живих народа и људи. Вредност овог наслеђа, заливаног знојем, прикупљеног бригом, и принављаног привредом свега минулог човечанства, претеже над свим тековинама живог нараштаја људског. Наслеђе то постаје тим важније, што друштвени развитак и општи напредак природно и поглавито зависе од услуга и тековина, које не престају да се с рода на род, с века на век, преносе и принављају на земном шару.

Као чланови велике људске породице, сваки народ и сваки човек имају право, да се користе општим умним, моралним и стварним тековинама за свој опстанак и развитак. Ну, нико није властан, да присваја себи од општег капитала човечанства више но колико му у истини треба, ни да друге, било непосредно било посредно, искључује од употребе тог капитала.

Праву, које припада сваком народу и човеку на употребу капитала и уживање тековина, наслеђених од преходних нараштаја људских, одговара дужност, да сваки народ и сваки човек очува примљено наслеђе, па да га још и својим тековинама принови, те тако очувано и приновљено преда будућем нараштају.

Нико не може имати право да се користи радом других, сем под условом, да и он за друге ради.

Према овоме и у организовању својих производних и привредних снага, народи и људи позвани су, да своје интересе доводе у сугласност са општим интересом, па да теже братској узајамности, у којој би сваком и свима биле ујамчене слобода и независност, као услов за напредан развитак и свестрано усавршање сваког и свију.

На непрекидности и узајамности услуга и тековина оснива се значај и моћ човечанства. Што се производније који народ и човек користи општим наслеђем човечанства, и што више он ово наслеђе својом привредом и тековином принови, тим светлије место заузима он у историји цивилизације и човечанства, па тим поузданији, трајнији, часнији и славнији постаје и његов положај у свету.

На олтару ове истине служи наука своју службу, на пољу привредне радиности, као и у свим другим гранама друштвеног живота. Поуздани у науку и ми можемо да тежимо само реду ствари, у ком снаге народа и људи могу да се развију до оне непрекидне сугласности, узајамности и потпуности, којом човечанство у цело живи и напредује.

У истини и науци усредсредимо и ми наде за снажно организовање и напредно развијање производних и привредних снага на српском народном огњишту.

Од наших јуначких предака ми смо наследили ослобођено народно огњиште. Ми имамо право, да на њему слободно и независно развијамо производне и привредне

снаге народне, али и дужност, да примљено наслеђе очувано, оснажено, нашим тековинама приновљено, предамо идућим нараштајима.

Народи се подмлађују друштвеним енергијама и врлинама живих нараштаја; па и синови оних јунака, који су кулама глава својих бранили цивилизацију и човечанство, против варварског небратства и пустоши, позвани су, да непобедним оружјем истине и науке, а на пољу напредног развитка народне и човечанске свести, осветлају и овековече име српско.

Позив овај припада првенствено ученој омладини српској.

Природни закон друштвене еволуције истакнуће сутра ову омладину, да замени данашње раднике у јавним пословима, да предводи умни и морални покрет у народу, да бди над судбом Србије и Српства. У ученој омладини и народ усредсређује наде своје. Ну, уз дично име узданице, наслеђује она и одговорност за очување и принављање умних и моралних тековина српских, за друштвено и човечанско усавршавање Срба.

Природно одабирање пречишћа из дана у дан, из часа у час, васиони ред, па брише с лица света све што се не прилагођава законима који владају развојем овог реда, а снажи и подиже само оно, што је у сугласности с овим законима. Питање о судби нашег народа, у развоју савременог реда, постаје тим критичније што се ту саможиви интереси и смерови стране спекулације подупиру на трговне и међународне уговоре, који спречавају слободан и напредан развитак производних и привредних снага српских. Како моћи, којом би се у тако критичном моменту, пред неумитним законом природног одабирања, одолело опасностима положаја, па одбранио опстанак и обезбедила будућност народа српског?

Наша је слабост и пропаст у атомској раздробљености; наша снага и наш спас могу да буду само у привлачној снази какву развија сунце истине и науке!

Истина има за себе вечне законе природе; па и наука, која се на истину подупире, води народе и човечанство правој и сталној снази и величини.

У недостижном лету времена постаје благо за народну будућност сваки тренутак садашњости, који се на извору науке посвети истини.

Нека би се и млађане патриотске снаге српске напредно развиле на пољу науке, те да се снагом коју наука доноси са вечних извора истине, узнесу духови српски ка уједињеном народном и вишем човечанском животу! Нека би се удвојиле научне енергије на огњишту српском, те да се ускори ера умне и моралне, па и привредне и друштвене снаге и величине српске!

ПОДАТЦИ

О АГРАРНИМ ОДНОСИМА ХРИШЋАНА

У ОСЛОБОЂЕНИМ КРАЈЕВИМА, ОКРУГА ТОПЛИЧКОГ И ВРАЊСКОГ ЗА ВРЕМЕ ТУРСКЕ ВЛАДАВИНЕ

За историју сваког народа врло је важно имати податке: у каковим је односима стојао земљоделачки народ према властели и господарима? Ово колико је важно за сваки народ, још је важније за српски, који је више векова проживио под турском владавином. Народа нашег судбина често се мењала под Турцима, и он је, како су кад прилике бивале, велике невоље и зла трпио, тражећи спасења у напуштању свог огњишта, исељавајући се у Угарску и бежећи у горе и планине.

Шта је кад и како бивало немамо правих података, јер и сами знатнији људи, били они Јевропљани или други, кад су кроз Турску путовали нису могли сазнати и описати право стање Хришћана. Ово долази отуда, што су турске власти наређивале, те су стране путнике пратили сејмени и други зулумћари колико ради безбедности путника, толико још више, да не би од ријетина дознали: каква насиља и неправде од Турака трпе. Шта више, бивало је времена, кад ни један Хришћанин није смео у град (варош) доћи да соли и друго што купи, док се ту налазио какав знатан странац или какав власник из Цариграда, но су морали преко Турака најнужније потребе куповати. —

Струја и путови исељавања захватила је неке крајеве старе српске државе више, а неке мање. Топлички округ и планине копаоничке биле су најпречи пут при великим и малим исељењама народа и бегству од турског насиља. Ове струје поселења повлачиле су за собом и народ у топличком округу више, него у врањском. — Осим овога, како је топлички округ граничио са кнежевином Србијом, то су многи Срби пребегавали у ослобођену Србију, које им је тим лакше било, што су планине Копаоник и Јастребац ограничавале Србију од Турске. Ове олакшавајуће околности за исељавање Срба, повлачиле су Арнауте, те су њина огњишта и баштине заузимали. Факта пак сама тврде, да је у топличком округу, пре нашег рата 1878 год., много чисто арнаутских села било, што ћемо датима потврдити. —

Колико је народонасењење било у топличком и врањском округу за време наших владалаца, ми не знамо. Но судећи по многим споменицима и називима: цркава, брда, река и села (и ако су у њима Арнаути живили) можемо слободно претпоставити, да је округ топлички и врањски био један од најнасељенијих крајева српске државе. Но при испитивању аграрних односа 1879 год. показало се, да је српско народонаселење и у овим крајевима здраво страдало од мухамеданизма, и то више у топличком, него у врањском округу. Ово се види и одтуда, што у врањском округу има много мешовитог житељства, али има доста и слободних и јаких села, где су сами Хришћани, па су се као такова и боље бранити могла од турског насиља. У топличком пак округу Хришћани су ослабили већим исељавањем, па су морали подлећи мухамеданцима, од куда има мало слободних, а много чисто арнаутских села. Где су Арнаути помешани са Хришћанима, они су господарили овима, а где није овај случај, ту су турски власници на

разне насилне начине постајали господарима хришћанских села. —

Познато је, да су Хришћани у ранијим временима били под спахијама Турцима, као што је то било и у самој Србији до 1832. године. Како су и на који начин Турци добијали права на спахилуке, и ко им је то и на ком основу давао, није нам познато. Али се поуздано зна, да су им Хришћани, поред других дажбина, давили десетак од свију усева и од винограда. А да би ово тачно извршавано било, и да не би сељани спахију варали, није ни један смео своју храну вршити и виноград брати док спахија или његови људи не изађу у село и на место, где се радња извршује. Хранити пак Турке и овом приликом падало је на терет села, узимајући од сваке куће редом, кад је што требало. —

Куће, зиратне земље и утрине сматране су за сопственост сељака, за то су и разне дажбине турској држави давали. Ово се потврђује и том околношћу, што земљу једног земљорадника, кад би је овај напустио и кудгод утекао, није могао нико, па и сами Турци за 10 година присвојити. После овог рока сматрала се напуштена баштина за државну; али су је обично поједини Турци присвајали и на њу Хришћане насељавали по погодби, а под именом чивчија (наполичара). Но ово није било довољно, да Турци, особито власници, до сопствености дођу, него су често и под разним видовима протеривали Хришћане, па на њину баштину друге насељавали. Овако су поступали Турци, особито од 1840 године, када је порта одузела десетак од спахија и овај за државну касу узимати почела, а сељаке за слободне прогласила. — Ово прелазно стање, давати порти, а не спахијама десетак, донело је за Хришћане-земљоделце велико зло и грдне невоље. —

Да ли су поред спахилука постојали и господарлуци, т. ј., да ли су Хришћани поред десетка давали пређе и ком деветак, није познато ([1]). Но судећи по догађајима, који су се збивали од времена, када је спахијама одузет десетак, рекли би, да господарлуци или агалуци пређе нису постојали. Ово се у неколико потврђује и том околношћу, што су спахије и други власници, оставши без прихода (десетка) почели употребљавати сва могућа средства и насиља, да до прихода и имања дођу, и што су се по казивању људи господарлуци и агалуци тек од 1840 године појављивати почели.

Ми рекосмо, да су Турци насилним начином дошли до господарлука и Хришћане принудили, да им девету оку од својих усева, „параспур“ и по 1 грош од дулума на винограде, где таквих има, дају ([2]). Начини које су Турци употребљавали, различни су. Бивши спахије и власници наговарали су и шиљали друге Турке, да сељанима потрице и друга насиља чине, и кад би ови отишли власти на тужбу, онда би им обично власници казали: „е рајо, треба да нађете каквог Турчина, који ће вас бранити; или да вам дамо каквог човека, који ће село од зулума бранити, а ви

([1]). У окр. топличком она села, која су давала деветак, звала су се „господарлуци“, а у врањском „агалуци“.

([2]) Под именом „параспур“ морали су сељаци, према величини села, посејати известан простор земље и усеве, када их приберу, однети господару. Ово је давано господару, као нека накнада за окућнице и ливаде. Земље параспурне бивале су, или сопственост господара, или је од утрине сеоске разораван и засејаван известан простор земље. На многим пак местима, господари би одузимали од сељана најплодније њиве и на њима је параспур засејаван. — „Дулум“ је пак мера за земље која је неопредељена као код нас што је био: дан или ралица земље, коса траве и мотика винограда. Но може се приближно узети, да један дулум има 7 до 800 □ метара. — У врањском округу кад се стрвном храном земља засејава, место дулума, узиман је „шиник“ тј. колико се земље може стрвном раном засејати са 24 оке. —

да му плаћате, што је право и по што се погодите." Ако сељани на ово пристану и погоде се, онда нема зулума а тешко ономе, који би се усудио селу неправду чинити. А ако сељани кажу, па не можемо, ага или честити пашо, да плаћамо, јер смо сиротиња и царске дажбине дајемо, — онда наступе још већи зулуми и неправде на село и буде принуђено, да тражи заштите па како и по што било. —

На овај и подобан начин, скоро сва су хришћанска села у топличком округу постала господарлуци турски, који су каткад препродавани и на наследнике пренашани. У врањском пак округу, при највећем насиљу, опет се многа села нису дала под агалуке потпасти, идући на тужбе и у сам Цариград, где су често добијали задовољења, и тако су слободна остајала. Но и у овом случају, турски власници, особито злогласни Усеин паша, позвао би сељане, кад од порте дође решење, па би им казао: „е рајо, девлет је учинио милост и ви сте слободни, али има да платите трошкове;" и онда их, према величини села у цени, од 50 до 100 кеса, (¹) које му морају платити.

Речено је напред, да су хришћанска села принуђена бивала, да траже заштите код власти и појединих Турака и да му за то дају накнаду по што се погоде. Која села нису потпала под господаре или аге, она су ипак морала Турке узимати за чуваре и овима по погодби давати. Услови су обично: да му село уговорену суму у новцу плати, или да му извесну количину хране осечно да, или да му извесни простор сеоске земље поöре, посеје и кад плод прибере, храну му преда. Ово давање звало се „ћесим", а сељаци таковог Турчина, који их је бранио, звали су „пољак." Но овако стање трајало је мало времена, па после тај Турчин (пољак) или његови наследници притисну из-

(¹). Једна кеса, равна је 500 гр. чар.

весне просторе или целог села земље, као својину. Неки опет купи по једно парче земље, па после то распростире сеоском баштином насилно, и кад то постигне, огласи присвојену земљу за своју сопственост, у чему га и власт потпомогне. Да се Турци у овакој и подобној отмици убаштине, дође им згодна прилика.

Порта, да би своје приходе умножила почне сваке треће или четврте године изашиљати у провинције тапиције, који су тапије издавали на непокретна добра, наплаћујући таксу по вредности имања, пет од хиљаде гроша. Притежаоци имања сами су пријављивали шта имају и шта имање вреди, и тапиције, који су у варошима седели, издавали су тапије, не питајући и не тражећи доказе о својини.

Тапије ове све су скоро једнаке садржине. У некима стоји: „Да је ово и ово добро својина тога и тога, на коју му се тапија издаје“; на неким опет: „По што је тај и тај држао земљу 10 година без икаквог узнемиравања, то му се издаје тапија, као на својину.“ Ова последња садржина стоји и на оним тапијама земаља, за које се зна, да су куповином од извесних лица прибављене. Ни у једним пак нису границе и суседи означени, а за пространство земље каже се само: толико и толико дулума, па биле оне под господарлуцима или приватна сопственост. —

Из овог види се, да порти није до тога стало било, да притежаоце непокретних добара у права уведе, него да свој приход умножи; шта тврди у та околност, што су ове тапије сваке четврте године замењиване другима са наплатом нове таксе. Ово наплаћивање такса може се сматрати више као данак неки на непокретна добра, која се је од три до три године узимао, него, као накнада за издати документ о својини. —

Сељаци у господарлуцима и агалуцима нису узимали тапије од својих земаља, нити су таксе плаћали, него су

то чинили господари са намером, да сву земљу сељана при своје. Тако поједини господари села, према броју и величини земље, имали су по сто и више тапија, на основу којих, кад су аграрни односи испитивани, бранили су се, говорећи: „да сељани немају ни мало земље и да је све њихово, па ако је ком неправо, нека се сели куда зна.“ — Слободна пак нека села узимала су тапије, а нека нису; но и она, која су имала тапије, често би им Турци такове насилно одузели, па село продали и господарлуком учинили. —

Док су Турци на речене начине радили, да до неких права дођу на господарлуке, чифлуке и сеоске баштине присвоје, порта се чинила невешта и ћутала је. И тек после 20 године, кад су јој жалбе Хришћана досадиле на Турска насиља, она се нађе побуђена, да великог везира опуномоћи, те да односе Хришћана сељака и Турака у неки поредак доведе. Велики везир дошавши у Ниш 1860. године и испитавши стање ствари, прописао је, на основу већ постојећег обичаја, нека правила о односима земљоделачким, признавши Турцима права на господарлуке, а и раји учини неке олакшице. Тако н. пр. забрани господарима и њиним људима, кад у села излазе, захтевати од сељака храну бесплатно, него за ову плаћати морају. ([1]) —

([1]) Један егземплар тих правила вел. везира приложила је уз свој извештај комисија, која је аграрне односе у нишком и пиротском округу испитивала 1879. године. Овај документ, као и односе аграрне у истим окрузима, желели смо описати и напечатати, па смо молили скоро сва министарства редом, да се речени документи и акта нађу; али у томе на жалост нисмо успели. — Из овог узрока ограничили смо се, да односе аграрне само у топличком и врањском округу опишемо, што је тим могућније учинити, јер писац овога био је председник аграрне комисије за ова два округа, па има концепте од извештаја, који су министарству финансије поднесени.

Наређења вел. везира донела су користи само Турцима, а раји никакве. Турци су радили и после све по својој старој навици, па и сама дотле слободна села у господарлуке претварали и сеоске баштине отимали. Тако н. пр. село Прекопчелице у срезу јабланичком, постало је пред наш рат са Турском на три године, господарлуком (1873). Неки Турчин, Шех Кадрија, наговарајући мухамеданце Арнауте, да Прекопчеличанима чине потрице и насиља, принуди ове, пошто код власти нису помоћи нашли, да му се продаду, па да их он брани. Погодба се учини тако. да Шех плати сељанима за њине земље 96 кеса (48.000 гр.), а они да му дају девету оку од усева; а у место параспура, да му дају раднике за обделавање његове сопствене земље и чобане, да му стоку чувају. У косаничком и другим срезовима отимали су Турци тапије и од слободних села, па су их после продавали и господарима подчињавали; а у врањском округу, наследник Усеинов, Рамис паша, начинио је од слободног села Превалац чифлук, јер је 1876 и 1877 год. узео четвртину од сеоских усева. —

Исто тако и они Турци, који су господарлуке раније имали, нису се придржавали прописа вел. везира. Неки су узимали деветак само од пшенице, кукуруза и конопље, а неки и од осталих усева. Други опет и преко прописа узимали су осму, седму, па чак и шесту оку од свију усева. Параспур пак узимали су сви; а на виноградe неки су узимали по један, а неки и по два гроша чар. од дулума. На неким местима, поред горњег, узимали су и раднике да своје земље обделавају или су осеком узимали од сваке куће по 100 до 180 ока пшенице. — У косаничком пак срезу нису сви господари узимали деветак и параспур од сељана, а то су места где пшеница не роди: али су узимали масло и сено, и ово су сељани носили у Нови-Пазар, Приш-

тину и Куршумлију, где су им господари живели. Шта више, неки су наплаћивали и по осамдесет гроша чар. од оне куће, из које се девојка уда у друго село, а то веле, што господар села губи једног радника. —

Било је села, којих су Турци насиљем или куповином сву земљу присвојили; а било је и такових, која су и своје земље по нешто имала. Где је први случај био, село се звало „чифлук“, сељани „чифчије, а господар „чифлук сајбија.“ Ове сајбије погађали су се са сељанима: колико и шта да им дају, па да земљу обделавају. Према приликама и својству земље (плодне или неплодне) услови су различни бивали; на које, ако нису чифчије пристали, чифлук сајбија би их протерао и друге на њина места настанио: а ако ово није могао чинити, што није могао наћи друге, људе онда је помоћу власти силом принуђавао сељаке, те су му земљу радили и по онолико давали, колико је он захтевао. На неким местима узимали су чифлук сајбије половину, а на неким трећину, четвртину или петину од свију усева. Но било је случајева, где је Турчин, ако му је било могуће наћи слугу, средством ових земљу обрађивао. И ово су чинили понајвише Арнаути мухамеданци, који су и сами земљорадници. —

У варошима, особито у Врањи, многи су Хришћани подизали своје куће, дућане и винограде на турској земљи са погодбом, колико кирије годишње да плаћају Турчину за заузето земљиште, или колики део винограда да припадне Хришћанину, што је виноград подигао. — Ова кирија није се смела мимо првобитне погодбе повишавати, но неки Турци нису се тога придржавали, па су више наплаћивали. —

Ми смо у кратко и у опште изложили: какви су односи Хришћана били и шта су и колико давали у гос-

подарлуцима или агалуцима и чифлуцима. Но да би свеколика давања Хришћана потпунија била, навешћемо овде: шта су Хришћани и Турској држави давали и плаћали.

Те су дажбине ове: (¹)

1. Порез или „вергију" плаћала је свака мушка глава од 16 до 60 год. старости. Овај је наплаћиван осеком од села, па је после разрезиван на сељане по имућности од 20 до 200 гр. чар. Но поред овог редовног пореза ударан је према потреби и прирез по саразмери наплаћеног данка;

2. Војница или „беделат аскерије" по 28 гр. чар. Ово је замена за војнике, јер Хришћани нису у војску узимани;

3. Данак на овце и козе „беглик" по 100 пара чар.; од главе, а на свињче од 3 до 8 гр. чар., како у ком времену.

4. Десетак, т. ј. десету оку од свију хранећих усева и зелени;

5. На сваку оку дувана, осим десетка, плаћали су као неку царину по 3, а као регал по 10 гр. чар. од оке;

6. Од сваке воћке наплаћивано је од 1 до 5 гр. чар., према узрасту дрвета, па родило оно, или не;

7. На винограде са воћем или без овога плаћало се од дулума по 100 п. чар., а негди по 8 и 10% од добивеног пића, па било да га домаћин прода или у кући потроши. Но по негди остављано је по 100 до 200 ока без одбитка процента за домаћу потребу;

8. На земљиште бостаном засејано по 10 гр. чар. од дулума;

(¹). Види и 134. страну «Краљевине Србије» од М. Ђ. Милићевића.

9. На забране, гувништа и воденичишта према величини ових. Но ако воденица постоји, онда још од сваког витла по 100 п. чар; и

10. Данак на непокретно имање, или „емљак“ по вредности од 1.000 гр. по 5 гр. чаршиски.

Примедба. Неке од ових дажбина наплаћиване су и од Мухамеданаца, као: порез, десетак, беглик и т. д. Но и у овом Турцима се ишло на руку и нису подједнако плаћали у оба наведена округа. Арнаути, особито у планинским крајевима, врло су мало плаћали, јер њину стоку, људе и т. д. није смела ни једна власт бројати и према томе дажбине наплаћивати, него је онако узимано, како су сами казивали преко старешина њихових фисофа. —

Ми смо у опште описали ток и постојавше аграрне односе земљоделаца и њихових давања у топличком и врањском округу. Но држимо, да ће од значајне користи и поуке бити, ако поименце изложимо: колико је у ком округу и срезу било села под господарлуцима или агалуцима; колико је слободних села било; колико је села било мешовитог житељства, Хришћана и Мухамеданаца; и колико је чисто арнаутских села било? У исто време назначићемо по могућству и број домова у сваком селу постојавших.

I. ОКРУГ ТОПЛИЧКИ.

А. Села, која су господаре имала ова су:

I. СРЕЗ ДОБРИЧКИ.

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
1.	Градиште	23
2.	Балајинац	48
3.	Батушница	29
4.	Крушци	29

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
5.	Бресница	72
6.	Дудулајци	18
7.	Мрамор	27
8.	Бажина	30
9.	Баличевац	38
10.	Облачина	15
11.	Лепајци	18
12.	Брест	24
13.	Мерошина	15
14.	Крајковци	55
15.	Биљег	19
16.	Балиновац	12
17.	Арбанаси	23
18.	Бугариновац	14
19.	Петровац	10
20.	Девча	6
21.	Микуловац	16
22.	Костаница	24
23.	Клисурица	4
24.	Пејковац	30
25.	Ђакус	27
26.	Бучић	20
27.	Самариновац	16
28.	Д. Расовача	16
29.	Г. Расовача	10
30.	Костадиновац	15
31.	Вољчинац	25
32.	Смрдић	11
33.	Глашинац	13
34.	Подина	18
35.	Мекиш	27
36.	Орљане	46

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
37.	Држановац	20
38.	Шарлинац	25
39.	Г. Црнатово	16
40.	Грудаш	8
41.	Топоница	10
42.	Дреновац	11
43.	Међа	15
44.	Кочане	60
45.	Пуковац	121
46.	Драшковац	20
47.	Шаиновац	20
48.	Дољевац	6
49.	Бадњевац	30
50.	Д. Црнатово	18
51.	Јасеница	18
52.	Речица	20
53.	Житорађа	52
54.	Лукомир	30
55.	Влахово	17
56.	Појата	4
57.	Ново Село	6
58.	Д. Стржава	6
59.	Г. Стржава	26
60.	Бабин Поток	17
61.	Ђуковац	12
62.	Бела вода	10
63.	Водица	6
64.	Сеченица	70

Свега 64 села, са 1.514 дома.

2. СРЕЗ ПРОКУПАЧКИ.

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
1.	Д. Речица	22
2.	Пашинац	9
3.	Д. Трнава	30
4.	Рељинци	24
5.	Г. Трнава	18
6.	Поток	21
7.	Баботињци	13
8.	Д. Плана	8
9.	Г. Речица.	5
10.	Г. Вресница	10
11.	Г. Топоница	3
12.	Д. Топоница	29
13.	Концељ	16
14.	Церовица	5
15.	Манастирци	6
	Свега 15 села са	219 дом.

3. СРЕЗ КОСАНИЧКИ.

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
1.	Љутова	6
2.	Бозољин	28
3.	Бело Брдо	16
4.	Лесково	8
5.	Миоковић	14
6.	Планиница	4
7.	Марушић	5
8.	Влажево	10
9.	Градац	10
10.	Бело Поље	11
11.	Иричић	12

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
12.	Жалица	7
13.	Кнежево	11
14.	Д. Левић	20
15.	Д. Микуљана	9

Игриште и Бардус разбегла се од арнаутског напада, па се није могло дознати, колико је кућа било.

Свега у 15 села било је 171 дом.

4. СРЕЗ ЈАБЛАНИЧКИ.

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
1.	Пертате	66
2.	Тогочевац	38
3.	Цекавица	23
4.	Пусто Воиловце	10
5.	Врановци	18
6.	В. Воиловце	25
7.	Лугаре	14
8.	Ждеглово	22
9.	Коњина	24
10.	Лебане	22
11.	Шилово	32
12.	Прекопчелице	25
13.	Штулац	12
14.	Гегља	10
15.	Г. Вријање	3
16.	Стубла	8
17.	Ђинђуша	19
18.	Бојник	22
19.	Драговац	26
20.	Придворица	16

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
21.	Плавци	6
22.	Граница	9
23.	Дубово	5
24.	Црквица	10
25.	Г. Коњувци	2
	Свега у 25 села било је	467 домова.

Кад се све наведено у једну суму скупи, онда је у топличком округу било 119 села и 2.371 кућа, које су господаре имале и деветак им давале.

Примебда. У многима од наведених села било је по нешто и арнаутских кућа, које нису у горње бројеве домова урачунате, јер нису деветак и т. д. давале.

Б. Слободна села.

1. У СРЕЗУ КОСАНИЧКОМ

1. Бавниште
2. Ковизла
3. Боранци
4. Домишевина
5. Бадуње
6. Чакатаре
7. Ђерекаре
8. Витоши
9. Бабица
10. Судимље
11. Мерћез
12. Магово
13. Г. Левиће
14. Трећак
15. Мала Река
16. Шаимбаре
17. Паваштница
18. Г. Луково
19. Д. Луково
20. Штава
21. Мрча
22. Требиње
23. Пардусе
24. Сеоце
25. Калиманце
26. Бачиће

Свега 26 села

2. У СРЕЗУ ЈАБЛАНИЧКОМ.

Бошњаци, Ђеновац и Шумане. Свега 3 села.

Примедбе. 1. Колико је домова било у ових 29 слободних села нисмо могли дознати за то, што њихови односи нису ни испитивани. А било би ипак вредно, да је се и ово сазнало, јер би се онда могло приближно дознати: колико је у топличком округу свега домова било.

2. Ова слободна села звала су се тако, што нису имала господаре да им деветак и т. д. дају, него су само државне дажбине давала; и

3. У добричком и прокупачком срезу сва су села била под господарима за то, што су она, по нашем мишљењу, била Турцима приступачнија па су их лакше могли принудити, да се подчине и деветак дају. —

В. Арнаутска села.

1. У СРЕЗУ ЈАБЛАНИЧКОМ.

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
1.	Врновац	9
2.	Гргуровац	20
3.	Поповац	30
4.	Рујинковац	29
5.	Мијаилица	10
6.	Драги Део	16
7.	Злата	6
8.	Кожинци	7
9.	Мачина	5
10.	Гласовик	10
11.	Бублица	48
12.	Статовац	27
13.	Житни Поток	11
14.	Брестовац	39

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
15.	Магат	27
16.	Ображдa	14
17.	Вуизново	2
18.	Славник	14
19.	Ивање	30
20.	Лазане	10
21.	Турјане	20
22.	Орање	3
23.	Речица	16
24.	Слишане	45
25.	Мајковац	8
26.	Боринци	15
27.	Чуковац	10
28.	Д. Коњувце	16
29.	Лагатинце	3
30.	Боровац	10
31.	Маћедонце	20
32.	Редкоцер	110
33.	Сврбча	25
34.	Мркоња	20
35.	Богуновац	15
36.	Пероштица	10
37.	Лепоштица	20
38.	Пусто Шилово	40
39.	Копрен	25
40.	Стубла	40
41.	Несушта	20
42.	Браишор	10
43.	Љеца	6
44.	Мискич	30
45.	Секирач	40
46.	Враина	20

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
47.	Тулар	15
48.	Драинци	20
49.	Гајтан	10
50.	Равниште	10
51.	Црводик Шилово	30
52.	Вртоп	8
53.	Грбовница	10
54.	Црни врх	15
55.	Рафуна	16
56.	Дедић	10
57.	Негосеље	3
58.	Маровце	30
59.	Мушица	20
60.	Грабовце	17
61.	Власа	10
62.	Шаич	15
63.	Дрводељ	20
64.	Сковрца	15
65.	Бувце (остали)	33
66.	Равна Бања	20
67.	Радељце	15
68.	Газдара	15
69.	Каменица	10
70.	Сирчје	3
71.	Клаићи (не зна се)	—
72.	Кривача (остали)	3
73.	Врбовац	3
74.	Мрвеш	3
75.	Корбевац (не зна се)	—

У 75 села, свега 1340 домова.

2. У СРЕЗУ ДОБРИЧКОМ:

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
1.	Топоница (не зна се)	—
2.	Асановац „ „	—
3.	Пасјача „ „	—
4.	Добротић „ „	—
5.	Бучинац „ „	—
6.	Губетин „ „	—
7.	Бедиње „ „	—
8.	Божурња „ „	—
9.	Петровац	11
10.	Клисурица	11
11.	Костаница	6
12.	Цигољ	16
13.	Микуловац	11
14.	Г. Кординац	8
15.	Д. Кординац	9
16.	Бајчинац	10
17.	Дешулово	26
18.	Д. Девча	10
19.	Ново Село (не зна се). . . .	—
20.	Момчило „ „	—

Колико се дознало у 20 села, свега 118 домова.

3. У СРЕЗУ ПРОКУПАЧКОМ:

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
1.	Точане	40
2.	Грабовац	13
3.	Брес	10
4.	Пискаљ	20
5.	Ђушинци	20

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
6.	Г. Коњуша	20
7.	Вича	20
8.	Шишмановац	18
9.	Гаиновац	20
10.	Прекадин	70
11.	Смрдан	10
12.	Пестиш	20
13.	Буколорама	10
14.	Г. Бајиштица	15
15.	Д. Бајиштица	10
16.	Обртинци	20
17.	Јабучје	10
18.	Ргаја	40
19.	Широкоњево	10
20.	Крушевица	10
21.	Арбанашка	20
22.	Трнов лаз	10
23.	Богујевац	6
24.	Кованлук (не зна се)	—
25.	Бумбурек „ „	—
26.	Д. Сварча „ „	—
27.	Прекаштица „ „	—
28.	Орашац „ „	—
29.	Д. и Г. Ресинци	30
30.	Вел. Плана	150
31.	Омеровац	20
32.	Орашац	3
33.	Г. Јошаница	70
34.	Претрешња	32
35.	Шуљемане (не зна се)	—
36.	Предворица	35
37.	Сварча	30

СЕЛА	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ ДОМОВА
38.	Д. Јошаница	15
39.	Алабана	15
40.	Д. и Г. Драгуша	55
41.	Претежан	15
42.	Међуана	20
43.	Д. Врбовац	10
44.	Г. Врбовац	20
45.	Попова	21
46.	Блаце	30
47.	Стубаљ	50
48.	Г. и Д. Пребреза	20
49.	Ђуровац	8
50.	Цепница	7
51.	Чучала	13
52.	Сибница	25
53.	Г. и Д. Трбуње	25
54.	Барбатовац	35
55.	Г. и Д. Гргуре	65
56.	М. и В. Кутловац	8
57.	Мусаћ	12
58.	Рашица	10
59.	Цукела	3
60.	Коњува	30
61.	Вишесело	6
62.	Прескочња	3
63.	Тмава	35
64.	Чунгулб	12
65.	Бачиновце	10
66.	Потурчаја	15
67.	Спанци	28
68.	Калудра	15

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	КОЛИКО ДОМОВА
69.	Баце	30
70.	Г. и Д. Плочник	15
71.	Туларе	20
72.	Суводол (черкеско)	200
73.	Д. Коњуша	70
74.	Белоњин	70
75.	Бресничић	70
76.	Мађере	20
77.	Кончић	40
78.	Прекопуца	20
79.	Древина	15
80.	Мршељ	6
81.	Дреновац	10
82.	Булатовац	25
	Свега у 82 села	2.059 домова.

4. У СРЕЗУ КОСАНИЧКОМ.

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	КОЛИКО ДОМОВА
1.	Бралово	6
2.	Мачковац	20
3.	Товрљан	20
4.	Куч	8
5.	Лозна	3
6.	Кострат	15
7.	Каменица	5
8.	Висока	12
9.	Лубница	20
10.	Гуривица	15
11.	Механа	15
12.	Полом	5
13.	Власа	30

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	КОЛИКО ДОМОВА
14.	Дежишка	5
15.	Рап	3
16.	Буринци	4
17.	Калудра	2
18.	Купило	20
19.	Зебица	8
20.	Кула	5
21.	Вучјак	3
22.	Прекорађа	2
23.	Раковица	4
24.	Вагрмен	2
25.	Кутлат	3
26.	Мачја Стена	20
27.	Рудари	15
28.	Вова	5
29.	Љуша	25
30.	Орача	20
31.	Погаштица	20
32.	Водица	6
33.	Орлиште	3
34.	Матарова	2
35.	Шама Лука	5
36.	Мировци	3
37.	Васичевци	4
38.	Трпеза	10
39.	Заграђа	5
40.	Свињиште	3
41.	Мирочица	20
42.	Врело	6
43.	Г. Шатра	15
44.	Жагрова	25
45.	Ребелица	7

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	КОЛИКО ДОМОВА
46.	Бањска	4
47.	Д. Шатра	2
48.	Трмка	15
49.	Буњаци	16
50.	Дубиновци	12
51.	Тачевац	10
52.	Дуги До	10
53.	Гесолица	20
54.	Лугиђ	2
55.	Дуга Лука	10
56.	Греболице	12
57.	Водинци	25
58.	Космача	13
59.	Пљаковиће	17
60.	Бело Поље	30
61.	Данковићи	6
62.	Тиовци	7
63.	Г. и Д. Крчмари	10
64.	Сагоњево	25
65.	Селово	4
66.	Жуче	14
67.	Перуника	9
68.	Влашња	20
69	Пачарађа	4

Свега у 69 села са 751 дом.

Примедбе. 1. У целом округу топличком, колико се могло дознати, било је 246 села арнаутских са 4.263 дома, међу којима била је по где која и хришћанска, но она није изузимата;

2. Колико је било арнаутских кућа, није тако важно; али знати: колико је било села и како су се ова звала, тим

је важније, што су Арнаути, кад су се населили у српска села, врло многа имена староседилаца Срба задржали, што се из напред изложеног види;

3. Многа села арнаутска раселила су се бегајући испред наше војске, а има доста и таквих, која су се после иселила. По нашем мишљењу штета је велика, што је се ово последње догодило и што их није наша власт задржала, јер не би толико нападали на нашу границу, нити би тако осветољубиво гонили Србе под турском влашћу оставше; — и

4. У овом округу, колико је познато, било је и три насеобине черкеске: на Мрамору, у Прокупљу и у Суводолу. Колико је пак домова било, у прве две насеобине, није се могло дознати, а у трећој је било око 200 домова за то је у списку имена села и ова стављена при свем том, што је она још у почетку рата протерана и куће спаљене.

II. ВРАЊСКИ ОКРУГ

А. Села под агалуцима бивша, и то само у срезу пољаничком.

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	КОЛИКО ДОМОВА
1.	Ушевци	30
2.	Урманица	24
3.	Бистрица	8
4.	Големо Село	158
5.	Несврта	25
	Свега 5 села са	245 домова.

Из наведеног види се, да је у овом округу врло мало села било под агалуком, па и ова нису сва давала агама онолико и оно, као што је то у топличком округу било. Тако н. пр. Големо село нагонила је власт, те је неком Асад бегу давало 2.000 ока пшенице, и више ништа, па га није за господара ни признавало. —

Б. Слободна села.

1. У срезу пољаничком.

ИМЕ СЕЛА

1. Прибој
2. Островица
3. Стубал
4. Белановци
5. Белишево
6. Бачвиште
7. Куново
8. Солачка Сена
9. Костомлавица
10. Срнећи Дол
11. Јагњило
12. Брестово
13. Репинци
14. Г. Јабуково
15. Д. Јабуково
16. Јастребац
17. Рдово
18. Летовиште
19. Зебинци
20. Дреновац
21. Сећирде
22. Смиљевић
23. Власи
24. Рођаци
25. Станци
26. Градња
27. Крушева Глава
28. Стрешак
29. Мијаковци
30. Студена
31. Тумба
32. Мртвица
33. Кораћевац
34. Грaово
35. Репиште
36. Теговиште
37. Ореовица

Свега 37 села

2. У срезу пчинском.

1. Тесовиште
2. Обличка Сена
3. Струганица
4. Гумериште
5. Бојиндел
6. Преображење
7. Г. Отула
8. Буштрање
9. Буљесовци
10. Лепчинци
11. Копањани
12. Русце
13. Сурдуљ
14. Ђурковица
15. Марганци
16. Пуношевци

ИМЕ СЕЛА	ИМЕ СЕЛА
17. Барбарушинци	26. Липовица
18. Наставци	27. Себеврања
19. Средњи Део	28. Богошевац
20. Лева Река	29. Клисурица
21. Г. Пребешиње	30. Кривафеја
22. Вишевци	31. Ново Село
23. Стари Глог	32. Стајковци
24. Бабина Пољана	33. Рђавица
25. Дуга Лука	Свега 33 села

3. У СРЕЗУ МАСУРИЧКОМ.

ИМЕ СЕЛА	ИМЕ СЕЛА
1. Ружићи	14. Власина
2. Кржинци	15. Топли Дол
3. Дупљани	16. Придејани
4. Манајле	17. Лични Дол
5. Битвађа	18. Крпејци
6. Вучеделци	19. Бричево
7. Г. Романовци	20. Гариње
8. Даино Село	21. Цеп
9. Кијевац	22. Сушевје
10. Мачкатица	23. Копитрци
11. Мањак	24. Љутеж
12. Гузевље	25. Бојишна
13. Лебет	26. Послојци
	Свега 26 села

Кад се ова слободна села у округу врањском у једну суму скупе, онда се види, да је свега 96 села било, која нису имала, аге и само су државне дажбине давала. Што су пак слободна остала има се приписати одважности и

издржљивости сељана, који су трпили свакојака мучења и глобе од власника турских, да их подчине, али се ипак нису дала, идући на тужбе и самој порти. —

В. Мешовита села, у којима су имали Хришћани и Мухамеданци своје баштине, или су први само куће своје имали, па су турске земље по погодби обделавали. Та су села:

1. У СРЕЗУ ПЧИНСКОМ.

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	КОЛИКО ДОМОВА
1.	Суви Дол	10
2.	Г. Балиновац	18
3.	Собина	45
4.	Д. Врања	28
5.	Шапранци	45
6.	Г. Нерадовци	25
7.	Д. Нерадовци	50
8.	Павловци	40
9.	Рибинци	23
10.	Стропско	6
11.	Дубница	80
12.	Содерце	28
13.	Миливојци	11
14.	Катун	35
15.	Бунушевци	20
16.	Давидовци	32
16.	Д. Вратогош	68
18.	Г. Вратогош	55
19.	Бели Брег	10
20.	Купинице	16
21.	Д. Трепешиње	113
22.	Д. Жабско	42
23.	Преображење	100

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	КОЛИКО ДОМОВА
24	Д. Отула	16
25.	Коњско	28
26.	Буштрање	150
27.	Ново Село (Жбевци)	35
28.	Црни Луг	28
29.	Бок	40
30.	Ратај	74
31.	Златокоп	40
32.	Тубужде	113
33.	Луково	65
34.	Луковац	96
35.	Топлац	56
36.	Бујковац	72
37.	Паневље	25
38.	Корбељац	70
39.	Превалац	12
40.	Крива Феја	86
41.	Ново Село	52
42.	Изумна	40
43.	Бања	58
44.	Кумарево	27
45.	Првонек	80
46.	Сливница	43
47.	Моштаница	75
48.	Бресница	17
49.	Ранутовци	13
50.	Клашница	28
51.	Мечковац	8
52.	Сувојница	70
53.	Полом	26

2. У СРЕЗУ МАСУРИЧКОМ.

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	КОЛИКО ДОМОВА
54.	Бацијевци	22
55.	Лескова Бара	17
56.	Загушани	22
57.	Длугојница	8
58.	Д. Романовци	31
59.	Прекодолац	30
60.	Козница	15

3. У СРЕЗУ ПОЉАНИЧКОМ.

61.	Смиљевић	39
62.	Стубол	94
63.	Мазарађ	28
64.	Јаовац	60
65.	Равна Река	40
66.	Кацапун . . . . . . , . .	30
67.	Калиманци	25
68.	Д. Балиновци	7
69.	Сува Морава	27

Свега у 69 села 2.938 домова.

Ова села. као што имена показују била су сва српска. Но мухамеданци, особито Арнаути насељавајући се у њих, заузимали су и отимали од сељана земљу, а тако су неки Хришћани остали са по нешто своје баштине, а неки ни мало такове нису имали, али суим остале окућнице, као својина. Оставши без земље морали су турске обделавати по погодби на 3. 4. и 5-ину. Шта више, има у овом округу и такових села, у којима Хришћани живе са турцима, а немају ни своје окућнице, него живе онако, (као слуге) и раде турску земљу по погодби.

Та су села ова:

БРОЈ	ИМЕ СЕЛА	БРОЈ КУЋА
1.	Рашка	6
2.	Пљачкавица	4
3.	Доброшево	14
4.	Декутинци	24
5.	Врбово	16
6.	Житорађа	9
7.	Алакинци	9
8.	Масурица	22
9.	Јелашница	7
10.	Сурдулица	38
11.	Буновац	2
12.	Луковац	2
13.	Лепеница	13
14.	Дреново	5
15.	Кукавица	8
	Свега 15 села са	179 кућа

Општи преглед.

1. У округу топличком било је свега 394 села.
2. „ „ врањском „ „ „ 189 „

Опште примедбе. 1. Предизложени податци основани су на извештају комисије, која је аграрне односе испитивала 1879. год.; на извештају друге комисије, која је испитивала села и земљиште, на ком су Арнаути живели; на белешкама полицијских власти; и на казивању појединих људи, који су тамо живели и прилике имали да сазнаду сва села и њихове становнике. Међу таковим зналцима био је и члан аграрне комисије почивши Харитон Микић, особито за врањски округ, јер је више година био турски рачуновођа у Врањи, па водећи књиге, познавао је сваког села стање и његове односе;

2. У напред изложени број домова нису ушле прокупачке, куршумлијске и врањске куће, јер варошани нису били под

господарима и агама, те да им деветак итд. дају, и само су државне дажбине давали. У Куршумлији није ни једне српске куће било, а у Прокупљу и Врањи становништво било је мешовито; и

3. Кад се у обзир узме, шта су и како су Турци и њихове власти са Хришћанима поступале, и кад се зна, да порта није била свагда у стању а и вољна, да стане на пут самовољи и насиљу Турака, — онда је извесно. да би Хришћани кроз мало година остали без икаквог имања, или би сви потпали под господаре и аге, да их није наша војска ослободила. И ово је тим вероватније, што је порта у потоње време почела насељавати Черкезе и Татаре међу Хришћане, који су веће крвопије били и од самих Турака и Арнаута. —

ДОДАТАК

За карактеристику положаја и односа Срба у врањском и топличком округу за време турске владавине неће с горег бити да овом приликом наведемо и неке догађаје, које су нам причали савременици и очевидци.

У Врањи било је много зулумћара, који су убијали Хришћане на улицама и у по дана. Жалбе због овога допрле су и до порте, која нареди, да Омер паша, кад је оно ишао на Босну (1850), да тамошњу властелу и и друге Мухамеданце доведе у покорност султану, сврати у Врању и месне зулумћаре казни. Омер паша дошавши под Врању утабори аскер (низаме) у пољу врањском, а он дође у град (варош). Чим ово буде позове к себи 30, које Турака које Хришћана, и почне им говорити: „Високом девлету дошло је до знања, да овде има зулумћара и силеџија, који заповести високе порте не слушају; за то хоћу да кажете: који су то зулумћари?“ За овим почне их редом питати, да му их поименце кажу.

Но сви му редом одговоре: „Нема, честити пашо, код нас зулумћара!“ На то им Омер рекне: „Кад је тако одласте!“ Међу тим уочио је међу позватима једног старца Хришћанина, па кад се добро сиркне, пошље свог повереника, да старца доведе к њему, но ни он ни старац ником ништа о томе да не казују. Кад старац дође пред пашу упита га Омер: «Јеси ли ти рођен у Врањи?“ Старац: „Јесам!“ „А јеси ли непрестано живио у Врањи?“ Јесам! Кад ово чује Омер паша настави даље овако: „Ти, старче, знаш, који су то зулумћари овде у Врањи, па хоћу право да ми кажеш њина имена, и ако слажеш, одма ћу те обесити, а ја већ знам, који су то?“ На ово ће старац рећи: „Не смем, честити пашо, јер ће ме Турци одма убити!“ Но Омер ослободи старца овим речма: „Не бој се ништа, ја ћу те научити шта да радиш, па ти нико ништа неће!“ Овим пашиним речима ослобођен старац почне редом и поименце казивати: који су то зулумћари. И кад их је око 30 именовао и паша њина имена записао, онда Омер извади златну меџидију и пружи је старцу са речима: „Иди сад кући, али да се ниси усудио да коме год кажеш да си код мене био, јер ћеш одма погинути!“ —

Кад сутра дан сване Омер паша позове све оне Турке, које је као зулумћаре пописао, па их у ланце окује и у Цариград пошље; а сви се Врањалије зачуде, како је и одкуда паша дознао за зулумћаре и силеџије! —

Овај поступак Омер паше заплашио је Турке, те неко време нису смели тако јавно убијати Хришћане. Но кад се ово мало позаборавило, почели су опет Турци злостављати и убијати Хришћане. Ово потврђује један случај, који је се догодио у Врањи за време српске владе 1879. године.

Пред наш рат с' Турском убије Турчин једног Србина Врањалију, који је и деце имас. Кад је Врања дошла

под српску власт, онда су узети у војску и регрути из Врање, међу које дошао је и син убијеног Србина. Па како су Турци одма 1879. год. почели долазити и своја добра продавати, дође и тај Турчин у Врању, који је реченог регрута оца убио. Како Врањалије дознаду за долазак тог зулумћара и убица, договоре се да га убију. И доиста, кад је тај Турчин ишао чаршијом, нападну га батинама и убили би га, да га нису неки, који нису Врањалије, отели и у начелство одвели свог крвавог. Кад га у начелству упитају: ко га је био и на кога се тужи? Турчин одговори: „Јок вала, ништа нећу, но молим да ми се да пратња до турске границе!“ Власт хтедне одредити неколико Врањалија да га отпрате; али Турчин викне: „Не, они ће ме убити у путу, но нека ми се да аскер за пратњу!““ Начелство увиђајући и само, да би се то могло догодити што Турчин каже, ступи у споразум са војеним старешином у Врањи и одреде неколико војника, да Турчина отпрате до турске границе. Кад одређени војници дођу да Турчина прате, онда један приступи старешини и рекне: „Ја не могу овог Турчина пратити јер ми је оца убио!“ Старешина, дознавши да је то истина, рекне: „То је било за време турске власти, а сад је српска и ти си војник, па си дужан слушати!“ И тако је он морао убицу очевог пратити и чувати да га когод не убије. —

Поред наведених насиља и неправди, што су их Срби трпили, дошла је још једна несрећа за њих.

Кад се бугарска егзархија установила, потпадне под њу и врањски округ. Владика врањски призна егзарха и почне га у цркви спомињати. Поред овога нађе се и неколико Бугаромана, који стану гонити српске учитеље и српске књиге, и ове замењивати са бугарским. Срби се противу ове неправде одупру и оду турској власти на жалбу. Кад тамо дођу, турски власници почну их питати: „Шта

Српска села никад нису долазила у сукоб и свађу са арнаутским селима, као што је то бивало између самих арнаутских села. Ови сукоби Арнаута бивали су понајвише због синора између једног и другог суседног села и због воде, која протиче кроз та села. Кад се догоди сушна година, онда би горња села крај речице лежећа одвраћала воду и њом своје ливаде и баште заливала тако, да доња села на истој речици постојећа нису ни толико воде добијала, да своју стоку напоје. У таковом случају села се (фисови) заваде и побију тако, да често више људи с једне и с друге стране погине. Кад се ово догоди, онда ни једна душа из једног у друго завађено село не сме отићи, јер ће одма погинути, и ово траје донде, док се не помире. А да би се ово постигло, не иду власти, него се одма нађе какав познат Арнаутин из другог села, па као посредник, отиде старешинама завађених села и склања их да се помире. Кад ово постигна и реч му (бесу) даду, да хоће да се мире, онда посредник дође у одређено време на удут оба села, а тако и старешине завађених села. Али пре, него ће се ови приближити посреднику, поиздаље викну један другом: „Беса!“, и кад обојица један другом даду реч, онда дођу посреднику и ту се договоре, како да се помире.

Посредник предложи обично једног, или највише тројицу старих Арнаута из других села, да им спор пресуди. И кад на ово, једно или друго, пристану старешине завађених села, онда посредник иде изабраном судији (или

давине давали и таксе наплаћивали, потврђивале су те лажне тапије без јасног описа границе, величине и суседа продате земље, а то је требале да чине и по самим законима нашим. — Због овако неправилног рада произишле су велике парнице између суседних села и купаца на обострану штету, а у корист Турака, који су новце однели.

судијама) и замоли га од стране завађених, да им спор пресуди, говорећи, да он, као стар човек, неће губити душу, да им криво суди. Изабрани судија радо се прими тог посла али с тим, ако су завађени дали реч, да ће пристати на оно, што он за право нађе. Кад од повереника добије потврду за ово, он онда заједно са овима иде на већ одређено место, и ту, пошто завађене стра пре-слуша због чега су се завадиле, и пошто му обећају да ће на оно пристати како он за право нађе, онда судија изрекне свој суд и упита их: пристају ли на његово суђење? И кад рекну да пристају. онда је мир закључен и оба старешине иду сваки у своје село и то својим сељанима обзнане. За овим може сваки из једног у друго завађено село ићи и никога дирати не сме.

Ако је спор због удута, онда се овако поступа: судија узме рало или мотику, па идући са парничарима и посредником онуда, куда мисли да синор буде и закопава по мало овде онде. Кад то сврши, онда пита завађене стране сеоске: пристају ли да удут између њиних села буде онуда, куда је он земљу закопао? И кад кажу да пристају, онда на свима местима, где је судија земљу закопао. укопају по један камен. и тада је спор око удута свршен. (1)

Београд, јануара 1889.

Др. Милован Спасић,
члан државног савета у пензији.

(1) Овај обичај суђења, држимо, да су Арнаути примили од Срба. За доказ овога навешћемо један пример, који смо негде или читали или од старих људи слушали. За време прве владе кнеза Милоша, свађала су се нека села због синора на граници ваљев ског, ужичког и рудничког округа. Да би се завађена села поми-

рила, нареди кнез Милош, да по један чиновник из магистрата: ваљевског, ужичког и рудничког округа изуђу на лице места и границе између речених округа и синоре између речених округа и синоре између парничећих се села одреде. Ове магистратлије, као комисија, кад на спорно место дођу, позову парничећа се села да их помире и синоре између њих обележе. Комисија пробавивши неколико дана на датом јој послу није могла ништа учинити, јер сељани не пристају на оно, што она за умесно налази. Међу тим изађе један од старих људи и повиче: Знате ли. браћо, шта да радимо, кад не пристајемо на оно што комисија каже! Ајте да изберемо једног старог и поштеног човека, који неће губити душу ма за чи му драго атар, па како он нађе за право и куда он обележи синор, да сви пристанемо! На ово се сагласе сви, јер су, веле, тако и наши стари радили, па и ми хоћемо. За овим изберу неког чича Тошу из Чачка да им он пресуди.

Кад за ово чује кнез Милош повиче: Имају право људи! И одма заповеди да чича Тоша иде на спорно место и села помири. За овим, кад чича Тоша дође на оспорени удут и кад парничеће се сељане преслуша, нареди те у једну торбу мету ситне земље, па је узме и повиче: За мном људи! Па идући куда ће синор да обележи, узима по мало земље из торбе и меће је овде онде, и кад то сврши, упита завађене сељане: пристају ли да им синор буде онуда, куда је земљом обележио? И кад сви повичу: Пристајемо! онда нареди, да се свуда, где је земље из торбе метуо, белеге ударе, и да нико обележени синор не ремети.

На овај прост начин сврши се спор око синора између завађених села, а у исто време тиме се и границе одреде између речена три округа.

ЖИВОТ МАЈОРА МИШЕ АНАСТАСИЈЕВИЋА.

по његовијем биљешкама написао

Матија Бан. [1]

Било је и биће у свако доба људи, који се својим својствима и врлинама толико истичу из реда обичних људских створова, да се попну свијету на углед. Један таки Србин преселио се је 1885 године у вјечност.

Ја ћу нуживо т у кратко описати и да се одужим пријатељству, које ме је с њиме везивало, и да оставим нашим будућим нараштајима примјер човјека, који без икакве науке и вишег свјетског искуства, само својим природним даром, крипком вољом и радом неуморним знао је из ништа створити милионе, прекрилити својим великим лађама, као неком флотом, Дунав и Саву, подићи на обалама ових ријека велика трговачка смјестишта и писарнице, па на томе великом простору узети у своје руке сву солску трговину, а с друге стране стати међу прве великопосједнике Румуније.

Ванредност тога појава намеће се тим више пажњи људској, што је тај човјек поклонио, може се слободно рећи, половину стеченога блага ни цијели хуманитарне и просвјетне. Родити се сиромах и такав умријети, то је обично у свијету; родити се сиромах па се обогатити, то је већ

[1] Покојник је желио да уђу у овај животопис још многи податци, које је он био забиљежио. Ја сам о тој жељи, да како, држао рачун, али у толико, колико то допуштају књижевни захтјеви. За то сам неке ситнице изоставио, а уплео више анегдота, које ће учинити тим занимљивијим читање овога списа, што се у њима огледају и Миша и свакојаки људи онога времена.

пеђе; али родити се сиромах па се обогатити, јако обогатити, и усред велика богатства не понијети се ни скаменити срце, него га отворити невољама својих ближњих и унапређењу свога народа, то је врлина коју у свако доба, а особито у наше, кад себичност претеже, можемо назвати ванредном.

Таки је човјек био Мајор Миша Анастасијевић. Сјећаћу се свагда прилике, кад сам га први пут видио. Г. 1844 путовао сам Дунавом из Цариграда за Биоград. Онда је тај пут на пароброду трајао читавих осамнаест дана; Стали смо у Рушчуку. Ту уђе у пароброд један господин са својим оружаним пандуром и двојицом писара. Био је средњега вијека и стаса, врло окретан, дугачких брка и обрва, испод којих стријељале су оштре очи, ублажене чедним осмијехом. Њима је прелетио цијело друштво на пароброду. Сви су му се клањали, а он свакога љубазно поздрављао. Спусти се одмах у салон, на вратима којега стане пандур, а он заузе са писарима један сто, и узме им диктовати разна писма. То је трајало око два часа, а тад даде себи и својима донијети јело. Са капетаном Марком Дубровчанином дуго се и весело разговарао, па уочивши мене упита да ли сам Француз. Капетан ме позове и рече ми: господин Миша мислио је да си Француз, а ја му рекох да си наше горе лист и да те вјетар носи у Биоград, гдје мислиш остати. Миша ми пружи руку, и послије обичних комплимената рече ми: кад дођем у Биоград молим вас да ме походите, а међу тим потрудите се до моје жене и поздравите је. Тако је постало наше познанство, које се брзо претворило у пријатељство, те сам имао сто прилика да га измјерим и оцијеним.

Миша се родио 24 фебруара 1803 године на острву Поречу, који је сада запуштен, а онда бијаше доста насељен. Још му није била ни пуна година кад му умрије мати Ружа. Отац му се ожени удовицом Миљом, с ко-

јом није поживио ни пуне двије године. И тако Миша у трећој години живота остаде сам са једном маћехом на бијеломе свијету. Али та маћеха, добра и разумна, не имајући своје дјеце, пригрли га као да га је родила; докле год није одрастао она му је била прави анђео чувар.

Један виноградић од десет мотика на супротном копну Србије, а на острву десет јутара ораће земље с једном кућом плотаром, у којој је био и мален дућан, а у дућану еспапа за четири стотине гроша, то је био сав иметак оцем му остављен.

Године 1806 кад је устанак Карађорђев у велико напредовао, и Турци на све стране бјеснили, страх натјера Миљу да с Мишом пребјегне на аустријску страну. Тада побјегоше и многе наше породице из оних крајева, може се рећи у самим кошуљама. Турци су их гонили у чамцима ћа и по води, гдје је било жалосних и ужасних призора. Међу бјегунцима који срећно умакнуше био је неки трговчић Стојан Матрашлија, који чувши за Миљин дућан понуди јој се за ортака: она главницу, он труд, а добит на полак. За Миљу је то била права срећа, јер се десила на савјесна и окретна човјека.

Пошто Карађорђе концем новембра те исте године освоји Биоград наши се бјегунци и ортаци вратише у Поречь, гдје живући заједно у Миљиној кућици отпочну живо рад и трговачки и земљодјелски. Стојан је био у дућану, жене су радиле у пољу, а Миша, дат у Поречку школу 1808-9 године, ту је изучио буквар, псалтир и рачуницу. То му је била сва наука.

Тај односно лијепи живот није дуго трајао. Стојан Матрашлија умрије 1812 године. Жена му Марија подијели нађену готовину са Миљом, и остаде даље у њеној кући са својом кћерју Настом. Свакој бјеше припало по шест стотина талира и по један низ дуката. У оно вријеме и у Поречу то је био лијеп иметак. Ове су жене већ

сањале о брачној свези своје дјеце. Али худа судбина све поруши, и снове и имање.

Када Турци поплавише год. 1813 опет покорену Србију, наше се удовице склонише по други пут у Аустрију. Ту се растану: Миља да пође с Мишом у Ограђену к своме рођаку поп Јови, а Марија са Настом такође својим рођацима у Опаву. Ове двије жене, које су се биле завољеле као рођене сестре још се једном састаше на парлатории код Свињца, кад су се након десет мјесеца у Србију враћале. Пребродише заједно Дунав, па се на српској обали загрлише горко плачући, и обећавајући да ће се опет састати у Поречу. Али се та намјера не испуни. Након самих четрнаест дана и Марија и кћи јој умру у Неготину од куге, коју Турци бијаху са собом донијели. То је била прва велика жалост коју сам осјетио, говораше ми Миша.

Миља остане у Поречу, чији се становници враћаху мало по мало из Аустрије. Пошто им се свештеник, који школу држаше, још није смио вратити, то они замоле Миљу да им да Мишу за учитеља. Тако наш Миша, који је код попа Јове у Аустрији чувао овце, сад би унапријеђен за учитеља, добивајући од својих шеснаест ученика осам гроша мјесечно.

Али тај дванаестогодишњи учитељ остаде на својој катедри само мало мјесеца, до свештениковог повратка, па мораде одступити.

У то за њ чује Барјаш-ага, адакалски војвода, па га узме за писара, дајући му мјесечно десет гроша и храну. Отуд Миша, не могући гледати нечовјечна турска дјела, на скоро побјегне кући у Пореч, гдје се погоди за дућанског момка с мјесечном платом од шест гроша.

Године 1815 усљед Таковског устанка војска српска пуцаше са копна из топова на Пореч. Турци су у Поречу сјекли кога би стигли, па неки појурише и за Мишом кад је дућан затворао. Ту се он спасе својом лакоћом и при-

сутношћу духа: прескочи једно за другим три плота, и сакри се у нечију тако названу потајницу, коју су онда Срби имали у свакој повећој кући. Миља не знајући шта се с њим догодило, већ је кукала као за мртвим; али чим се спусти ноћ Миша на један пут пред њу искрсне, савије јој руке око врата, те се жалост у радост окрену.

Пошто се у Србији све стишало услед закључења мира међу кнезом Милошем и везиром Марашлијом, Миша, коме је тад било скоро тринаест година, даде се на обрађивање свога винограда на копну, гдје је и дрва потребна за кућу сјекао, па их преносио на ораници у Пореч. Поред тих послова вукао је уз Ђердап трговачке лађе, и преко љета 1816 на томе је добио 100 гроша.

Миља није имала мира видећи како се он, тек одрастао, мучи, па га је наговарала да опет ступи у службу, или бар да не раздаје сиромашним оближњим кућама, без одраслих мушкараца осталим, она дрва која је он с толиким трудом сјекао и довлачио. У овом посљедњем није могла никад успјети, а по неком времену успјела је у првом. Миша опет отиде у трговину, најприје к своме тетку с платом до 15 гроша на мјесец, па код другог неког трговца с платом до 15 гроша, па код Тенке и његових ортака који му понудише 20 гроша мјесечно. Био је веома вриједан, па су се сви грабили за њ. Код Тенке је остао најдуже, двије пуне године.

Јокса Милосављевић, ожењен Тенкином сестром, бијаше у Поречу начелник; он постави Мишу за ђумругџију скеле Дубровачке с платом од 25 гроша на мјесец, те овај замијени дућан трговачки чиновничким конаком. Иза Јоксе дође за начелника Вуле Глигоровић, који задржи Мишу, преко његове воље, двије године у ђумруку.

Кад га се овај напокон отресао и постао на своју велику радост слободан, имао је свега око три стотине гроша,

с којим новцем одважи се да отвори дућан за свој рачун.

Ето како је наш јунак наприје овчар, па сеоски учитељ, па турски писар за тим земљодјелац, дрвар и лађар, па дућански момак и ђумругџија, постао најпослије својом вредноћом самосталан трговац.

Прве је године утростручио своју малу главницу; посао му је ишао све боље и боље, те главница скоро нарасте на шест тисућа гроша. То је онда у Србији био већ приличан новац.

Год. 1825, управо кад бјеше савладана Ђакова буна, Миша се вјенчао на саме месне покладе са Христином, млађом кћерју попа Илије Урошевића из Брзаске, села до Дренкова у Аустрији. Брат Христинин Сима био је чиновник у канцеларији кнеза Милоша, овому веома угодан. Он поклони зету десет златних махмудија, а позајми му без прида двјеста талира, да их уложи у своју трговину; ну више свега вриједило је за Мишу, што је том приликом био представљен кнезу, и овому се допао.

Тад се Миша упусти у већу радњу: поче набављати стоку трговцима из Аустрије; и како су његове набавке биле тачније и јевтиније него других набављача, то му се радња у велико рашири. У исто доба предузе и трговину са јеленским роговима. На њој самој добио је четрдесет тисућа гроша.

Тад науми да на очином огњишту, у мјесто старе плотаре, подигне нову двокатну кућу, на чијем димњаку даде узидати јеленски рог. У њој дочека 1826. године свога шурака Симу и лијепо га угости. Волио је особито своју пуницу, па одреди да јој шиље у Брзаску сваке јесени једну дебелу краву за пастрму, два угојна вепра за маст, зејтина, кафе и шећера колико треба за цијелу годину. Поврх тога набави јој удобну постељу и лијеп намјештај за њену собу, а кад год би послом кроз Брзаску про-

лазио, поклонио би јој по двадесет дуката. Није заборавио ни попа Јову у Ограђени. Како је овај живио доста оскудно, поклони му 20 дуката, а одреди да му се до смрти издаје по шест дуката мјесечно, које је и тачно извршивано преко једне трговачке куће у Оршави. Доцније, 1838. год., кад је пролазио кроз Ограђену, жељан да види собу у којој је 1813. године са својом помајком провео неко вријеме, сврати се код попа-Јовине кћери Наталије, и видећи да је кућа доста опала, хтједе одмах другу начинити. Наталија и њен муж замоле га да им кућу подигне у Оршави, због дјеце коју је ваљало слати у школу. Жеља им би испуњена, купљено у Оршави земљиште, и на њему подигнута кућа, која је стала 1.200 дуката.

Већ видимо сва скоро Мишина својства и главне црте његовог карактера: особиту увиђавност, предузимљивост и неуморност у пословима, наклоност к велељепности, љубав према сродницима, велику дарежљивост, и њежно сјећање добра некад му учињена. Такав је остао до смрти.

У новој кући роди му се прво дијете, кћи Јеленка.

По одбитку свију издржаних трошкова остаде му чистих 35.000 гр., од којих потроши 7000 да набави своју прву велику лађу за пренос еспапа Дунавом. У томе послу био је тако окретан, да је једном три пута отпутовао од Поречa до Биограда и натраг, док други један Поречанин није могао него један пут. Већ првог љета добио је више него што је лађа вриједила.

Кад је при свршетку 1826 године шурак му Сима умрьо у Крагујевцу, он одмах пошље Симином брату оних двјеста талира што му их покојник бјеше позајмио без прида, додавши уз то богат поклон.

Миша сад доби и другу кћер, Персиду.

Г. 1827 отиде у Крагујевац, гдје замоли г. Петронијевића и Вулића, да израде код кнеза да буде постављен

за Дученџи-башу на Поречком Ђердапу. Оба га од тога одвраћаху, представљајући му да ће он својом вредноћом много више заслужити са трговином. Али је тешко било одвратити Мишу од ма какве намјере, а сад је имао и тај рачун, да се боље упозна са прометом трговачким и с главним трговцима на Дунаву, па се обвеже да ће за 5 година полагати годишње Поречкој цркви по 500 гроша, само да му се то мјесто да. Добије га, и тада први пут би заведен на Ђердапу савршен ред, којим се трговини знаменито олакшало. Миша је добивао од трговаца много поклона, а број мимоходних лађа удвостручио се с великом коришћу његове механе и дућана.

Кад године 1828 букне рат међу Русијом и Портом. затекло се повише турских лађа пуних соли у Текијама, гдје је у оно вријеме била наша граница са те стране Поречке Ријеке. Миша узнемирен правио је свакојаких комбинација с том сољу; али је ту требало капитала, а он не имађаше више од 48.000 гроша, нити могаше наћи у Поречу новаца у зајам, гдје, изузевши једног Тенку, најбоље газде располагаху највише са пет стотина гроша. Тенка и купи са својим зетом Јоксом двије мале лађе соли по ништавну цијену. Миша да би што више прикупио новаца узме од своје жене накит, обећавши јој да ће јој за сваки дукат вратити четири. Купи од Турака прву партију, пола за готовину, а пола на једномјесечни почек. Турци бојећи се сваки дан да их Руси не притисну, једва чекаху купца, а биоградски трговци у Поречу једва чекаху Мишу са сољу. Овај жељаше одстранити у томе лијепом промету сваког конкурента, па похита кнезу Милошу у Крагујевац, и уговори с њиме ортаклук под условом, да за половину позајмљених новаца дотјера му и сијести со у Поречу, а за другу половину да га кнез причека док со буде распродана. Од својих пак новаца купи искључиво

за свој рачун једну партију соли а двије на почек. Сад се развије његова жива окретност; ишао је неустрашив дању и ноћу кроз планине и турске логоре, те за четрнаест мјесеца сврши сву ту операцију, добивши 700 дуката. Кад је поредио у гомилу то злато на столу, позове своју помајку и жену, овој врати накит од 120 нових великих дуката (сваки је вриједио четири обична) па клекнувши сви заједно до стола, Богу захвалише.

Миша је већ имао појачи основ за већу радњу, и размишљајући како би ову распространио, смисли да купи неколико лађа са половином главнице, и ове преда поузданом реизу, а сам другу половину да уложи у радњу са стоком, правећи лој и сушећи коже, што се све у Аустрији добро продавало. На ту цијел купи дванаест лађа, и 13.000 коза, направи 28 козара на земљишту купљеном преко Дунава, гдје је сад Милановац, донесе котлове за салану, и уреди све по најбољем начину што бијаше видио по другим крајевима.

Те године зарада његова би велика. Али га из ненада снађе и велика несрећа: лед му однесе све лађе.

Чувши за то кнез Милош, понуди му на ново орта-клук; уступи му за 10.000 једну своју велику лађу, и код свога благајника Јакшића отвори му неограничени кредит.

Кад Миша у први мах дигне само 200 дуката, кнез га зачуђен упита, за што није дигао више тисућа. Он му одговори: „Господару, не ваља да ваши новци код мене леже неупотребљени; ако наиђем на већи посао, лако ћу на ваше име наћи новаца гдје год хоћу“. И већи посао би брзо нађен. Миша отиде с лађом пуном соли у Биоград, гдје со прода; за тим отиде у Шабац двапут, натовари лађу пшеницом, коју прода паши у Биограду; отуд натовари је кукурузом и похита у Видин; ту прода храну, и

врати се у Биоград са сољу. Како је већ било зимње доба, спусти лађу до Пореча и остави је на зимовнику па отиде у Крагујевац да преда кнезу рачун. Овај се зачуди кад видје да је са 200 дуката, или 6000 гроша по ондашњој вриједности, добивено за пет мјесеца 60.000. Од ове' своте одвоји 10.000 гроша и поклони их ортаку, а остало с њиме подијели на равне дјелове. Год. 1831. трговина са сољу и храном донијела је чисте добити 2000, а год. 1832. 4000 дуката. Тад је већ он код кнеза задобио потпуно повјерење.

Ове се године догоди нешто што ћу навести, јер Мишу карактерише. Кад је он био пошао у Шабац да купује храну, одсједне у Рекалићеву механу. Стари Павле Рекалић својом сиједом главом и честитим изгледом улијеваше повјерења. Имао је два сина, од којих један управљаше механом, а други трговаше са стоком. Допаднувши се сва тројица Миши, овај упита оца како му иђаше радња. Старац му исповједи са сузним очима да је на трговини штетовао и задужио се 30.000 гроша, због чега продаће му се кроз осам дана оно мало кућице и 20 јутара земље, па он остати на улици. Жалио је само што се ни том продајом неће моћи наплатити задужиоци. То дирне Мишу, те му одговори: Газда Павле, мени је Господ Бог помогао, па и ја хоћу теби. Даћу ти 30.000 гроша да их код суда положиш за дуг; а ти ћеш мени само дати твога сина Јову, да ми помогне у послу. Он ће поред мене брзо стећи толико да ми онај дуг исплатиш, па и теби да пошље новаца за даљи трговачки рад, којим ће управљати млађи ти син. На ту неочекивану срећу старац скочи на ноге, загрли Мишу и рече: мој драги, непознати брате, Бог те доиста јуче довео у моју кућу да је спасеш од коначне пропасти, а мени стару убришеш сузе. Сину му Јови бијаше 25 година, и остао је 12 година у Мишиној служби

као београдски камараш. Тим се опет подигне Рекалићева кућа.

Године 1833. побуне се погранични окрузи, који још нијесу били Србији присаједињени, те видински паша Изет-Мехмед пошље на њих војску са топовима. Тад изгибоше 430 зајечарских становника. У то вријеме и адакалски Осман-паша, син познатог крвопије Сулејмана, који је између првог и другог рата за ослобођење набијао у Виограду живе Србе на колац, поче шиљати многе пандуре у кључки срез да Србе убијају. Кнез Милош који је био испод руке све ту замутио, тад изађе енергично на среду. Отправи Мишу у Адакале са писмом на пашу да се окани убијања, иначе послаће на њ војску; отправи у исто вријеме Милутина Херу, Ајдук-Вељкова брата, и Тенку у Неготин да заузму оне крајеве, а док је сам у Крагујевцу прикупљао војску, поручи по нарочитој депутацији Порти да, ако му се за осам дана не предаду окрузи, он ће бити принуђен да их с војском заузме.

Миша срећно сврши кнежев посао у Адакалу, гдје му се паша правдаше да су се убиства догодила без његова знања, али да их више неће бити. Пошто о томе извијести кнеза он отиде са двије лађе пуне гвожђа у Калафат. Ту дозна да су Турци у Видину јако раздражени, ну и Милошем заплашени, па је сумњао да ли да тамо пријеђе. Али чувши да његов пријатељ Мола Мехмед има под доњим Ђердапом неколико лађа соли, он не хтједе пропустити ту лијепу прилику да гвожђе прода а со јевтино купи, па пријеђе Дунав са четири момка у ораници, одсједне код Мола Мехмеда, и с њиме писмено удеси продају гвожђа а куповину соли. За тим изађе са Молом, који отиде пашином ћехаји у град, а он оста шетајући се пред градом. Ту га сретне чиновник адакалског паше, неки Мехмед-ага, позна га, и ушавши у град рече паши: „Ти си с Милошем у завади,

а ја видјех његовог првог човјека гдје пред градом шета, прегледајући зидине и топове.“ То пашу разјари тим више, што је кнез Милош био већ ушао у Зајечар, гдје га војска и народ дочекаше одушевљено. Паша викне своме кавазбаши: доведи ми одмах тога ђаура да му главу одсијечем. Кавазбаша пошље по Мишу другог каваза, а сам се сврати ћехаји да му ствар јави. Ту застане Молу Мехмеда и видинског владику. Први загрли кољена другому, молећи га да измоли код паше Миши живот. Међу тим послани каваз нечовјечно гураше у град Мишу, који је мислио да му бјеше куцнуо посљедњи час. Али је владика већ био учинио своје, те кавазбаша изиђе пред Мишу и рече му, да ако се до по часа нађе у Видину изгубиће главу. Миша није ни тренутка изгубио, него је с мјеста прешао са својим момцима у Калафат.

На један пут преврне се лист. Тек бјеху прошла два часа, а исти кавазбаша донесе му у Калафат писмо од Аврама Петроновића, кнежевог министра, који му јављаше да је донио у Видин царски ферман којим се збаца Изет-Мехмед паша, а на његово мјесто долази Хусејин-ага паша, да су сви окрузи Србији уступљени, па за то да се врати у Видин, откуд ће заједно поћи у Неготин, да ту кнеза дочекају. Миша не вративши се у Видин, отиде право кнезу на сусрет. Овај га поздрави чином капетана, поклони му лијепа коња, и изда диплому овог садржаја:

Миши Анастасијевићу.

„Многостручно искуство и особита вјештина ваша у трговини воденој, к томе, познато правдољубије ваше, која су нам качества чиновници наши Стојан Симић и Вучић Перишић, први да их је при вама приликом честократног проласка свога кроз Пореч по државним дјелима чињеног примјетио, обратиле су наше књажевско

вниманије на вас, и служиле су нам к побуђењу да вас по дјелу воденог пута од Голупца до ушћа Тимока наименујемо под називанијем „Капетана Дунавског.“

„Производећи вас на ово достојанство вручавамо вам ту дужност да главно надзиранију имате над одржавањем поредка у трговини воденој на горереченом путу и да све тербе које се по дјелу ове трговине измећу трговаца реиза и таифа пореде испитујете, расправљате и рјешавате, и то све да чините у присуству два беспристрасна вешта трговца, који с вама заједно на пресуду да се подпишу. Гди сами рјешити не узмогнете, и терајуће се стране на вашу пресуду не пристану, да се канцеларији нашој односите. А свима надлежним властима србским налажемо да вама, кога ће за чиновника нашега у реченом качеству принети, сваку придјелу званија вашег нуждну рукопомоћ беспрекословно даду.“

„Надамо се с повјерењем да ће вам производије на ово важно званије служити к побуђењу ревностног старања да се како течношћу и приљежношћу тако и нарочито беспристрастијем и правдољубијем при одправљању дужности званија вашег, покажете достојним високе ове наше књажевске милости и положеног у вама повјерења, и да тако још више наше благовољеније себи придобијете и награђеније заслужите.“

У Милановцу 17. Јулија 1833. г.

Милош Обреновић,
књаз србски.

И ако је овом дипломом Миши уступљено угледно мјесто у српској држави, он је ништа мање наставио једнаком ревношћу своју трговачку радњу. Добивши на гвожђу и соли 2000 дук., купи тим новцем у Букурешту 1,000.000 ока соли и добије 1.000 дуката. Знајући да и Турска и

Русија оскудијевају у храни, набави у округу неготинском и зајечарском 600.000 ока пшенице, и сем тога купи од владе пшенички десетак, који је износио један милион ока, па сву ту храну спусти на својим лађама у Браилу. По рачунима те године (1834) Миша са 15.000 главнице заслужи 20.000 дуката чиста добитка, од којих половину даде кнезу.

Ако је Мишина срећа до сад непрестано расла, ове године (1835) одскочи на висину која му обрицаше најљепшу будућност.

По стишању Милетине, Аврамове и Симићеве буне, молдавски кнез Михаило Стурза понуди у закуп кнезу Милошу солско трговање; Миша смисли да кнеза тргне од тога посла, па му предложи да уложи своје новце у набављање већих добара у Влашкој. Он му покаже најбољи пут којим се могло приступити тому предузећу. Влада влашка тражила је у зајам 300.000 за 15 година и обрицала постотак од 18 на сто. Миша предложи кнезу да учини тај зајам обезбиједивши главницу са државним добрима, а од интереса, који би годишње износио 45.000 дуката, да купује мало по мало спахилука влашких. По Мишином рачуну толико би се спахилука набавило за 15 година, да би доносили приход од 100.000 дуката на годину. Тај би се приход добио, а главница од 300.000 дуката позајмљена влашкој влади остала би читава. Кнез опуномоћи одмах Мишу да предузме ствар, а међу тим те исте године крене се у јулу мјесецу за Цариград у походе султану Мехмеду.

На томе путу преноћи у Милановцу, гдје се већ од двије године било преселило становништво из Пореча. А већ о његовом повратку, Миша га дочека у Видину, и одведе у Влашку, да му покаже добра, која бијаше почео куповати. Вративши се у Милановац, ту Миша угости свога

господара заједно са Ћамил-ефендијом, царским комесаром, који га праћаше.

Али није било лако кнезу са свим се одрећи трговине. Он закупи у Влашкој 40,000.000 ока соли на двогодишњи извоз, па и у ту радњу уортачи Мишу заједно са Николом Ћермановм, уступајући им један део добитка, а два за себе задржавајући. Миша и Ћерман нађоше за добро да у ортаклук свога дијела приме и браћу Симиће. То је било 1836. год. Ћерман остаде у Букурешту да управља канцеларијским пословима, а Миша оде да руководи прометом по Турској. Он отвори и другу канцеларију у Рушчуку, у којој постави старога Тешу Солара. Знајући од колике помоћи може бити у трговачким пословима пашина заштита, и како се та заштита добива, он поклони видинском Усеин-ага паши 300,000 ока соли, и добије од њега препоручена писма за паше на доњим скелама.

Миша је чинио знатних поклона и другим угледнијим Турцима, али колико је имао међу њима пријатеља, имао је и непријатеља. За своју бољу личну сигурност узе у службу неког Тешу Бошњака, ванредног јуначину, који га је свуда пратио.

Од многих неугодних случајева, који задесише Мишу на његовом непрестаном путовању, ја ћу овде навести само један, који прилично осветљава и Мишу и људе онога времена.

Неки Ченг-ага био је турски пуковник, или је бар носио таково одјело, и свуда се по царевини скитао на своме вранцу, живећи од лукавства и насиља. Дође и у Крагујевац, па оде право у конак кнезу Милошу, који мислећи да тај човек путује по Србији да види како је Турцима под његовом влашћу, прими га добро и угости више дана. Ту се Миша с њим упознао. Миша први оде за Милановац а Ченг-ага стигне га на путу, праћен једним срп-

ским суруџијом, који је носио државну пошту за исту варош. Ту суруџија, имајући уморна коња, замоли Мишу, да прими поштански пакет, како би се он могао свратити својој кући, која је ту близу била. Миша му учини љубав, али се Ченг-ага на њ раздера говорећи му: „Море, како можеш оставити ме без калауза који ми је дат, пошто ја не знам пута?“ Миша га утиша узимајући га са собом на кола, али кад стигоше у Милановац, не хтједе га примити у своју кућу, него га упути у механу. Ту Ченг-ага нађе мјесног капетана, па се и њему за госта натури, али би одбијен. Турчин љутит мораде у механи преноћити, па се сутра дан крене за Виоград.

Ту је пијанчио више мјесеца и толико нереда починио, да га биоградски паша напокон протјера са пријетњом да ће му главу осјећи ако се икад више појави у Србији. Прогнаник путујући низ Дунав заустави се у Милановцу, и изиђе у варош, носећи са собом једну кутију хајвара и стакло ракије од пет ока, па руча у кавасовој механи. Миша је тад зидао кућу преко пута од механе, па и он дође на каву. Угледавши Ченг-агу назва му Бога, али овај ништа не одговори, него наручи оку вина, коју кад добије рече механџији: док испијем то вино оног ћу ђаура исјећи на комаде. Миша изиђе на ћошак пред механу и ту је мирно пио каву. Кад ето ти Ченг-аге, који сједне спрам њега и викне: Бре ђауре, шта ти љетос отјера мога калауза? Миша му срдито одвикне: „Магаре једно, затвори уста, иначе ја ћу ти их таки затворити.“ Свађа се изроди и Турчин викне: „Живио сам 54 године и никакве вајде нијесам видио у животу; данас дођох нарочито амо да ти главу одсијечем!“ па то рекавши полети руком на сабљу. Није је био ни до половине извукао а Бошњак Теша ухвати га острага за обје мишице док други Срби који се ту десише истргоше му сабљу из руке. Миша га даде затворити

у тамницу, гдје му донијеше са лађе његове бисаге кључем затворене. Кључа није хтео никако дати да му се ствари попишу, него га стисне у шаку говорећи: „Ни педесет ђаура не могу ми овај кључ из јуначке шаке истргнути.“ Али је сам Теша за то био довољан; а кад Турчин узе псовати Србе и њихову вјеру, ови га везаше, па одбивши му 50 батина, одвуку га на лађу и пошљу низ Дунав. Тај делија оконча мало доцније свој скитнички живот у Цариграду.

Г. 1837. Мишу снађе велика жалост; премину му добра и вриједна помајка Миља, коју сахрани поред цркве, која је онда била од дасака.

Годину доцније, пролазећи кроз Ограђену, сврати к Наталији кћери познатога нам попа Јове, да види кућу у којој бјеше провео као дијете неко вријеме. Нађе је доста опалу, па је хтио да је сруши и нову подигне; али на молбу Наталије и њеног мужа купи им плац у Оршави, и ту им подигне кућу, која га је са намјештајем стала 1.200 дуката. Све им поклони као задужбину своје покојне помајке, па оде испраћен њиховим благословом.

Миша је већ био стекао велико имање. Живио је у пријатељству са видинским Усеин-ага-пашом, о коме је оставио неколико биљежака вриједних да се спомену. Усеин био је други старјешина Јаничара, и ове је по налогу султана Махмуда истребио. Висока стаса, доста пун и ванредно одважан бјеше увјерен да се оно војинство послије знаменитих услуга царевини учињених било преживјело и постало свакому опасно, па је радо пружио руку султану да се коначно уништи. Познат је ужасан начин којим је то крваво дјело извршено. У току извршења Усеин је по два и три пута на дан носио Султану извјештај о свему што се догађа. Султан би га питао: Усеине, како ствар иде? Хоће ли ту још бити много посла? А Усеин на кољенима причаше му све мијене оне страшне катастрофе.

Кад је све било свршено он ступи пред султана и рече му: „Изгибоше сви Јаничари, само још два остају у животу.“ „А који су то?“ викне срдито султан. На што ће Усеин: „Ја твој роб први сам, а други си ти, господару.“ Султан се насмијеши, к себи га подигне и загрливши га рече му: „Нас двојица баш сада треба да живимо и царевину препородимо.“

Усеин је показао Миши хаљину, коју је онда на себи носио; била је сва куршумима изрешетана; показао му је и благо што га бјеше оном приликом захватио; ту је било мноштва скупоцјених сабаља, бурмутица, часовника, прстена и колајна дијамантима обасутих, искићених хаљина и лакуршалова, од којих сваки је вредио до 2.000 — Кад год би Миша долазио у Видин; морао је код паше ручавати. За сто се сједало у шест часова у вече. За вријеме ручка свирали би флаутари, кадгод и војена банда, а играли чочеци. По 20 Турака служило би око стола. Паша је могао да попије за једним ручком по три оке вина неготинског, и љутио се на Мишу што не пије много. Каква за њега разлика у томе видинском граду! Под Изет-пашом видио је смрт пред очима, а сад сједи уз Усејин-пашу и Турци га служе!

Г. 1844. купи први спахилук у Влашкој (Брнчени) за 45.000 дуката. Наумивши да подигне велику кућу у Милановцу, био је за њу наручио потребну опеку и креч. Милановчани, досељеници из Пореча, бијаху направили привремену цркву од дасака, а сад науме да цркву зидају. Али не имајући више од 800 дуката, поцијепаше се, једни хотећи да се задуже и цркву подигну, а други да се почека још коју годину док се главница толико умножи да се црква узможе подићи без дуга. Миша учини тој распри крај предлажући да ће поклонити опеку, цреп и креч што бјеше за кућу спремио, к томе додати и лим за звоник,

па са оних 800 дуката којим располагаху, и са још 1.000 талира што ће им он позајмити да се црква сагради. Кад је ова била готова он им не само поклони ону 1.000 талира, него и једно звоно за школу.

Мајка му је била умрла 1837. год. Он јој тад пренесе кости у гробницу начињену до олтара, узидавши у црквени зид до гроба плочу и крст.

Г. 1838. кнез Милош закључи у Крагујевцу рачуне са Мишом и Ђерманом, а 1839. давши оставку, оде из Србије. 1840 Миша поче градити своју кућу у Биограду на плацу купљеном од д-ра. Куниберта.

Тад се солска окна у Влашкој даваху под закуп на седам година. Миша на ту цијел састави друштво од Срба и Влаха. Од првих кром њега бијаху браћа Симићи и Ђерман, и од других кнез Гика, Алек. Вилар и Отелеган. Сви су управљали канцеларијом, а Миша, као највјештији, извозом преко Дунава. По уговору с влашком владом друштво је имало право да изнесе сваке године по 16,000.000 ока соли, дакле свега 112,000.000; али колико год би се соли затекло на влашкој обали концем 1847. год., да то остане влади без икакве накнаде друштву.

Ствар је била веома озбиљна. Друштво није располагало довољним бројем лађа, а Пештански Лојд није хтео преносити у шлеповима со, јер су од ње трули. Радња је отпочета 1840. г. а до конца 1843. извезено је само 7,000.000 ока, за три године остајало је да се извезе 105,000.000! Ко ће да савлада ту тегобу? Сви другови окупише Мишу да он узме тај посао на себе. Он им говораше: „Ја сам вам казивао да толику со не нагомилавате на влашкој обали кад немамо довољно средстава за извоз. Али сад смо ту; дајте ми 24 часа да се размислим“. Миша се размислио и учинио са ортацима писмен уговор да ће пренијети преко

Дунава сву сô у одређено вријеме, а што не пренесе да ће сам платити. Тад он развије сву своју радљивост. Купи преко зиме у Пешти и Бечу великих чамових лађа, од којих свака ношаше по 70 и 80 тисућа ока; отправи људе у Босну и Пореч да насијеку многу јапију храстових каиша, купи таквих и у Влашкој од Вилара, те направи у Рушчуку 74 велике лађе, на којима се могло пренијети од један пут до 6,000.000 ока соли. У исто вријеме даде подићи у Тотракану велику магазу, у којој се могло смјестити 15,000.000, па доведе из Биограда 80 хамала за товарење, и отпочне, и срећно сврши свој рад, којим спасе друштву око 2,000.000 динара.

У то време изишао је на глас неки Цибрајлија, дунавски гусар. Саид паша даде га ухватити у Рушчуку и окована пошље га Усеин-паши у Видин. Гусар на путу утече, би опет ухваћен и затворен са неколико других затвореника у Адакалу. Ту он наговори до 60 низама да с њиме побјегну с оружјем у Србију. Адакалски управитељ потрчи српскому капетану у Кладову, те оба подигоше потјеру на све стране, и поубијају њих 20 а неколике ране, међу којима и самога Цибрајлију. Овај утече са остатком другова из Србије, и опет предузме хајдуковати по Дунаву. Био је киван на Србе, и гледаше највише њима да шкоди. Турци су се њиме дичили и помагали му да га опет не ухвате. Међу тим приспјеше Олтом на Дунав сплавови са храстовим каишима за Мишу. Овај пише своме свиштовском камарашу Марку Хаџистојиловом да пође у Небољ и прими сплавове, али да иде вапором да га Цибрајлија не би ухватио. Кад је Марко то свршио, да не би много дана изгубио чекајући на други вапор, крене се на ораници са три вјешта лађара, за Свиштово, држећи се влашке обале. Кад дођоше спроћу Белинске аде, један час дугачке, диже се доњи ветар и даље се не могаше пловити. Лађари

ударе преко Дунава и зађу за аду која их заклањаше од вјетра. Ту је Дунав узан, а од Свиштова нема више од два три пушкомета. Тек су пловили једну четврт часа а Марко опази ораницу са шест весала, која распетим једрима иђаше право на њих. То бијаше Цибрајлија. Марко видећи да му не може утећи закуне лађаре, који су били Турци, да не кажу гусару његово име, па уцери на гусарову ораницу пушку. Даље пушку, кауре, викне гусар, па стигнувши узе Марка у своју ораницу, а његовим лађарима наложи да иду за њим. Кад су дошли на аду до колиба, Цибрајлија упита Марка за име, откуд је и куд' иде; а Марко му одговори да се зове Ђорђе, да иде од Небоља у Свиштово по храну, за коју му трговци плаћају самсарију, те од тога посла живе и храни седморо ситне дјеце. Маркови су лађари све то потврдили. Гусар ипак наложи да га свуку до кошуље, узме 230 гроша што се на њему нашло, даде пред колибом наложити једну до друге двије ватре, па заповједи својима да направе добар ражањ, како би каурина испекао жива. Прегледав донесени му ражањ рече: „Ово је сирово, не ће моћи да уђе у човјека, него донесите ми једно весло, па ћу га сâм истјесати." Марко гледаше све те спреме, па да би се, ако је могуће, избавио рече Цибрајлији: „Асан-ага, што правиш са мном ту играчку? да си до јако таке послове радио, не би се био могао сачувати ни да имаш крила. Ти не умијеш себе цијенити. Ево је шест година како овуда хајдукујеш; починио си чудеса; удараш на Србе и српске лађе које пљачкаш, па, душе ми, и право имаш; сви, мало и велико, у Подунављу славе те и зову светим Усеином. Цар Србима поклони сваки сербетлук, те они побјеснили у својој земљи; а сад ево и тај њихов капетан Миша дошао у земљу влашку да купује со, од које Подунавље живљаше; па не само да продаје со по што хоће, него је и превози на својим ла-

ђама, а Турци и Бугари хоће да помру од глади. Ти учини крај свему овоме; гдје Србина сретнеш утуци га, а ако ти Миша допадне шака, набиј га на колац. Шта би дирао у мене сиромаха?"

Марко бијаше погодио гдје требаше; гусар викне својима да врате човјеку хаљине и новце, па му рече: „Чуј ме, Ђорђе, тако ми моје турске вјере, до сад нијесам ни паре узео од Турчина и Бугарина; једном само сретох неког Бугарина, и узех му 50 гроша, јер не имадијах ни паре да дам друговима; па још све гледам да нађем тога човјека, и вратим му сто за педесет. Ево ћу и тебе пустити. Хоћеш ли да се са мном опријатељиш? онда ваља да ме својски послужиш. На капетан Мишу не могу руку да турим: он кад путује каиком и стане због посла у Тотракану води увијек са собом по 12 пандура, а иначе путује на вапору. Но он има у Свиштову камараша, Марка, а тај често иде до Небоља. Мога ми дина, волио бих тога жива испећи но да добијем много тисућа дуката. Ти мени само јави кад тај на пут пође, па ако га ухватим, добро ћу те наградити."

Марко све објећавши, би почашћен кавом, па пријатељски са својима отправљен. Кад се на својој ораници бјеше мало отиснуо од аде, рече весларима да добро возе, па ће им дупло платити. Тек бијаше то изрекао а опази један чунак који хитно улажаше за аду. Помисли да би то могао бити какав гусарев јатак, који иђаше да му јави за његово путовање. И доиста мало за тим показа се гусарева ораница са шест весала, која хиташе за њим. Али већ бијаху Свиштову на угледу. Док се Маркови возари упињаху да што брже бјеже, Марко даваше из пушака знак да је у невољи. Десетак наоружаних ораница полетјеше из Свиштова њему на сусрет. На то Цибрајлија зашија својом ораницом, и врати се на своју аду. Он се

мало за тим освети на двјема Мишиним лађама испод Рахова, убивши му на њима три момка.

Цибрајлија је био ванредно огорчен на Мишу из овог узрока. Једном му је писао у Рушчук да ће, ако му не пошље 3000 дуката, доћи тамо и у његовој кући осјећи му главу. На то Миша пише у Биоград да му пошљу 12 ваљаних момака, па отпише гусару овако: „Изиђи ми на мегдан у отвореном пољу са 12 момака против мојих 12. Моји ће донијети 3000 дуката, а твоји нек доведу твоју сестру, за коју чујем да је лијепа. Ако твоји добију однијети ће 12 српских глава и новце које тражиш, а моји ако надјачају донијеће мени цуру.“ Не личи ли ово на обичаје из Омировых времена?

Због три убијена му момка Миша се потужи Порти, која изда строг налог подунавским пашама да се са Цибрајлијом једном крај учини. Јаке се потјере на њ подигну, испред којих он побјегне на аду до Силистрије. Ту опкољен укопа се и поче се жестоко бранити. Паша пошље два топа да на њ пуцају. Тад гусар јуриши на каику, преплови на сухо, и повуче се у планину, пошто је на ади саранио Циганку, коју је са собом водио, и која бранећи га бијаше погинула. Опкољен Турцима и на планини, спусти се са три друга к Дунаву на коњима. Снијег је већ падао, а они су били слабо обучени, те се провуку сухим до Свиштова. Кад ће ући у варош, одвоји једног друга да му купи хаљине, па идући чаршијом клањаше се десно и лијево. Тако стигне пред кадијин конак. Ту преда једном пратиоцу коње, а с другим уђе кадији у собу. Поздрави га, метне руку на сабљу, па поносито рече: „Познајеш ли ме? Ја сам хајдук Усеин. Дођох теби, јер имам заповијест од султана да данас у Свиштову одрубим једну главу.“ У то свиштовски војвода, који бјеше Арнаут, дознавши за његов долазак, подигне Турке у вароши, опколи спољне зидове

кадијиног конака, па пошље унутра једног старог Турчина да му дозове кадију, а гусара позове на предају. Овај то чувши цикне као рис, отјера старца, закључа врата, тури јастуке на прозоре, па поче иза њих с момком пуцати на људе који конак окружаваху. Пуцало се до зоре с једне и, с друге стране. У авлији кадијиној горјеле су убачене мјешине пуне катрана и пријетиле гусару да ће у конаку жив изгорјети. Тад му војвода пошље опет старца да га на предају позове. Цибрајлија истрошивши све фишеке што је имао, морао се предати, али још поносито захтјеваше да му дође сам војвода, па да се с њиме споразумије. Кад му је овај предстао и рекао му: „Предај се, Усеин-ага, грехота је да таки јунак погине," гусар му одговори: „Ти си Арнаутин, а Арнаути су јунаци и држе ријеч. Закуни ми се бесом, да ме нећеш погубити, па ћу се предати, иначе бориђу се док ми је главе на рамену." Војвода му све објећа, и одведе га у свој конак на ручак. Кад су по ручку пили каву један сејменин уђе и рече војводи: „Дошао је меџлис и зове вас у сједницу." С тим изговором изађе војвода, па мало за тим пошље и по Цибрајлију. Овај је хтио у меџлис ући под оружјем, а кад му примијетише да то није допуштено, преда оружје свому другу. Тад обојицу склепташе од једанпут сејмени са свију страна повезаше и затворише. У тамници изведоше преда њ камараша Марка, и упитан да ли га познаје одговори: „То је Мишин камараш који ме је преварио и утекао. Кунем ти се свецем, волио бих га жива испећи но имати ову собу пуну дуката."

Војвода му по објећању поштеди живот, али га са извјештајем пошље у Видин Усеин-паши, који га држаше у тамници. Кад је Усеин-пашу замијенио други паша, овај пусти Усеин-гусара на слободу. Он доцније јуначки погибе као војник у Кримскоме рату.

По истеку првог седмогодишњег закупа солских окна, Миша са Симићима закључи други године 1847.

У општем комешању Европе које се догоди 1848. побуни се и Влашка. То је био демократски покрет који обухвати сву кнежевину. Кнез би збачен а постављена на његово мјесто три регента; укидоше кулук и слободу прогласише. Турска војска с Омер-пашом на челу дође пред Букурешт, а с њоме и царски комесари Солиман и Кабул. Сваки рад стаде, па наши ортаци очајаваху мислећи да је све пропало. Једини Миша не клону духом, но развије сву своју окретност. Он је био свуда стекао моћних пријатеља, па и у Цариграду, откуд добије од великог везира писмо на комесаре. Узме своје другове па оде с њима у турски логор да писмо преда. Би примљен прекрасно. Мало за тим дођоше у логор многи влашки бојари да чују царски ферман. По прочитању фермана бојари бише задржани у логору, а Коста Кантакузен проглашен за кајмакана. Кад се то рашчуло у вароши сви узеше оружје. Наши Срби враћајући се из логора на колима, бише од свјетине нападнути на два мјеста. Најприје их одбрани један влашки официр вичући: „Шта радите, људи? та то су Срби, наша браћа“; а за тим сам управитељ вароши Ђон Браћано, те могоше мирно вратити се кући. Истом бјеху сјели за ручак, а сва звона почну по вароши лупати. Силни народ врвијаше вичући: „Долазе Турци.“ Миша који није никад за страх знао отрчи на поље. Помпијери се упуте касарни, на крај вароши гдје стајаше под оружјем сва влашка војска, и чим опазише да она с Турцима преговара, викнувши ура опалише на Турке из пушака и топова. Ту погибоше 200 Турака а од Влаха њих 89. Најзад влашка војска склони се у варош, из које побјегну регенти. Бој се сврши заузећем цијелог Букурешта од стране Турака, и устанку би крај. Миша је овом приликом био у опасности

живота, јер један уломак гранате засади се у зид за два прста изнад његове главе.

Кад се све стиша он доведе у ред своју радњу, која због саме револуције процвјета. Ова је владала свуд наоколо, па се слабо мотрило на границе и царинарнице а Миша имајући свуда пријатеља продавао је слободно со у Бугарској, Србији, Босни и Мађарској.

Видећи велику добит, која се отуд има, дође на мисао да постане самокупац све соли влашке, молдавске и аустријске. Мисао у њега одмах постајаше дјело. За со влашку поравна се с браћом Симићима давши им 50.000 дуката чиста добитка; поравна се такође и с Виларом, закупцем молдавске соли, исплативши му за сваких 100 ока соли 8 фоината, а уз то давши и њему чиста добитка 50.000 дуката, окром 40.000 што му је позајмио на мјенице; најзад закупи од српске владе увоз аустријске соли, и тим начином постаде једини солски великокупац на Дунаву и Сави, све од Сиска па до Сулине на Црноме Мору.

Сад је он био на кулминацији свога рада, на којој је остао од 1850 до 1865 године. Он који је почео вукући лађе уз Ђердап, и служећи за 15, 20, и 30 гроша мјесечно, сад бијаше господар, које у добрима које у новцу, од 1.500.000 дуката, или 18 милиона динара! Имања су му била ова: I. Брнчени са Гауручу и Сирдноса у округу Телеорманском купљено 1844 за 45.000 дуката; II. Драгојеште са Валојулом и Островени, у окр. Олте, купљено 1852 за 24.000 дуката; III. Чептура у округу Праховском, купљено те исте 1852 г. за 6.000 дуката; IV. Клежане, коме је придружио Вадулат, Хобају, Обеђајку и Данчулеште, купљено 1852 и 1856 г. за 200.000 дуката; V. Аџијеште у округу Кулфовском, купљено 1854 за 44.000 дуката: VI. Балачица у округу Мехединци купљено 1856 за 36.000 дуката; VII. Могрешти у округу Горжију, ку-

пљено 1862 за 21.000 дуката; VIII. Караула у округу Должију, купљено 1863 г. за 89.000 дуката; IX. Гвардиница у округу Мехединци купљено 1867 за 73.000 дуката. — Окром ових великих имања која су од петнаест састављена у девет, Миша је купио на крају Букурешта поље Грозовеште, један велики виноград у Ћаломаре, велику кућу у Букурешту, поред које је подигао доцније другу, у којој је живио и умрьо, једну магазу у Ђурђеву а другу у Браили. То га је све стало 51.800 дуката. Зграде што их је на разним спахилуцима подигнуо стадоше га 170.000; и тако цијела свота уложена у имања износила је 759.800 дуката цесарских.

Трговачки и економни Мишин рад бијаше огроман. О њему се може најбоље судити по броју лађа и надлештава као и људи на тај рад употребљених. На 74 његове лађе служило је око 500 људи. Имао је 23 сталне камарашије, које су постојале на десној обали Саве и Дунава у Брчком, Биограду, Смедереву, Градишту, Дођерату, Кусјаву, Видину, Лом-Паланци, Рахову, Никопољу, Свиштову, Рушчуку, Тотрокану и Мачину, а на лијевој дунавској обали у Берату, Зимници, Ђурђеву, Олтеници и Галацу. У унутрашњости Влашке и Молдавије била једна камарашија при молдавским окнима, друга у Бакоји, главна канцеларија у Букурешту, а врховна управа у Биограду. Окром тога било је и у унутрашњости Србије неколико камарашија привремених. Особље сваке камарашије састојало се из једног пословође, једног секретара, једног новчара, два кантарџије и једног чувара.

На свакои спахилуку био је по један управник, један пословођа, један новчар, два економа који управљаху пољским радом, један подрумџија и 4 исправника који су вршили налоге главног управника.

И тако, кад се узме све особље, које је на лађама, по камаралијама, по спахилуцима и у домаћој служби било употребљено, зарађивало је код мајора Мише од 900 до 1000 особа.

Он је имао једно мушко дијете, које му је умрло у седмој години, а пет кћери: Јелену удату за Васу Гарашанина, Карађорђевићевог ађутанта, Персиду удату за Јована Мариновића, бившега министра и посланика српског у Паризу, Анку удату за Рају Дамјановића, Карађорђевићева министра, Сарку удату за Ђоку Карађорђевића, Карађорђева унука, и Ружицу удату за Арсенија Чарнојевића, патријархова потомка. На прћију и доцније поклоне издате овим кћерима и неким унукама, као и на васпитавање унука потрошио је преко 125.000 дуката.

Издашан према својима, није мање био и према пријатељима. Илија Гарашанин, ма да је био много година министар и управљао унутрашњим пословима кнежевине, грађевином и војном администрацијом, бијаше тако савјестан администратор да је умрьо сиромах. Кад су два сина, Светозар и Милутин, дорасла за вишу науку, он није имао средстава да их пошље у стране земље, а није се хтео користити, као што је могао, стипендијом коју држава даваше многим младићима, мислећи да би то било укинути помоћ сиромашнијим од њега, па се обратио своме пријатељу Миши за зајам. Овај му кроз више година позајми од осам до десет тисућа дуката. Кад је Илија свео рачуне свога дуговања упропасти се, не знајући како ће се одужити. Најзад смисли да уступи Миши једину кућу што је имао, па му овако пише: „Мој је дуг постао огроман и не знам како ћу га исплатити“. Срећа још што имам кућу с великим плацем на добром мјесту. Шиљем ти прикључен акт којим ти је уступам. Ти је процијени колико вриједи; па ако ти ја не узмогу платити што претече од дуга,

платиће ти моја дјеца, ако буду људи." Кад је Миша који се тад десио у Биограду добио то писмо у руке, скочи на ноге, па напише друго овог садржаја: „Овим признајем да, пошто сам свео све моје рачуне са г. Илијом Гарашанином, нашао сам да ни ја њему што дугујем, нити он дугује мени." Ту изјаву заједно са Илијиним актом уступања тури у једну куверту, па сам оде к његовој кући. Код њега је нашао свијета, па га зовне у другу собу и рече му: „Пријатељ Илија, ја сам те до сад држао за велика човјека колико умом толико и срцем, а сад видим да си кукавица, која не схваћа шта је пријатељство. Ја се гушим у злату, а ти најскромније живиш, па и ову кућу што си једва стекао за толико година министровања хоћеш да ми уступиш? Држиш ли ме за каквог Циганина? Ево ти ово писмо, ако на то не пристанеш, нећу ти више никада прага прекорачити." Кад је Илија отворио писмо и видио шта је у њему, погледа на Мишу, суза му се скотрља низ лице, па се оба загрлише, и ствар је била свршена. Миша ме је молио да ово не умећем у његов животопис; али ја нијесам могао одољети жељи да запишем примјер племенитости, који и једноме и другом мужу на част служи, а свима на поуку.

Слично пријатељство гајио је Миша и са Куртијем, бечким банкаром. Код овога је имао 40.000 дуката. Курти пострада баш неки дан прије него ће Миша стићи у Беч. Ту је овај чуо да се банкар у своме очајању хтио бацити низ прозор, па кад му је дошао и молио га плачући за поравнање, Миша извади из свога сандука Куртину обвезницу и поцепавши је рече му: сад смо се, пријатељу, поравнали.

Његов сродник и главни управник Илија Пржић убио се, што му је несрећним случајем пропало имање, па и 26.000 дуката Мишиних којима је руковао. Миша је

био неутјешив због његове смрти и говорио је: Шта је учинио биједник?! што ми није јавио за своју несрећу? био бих му све опростио, и још помогао да се опорави.

Помањим доброчинствима његовим нема ни броја. Било је вријеме кад је он сваке године удавао по осам и десет убогих дјевојака, опремивши их потребним и давши им по коју стотину дуката у прћију. Многе је трговце спасао од пропасти; некима је дугове праштао, а с некима се поравнао на своју велику штету. На вересији пропало му је преко 80.000 дуката. Али је на просвјету највише поклонио. Просвјетом, вељаше он, народи се дижу и опстају, а народу нашему, који је сиромашан ту треба да имућнији људи притеку у помоћ. Многима је писцима исплатио штампарске трошкове за њихова дјела, многима новцем помагао. Палату у којој је сада Велика Школа, и која га је са намјештајем стала 11.000 дуката поклонио је својој домовини. На школски фонд, на Биоградску читаоницу, чији је предсједник био до смрти, и на народно позориште поклонио је више тисућа дуката. У Влашкој, на његовом главном спахилуку Клежанима основао је двије школе, једну мушку са четири разреда и два учитеља, а једну женску са учитељком. Ту се изображавало до 162 дјетета обојега спола, које румунских, које српских и бугарских. Свима је бесплатно давато обучавање, књиге и сав прибор за писање, а њих 32 имађаху и стан са храном и одијелом.

Док је на украшење других спахилука потрошио 50.000 дуката, на саме Клежане потрошио је 120.000. Окром школа, множине великих магаза, фабрике шпиритуса и других зграда, саградио је и цркву, у којој је сахрањен. Палата, вртови и паркови били су велељепни, а богати собни намјештај и столско посуђе, велики сребрни канделабри могли су пристати у сваки краљевски двор. Ту је

он више пута почастио краља румунског Карла, кад би у лов са својом пратњом изишао, потрошивши на част по двије тисуће дуката; ту је гостопримно дочекивао стране принчеве, румунске великаше, и своје пријатеље. Овима су његова кола и у Вукурешту и на селу била увјиек на расположењу.

Бавећи се трговином и економијом, једном је загазио у политику. Његов зет Раја Дамјановић уплетен у завјеру против кнеза Александра Карађорђевића 1857 г. умрьо је у онда званој Гргусовачкој Кули. Миша је био узалуд искао за њега милост од кнеза, па се сад закуне да ће зетовљу смрт осветити. А уз освету ту су биле и побуде чисто политичне природе. Залуду су га од свега тога неки искрени пријатељи одвраћали. Позната је историја оновремених догађаја, као долазак царских комисара Етен паше, и Кабул ефендије, привидно измирење олигарха са кнезом и сазивање светоандрејске скупштине, којој је Миша био предсједник, и на којој је изречен пад кнеза Александра Карађорђевића. Освета је била довршена, али политички смјерови осујећени, а сва та жалосна игра стала је Мишу 80.000 дуката. Од онда се није никад више у политику умијешао, и готово је са свим Србију оставио, само што би кад и кад на кратко вријеме дошао да види своје.

Док је Миша водио солску трговину он је могао лако доскакати свима својим огромним трошковима, поклонима и губицима; али кад је та трговина престала и он распродао сву своју со 1865-6 године, сами приходи спахилука нису довољни били. Био је приморан да своје трошкове умањи, па опет се морао задуживати на своја добра, и велике интересе на годину плаћати. Његов главни пословођа Никола Вујатовић, који га је честито служио 39 година, видећи да се иде све натрашке, и желећи му спокојну старост прибавити, предложи му распродају свију

спахилука, чиме би се потпуно подмирила сва његова давања, а да му још остану Клежани са њиховим приходом годишњим од 25 до 30 тисућа дуката. Миша је увиђао да би се на тај начин могао ослободити свију брига и господски живјети гдје год хоће, али га је частољубље од те распродаје задржавало. Нећу да продајем што сам стекао, говораше, а послије мене нек насљедници чине што хоће. У тој га је одлуци и смрт изненадно затекла 1885 године, а у 83 живота му. Да је Миша послушао савјет Вујатовићев, према новцу, који се онда могао добити за спахилуке, и ономе који се сад добио, Мишина породица наслиједила би преко милион динара више.

Глас о његовој смрти учинио је свуда жалостан утисак. С њиме је ишчезнуо са свјетског позоришта један од оних Срба који су обдарени творљивим духом, те су обасјали први период нашег народног ослобођења. Што су били Србији Доситије и Вук у просвјети, Карађорђе на бојном пољу и Милош Обреновић на пољу политичном, то је Миша Анастасијевић био на пољу привредном. Држава му је у Биограду дала парастос о свом трошку, а црне су се завјесе виле на дому општинском, на великој школи, на позоришту и на читаоници.

За живота излазио је пред више владалаца, којима је и услуга чинио. Био је обдарен таковским крстом II класе, орденом руским Св. Станислава, турским Нишан-Ифтихаром, орденом румунске звијезде, и немачким Валдеком. Тако се знао у салону опходити, као да није рођен у колиби него у господској палати. Виђао сам га у млађим годинама гдје води коло, четворку са таком живошћу и елеганцијом како још никога не видјеех. Био је с госпођама галанат, с људима учтив и срдачан. Са пријатељима волио се шалити, и причати им разне случајеве из свога живота. Своју по-

мајку је спомињао са особитом њежношћу, своју жену са поштовањем, а умрле пријатеље са тугом. Понајвише добар, био је као рис кад би се наљутио, а инација да му је пара требало тражити. Кад сам 1883 зимовао у Цариграду, позвао ме је да се на повратку свратим к њему у Букурешт. Ту сам провео три пуне седмице, прикупљајући из његових записака а често и из уста све градиво за овај животопис. Волио је за столом имати друштва; с њим је увијек ручавало више гости; обично доносило се на трпезу мало али укусних јела; а кад год би ванредних гостију имао, објед је био сјајан. Кадгод послије обједа раздрагао би се па пјевао са младићким одушевљењем милановачке пјесме из прве му младости. Новина српских и румунских било је свагда у његовом салону и за послове српске живо се интересовао. Читао је забавних и историјских дјела, и радо слушао поучне разговоре. Учењаке је с великом поштом предусретао. Кад сам се с њиме опраштао рече ми: Ма да смо се синоћ опростили, ево сам поранио да се још једном пољубимо. Бог зна хоћемо ли се већ икада видјети. Па му се слутња и испунила. Лака му земља и вјечит спомен, а дао Бог српскоме народу много таквих синова!

СВЕЧАНИ САСТАНАК
СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА
30 маја 1889 у дворници Велике Школе

РАДИ ПРОСЛАВЕ 50-ГОДИШЊИЦЕ КЊИЖЕВНОГ РАДА

Г. ВЛАДИМИРА ЈАКШИЋА

РЕДОВНОГА ЧЛАНА ДРУШТВА.

1.

Председник отвора састанак овим поздравом:

Учена господо,
Поштовани зборе!

Ове се године навршило 50 година књижевнога и научнога рада нашега поштованог друга г. Владимира Јакшића, што је ријеткост и у великих културнијех народа, а камо ли у нас.

Наш учени друг, г. Јакшић, дуго је обрађивао једну грану науке, а то је статистику, која је у нас мало била позната, а прије њега ни мало обрађивана. Он је на томе пољу стекао лијепих заслуга.

Српско Учено Друштво високо цијенећи тако дуг, тако обилан рад својега врсног члана г. Јакшића, одредило је за данас према једној својој ранијој одлуци овај свечани састанак у почаст њему.

А наш поштовани друг, г. Чед Мијатовић, имао је доброту одазвати се управи овога ученог друштва и примити се да бесједи на овоме свечаном састанку о књижевном раду и животу нашега слављеника.

Лијепо дакле молим нашега ученог друга, г. Мијатовића, да има доброту заузети говорничко мјесто.

2.

Редовни члан г. Чед. Мијатовић, беседи о књижевном раду и животу слављениковом овако:

Поштована Господо!

Прва моја реч нека буде: да честитам Управи Српског Ученог Друштва, што је имала срећну мисао да ову данашњу свечаност приреди.

Она је тиме не само учинила правду — а да је учинила правду то ћу вам, надам се, мало после доказати —; она је тиме не само учинила једно дело од високог моралног значаја, — јер ништа моралније и ништа лепше није, него доказима јавне захвалности и признања храбрити раденике на пољу науке а у служби отаџбине; — него она овом данашњом свечаношћу доприноси не мало да се много патриотско срце спасе од очајавања. Јер усред дана̂, у којима тако велика раздраженост влада, усред прилика у којима многи и многи стрепи од огња, који се партијским нашим животом распалио, Српско Учено Друштво оваком свечаношћу даје доказа, да ипак у средини нашој има висина, које пена од политичких таласа не може да запљускује, да има арена једна, на коју понајбољи људи из свих партија излазе без визира и без панцира, пружајући један другом руку као прави другови, као синови

једне и исте мајке, поздрављајући се ускликом „Наука и истина!“ и одзивајући се одзивом „Да живи отаџбина!“

Али ако само друштво заслужује да му се честита, шта заслужује онај члан његов, без којега наше друштво данас ову заслугу не би имало? Да наш високопоштовани садруг није већ пре педесет година први свој књижевни покушај штампао, по својој прилици данас се ми овде и овако не би састали. Кад је године 1839-те Коцебуева трагедија Ла Перуз у српском преводу света угледала, нико није могао слутити да ће се после педесет година она у свечаној једној прилици помињати, и да ће она бити повод да Српско Учено Друштво учини један акат моралне лепоте и политичног значаја. Жеља младога Србина Владимира Јакшића да преводом тога дела „послужи своме роду“ испунила се на начин, за који се данас Владимиру Јакшићу члану српског ученог друштва и члану многобројних учених друштава по свима образованим земљама, само честитати може.

Него шта управо ми славимо данас?

Да ли само факат, да је прво књижевно дело излазило из пера нашег високопоштованог и високоученог друга пре педесет година?

Не то; него факат да је жудња, која се у младићском срцу петнаестогодишњег младог Шумадинца Владимира Јакшића запалила још године 1839-те, да роду своме послужи, буктила у његовом срцу кроз свих педесет година овамо, да је она кроз цео тај дуги низ година разгоревала његово одушевљење на дела, која сама по себи чине читаву једну грану науке наше. Ми славимо истрајност једног духа на једном сухопарном и неблагодарном пољу науке, које да он није с тако чудном љубављу и с толиким постојанством обделавао, по својој прилици би до данас необделано остало. Ми славимо рад ученог једног друга, који на сло-

бодно изабраним научним пољима није имао до најновијих дана ни друга, ни супарника ни takmaца. Ми славимо издржљивост и неуморност рада, која ни мало не даје познати да јој има педесет година, и радујемо се што је видимо како свежа и пуна наде ступа у другу половину столећа.

Наш се јубилар родио у Крагујевцу, у срцу Шумадије, на Ђурђев-дан године 1824-те. Отац му је био познати Јаков Јакшић, главни благајник кнеза Милоша. Организаторском духу и административном дару Јакова Јакшића, наша историја још није довољно праведна била. Живео је у једном времену у коме је из политичког хаоса требало стварати темеље новој једној европској држави. Србија је била срећна да за овог првог владаоца има човеза, какав је био кнез Милош, и још је имала и другу срећу. да је кнез Милош умео да нађе људе од великог личног пожртвовања и неуморне ревности, људе који су не познајући класичне примере јелинског и римског родољуба, били и сами класични примери родољуба. Такав је један човек, и то у превасходној мери, био Јаков Јакшић. Он је управо био први министар финанције у Србији, а до некле и први војни министар. Као министар финанције он је истина извршио тек само једну велику реформу, али то тако велику да је ја, који у финанцијама нисам без дрскости, из ове даљине од својих 60 година, само са страхом погледам, и осећам како ми срце само у себе клоне кад се запитам: да ли бих је ја смео и могао извршити ?! Он је на име био слободан и срећан да кнезу Милошу, самодржавном и неограниченом господару, томе лаву у пећини лавовској, докаже: да народна каса није то исто што и његова приватна каса, да те две благајне треба да се одвоје и да се у народној држи ред и тачан рачун. Што још каквих других реформа Јаков Јакшић

извршио није, то је само за то што ничега више и није било што би се дало реформисати, јер је све тек из нова стварати ваљало.

Наша историја овога века постаће нам јасна и тек занимљива кад будемо у стању да донесемо психолошку анализу оваквих карактера какав је Јаков Јакшић био, а који су имали тако одсудан уплив на образовање српске модерне државе. Ја из ове наше далеке даљине, и са свом нашом оскудношћу у способностима да извесне карактерне стране наших дедова и оцева по правди оценимо, видим само толико да је Јаков Јакшић један тако рећи из једноставне целине сливени карактер, савестан до педантности, ревностан у дужности до оног ступња где дужност постаје тортура, војнички крут, војнички строг, и то у духу руске војне строгости и дисциплине, хладан и свагаа озбиљан. Али овај крути, хладан и строги казначеј, живећи усред Шумадије и у сенци кнеза Милоша, с усхићењем чита како се Аделаида и Малвина надмећу у великодушности, и сам шаље у штампу Ла Перуза, кога је његов 15-стогодишњи син учећи се у Ораовици немачком језику, „из упражњавања“ на српски језик превео. Ја бих желео да се и данас нађе 15-стогодишњих ђака који би вежбајући се преводили дела као што је Ла Перуз, и да се нађе строгих и хладних отаца, којих би очинска љубав пробијала кроз хладну строгост па штампала Ла Перузе.

Ја сам се са ово неколико црта задржао на Јакову Јакшићу, јер ми је јасно и несумњиво да је он својом руком ударио овај печат на карактер свога сина. Под бригом таквог оца, и тако рећи под очима генијалног автократа али и жарког Србина у крагујевачком двору, наш је јубилар проживео прво и најраније своје детињство, још као дете поставши сведоком многих духовитих, патриотских и великих дела, али и по неких страшних дела, кнеза

Милоша. Све је то природним начином чинило дубок утисак на душу младога Владимира Јакшића, и положило темеље његовом карактеру. Ни „велика школа“ у коју је већ г. 1832 ступио у Београду а после је у Крагујевцу настави, ни немачка школа у Оравовици у Банату, где је учио 1838 и 1839, нити реалка у Митровици Сремској године 1842-ге, нити трговачки курс на политехници бечкој г. 1843-ће, нити университет у Тибингену где је г. 1843 дошао да слуша славнога професора Статистике Фарлатија, нити увиверситет у Хајделбергу где је од 1844 до 1847 слушао државне науке код славног професора политичке Економије и Финанције, Рау-а, ништа није, на срећу, могло да поремети оне националне и моралне темеље који су у карактер младога Владимира Јакшића положили разборита љубав његовог оца и примери верног служења народним интересима, које је још за свога детињства имао прилике да види. Све те многе и велике школе, сви ти многобројни и славни професори успели су да од младога Шумадинца начине европски образована и учена човека, али је његов српски отворени карактер већ готов био, кад им се Владимир Јакшић први пут као професорима и учитељима поклонио. Карактер је тај постао у тако ретким околностима и под тако изванредним упливима, да ме ни мало не зачуђава, што је он пун оригиналности, што није ни мало свакидашњи.

Пре свега његов пијетет према своме оцу од ретке је и ванредне лепоте. За мене је право уживање да слушам нашег друга кад о своме оцу говори. Тај пијетет врлина је која је у толико интересантнија што у нас из дана у дан рeђом постаје. Не само својим јавним услугама народу и заслугама својим за земљу, него и постојанством и непрекидном свежином свога поштовања према сенима свога оца Владимир Јакшић чини част своме оцу. И што данас

на зидовима ове свечане дворане гледамо слике Јакова Јакшића, што тако рећи дух Јакова Јакшића присуствује овој нашој свечаности, то све показује само с колико нежности и захвалности наш јубилар мисли на свога оца. И право је да буде тако.

Па онда у понашању његовом свагда и у свима приликама има нешто што његов демократизам — јер ко у овој земљи није демократа? — поставља атласком поставом једног патриција. Као дете он је носио официрску униформу и еполете и љуљушкао се на коленима кнеза Милоша. Али следственост овог господског детета не показује се само у брижљивости и чистоти његове спољашње појаве. Она се показује у строгом и брижљивом вршењу јавних дужности, које сваки грађанин има, али које сваки грађанин не чини. Тек се вратио у отаџбину из иностранства, потрошивши на своје образовање велики један капитал, када Срби у Угарској устадоше на оружје противу Мађара. У место да тражи прилике да му његова висока ученост почне доносити бар колико толики интерес па у њу уложени капитал, он године 1848-ме узима пушку и нож и одлази да помаже својој браћи ризикујући свој живот. И данас ми је живо пред очима једна сцена из бурних дана године 1858-ме. Наш професор статистике у београдском лицеју, оружан до зуба, прима пред зградом, у којој је скупштина, заповест од младог официра Ранка Алимпића, да са једном четом оружаних грађана иде да од регуларне војске брани приступ к Народној Скупштини од тобџијске касарне. Ето у оваквим примерима о вршењу јавне дужности огледа се благородство правог слободног грађанина.

Па онда, наш високоучени садруг никада није тривијалан. Тешко је с њиме сваки пута сложити се; много пута је он парадоксан. Али, почем он никад не говори о чему што није од општег интереса, и почем свагда говори с ду-

бокиим убеђењем човека који и верује у оно што каже, то је он свагда интересантан. Не само да ми је давао лекције док је био мој професор Статистике у Лицеју, него и кад сам му постао колега у министарству финанције, сваки његов разговор био је интересантна лекција за мене, па и после кад сам имао част да будем његов министар, сваки и званични и незванични нам разговор био је лекција за мене. Данас могу да кажем да много жалим што нисам чешће по тим лекцијама његовим радио, и што, и ако сам у Лицеју био добар ђак његов, у практичном раду као министар нисам оправдао његова очекивања. Управо је сваки његов разговор више нека дисертација било начелних питања науке, било практичних питања државног живота. И кад говори он говори с једном непосредношћу, одважношћу, отвореношћу и пресудношћу тако да морате да му одате правду и кад се с њиме не слажете. Овај човек говори истину као да из пушке пуца. Неких пута, до душе, премаша и кад циља; али много пута погађа и кад не циља. То је интересантно и карактерно, али, да видите, није свагда баш врло пријатно.

Та необична независност његова духа, та крутост његових убеђења, објашњава много шта. Објашњава, на прилику, за што наш садруг никад није имао несрећу да буде члан ма кога кабинета, нити да припада ма којој партији. Оригиналност његова карактера, оригиналност његове службе отаџбини, дају му права и на засебан један али поштовања пун положај изван партија; не, могу рећи: поштовања пун положај изнад партија.

Има још једна занимљива страна у карактеру нашега садруга, коју не могу да прећутим. Он слави данас педесет година свога књижевнога рада, он је потрошио велики капитал на своје образовање, не мањи на набавку одабране библиотеке, не мањи на учена путовања по Германији,

Француској, Италији, Аустро-Угарској, Белгији и Русији; он је добио и добија доказе признања учености и заслужности његовој са свих страна образованога света; он је кавалер многих високих ордена; он је члан толиких учених друштава да би дуго било све их овде набрајати; и опет — тешко да има и међу самим младим људма велике школе. пуним младићског одушевљења за науком, некога који жедни и жуди за науком више него што за њом и данас жедни и жуди наш јубилар. Други би се човек задовољио с оним лаворикама које су му како наша тако и страна учена друштва пружила. Али он и не тражи те лаворике. Он тражи истину, а дух који се запалио светом ватром, не гаси се њоме него се само још већма распаљује на подвиге да је тражи и целу изнесе.

После ово неколико црта које ни из далека не исцрпљују сву интересантну оригиналност карактера нашег слављенога друга, дозволите ми да пређем на његов књижевни рад.

Строго узевши мениваља почети са једном парадоксом која не ће бити недостојна нашег јубилара. Дешавало се да се славило педесет година књижевнога рада и онда кад из ближе гледамо тих педесет година још није било. За нашег данашњег јубилара са свим је несумњиво да је пре 50 година штампао једну трагедију. Али строго узевши, и особито узевши тако с једног ужег гледишта, мало смо у забуни кад се запитамо: где је његов књижевни рад? Осим Лаперуза и осим дела о постанку и развићу српске штампе ја других чисто књижевних дела и не видим. Етнографија Србије изашла је на руском језику; али дела на руском језику, све кад их Србин пише, нису дела српске књижевности. Може бити да из мене говори завист, јер ми књижевници који ласкамо себи да пишемо правилним језиком и лепим слогом, мало суревњиво гле-

даме на циферене таблице и бројне рубрике. Ипак штета не лежи на страни нашег јубилара.

Ми пишемо књиге по некад срећним а по некад и сумњивим стилом. Наш јубилар ствара установе. Он организује апарате који су први и неопходни услов за рационалну државну управу. Метеоролошка посматрања такав су један апарат. За ста само један човек с ретком моралном одвашношћу, човек који има храброст свога убеђења, један човек који је просто ентузијаста за науком, могао је још пре тридесет и пет година да се реши, да из дана у дан мери брзину ветра, топлоту сунца, влажност ваздуха, и да и росу по цвећу и облаке по небу, и муње по облацима, записује у своје таблице!

Како красним колоритом и како тихим армоничним дахом дише ова слика, у којој је и румен од цвећа и бистра роса, и зрак и мрак и на плавоме своду сребрни облак! Али сву ову шарену, на поетичност миришљиву траку ја сада испредам из метеоролошке радње нашег јубилара те да и њу као цвет какав положим пред њега као знак нашег поштовања на овај дан славе његове који је и дан наше славе! У самој ствари, организација метеоролошких посматрања не само да није била поезија, него је била врло прозаичан јарам дужности, самопрегоревања, реда и рада. Није ми ни мало чудо што је већ после неколико година наш учени друг остао сам. Тек он је први и за дуга времена једини метеоролог у Србији. Тек он је био први који је узео, да и у овоме правцу и на томе пољу служећи науци служи отаџбини. Он је први који је прегао, да при купљањем метеоролошких података створи метеорологију Србије, без познавања које, и без обзира на коју, нити може бити озбиљне науке о народноме здрављу, нити науке о пољској привреди као једној важној грани науке о народноме благостању.

А шта да кажеш о оном другом апарату који је наш јубилар створио и у покрет ставио? Шта да кажем о статистици?! Само један човек од ретке одважности и издржљивости, један човек који је дрзнуо да ветар и сунце у круг својих систематичних посматрања увуче, могао је дрзнути да и у Србији устроји апарат, којим се констатује и мери животна снага народна. Ја идем и даље па ћу да кажем, да је статистика фотографија народнога материјалног и моралног стања у свима профилима и са сваког гледишта, апарат који врло простим методима фиксира слику народног стања, апарат без кога већ више није никоме могућно да постане срећан администратор и успешан државник.

Предлог „о устројству и програму државне статистике“ који је наш учени садруг поднео државном савету у декембру 1850-те године, даје му за свагда право на признање наше и на признање ученог света у опште. Штета што се тај предлог његов, који је с исцрпном убедљивошћу написан, није одмах усвојио. Штета што велике истине у опште споро освајају земљишта. Штета што је нашем јубилару ваљало да још пуних 14 година ради, доказује, убеђује, па тек да успе да види да се године 1864-те установи нарочито статистичко одељење при министарству финанције, и да се учини јавна правда тиме, што се он поставља за начелника тога одељења.

Али наш јубилар не само да је постао начелник одељења статистичког, него је он фактички и практички био сам собом цело то одељење. И он је то тако у главноме остао све до онога дана прошле 1888-ме године, када је, завршив своју званичну каријеру, стављен у пенсију. Плод његових искључиво личних трудова имамо у 13 књига „Државописа Србије“, и у оном обилатом статистичком материјалу који је прикупио али још не штампао. Имамо га

у неколико и у ономе уважењу које је наша отаџбина стекла у иностранству тиме што ју је Владимир Јакшић на међународним конгресима и у комисијама статистичким достојно заступао. Ја сам уверен да у иностранству има учених људи који су о нашој отаџбини стекли добро мишљење тек кад су видели да и Срби имају свога статистичара, да један Србин у опште може да буде статистичар, и да је тај статистичар, и ако се његово презиме свршивало на „ић,“ умео да заузме поштовано место међу статистичарима образованога света.

Не могу да кажем да строга научна критика не би нашла што шта да замери статистикама нашега ученог друга. Без сумње сам метод на који се прикупљају податци за званичну статистику, није савршен па онда, разуме се, и таблице и бројне рубрике нису свагда апсолутно поуздане. Без сумње дрскост којом наш учени друг прави закључке из оних онако прибраних података, оригиналност његових осветљавања закона и правила народно економног живота, његове историјске и социологичне арабеске, којима он уме да ублажи сухопарност својих таблица и својих колона, — све то, наравно, излаже га замеркама оних који сматрају за своју слатку дужност да по што по то нађу што да замере. Али тек велики, необориви и одвећ похвални факат стоји, да нам је Владимир Јакшић створио државну статистику, обратио пажњу на важност ове научне гране, обделавао је неуморно и ревносно. Наше учено друштво нарочито има узрока бити му захвално, јер је он својим метеоролошким и статистичким податцима врло рано узвисио научни карактер друштвеног органа „Гласника.“

Али са свим поштовањем за његов велики рад на државној статистици, са свим поштовањем за његове учене прилоге нашим и страним ученим органима, ја мислим да је најзанимљивије и најоригиналније његово дело оно које многи и многи мисле да је најмање славно. То је ње-

гов „Предлог првозвано-андрејској Народној Скупштини год. 1858."

У тој малој књижици налази се квинт-есенција народне економике. Ту су изложене све стране народног благостања и материјалног и моралног. Никада дотле, а колико ја знам никада ни од тада, нису се са мање речи веће истине казивале. Отворите где хоћете ову малу и јединствену књижицу, свуда ћете наћи строгу једну логику која најпре положи доле несумњиву једну аксиому, погледа бистрим погледом на факта, и онда одмах изводи закључак, који је тако убедљив и тако не трпи даље дискусије као да ју је неки нови Мојсеј донео с модерне горе Хорева у камен урезане. Рад примера ево да погледам на страни 9-ој где је реч о војној сили.

На првом месту долази аксиом: „Без војске, и то правилно изучене и из тјелесно крјепких момака састављене, не сме данас ни једна држава бити, јер иначе најсуштија условија свог опстанка губи!"

Одмах на другом месту долази преглед колико војника Србија има и каквих, као и покрет болести и смрти у редовној војсци. Резултат га не задовољава и онда долази закључак:

„Србија треба на милион житеља 40.000 правилно извјештених војника да има, а на 1000 службу вршећих момака годишње 500 болесника а смртних случајева 10."

Како је дрско то тврђење онда морало изгледати! Како дрско оно и данас изгледа! Али може ли ко на погледу искустава, које смо од 1876 па овамо кроз два рата поцрпли, и на погледу свега онога што се свуда око нас на појачању војном ради, — казати да Владимир Јакшић није још пре 30 година једну велику и спасоносну истину изрекао?!

Погледајте на страну 17-ту. Тамо се говори „о наравственом побољшању“. Ево вам први аксиом: „Народ не имајући крјепко чувство вере у срцу никада дуготрајући државну зграду основати не може!“ Па онда други аксиом: „Судећи по свима знацима јавног живота код нашег се народа снага вјере некако губи!“ И одмах следују цифрени докази о броју цркава, о приходима њиховим, о броју свештенства и о краткоћи живота њиховог, и после свега следује закључак: „Число цркви и монастира у нашем отечеству треба да је најмање 500, од којих 400 да буду зиданих, а свештеника да буде 1000 на милион душа, који ће одсеком по 40 година живети.“

Ја налазим да је од свију многобројних политичких програма, који су од ово 30 година код нас света угледали, овај народно-економни, који је наш друг још пре 30 година развио, највећма државнички и најпатриотичнији, и камо срећа да се Србија одала на његово извршивање те би данас у њој много шта друкчије било.

Али ово делце нашег јубилара није само с те стране занимљиво и оригинално. Оно је још занимљивије понудом његовом народној скупштини да се њему самом повери извршење великог програма који је он спремио и коме је циљ да се људство и благостање у Србији у односно кратком року удвоје. Писац је тражио да му држава обећа и новчану награду ако резултати поправке у људству и благостању заиста наступе. Због оваквог његовог тражења многи су га онда жестоко нападали. Али у светом писму има једна реч која ни мало није мање божанствена што се тиче једног социјалног питања. Тамо се каже: раденик је достојан своје награде. У осталом главно питање и није: је ли захтевана награда велика и умесна, или не? Главно је питање: да ли има стварних основа она његова „безазлена исповест“: „да је његовом стрпељивом и

трудном проучавању статистическихъ истина за рукомъ изашло, ону тајну природе открити која народе силнимъ, славнимъ и богатимъ чини". (страна 35).

Ја морам да признам да ту тајну још открио нисам. Али то што ни ја ни бољи од мене — какви су били Коста Цукић, Панта Јовановић, Коста Јовановић, Владимир Јовановић, — нисмо умели ту тајну да пронађемо, не значи да њу није могао ни Владимир Јакшић да пронађе. На против, a priori морамо да допустимо да питање народног благостања има своје законе, да се ти закони могу да пронађу а пронађени могу да се на дато стање народа примене па да донесу жељене резултате. Да л' је наш учени садруг заиста пронашао те законе, то је опет друго питање. Његов лични карактер не допушта замишљати да ће он тврдити нешто што не стоји. Он може у доброј вери веровати да их је пронашао, и опет да се, као и други смртни човек, превари у оцени карактера њиховог. Ако је ико кадар да их пронађе, он је за тај успех од свију нас највећма квалификован већ и за то што нико од нас није тако непрекидно, тако и свестрано и дубоко проучавао огромни статистички материјал о стању нашега народа као он који је тај материјал и прикупљао.

Али како је могуће да један иначе несумњиво родољубиви Србин зна за велику реч којом се народно-економни Сезам отвара, па да опет ћути? Како је могућно да један родољуб који зна шта треба радити па да се народ намножи и усрећи, мирно гледа нас, који се на министарским столицама ређамо да радимо погрешним правцима и да одлазећи са оних столица остављамо народ све сиромашнији?!

Видите како ово дело, које је и најоригиналније и најинтересантније у целој нашој економној књижевности, у један исти мах и подиже славу и чини прекор нашем јубилару! Оно га чини чувеним, али му не да бити славним. Његова права слава лежи у оној тајни коју он зна а коју нама до сада није хтео казати. Не ће је ваља да једнога дана са собом у гроб однети? Јер тада би се љубав к отаџбини и дужност к отаџбини као две тужне сестре у црно завиле и на гробу његовом нарицале: овде лежи велика једна слава, јер велика једна тајна, сахрањена!

Него ма шта било, ми се сви данас радујемо што нам се дала прилика да нашем ученом и драгом другу дадемо јавно доказе нашег искреног поштовања и љубави. Наша је радост удвојена што га видимо свежа и чила, пуна снаге и доброга здравља. Ми се сви поносимо именом које је он себи и својој земљи у иностранству стекао; поносимо се његовом ученошћу и његовом књижевном неуморношћу и надамо се да ћемо се још дуго тако поносити бројећи га међу најстаријим и најзаслужнијим члановима нашега ученог друштва.

На послетку молим Српско Учено Друштво да прими моју дубоку захвалност на почасти, коју је мени учинило, поверивши ми да у име његово данас на овој свечаности поздравим нашег јубилара. Осећајући како сам недовољно одговорио томе части пуном задатку, молим га да ми ту недовољност опрости и да је поправи једнодушним и срдачним усликом: слава јубилару! Слава Владимиру Јакшићу!

ДОДАТАК

КА БЕСЕДИ Г. ЧЕД. МИЈАТОВИЋА

I

Владимир Јакшић

печатао је ова дела:

1., Лаперуз; позоришно дело од Коцебу-а, превод с немачког. — У Београду 1839. год.

2., Државопис Србије, I. и II. свеска са натписима у тексту на немачком, француском и италијанском језику. — У Београду 1855 и 1857. год.

3., Метеоролошко заведеније у Србији. — У Београду 1857. год.

4., Предлог првозвано-андрејској народној скупштини. — У Београду 1858. год.

5., Постанак и развиће штампе у Србији. — У Београду 1873. год.

6., Етнографија Србије, изишавша на руском језику под насловом: О племеномъ составѣ населенiя въ княжествѣ Сербiй. — Петербургъ 1873. год.

7., Статистична збирка из србских крајева, са надписима на француском језику. — У Београду 1875. год.

8., Државопис Србије, званично издање. У Београду I. свеска 1863; — II. св. 1865; — III. 1869; — IV. 1870; — V. 1871; — VI. 1872; — VII. 1873; — VIII. 1874; — IX. 1879; — X. 1880; — XI. 1882. — XII. 1883. и XIII. 1884. год.

Примедба. Осим тога остало је у статистичном одељењу спремљеног за печатњу материјала још за три свеске, из узрока, што после бугарског рата, државња књигопечатња није имала новаца и хартије, — као што званични акт гласи, — да их печата.

II.

Владимир Јакшић

учествовао је на политично-научним скуповима као делегат Србије.

1., На телеграфској конференцији у год. 1860, у Темишвару.

2., На телеграфској конференцији у год. 1862, у Темишвару.

3., На статистичном конгресу у год. 1857, у Бечу.

4., На статистичном конгресу у години 1863, у Берлину.

5., На статистичном конгресу у години 1867, у Флоренцу.

6., На статистичном конгресу у год. 1869, у Хагу.

7., На статистичком конгресу у год. 1872, у Петрограду.

8., На статистичком конгресу у год. 1876, у Пешти.

9., У сталној статистичној комисији статистич. конгреса у год. 1873, у Бечу.

10., У сталној статистичној комисији статист. конгреса у год. 1874, у Штокхолму.

11., У сталној статистичкој комисији статист. конгреса у год. 1876, у Пешти.

12., У сталној статистичној комисији статист. конгреса у год. 1878, у Паризу.

13., У статистичним конференцијама у год. 1878, у Паризу.

14. На демографском конгресу у год. 1878, у Паризу.

15. „ „ „ „ 1887, „ Бечу.

III

Владимир

члан је ових учених друштава:

НАЗИВ ДРУШТВА

1., Српско Учено Друштво . . . .
2., Ateneo Italiano . . . .
3., Accademia dei Georgofili . . . . , .
4., Oberlausitzische Gesellschaft der Wissenschaften . .
5., Императорско руско географическо общество . . .
6., K. k. geographische Gesellschaft . . . .
7., Српско лекарско друштво . . . .
8., Société de Statistique . . . .
9., Société de Géographie . . . .
10., Société belge de Géographie . . . .
11., Collegium Oecumenicum rationariis gentium arte Statistica . . . .
12., Société météorologique de France . . . .
13., Frankfurter Verein für Geografie und Statistik . .
14., Société géographique de l' Est . . . .

Јакшић

СЕДИШТЕ ДРУШТВА	ВРЕМЕ НАИМЕНОВАЊА			КАРАКТЕР ЧЛАНСТВА
	ДАН	МЕСЕЦ	ГОДИНА	
Београд	8.	Јануара	1850	Дејствителни
Firenze	15.	Febbraio	1855	corrispodente
Firenze	12.	Marzo	1855	„
Görlitz	21.	April	1856	corresp. Mitglied
С. Петербургъ	11.	Февраля	1866	Корреспондентный
Wien	20.	Juli	1869	corresp. Mitglied
Београд	29.	Октобра	1873	почасни
Paris	9.	Novembre	1881	titulaire
Paris	4.	Mars	1884	effectif
Bruxelles	2.	Octobre	1886	effectif
London	1.	Decembris	1886	sodalem cooptaverunt
Paris	1.	Fevrier	1887	effectif
Frankf. am M.	10.	Oktober	1887	corresp.
Nancy	28.	Octobre	1887	correspondant

IV.

Владимир Јакшић

одликован је за своје књижевне радове.

а., Орденима.

1., Од Краља српског: Св. Саве, Таковским и Белим Орлом.
2., Од Цара руског: Св. Станислава и Св. Анне.
3., „ Цара аустр. угарског: Франца Јосифа.
4., „ Краља италијанског: Св. Маврикија и Лазара и Италијанске круне.
5., Од Краља румунског: Румунска Круна.
6., „ Краља грчког: Св. Спаситеља.

б., Медаљама.

1., Од другог географског конгреса држаног у Паризу у год. 1875.
2., Од светске изложбе у Паризу у год. 1878.

V.

Он је, поред званичног путовања по Европи као изасланик, ишао и о свом трошку ради усавршења у науци народно-привредној, те је тако путовао од месеца новембра 1854 до августа 1855 по Хрватској, Италији, Француској, Белгији и Немачкој.

Године 1857 био је у Аустрији и у Бечу на статистичном конгресу о свом трошку.

1865 био је у Пољској и у Русији три месеца.

1876 у Будимпешти на статистичном конгресу, такођер о свом трошку.

1881 опет у Пољској и Русији цео месец дана.

1882 поново у Будимпешти и Мађарској.

1887 о свом трошку, на демографском конгресу у Бечу држаном. У опште походио је Беч седамнаест пута.

III.

Отпоздрав г. Владимира Јакшића на беседу г. Чед. Мијатовића :

ВИСОКОПОШТОВАНА ГОСПОДО СРПСКА !

Ја сам за она времена о којима мислим говорити, врло рано у храм Минервин уведен. Нисам био још навршио шест година живота кад сам први пут оружје припасавши с осталим грађанима београдским био учесник весеља дизања звона на Саборној цркви беле недеље 1830 год. 16. фебруара, кад сам одмах за тим и у први разред основних школа ступио где је био учитељ познати Коста Зака, родом Грк. Следеће 1831 год. појави се први пут колера у Европи и кад на измаку јулија месеца и у Београду морити поче, одведе ме мој стриц к оцу у Крагујевац где мало дана за тим бих сведок свечаног уласка митрополита Мелентија, бивши у Цариграду на поменуто достојанство васељенским патријархом рукоположен. Овом приликом чух први пут у животу српске топове пуцати (беху трифунташи) и хармоничну банду свирати што на мене врло значајан утисак учини. Давши ме отац у квартир код настојника војеног арсенала по имену Максима, родом из Дубровника, који је ваљда, једините тада човек међу Србима био који поред италијанског и француски добро говораше, пођем под јесен у други разред у ком учитељоваше Илија Мандић. Повративши се у августу 1832 год. о распусту кући ступим о Митрову-дну у новоосновану „Велику Школу" у којој је тада први професор био Атанасије Тодоровић, који је, из Цесарије још о Ђурђеву-дну прешавши, био директор свију школа у Београду. Школа речена била је у оном истом старом здању где је сада семинарија и то у соби к истоку окренутој, у соби пак к западу леже-

ћој била је „беговска школа“, у којој је прво предавао Димитрије Исаиловић још у лето 1831 год. младим кнежевићима: Милану и Михаилу а у години 1832, о којој је реч, кад Исаиловић поста „Администратор Типографије“, учитељ је њин био Аврам Гашпаровић, а у трећој соби к западу био је стан професора Атанасија. Месеца марта 1833 год. играјући се с децом у кући мога тече „Писар-Лазе“ на Сави почнемо се пузати уз стену испод Митрополије, но тамо на караули бивши сеимен Арапин кад нас спази и искези зубе и исуче нож па као да нас поплаши поче к нама ићи од чега се ми поплашимо и брже боље доле потрчимо но од страха јаку грозницу добијем, која се по том у врућицу изметне од које једва жив останем но с ослабљеним видом, — памтим добро да ми најгоре беше на славу течину Лазареву суботу. Оправивши се од болести стриц ме из нова одведе к оцу у Крагујевац и ту ми се опет даде прилика да видим српску свечаност, поход српске војске од 5.000 људи, под командом Милете Радојковића, Милосава Здравковића (Ресавца) и Стевана Стојановића (Ћосе), у Крајину да ју од Турака очисти и заузме, које се срећно и сврши. У њином је друштву био и првак-песник, Чубро Чојковић као старешина војене канцеларије. Ово беше лицем на Спасов-дан 11 маја, а на Петров-дан за тим крете се на пут, преко Гружс, у исте пределе и сам кнез Милош у пратњи новообразованих редовних коњаника, за којима на скоро за тим и сама „пешачка гарда“ марш свој настави. Читање хатишерифа на прво-званог Андреју 1830 год. на Врачару и речени маршеви на мене су с много већим усхићењем дејствовали, јер се Србија увећа са шест нових округа, него што беше у новије време добит четири округа и васпостављење независности Србије с краљевском титулом. Прекинувши у Београду похођење Велике Школе, лети 1833 год. пођем

опет у други разред у Крагујевцу бивши тада у квартиру код самог учитеља Мандића. Кад се већ често наводе поименце први ђаци Велике Школе у год. 1808 у Београду основане, у којој је први учитељ био Југовић но која је кратког века била, нека нам допуштено буде, ради историјског спомена, да и оне ђаке поименце наведемо, који су у год. 1832. основану Вел. Школу посећавати почели која више престајала није. Ево њиних имена:

1., Александар Ненадовић
2., Антоније Мајсторовић
3., Владимир Јакшић
4., Димитрије Црнобарац
5., Данило Данић
6., Иван Мркшић
7., Коста Јанковић
8, Др. Ичко
9., Милан Давидовић
10., Михаило Протић
11., Јован Перуничић
12., Сима Божић
13., Стеван Марковић
14., Др. Груборовић
15., Стојан Јовановић
16., Сретен Поповић, и
17., Филип Христић

Осим последње двојице и Ивана Мркшића, који још живе, ја сам, као што напоменух на скоро за тим због болести школу оставио, а остали су сви помрли, петорица још у момачким годинама, Стојан Јовановић погинуо је у год. 1844 као вођа у катанској буни, а Антоније Мајсторовић био је стрељан услед завере против живота кнеза Михаила у год. 1868. — Најмудрији међ свима беше у мла-

дости и најсрећнији у старости наш поштовани друг г. Филип Христић.

У месецу октобру 1833 год. пресели се Вел. Школа из Београда у Крагујевац и гореименовани ђаци пређу у другу граматикалну класу, а ја не могавши због болести предавања слушати, ступим опет у прву; у овој је био професор Григорије Новаковић и у оној Димитрије Исаиловић, а Атанасије Тодоровић постане беговски учитељ. С Великом Школом пресели се и Типографија са Слово-ливницом у Крагујевац а над свим учебним заводима постане мој отац врховним надзиратељем. Ја сам и тада још доста млад за учење и за ондашње прилике био, но то ми не би толико сметало и испит добар положим али друга једна околност учини, да и ову годину изгубим и у прву граматикалну класу ступим кад су моји другови од год. 1832 већ и ђаци прве класе човечности у октобру 1834 год. постали и кад они ступе у другу класу човечности у окт. 1835 год. онда преста наша школа званично звати се великом, већ поче носити име: „Гимназије“, а до октобра 1838 год. и није она имала више од речене четири класе. Кнез Милош због оца волео ме је јако и настојаваше да се у оружју вежбам, добивши пушку с бајонетом, сабљу и два пиштоља, па како том приликом и лепу официрску униформу носити почнем, то се више приљубим оружју но књизи, по отвореној жељи кнеза Милоша, а којој се мој отац није противио, но то буде узрок, као што рекох, да ја тек под јесен 1834. год. I. граматикалну класу стално походити почнем. Са одласком Типографије у месецу јунију у Београд оде из Крагујевца и професор Исаиловић поставши из нова администратор исте а његово место заузме Петар Радовановић. Атанасије Тодоровић вратио се као најстарији професор у Гимназију а беговски учитељ постане Зорић да под јесен 1837 год. исто звање уступи Бугарину

Раносу а да сам постане секретаром ново наименованог руског конзула Ващенка у Београду.

Поред српског језика предаван је у Гимназији у год. 1837 и 1838 и грчки језик и како се је у кући у којој сам у квартиру био поред српског и турског језика највише грчки говорило, — као по Богу у вишим слојевима друштва све до год. 1839 и у Београду случај исто беше, — то сам у реченом језику и приличан успех учинио био. Августа месеца 1838 год. свршим у II. кл. човечности Гимназију па и ако је под јесен исте године и философски факултет у истој установљен био, то ме науми отац на страну послати а то за то, што и оба кнежевића 15 септ. речене године у Банат на науке одоше. Ја одох у Оравицу варош чисто немачку да немачки изучим како би се позније и за даље кренути могао. И ако је мој отац немачки знао, тај језик ипак није радо говорио, а грчки на против врло радо са сваким који је у стању био, ја сам пак од немачког само мало речи знао али говорити не. Тада прегнем на изучавање истог и с помоћу неког гломазног славено-сербско-немачког Словара у год. 1790 у Бечу печатаног почнем одмах с немачког и на српски преводити. Срећом мојом падне ми руку дело немачког списатеља Коцебуа: Лаперуз, па како сам ја у гимназији од проф. Новаковића чуо, кад нам се земљопис предавао, који сам од свију наука најрадије слушао, да је неки Француз Лаперуз око године 1785 разне непознате пределе света проналазећи најпосле залутао и на једном пустом острову скончао се, то наумим речено позоришно дело да преведем, јер велико не беше, које после месец дана и свршим и пошљем га оцу да види да бадава не седим. Речено сам дело сâм превео, но како сам с Арсенијем и Аксентијем Тупаковићима заједно у квартиру код местног проте, честитог и побожног Србина Софронија Ивачковића становао, то и њина имена,

као мојих природних земљака из Груже ставим, и ако они на послу ништа радили нису јер од немачког језика још врло мало знадоше. Мој отац бивши тада „Инспектор Типографије“ обрадује се моме прилежању и даде мало дело печатати, те тако ја у ствари постанем у петнаестој својој години од домородаца српских први списатељ кога се је дело у државној књигопечатњи израдило, но истини за љубав додати морам, да се је као списатељица на три године пре тога кћи Господар-Јеврема Обреновића, Ана показала такође у својој 15 години, печатавши дело: Нравоучителне повести. У години 1839 кад сам дело издао, пресели се српска престоница из Крагујевца у Београд и доби земља први свој устав, али у тој години не беше више од 12 књига у Србији печатано с обимом не већим од 60 табака. Охрабрен похвалом очином на положеном труду предузмем под јесен исте године друго дело истог списатеља да преведем: Жртва смрти, и кад га довршим пошљем га оцу, но овај га само за то није дао печатати, што је исто још у год. 1830. Михаило Витковић у Будиму, трошком Матице Српске издао, за које ја знао нисам, и оно ми остаде у библиотеци у рукопису за спомен деци.

Изучивши немачки језик науми ме отац посветити трговини, говорећи да је горак хлебац савесног чиновника, о чему сам се и сам потпуно уверио, и пошље ме тога ради у реалку у Митровицу у Срем; где сам из практичних наука врло добро испит положио. Под јесен 1842 год. вратим се кући, но кад тада из Беча и Париза српски питомци услед десивше се буне поврве то ови око мога оца настану, нарочито брат од тетке Димитрије Црнобарац, да ме у Германију ради изучења националне економије и то к професору Рау у Хајделберг пошље. Мој отац жељаше такође да у Германију идем и то у Хамбург, у који трго-

вачки контоар, но претходно да у Бечу у Политехници у трговачком одељењу науке слушам, што и учиним у току 1843 год. и то с похвалним успехом. Међу тим мој речени брат настојаваше непрестано код оца да не будем трговац већ чиновник, почем сам, вели, од детињства у том правцу васпитан како од оца тако исто и од кнеза Милоша, а и овај ми исто то често повтораваше кад би му на подворење у његов квартир у Бечу ишао. Под јесен дакле речене године одем у Германију али не у Хајделберг већ у Тибинген, поглавито ради слушања статистике код чувеног професора Фалати који тамо предаваше. Само по године тамо останем и априла месеца 1844 год. стигнем у Хајделберг да државничке науке поглавито код реченог професора Рауа слушам и то као први Србијанац на тамошњем университету. Тек под јесен 1845 дође тамо Коча Цукић и други, питавши ме онај на писмено из Беча за науке и професоре какви су. Проживевши у Хајделбергу три године и свршивши науке, за које сам држао да су ми нужне, вратим се кући пред Ђурђев-дан 1847 год. бивши изван отачаства осам и по година.

Још у Хајделбергу бивши почнем прибирати статистичне податке из разних научних и званичних дела и за ту цел носио сам увек при себи мали бележник у који сам исте разводио. У последњим годинама у мојим месечним извешћима, које сам редовно оцу шиљао, уврстио би у иста и понешто из статистике особито руске, јер сам знао, да то отац воли, и он радујући се томе имао би обичај да моја писма махом немачки а најпосле и француски писана својим пријатељима показује а последња и ради превода јер наравно француски знао није. На тај начин чим ја кући дођем а Игнат Станимировић, професор лицејски, дође к мени и понуди ми катедру статистике, коју он заузимаше, но ја му просто одговорим, да истина статистику негујем

али практичну а не само теоретичну и да с тога желим у службу министарства финанције да ступим где је и мој отац тринаест година провео, и где статистичне грађе из Србије по казивању истога доста има, коју мислим проучити, и да сам мислио професором постати, ја би докторат у Хајделбергу гледао да получим и 100 фор. тамо да оставим, а не да их кући доносим и оцу враћам.

Лети 1847 г. пропутовавши Србију и одморивши се од труда школскога предам владаоцу молбу у месецу септембру за какву службу по финанцијској струци, но 2. окт. добијем од Јована Гавриловића тадашњег начелника писмени одговор да за сада празна места нема, но почем статистику волим, то ће ми, рече, посла дати да без плате радим. Док сам у Бечу био одлазих ка кнезу Милошу, а септ. 1844 г. походи ме кнез Михаило у Хајделбергу, није дакле чудо било што кад ме отац први пут на Ђурђев-дан у двор на подворење одведе тамо тако хладан пријем нађох, да већ сву вољу изгубих, да други пут тамо одем. У септ. 1848 год. постанем књиговођом у реченом министарству у коме сам за време петогодишње службе а и дуго после статистичне податке прибирао и у систематични ред доводио, те тиме их са подобним из европских држава упоређујући до важних народнопривредних закључака долазио бистрећи ми доондашње доста тамне појмове о узроцима напретка и назатка друштвених односа народа. Што сам дуже на том научном пољу радио, све ми се више прохтевало, да предео својих научних ислеђивања проширим, како не бих у једностраност пао и своје умотворине илузорним у практичној примени учинио. У месецу августу 1852 произведен будем за професора лицејског предавајући наизменце науку народне привреде, финанције, статистике и ону трговине. У том звању останем пуних десет година, које нисам никад ни остављати требао, почем је оно као чиновничко најплеменитије у нас, али

Коста Цукић учивши се у последње доба заједно са мном у Хајделбергу и поставши на измаку 1861 год. министром финанције принуди ме да се примим да будем у истоме начелник економног одељења с поглавитим опредељењем да на статистици радим, која беше с истим спојена. Ја се примим у априлу 1862 год. тога звања, али с изречним условом, да се међу тим и нужни органи како у самом одељењу тако исто и по унутрашњости земље поставе, које ми Цукић свечано обећа да ће настати да се изврши. Он је до душе речено и учинити хтео, али одмах за тим догоди се бомбардање Београда те осујети мој и његов план и тако остах ја све скоро кроз 26 год. моје службе по статистичној струци и ако је ова 31 авг. 1869 и као самостално одељење постало не имавши обично више осим мене од једног писара и једног практиканта за сав персонал.

Још као професор предузмем под јесен 1854 год. дуго по Европи путовање у намери да се у народнопривредним мојим студијама усавршим, прикупљајући брижљиво статистични материјал за ту цељ по Италији, Француској, Белгији, Германији и Аустрији. У год. 1857 одем о свом трошку на трећи статистички међународни конгрес држани тада у Бечу, које сам после повремено понављао као званични изасланик владе српске, завршујући девети у год. 1876 у Пешти држани такође о свом трошку. Имам овде споменути, да сам ја још на крају 1850 год. савету земаљском спис један поднео, у коме сам потребу установљења званичне статистике у Србији нагласио, изложивши у неколико писмених навода почетак опадања оптег народног благостања у Србији, коме је нужно било што пре на пут стати с помоћу разложних реформама које бих ја имао да н имприме које сам услед многог труда изнаћи срећан био. На ову мојy изјаву не само да не следова никакво повољно решење, по на против ја бих пред-

мет оговарања, и ироничног сажаљавања као човек с неком фиксом идејом као што ме од тад титулирати изволеше. И сам мој предлог поднесени светоандрејској народној скупштини у декембру месецу 1858 год. држаној, не само да не прође боље, већ утврди противнике спасоносних преображаја на пољу народне привреде у нас, у свом мнењу, да сам непоправљив, да дајем управо умље за безумље. Кад том приликом запитах једног од народних заступника, па које томе противан, да се барем о друштвеним у нас неприликама у претрес упустим, одговор ми кратак даде, да су то главом моји другови што ме ненавиде, а што се, рече, нас неуких тиче, ми бисмо драге воље све предлоге примили који к бољитку земље воде, само кад би нам неко објаснити могао како бисмо га разумети могли. Мени тада ништа друго не оста, већ да моја привредно-статистична проучавања и даље ревносно продужим из љубави к самој науци без икакве наде да ће се она икад моћи и остварити, јер за то је нужно не само већи ступањ опште културе у земљи но на по се и виша образованост самих владалаца њених.

У рукама проницавих привредника наука је статистике доиста страшно оружје, коме никаква друга умна сила одолети у стању није. Све до године 1876 Србија је сијала као звезда даница на плаветном небу народа балканских и сви су народи европски држали да ће она у главном бити наследник Османлија који опадају с ове стране мраморског мора, које би и доиста без сумње и било, да је она у оној сразмери увек напредовала као што је случај био кроз првих тридесет година утврђеног у земљи у години 1815 мира. Само мало статистичних истина довољно је да наведемо па да сваког до очевидности убедимо, како је Србија под управом својих синова напредовала, који су јој с оружјем у руци и политично биће основали, а како је после брзо благостање у њој нестајати почело чим су они

изумрли и владавину њену својим питомцима предали који не показаше ни њима равне храбрости у боју ни врлине грађанске у миру. Ево примера из броја становништва Србије узетих из неколико пописних година, као најважнијег елемента снаге сваке државе. Тако се народ у опште множио у Србији на милион душа годишње:

Од године 1820 до 1846 са 22.500 душа: а

Од године 1846 до 1889 само са 13.700 душа.

У овом се рачуну не налазе ни шест добивених округа у год. 1833 ни она четири стечена у год. 1878, и изложено опадање у приросту људства износи на 39°/₀ год. мање у другом временом простору спрам првога, или јасније још да кажемо: да је нешто благостање Србије и од године 1846 на овамо у оном ступњу расло у коме је од год. 1820 до 1846 год. онда Србија у год. 1887 не би имала само 1.626.000 душа, већ 2.486.000. душа и без нова четири округа, само у старим границама земље, или да се још јасније изразимо, Србија је од године 1846 до 1887 у старих 17 округа на 860.000 душа изгубила, за то што није онако напредовала као што је од год. 1820 до 1846 а услед рата с Турском није више но само 385.000 душа прибавила, у год. 1887 дакле једва половину оног броја који је у ствари изгубила. Но задобивени економни болови у рату продужиће се још кроз дуги низ година и Бог свети зна како ће се свршити. Ово су неоспорне статистичне истине о којима треба много више и опширније говорити но што је то овом приликом допуштено чинити и које је проучавање важно не само посебно за нас у Србији већ и за све мисливе људе у опште.

Узмемо ли ради поређења другу једну земљу словенску и то Пољску, то се из њене статистике види, да је она и од год. 1846 до 1885 у приросту свога становништва онако исто јако напредовала као што је и од год. 1819

до 1846; имала је у оба периода по 12.700 душа приновка на сваки милион житеља, дакле скоро онолико колико и Србија у другом периоду, не имавши до душе онако наглог полета као што Србија то показа од год. 1820 до 1846 и као што га многе државе ван Европе у Америци и Аустралији показују и дан данас.

Књижевна по обиму не многа дела која сам кроз минулих педесет година написао, изложио је поштовани г. предговорник у свом поздраву а ако је на званичној статистици и помоћи било, то сам ипак главни посао ја вршио, поглавитó првих година постанка исте у Србији а тежња ми с истом поглавито на цељ управљена беше, не само да домородце већ и странце да упознам о производној и политичној снази нашег отачаства, које пре 40 година, мало ко изван Срба како требаше познаваше и нас корише кад их за политичну помоћ молисмо, да смо сами криви кад им статистично описано стање наше земље на углед и оцену не подносимо.

Но осим прибирања грађе за статистику Србије трудио сам се ја да сакупим и ону што се односи на метеорологију њену, чувши од мог професора Рау-а, кад је пољску привреду предавао, како је тачно познавање климатичних својстава земље од неоцењиве вредности по природно царство биља. Чим сам за тим у државну службу стао одмах сам и свакодневна сматрања са термометром чинити отпочео, додавши истоме у декембру месецу 1850 год. и кишомер а у идућим годинама ширећи предео њихов у корист науке. У лето 1855 год. кад сам у Бриселу био издам позив на љубитеље природних испитивања у Србији да се бесплатног труда приме, да метеоролошка сматрања у свом месту становања чине. Набавивши нужне физикалне инструменте о свом трошку предузмем по Ђурђеву-дне 1856 год. по Србији путовање и раздам поменуте справе лицима к тому

привољеним и прем да су позније од истих многа и одустала, од чести и услед службеног премештаја, то сам ипак успео да приберем метеоролошку грађу из целе земље за 16 година од 1856 до 1871, до душе са жртвом својом од 4.000 дин. све у корист науке и Србије. И податке из речених сматрања као и статистичне црпене из званичних бројења намеран сам у течају идућих година јавности предати, ако нешто још живота и здравља за рад имао будем, које ми је целог века најмилија наслада и утеха била.

Завршујући, високопоштовани зборе, опис мога скромног педесетогодишњег рада на пољу науке у опште и српске на по се, одајем смерну главу свевишњему Творцу, који ме је милости удостојио да данашњи светли по мене дан доживим, — усрдно благодарим велепоштованом председнику нашег чувеног друштва г. архимандриту Дучићу у цркви благочастивом пастиру Христова стада, на бојном пољу храбром српском војводи и на књизи и беседи угледном научнику; не мање сам за вавек морално обвезан мом данашњем моралном куму, г. Чедомиљу Мијатовићу; превасходном мом негдашњем у школи ђаку; симпатичном у канцеларији колеги, врсном економу и финанцисти, под чијим сам министровањем дуго година служио по научном раду и друштвеном положају најузвишенијем мужу у Србији.

А и вама свима, дична српска господо, слава и дубока хвала на љубави доласка са којом сте ме данас почаствовати изволели.

ИЗВОДИ ИЗ ЗАПИСНИКА
СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА

ОДБОРИ

(Види Гласник 68.)

ОДБОР ЗА НАУКЕ ПРИРОДНЕ И МАТЕМАТИЧКЕ

I САСТАНАК, 18 НОВЕМБРА 1888.

Били су: Д. Нешић, Ј. Драгашевић, Ј. М. Жујовић, К. Алковић, Св. Ивачковић, Љ. Клерић, М. Леко и Ј. Бошковић секретар.

1.

Секретар друштва приказује одбору расправу: Испитивање хидрауличних мотора, од Светозара Недељковића, машинског инжињера.

Решено је: да се да̂ на оцену члану друштва г. Љ. Клерићу.

2.

К. Алковић реферише о расправи: Закон елементарне снаге и т. д., од К. Карамате, која се због друштвених неприлика до сада код њега налазила.

Одбор није донео никакву одлуку по овој ствари, јер секретар друштвени саопшти, да је писац захтевао натраг своју расправу.

3.

Секретар друштва г. J. Бошковић реферише о предлогу, што га је одбору за науке философске и филолошке поднео г. J. М. Жујовић, и који се састоји у томе: да се старањем српскога ученог друштва израде критички прегледи средњошколске књижевности по свима струкама.

Одбор је у начелу усвојио овај предлог.

ОДБОР ЗА НАУКЕ ФИЛОСОФСКЕ И ФИЛОЛОШКЕ

II САСТАНАК, 9 ЈУНА 1888.

Били су: заменик председника друштва, Н. Дучић архимандрит; чланови: Г. Витковић, J. Авакумовић, J. Бошковић, J. Ђорђевић, Св. Ковачевић, М. Ђ. Милићевић, М. П. Шапчанин, Св. Вуловић и В. Вакић.

1.

Прочитана су два писма г. министра просвете и црквених послова од 13 и 30 маја ове године Пбр. 3606 и 4089 — о настављању друштвеног рада и штампању Гласника.

Узима се на знање.

2.

Приступило се избору председника овоме одбору на место пок. Ђ. Малетића.

Изабран је за председника једногласно Јован Ђорђевић.

III САСТАНАК, 16 НОВЕМБРА 1888.

Били су: председник J. Ђорђевић, чланови: В. Вакић, J. Бошковић, J. Жујовић, J. Туроман, М. Бан, М. Ђ. Милићевић, М. П. Шапчанин и С. Сретеновић.

1.

Д-р Ј. Туроман читао је своју расправу: „Прилог к историји наше средњошколске књижевности,“ у којој су нарочито оцењени уџбеници за латински језик.

Одлучено је, да се та расправа штампа у Гласнику.

2.

Тим поводом предложио је Ј. Жујовић, да овај одбор заједно са осталим одборима српскога ученог друштва поради на томе, да се на сличан начин оцене и уџбеници за остале наставне предмете.

После подужег већања овај је предлог једногласно усвојен.

ОДБОР ЗА НАУКЕ ДРЖАВНЕ И ИСТОРИЈСКЕ

II САСТАНАК, 21 ДЕЦЕМБРА 1888.

Били су: Н. Дучић, председник одбора, чланови: А. Васиљевић, Богољуб Јовановић, Ј. Витковић, Ј. Авакумовић, Љ. Ковачевић, М. Ђ. Милићевић, Мил. Спасић, М. Зечевић, П. Срећковић и Ј. Бошковић секретар.

1.

Чита се предлог г. Ј. Жујовића, свима одборима, да се прокритикују све наше књиге за средње школе и

Усваја се.

ОДБОР УМЕТНИЧКИ

I САСТАНАК, 23 ДЕЦЕМБРА 1888.

Били су: Ђ. Крстић, Ђ. Миловановић, М. П. Шапчанин, М. Валтровић. Св. Ивачковић и Ј. Бошковић секретар.

1.

Чита се подуже писмо дописнога члана г. Ф. Каница: о чувању римских старина по Србији, а нарочито у Костоцу, Пожаревцу, Градишту, Врзој, Праову, Неготину, Белој Паланци и „Трајанове табле."

Г. Валтровић извештава, да вотивна табла цара Филипа у Белој Паланци није узидана у темељ Јанићеве крчме, него да је пренета у народни музеј у Београду. Што се тиче Трајанове табле, то он узима на се, да се побрине за заштиту тога споменика, било о трошку археолошког друштва или с помоћу владином. За друге споменике вели, да су једни, међу тим, већ склоњени на боља места, неки су пренети у музеј, а и за остале ће се по могућству побринути да дођу у безбедност.

Узима се на знање.

2.

Секретар износи предлог г. Ј. Жујовића, да се прокритикују све књиге средњих школа.

Усваја се.

УПРАВА

III САСТАНАК, 11 АПРИЛА 1888.

Председник Н. Дучић архимандрит, чланови: С. М. Лозанић и Ј. Бошковић секретар.

1.

За обезбеду 300 дин. парничних трошкова, г. Ст. Добривојевић, адвокат тражио је код суда за варош Београд забрану на означену имовину ученога друштва, предлажући за стараоца забрањене покретности Ђ. Ђурића антиквара, и суд му је ту забрану одобрио решењем од 7 апр. 1888, Бр. 4422.

Г. Владимир Јовановић писмом својим од 16 маја 1886 изјавио је од своје воље, да ће он платити поменуте парничне трошкове јер није рад да друштво ишта штетује његовим поводом. Али како он у овај мах није у Београду, а у благајници нема новаца, одлучено би:

Да управни чланови, на свој лични кредит, крену из којега новчаног завода 300 дин., па исплате суду, а после да се та сума наплати од хонорара г. Вл. Јовановића, који има да прима од друштва за свој „Нови статистични преглед" (Гл. 68).

2.

Одлучено, да се по закону, на место дојакошњега председника одбора за науке филолошке и филосоФске, изабере нови.

3.

Секретар јавља, да су скупом изабрани прегледачи рачуна прегледали рачуне за године 1886 и 1887, и нашли их у свему исправне.

Предложиће се скупу друштва, да изда секретару разрешницу за поменуте рачуне.

4.

Исти јавља, да је вратио и остатак Врчевићевих списа.

Узима се на знање.

IV САСТАНАК 17 МАЈА 1888.

Председник Н. Дучић архимандрит, чланови: С. М Лозанић, А. Бугарски и Ј. Бошковић секретар.

2.

Чита се писмо г. министра просвете од 13 маја ов. год. Пбр. 3606, којим јавља, да ће друштво остати и

у напредак, па позива управу, да му јави потребе друштвене, привремене и сталне, и како друштво мисли да треба у будуће да буде уређено.

Одлучено би одговорити г. министру: 1° Привремене потребе овог друштва су, да му се дâ у име ванредне помоћи до 1 новембра ове године свега само 3.000 динара; 2° да г. министар изволи наредити да се настави штампање Гласника, јер има рукописа за 10 књига, који леже неупотребљени, а већином су откупљени.

А што се тиче питања: о будућем уређењу и сталним потребама друштва, то превазилази круг рада ове управе, него ће се за то сазвати скуп друштва, који је властан да о томе донесе одлуку.

V САСТАНАК, 19 ДЕКЕМБРА 1888.

Председник Н. Дучић архимандрит, чланови: С. М. Лозанић, Ј. Ђорђевић и Ј. Бошковић секретар.

1.

Чита се нацрт за извештај управин о раду друштва у годинама 1886 и 1887, који ће се поднети скупу и, по учињеним примедбама, одобрава се.

2.

Одлучено, да скуп друштва буде 29 декембра ове год., у 3 часа по подне, и усвојен је дневни ред за њега.

3.

Одређују се хонорари: Д. С. Јовановићу за чланак: Како су се шириле међе Душанове царевине (Гл. 68), по 100 дин. од штам. табака; а д-ру Ј. Туроману за расправу: Прилог к историји наше средњошколске књижевности (Гл. 68), по 120 дин.

4.

Чита се писмо г. Г. Дилбера апотекара од 3 окт. ове год., којим јавља, да у последњој вољи пок. родољуба Ђоке Влајковића, пуковника, стоји и ово завештано: Ако његов јединац син Драгољуб умре, да онда његов део наследства припадне српској просвети, и да се оснује фонд под његовим именом за просветне цели, — позивајући друштво, како је поменути син умрьо, да по надлежности својој оствари Влајковићеву жељу.

Одлучено, да секретар лично пропита г. Дилбера ко је управо одређен за руковаоца тога фонда, да ли ово друштво, или министарство просвете, или неко трећи? Ако ли то њему не би било познато, онда да се помене за ту ствар на скупу, не би ли се тако дознало.

5.

Председник јавља, да је са секретаром, од стране управе, 14 јула ове год. послао у Русију оваки телеграм:

„Нека дух св. Владимира руског, који је засновао хришћанство у Русији, штити Русију и свето православље; нека крijепи дух рускога народа, који је с православљем довео Русију до садашње величине, хришћанске културе и славе. Руски дух с православљем нај јаче је руско оружје.

„У то име српско учено друштво најтоплије честита 900-годишњу прославу крштења и православља братског нам народа руског.“

Одобрава се.

6.

Читају се писма г. министра просвете од 30 маја, 6 јула (о имању), 11 октобра (о пошиљању књига за париску изложбу) и 13 окт. (о стану друштвеном).

Одлучено, да се сва та писма, осим онога о изложби, изнесу пред скуп друштва.

7.

Одлучено би, да се столару исплати рачун за један велики бели орман за књиге, у 120 динара.

8.

Чешко научно друштво у Прагу жели да обнови свезе с нашим друштвом.

Узима се на повољно знање и објавиће се на скупу.

VI САСТАНАК, 22 ДЕЦЕМБРА 1888.

Председник Н. Дучић архимандрит, чланови: С. М. Лозанић, Ј. Ђорђевић и Ј. Бошковић секретар.

1.

Утврђује се дневни ред за скуп друштва, који ће бити 29 дек. ове год., овако: 1° Поздрав потпредседников. — 2° Обзнањују се промене председника појединих одбора. — 3° Извештај о трогодишњем раду друштва. — 4° Извештај о рачунима за годину 1886 и 1887. Секретару као полагачу рачуна издаје се на њих разрешница. — Избор тројице чланова за прегледање потоњих рачуна. — 5° Ступање у свезу са научним академијама и књижевним друштвима. — 6° Избор чланова, који ће потписати записник овога скупа, из сваког одбора по један. — 7° О ревизији уређења овога друштва и о сталној државној помоћи. — 8° О имању, повластицама и о стану ученога друштва. — 9° Избор председника. — 10° Нови предлози у самоме скупу учињени, ако их буде. (§. 40 пословника, правило 2.)

2.

Председник јавља, да ће редовни члан Владимир Јакшић 11-ога марта 1889 навршити 50 година књижевнога рада.

Одлучено би, да се — према ранијој одлуци скупа — поменута 50-годишњица прослави уобичајеним начином, а пре свега да се управа побрине за беседника.

СКУП СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА

29 декембра 1888.

(гледај 69 књигу гласника).

ОДБОРИ

ОДБОР ЗА НАУКЕ ПРИРОДНЕ И МАТЕМАТИЧКЕ

I САСТАНАК, 11 ЈАНУАРА 1889.

Председавао С. М. Лозанић, чланови: Ј. Жујовић, Ј. Пецић, К. Алковић, Љ. Клерић, М. Леко, Св. Ивачковић и Ј. Бошковић секретар.

1.

На реду је избор члана, који ће уз председника овог одбора састављати поверенство за ревизију друштвенога уређења.

Изабран би К. Алковић.

II САСТАНАК, 31 МАРТА 1889.

Председник С. М. Лозанић, чланови: Ј. Мишковић Ј. Пецић, Љ. Клерић, Св. Ивачковић, К. Алковић и Ј. Бошковић секретар.

1.

Члан С. М. Лозанић, чита свој чланак: „Прилог броманилу.“

Прима се за Гласник.

2.

Секретар подноси расправу д-ра Ст. Мачаја: „Опис црноречког округа“.

Издаје се на оцену господи: М. Ђ. Милићевићу, J. Мишковићу и J. Жујовићу.

3.

Рукопис г. Свет. Недељковића: „Испитивање хидраличних моторâ“ не може се примити, што не спада у круг рада ученога друштва. Референат Љ. Клерић.

ОДБОР ЗА НАУКЕ ФИЛОСОФСКЕ И ФИЛОЛОШКЕ

I САСТАНАК, 12 ЈАНУАРА 1889.

Били су: председник J. Ђорђевић, чланови: А. Васиљевић, J. Ђ. Авакумовић, д-р J. Туроман, J. Бошковић, М. П. Шапчанин, д-р М. В. Вујић, С. Сретеновић и В. Бакић.

1.

Према одлуци скупа српског ученог друштва изабран је, осим председника овога одбора, за члана нарочитог одбора за преуређење ученога друштва д-р М. Вујић.

2.

На место J. Ђорђевића, који је изјавио да због многих других послова не може више да врши председничку дужност, изабран је за председника овога одбора С. Сретеновић.

II САСТАНАК, 10 ЈУНА 1889

Били су: председник С. Сретеновић, чланови: J. Бошковић. J. Ђорђевић, д-р J. Туроман, владика Никанор Ружичић, В. Бакић, П. Срећковић.

1.

Д-р Ј. Туроман прочитао је своју расправу „Каква нам треба латинска граматика за наше гимназије?“

Одбор је одлучио, да се та расправа штампа у Гласнику.

2.

Ј. Бошковић подноси за Гласник свој говор на Даничићевом вечеру.

Одбор решава, да се тај говор штампа у Гласнику.

ОДБОР ЗА НАУКЕ ДРЖАВНЕ И ИСТОРИЈСКЕ

I САСТАНАК, 9 ЈАНУАРА 1889.

Председник Н. Дучић, архимандрит, чланови: А. Васиљевић, Д. Ђурић, Ј. Ђ. Авакумовић, Ј. Ристић, Љ. Ковачевић, М. Спасић, Ст. Бошковић и Ј. Бошковић секретар.

1.

На реду је избор председника овоме одбору, по што је г. Дучић изабран за председника друштва.

Изабран би на место дојакошњега председника, за годину дана, г. А. Васиљевић.

2.

У повереноство за ревизију друштвеного уређења, поред председника одбора, бира се члан Ј. Авакумовић.

3.

Беседништво за 50-годишњицу Вл. Јакшића, да се понуди и замоли један од ове господе: д-р М. Вујић, Ст. Р. Поповић, Ч. Мијатовић. Извршење поверава се председништву.

II САСТАНАК, 28 НОВЕМБРА 1889.

Председник А. Васиљевић, чланови: Богољуб Јовановић, Вл. Јакшић, Вл. Јовановић, М. Спасић, М. Зечевић, архим. Н. Дучић, П. Срећковић и Ј. Бошковић секретар.

1.

Чита се чланак: „Подаци о аграрним односима Хришћана у окр. топличком и врањском, за време турске владавине,“ од д-ра М. Спасића и прима се за Гласник.

2.

Члан Вл. Јовановић подноси своју расправу: „Привредни ред и покрет у друштвеном и међународном животу.“

Одлучено би, да се штампа у Гласнику.

ОДБОР УМЕТНИЧКИ

I САСТАНАК, 13 ЈАНУАРА 1889.

Председник А. Бугарски, чланови: Ђ. Крстић, М. П. Шапчанин, Св. Ивачковић, Ст. Тодоровић и Ј. Бошковић секретар.

1.

За ревизију друштвеного уређења, поред председника овога одбора, изабран би члан Св. Ивачковић.

2.

За председника овоме одбору на две године изабран би г. Милорад Шапчанин, на место дојакошњега, који по закону одступа.

УПРАВА

I САСТАНАК, 10 ЈАНУАРА 1889.

Председник Н. Дучић, архимандрит, чланови: Ј. Ђорђевић, А. Васиљевић и Ј. Бошковић секретар.

1.

За заменика председнику друштва изабран би г. А. Васиљевић.

2.

Одлучено би писати г. министру просвете с молбом, да изволи одгодити извршење дотичне своје наредбе о уступању предње собе у друштвеном стану Великој Школи за слушаоницу, још за кратко време; а тако исто и ректору Велике Школе, да се и он притрпи са својим потраживањем исте.

3.

Да се извести г. министар о извесним одлукама Скупа, као и шта друштво сада по њима ради.

II САСТАНАК, 26 ЈАНУАРА 1889.

Председник Н. Дучић, архимандрит, чланови: С. М. Лозанић, С. Сретеновић, А. Васиљевић, М. П. Шапчанин и Ј. Бошковић секретар.

1.

Састаде се управа друштва и скупом изабрани нарочити изабраници, господа: К. Алковић, д-р М. Вујић Ј. Авакумовић и Св. Ивачковић, да већају о ревизији друштвенога уређења. Ова је комисија свршила свој задатак на три састанка. Записник о томе поднеће се главноме Скупу друштва.

III САСТАНАК, 11 МАРТА 1889

Председник Н. Дучић, архимандрит, чланови: С. М. Лозанић, М. П. Шапчанин и Ј. Бошковић секретар.

1.

Секретар извештава о штампању Гласника и отправци књига.

Узима се на знање.

2.

Одлучено би писати г. министру просвете ради привремене државне помоћи.

3.

50-годишњица г. Вл. Јакшића да буде 30 маја ове године, а дотле да буде готово све што треба за њу. Редовни члан Ч. Мијатовић нарочито да се умоли за беседу.

4.

Српским университеским ђацима у Грацу одобрава се да се пошљу новије књиге Гласника, ако имају своју сталну библиотеку. А овдашњој Великој Школи да се шаљу по два примерка: за библиотеку професорску и ђачку.

IV САСТАНАК, 16 МАРТА 1889.

Председник Н. Дучић, архимандрит, чланови: С. М. Лозанић, С. Сретеновић, М. П. Шапчанин и Ј. Бошковић секретар.

1.

Чита се записник прошлога Скупа, усваја се и упућује се Скупом изабраним потписницима на оверење.

2.

Управни члан Шапчанин предлаже, да се записник Скупа наштампа за се у 300 примерака и разашље свима члановима, научним друштвима с којима смо у свези, и главним новинама нашим и словенским.

V САСТАНАК, 30 МАРТА 1889.

Председник Н. Дучић, архимандрит, чланови: С. М. Лозанић, А. Васиљевић, М. П. Шапчанин, Св. Ивачковић и Ј. Бошковић секретар, заједно са нарочитим изабраницима.

1.

Чита се операт особене комисије.

По дужем већању одлучено би, да се преради по учињеним примедбама.

VI САСТАНАК, 18 АПРИЛА 1888.

Председник Н. Дучић, архимандрит, чланови: С. М. Лозанић, С. Сретеновић, А. Васиљевић, М. П. Шапчанин и Ј. Бошковић секретар, заједно са нарочитим изабраницима.

1.

Нарочити Одбор за ревизију друштвених правила сложио се да предложи скупу ученога друштва ово:

„Одбор, састављен према одлуци главнога скупа овога ученог друштва од 29 декембра прошле године, прегледао је друштвено уређење, према писму господина министра просвете од 13 маја прошле године Пбр. 3606 и другоме од 30 маја Пбр. 4089, и једногласно се сложио, да се изнесу пред овај скуп на претрес и одлуку ове основе, по којима би се имало одговорити господину министру просвете:

I° Српско Учено Друштво, као најстарије научно друштво у Срба и у опште на словенском Југу, жели да остане и даље у своме дојакошњем својству и задатку. Оно, ослањајући се на своје уређење, на свој дојакошњи научни рад, многобројност својих чланова, своје првенство на научноме пољу и услуге учињене српској науци и просвети у опште, не може пристати да буде сведено на просто књижевно друштво. Њему нису на сметњи нова научна или књижевна друштва, која су, или која би поникла у нашој

краљевини, као: Лекарско Друштво, Археолошко Друштво. Научна Академија и т. д.

II° Да би Српско Учено Друштво могло и даље вршити свој задатак, оно тражи да му се продужи давати стална државна помоћ, у границама закона о буџету, најмање онолика, колика му је и до сада давана, а то је заокружено 15.300 динара годишње, осим тога бесплатан стан и повластице, које је имало у државној штампарији и државним поштама.

III° Каса, архива, библиотека, стовариште књига, збирке и остало имање Ученог Друштва остаје и даље друштвена својина.

Разлози, са којих има постојати Српско Учено Друштво, ови су:

1° Да се види, да смо ми Срби почели обрађивати науку још од 1841, дакле пре осталих јужних Словена.

2° Да смо од то доба науку непрекидно гајили. Резултат је тога рада стотинак већих књига. (Гласник I-ог одељка 69 књига, II-ог одељка 15, других издања 10 књига, а у рукопису још 8.)

3° Рад Ученог Друштва стекао је имена и гласа не само у Српству и Словенству, него и у научном свету културних народа у опште; и то како друштву и његовом органу, тако и Србији.

4° Међу редовним, почасним и дописним његовим члановима има научника и уметника првога реда, на дому и изван. Они су изабрани до свога века. Не би било ни лепо ни право лишавати их тако заслужене почасти. Иначе би у напредак морали захвалити на свакој почасти, која би им се таким начином код нас указала.

5° У нас нема конфискације добара, нити извлашћивања, осим по закону о експроприацији (чланови 29 и 50 старог, 16 и 27 новог Устава). А Ученоме Друштву хтело

је да се одузме, за живота његова, све имање његово и све повластице. (Ставом другим члана 31 закона о Научној Академији).

Према свему овоме одбор има част предложити скупу Ученог Друштва ово: да се замоли господин министар просвете и црквених послова, да законодавним путем измени чланове 6 и 31 закона о Академији, у колико се они дотичу Српскога Ученог Друштва.“

2.

Одлучено би, да ванредни скуп ученога друштва буде у недељу 14 маја у 10 часова пре подне.

3.

Бирају се д-р В. Бакић и П. Срећковић, да овере записник прошлога скупа, на место оних изабраника, који не беху на скупу, један из философског а један из историјског одбора.

4.

Госп. Утјешеновић тражи десетак комада својих Мисли о књижевности.

Одговорити му, да нема више ни једнога примерка.

ВАНРЕДНИ СКУП СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА

14 МАЈА 1889 ПРЕ ПОДНЕ, У ДВОРНИЦИ ВЕЛИКЕ ШКОЛЕ

Председник Н. Дучић, архимандрит, чланови: С. Сретеновић, А. Васиљевић, М. П. Шапчанин, Ј. Драгашевић, д-р М. Спасић, Ст. Здравковић, М. Медаковић, Ј. Авакумовић, М. Леко, Ј. Аврамовић, М. Зечевић, Д. Јенко, Св. Ивачковић, Ј. Ђорђевић, Ст. Бошковић, д-р Ст. Мачај, д-р В. Бакић и Ј. Бошковић, секретар.

1.

Председник кратким говором поздравља Скуп, наглашавајући ради чега смо се састали.

2.

Читају се писма г. министра просвете од 13 маја 1888 г. Пбр. 3606 и од 30 маја исте године Пбр. 4089, а за тим Извештај нарочитог одбора за ревизију друштвенога уређења. (Гледај овогодишњи VI састанак управин).

После малог објашњења, које учинише чланови: М. Зечевић, М. Спасић, Ст. Бошковић и А. Васиљевић, усвојен би Извештај у целини, да се тако одговори министру од стране Ученога Друштва.

УПРАВА

VII САСТАНАК, 19 МАЈА 1889.

Председник Н. Дучић, архимандрит, чланови: С. М. Лозанић, С. Сретеновић, А. Васиљевић и Ј. Бошковић, секретар.

1.

Утврђује се спроводно писмо г. министру о одлуци Скупа. Завршетак тога одговора гласи:

Ово ваља сматрати као одговор Ученога Друштва на питања постављена вашим претходником. А ако бисте ви, господине министре, имали каквих нових погледа на ову ствар, молимо вас да их изволите доставити Друштву, које је вољно да их прихвати, а по могућству и да им се одзове.

2.

Учињене су неке наредбе за 50-годишњицу члана Вл. Јакшића.

3.

Одређује се награда слагачу Гласника Ђ. Вучетићу деди, у 12 динара.

СВЕЧАНИ САСТАНАК СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА
30 МАЈА 1889 ПРЕ ПОДНЕ, У ДВОРНИЦИ ВЕЛИКЕ ШКОЛЕ

Ради прославе 50-годишњице књижевнога рада г. Владимира Јакшића, редовног члана друштва. (Гледај 71 књигу Гласника).

VIII САСТАНАК, 5 ЈУЛА 1889.

Потпредседник А. Васиљевић, чланови: С. М. Лозанић, С. Сретеновић, М. П. Шапчанин и Ј. Бошковић секретар.

1.

Одређују се хонорари и то: д-ру М. Леку за чланак: О тијофену у бензолу из анилина (Гласник 64), одсеком 50 дин.; д-ру Ј. Туроману за расправу: Каква је латинска граматика потребна за наше гимназије? (Гл. 70), по 120 дин. од штамп. табака, и Ј. Бошковићу за говор на „Даничићевом вечеру“ (Гл. 70), 100 дин. одсеком.

2.

Одлучено би, да се г. М. Егеровићу Холандском, професору из Харкова, дâ на дар Гласника II. одељка књига 14-а.

3.

Члан Ј. Жујовић, тражи неке књиге из библиотеке овога друштва за једнога свог ђака.

Одлучено, да се издаду на реверс г. Жујовића.

IX САСТАНАК, 13 ОКТОБРА 1889.

Председник Н. Дучић, архимандрит, чланови: А. Васиљевић, М. П. Шапчанин и Ј. Бошковић, секретар.

1.

Одређују се хонорари: за Беседу Чед. Мијатовића, на светковини Владимира Јакшића, (Гласник 71), 100 дин. одсеком; а записник тога свечаног састанка да се прештампа у 200 комада за г. Вл. Јакшића.

2.

Секретар јавља, да се Гласници 70 и 71 споро штампају с тога, што је државна штампарија превећ оптерећена ванредним пословима за државу.

Узима се на знање.

Госп. Ј. Жујовић тражи допуштење, да може преcликати фотографију Ами Буја.

Да му се уступи на послугу.

X САСТАНАК, 20 ЈАНУАРА 1890.

Председник Н. Дучић, архимандрит, чланови: С. М. Лозанић, С. Сретеновић, А. Васиљевић, М. П. Шапчанин и Ј. Бошковић секретар.

1.

Одређују се хонорари: за Привредни ред и покрет, од Влад. Јовановића, (Гласник 71), по 120 динара од штамп. табака; за Податке о аграрним односима, од Мил. Спасића, (Гласник 71), по 100 дин. од штамп. табака.

Управни члан С. Сретеновић, одваја своје мишљење, дајући у име хонорара и за један и за други спис само по 60 дин. од штамп. табака.

2.

Траже књиге на дар: Босанска Вила, гимназија у Травнику и српска општина у Панчеву.

Одлучено, да се у Босну пошље од свих књига, којих још имамо, по 2 комада, на њихов трошак, а у Панчево да се настави шиљање књига општини, као и до сада.

3.

Узима се на знање законодавно решење, по коме се рачунска година изједначује са календарском.

4.

Госп. Миле Маравић, управитељ дионичке штампарије у Загребу, тражи Гласнике у комисију; од старијих по 2 ком., а од новијих по 5 комада.

Одлучено би, да се г. Маравић уврсти у ред комисионара за продају књига овог друштва.

5.

Одлучено, рукопис: Галванометрија, од проф. Рокнића, да се врати писцу, по што издавање таквих списа није у задатку овога друштва.

СПИСАК КЊИГА

КОЈЕ ЈЕ

СРПСКО УЧЕНО ДРУШТВО СА ЗАХВАЛНОШЋУ ПРИМИЛО:

1. Србија. Опис земље, народа и државе, написао проф. Влад. Карић, са сликама од проф. В. Тителбаха. Београд 1887. (У дивном повезу, поклон од В. Тителбаха).

2. Браство II, III. (4-та и 5та књига „Друштва Светога Саве.“) У Београду 1888, 1889.

3. А. А. Папковъ. Невольничество у Мадьяръ. С.-Петербургъ 1889.

4. Матеріалы по археологіи Россіи, издаваемые императорскою комиссіею № 3. Сибирскія древности. В. Радлова. Томъ первый, выпускъ первый. Санктпетербургъ 1888.

5. Bulletin de la Société Impériale des naturalistes de Moscou. Publié sous la Rédaction du Prof. Dr. M. Menzbier. Année 1888. — № 3, 4. Année 1889. — № 1, 2, 3. Moscou 1888, 1889, 1890. — И Beilage zum Bulletin „Meteororologische Beobachtungen.“ — Moskau 1889.

6. Hypothèse cinétique de la gravitation universelle en connexion avec la formation des élément chimiques. Par Jean Yarkovski. Ingénier. Moscou 1888.

7. Annalen des k. k. naturhistorischen Hofmuseums. Redigirt von Dr. Franz Ritter von Hauer. Band III. № 2, 3, 4. — Band IV. № 1. Wien, 1888.

8. Sielo za zabavu i pouku. Složio za djevojčice Janko Tomić. II. knj. 1. i 2. svezak. U Zagrebu 1888, 1889.

9. Emil ili ob uzgoju. Napisao J. J. Rousseau s francuskoga preveo Ivan Širola. Drugi dio. — Zagreb, 1888.

10. Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Matematičko-prirodoslovni razred. Knjiga XVII, IX_1 i IX_2 — Knj. XCV. X. — Razredi filologičko-historički i filosofičko-juridički. Knjiga XCIII, XCIV, XCVI, XCVII. U Zagrebu 1888, 1889.

11. Stari pisci hrvatski. Knjiga XVI. Djela Petra Zoranica, Antuna Sasina, Savka Gučetića Bendeviševića, na svijet izdala jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. U Zagrebu, 1888.

12. Starine na svijet izdaje jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Knjiga XX, XXI. U Zagrebu, 1888, 1889.

13. Ljetopis jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za godinu 1888. Treći svezak. U Zagrebu, 1888.

14. Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne hrvatske dinastije. Napisao Fran Bulić. Svezak I. U Zagrebu, 1888.

15. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, na svijet izdaje jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, obradjuje P. Budmani. Svezak 10. 2 trećega dijela. (Godomik — Grumac). U Zagrebu, 1888.

16. Извјештај о православном богословском заводу у Задру за школску годину 1887-88. Година X. Задар, 1888.

17. Библиографски преглед књижевних послова Вука Стеф. Караџића. Написао П. П. Ђ. (Извађено из „Просветног Гласника.“) Београд 1888.

18. Прилози за синтаксу српскога језика. I. О падежима без предлога. Написао Пера П. Ђорђевић професор. (Оштампано из 68. и 69. Гласника Срп. Уч. Друштва) Београд, 1889.

19. Српска синтакса. Својим ученицима саставио Јован Живановић, Нови Сад, 1889.

20. Јавна предавања на Великој Школи. Прво коло. V. Света вештина и алхемија од С. М. Лозанића. У Београду, 1889.

21. Православно исповиједање вјере католичанске и апостолске цркве источне. Превео Митрофан Шевић, професор у богословији задарској. (Прештампано из „Истине“). У Задру, 1889.

22. Hrvatska enciklopedija. Priručni rječnik sveobćega znanja. Obradjuje D-r Ivan Zoch. U Osieku, 1889.

23. Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини. Уредник Коста Херман, владин савјетник. 1889 година. Књига I, II, III, IV. Сарајево 1889.

24. Варшавскія университетскія извѣстія. 1888. № 7 — 9. 1889. № 1 — 9. — Варшава, 1888. 1889.

25. Извѣстія императорскаго русскаго географическаго общества, издаваемыя под редакціею секретаря общества. Томъ XXIV. 1888. Выпускъ, IV, V, VI. Томъ XXV. 1889. Выпускъ I, III, IV, V. — С.-Петербургъ 1889.

26. Bulletin international de l' Académie des sciences de Cracovie. Comptes rendus des séances de l' année 1889. № 1—10. Cracovie, 1889.

27. Свечани скуп српскога учевог друштва 11 маја 1886 год. у спомен Димитрију Матићу. Беседа Стојана Бошковића. Београд, 1889.

28. Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe.

Erste Abtheilung, XCVII. Band. I. bis X. Heft. — XCVIII. B. I—III. H.

Abtheilung II_a XCVII. Band. I—X. Heft — XCVIII. B. I—III. H.

Abtheilung II_b XCVII. Band. I—X. Heft — XCVIII. B. I—III. H.

Dritte Abtheilung XCVII. Band. I—X. Heft — XCVIII. B. I—IV. H.

Philosophisch-historische Classe. — CXVI., CXVII., CXVIII. Band., — Wien, 1888, 1889.

29. Almanach der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Achtunddreissigster Jahrgang. 1888. Neununddreissigster Jahrgang, 1889. Wien, 1888, 1889.

30. Исторія сербскаго языка по памятникамъ, писаннымъ кирилицею, въ связи съ исторіею народа. Сочиненіе А. Майкова. Москва, 1857.

31. Балкански полуострв. Од д-ра Стевана Братимића, превео с француског Н. Дучић, архимандрит. У Београду, 1889.

32. Na Vidov-dan. 1389—1889. Pieśni serbskie o kosowskim boju w nowym przekladzie prezez Izydora Kopernickiego z przedmowa T. T. Jeźa. Krakŏw, 1889.

33. Отчетъ императорскаго русскаго географическаго общества за 1888 годъ. С.-Петербург, 1889.

34. Die europäische Türkei von Ami Boué. (La Turquie d' Europe par A. Boué. Paris, 1840.) Deutsch herausgegeben von der Boué-Stiftungs-Commission der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. I. II. Band. Wien, 1889.

35. Orvos-természettudományi értesitő az erdélyi Muzeum-egylet orvos-természettudományi szakosztályának az 1889-ik évben tartott szaküléseiről és nepszerü természettudományi estélyeiről. II. Természettudományi szak. I, II, III. füzet. 1889. XIV évfolyam. Kolosvart 1889.

36. Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva. Godina XI. — Br. 3, 4. U Zagrebu, 1889.

37. Kraj. Pismo polityczne, spoleczne, ekonomiczne i literackie. Rok VIII. № 24. Petersburg 1889. — Са књижевним додатком „Przeglad literacki." са овим садржајем: Kosowo pole, p. Radowana Koszuticza. Ulamki z epopei Kosowskiej w przekladzie Bohdana Zaleskiego. Z dziejów dawnei Serbji, p. Adama Mickiewicza. Historya upieśniona p. T. T. Ježa. Serbja w literaturze polskiej, p. Bronislawa Grabowskiego. Fragmenty z epopei Kosowskiej w przekladzie Iz. Kopernickiego. Na Awale. Opowiadanie z przeszlosci serbów Joz. T. Touzimskiego, tlóm. A. B. P. Jezyk serbski w rodzinie slowianskiej, p. Jana Losia. Chronologja serbska. Nowe ksiažki. — Petersburg 1889.

38. Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности императорской академіи наукъ. Томъ сорокъ четвертый, сорокъ седьмой. Санктпетербургъ, 1889.

39. Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und historischen Classe der k. b. Akademie der Wissenschaften zu München. — 1888. Band II. Heft. I, II. — 1888. Heft II, III. — München, 1888.

44. Sitzungsberichte der mathematisch-physikalischen Classe der k. b. Akademie der Wissenschaften zu München. 1888. Heft I, II. — München, 1888.

41. Abhandlungen der historischen Classe der k. b. Akademie der Wissenschaften. — Achtzehnten Bandes zweite Abtheilung. In der Reihe der Denkschriften der LX Band. München, 1888.

42. Abhandlungen der mathematisch physikalisen Classe der k. b. Akademie der Wissenschaften. — Sechzehnten Bandes dritte Abtheiluug. In der Reihe der Denkschriften der LI. Band. — München, 1888.

43. Joseph von Frauenhofer's gesammelte Schriften im Auftrage der mathematisch-physikalischen Classe der k. b. Akademie der Wissenschaften herausgegeben von E. Lommel. München, 1888.

44. Jahrbuch der kaiserlichen-königlichen geologischen Reichsanstalt. Jahrgang 1888. XXXVIII. Band. 1, 4, Heft. — Wien 1888.

45. Извештај о православном богословском заводу у Задру за школску годину 1888-89. Год. XI. Задар, 1889.

46. Хришћани на балканском полуострову и њихова судбина. Написао В. М. Г. Медаковић, Београд, 1885.

47. Калај на Истоку. Одговор на књигу Русија на Истоку написао В. М. Г. М. У Биограду, 1887.

48. Участвованѣ Срба на деветстогодишњој прослави у Кіеву и повѣстнички податци о Србіи и Црной Гори. Написао В. М. Г. Медаковић. У Новом Саду, 1888.

49. Izvještaj o kraljevskoj velikoj realci i s njom sdruženoj trgovačkoj školi u Zemunu za školsku godinu 1888-89, Sadržaj: I. Prilozi k nauci o računu složenijeh kamata. II. Školske viesti od ravnateljstva. Zemun, 1889.

50. Летопис Матице Српске. Уређује А. Хаџић. Књига 158. — 1889, свеска друга. — У Новом Саду. 1889.

51. Mittheilungen der kais. könig. geographischen Gesellschaft in Wien, 1888. Redigirt von Dr. Franz Ritter von Le Monnier XXXI. Band (der neuen Folge XXI.) Wien 1888.

52. Бранич српскога језика. У славу г. Љуб. Стојановића. Од Јована Живановића. (Одштампано из „Кола.)" У Београду, 1889.

53. Свети Вит (Видов дан). Једно питање агиологије православне цркве. Расправио прота Јован Вучковић професор у правосл. богосл. заводу задарском. Задар 1889.

54. Геолошки анали балканског полуострва уређује J. M. Жујовић. Књига прва. Књига друга, део први. (Annales géologiques de la peninsule balkanique dirigées par J. M. Žujović. Tome I. Tome II. Fasc. 1.) Београд, 1889, 1890.

55. Abhandlungen der philosophisch philologischen Classe der bayerischen Akademie der Wissenschaften. Achtzehnten Bandes erste Abtheilung. In der Reihe der Denkschriften der LXI. Band. München, 1888.

56. Das bayerische Praecisions-Nivellement. Siebente Mittheilung von Carl Max von Bauernfeind. München, 1888.

57. Makedonien und Alt Serbien. Von Spiridon Gopčević. Mit 67 Original-Illustrationen (14 Tafeln, 2 Doppelbilder, 51 Textbilder) und einer ethnographischen Karte (1: 300.000) in fünf Blattern und fünfzehnfachem Farbendruck. Wien, 1889.

58. Annales de l' observatoire de Moscou Publiées par le Prof. D-r Th. Bredechin. Deuxième série. Volume I., 2. livraison. Moscou 1888.

59. Register zu der Bänden 91 bis 96 der Sitzüngsberichte der mathematisch naturwissenschaftlichen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. XII Wien, 1888.

60. Босанска Вила. Лист за забаву, поуку и књижевност.

Година I. 1886. Уредник Никола Т. Кашиковић.

Година II. 1887. Уредили Никола Шумоња и Никола Т. Кашиковић.

Година III. 1888. са 43 слике. Уредник Никола Т. Кашиковић.

Година IV. 1889. Са 26 слика. Издао и уредио Никола Т. Кашиковић.

61. Позориште. Уређује А. Хаџић. Год. XII. Бр. 13—15. Год. XIV. Бр. 1—12. Год. XV. Бр. 1—20. Нови Сад 1888, 1889, 1890.

62. Die obertriadische Flora der Lunzer-Schichten und des bituminösen Schiefers von Raibl. Von D. Stur. (Aus dem CXI. Bande der Sitzb. der kais. Akademie der Wissensch. I. Abth. März-Heft. Jahrg. 1885.) Wien, 1885.

63. Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn. Zeitschrift für die Volkskunde der Bewohner Ungarns und seiner Nebenländer. Redigiert und herausgegeben von Prof. D-r Anton Herrmann. I. Jahrgang. 1887—89. III. Heft. Budapest, 1889.

64. Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium. Volumen XIX. Acta coniurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan nec non Francisci Nadasdy illustrantia (1663—1671). Zagrabiae 1888.

65. Istoria hrvatskoga pravopisa latinskiem slovima. Napisao d-r T. Maretić. U Zagrebu 1889.

66. Glava. Napisao Pavle Mantegazza preveo Petar Kuničić (XV. knjiga „Knjižnice za mladež“ koju izdaje hrvatski pedagoško-književni sbor.) U Zagrebu, 1889.

67. Dušeslovje. Napredujočim Slovencem napisal France Lampe doktor bogoslovja in mudroslovja, profesor bogoslovja. I. zvezek. V Ljubljani, 1889.

68. Zabavna knjižnica. Založila in na svetlo dala Matica Slovenska. V. zvezek: Erjavčevi izabrani spisi II. del. V Ljubljani, 1889.

69. Letopis Matice Slovenske za leto 1889. Uredil d-r. Lovro Požar, V Ljubljani 1889.

70. Вѣстникъ славянства. Сборникъ издаваемiый проф. Владимiромъ Качановскимъ. 1889. Книга III. Казанъ 1889.

71. Magyar tud. akadémiai almanach polgári és csillagászati naptárral MDCCCLXXXIX. Budapest, 1889.

72. A magyar tudományos akadémia évkönyvei. — Tizenhetedik kötet — VI. darab. Budapest, 1888.

73. A magyar tudom. akadémia értesitője. XXII. évf. (1888) 2—6 szám. XXII. évf. (1889) 1. szám. Budapest, 1888, 1889.

74. A magy. tudományos akadémia elhúnyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. V. köt. 5—8 szám. Budapest, 1888, 1889.

75. Nyelvtudományi közlemények. XXI. köt. — 1, 2, szám. Budapest, 1887, 1888.

76. Értekezések történelmi tudományok köréből. XIII. köt. 9—12 szám. — XIV. köt. 1—4 szám. Budapest, 1888, 1889.

77. Értekezések a társadalmi tudományok köréből. IX. köt., 8—10 szám. — X. köt. 1, 2, 4. szám. Budapest. 1888, 1889.

78. Értekezések a nyely-és széptudományok köréből; XIV. köt. 8—10 szám. Budapest. 1887, 1888.

79. Értekezések a bölcséleti tudományok köréből. III. köt. 1 szám. Budapest, 1889.

80. Az elekrodynamometer általános elmélete. Dr. Fröhlich Izidor l. tagtól. Budapest, 1888.

81. A mathematikai és természettudományi közlemények. Szerkeszti B. Eötvös Loránd. XXIII. köt. I—III. szám. Budapest, 1888.

82. Mathematikai és természettudományi értesitő. Szerkeszti König Gyula. VI. köt. 2—9 füzet. — VII köt. 1—3 füzet. — Budapest, 1888.

83. Természettudományi értekezések. Szerkeszti Szabó Jozsef. — XVII. köt. 6 sz. — XVIII. köt. 1—5 szám. Budapest, 1887, 1888, 1889.

84. Archaeologiai értesitő. Szerkeszti Hampel József. VIII. köt. 3—5 szám. — IX köt. 1, 2 szám. Budapest, 1888. 1889.

85. I. Rákóczy György és a porta. Levelek és okiratok. Szerkesztették Beke Antal és Barabas Samu. Budapest, 1888.

86. Lex falcidia és quarta falcidia. Értekezés a pandecta-jog köréből. Irta Rentmeister Antal. Budapest, 1888.

87. A nemzetgazdaságtan haladása és iránya az utolsó tizenöt év alatt. Irta Dr. Pisztóry Mór. Budapest, 1888.

88. Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. 1526—64. Irta Dr. Acsády Ignácz. Budapest, 1888.

89. Monumenta Hungariae Historica. Sect. III. Monum. Comitiorum Transsylvaniae. T. XIII. (1661—1664). Budapest, 1888.

90. Mathematische und naturwisseuschaftliche Berichte aus Ungarn. Redigirt von J. Fröhlich. Sechster Band. 1889.

91. Ungarische Revue. Herausgegeben von Paul Hunfalvy und Gustav Heinrich. 1888. 7—10 Heft. — 1889. 1—3 Heft. Budapest, 1888, 1889.

92. Monographia chrysididarum orbis terrarum universi, auctore Alexandro Mocsáry. Dissertatio inauguralis in academia scientiarum hungarica. Budapestini, 1889.

93. Catalogus librorum manuscriptorum bibliothecae universitatis r. scientiarum budapestinensis. Pars prima. Budapestini, MDCCCLXXXIX.

94. Catalogus codicum bibliothecae universitatis r. scientiarum budapestinensis. Budapestini, MDCCCLXXXI.

95. Разни записи. Написао Н. Дучић, архимандрит. (Прештампано из XXI. књиге Starina југославенске академије знаности и умјетности.) У Загребу, 1889.

96. Словенски рукописи у Народној Библиотеци у Паризу. Написао Н. Дучић. архимандрит (Прештампано из XXI књиге Starina југославенске академије знаности и умјетности.) У Загребу 1889.

97. Nouveaux mémoires de la Société impériale de naturalistes de Moscou. Tome XV. Livraison 6. — Moscou, 1889.

98. Sprawozdanie z czynnošci zakladu narodowego imenia ossolinskich za rok 1889. We Lwowie, 1889.

99. Huitième congrès archeologique à Moscou 8 Janvier 1890. Moscou 1890.

100. Примједбе на Пројекат закона о црквеним властима источне православне цркве у краљевини Србији од Н. Дучића, архимандрита, Биоград, 1889.

101. Краљице Наталије повратак у отаџбину. Спев Србина-Милоша Грабовачког. У Земуну, 1889.

102. Србинови Записници. Пише у везаном слогу Србин-Милош Грабовачки. Бр. 45, 47. У Земуну 1889. —

103. Obyvatelstvo královstvi Srbského. Se zvláštnim zřetelom k.poměru sexuálnimu. Piše Jan Srb. Zvláštni otisk z „Athenaea“ 1890, čis. IV.)

104. Orvos-természettudományi értesitő, as erdélyi Muzeum-egylet orvos-természettudományi szakosztályának az 1889-ik évben tartott szaküléseiről és népszerü természettudományi estélyeiről. — 1889. XIV. évfolyam.

I. Orvosi zak. I, II, III. füzet.

III. Népszerü szak. I. II, III. füzet.

Kolosvárt, 1889.

105. Славянскія извѣстія. Редакторъ-издатель В. В. Комаровъ. Годъ. 1890. № 1—16. С. Петербургъ 1890.

106. Коло. Лист за забаву и књижевност. Власник и уредник Дан. А. Живаљевић. Год. I. Број 1. и 31. Год. II. Бр. 2 и 3. У Београду, 1889, 1890.

107. Нова Зета. Мјесечни књижевни лист. Год. II. Свеска 1. Цетиње, 1890.

108. Atti della Reale Accademia dei Lincei.

Anno CCLXXXV. — 1888. Serie quarta. Volume IV-o, Fascicolo 1, 2, 6 — 13. Roma 1888.

Anno CCLXXXVI. — 1889. Serie quarta. Volume V-o, Fascicolo 1—12. Volume V-o, Semestre 2-o, Fascicolo 1—12. Volume VI-o, Fascicolo 3—5. Roma, 1889.

ПОПРАВКЕ

ПА СТРАНИ	У ВРСТИ		ЧИТАЈ:
160	6	оздо	постајању
170	9	«	умива
171	14	озго	клице
174	16	«	градова
175	5	«	припомогла
«	6	«	заузимала
«	17	«	и своју њивицу
176	4	«	ред
«	1	оздо	тамјан
181	3	озго	власни
198	20	«	јавним
199	6	«	науку
«	7	«	закона
202	9	оздо	руком

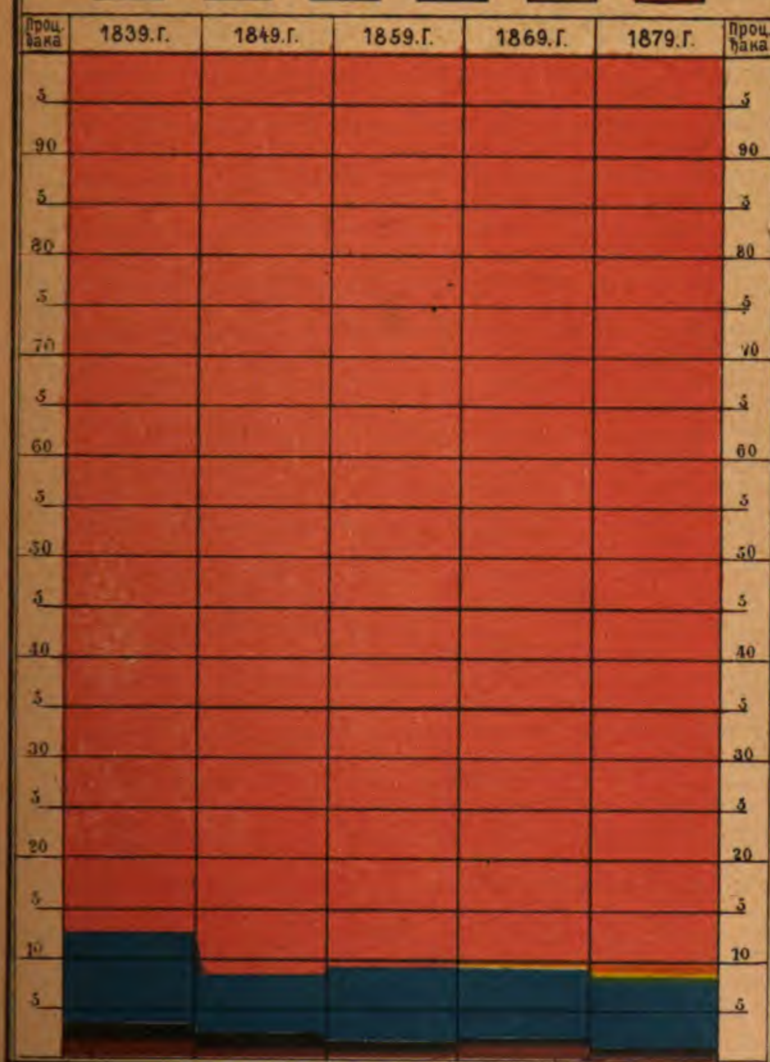
Број ђака у свима школама Краљев. Србије
од 1839 до 1879 год.
Вел. школа
Богословија
Гимназије и Реалке
Учитељ. школа
Виша жен. школа
Основне школе
Проц. ђака
1839. г.
1849. г.
1859. г.
1869. г.
1879. г.
Проц. ђака
5
90
5
80
5
70
5
60
5
50
5
40
5
30
5
20
5
10
5

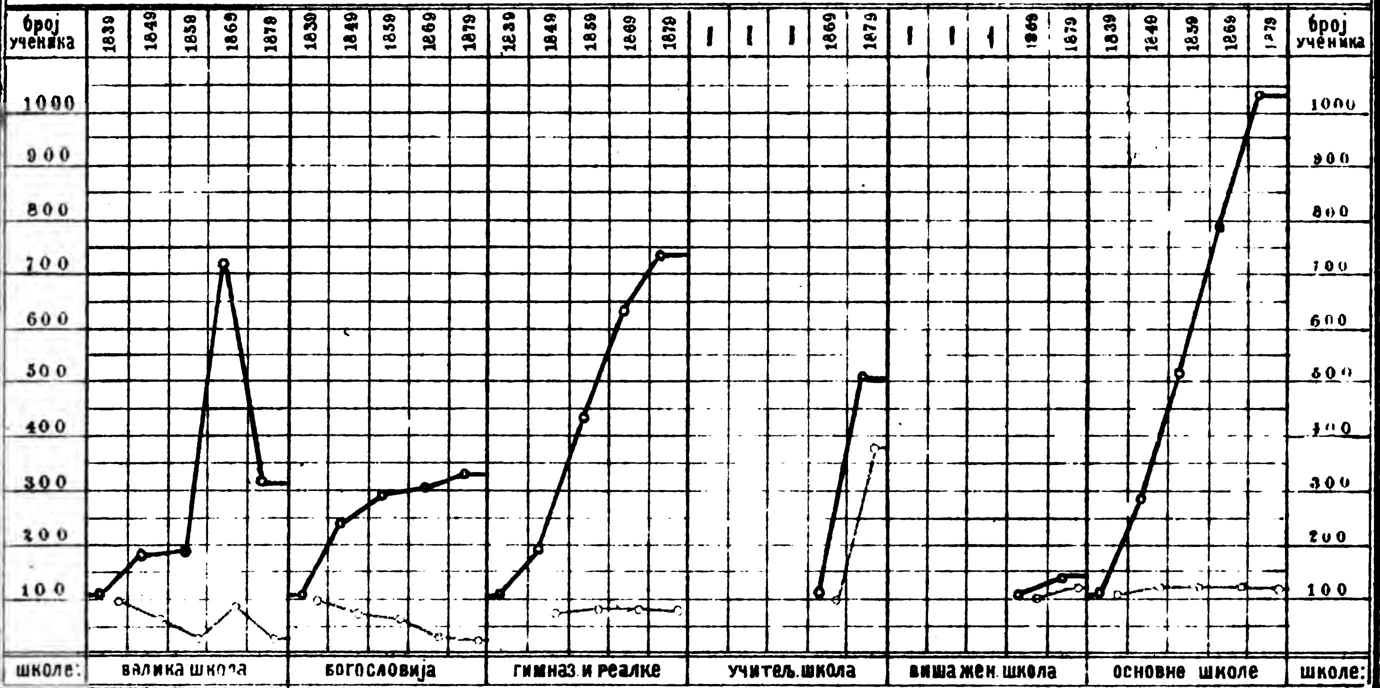
Бројно напредовање ученика од 1839 до 1879 год.
апсолутно
релативно
број ученика
1839
1849
1859
1869
1878
1879
1000
900
800
700
600
500
400
300
200
100
школе:
велика школа
богословија
гимназ. и реалке
учитељ. школа
виша жен. школа
основне школе

ГЛАСНИК

СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА

КЊИГА 72

РАСПРАВЕ И ДРУГИ ЧЛАНЦИ

СА ЦРТЕЖИМА

У БЕОГРАДУ 1891

У ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

На продају у књижарници В. Валожића

ПРЕГЛЕД

МАЧВА
СА НАРОЧИТИМ ПОГЛЕДОМ НА ПОПЛАВНЕ ПРИЛИКЕ

написао
А. АЛЕКСИЋ.

УВОД

Под називом Мачве разумемо у главноме цео раван крај Србије између северног подножја планине Цера, између Дрине и Саве готово све до Шапца, и о овоме ћемо простору поглавито говорити.

У историјском, старијем времену готово се цео северно-западни крај Србије овим именом називао; кад-што улазио је у састав Мачве раван део босанске Посавине до ушћа реке Босне у Саву.

Сада (¹) из административних разлога, поглавито због великог броја људства дели се Мачва у два дела. Већи, и то северни део образује срез мачвански или у кратко рећи Мачву, и јужни део придодат је брдовитој Поцерини, те се тако образује срез поцерски.

Облик земљишта.

Сва је Мачва равна. У њој нема не само планина него ни најмањих брежуљака. Неравност земљишта износи једва по два, три метра, и ту разлику налазимо тек кад сравнимо међусобно две удаљеније тачке. Отуда дакле равна Мачва.

Висинска разлика показује нам у главним потезима овај облик. Са Цера спирана је ваљада у току многих

(¹) Овако је било до скора, а сад је опет све спојено у један срез.

векова земља, и водом је снашана у дољу. Отуда се сада примећава, да се између горњег тока Јереза и Дрине спушта врло блага, готово неприметна греда, која се пружа ка Богатићу. Крајњи изданци ове греде пружају се чак до баруштина Доње Витве и до Засавице. Престају тек око Банова Поља и Раденковића с једне, код Глушаца, Узвећа и Шеварица—Дреновица с друге стране.

Од Вановог Брода па у правцу мало северније од Дреновца протеже се широк појас. Врло је низак, те га свака већа савска поплава залива.

Појас између Саве па до ове низије или до Засавице и Доње Витве опет је узвишен, и изгледа, или да је та греда дугим временом насута наносом савске воде, или је, као вероватније, овај појас продужење изданака Фрушке Горе, док је Сава некада текла својим старим коритом, садањом Засавицом и Витвом на Дреновац. Доцније је без сумње Сава скренула северније, најпре реком Засавицом на Митровицу, а после је и ово корито напустила па садањи ток заузела, те тиме одсекла део Срема и фрушкогорских огранака, и оставила их је на својој десној обали.

Тако се може објаснити незнатна висија око Ноћаја и око оба села Засавице.

Нивелисао сам неколико праваца кроз Мачву, али нисам све крајеве довршио. С тога на основу прикупљених података висинских покушао сам, да бар приближну слику висинског облика Мачве представим. Сл. I. показује нам ово. Кад се једном прикупи много већи број висинских тачака, моћи ће се саставити овакова карта у већој размери, па на њој повући висинске слојеве од четврт до четврт метара. Тако састављена карта служиће као упут за лакше решење многих хидротехничких питања, која ваља решити и извршити. Показаће се природни правци, куда ваља коју воду извести; одакле која вода залива у полоју и т. д.

Састав земљишта и постанак садање Мачве.

Посматрао сам на многим местима слојева земљишта, који су приликом копања бунара откривани и просецани као и по урвинама а нарочито по старим и садањим речним коритима и њиховим обалама. Распитивао сам многе раденике, који се занимају копањем бунара. Из свега тога може се са доста великом вероватношћу ово тврдити:

Нема сумње, да је некада овај простор са свим други облик имао. Ток река у опште био је овде друкчији, те је тиме и суво земљиште другчије поцепано (подељено) било.

Цела Мачва може се поделити у три области. Једну је област или просторију поглавито Дрина нанела. Траг јој је обележен нагомиланим крупним и ситнијим, речним шљунком. Готово се са извесношћу може тврдити, да је Дрина некада текла од садање Лешнице у источном правцу све подножјем Цера, па се око Шапца или испод ове вароши, код Орешца, уливала у Саву. Овај некадањи ток њен доста је приближно обележен браздом, којом сада иде друм (насип) из Лознице у Шабац. Овај се појас простире низа Саву до испод Мишара. На целом том правцу налазимо у дубину од неколико метара испод површине земље чист и крупан дрински шљунак са слојевима крупног песка. Ови слојеви добро спроводе воду. Сва села која на овом простору или области леже, имају добру пијаћу воду и ова се замути, чим Дрина крене. Укус је воде као понајбољег планинског извора.

Тако се тада Јерез уливао у Дрину око садање Петловаче.

Северна ивица овог појаса искривудана је. Она је око Шапца узана. Ту је ширина целог бившег дринског појаса око 4—6 километара, приближно онолико, колика је и садања ширина поплавног Подриња.

1*

Око средине тај је појас шири. Простире се у пресеку од Петловаче до Богатића, дакле око 10 километара. Дрина је ваљада на један мах напустила своје ушће код Орешца, па је скренула правцем садањег доњег Јереза на Штитар, Причиновић—Табановић у тадању Саву, правцем ка Дреновцу. Одатле је постепено скретала западно, те је редом сво земљиште, на коме су сада села; Узвеће, Глушце, Метковић, Дубље, Богатић, Белотић, Клење, Совљак, Баново Поље, Раденковић, Совљак, Глоговац, Црна Бара, Црноб. Салаш и Вадовинце, квасила. Горња Битва, Журава, Батар и Јовача и још многи сасушени разливи по Мачви без сумње су трагови њеног некадашњег корита. Најпосле је садањи свој ток прорила. За то налазимо на целом овом простору, где год закопамо, дринског шљунка. По томе Дрина је некад могла у Саву уливати се: код Дреновца, код Глушаца; доцније ниже Бановог Поља и код Раденковића па после опет више Бановог Поља. Дрина је овим својим побочним ударом у Саву могла утицати као устава и припомогла је без сумње Сави, да она скреће Засавицом на Митровицу а касније још северније, дакле садањим савским током.

Постепена измена дринског тока има се ваљада у неколико приписати још и дејству ветрова, нарочито Кошаве и Северца а поглавито морало је припомоћи обртање наше земље око осовине. Тежећи земља у напред—истоку, маса воде заостајала је и тиме је могла проузроковати јачи удар о своју леву обалу, коју је ронила.

Остатци некадањег дринског тока нису сада на површини земље. Њих је покрио у току дугог времена нанос, који је бујицом сношен са Цера у долину.

Простор, докле овај нанос хвата, може се назвати област Цера или Поцерје.

Слој састоји се већином из плодне земље, а ређе или само местимице из иловаче. Бунари у овом слоју ископани, немају довољно и добре воде, догод се не дубе и пробуше до слоја шљунка и песка, који је под њим.

Нанос са Цера утро је на многим местима трагове старих, напуштених Дрињача, и образовао је оно неприметно таласање земљишта, које данас у Мачви налазимо.

Из овог наноса са таласастом површином избијају редовно неки извори. Они без сумње у самом Церу имају своју главу, па подземним слојевима силазе у равницу, и ту се појављују као живи извори. Вода Јереза и излив Дрине може неке од ових извора да ојача. Битвина Глава може се рачунати као такав живи извор, који само на суши усане.

Кад се нанос у равници после многих киша напије водом, избијају на многим местима по Мачви, тако рећи у сред равнице, извори и теку даље као речица. Ови извори обично брзо усахну и речно корито остаје суво до сљедећег кишовитог времена. Кутовица таква је повремена речица.

Вода ових повремених извора у опште слабачка је. Нема је много и пад је мален, да би могла својом снагом изрити себи корито. С тога су њихова речна корита обично врло блага и широка, често до 50 и више метара, али удубљеност карличастог речног корита не износи ни полак метара.

Северна ивица Мачве па све до Засавице и до садање Доње Битве савска је област. Горе је на површини земље обично ситан речни нанос, ситан песак или блато (тиња). У дубини налази се скамењена иловача (згура, Mergel). У једном се крају наилази у већој дубине непробојан слој црне иловаче (Tegel), који је од 0·5 до

1ᵐ дебео. Овај је слој без сумње продужење фрушкогорских слојева.

Бунарске воде и воде из извора су у овом појасу са свим другог укуса него планинске. Осећа се, као да се пије савска вода. На изменце налази се негде добра, негде лоша пијаћа вода. Бунари не замуте се растењем воде у Дрини и Сави, јер ови слојеви не пропуштају тако лако и брзо воду као нанос дринског шљунка.

Савска је област већином баровита. По што је слој земље непропустан, задржава се дуго вода у барама. У њима избуја рогоз и трска а уз то локвањ и многе друге барске биљке. Трулеж њихов нагнојио је површину земље, те црн слој овог тропа покрива читав овај крај, који би за сваковрсно растиње неисплатим и плодан био, кад се не би поплаве често понављале и тиме сметале обделавању ових земаља.

Сава је текла, као што напред споменусмо, најпре од Банова Брода правцем на Дреновац, те је тако оставила ону удољу, која са свим одговара ширини савског тока. Доцније је она напустила тај тôк па је ударила правцем садање Засавице, са излазом код садање Митровице. Најпосле је и тај ток напуштен, па је пошла северније, садањим правцем. Ово постепено померање тока Дрине и Саве морало је ићи овим редом. Док је Сава текла поред Глушаца и Дреновца к' Сави, она је вршила знатан притисак на ушће Дрине. С тога се ово протезаше до испод Шапца. Доцније, кад је Сава учинила прво скретање од Глушаца Скеновачом за Чеврнтију, продужен је њен ток; услед тога је удар њен на ушће Дрине ослабио. Дрина могла се дакле померати Јерезом па и током Горње Битве. Јак удар Дрине код Глушаца (Битвом) у Саву устављао је савску воду, и она је могла навише (од Пресеке) скренути Засавицом на Митровицу. Јак удар Дрине Батром

и после Јовачом могао је и ту задржавати Саву, те она скрену са Бановог Брода Босуту и садањим коритом на Митровицу.

На простору између низије Засавице—Битве и садање Саве налазе се многа стара, сада већином сува, речна корита. У некима има и сада воде, као н. пр. у Скеновачи, Мољатовици и т. д. Ово су трагови постепеног премештања корита савског. Могуће је, да је некада Сава растурила била своју воду по овим коритима, те је туда образовала делту, па је тек доцније постепено опет сва вода њена у једно корито прикупљена. Отуда ваљада оно тврђење, да је у римско доба варош Сирмијум (садања сремска Митровица) сазидана на многим острвима савским.

У дринској области налазе се често тако реhи некадања велика гњизда или вртлози, који су наносом воде попуњени не шљунком и песком него илом. Дубина је ових месних наноса прилична. Више Бадовинаца а крај саме Дрине један је такових вртлога од својих можда 6—10 хектара површине иловачом испуњен. У њему нема шљунка ни песка, бар у до сада прокопаним дубина га нема. Бунари су овде 8 до 10^{m} само у иловачи. По што је Дрина близу, то и је кроз овај слој иловаче дринска вода морала прокапати, те с тога налазимо у овим бунарима веома добру —планинску —воду, али ова се не замути, кад Дрина нарасте, као оно н. пр. бунари чак у Богатићу. Не муте се без сумње само с тога, што иловача тек у дугом размаку пропушта воду, дакле веома полако а не одмах као оно шљунак и песак. С тога поводањ не може одмах да дејствује на измену воде ових бунара у иловачи.

Други такав простор са иловачом у дубини налази се на простору богатинског Луга и Мачковца. Површина његова биће неколико стотина хектара.

Бунари на овом простору копани су 10 и више метара. Вода је у први мах добра, али после кратког времена нестане, те бунари остају суви. Нема у близини живе реке, која би беспрекидно натапала слојеве земље, те да она стално спроводи воду у бунаре. То је дакле простор, на коме још нису отворени бунари, који би стално воде имали.

Овај простор земље може нас упутити на претпоставку ову: дрински је шљунак и овуда растурен, само у много већој дубини, а доцнији нанос земље (иловаче) овде је много већи но иначе по Мачви;

Или морамо претпостављати, да Дрина овај појас није никада ни квасила. Она ваљада постепено мењање и померање њеног корита к западу, које виђамо око Шапца и око Црне Баре није и овде тако вршила, него је из корита свог из Горње Битве, на један мах скренула и ударила Журавом и Баťром.

До сада поменуто даје нам права, да уздужне и попречне пресеке (профиле) Мачве представимо онако, као што је у сл. II. нацртано.

Насеобина Мачве.

За то, што је Мачва равна и лако проходима; што лежи у главном правцу, који служаше за везу Босне са Београдом и што је лако приступна из Срема, — Мачва је вечито служила војскама за пролазак. Ма да је све до нашег новијег устанка била обрастла густом шумом, ипак је бар местимице обрађивана земља. Земља је веома плодна, с тога су и жетве биле добре. Уз то је у пустим шумама било довољно траве за пашу коња пролазећим војскама.

Због честих навала војске и због многих баруштина. она је била слабо насељена. Села су била мала и већином с пута у заклону у густој шуми и између бâра.

Још од почетка овог столећа био је главни, и готово једини пут кроз Мачву онај, што иђаше од Шапца на Слепчевић, па одатле ниже Скрађана на Дубље, Клење и Бадовинце за у Босну. Сребрнички и зворнички пут долазио је преко Лознице и ишао је на Касабу (Лешницу) па на Ново Село, Рибаре, Клење и одатле главним путем за Шабац.

Из Црне Баре ишао је пут на Глоговац—Совљак—Богатић—Дубље, и одатле у Шабац. Други је пут водио из Црне Баре преко Црноб. Салаша у Клење, па даље у Дубље за Шабац.

Из Црне Баре водио је пут на Баново Поље, Раденковић, па Пресеком у Ноћај за Аустрију. Из Дубља—Богатића водио је пут за Раденковић (на Пресеку), и овим се служила трговина из Зворника за Аустрију (на Митровицу).

Сви остали путови, који се данас у Мачви налазе, нису радили или су негде само служили за месни саобраћај међу појединим селима.

Овако обележени правци путова могу нам објаснити готово све појаве наше новије историје. За време првог и другог устанка сви су бојеви бивени на близу око главног пута, који вођаше из Босне преко Бадовинаца—Клења—Дубља за Слепчевић—Шабац. Овде спадају бојеви: на Клењу, два на Дубљу и бој у Китогу (код Слепчевића).

По што су наши чували прелазе на Дрини код Бадовинаца, нису могли Турци свакад само на томе месту Дрину прелазити, него су често мењали место прелаза, и онда су опет тежили, да изађу на главни пут и њиме за Шабац. Отуда прелаз на Прудовима, на салашкој ади (бербиној скели) и бој код Салаша црнобарског.

Зворничке колоне, које преко Лознице долажаху, биле су на изменце бојеве око Касабе (Лешнице), код Новог села, и Рибара. И оне су тежиле Клењу, да се дохвате главног друма за Шабац.

Кад је непријатељ осетио, да су се Срби добро утврдили на главном мачванском друму, покушаваху, да обилажењем, дакле странпутицама и малим сеоским путевима дођу до Шанца. Тако су ударили из Црне Баре на Баново Поље и Раденковић на Пресеку, за Нoћај, да поред Саве сиђу за Шабац. Кад су нашли отпор на утврђену Пресеку, вратили се и обишли су пољем Парашнице реку Засавицу, па су опет ударили од Бановог Брода низа Саву. Тада су наишли на утврђење на Засавици (шарампов на Равњу), где су после подужег боја, силом оружија пут прокрчили.

Села мачванска била су мала. Често су 5—6 кућа образовала село. Овакова мала села била су расејана по лугу и по барама, гди су заклона нашли. Тако их налазимо још и за време бојева у оба прва устанка.

Тек после 35-те године (између 35. и 37-ме године) власт је обележила места, где да се населе нова села. Ова нова села груписана су, да буду већа, а мање њих на на броју, но што је пређе било. Села су ушорена. Веома широки шорови повучени су већином од истока к западу или од севера к југу. Већа су села основана у виду крста, те њихови краци иђаху у сва четири светска правца. Из слика садањих села можемо свакад одвојити, који је део села првобитан. Доцнији прираштаји нити су се држали започетих праваца, него су често искривудани продужени нови шорови и већином је њихова ширина сужена. Зубан обележио је места новим насеобинама, као што је то чинио и за оснивање садањег Карановца (Краљева) на место старог Карановца, ког је кнез Милош уништио пожаром због непослужности Карановчана.

Мачвани морали су да се преселе у обележена им села, и ту су саградили обиталишта.

У народном предању сачувани су називи свију старих села и знају се места, где су она стајала. Сад се ти простори зову већином: Старо село, селиште, Старо селиште или Кућишта. Разуме се, да су ће многа имена бивших села угасила и предата су готово заборавности, јер нових села нема у оном броју, колико старих бејаше.

Пада у очи, да су многа села у Мачви и у околини добила имена своја од појединих родова дрвета или од биља. Знак је, да су у шумовитом крају насељавана и добила су назив према оној врсти шуме, каквих је дрвета у њој највише било. Тако налазимо у Мачви и у околини ова имена: Клење, Дубље, Белотић (од белоте, бељика?) Глоговац, Дреновац, Глушци (глува, дубока тишина у лугу); Лешница (леска?), Лозница (од лозе?) Ковиљана (ковиље); планина Цер и вис Грабовац; села Липолист и Липница; за тим Шеварице (због шевара и трске, који у баруштинама расте). Имена села: Рибаре, Змијињак (због многих баруштина у селу, у којима се змије налазе и место (црквина) Рибарица као Шеварица (шевар) доводе своје имена од многих бара и од риба, змија или шевара, којих у тим барама налазимо.

О пореклу Мачвана не може се ништа тачно рећи. Зна се само толико, да је број староседилаца мален, управо незнатан. Мачва је по себи слабо насељена била, сигурно због немира, јер су их пролазеће војске често узнемиривале.

Вероватно је неки мален део староседилаца могао бити и католичке вере. Отуда су се ваљада задржали називи места (поља): Вишкупија, више Равња на Сави, где је ваљада епископија (бискупија) била, или се ту налазило само имање неког бискупа; Шокачко поље и Шокачка мала у Клењу; Шокчићи и Шокчевићи, презимена неких

Мачвана. Шокци (римокатолици) били су досељеници из Босне или за време аустриско-турских ратова из Славоније.

У почетку овог столећа, пре и после нашег устанка, досељавали се у Мачву многи житељи са стране. У колико се сигурност у том крају и у Србији у опште осигурала и усталила, у толико су више њих долазили са стране, да овде своју будућност осигурају. Тако има Мачва насеобине већином из Ерцеговине. Глушце највеће је од ових насеобина. Граховачка мáла у Глушцима опомиње нас на Граховце, који су се ту настанили. За тим има насеобина из Осата и из сребрничке нахије. Ови су заузели подножје Цера. Из Поцерине из Рађевине слазиле су многе породице и населиле су се у Мачви, но и ови нису се далеко од планине удаљили. Северни појас око Саве има доста дошљака из Срема. Црна Бара насеобина је из босанске Посавине.

Мачвани су по занимању махом земљорадници. Варошица у Мачви нема, изузимајући суседног Шапца и Лешнице. Готово у сваком селу има по 2—3 дућана и по двоје, троје занатлија, већином колара и ковача.

Имао сам прилике, да упознам готово све крајеве Србије, и могу слободно рећи, да Мачвани заузимају, међу свима прво место у погледу прилежног рада а тако и по количини. Могло би се још и више постићи, кад би задруге мање пропадале и кад би се поглавито успело, да им се даду боља, савршенија пољопривредна оруђа за рад и да се упуте рацијоналнијем раду. Тада би са мањим утрошком своје и сточне снаге садањи резултат постигли или би за исто време рада могли много више и боље постићи но што сада бива. Државна управа (министарство финанције и народне привреде) позвана је, да сама непосредно или преко помоћних органа, као што су н. пр. пољопривредна друштва, ратарске школа и т. д. допуни ову празнину.

У Мачви је као и у Морављу, густина насељености људства највећа у Србији. При свем тим што је Мачва још веома баровита, може се по видимоме рећи, да је народ телесно добро развијен, и здравствени односи могу се задовољавајућим назвати. На сваки начин било би здравље још много повољније, кад трулеж и испарење бара не би кужили ваздух.

Мачвани су, и мушко и женско лепо, чисто одевени, што им служи само на част а тиме помажу и здрављу свом. Зграде за обитавање прилично су угледне само не одговара ред и чистота куће њиховом спољњем, лепом изгледу.

Сама природа земљишта дели вегетацију Мачве у два појаса. Суви, процедни крајеви готово се — са малим изузетком — сви ору. Намењени су већином за усев стрмнине а остатак за усев кукуруза. Прастаре шуме лужникове и церове, које су до скора покривале ове узвишене крајеве, све су посечене. Где где виђају се мали забрани са осредњом и израслом гором, а већином само са младим шибом. Ливада овуда има врло мало. Утрине готово ни мало. Сваку је стопу земље разорао плуг, и за усев спремио. Воћњаци су већином у и око самих села, и заузимају приличне просторије. Шљива за сушење (маџаруше) и јабука за туцање и цеђење јабуковаче има по највише од воћа. Затим крушака. Лоза једва се где где виђа на малим просторима засађена.

Мачва извози многу храну и велику количину сувих шљива. Шабац је тржиште њиховим производима.

Сва су села била сграђена на овим процедним, узвишенијим деловима Мачве.

Овај први појас обухвата више од $^1/_3$ северног појаса Мачве, за тим ону узану бразду, која је између Саве и Засавице.

Други појас обухватају баре и низије, које вода често плави. Сав је овај појас или под вечитом водом, као што су разливи река, стараче и многе баре, или често вода плави неке крајеве, који су повремено суви. То су оне низије и благе, ниске греде, које деле поједине баре и њихова најближа околина.

Овај други појас карактерише се у овоме: са свим незнатан део овог појаса оре и засејава се храном. Већи део служи за попашу стоке. Овде догони сва горњā Мачва своју стоку на исхрану. Баре и њихова најближа околина обрасле су бујном барском вегетацијом, нарочито трском, зуквом, шеваром, за тим локвањем и др. биљем. Неке греде засађене су вотњацима, који рђе с пролећа прозебу због испарења бāра и барског биља Велики је део ове низије још под прастаром растовом шумом, и служи за жиропађу, али и овде се шума нагло сече и за многе ограде земаља управо сатире. Велика вода дигне и односи ограду, те после поплаве сече се шума за ту цељ по ново. Крај Доње Битве виђао сам растове од близу 2^m у пречнику, а налазе се уз пут многи пањеви, који до 3^m у пречнику мере.

Многе низије служе за усев конопље (ћетенке) и лана, а баре и блатишта служе за мочила, у која се потапа обрана конопља.

У барама има доста риба, али има крај бара снјасет змијурина. Свиње рију по барама и налазе много пужева, школжака и глиста за храну.

Многе барске тице допуњују нам слику овог другог, барског појаса Мачве.

Нема сумње, да велика површина ових бара (воде) пливише, те је и клима у Мачви лети ладна а зими мало блажија од суседних крајева.

Овај се појас простири поглавито крај Засавице и Доње Битве, а местимице још и крај Саве и око Јереза.

У Мачви још није уобичајено, да се с јесени и с пролећа суво барско биље пали и тиме ствара поље за усев или за бољу пашу. Природа сама врши ову улогу. Ветрови и избујање нове треске обара стару, суву, и с пролећа чује се около бара јако шуштање, као да стока ломи треску. Треску још не употребљавају за покривање стаја, штала и наслона, јер нису Мачвани томе вични. Тако пропада знатна количина сировине неупотребљена. Зукву и рогоз врло мало употребљују за плетиво столица, асура и т. д. Ово би се могло проширити и створити сиротињи знатну привреду.

Садање привредно стање Мачве свело је сточарство готово на могући најмањи број. Утрина нема. Ово је поље засејано. Не сеје се детелина нити друго биље за исхрану стоке. С тога и држе стоке само онолико, колико је најнужније за теглење. Говеда су лепог раста, али веома мало има, и служи поглавито за орање и свожење стрмнине на гувна. Коњи су једина теглећа стока за возове (кола), и њих ране зими искључиво сламом, јер сена нема или је скупо. Број оваца сведен је на незнатан број опет због оскудице испуста. Свиње гаје се поглавито у баровитој низији и по луговима, но и њихов број знатно је смањен, ма да страни трговци веома радо купују црне, мачванске свиње, нарочито палоцију. Али свиње су уједно опасан непријатељ насипима, који се крај бара подижу ради предохране поплаве. Оне рију насип. Траже у бусену глисте, ровце и друге животиње себи за храну.

Саобраћај.

У ранијем одељку напоменуо сам правце главнијих путова, који су у почетку овог столећа најважнији били у Мачви.

О правцу путова и о прелазима преко река у старо доба и у средњем веку, није нам на жалост ништа познато и такова студија наших хисторичара добро би нам дошла ([1]).

Можда се ни у једном крају Србије не цени толико важност и корист добрих, каменом посутих путова као у Мачви. Глибовито равно земљиште отежава саобраћај, чим се мало окиша, а зими је путовање немогуће, ако није стегао јак мраз.

У новије доба саграђена су два главна пута у Мачви, који су доста добро шљунком посути. Један води из Шапца преко Слепчевића—Петловаче у Лешницу—Лозницу и зове се обично поцерски друм; други дели се код мајурске (сокине) меане од овог, и води кроз Богатић и Црну Бару на Дрину. Ово је мачвански и то главни пут (друм), јер се њиме служе готово сва села Мачве. Оба се ова друма доста добро одржавају, и могла би бити још боља, кад би се већа пажња обраћала на избор шљунка, ког бар у овом крају, нарочито у Дрини, у изобиљу има, па је избор лак.

Насип, који је грађен поред Саве из Шапца до Митровице--Засавице и од Равња до Црне Баре, да осигура Мачву од излива Саве, местимице је насут шљунком, али тако мало и редко где, да се може сматрати као и да није каменом насипат.

Из Црне Баре води један огранак пута до карантина Раче. Добро је насут каменом, али је у рђавом правцу

([1]). У бечким Mittheilungen der geograph. Gesellschaft за 1880 написао је професор из Граца Виљем Томашек преглед свију старих и средњовековних насеобина и путова по Босни и Ерцеговини, да тиме олакша Аустријанцима испитивање ових крајева. Том приликом напомиње, да је негде око Шепка. О неким старинама Мачве види при крају овог списа.

вођен, те га вода често проваљује па се служе обично старим, непосутим путем крај стараче и Дрине.

Прошле године просечен је и земљом насут пут из Шапца у Глушце у два правца. Главни је део, који води кроз села: Табановић, Причиновић, Узвеће у Глушце, и други крак, који води из Глушаца у Метковић—Белотић, и ту се везује са већ постојећим мачванским путем.

Намера је, да се до Глушаца доведени пут продужи до Митровице, и преко Битве већ је у неколико подизан земљани насип, којим ће пут водити.

Битву на десет места пресецају путови. У самом Дубљу три пута. Између Богатића и Белотића мачвански насип. Између Богатића и Метковића обичан колски пут. Тако исто између Богатића и Глушаца и између Глушаца и Раденковића. Између Глушаца и Ноћаја земљом високо насути пут; код Узвећа земљани насип и насип на Ширанима, који води из Шапца поред Саве за Митровицу. Једанаести пут прелази пресечки земљани насип рукав Битве, који се одваја к Засавици.

Насип на Просеци и други код Глушаца (за Ноћај) по свој прилици старијег су порекла. За први имамо повода то изводити отуд, што су Турци још 1813 год. туда покушавали да прођу, где их је пресрео и из утврђеног положаја одбио Змај ноћајски, Стојан Чупић.

Око 1848 год. оба су ова насипа обнављана, а не из нова саграђена, као што неки причају.

На пресечком насипу стајала су до скора два моста за пропуштање сувишне воде. Нестајањем шуме, која је поглавито за последњих 30—40 година немилице сечена и готово са свим истребљена, отежано је обнављање мостова. С тога су сада и та места земљом насута. Посљедице нису изостале. Поплаве, које учесташе, проваљују пресечки насип готово на оним истим местима, где стајаху она два моста.

Насип преко Битве код Глушаца већ је мање изложен навали воде. Већи део нагомилане воде отиче поред Ноћаја и Салчша и слива се у Саву код Чевритије. За то је довољан мањи отвор на Битви. Четири има отвора (по 5^{m}) довољна су, да служи овде за пропуст битвене воде и незнатног долива, који јој долази за време поплаве из Саве и Засавице.

Насип код Узвећа по себи је низак и има одвећ малена два пропуста. С тога га велика вода редовно прелива и навала воде проваљује га.

Шабачко-митровачки насип нема према ушћу Битве моста нити другог каковог пропуста за воду. Он је овде навлаш затворен, да брани Мачву од улива савске воде. Но по што Мачва озго, код Црне Баре и Вишкупије није довољно осигурана противу улива воде, то она при свакој поплави проваљује насип према ушћу Битве, јер тражи одушку за одлив у Саву.

Сва су села међу собом везана обичним пољским путовима, којима је саобраћај само на сушном времену могућан. Чим се мало раскаљају путови, саобраћај је готово немогућан, и онда се сви, којима је могуће, држе само насипа.

Садањи насути путови ни приближно не одговарају свима потребама мештана нити потреби трговине.

Са гледишта трговачког важни су у главном ових пет путова:

Из Петловаче кроз Змијињак, Богатић, Глушце и Ноћај у Митровицу. Важан је поглавито за провозну трговину из Аустрије за Босну (Зворник, Сребрницу) и за извоз наш из Поцерине, Јадра и Рађевине за Аустрију. На овом путу имао би се из нова саградити пут свега 14—15 километара дужине, јер део од Глушаца до Митровице сматрамо већ као започет.

Да се обнови стари мачвански пут из Шапца преко Слепчевића на Дубље, Клење и Бадовинце за Бељину. Део до Слепчевића већ је насут. Овај је пут најпречи за трговину са босанском Посавином и три или четири села (Бадовинце, Клење, Дубље, Скрађане?) довео би у непосредан саобраћај са Шапцом. Овај је саобраћај села при рђавом времену са свим прекинут.

Код Бадовинаца могло би се с коришћу подићи преко Дрине пловећи мост, јер ту је сва Дрина (због аде Бујуклића) у нашим рукама.

Дужина од Слепчевића до босанске границе износи око 20 километара, где би ваљало нов насип саградити.

Још би боље било, да се овај пут скрати тиме, да не иде досадањим путем кроз Мајур—Слепчевић, него да се непосредно од Шапца (са моста на Камичку) кроз богосавачко поље на Слепчевић нов пут сагради. Тиме би ваљало за десетак километара дужи пут из нова градити, али овим би се знатно скратила веза Шапца са Бељином. Овим новим путом ишло би се од Шапца нашим земљиштем 30, и босанским 8—10. свега 38—40 километара. Сад се путује од Шапца до Раче 35 и од Раче до Бељине 21—25, свега 57—60 километара. Уз то ваља имати у виду, да садањи саобраћај преко Раче прекида сваки час и најмањи поводањ, док је међу тим поље до Бадовинаца и оданде даље преко Бујуклића аде до Стараче и до Бељине само највећим, ванредним поводњем преливено.

Кроз богосовачко поље за Слепчевић просечени пут био би у једно почетак оног друма, ког ваља Поцерином саградити на Богосавце, Липолист, Накућане, Ново Село за Лешницу.

Од Лешнице (Н. Села) ваља пут насути за Црну Вару, у дужини од својих 20 километара. Овај је пут обележен и засађен воћкама 1835—1837 године. У но-

вије доба почели су га местимице да преоравају. С тога је од обичне своје ширине (23—24 ^{m}) сведен на многим местима на 2—3 ^{m}. Пут је важан за трговину, поглавито за прогон марве, која се извози у Аустрију, било преко Раче или на Митровицу.

Овај пут имао би уједно да служи и као брана од излива Дрине у Мачву. За то га ваља узвисити (насути).

О овом поменуо сам опширније у претходном чланку.

Насип (бра̂на), који је саграђен од Шапца поред Саве до Митровице, и местимице је продужен до Засавице, и опет од Равња до Црне Баре, подигнут је поглавито у цељи противу излива савске воде. Овај пут ваља местимице исправити па онда целом дужином од Црне Баре около Мачве (крај Саве) до Шапца насути каменом, да служи не само као бра̂на противу поводња, него још и за саобраћај колима. И о овом сам путу говорио опширније у претходном одељку.

Овако извршену путну мрежу ваљало би доцније где где допунити мрежом среских и општинских путова, те да свако мачванско село добије могућност саобраћаја у свако доба, па и кад се окиша. Месна и провозна трговина имала би тада саграђене саобраћајне правце, да окрене куда јој је воља.

Од среских путова два су најважнија, и то: из Црне Баре преко Бановог Поља за Раденковић, па на Пресеку за Ноћај—Митровицу. Дужина овог пута износи око 12 километара. Овим је путом од вајкада ишла трговина из Подриња за Митровицу, јер насип на Пресеци постојао је одавно, ма да није свакад у најбољем стању одржаван. Тек од кад се насип преко Битве код Глушаца поправио, скренула је трговина из Митровице—Ноћаја на Глушце, Богатић, Змијињак, Петловачу, Лешницу, јер туда је остао

и шири удобнији пут за прогон марве, а уједно је процеднији, сувљи, него ли онај крај Батра, Јоваче и Дрине.

Други срески пут ваљало би саградити из Богатића на Метковић, Причиновић, Шеварице за Дреновац. Дужина му је око 30 километара.

Даљу допуну ове путне мреже могле би саме општине извршити, везујући суседна села општинским насутим путовима и са оближњим постојећим главнијим насипима. У томе погледу чиниле су неке општине покушаје, и успех је приличан. Тако је н. пр. између Клења и Богатића пут просечен и насут земљом. Добро се одржао и ваљало би га само каменом (шљунком) посути. Међу тим он и овакав, такав је сада, веома олакшава месни саобраћај и брзо се оцеди од кишњице.

Из Глушаца насут је такав исти пут до Битве, полазећи Богатићу.

Редко је село, у коме нису бар главнији шорови (сокаци, улице) насути бар земљом и ојендечени ради одлива вода. Ови су шорови већином делови главнијих путова, те тако и они служе за олакшицу саобраћаја и за лакши пролаз кроз сама села.

Као непосредну допуну саобраћајних средстава ваља у сагласије довести и сродне установе, као што су; пошта, телеграф, царинска надлештва и пловидбу, било за месну потребу Мачвана и Србије, било за везу са иностранством.

Пошта. Наше поште показују у опште врло незнатан приход државној благајни и малу услугу чине самој трговини и писменом саобраћају у опште поглавито с тога, што су њихови правци и служба на пошти шаблонски удешена, без претходне студије земљишта и груписаних насеобина, без обзира на месне и друге потребе. Кад би поште наше и њихове путне правце преустројили како ваља, и како географски положаји појединих предела заповедају,

извесно би већи био приход државној каси, а пошта би приступачнија била много ширем кругу, но што је данас, те би у саобраћај увукла и оне крајеве Србије, који још и сада живе са свим у мртвилу. Питање је веома важно и са културног, просветног гледишта, и ваљало би за то позвани да му много већу пажњу обрате. Лек је прост и јевтин.

Сад пролази пошта кроз Мачву у два правца. Подножјем Цера иде из Шапца за Лешницу—Лозницу и из Шапца средином Мачве за Богатић, где је среско надлежателство, и одатле кроз Црну Бару, Рачу, где се налази станица поштанска и телеграфска, па и ђумрук. Намера је сада, да се овај правац скрене и да иде пошта из Богатића (или из Белотића) за Митровицу.

Од поцерске линије не можемо захтевати, да другим којим правцем скреће. Она пролази само ивицом Мачве и служи поглавито да Подрињу донесе поште. Мачванска је поштанска линија више локална за месну потребу тога краја и ова би могла у неколико да измене свој досадањи ред, и да путује 3 пута недељно до Црне Баре, а три пута преко Белотића (Богатића) за Митровицу, на изменце, једног дана у једном, другог у другом правцу. Тако би са мало већим издатком и један и други крај задовољили и тада би 11 мачванских села стајала у непосредној вези са Шапцем и са осталим крајевима Србије, док сада само 7 села ову благодет уживају. Још би боље било, да н. пр. једног дана пође мачванска пошта из Шапца на Слепчевић, Скрађане, Дубље, Клење, Бадовинце, свега за $^1/_2$ дана; одатле да се враћа истог дана за Црну Бару (кроз црноб. Салаш) на Глоговац, Совљак, Богатић, Белотић, Штитаре, Мајур у Шабац, на конак. Пошта би прошла тога дана свега кроз 11 мачванских села. Другог дана ишла би пошта из Шапца на Мајур, Штитаре, Белотић (Богатић), Мет-

ковић, Глушце, Ноћај, Ноћ. Салаш, Митровицу свега за $^1/_2$ дана, па одатле враћала би се после подне на Глушце, Узвеће, Причиновић, Табановић у Шабац на конак. Прошла би дакле кроз 4 јучерања и 8 нових, свега 12 села. Дакле у два дана имала би 11+8=19 села прилике, да се користе поштом, а 4 од ових села до Богатића имала би сваког дана пошту. Сад међу тим, као што напред рекох, само 7 села имају везу за поштом.

У крајњем случају могла би се за први мах потреба нештана у неколико подмирити, ако свега два пута недељно пошта прође јединим и другим од овде споменутих праваца. Писмени писмоноше одвајао би у сваком селу, куда прође, дотични пакет и спустио би га у поштанско сандуче пред судницом, а одатле би повадио писма, која у сандуку нађе, и однео би их у Шабац ради даљег упута, где треба.

Код овако удешених поштанских праваца, мало села остају без поштанске везе. Ова би села могла лако удесити општинску пошту, јер нигде им није далека веза до поштанске линије.

Телеграф. Телеграфске жице воде оним истим правцем као и досадање поштанске линије. Једна за Подриње крај поцерског насипа, а друга кроз Богатић за Рачу, где се налази станица. Намера је, да и жицу скрену из Богатића (Белотића) за Митровицу. Тада ће ореско надлежателство у Богатићу, које се по највише служи телеграфом, са свим изгубити ову везу. Колико је од Митровице далеко до капетаније, толико ће бити и из Богатића до Шапца. Тада ће морати среско надлежателство сав свој хитан саобраћај и споразум са окружним надлежателством и са суседним срезовима да врши штафетом преко Шапца.

Садање једино телеграфско надлежателство у Мачви, које је било код карантина Рача, није имало готово никаковог приватног посла. Појмљива је ова појава, ко по-

знаје тамошње месне околности. Да је пошта и телеграф у место у Рачи, смештен био у Црној Бари, извесно би имала оба надлештва, а нарочито пошта, доста посла. Тако исто радило би овако надлежателству у Богатићу.

Сад су — у Рачи — оба надлештва била с неруке. Удаљена од насељених места. Сваки дан има стотинама прилика за Шабац, па Црнобарци, Глоговчани, Совљачани и Богатинци, у место да шаљу своја писма и депешу на Рачу, шаљу их приликом у Шабац.

Телеграфску линију ваља дакле раздвојити и још коју нову станицу са малим трошком установити. Линија да води из Шапца у Богатић. Ту ваља отворити станицу. Практиканат или писар среског надлежателства или жена неког од њих може вршити узгред са малим додатком дужност још и поштара и телеграфисте.

Ова би станица имала поглавито много званичног рада, а уз то је средиште среза, где се многи свет слеже, па би се много чешће употребљавао и за приватни саобраћај, но што је до сада на усамљеној Рачи случај.

Из Богатића може се одвојити једна пруга за Митровицу, а друга за сада за Рачу (или за Црну Бару), а доцније за Бадовинце—Бељину. Обе ове пруге (Митровица и Рача или Бадовинце) имале би мало посла. У овим станицама могли би поштанску и телеграфску службу одправљати млађи званичници (практиканти или писари) ђумрука или њихове жене. Можда би кориснијe било, у овим као и многим другим малим станицама по Србији установити телефонске станице, те званичник не би морао да учи телеграфски курс.

Царинска надлежателства. Од ових остало би митровачко надлежателство и даље у дејству, јер је ту саобраћај редован и доста знатан, а сада ће извоз наш

још већи бити на овој скели, од када је железница до Митровице саграђена.

На Рачи је напротив саобраћај веома незнатан. Према Аустрији може се готово свести на нулу, и тешко је, да ће у том правцу икада бити знатне проодње.

Саобраћај на Рачи за Босну такођер је незнатан, и може се поделити у две групе. Путни саобраћај за Босну престао би овуда са свим, чим би се отворила веза са Босном на Бујуклића ади (на Бадовинцима). Трговина, нарочито са свињама палоцијом, која по кад кад скреће преко Раче за Босну, није стална и солидна. Она се удешава поглавито онда, кад се створе услови за лакше кријумчарење. Многе дринске аде и стараче веома олакшавају оваковa предузећа.

Најпосле у Рачи може и даље остати споредан ђумрук, а други да се установи у Бадовинцима и ту да се обнови главни саобраћај са Босном, који је некада овде знатан био

Саобраћај на овом месту веома би олакшао пловећи мост на Дрини. Овај би се могао у толико лакше подићи, што је на томе месту сва Дрина на нашем земљишту.

Без сумње могао би се лако споразум постићи, да смемо и на Сави код Митровице пловећи мост подићи за саобраћај са Сремом. Да л' би пак ова веза код Митровице још за сада корисна била, сумњамо.

Пловидба. За сада је само Сава пловна и њоме плове пароброди. На жалост немамо још наших саобраћајних средстава. Друштва за пловидбу још не могу код нас да се остваре, ма да има прилично повољних изгледа за успех.

Држава је позвана да се заузме и својим упливом да примора страна друштва, која нашом обалом плове, да регулишу и тарифу и план (распоред) пловидбе према потребама нашим, и за све ово да траже одобрење наших

државних власти, као што н. пр. бива у Аустро-Угарској. Тако бисмо приморали друштва, да пловидбом крај српске обале обухвате још многа места у списак својих станица, На Сави ваљало би за сада да пристају лађе још: код Ушћа, код Дреновца, код Мале Митровице и код нашег карантина Раче. Зна се, да прилика ствара потребу, те тако би се и мачвански крајеви служили паробродом, кога сад никако не употребљују, јер им нигде не пристаје уз обалу.

Нема сумње, да не ће много времена проћи, па ће и Дрином у први мах бар до Зворника пароброди пловити, те ће тада и забачени горњи крајеви Мачве ући у саобраћај са осталим светом.

Равно земљиште и путови, који се из дана у дан поправљају и множе, помогли су, те Мачва сама за се има више од 30°|₀ целокупног броја коњских возова (кола) у Србији. Сва су кола обично лака и добро окована, док коње већином босе терају по насутим друмовима.

Тако је дакле брз и лак саобраћај могућан, у ком правцу човек зажели, само ако мочарно време не смета. Тада држе се само насутих друмова. Дрина је близу и Сава има на неким местима шљунка, те тако је извршимо насипање и одржање путова у добром стању. Само мало воље од стране надзорне и општинске управе, па је све лако извршимо. Доста возова (кола), близу је шљунак, а то су главни услови за остварење путова. Само оскудева Мачва грађом за грађење мостова. Нема довољно горива, с тога се готово ни мало не израђују опеке (цигле) и црен, а у равни нема ни камена. За то је грађење зиданих мостова и отежано. Куће граде се већином од чатме или довлаче циглу и цреп из Шапца, Новог Села и Црне Баре или из Срема. Камен и креч довлаче са Цера или из Видојевице. Слама се не употребљује за пециво цигаља, ма

да се у Банату овим горивом доста добро градиво за обиталишта пече.

Хидрографија Мачве.

Хидрографија Мачве до сада је врло мало позната. Правац речних корита обично је само површно обележаван. Можемо дакле рећи, да у том погледу имамо доста новина да изнесемо.

Правилно снимљено земљиште, које сам ја извршио, саставио и свео сам у карту мање размере ради лакшег прегледа. Из ње можемо потпунце видети хидрографску мрежу тога краја Србије.

О изгледу Мачве и њене хидрографије за време поплаве и о границама, докле се излив воде простире, говорићу у засебном одељку „поплавне прилике Мачве", који може служити и као допуна овом чланку о хидрографији.

Живе реке. Мачва има живих, текућих вôда, које никад не пресушују. Ту долази: Сава, Дрина, Битва, оба Јереза и Камичак.

Повремене реке. Мачва има повремених речица, којима су извори слаби, и на дужој суши са свим усахну. Међу тим и њихово је корито обележено и стално. Служе већином за ливаде, јер су сваке године мање-више под водом, те усеви би потрулили. Горњи део саме Битве, за тим: Кутовица (Рашавица), Јовача, Батар и Журава могу се у ову врсту река рачунати.

Бусен на површини земље готово целе Мачве лако пропушта воду. Шупљикав је ваљада с тога, што је то нанос, па су у њему иструлиле многе биљке, које у некадањим баруштинама успеваху. Тај се слој насиса воде, и за дуго рани изворе повремених река. Но и само растење воде поглавито у Дрини проузрокује, те подземно

прокапује вода чак до вй̂сова у средини Мачве, те из њих се опет у низијама појављују извори.

Стараче. Налазе се напуштена, стара речна корита, која су тако рећи вечитом водом испуњена. Очигледно је, да и сада још подземни извори похтрањују ове реке, те с тога се и код њих опажа неки ток (одлив), као код живих река. Мачвани их и зову живим, текућим водама. Главни је представник ове врсте река: Засавица, коју зову местимице кад реком, кад баром; за тим Свеновача и Доња Битва.

Баре. Има још сијасет ба̂ра у Мачви, које се могу у две врсте поделити. Једне су вечитом водом испуњене, дакле никад не пресушују. То су већином разливи Засавице и Битве или остаци савског разлива. Друге су такођер трагови и разливи ових истих река, али су већим делом преко године суве. Њих и сада сваки поводањ попуни водом и оне служе за одлив поплаве, те се тако многе земље па и села спасу од нагомилане воде, којој разливи отварају пут за лако и брзо отицање.

Ка̂ље. У Мачви има још једна појава, која би се могла уврстити у одсек хидрографије. То су тако зване каље.

Ка̂ље су највеће сметње на путовима мачванским и оне су тако учестале, да ваља збиљски о њима водити рачуна. Тако н. пр. у главном шору села Змијињака има око 15 каља. На путу из Богатића до Глушаца наилазимо их 5 пута; из Глушаца у Метковић 5 пута; из Богатића у Раденковић 10 пута и т. д.

На први поглед изгледа, да су каље мале локве, које пут пресеца, па су честим пролажењем кола издубљене усецањем узаних шина, којима су окована свака кола Мачвана. Ту се нагомилала вода и блато, па се већи део осуши само при дуготрајној, летњој жези. Иначе су готово целе године блатне, каљаве, и врло често са свим непроходиме.

Кад пажљиво посматрамо ка̏ље, нарочито кад је кишовито, онда примећавамо, да су готово све каље без разлике само делови врло благих удољица, које у виду река прикупљају кишницу и сносе лево и десно у коју од суседних ба̏ра. Овим се објашњава, што Мачвани каље не обилазе, кад су на једном месту дубобо усечене. Кад би пут мало померили на једну или другу страну, морали би опет ову исту удољицу да пређу, и после кратког времена отворила би се и ту нова каља. Тако би ишло у бескрајност.

Међу тим, где год су просечени и насути нови путови, пресецане су удољице, и каље нестају. На низводној (доњој) страни насипа, вода брже отиче у суседну бару, јер не добија допуну из даљине. Горњи део удољице обично излива прикупљену воду у јендек крај насипа, и ако је овај правилно вођен, вода налази у неку страну одлив или усахне у земљу, по што се на приличном простору у јендеку (јарку) шири, те тиме и површину своју прошири. Тиме прилично испарава, а раширена на великом простору, лакше усахне у земљу.

Тако дакле просецањем нових путова са правилним јендецима све се више цеди околна земља од кишнице. Ово нам је добра напомена, да би уредно извршена дрежана у толико поузданије сушила блатишта и ка̏ље.

Круглице. (Кругљаче, округлице, вртаче). У Мачви има још једна врста во́да̑, који спада у хидрографију. То су сталне, вечите баре, налик на мала језерца. Зову се круглице, јер су већином округле. Земља је местимице угнута у виду левка, и ту се накупила вода. Узгуће земље на овим местима по свој је прилици проузроковано слагањем или испирањем доњих (дубоких) слојева земље, те се и површина на том месту угнула. Честе поплаве и подземно пролажење воде по свој прилици је узрок испирању доњих

слојева земље. Вода њихова биће већином заостатак од кишњице или од поплаве, кад целу околину покрије. Околна се вода слива са виших тачака у оближње удоље, само вода из круглица нема куда да отиче, него ту затворена остаје. Ни ванредно сушно лето не може да их осуши, нити вода у њима усахне. Вероватно добијају у неколико хране и од живих извора, који можда у њиховом кориту извиру.

Највећа круглица налази се крај самог пута, који води из Метковића у Узвеће. Пречник површине воде може да пређе 200 мет., кад је мочарно време. Дубина је воде око 10.^{m} Њу пуни само кишњица и можда још и живи извори у њеном кориту, но ови морају да су веома слаби, јер лети вода позелени и усмрди се. Две мање и плиће круглице налазе се на путу из Богатића за Раденковић, које пуни с водом кишњица и излив воде (поплава), поглавито излив Дуге Баре и Раките. За време поплаве сво околно поље претвори се у непрегледно море.

У ред круглица морамо уврстити и пространу бару, тако звано Вировље код Раденковића. Облик површине Вировља види се из приложене карте. Затворено је са свију стране и дубина му је местимице при највећој суши преко 10 мет. Дно је глибовито као и код многих бара поплавних низија Мачве. С једне стране улива се у Вировље сув јалак, тако звани Дирек. Њиме долази зими и при мочарном времену прилична количина воде из околине у Вировље, а туда и још на две риваче, које су у карти означене, слива се у Вировље непрегледна количина воде, која прелива Мачковац, Рибњак и богатински Луг. Ову поплаву поглавито кишњица проузрокује. Но по кад кад и Журава може да залије Рибњак, и вода тражи кроз Млакву и сува речна корита (кроз удољице) оток, било Диреком за Вировље или Дугом и Преком баром у Засавицу.

С доње је стране Вировље затворено нижом ивицом, те чим се у њ нагомила много вода, одлива се вишак преко ове ниске ивице у оближње поплавно поље Битве, а тако исто, кад вода нарасте и прелије сво поплавно поље око Битве и Засавице, успор воде нарасте и улази у Вировље, па и Дирек постане од успора читавом реком. Са мало труда могла би се доња страна Вировља отворити, па да се са свим испусти вода.

Круглица (Јевтова бара) код Клења такођер спада у овај ред. Њој доноси повремена речица Жабар воду, коју она прикупља из ниских слојева земље над Клењем. Ова круглица губи се подземно у Јерезац, те тако посредно додаје своју незнатну количину воде Журави.

Вртлог више Шеварице залива водом поплава, која се у овој низији из суседне Битве често понавља.

Околно земљиште код округлица у опште ретко да превазилази површину воде за 2—3 мет. Код Вировља местимице је обала и 10—15 м. над површином воде, а с доње је стране сува ивица једва 1.5 m воду надвисила.

Круглице служе лети као и многе каље и баре, које су близу села, као мочила за топлење кудеље (ћетенке). Најрадије топе кудељу близу куће и колебе или бар близу села, где могу чешће надгледати, да је нико не однесе. Мочила ова проузрокују веома непријатан смрад, који долази од трулежа кудељног дрвете.

Полоје, полојине, пљоште. Што су круглице у маломе, то су полоје у пространијем обиму. Простори од 50, 100 и до 1000 хектара са свим су равни, и ивичени су неприметним гребенима, који често сам 0.5 или 1 метар надвишавају саму полоју. Ипак су ове узвишене, неприметне ивице довољне, да бар за неко време задрже прикупљену воду, било кишњицу или излив околних река и ба̑ра, те и сва полоја остаје кад дуже; кад краће време

под водом. Најпосле вода из полоја од чести усахне у земљу, а већим се делом одлива малим удољачама или некадањим речним коритима у низију у оближњу реку или бару. Кад су суше, путник и не примећава, да пролази пољем, које може по 0.5 до 1 метра да буде покривено водом. Тако се веома тешко могу изнаћи и обележити узвишеније, благе ивице, које окружавају полоју и удољице, којима вода може лако да отиче. Ко на против види ове полоје испуњене водом, има одмах пред собом јасну слику, и без великог труда може тад да обележи препоне и да определи доста поуздано, куда је најприродније отварати одушку полоји и њеном плавишту.

Ове су полоје већином или под шумом, те служе за жиропађу и за пашњаке стоци, као што је н. пр. Мачковац и богатински лӯг; — или се засејавају само овсем, као што бива по Рибњаку и Пиљковачи. Редовне свакогодње поплаве и дуго лежање воде (често до 6 месеци) не дозвољава орање и сејање усева, нарочито шенице, који би на овој бујној, неисцрпљеној земљи врло добро успевали. Поједини покушаји ове врсте, кад су чињени и кад их случајно није вода уништила, веома су добру жетву дали.

Живи извори. Природних, живих извора у Мачви веома мало има. Таласање земљишта незнатно је, да би извори могли са оближњих висова храну добивати. Јерез је некако опасао подножје Цера, и прикупио многе изворе, те са његових огранака не могу да се продуже многе и снажне водене жице у низу Мачве.

После поплаве и у кишњим годинама може се у горњем слоју земље готово свуда по мало пијаће воде наћи, ако се мало мотиком закопа. Но то онда нису стални, живи извори, и усахну, чим се горњи наквашени слојеви земне површине оцеде. Чим настаје суша, нестају и ови слабачки извори.

На речним обалама, нарочито крај Дрине, Саве, Засавице и Доње Битве могу се готово свуда добри извори отворити, и готово сваки раденик отвора себи из јутра, кад на рâд дође, нов извор, из кога тог дана воду црпе. Ови су извори већином цеђење воде доњих (нижих) слојева земље, које стрма речна обала пресеца.

Да се упознамо изближе са поједииим водама Мачве.

Сава.

Река Сава тече северном и источном ивицом Мачве, те тиме је одваја од суседног Срема. На карти видимо, како чудновато кривуда савски ток. Образује велике окуке (кључеве).

Ово кривудање објашњава нам, за што местимице Сава радије поткопава и рони једну обалу, те се разлива по околини. Само по себи казује се, које су обале највише изложене тој опасности и где посебице ваља људска рука да помогне, да се даљем рушењу обала на пут стане.

Ма да је ток Саве на овом крају веома искривудан, то ипак не налазимо много мêста, где би оправдана била исправка (корекција) самог савског тôка у интересу осигурања њених обала. Можда једино место, где би се у неколико могла оправдати исправка савског тока, било би просецање рачанског кључа са аустриске стране, да се тиме отклони неприродан судар савске воде са Дрином, која се готово узводно улива у Саву. С тога су пловидби опасни рачански прудови (спрудови). „Да нема Раче и Орлаче — вèле вешти крманоши Босанци — могла би свака баба да буде крманош на Сави.“

Али и ова исправка не би много користила, јер и нов састав (ушће) Дрине са Савом не би се много повољнији могао створити. Не би се помогло ни тиме, кад би се с наше стране ушће Дрине прекопало кроз Парашницу на Банов

Брод. Једва би што шта користило, ако би се Сава са Дрином сјединила код села Босута или још боље код аде ниже Равња. Одатле би доста правилан судар Саве и Дрине настао. Њихов састав могао би се овде под повољним, доста шиљатим углом извршити, а заједнички удар њихове воде налазио би пред ушћем повољан и дугачак правац савског корита до ниже Митровице, те би се у том правцу разредио и нанос дрински и савски, и удар воде постепено би ослабио, и код Митровице, одакле опет окуке настају, била би брзина воде већ ублажена онако исто као што је и сада и не би у даљим окукама налазила отпора и правила крвâр.

Остаје дакле, да се брижљиво чувају и одржавају садање савске обале, а можемо их очувати, само ако њихова опасна места, која су изложена удару воду па се роне, осигурамо и ојачамо.

Настаје питање, не би ли корисно било, да Саву поново скренемо старим њеним током од Бановог Брода Засавицом и Битвом на Дреновац или на Шабац? Држимо, да би се то са коришћу и без многих жртава могло извршити. Користили бисмо се у многоме већ постојећим старим речним коритом, али бисмо и њих морали исправљати, да Сава на овом мом делу тока добије повољан правац без знатних кривина.

Тиме бисмо користили пловидби у опште, јер бисмо добили ново. правилније и чисто савско корито. Могли бисмо повољно спојити дринско ушће са Савом, те се не би око Раче образовали спрудови, који отежавају пловидбу.

Важно је, што бисмо тим начином ми на својих 20—25 километара дужине имали цео ток Саве, дакле обе обале, — у нашим рукама.

Нов ток савски кроз Мачву користио би нам још и својим згодним положајем, што бисмо могли лакше лево и

десно вештачки наводњавати земље, а тако исто лако бисмо оцедили баруштине с једне и с друге стране новог савског корита, сводећи их све у реку.

Без великих трошкова а са лаким изговором могли бисмо ову исправку извршити, само да претходно мало спремимо (прочистимо) ново корито. Сава и онако сваке године сама туда протиче, па кад јој се не би као сада, на пут стајало и кад би нашла у неколико спремно, прочишћено корито, она би се ту и устанила.

Ако не ћемо сву Саву овим правцем кроз Мачву да скренемо, онда би неопходимо нужно било, да бар један повећи прокоп (канал) овуда спроведемо, ради лакшег извршења сушења бара и наводњавања околних земаља, а уједно да се колико толико олакша саобраћај водом и овим занемареним а богатим крајем Србије.

Сава сама по себи нема шљунка. Она носи само ситан песак и шљам, и њиме образује своје обале. Излив Саве носи многе тиње (шљама), па тиме ђубри поплављене земље а уједно засипа тим начином велике удоље, у које се талог слеже.

Од ушћа Дрине на против налази се прилична количина веома лепог, чистог шљунка и крупног, зрнастог песка у савском кориту. То је нанос Дрине. Највише је нагомилан око саме Раче и ту је најкрупнији. На ниже све је ситнији шљунак. Грдна количина овога налази се још на острву ниже Равња. Одатле налази се до некле још само крупан песак, па око Митровице и он нестаје.

Код Митровице појављују се спрудови, образовани од ситних парчади опека (цигаља.) Има ових остатака толико много, да су велики спрудови од њих образовани. То су остатци старинских (римских) грађевина, које је, било људска варварска рука или зуб времена (ваздух и вода) раздробио.

Ниже Митровице настаје шљунак (згура) скамењене иловаче (Mergelchiefer) Највећи слојеви овога настају одмах код белог брега, одакле се оне и роне, и вода сноси ову врсту шљунка до ниже Чеврнтије и одатле још на више места до Шапца.

Бели брег (до савске обале) носи име своје од белих слојева овог шљунка, који ову обалу образују.

Ниже Шапца, нарочито око Орешца, појављују се опет велики спрудови чистог, лепог, дринског шљунка. Он је овде донешен још у прастаро доба, кад се је некада овде Дрина уливала у Саву, као што је већ у одељку напоменуто.

Брзина савске воде, ма да је знатна, ипак је слаба, да сама знатно и брзо подједа (поткопава) своје обале. С тога је за измену савског тока, која се местимице појављује често 20—30 и више година потребно. Код Равња морала је Сава у почетку овог столећа доста приближно у истом току тећи, као и сада. Доказ нам је шарампов на Равњу (на Засавици), који је затворао узани пролаз између тадање Саве и баре Засавице. И сада заузимају на томе месту те исте реке оно и онаково корито, као што су 1812—1813 год. заузимале. Иначе не би било ту теснаца и не би се имало шта затворати шарамповом, чији се трагови и сада добро познају.

Код Митровице морао је шпор више од 30 година дејствовати, док је колико толико одбацио удар воде са наше стране на аустриску обалу; толико је опет њихов шпор дејствовао док је пребацио воду на нашу обалу, на Киковачу. Сличних примера има још много.

Што пак Сава од Раче на ниже, нарочито на Бановом Броду и на Вишкупији јако дере нашу обалу и продире к Засавици, узрок је поглавито брз, нагао долив дринске воде. Ова је, а не Сава, одсекла тако звану дринску адицу

од кључа Парашнице. Томе помаже још и ровито па и ниско земљиште на Бановом Броду и Вишкупији као и облик (форма) самог кључа савског. Предео од Бановог Брода до Вишкупије нанос је новијег времена, којим је вода само у неколико засула стари савски ток, и није води тешко, да ово ровито, ниско земљиште поплâви и прорива, кад год са увећаном брзином навали. Ову брзину даје овде савској води поглавито Дрина.

Сава је сада пловна, но често по 2—3 месеца прекидана је пловидба због рачанских спрудова, кад вода опадне.

Но за Мачву као да Сава и није пловна река, јер она нема ни једну паробродску станицу, којом би се могла користити. Саобраћај обичних лађа готово је целом српском обалом, па и у Мачви уништен конкуренцијом парброда. Није дакле чудо, што је крај овако велике, прекрасне пловне реке на српској обали овладала чама и мртвило.

Дужност је државне управе, да се постара с једне стране, да се отворају паробродске станице, где год је потребно, те би тако и Мачва 2, 3 станице добила; с друге стране ваља ићи на руку и помагати остварењу пловидбе нашом обалом, било оснивањем домаћег паробродског друштва или обичног лађарства, или обе ове врсте пловидбе спојити и помагати, као што се ова спојена пловидба с успехом на западу гаји.

Брзина и висина воде (опадање и растење) не бележи се с наше стране, ма да су то веома нужни податци за све хидротехничке радове, који се буду на води и око воде вршили. Ваљало би на неколико места у Мачви ово бележење што пре отпочети, а тај исти рâд простретн и на све остале реке наше.

Водомер, који је у сремској Митровици одавно постављен, ваљало би да нам служи за основу, на њему се

готово половину столећа бележи уредно и савесно стање воде.

У домашају Мачве нема у Сави камењара нити у опште камена гдегод близу воде, који би се могао за грађевине око воде употребити. С тога су и зидане зграде за становање, у Мачви велика реткост, и за њих доноси се градиво из Видојевице и са Цера.

На против доноси Сава и њене растоке из босанских и славонских шума многе кладе, које су пловидби веома опасне. Сваке године многе лађе страдају од наседања и удара о кладу. Кладе су уједно узроци и почетци образовању спрудова. Чим се негде устали (учврсти) клада, вода таложи око и испод ње талог, те тако спруд брзо постане и расте.

Воденице, ма да су веома корисне, опет се сматрају на пловним рекама као сметња, нарочито где нема закона нити надзорника река и извршилаца законских одредаба, као што је код нас, па воденичари произвољно мењају положај воденице и често стану на сред матице, па тиме сметају саобраћају. О ноћном осветљењу воденице и о другим правилима смотрености и узајамности нема код наших воденичара ни помисла.

Срећом за сада има на Сави према Мачви само десетак воденица, и оне рачунају више на ударну снагу дринске воде, те су с тога њих 5—6 близу њеног ушћа. Остале стоје више Митровице, где је Сава у стешњеном кориту мало живља.

Према Дреновцу и према Табановићу има на Сави повише воденица, а ниже Шапца до Београда има их са српске и са аустриске стране преко 50.

Дрина.

Ова дели Мачву од Босне, те тако образује на западу границу Србије.

По количини воде може се Дрина изузимајући Дунава и Саве сматрати као најбогатија у Србији. Дужина њеног тока и величина слива није толика, колико н. пр. Мораве. Али многи и богати извори херцеговачких, босанских и наших планина хране Дрину, те она са великом брзином сноси грдну количину воде к Сави. Дрина је регулатор Саве. Она веома много утиче на нагло растење и на гушћи талог, ког Сава добија.

До Ковиљаче тече Дрина мање више, доста скученом клисуром. Гдегде јој је само могуће, да кривуда и да образује плодне аде на једној или на другој обали. На против од Ковиљаче на ниже тече отвореном, широком равницом. Лево и десно може да скреће, колико јој је воља.

Дрина је карактеристична својим многим растокама нарочито у даљем току свом. Услед велике брзине тока она често мења своје корито. Напушта дакле местимице досадање корито, па продире новим током или по ново тече давно напуштеном растоком (Дрињачом, Старачом). Тако она образује аде, којих сијасет има у Дрини. Многе су аде (острва) с временом са свим избачене на сувоту, али назив „аде“ и сада још носе.

Постанак а̂да и многих разлива Дрина баш у доњем току њеном, марају се већином приписати колико брзини њеног тока, толико исто, ако не и више, брзини Саве, која такођер често и нагло нарасте, те тиме образује успор дринској води. Ова не имајући куда да отиче, удара сад по пољу лево и десно. Дели се у многе растоке. Наилази том приликом на удољита места; налази пре̂че правце у ровитом земљишту. Тако она себи местимице прокопа ново корито.

Успор Саве бива по кад кад још већи и траје по дуже. У том изузетном случају не задовољава се Дрина само разливом по оближњим пољима; она скреће у поље

и продире готово средином Мачве. Батар и Журава служе за сношење њене воде преким путем к Битви доњој Сави.

Овом задржавању дринске воде узрок је и само ушће Дрине. У место да она иде низводно и да се под повољним (шиљатим) углом састаје са Савом, тече она на против готово узводно у Саву. С тога се подбочи једна вода уз другу. Сама заокругљена слика рачанског (аустриског) кључа показује, да је он производ дринског наноса. Овде дејствује час јача Сава, час јача Дрина, те тако један или други крак тога кључа насипају и заокругљују.

Дрина је пре неколико година одсекла приличан део узвишеног земљишта српског, на ком је некада био градић (Рача) ([1]), те је образовала тако звану дринску адицу, на којој се и сада још познају бразде (међе) њива. Ова адица служи сада само за пашу, па и ту се дешавају често спорови, јер и аустриски грађани полажу право на адицу, коју им је бог воде као дарак донео.

Ма колико да је Дрина плаховита и нестална у своме кориту, ипак се може са приличним поуздањем тврдити, да промена и несталност њена остаје свакад у извесним границама, и не протеже се готово никад изван крајњих мêђа, које су сада обележене лево и десно старачама. Овој сталности њеног корита у омеђеном простору има се приписати и то, што су њене обале. нарочито мачванска, доста ниске, те их прелије вандредна поплава, која би имала довољно снаге, да пророје ново речно корито, где год задре. Овако вишак воде отиче кроз равну Мачву и навала воде није само на корито ограничена. Зна се, да је за време Карађорђевог устанка било главно корито Дрине

[1]). За време аустриско-турских ратова у 17. и 18. столећу било је три тврђавице Раче. Једна, где је сада аустриска Рача; друга око садањег српског карантина Раче и око дринске адице; трећа опет према ушћу Дрине на босанском земљишту.

садањом старачом тамо, где се сада настаје Батар. Тако и садања старача са босанске стране, која Вујуклића аду од Босне дели, била је главно корито дринско. Данас се опет обратно Дрина приближила од Бељине ближе Бадовинцима, а од Батра удаљила се, и тече са западне стране салашке аде. Оваковпх доказа има свуда крај Дрине до Лешнице и Ковиљаче, а то је за хидротехничара важан факт, на који може он рачунати. То је у неколико напомена, да је у крајњем случају Дрини довољно онолико поплавно поље, које је обележено крајњим ивицама т. ј. старачама, и најмање толики простор мора јој се за преливање оставити.

Ма да Дрина носи грдну количину воде, ипак није пловна. Разливена је у многе растоке, а уз то, кад вода нарасте, њеном брзином наноси шљунак и песак, те образује спрудове. Често долажење воде мења овим спрудовима места; сели их са једног места на друго. Тој честој промени спрудова узрок су биле пређе многи врбаци и шибови, од којих су се одвајале кладе, и оне су обично биле почетак образовању спрудова. Сад су врбаци већином нестали, ма да су они знатно чували по себи ровите дринске обале.

Сада утичу на промену места спрудова у неколико воденице, а поглавито стараче. Имао сам често прилике, да посматрам дејство старача на оближњи спруд. Кад почиње да расте Дрина, попуњава стараче водом. Кроз коју старачу налази вода чист, отворен пут, она јури брже и удара у спруд, који се таман пре кратког времена ниже њеног ушћа образовао. Удар воде сноси често спруд у другу, суседну старачу, и њу попуњава шљунком или њена уста (њин излив) затвара. Друга се стара ојача, те чисти опет нанос пред својим ушћем и сноси га пред другу, трећу старачу и т. д. Тако је вечита промена. Нанос се често

групише у главном кориту. Често по две стараче, једна с лева, друга с десна ударају у главно корито, те тако се у неколико паралишу снаге, и талог пада на речно дно. Тако се могу спрудови и у самом речном кориту образовати и селити.

Од брзине, којом Дрина долази, зависи, дал и она носи само ситнији и крупан песак, или носи сам шљунак. За то виђамо један спруд после једне поплаве покривен само крупним песком, а после друге поплаве виђамо тај исти спруд само шљунком захваћен. На једном истом спруду виђају се често три четири разна степена наноса. Горњи (узводни), где је нај јачи удар воде, налази се крупан шљунак. Ситнија зрна не могу овде да противстану навали брзице. За тим настају појаси ситнијег и ситнијег шљунка; за тим крупан песак и најпосле тиња.

Брзина вода велика је, и нема сумње, да би она своје корито знатно издубила и очистила од спрудова, кад би јој у томе човечија рука у току дужег времена малену али непрекидну помоћ указивала. Поправка излаза (ушћа) старача; задржавање брзине воде у старачама направљеним седлима (поплетом насутим крупним шљунком); отворање омањих јендечића преко спрудова, који у самом речном кориту леже; натеривање воде у правилан ток нарочитим, омањим, јевтиним шпоровима; местимице облагати обалу или је чувати подизањем врбака, где је удар воде на обалу јак. Све ове и многе сличне радње нужне су, да се вода колико толико одржава у њеном сталном кориту.

Ови радови захтевају многогодишњи, непрекидан ра̑д и строги надзор реке и њиних обала. Издатци за све ове радове могу се незнатним назвати према користи, коју они чине.

Обале дринске већином су нанос саме реке, и по томе су местимице састављене из слојева шљунка; на другим ме-

стима су песковите или блатне обале. Но свуда су мање више обале трошне, и вода их лако подлока и рони, где год на њих навали. Где су врбаци и шибови подигнути, обала је њима добро учвршћена, те се ту не рони лако. У опште ова врста облоге најјевтинија је и по томе најбоља за одбрану обале од навале воде, нарочито у овим крајевима, где нема другог градива ни средстава за скупе грађевине.

Не би се смело вршити просецање кривина дринских на правац, јер би се тиме брзина воде знатно увећала. Уз то би успех оваковог предузећа био врло незнатан, ако се не би поглавито обале и корито подвргло непрекидном, строгом надзору.

Можда је једина исправка дринског тока потребна на самом ушћу њеном. Раније сам напоменуо, да је Сава око Раче искривудана и пуна спрудова. То долази од неприродног утока Дрине у Саву.

На карти види се, да она удара код Раче у аустриски рачански кључ, и често овлада оним левим, узводним краком, те задржава савску воду, а други пут опет овлада низводним краком, те рони и нашу и аустриску страну све до аустриског села Раче.

Па и ова исправка дринског ушћа имала би се извршити већином с помоћу водене снаге. Упутити Дрину више воденица спрам Црне Баре, да испира и односи спрудове из корита и лакат са босанске обале; то би био први рад, а доцније би она услед ове малене исправке и с помоћу навале савске воде само ушће своје удешавала природније. но што је сада. У томе могла би јој човечија рука местимице малу помоћ указивати, ако се потреба укаже. Нарочито ваљало би можда скресати само ћоше десне дринске обале испод нашег карантина Раче.

Због плаховитости Дрине тешко је задржати воденицу, да је поплава не однесе. С тога виђамо махом дринске воденице да су својине повећих задруга или ортака. Домови, који имају повише одраслих чланова у кући, држе обично воденицу на Дрини. Тако исто њих 10—15 чланова разних задруга уортаче се, па ортачки држе воденицу. Она је њихова заједничка својина, а кад навали вода, сви притрче у помоћ да је одрже.

Немају воденице на Дрини само житељи оних села, која су крај воде, него и удаљена села имају своје воденице. Тако налазимо на Дрини воденице, глоговачке, богатинске, дубљанске и т. д.

Са оваковом исправком могло би се можда с коришћу спојити просецање рачанског кључа на аустриском земљишту, те би се тако састав Дрине са Савом за читавих 5—6 километара од садањег низводно преместио. Иначе не би оправдано било просецање рачанског кључа.

Сад је Дрина само у малој мери пловна. Само Босанци спуштају са Љубозије и од Зворника у омањим лађама, које саме у Зворнику и Сакару граде, низ Дрину ра̂ну и воће, нарочито суве шљиве, а уз воду враћају полу товарене лађе већином са сољу и еспапима, а у оскудним годинама и ра̂ном.

Кад би се неколико десетина година водио бољи надзор над обалама и над коритом саме Дрине, као што је напред напоменуто, могла би се и сама пловидба знатно проширити, а вероватно би тада и пароброди нарочитог кроја могли пловити бар до Љубовије, ако не и до Бајине Баште, где је количина воде у реци још доста велика. Од каковог би значаја била пловидба овим, за сада готово непроходним крајевима Србије и Босне, лако је оценити.

Доњи ток Дрине нема стеновитих обала нити овуда има камењара у опште.

Кладе су такођер ређе, јер нестају у горњем Подрињу шуме, а брзина воде и честе поплаве рашчистиле су прилично Дрину од клада.

Воденица има на Дрини врло много, нарочито у њеном доњем току. Кроја су оног истог, као што су и остале пловне воденице на Сави и Дунаву, само су воденице Дрињаче примитивно израђене.

Брзина Дрине добро им је дошла и доста самељу, али лети ипак морају да се селе, или многе слабо или никако не раде, због слабог удара воде. Ни тада није удар мален, јер није много слабији од 1 ^{m} у секунду, али су воденице рђавог кроја и израде. Витао им је веома мален. Ретко да је шири од 4 ^{m}. Пречник је витла такођер око 4 ^{m}. Уз то су делови у воденици па и зупци дрвени и само у неколико одељени. Није дакле чудо, што овако скројена воденица не може добро да ради на малој води. Махом су воденице сагра̂ђене на две дупље (кладе издубљених грмова) а трећа такова клада држи витао.

Воденица са ширим и дужим витлом не гради се поглавито с тога, што би тешко било оваковe воденице на великој води држати. Ударна снага на увећану површину била би толика, да се не би могла савлађати конопцима, те би се тешко одржала воденица, да је вода не однесе.

Мало која воденица на Дрини привезана је конопцима уз обалу. На против све су утврђене за обалу плетеницама од прута, које цецкама (цецке) називају. Нису привезане за ленгер, него о колац уз обалу. То је узрок, што се трошна обала дринска свуда брзо руши, где год су воденице привезане. Нико се не стара о томе, да овај начин утврде забрани и да се замени утврђењем у самом кориту за ленгер (котву).

Као на Морави, тако и крај Дрине нема с наше стране стазе за извлачење лађа уз воду. Њиве ударају до саме воде. Ограде приватних имања силазе низ обалу. Врбаци и шибови местимице су тако обрасли обалу, да се не може проћи. Нико не крчи стазе.

Оно мало пловидбе, што сада још на Дрини има, служи се искључиво босанском страном, где је од вајкада већа пажња обраћана на реке и на речне обале. Знамо н. пр. да је за турско доба на Морави ношена сô лађама до Крушевца, а данас нема ни помисли од пловидбе у том крају. Тај исти нехат наш виђамо сада на Дунаву и на Сави.

Мачва испрекрштана је читавом мрежом старих, сувих корита речних. Многе од ових старача трагови су некадањег тока и разлива саме Дрине. Нека су корита можда у току столећа толико талогом испуњена или су само са горње (узводне) стране засута, да ни највећа вода Дрине не може више у њих да залије. Сада их употребљавају већином за орнице. Само кишњица пуни их повремено, али по што је плугом раздрта њихова површина, то и вода у њима брзо опет усахне.

Друга су речна корита остала ниска, па у њих залива поглавито Дрина, кад нарасте. Јовача и Батар толико су ниски, да их готово сваки поводањ Дрине залије, а Жураву могу да пуне водом само још ванредно високи и дуготрајни изливи Дрине, који се међу тим ређе појављују.

Јовача.

Северна и западна поља од села Црне Баре, нарочито тако звана адица при утоку Дрине и кључ Парашница ниже њеног утока толико ниско леже, да их обична поплава мање или више прелива. У тој низији има много

ривача као трагови старих растока. Јордан (Црна Вара), Старача (једна крај села а друга код карантина), Студена Бара, Парашница (бара) и Јасенова Бара најважније су. Дрина пуни по најпре Црну Бару (Јордан), курјачку бару и Старачу крај села. а из ових и из Дрине се опет вода разлива у Студену Бару, која опет налази одушку понајпре у Јовачу а за тим и у бару (старачу) Парашницу. Кад је Студена Бара пуна воде, али још није толико нарасла, да отиче у Јовачу, ипак из ње подземним слојевима прокапа вода, и приметно се нагомила у Јовачи. Но у том стању Јовача још не отиче. Она је само пиштевина (пиштољина) а не река.

Тек кад превали вода из Студене Баре на поплави широки простор ниског, равног земљишта. онда и Јовачи припадне знатна количина воде и њоме јури матица мал' не онако брзо као у Дрини.

Десна је обала Јоваче узвишена, и мало где да се вода с те стране разлива у поље. Тако је десна обала у домашају села Црне Баре свуда довољно узвишена. Ближе Бановом Пољу може Јовача мало да се разлива и преко десног брега.

Лева је обала на против блага. Готово и није ограничена, нарочито према Црној Бари.

Успор нарасле савске воде може да утиче, да поред села Црне Баре па Јовачом отиче већи део дринског излива. У том је случају Јовача веома брза и велика.

Горњи, благ. полојити део корита Јоваче већином је преко године сув. Ивице ору се, а сама удоља покривена је множином пужева, које је велика вода ту нанела и оставила. Налазе се малене (ниске) барске тривчице. Овај удољити део корита служи већином као утрина, јер се ту слива и кишњица, па би усеви потрулили. Свиње рију по том простору, јер налазе приличну рану у поменутим пу-

жевима а нарочито у глистама, којих у влажном бусењу веома много има.

Средњи и доњи део Јоваче под вечитом је водом, и обе обале су овуда боље обележене (ивичене). С тога се и зове овај део Дубока Јовача за разлику од Горње, о којој је мало пре речено, да је сува. Дубока Јовача обрасла је бујном, барском вегетацијом. Веома широко, светло лишће локвања и другог биља покрило је су површину Јоваче. Разне барске птице допуњују слику овог краја.

На Јовачи је саграђена једна воденица, и то близу њеног састава са Засавицом. Пређе било је и више таквих воденица на њој, али су напуштене. Воденице на Јовачи могу да раде само на уставу и то само за време поплаве и још кратко време по томе, док се слива вода са околних полојитих земаља у речно корито. Рачуна се, да воденица на Јовачи не може просечно да ради дуже од једног месеца. Она ради по кад кад и 3—4 мес. без прекида, али за то се опет после по неколико година воденично коло не окрене ни један пут. За 24 сата једва самеље оваква воденица 50—60 ока.

За Јовачу може се рачунати, ди је просечно сваке друге, треће године вода залије. Иначе добија воде само подземним прокапањем и можда живим изворима, који се вероватно у самом речном кориту налазе.

Преко Јоваче разапета су два моста. Већи део корита захваћен је на овим местима насипима (узлазима, навозима или рампама), док сами мостови само по 4 ^{m} распона имају.

Ватар.

У почетку овог столећа и за време бојева нашег ослобођења текла је Дрина садањом старачом, која тако звану

Салашку аду (1) дели од саме Мачве. Из ове се стараче одваја Батар. Западна ивица ове аде, куда сада тече Дрина, омеђена је била старачом. Ову месну измену тока налазимо код Дрине врло често.

Батар имао је некада свој почетак одмах испод села Бадовинаца. Дрина је кривудањем својим пресекла Батров тôк, те сада налазимо прâви Батар од саме стараче почевши, ма да и заоставши, горњи одломци старог корита носе исто име (Батар), које пређе ношаше.

Где се Батар од стараче одваја, незнатан је. Грлић му је једва 50—60 ^{m} широк и до 1.50 дубок. Зајажен је насипом од 0.50 ^{m} висине и 6—8 ^{m} ширине, којим води обичан пут за Бадовинце и Н. Село—Лешницу. Али мало за тим има Батар већ потпун облик савршеног, али сувог речног корита. Корито је дубље и обале су мало стрмије. Но по што овуда ретко кад протиче вода и онда она не дере обалу, то је све корито обрасло травом и служи за пашу све до испод села Совљака. Пољски путови произвољно прелазе преко сувог, речног корита, без икакове сметње. Ограде приватних земаља повучене су дуж и равноодстојно са самом обалом. У кориту засађене су гдегде врбице.

Испод Совљака Батар носи на себи знаке баруштине. Најпре један део лежи бесплодан и без траве. Свиње рију по њему као и по Јовачи, и ту налазе пужеве а поглавито глисте за храну. Од Соботовца на ниже још је јасније изражен карактер баруштине. Вечито је блато, па мало ниже вечита вода. Избујан рогоз и барско биље допуњује нам бâрску слику. Овуда је прелаз преко Батра могућан

(1). Ова се ада зове управо Бербина скела. Доцније звала се по имену својих притежатеља, по реду: Трифковићева ада до 1868; за тим Алавантићева ада, а од 1875 г. Салашка ада, јер су је тада купили сељани Салашани и међу собом поделили.

само на нарочито подигнутим, попречним, узаним насипима, који су једва за прелаз једних кола удешени. Пропусти (мали мостови) од 1—2 ^{m} распона једва у неколико олакшавају отицање обичне воде. За време поплаве преливени или порушени су сви ови и оваковн мали насипи. Простори корита у деловима од хектара и више засађени су густим врбацима. Ови врбаци служе појединима поглавито за набавку горива и за пруће за поплет ограде, али врбаци уједно отежавају протицање воде за време поплаве. Овим врбацима у самом речном кориту, као и насипима и оградама, који речно корито преграђују, имају се поглавито приписати многе поплаве околних земаља, које се не би у оној мери понављале и не би се тако далеко изван корита шириле, као што сада бива — да је речено корито чисто.

Од Нешковине започевши, Ватар је закриљен вечитом водом. Површина воде и овде па све до ушћа Батра у Засавицу, покривена је локвањем и другим барским биљем. Испод села Вановог Поља избујала је на неким местима трска, рогоз, шевар и зуква.

Батар пресецају 2 главнија пута. Пут из Црне Баре за Бадовинце—Лешницу прелази грлић Батра обичним пољским путем, који је скоро пре 50 година обележен да се наспе, но и сад још стоји у првобитном стању. Главни мачвански насип прелази Батар између Глоговца и Совљака. Мост је овај 4 ^{m} широк.

У самом Глоговцу саграђен је сеоски насип (пут без моста) преко Батра, где он код школе просеца шор.

Баново Поље (село) просечено је Батром у два дела. Мост од 10 ^{m} распона спаја оба дела овог села. Део села на десној обали зове се „преко Батра“.

По предању народном и по народним песмама, Батар је за турско време па и у почетку овог столећа био плован за лађе зворникуше. По свој прилици ова је пловидба

трајала свакад само за кратко време преко године, поглавито за време поплаве. Тако су — по народном предању, — лађе из Шапца бродиле Јерезом па табановачким и дреновачким пољем и барама поред Шеварица за Битву до Глушаца, а одатле поред Раденковића уз Ватар или Жураву, како је кад могуће било, у Дрину па у Зворник. Тиме су лађе пут свој готово за половину скратиле, а уједно су се уклониле брзице и удара савске и дринске воде, који је за време поплаве главним речним коритом веома јак. Уједно су овим путем налазили готово свуда суву, леву обалу, којом су могли лађе уз воду вући, док је међу тим у то доба савска обала са свим поплављена и стазе за лађаре нема.

По предању народном пловиле су у старо (историско) доба Батром и Засавицом велики бродови. Изненадним одливом Саве на другу страну остале су неке лађе у Засавици и ту су подављене. То се место зове Лађине. Други су бродови бакарни подављени том приликом у Батру, где су се затекли у том времену, па за то се и зове доњи део Батровог тока Бакрени Батар.

Батром пролива, као и Јовачом, просечно сваке друге или треће године дринска вода, али не прави велики квар. У размаку пак од својих 25—30 год. могу и ванредни поводњи Батром да надру, и починење тада неизмеран квар како земљи и усевима, тако и путовима, зградама, читавим селима па и стоци, коју у пољу затеку. Међу тим и кад не залије Дрина и Батар, али је кишовито, то се и онда слива кишњица у корито. С тога се сада готово само незнатан део горњег, сувог Батровог корита може употребити за орницу. Већином служи само за ливаде или за пашњак и за испуст.

Са Батром састаје се друга дринска растока Журава, која такође само по каткад има воде. На том њиховом

саставу налази се воденица, а на Батру ниже села има још неколико напуштених старих воденица. Она прва на самоме саставу Батра са Журавом чини неизмерну штету. И она ради само на уставу, као и воденица на Јовачи. Зајажено је цело речно корито за љубав воденичара, који је затворио пролаз, да не би вода брзо отицала. Незнатна, сићушна корист једног спојена је са штетом стотине њих. Поља, усеви па и читава села страдају због ове уставе.

Журава.

И ово је једна растока Дрине. Она нема једно, опредељено, тачно изражено корито, где се од Дрине одваја и где је ова водом залије. На против има много места, где наизменце може дринска вода да залије у Жураву.

Одмах више Бадовинаца и испод села има сувих речних корита, којима обично Дрина улива у Жураву, но много ређе се повторава поводањ Журавом него ли Батром. Пролаже често по десетак година, да Журавом не тече дринска вода, док у истом времену, Батром већ 3—4 пута пролажаше. С тога је већи део корита саме Жураве све до испод мачванског главног насипа преоран. На том простору мало које место сувише је удољито, да се подуже задржи кишњица у виду локве. Такова места служе онда за пашњаке.

Од друма започевши, корито Жураве служи већином за пашњаке или за ливаде. Ни једног места у Журави нема, које би закриљено било вечитом, дубоком водом, као што н. пр. у доњем Батру, у дубокој Јовачи и у Засавици налазимо.

У ванредним годинама, обично у току својих 30 до 40 година понавља се, да у Жураву не залије Дрина око Бадовинаца, него залије много узводније, још више Лешнице, на тако званом Јаворићу. То бива онда, кад је Сава веома велика и тиме је образовала сталан, повисок успор-

Дрине на ушћу, па уз то гурне још и јака вода Дрином. Ако овај долазак Дрине кратко време траје, прелива се вода само око ушћа дринског, те иде у Јовачу и у Батар или се можда још и око Бадовинаца разлива у Жураву. Ако долив Дрине траје дуже времена или ако се њоме лед загуши, онда се напуни сав доњи ток Дрине водом и ова, поред доњих растока, одлива воду са Јаворића поред Лешнице и Н. Села, па тежи поред села Рибара и Прњавора чак близу под Змијињак и под Петловачу. Ту налази отпор од узвишенијег земљишта, а обично у брзо попушта притисак Дрине, јер њен долив и излив не траје дуго. Са свим мали део ове воде тече малим коританцем Криваче у Јерез. Та појава дала ми је понајпре повода, да говорим и о могућем прокопу са Дрине (од ушћа Јадра или Лешнице) кроз Мачву за Јерез и Саву (1). Прокоп би овај ишао доста приближно оном трасом, којом је некада морала Дрина тећи, кад се оно уливаше негде код или испод Шапца, о чему ћу у једном од идућих чланака поменути.

Маса разливене воде око Прњавора Петловаче или се разлива по полојима између поцерског друма па до Клења —Бадовинаца и пуни водом земљане слојеве благог виса Грабовца, те после из њега на све стране пробијају живи извори. И сама Битва овим путем добија највећи део своје воде; — или се нагомилана вода у виду реке разлива многим старим коритима поред Клења у Жураву. Тако тада Журава почиње од Јаворића и тече до Бановог Поља. Том приликом поплави она непрегледан велики простор и проузрокује неизмерну штету.

Узвишени насип (друм) кроз Мачву са малим пропустом на мостовима чини како на Батру тако и на Журави

(1). Види „Годишњицу IV. и приложену карту са пројектованим прокопом са Дрине кроз Мачву за Шабац.

сметњу. Задржава воду; она се више насипа на непрегледном простору разлива због спреченог одлива, а испод насипа вода је много мањи простор ван корита покрила. Ово ваља имати на уму, кад год се праве узвишени (дигнути) насипи за саобраћај, да на важнијим старачама, па и на Батру и на Журави, треба повеће отворе на мостовима оставити, да се не спречава брз одлив воде, кад изненадно навали.

Само име Жураве показује, да вода овуда протиче само кад се жури, па налази уз пут сметње (успор), да коритом Дрине прође.

Журава нема само једно корито. Нарочито између Лешнице и Бадовинаца налази се читав низ сувих растока. Главно корито не може свуда да се разликује од рукаваца (растока). Свака од ових растока зове се Журавац, но ово име налазимо примењено и код растока Батра и иначе на неким местима у Мачви.

Жураву пресецају ови путови: обичан ненасут пут из Црне Баре за Бадовинце—Лешницу прелази преко многих растока Жураве без мостова. На обичном путу из Бадовинаца за Клење и из Клења за Црноб. Салаш попуњени су прелази преко сухог корита Жураве обичним насипом земљаним, те с тога се око Клења и задржава у Журави кишњица. Сеоски пут из Клења за Совљак без моста је а и без насипа. На мачванском насипу између Богатића и Совљака налази се на Журави мост од 5^m распона, а одмах за тим, на Журавцу, продужава се овај насип без моста. Из Пиљковаче (поље) води обичан сеоски пут за Совљак, без моста.

Воденица на Журави нема.

Битва.

Битва извире у самој Мачви и ту пада у Саву. По томе она целом дужином својом припада Мачви.

Карактерне црте ове реке деле је са свим природно у две половине. Код Глушаца је доста приближно њена средина а овде је и мёђа између карактерних црта битвеног корита. Горња је половина само повремено под водом. Сваки знатнији излив Дрине пуни водом баре и полоје између Рибара, Прњавора, Петловаче, Змијињака, Клења и Бадовинаца; натапа слојеве благог виса Грабовца, те на противној страни његовој избивају живи извори, па тим путем и Битвена глава код Дубља добија највећи део воде, који полако, тихо и прилично бистро отиче реком, под именом Битве. Грабовац добија подземним слојевима воду још и са огранака Цера, било да изливен, нарастао Јерез натапа своју леву обалу, одакле се вода у слојевима провлачи до Грабовца, или пробија вода са Цера испод корита Јереза ка Грабовцу. Вероватно је, да оба ова случаја са напред поменутим (трећим) натапају Грабовац, из ког и Битва истиче.

По томе дакле Горња Битва нема свакад воде. Глава њена и корито лети је суво. По што вода у Битви веома тихо отиче, то она и не дере дно свога корита, нити доноси шљунак и песак, те с тога је битвено корито обрасло лепим бусеном, и служи за пашу стоке, већином пак као ливада и коси се.

Значајно је, да и Битва може по који пут да буде мало замућена, кад долази. То обично бива онда, кад се јако излије Дрина, и подземни нагао притисак воде понесе собом из подземних слојева по мало, веома ситног песка и износи га на површину земље, у Битвену главу.

Битвена глава заокругљено је гротло и изгледа, да се цео овај простор за 2—3 ^{m} ниже слегао. Сл. показује нам облик Битвене главе и њен уздужни пресек.

У Дубљу одваја се од Битве један крак у десно и враћа се опет у саму реку. Овај крак зове се Битвић. Могло би се претпостављати, да је Битвић некадањи вештачки прокопани јаз или је ваљада некада долив Битве тако јак био, да је њена вода ван главног корита тражила одушку, и тако Битвић прорила. Има доста сигурних трагова (удољица), по којима би се могло претпостављати, да се некада Битвић протезао ниже села Белотића (Великим пољем) и силазио је у Поповицу, дакле посредством неких бара и удољача у Јерез.

Горња половина Битве пресечена је путовима, и то: у самом Дубљу три пута: на овим путовима (шоровима) сагрђени су мостови са доста пространим распонима, и битвена вода не налази овде отпора, кад придође. Мачвански насип пресеца Битву и Битвић између Богатића и Белотића. Отвор (мост) на Битви доста је простран, али код самог моста налазе се још остатци уставе старе, већ давно нестале воденице. Ваљало би ову уставу отворити, да не задржава воду. На Битвићу нема моста, али вода њиме више и не протиче.

Још три пута прелази се горња половина Битве, и то: путем из Богатића за Метковић. Мост је овај једва задовољавнога распона. Путем из Богатића за Глушце, и овај је мост једва задовољавнога распона. Путем из Глушаца за Раденковић, мост је довољно великог распона. Што ипак има и сувише улежане воде над овим мостом, криве су воденице.

До овог последњег прелаза преко Битве налазе се четири воденице на Битви, и то: једна у самом селу Дубљу, но она готово никад не ради, јер Битвена глава више не

даје онолико воде, колико је потребно за њено увијање. Воденица на самом насипу мачванском давно је већ развањена, као што сам напред споменуо.

Код самог села Глушаца има три воденице до пута за Раденковић. Оне заустављају воду. С тога суви део корита Битве налази се од њих започевши, под вечитом пиштољином, обраслом разним барским биљем и трулежем. И ниже овог пута раденковачког налазе се још две такове воденице.

Све ове воденице на Битви малене су. Немају довољног пâда нити имају редовне воде за млевење. Оне раде повремено и тада опет само на уставу. И ове бране (уставе) затвориле су битвено корито целом ширином, и свака кâп воде мора да прође кроз букву под воденични витао. Што не може да отиче, заостаје у виду баре и кужи ваздух.

Због оваковe направе све воденице на Битви као и оне на Јовачи и на Батру спречавају слободан ток води, и проузрокују у горњим (узводним) крајевима поплаву. Штета само једне такове поплаве далеко превазилази вредност свију ових воденица, а поплаве се готово сваке године понављају и трају често по 5—6 месеци.

Привреда воденице на Битви иста је онолика, као што сам и за воденицу на Јовачи споменуо.

Ниже Метковића Битва одваја у десно један рукав, који је само у ванредним приликама водом попуњен. Зове се Мандача. Тече поред Глушаца и силази ниже овог села у поплавље Доње Битве.

Грабовац у кишовитим годинама даје воду речици Кутовици, која силази у Битву са два крака. Горњи јој крак зову Рашавица, а доњи Кутовица.

Од раденковачког пута настаје доња половина Битве. Ова има са свим други тӣп, него што има горња половина.

Горњи део Битве нема нигде шире корито од 10—15 ᵐ па и ово је већим делом преко године суво и служи као добра,пространа ливада. Горњи ток готово се никад не разлива ван свог корита; ретко се кад или врло замути и кад долази вода, никад није плаховита. С тога су се на њој одржале неке воденице и мостови на друмовима остали су неповређени. Прелаз може се свуда лако саградити, с тога их и има много у горњем делу.

У доњој половини Битве све је обратно.

Овде Битва готово и нема изражено, са ивицама тачно омеђено корито. Обале су јој већином веома благе, ниске. С тога је Битва овде широка при најмањој води до 20 ᵐ и дели се у многе разливе. Са њима скупа она захвата корито од до 80—100 ᵐ ширине, које се само при дугој суши своди на мало мањи (ужи) простор, али никад не пресушује. С тога је цео овај део корита готово бескористан. Није за пашу ни за кошење. Риба врло мало има и ова привреда далеко не може да накнади ону корист, коју би имали Мачвани, кад би н. пр. цео овај простор, који заузима корито Доње Битве и њених разлива, био употребљив бар као пашњак ако не и за кошење.

Доња Битва разлива се, и захвата тада често и по 5--6 пута шири простор но обично, јер се она тада сједињава са суседним барама и тада је веома плаховита, па и мутна — што оно веле — као орање. За то нема на њој воденица а и прелази су ретки и тешко се одрже. Очевидно јасна је разлика између горње и доње половине Битве.

По себи је природно питање, од куда је Доња Битва тако плаховита и широка, од куда тако мутна, кад јој њен извор не даје много воде, а знатних приточица нема?

Најпре да споменемо ово. Ниже раденковачког пута дели се Битва у два крака. Један (леви) тече готово се-

веро-западно к Засавици и́ улива се у ову код Пресеке, управо под Чупићевим шанцем. На самом ушћу битвеном у Засавицу била је воденица онаковог и́стог кроја, као што су и остале воденице на Битви. Ова је воденица имала изредан, јединствен положај, што је на континенту веома реткост. Она је могла радити одливом Битве, док је мала вода и ова тече у Засавицу, а после могла је радити и на обратној струји воде, кад Засавица придође и одлива поред воденице у Битву. Ова би воденица радила налик на оне, које се на морским обалама служе једним јазом приливом а другим јазом одливом мора, те тако раде без прекида.

Од кад су мостови на насипу пресечком затворени (засути), да не би кроз њих протицала вода Засавице у Доњу Битву и њену околину плавила, нестала је и сама воденица. Сад је редован одлив Битве у Засавицу у неколико, али не са свим спречен. Она и сада кроз насип и кроз набацано грање протиче, што се на самом месту врло лепо примећава.

Други, и то већи крак Битве тече источно. Ретки су случаји, где се једна река раздваја и улива у две разне водопађе, као што овде код Битве виђамо.

Пролази кроз 3 пропуста испод насипа глушачко-нoћајског. Мало ниже одваја она један знатан крак свој у лево под именом Скеноваче и тече к Сави. Сама Битва пролази кроз 2 пропуста насипа код Узвећа, па се ниже Шеварица дели у два рукава. Један тече правцем у Саву и зове се калвинска Рвѐница, а други скреће јужно, и ниже села Дреновца улива се у Саву под именом Бабињ или Ревѐница. Лети обично само овај рукав има воде, а онај први засушен је, чему је доста узрок и подигнути насип из Шапца за Митровицу, који треба да чува Мачву од савског поводња, па с тога на њему и нема овде моста.

Сад познајемо доњи крај Битве и можемо да одговоримо, од куда јој је она грдна количина вода, што у њеном кориту налазимо.

Битва никад не би доливом из свог извора и доливом незнатних приточица њених имала знатну масу воде, да јој ова за време поплаве не долази доливом из Засавице или управо из Саве, кад ова нарасте и обале своје прелије. Долив овај само кратко време, ретко дуже од 1—2 месеца траје. Али таковом поплавом прелије све околно поље, а траје после по неколико месеци, док се сва вода полако у овом ра̂вном земљишту слије лево и десно у удољице па у речно корито. Река добија дакле без прекида нову храну. Уз то долази, да доњи ток Битве има веома незнатан па̂д, и полако вода отиче, а лети пресуши са свим њен крак, који право у Саву бије, и тада само Бабињем нешто мало воде отиче у Саву. Сва је заостала маса воде затворена као у неком језеру. Летња сушна препека своди воду у неколико на мање, али ни одлив Бабињем ни суша не може сву воду да исцрпе и испари, а већ стиже поново влажна јесен, и поводањ се опет у мањој или већој мери понавља.

Засавица.

Засавица позната је час као река, час као бара, како је где зову. Она одиста мења вид свој, те је с пра́вом могу називати реком, где је налик на реку, а на другом месту могу је опет баром назвати, где је разливена и обрасла трском у виду бара. Оба села Горња и Доња Засавица без сумње носе име од ове реке.

Глава или зачетак је Засавице крај Саве, на простору између Бановог Брода и Вишкупије. Она не извире, него туда прелива Сава, кад нарасте, и попуни своја некадања корита; Широку Бару, Вишкупију, Рибњаку и

одатле настаје одлив воде за Засавицу. Кад је Сава малена, онда нема над земљом везе између воде њене и Засавице. Вероватно је, да доњим (подземним) слојевима ипак прокапа савска вода к Засавици, а имаће и у самом кориту Засавице много живих извора, који дају воду Засавици, да не усахне лети са свим.

Широка Бара са својим крацима лети је сува. Она одваја тада Рибњачу и воду у њој, која је подубока, те ова изгледа тада само као дугуљаста бара, којој би ваљало одлив отворити, било у оближњу Јовачу или на Широку Бару.

Крај села Равња, код тако зване Ђонлијеве мале или Затрке, састају се баре Смрдуша и Дубока са Широком Баром, и одатле има свакад воде. Вода се протеже у ужем кориту у правцу к југу. Овај се правац зове Прекопац (Прокоп) и састаје се са већ познатом нам дринском растоком Јовачом. Да ли је ово вештачки прокоп или прокоп саме Саве, не може се рећи, а и предање о томе ништа не говори. Међу тим изгледа, да и овај Прекопац није ништа друго већ један крак старих разлива савских. Од састава Прекопца са Јовачом почиње име Засавице и траје све до близу Митровице, где се излива тако званим Богазом у Саву.

Засавица прима у себе више Раденковића Батар и Преку Бару (реку), а ниже Раденковића утиче у Засавицу један крак Битве и неке баре њене околине.

До Раденковића и Горње Засавице река Засавица прима воде са свију страна. За време поплаве сливају се у њу многе растоке, које су обично суве, а тако се и полоји с лева и с десна у њу точе. Од Раденковића и Гор. Засавице па на ниже, њена се околина мења. Разлива се у многе растоке, те тако растура прикупљену воду многим барама и у разне правце. Од ње се у доњем њеном току

одвајају рукавци, који у виду сталних река односе њену воду у страну. Тако н. пр. Криваја сноси њену воду у Агину Бару, па у Саву готово код Чевртије (кроз Јевтов богаз). Новакуша са Угљаром сносе засавичку воду околишењем опет у Богаз код Митровице.

Сам овај облик показује нам, да је често навала воде озго (са Ванова Брода—Вишкупије) тако велика, да вода нема кад да отиче само једним коритом око Митровице у Саву. Вода тражи одушке на све стране. Једна огромна струја провали кроз Пресеку у Битву, те се слива у Саву мањим делом код Дреновца. Већи део ове воде обилази око Noћаја, па Пељузом, Мољатовицом, Сврзијом, Скеновачом и другим барама јури у Агину Бару па у Саву. Друга струја разлије се од оба села Засавице до Ноћаја —Салаша, па јури к Митровици за у Саву. Тако дакле можемо рећи, да Засавица са три велика излива своја силази у Саву. Гре́да на којој су села Ноћај и Салаш, дели два излива засавинска, а тако звана Висока Греда десном обалом Скеноваче у неколико дели воду засавинских ба̑ра од излива ба̑ра битвених.

Кад поплава престаје, многе баре показују још трагове њеног дејства. Многе од ових ба̑ра исуше се у брзо и изливају се у суседна удубљена речишта. Друге су опет вечитом водом напуњене. Дуга суша може само да им мало смањи површину, али их никад не осуши са свим.

До састава Засавице са Батром па и мало ниже, до тако званог Прекког пута, Засавица је незнатна речуљка. Корито јој је широко око 250—300^{m} па и шире, јер је бла́го, па му се ширина не може тачно омеђити. Али у том широком кориту нема ни до 60^{m} ширине под водом. Од Прекког пута започевши, Засавица има већ потпун облик велике реке. Широка је колико и Сава. Вода је попунила све корито. Само не отиче или се бар ово без на-

рочитих опита и нарочито за то удешених справа не примећава, те у томе је разлика између Саве и Засавице. Са малом разликом, Засавица иде том ширином све до близу Митровице, и ту на један пут престаје. Тај затупасти крај њен зове се Ушће, а мало пре тога зову је бaром Засавицом у место реком, као што је навише свуда зову. Где се Засавица растура у разливе (растоке), и где је дубље усечена, ширина још је мало мања. Тако је н. пр. на Лађинама.

Засавица не престаје бити реком код Ушћа, нити ту усахне у земљу, него се дели у богазе. Јендеци (јалаци, ровови) од 6—10 ^{m} ширине сносе њену воду к Сави. Велики је богаз најстарији и сталан. Он има дубоко усечено корито са високим обалама. Остали су богази производи поплаве, и после сваке поплаве вода отима мах равним пољем и барама, па час једним, час другим од ових богаза овлада излив воде, док други богази мање више сасуше. Некада је нај јаче и можда једино радио Велики Богаз са својим разливом, са Малим Богазом, па и сада није засут, само вода сада њиме мање пролази, кад је суша. Сада је Локвањски богаз нај јачи. Из Чешине Баре отиче вода кроз две баре, кроз Велики Локвањ и Мали Локвањ, и од ових бâра добија своје име. Он се улива у Коцов богаз, и из њега у Прâви или Митровачки богаз. У Митровачки богаз излива се и Велики Богаз Пре неколико година био је нај јачи Модрански Богаз, који се такођер уливаше у Кецов Богаз. Вода је засавичка текла у Модран па одакле у богаз.

Види се дакле, да велика вода може један или други од ових богаза да заспе, а други да прорије или издуби, те отуда ове промене.

Влачевица је без сумње некада вршила улогу богаза. Она је ваљада извлачила (односила) воду из Засавице и околних бâра, те отуда јој је ваљада име дато.

До Превог Пута Засавица је обрасла барским биљем. Широко лишће нарочито локвања, покрило сву површину воде. Од Превог Пута настаје трска и зуква, која је као шума израсла из воде. Сва је река њоме обрасла, и то се продужава све до самих богаза. Кроз трску и зукву просекла је вода уздуж реке пропланe. Протежу се целом дужином реке чисти млазови, које није трска обухватила. Млазови изгледају као равноодстојне реке. Тим млазовима протиче вода, кад мало нарасте. Одлива воде не би могло бити због нагомилане трске, да нема ових отворених, чистих млазова.

По изгледу судећи, ови су млазови у једно знаци највеће дубине самог корита, и ја сам туда налазио дубине 6—8 m обично, а често и преко 10 m, док тамо, где трска избуја, нема више од 1—2 m дубине.

Као год што је доњи део Засавице обрастао трском и локвањем, тако су и све баре около Засавице.

Слика саме површине Засавице и количина вода у њој карактеристична је. Кад Засавица не добија долива воде из Саве, дакле за време суше, њена је горња половина са свим незнатна. Речно јој се корито око Равња и Банова Поља истина никад не засушује, али изгледа као незнатна река. У то исто је доба доња половина од Гор. Засавице на ниже па до Ушћа, па и околне баре препуне водом. Знак је дакле, да се вода цеди на ниже, и ту не налази довољне отворе за одлив. Савски брег и крај Саве повучени насипи бране одлив воде, и сва вода мора да тѐжи да се цеди само кроз веома тесне богазе. Богази су сви скупа узевши, узани, те не могу једновремено да сносе у Саву онолико воде, колико се из горњег тока њеног прикупља. Лети се често Митровачки Богаз са свим засуши или једва са ширином од 0.5 до 2 m тече у Саву.

Отуда дакле они многи разливи око Ушћа, Чешине баре и Модрана. Кад би богаз редовно бар са 10—15□^{m} профила воде текао у Саву, Засавице нестало би сасвим бар лети, и многи простори, које сада она и њене баре заузимају, били би сасвим суви и бар по кад кад употребљиви за попашу или за кошење, ако се неби смели због претње излива воде заоравати. Још би много пробитачније било, полагати већу пажњу на прочишћење Криваје, па њоме сносити засавичку воду на Јевтов богаз или Ведрилом, па Скеновачом на тај исти богаз извести, кад већ неће или не може да се положи мало више труда и трошка, па да се Витвом извуче засавичка вода на Дреновац.

На Засавици налази се само код Бановог поља један мост, који води кроз кључ Требљевино. Но ту је приватним имањем саобраћај за Равње затворен. Ђонлићев мост код Равња покварен је водом, а на његово место није други направљен, ма да би веома корисан био за везу саме Посавине са осталом Мачвом.

Воденица на Засавици нема.

Баре.

Као саставни део Хидрографије Мачве морамо рачунати и баре, које се у Мачви налазе.

Није нам намера, да набрајамо и описујемо све баре појединце, и неби много допринели њиховом познавању. Ми ћемо њихове карактерне црте у опште напоменути, а карта допуњује нам њихову слику и међусобну везу њихову.

Све баре у Мачви могу се у главноме у пет јата или група свести, и то овако:

Баре око Засавице сачињавају прво јато. Оне леже на простору између села Горње и Доње Засавице с једне, Ноћаја и Салаша с друге стране. Ово су разливи саме За-

савице. Већина је њих под вечитом водом. Широке су и глибовите. Дубина им је ретко где преко 1—^{m}, на сушном времену рачунато. Обрасле су већином локвањом и трском као и сама Засавица. Грêде, које их деле, веома су ниске. Ретко кад да 1^{m} превазилазе висину воде, и чим вода мало придође и кад се окиша, баре се лако шире, и покривају благе, ниске греде, па често читав овај појас претвори се у непрегледно море. Мало која од ових је грêда толико издигнута, и процедна, да се за сада може без бриге орати и засејати.

Греде ове нађубрене су многим наносом воде и трулежом биљака, те би веома плодне биле, само кад би се смеле засејавати од воде, која често по 2, 3 пута лети нарасте и разлије се већ и од самих кйша. Барска корита такође би веома плодна била, јер је троп у њима по 2, 3^{m} дебео, те би неисцрпиме орнице биле, само кад би се просушиле и од поплаве осигурале.

Друго јàто бâра налази се између благе греде, на којој су села Нoћај и Салаш; између тако зване Високе греде, коју међутим често вода плави, јер није одвећ висока и уздигнута, као што јој име каже; између Битве с једне, и Саве с друге стране. Бара Пиљŷза крајња је са западне, а Скеновача крајња са источне стране.

Све баре овог јата показују нам се у међусобном, равноодстојном правцу. Ове су готово све вечитом водом испуњене, не пресушују дакле никад.

Ретко кад да ове баре залије Сава са стране од Митровице до Чеврнтије. Обичније је, да њима и целим овим појасем отиче вода, која између Банова брода и Вишкупије улије у Засавицу и из ове у Битву. Баре: Ведрило и Скеновача посредују по најпре везу ових бâра са водом Битве. Греде, које ове баре деле, веома су ниске, те их сваки поводањ плави, и цео овај појас претвара се тада

у непрегледно широку струју, којом тежи вода из Битве на пречац у Саву ка Белом брегу и Чеврнтији.

Тако звана Висока греда незнатно је узвишена над осталим земљиштем. С тога је велика вода обично прелије, и тада са овим појасем бȃра спајају се још неке суседне баре на тако званим Ширинама, које се до доњег тока Битве протежу. И ове су баре дакле саставни део бȃра другог јата.

Криваја везује баре првог јата са барама овог другог јата.

У треће јȁто прикупљамо све баре, које се налазе на простору између Раденковића, Ноћаја и Глушаца. Један крак Битве протиче крај тих бара и отиче к Пресеци за Засавицу, но те баре нису остатци Битве и њеног излива. Напротив њих пуни само засавичка вода, кад на Пресеци провали и гурне ка Глушцима за доњу Битву. Тада је цео овај појас поплављен, а после поплаве остају многе баре, које ми у ово треће јато обухватамо.

Нема сумње, да су баре до скора у Мачви покривале много већи простор но сада. Виде се на процедним височима, које сада поплава више не дохвата, јасни докази о томе. Сад на неким местима само маовина бујно расте међу травом, која покрива бусен или су читави простори плодне земље готово још без вегетације.

Без сумње сечење шу̑ма, које је последњих 50—60 година тако рећи немилице и нагло вршено, олакшало је испаравање бȃра, те тако оне сада мањи обим заузимају. Просторије самог Китога дају нам најбољи доказ о овоме. Многа су места између Слепчевића, Белотића и Штитара још под ретком шумом, или су огољена. Трава још није могла да покрије бусен или је веома ретка. Пада нам у очи на овим местима необично црна боја блатишта, која су нагнојена трулежом барских биљака, које су туда не-

када веома бујне биле; на изменце расле и трулиле су вековима. По изгледу је бусен овај у свему онаки исти па и истог постанка, као што је житак троп у доњој Битви и по барама, у којима још и данас трули трска, рогоз и друго барско биље.

Ове баре у свему су оног истог облика као и баре првог и другог јата. Ретко која од њих сасвим пресушује. Нису дубоке а обрасле су бујним барским биљем. Корито им је благо без тачно обележених (омеђених) ивица, а благе, ниске греде деле баре једну од друге. И овде мало која греда да се оре, јер вода прети, да однесе усеве. Већином се поље око ових бара коси или служи за пашу марве као утрина.

У појас ових бара отачу се полоји: Рибњака, богатинског Луга и Мачковца, које и сама кишњица може често у читава мбра да претвара. Одлив ових полоја у баре посредују: Млаква, Дирек и Вировље с једне стране; Ножица, Мајсторица и Имнатовица с друге стране. Живица и Пашина — (Метковићка) — бара могу да сносе воду Мачковца или на једну страну Дугој бари или по кад кад и на другу страну ка Зеленим барама.

Првобитно ушће Битве у Саву било је без сумње садања Р'веница, која је пра̑во продужење саме Битве. Природа је ово ушће постепено засула, и Битви друго, ново ушће створила а то је садањим Бабињем.

Од Чеврнтије прави Сава велики савијутак ка сремском селу Јарку, где се излива и јарачки прокоп. Велика вода не може да се повија по овим и дугим окукама савским. Она прелије и онако ниске обале, па онда брзица тражи што рече правце, да сноси нагомилану воду час пре доле. Таково дејство воде видимо и ниже Чеврнтије. Сава гурне нашом страном преко пбља, и тече правцем

ка Дреновцу. Многе баре трагови су овог њеног дејства, и њих рачунамо у четврто јато.

Сава је овим својим бујним током кроз поља засула део тока саме Битве и њено првашње ушће затрпала је, те је овде остала само незнатна Р'веница, да као богаз извлачи нешто мало Битвине воде у Саву. Саму је Битву скренула, да Бабињем себи ново ушће ствара. Отуда је сада Бабињ готово једино ушће Битвино. Ово дејство Саве у неколико је људска снага помогла тиме, што је насип за Митровицу затворио одлив Битве Р'веницом. Но ипак Битва по кад кад сама себи отвара пролаз овим насипом.

Овом четвртом јату морамо дорачунати и све оне баре, које се налазе између Шеварица и Дреновца, јер оне су истог постанка као и оне крај Бабиња. Кад Сава са Чеврнтије прелије пољем и тече барама и самим Бабињем ка Дреновцу, онда притисак њене водене греде уставља Битвину воду, која из Засавице долази. С тога нагомилана Битвина вода удољицама удари у десно, поплави сав простор између Шеварица до Дреновца, и тако силази на пречац у Саву ниже Дреновца.

Оваква иста појава морала је некада бити ниже Глушаца. Битва је без сумње некада одма ниже Глушаца и око Узвећа скретала пољем Бубањем, па је Анђелијином и Преком баром, затим Јовачом и Доловима морала протицати, и силазила је негде око Табановића у Јерез и Саву. Сад је та веза прекинута и корита су ова попуњена наносом, да их вода са стране Битве више не залива. Само кишњица их пуни, и оне служе за прикупљање воде из оближњих полоја, те је и сада сноси Јерезу.

Ђунари, подземна вода. Сваком поплавом, нарочито кад Дрина излије или расте, имамо прилике да видимо, како и површина бунарске воде расте заједно са Дрином и са њоме опет опада. Излив Дрине замути бу-

нарску воду, и у Богатићу н. пр. пијемо тада тако густу (мутну) воду, као да је речна; кад је и ова мутна за време поводња. Из многих бунара можемо тада воду захватити (црпети) руком, јер бунар је пун до горе. Опадање Дрине повлачи собом уједно и опадања воде у бунарима. Ову појаву можемо правдати опет оном нашом предпоставком, да је већи део садање Мачве нанос Дрине. Кроз слој шљунка и песка може вода брзо да прокапа. Чим Дрина расте, притисак воде удара подземно кроз шљунак и песак и појављује се у брзо чак у бунарима н. пр. у Дубљу и Богатићу.

Ову појаву морамо имати у виду, јер нам може често користити или штетити у нашим хидротехничким радовима, како се на њу будемо више или мање обазирали.

Риболов. Мачвани веома радо једу рибу и предпостављају је сваком другом јелу; а и воде су честе с тога је и риболов у Мачви прилично развијен, само се још најпримитивнијим начином врши.

Лов рибе у живим рекама (у Сави и Дрини) сасвим је незнатан. Томе је узрок, једно, што нема правих аласа, или рибара од заната, који би за ту цељ набављали нарочите справе (чамце, велике пређе и т. д.); а друго, што је сада и на Дрини онако исто несигуран сваки рибар, као што од вајкада беху на Сави, јер на њих пуцају аустриски финанси, без обзира, дал су половину Саве или Дрине препловили или не. Чим опазе, да се који чамац мало подаље од наше обале крене, оспу на њ пушкама, те обично се враћају сви возари из чамаца рањени кући, и нико није у стању, да узима аустриске финансе или наредбодавце за оваковy повреду пограничног права на одговор, или да тражи и накнаду за осакаћене. Напротив добија сваки финанс нарочиту новчану награду за сваког рањеника или убијеног, па то им је мамац, да пуцају и на оне људе,

који на нашој половини Саве и Дрине плове. Многе тужбе Мачвана, подизане код ниже власти, осташе без резултата и преписка овог рода повлачи се по неколико година. Није дакле чудо, што наших рибара на пограничним рекама више и нема, док се међу тим аустриски рибари шире по нашој обали ловећи рибу, без да их за то ко год казни или од њих што наплаћује у име риболова.

Наши су рибари сада спали на лов у Засавици, Битви и по другим барама, а за ту цељ не треба им велике вештине ни спреме. Готово сваки сељанин занима се овим примитивним риболовом, кад нема другог важнијег посла, а мало их је, који се само тиме занимају.

Рибарима је овима највећа брига, да пусте воду, па њоме и рибу из оближњих река у Засавицу и у баре. Није дакле чудо, што рибари жељно исчекују поводањ. Тада они навлаш просецају насипе и отварају уставе, да воду пусте у полоје и баре, ако није случајно сам по себи попустио навали воде ослабљени насип. Зато је и повика на рибаре, јер само они, који редовно живе овим занимањем, интересовани су, да проваљују насипе, без обзира на то, што ће тиме поплавите хиљадама хектара ораће земље, са које често није дозрео ни скинут усев.

Само хватање риба бива на прост начин. У Засавици и Битви препречили су на многим местима реку (бару) целом ширином. Побили су један колац (летву) до другог, тек колико да по мало вода пролази. Ове су летве често 5—6 ^{m} дугачке, 6—10 ^{cm} у четврт. Њима праве на брзици или на средини реке, где је дубина, кошеве, у које риба залута, па нема куд да изађе. На брзици могу у место таквог коша да запну вршку (вркару) или бубњеве, плетене од прућа или пређе затегнуте на обручевима. По 2—3 пута дневно обилази рибар и прегледа, да ли је у кошу или у вршкари пало колико риба.

Ове бра̂не слабо су сагра̂ђене, с тога се оне могу одржати само докле је слаба вода. Чим јача, бржа вода навали, проваљује бране, и тако нема сметње одливу воде. Штетне би биле ове бра̂не, кад би се чвршће саградиле, као тако зване Гарде на Ђердапу код Си̂па (на Дунаву), да их навала воде не може лако кренути.

На сваки начин рибаре и њихов начин лова ваља подврћи надзору, и неправилности њиохвог рада (просецању насипа, отварању устава и т. д.) ваља свом законом строгошћу казнити.

Поплава и њене границе.

Питање је по најпре, од куда поплаве у Мачви?

Из пред наведеног знамо већ, да је Мачва по себи равна и доста ниска. Знамо, да има по њој многих ривотина и трагова старих речишта. Знамо и то, да су на ивици Мачве плаховите реке Дрина и Сава, и да једна у другу удара и често једна подупире (подуспорава) воду оне друге реке, па тиме смета брзом и правилном одливу воде. Није дакле чудо, што овако подуспорена вода једне или друге реке прелије своје обале, разлива се и налази лак одлив кроз Мачву старим речиштима и разливима, којих у том крају много има.

То исто чини и Јерез, кад га висока вода Саве подупре, или кад бујне летње кише падну, у Јерез више воде са стрмих планина придође, но што његово плитко корито са малим падом може да обухвати и сведе у Саву. Тада и Јерез прелива своје обале. Залива у околне полоје а пуни и нека напуштена речишта.

Ра̂ван Мачве има неколико повећих удољитих места, тако званих полоја (пљошта), у којима се нагомилава кишница; образује читава језера, и само се полако кроз не-

колико мањих олука цеди у суседне баре и реке, или вода у њима остаје често по неколико месеци, док не усане или док се не испари.

Из овога видимо, да у главноме са четири стране може да се створи поплава Мачве или појединих крајева њених. Дрина прелива своју десну обалу, и разлива се по западном крају Мачве. Сава прелива местимице своју десну обалу к плави један део Мачве. Пуни водом поглавито удољу Засавице и доње Битве. Јерез разлива се у лево и десно, и плави околину свога доњег тока. Кишница и талог ваздуха у опште, пуни полоје, који се по средини Мачве налазе.

Слика на Листу I. показује нам просторије, које су којом реком плављене.

Излив Дрине. Дрина сваке године по неколико пута придође. Свака дужа киша сноси са стрмих, већином огољених планина нагло воду у Дрину и она нарасте. Ну ово се још не може назвати поплавом. Дрина се у овом стању разлива само по најближој удољи њеној. Прелива ниске обале и аде, али не скреће далеко у лево и десно по пољу. Ширина тог њеног обичног излива мери по 2—3 километара. Све ниже земље, које су у том појасу, преливене су, но из воде виде се многа узвишенија места, тако зване грѣде, па и врбаци, и личе, да су острва дринска.

Кад ово стање воде дуже траје или ако је и Сава мало придошла, може око Раче да се нагомила дринска вода, те прелива низију око Црне баре и силази у Јовачу, па њоме даље за Засавицу.

И ово стање још није опасно. Дрина и Сава заједнички могу у том стању да прелију само малени део Мачве и то већином низије и удоље, које служе као утрине за испуст стоке или се ретко кад ору и засејавају. Излив

воде није нагао (брз) и не простире се далеко од обала. С тога и стока, која се случајно по пољу налази, има куд да се уклони. Поплава чини штету, али та је још малена па и сношљива. Дрина је — веле Мачвани јако придошла, или нарасла, али разлив је умерен, те с тога се још не зове поплавом или поводњем.

Дрина у овом стању плави преко 1.500 хектара мачванских земаља.

Дешава се, да Дрина расте, па затекне и савско корито већ пуно воде, или се Сава излила из свог корита. Дринска вода налази дакле пречагу, која јој не дозвољава онако брз одлив, као што она из планине јури. Дрина дакле нагло испуни своје обично поплавно поље, па ако долив њен и даље траје, прелива своје обале и разлива се по пољу. То је поводањ дрински.

Дрински поводањ јавља се у више видова. У главноме можемо два такова вида рачунати.

Први, то је обичнија поплава, која се просечно у година једанпут повтовара. Постанак и дејство њено састоји се у главноме у овоме:

Дринска вода долазећи наилази на отпор изливене Саве. Најпре се сасвим природно нагомила и расте водени стуб на и више самог ушћа Дрине, а сљедећи доливи воде пуне позадне делове корита. Још даљи долив воде прелива обале, и Дрина плави околна поља. Она захвата сада многе просторије, које обична, свакогодња велика вода Дрине не плави. У првом реду разлива се сасвим природно тамо, где налази ниске обале и стара речишта, и плави по најпре низије и речишта и баре ближе ушћа Дрине, као што су н. пр. Студена бара, Старача код Црне баре, Парашница (речиште); за тим Батар. Дрина продужи у овим необичним приликама долажење или растење кроз 2—3 дана у застопце, те тако дођу на ред да се залију

водом постепено и сва речишта, која су близу Дрине или се од ње одвајају, а налазе се на простору до Вадовинаца, па се њима разлива вода ближе средини Мачве.

Овај вид поплаве може се у главноме овако карактерисати: Долажење воде не траје дуго, с тога не може да попуни све низије око њеног доњег тока, нити може у расточице да одваја сувише много воде. Зато је за време ове врсте поплаве Дрина у заједници са Савом у стању, да прелије само поља око села Црне баре. Кључ Парашница преливен је готово сасвим, и вода провањује код Црне баре насип, који води Бановом броду, те отиче у Јовачу. Над селом Црном баром Дрина разлива се по Мачви само речиштима а нигди готово не прелива дужом сву своју обалу. Изгледа дакле, као да кроз Мачву теку само неке реке и на томе своди се сва поплава; изузимајући поплаве самог ниског Посавља, које је махом под водом. Оваква поплава провањује обично само насипе за отицање воде у Јовачу, али не провањује свакад и насип ниже Банова брода до Вишкупије.

Простор, ког овај вид поводња захвата, већином је необделан, дакле под вечитим блатиштем, или су ливаде или најпосле само за сејање кукуруза намењен. Поплаве ове дешавају се обично или под зиму или рано с пролећа, те усевима мало шкоде. Штета је прилична, и у толико осетљивија, кад затекне необране усеве на пољу.

Неће далеко од истине бити, ако рачунамо, да такова поплава саме Дрине захвата око 1.500 хектара земље.

Сасвим другог је изгледа други или онај ванредан поводањ. Он се истина јавља тек сваке 25—30. године, али његово дејство оставља страховиту пустош за собом, те с тога је његова штета тако рећи неизмерна. Постање поводња ово је: Предпоставља се по најпре доста високо стање Саве, тако, да је она поплавила сву низију око њених

обала. Кад у томе навали и Дрина, па долажење њено сада не траје само 2—3 дана као обично, већ по недељу дана и дуже, онда поплава Мачве има сасвим други вид. И сада вода попуни најпре доњи део свога тока и прелије обале, али нагло долазећи вода брзо пуни и сљедеће делове дринског корита. Око ушћа њеног прелива се вода сада у много већој мери. Плави и оне крајеве, које при првом, обичнијем поводњу није дохватала. Па пошто нови, непрекидан долив воде нема куда брзо да отиче, то Дрина прелива своју десну обалу не само на речиштима, као у првом случају, већ целом дужином. Тако се сада не разливају по Мачви само водене струје у виду појединих река и речне мреже, већ навали слој воде у ширини од 15—20 километара (од Лешнице до Црне баре) и 0.51 ^{m} дебљине, па као бујица брише све, што пред собом нађе. Људи и стока, који се по пољима затеку, немају куда да се спасу. С тога виђамо људе, где спасавају живот пузањем уз дрво, и ту по неколико дана, често и без ра̂не, пробаве. Струја воде плави и односи поједине зграде (колебе, штале), што по пољима налази. Села су саграђени на узвишенијим гредама без сумње с тога, што су њихови житељи патили од оваквих незгода. Тако исто сврзи се и стрмнина на узвишеније греде. Где се гувно затече у нйзи, ту су и стогови жртве поплаве.

Срећа је још велика, кад ова поплава удари доцкан с јесени или рано с пролећа, те не уништи и све усеве, нарочито стрмнину. Кад удари овакова поплава рано с јесени, она налази кукурузе још не обране, па их поплави, или затече народ у брању кукуруза, и вода тако нагло навали, да немају Мачвани кад, да превуку обрану рану, која је у хрпама нагомилана. И оно, што вода на стабљици затече, већином потруне. У то доба стрмнина је давно срећена, и вода може само нека гувна да подлије или да однесе.

Дође ли поплава мало касније с пролећа, она убије стрмнину. Шљам је на многим местима затрпа; на другим местима овлада жутило, па доцније рђа и главница. И тада је неизмерна штета. Срећа је још, ако није доцкан, да се поплављена поља преору, и засеју овсем или кукурузом. Кукуруз ће обично те године страдати од неког црва, који се после сваке поплаве необично много множи и подгриза младу стабљику, те се кукуруз усуче и угине.

Поплава оставља нарочуто у пољима, засејаним стрмнинама, видљиве трагове. Она или доноси из горњих, дринских предела семе или наводнењем својим помаже, те бурно расте и множи се дивља слачица, која се на њивама затекла. Доста је, да виђамо после сваке поплаве поља од неколико стотина хектара обрасла густом, китњастом слачицом и дивљим маком. Жут ситан цвет слачице прекрилио је поље, и стрњика под њоме угине. Где је струја воде била јача, виђамо гушће млазеве слачице. Тако би могли већ и по самим овим млазевима бележити струју поплаве још и онда, кад ње давно више нема. Слачица је још веран сусед јендека и путева, јер су и ови махом њоме обрасли.

Гди год се човек крене после оваковe поплаве, свуда виђа трагове ужаса и несреће, на сваком кораку чује се кукање и јадиковање Мачвана. Једноме је подављена стока, другом однесена воденица. Многима је обран кукуруз са хрпе однесен. Поплављена су села. Раздрти и порушени путеви, мостови водом однесени. Хиљадама и хиљадама парчади земаља остало је без ограда. Вода је ваљада милијонима врљика и проштаца однела. Још се чује на све стране необично шуштање воде. Цеди се из поља у оближња речишта и у баре, па проузрокује необично шуштање. Ови остатци и трагови поплаве су већ довољни, да нас опомену на ужас, који је сам поводањ учинио и на ону црну, тужну и страховиту слику, која Мачване

снаҕе, кад им доҕе незвани, опаки гост. Чисто ми се кожа јежи, кад се сетим оних дана, кад видох прву мању и другу необично велику поплаву Мачве. Кад год пролазим тим крајевима, сеһам се оних живих али страховитих слика. Сеһам се, како сам лако са чамцем прелазио преко друмова, преко ограда, њива где сада пешке пролазим и ограду прескачем. Ишао сам тада из села у село само чамцем, јер друкче није могуһе било. Ужасне слике! Страховите успомене!

Кад сам видео Мачву у овом стању, веровао сам народном предању, да су некада пловиле лаҕе из Зворника Дрином до близу Лешнице, па одатле Јаворићем у Жураву и њоме у Засавицу и доњу Битву, па у Јерез за Шабац, или из Лешнице поред Богатића, Глушаца и Ноһаја за Митровицу. Ова иста слика била је пред мојим очима, само не беше лаҕара, који би се том згодном приликом користили, јер лаҕарство је код нас сада сасвим пропало.

Ова ванредна поплава оставља још и друге трагове за собом. Сви су бунари у Мачви поплавом замуһени, и одма за тим, кад вода опадне, морају бунари да се чисте, јер се у води виҕају многи црвиһи, које је без сумње притисак дринске воде из доњих слојева и можда из подземних бара и влажних слојева земље истурио у бунаре. (¹)

Поплавом као и дуготрајном кишом накваce се земни слојеви виса Грабовца, и из њега се појављују за неко време многи извори. Из тог истог узрока ниче после оваковог квашења по Грабовцу и у Сибиничином пољу папрад, и то је Мачванима знак, да һе кукуруз на тим пољима добро родити, јер очевидно и кукуруз у овом пешчаном и иловном наносу може добро да успева, док добија доста влаге оздо.

(¹) Мачвани говоре махом буран у место бунар.

Ова поплава у свези са изливом Саве свакад проваљује и прелива цео насип од Црне баре па до Равња, и највеће две струје јуре, од Дрине Јовачом и на Жилави граб— Затрку—Банов брод а од Саве између Банова брода и Вишкупије, сливају се у Засавицу толико, да она неможе своју воду да испушта само тесним богазом код Митровице и провалом насипа на Киковачи у Саву, већ проваљује и прелива насип на Пресеци, и целом ширином од између Раденковића и Ноћаја јури вода необично брзином, па се дели у две главне струје. Једна тече Скеновачом и другим барама ка Чеврнтији (на Јевтов богаз), а друга низ Битву. Битва се опет и њено поплавље дели при крају у два правца. Један удара правцем у Саву, те уз пут проваљује и насип, који води за Митровицу, а други крак разлива се у многе баре, и скреће усљед јаке навале савске воде јужно, те се с обе стране села Дреновца улива у Саву и у њено поплавно поље, које се протеже до Табановића, дакле до Јереза.

У овом стању, Дрина може да поплави до 3.000 хектара земаља у Мачви.

Излив Саве. Сава се излива сваке године бар један пут, т.ј. с пролећа обично и по два пута, дакле с пролећа и с јесени. Излив Саве такођер није свакад опасан по Мачву. Њено обично изливање преко обала може да прелије само малене просторе, и то низије, које се већином од Чеврнтије до Шапца протежу. Овај излив Саве не прелива насип, који је подигнут од Шапца к Митровици као друм и за обезбеду од поплаве. Она не прелива ни на Бановом броду и Вишкупији у Зазавицу. Само нарасла површина савске воде врши притисак, те подземним слојевима прокапа вода и појављује се у Засавици као живи извори. Но ови извори и овај долив незнатни су, да би око Засавице поплаву проузроковали. Она испуни

само своје корито и изукрштају се баре по низи, но Засавица још не проваљује насип на Пресеци, те и не прелива у Битву. За то Сава у овом стању не чини велику штету Мачви. Једва да су неколико стотина хектара водом поплављена, и то су већином утрине и ливаде.

Али у размаку од 10—15 година може Сава да се разлије преко својих обичних граница, било да је она сама по себи нарасла доливом горњих, босанских и хрватских река, било да јој сама Дрина у томе помогне. Кад сама Сава нарасте изван обичних граница поплаве то још није по Мачву тако опасно. Са мало помоћи може да се одржи насип на Вишкупији. Сава поплави само кључеве: Парашницу и Босут. Малој Митровици прети, да је поплави, но куће су у субoти. Само ниске авлије и улице као и околне утрине су под водом. У овом случају још би вршила устава на митровачком богазу добру услугу, да не пушта савску воду да се разлива по полоји и по барама око Засавице, но та је устава давно напуштена, и вода улази. У Засавици приметно се види дејство овог уливања Саве на митровачком броду чак код Раденковића, и тим се начином само због овог богаза 2—300 хектара плаве, што неби било, да је богаз затворен сасвим или бар уставом. Успор дондс потиска воду у мртвој Засавици. Сава прелива и ниже Митровице до насипа митровачко-шабачког, но ретко кад и то на мало места проваљује сам насип навалом своје воде. Тек од Чеврнтије до ниже Шапца она је прекрилила поље, и овај крај личи на море. Сава плави у овом стању свега преко 2.000 хектара земаља, и то: утрине, ливаде и орнице готово подједнако.

Са свим је друкчије дејство овако изливене Саве, ако јој јо и Дрина помогне. Тада се садањи насип на Вановом брду и Вишкупији никако не може одржати. Вода улива широком струјом у Зазавицу. Ова по најпре јурне свом

снагом к Митровици и прелије ову варошицу о зади. Све су куће тада у води. Житељи се иселе у сремску Митровицу. Део Салаша ноћајског такођер је под водом. Тек кад навала Засавице провали и прелије пресечки насип, осећа Митровица малу олакшицу. Вода сад јури низ Витву Дреновцу и Чеврнтији. Навале ове воде траже одушке, те тако преливају и проваљују готово целом дужином насип, који води из Шапца за Митровицу. Иначе неби нагомилана вода могла отицати, те би и узвишенији део Мачве плавила.

Тако су сада око 10.000 хек. земље осетили опако дејство поплаве, међу којима се налази знатан део орница.

Излив Јереза. Са свим другог је карактера излив Јереза. Бујне кише могу са Цера да натерају воду, те Јерез доста брзо нарасте. Од са свим незнатне речице образује се плаховита, пространа река, но у равници већ није више бујна, вода се полако и тихо шири по равни около ниских обала Јереза, те поплави сад онај део Мачве, који се Китогом назива. Могли би без велике грешке рећи граница је Китогу, докле вода разливеног Јереза допире. Поплава Јереза у толико је штетна, што ова захвата многе орнице, и често по неколико месеци остаје вода по многим равницама, које би се за усев прекрасно употребити могле. Сад су то или пашњаци и ливаде, или стоје још проређени лугови, те жиропаћом колико толико накнаде сељанима штету, што не засејавају овај простор. Вечите баре и мочила — у селу Змијињаку такођер су излив Јереза и његових приточица и прокапање из Штрковца и са огранака Цера подземним слојевима.

Јерез плави око 3000 хектара земље.

Полоји. Дуга киша и снег могу да упливишу, да знатан део Мачве за дуго, често и до 6 месеци лежи под водом. Раван Мачве има неприметних удоља (полоја), који се напуне кишњицом, и одатле се споро изливају само на

неколико богаза. Средина Мачве највише пати од оваковог поводња, који може до 3000 хектара да прелије. Највећи су простори: Рибњак, Богатински луг и Мачковац, све на северној страни Богатића. Готово сваке су године ови полоји мање или више под водом. С тога су они или не засејане и служе поглавито за испуст стоке, или се по кад кад засејавају само овсем, који после поплаве може још на време да се засеје и да сазре, а он не иструне, ако би га за неко кратко време вода прелила.

Излив Битве. Горња Битва готово се и не излива изван својих обала, ако је који од суседних полоја (Мачковац, Богат. луг) не залије водом. Излив доње Битве проузрокован је изливом Саве и Дрине, с тога је тамо и напомењен.

Колику штету проузрокује поплава?

У Мачви не бележи се, као што је оно обичај у Морављу, колику је штету која поплава учинила. У Морављу зађе полиција из села у село, и пописује, колико је н. пр. зграда и воденица порушено и однесено, колико стоке подављено, колико усева ливада и т. д. уништено, па се означи и вредност целе ове штете. (1) Тако се тамо после сваке поплаве зна, колика је штета учињена бар приватним сопственицима имања.

У Мачви никад није до сада вршен овакав попис, и на моју молбу и препоруку, наредило је окружно начелство шабачко, те је пописана први пут штета, коју је поводањ с јесени 1881. год. у Мачви починио. Овим пописом није ни десети део штете оцењен и пописан, о чему сам се на лицу места и сâм уверио.

(1). Види о овоме у мојој књизи „Морава, њено садање стање и т. д. Издање Срп. уч. друштва Глас. II. реда број XI.

Пописом је нађено, да је штета износила преко 50.000 динара; али ту није урачуната и штета од много хиљада наднаце за прибирање излупаног али не однешеног прошћа, да се све ограде изнова подигну и штета, нанесена друмовима, мостовима и т. д. — Кад би се све то узело у рачун, штета би превазишла десетоструку нађену суму.

Шта је до сада рађено за осигурање Мачве од поплаве?

Да л' и шта је у овом погледу чињено у најстарије доба, као и доцније, не можемо казати; историјски подати о томе нису нам познати, а и остатака на самом земљишту има тако мало, или је неизвесно, из ког су времена, да их не смемо као факта ни употребити. Из неких трагова старих грађевина можемо само претпоставити, да је некада нешто рађено у цељи осигурања од поплаве али кад и како, не знамо. Заоставштине само су незнатни одломци некадањих грађевина, и не можемо им определити облик и пространство.

Али кад узмемо у обзир, да је негде око садање сремске Митровице био стари, пространи римски град Сирмијум; да је у њему била култура у опште на високом ступњу, онда не можемо веровати, да није и околина осетила повољан утисак ове културе. Ако не сва околина, оно је бар по где што чињено у цељи усавршавања земљорадње и у цељи обезбеде од неповољних утицаја баруштина на здравствене односе Сирмијума.

Ако је још у то доба текла Сава старим током, дакле од Вановог брода садањом Засавицом и Битвом за Дреновац, и ако је Сирмијум саграђен или растурен био по многим острвима, тако рећи на делти, која је тада туда била, као што г. професор Панта Срећковић на једном месту

намомиње, (¹) онда би смели средину Сирмијума преместити у садању Малу Митровицу, или у мâлу „Мајур“ села Салаша Ноћајског. Крајње ивице Сирмијума могле су се према томе простирати. северно, у Срему до иза сремске Митровице; источно до Криваје или Пељуше или до Скêноваче у Мачви; јужно до Ноћаја, дакле до Ведрила—Пресеке. Западно до иза села Вел. Засавице.

Веома сам склон, да верујем, да су многе садање баре и друга сува речна корита трагови некадањих прокопа, који служаху можда за културне, рецимо за земљорадничке и индустриске цељи. Њихов међусобни паралелан правац, одмерена одстојања и т. д. дају нам повода за ову претпоставку, за коју међутим никакових хисториских факата немамо. Разуме се, да су доцније учестале поплаве и месне измене речних токова морале упливисати на неке измене ових бâра, на њиове правце и међусобну везу.

Из тог су времена без сумње насипи (брâне), од којих се остатци и трагови налазе у дубљанском потесу крај Јереза. Ове су бране могле служити за предохрану излива Јереза, да не плави велике просторе.

Насип на Пресеци, који је служио поглавито за комуникацију, имао је задатак, да бар у неколико стане на пут одливу воде из Засавице у Битву, кад прва нарасте доливом из Саве и Дрине. Овај насип, као и онај преко Битве код Глушаца из новијег су времена. Можда су тек у прошлом столећу постали. Вероватно је из тог времена и Прекопац (Прокоп), који сноси сувишну воду Дуге баре и околних полоја, кад су кишњицом наливене, ка Глушцима у Битву, ма да у Богатићу и у Глушцима предање вели, да је овај прокоп (²) од памтивека, дакле веома одавно про-

---

(¹). Види „Рад“ за 1881. г.

(²) Зову га Прекопац.

копан. Оваквих старих прокопа има на више места, али су кратки па и незнатни.

Последњих 40—50 година чињени су већи покушаји. У новије доба делателност је у погледу обезбеде од поплаве увећана. Док се у први мах задовољаваху, да у више маха обнављају само насипе на Пресеци и код Глушаца, рађано је у последњих 10—15 година с једне стране поглавито на обезбеди од улива Саве у Мачву, а с друге стране неке су баре оточене у ближње живе воде.

Тако је једне јесени (186⁶/₇ год) повучена тако звана брана, готово око целе Мачве, од Црне баре започевши, па крај Саве све до Шапца, а одма затим сљедећег пролећа повучен је насип са јачим профилом на целој тој дужини, само мало даље од бране и у пречим правцима. Овај је насип висок и јачег профила. Ова два предузећа показују нам, колика је грдна снага народна утрошена око њих, да се морамо дивити енергији и дурашности, како оних, који су их пројектовали и њиохво извршење настојавали; — нарочито техничкој управи, која је тим послом руковала, припада свака хвала; тако и самом извршиоцу —народу—, који је том приликом доста теглио, припада свако признање.

На жалост и једна и друга брана није ни приближно извршила оно, што се желило њима да постигне.

Морамо признати, да готово сва одговорност за неуспех пада на оне, (¹) који су толики огроман рад на народ у један мах свалили. Нису узимали у призрење број радени̂ка, који им на расположењу стоји, и количину ра̂да

(¹). Поглавито на управну власт, на полицију, код које се сујета задовољавала тиме, што се хваљаху, како умеју за кратко време да постигну и савладају тако огроман рад, који би други разложни људи одуговлачили кроз више година.

у пројектованим бранама, те би се уверили, да се од сpamátразмерно маленог броја становништва тражи, да за неко врло кратко време постигне и изврши оно, за шта је много већа радена снага, или бар дуже време рада потребно. Последице овог не срачуњеног времена и снаге нису могле изостати.

Прва је брâна по себи била врло слабог профила и ниска је. Није имало смисла, што је и подизана.

У место пројектоване друге бране од 8^m јачине и 1.80 до 2.5^m висине, већином је израђена само $5—6^m$ јачине, и око 1.5^m висине. Има многих места, гди је ова велика брана једва $3—4^m$ јака била. Кад се узме још у обзир, да је на пространству од неких 60 километара подизан насип од својих $48—50^{km}$ дужине, а кад је на целој тој дужини једновремено рâд отпочет, а само је један једини инжињер са 3—4 полициска чиновника надзиравао раденике, онда је појмљиво, да је надзор био недовољан. Пошто је на сваког радника пао несразмерно велики терет, довијало се сваким начином. Не само да није прописана јачина насипа извршена, него је на многим местима смањена. У место да је употребљена само земља за насип, уметате су грдне кладе и пањеви, јер насип већином иђаше кроз шумовите крајеве, па су кладе само засуте земљом.

Тако је на брзу руку постао насип, али овакав какав је саграђен, није могао против стати навали воде. Сваке је године вода без великих тешкоћа проваљивала насип час на једном, час на другом месту. После сваке поплаве ривотине су само овлаш насипане и поправљане.

Због оне прве мале и због друге, слабо саграђене брâне добили су Мачвани уверење, да се ништа не може постићи грађењем брâна (насипа). „Све ће вода опет онако исто раскопати — веле они —, као што је на досадањим двема бранама у више маха показала.“

Ваља сад само озбиљним, добро смишљеним грађевинама око воде, дакле фактима, неверицу народа разбити.

И према Засавици подизане су местимице мале бра̂не, да би тиме стали на пут заливању њене воде у оближње удоље и стара, сува, речна корита. Нарочито око села Гор. и Д. Засавице чињене су оваакови покушаји. Профили ових брана равни су профилу првој (малој) брани крај Саве, и изгледа, да су овде прилично одговориле потреби, јер нигде нису крај Засавице изложене непосредном удару воде, већ и свакад негде у ку̂ту подизане, где је плитак излив воде и удар њен незнатан.

Чињено је нешто мало и за цеђење бара. Тако је на Богазу код Митровице сазидан мост за пропуст воде засавичке после њеног долива. Тај је исти мост имао и брану (уставу), да се забрани улаз савске воде кроз Богаз, док је Засавица још малена. Овакав исти пропуст са уставом сазидан је ниже Дреновца, на Бабињу, куда треба сва Битвина вода да се источи у Саву.

Ни један ни други мост није одговорио задатку из више разлога. Ако се хтео одвратити улаз савске воде у Засавицу и у Битву, требало је устава да буде на спољној страни. Онда би навала савске воде налазила отпора о уставу, а да не улази и подилази под сам свод моста, и тиме да га квари. Устава овако удешна, имала би за собом масу целог моста као потпору, те неби лако проваљивала. Али виђамо на пропустима, да је сасвим обратно удешено.

Да је пропуст на Богазу и онај на Бабињу имао само овај задатак да врши, т. ј, да чува позадност од улива Саве и да испусти из ба̂ра прикупљену воду, пошто Сава опадне — онда би само за тај задатак њихов распон довољан био, а тако исто и њихова висина. Али оба ова моста имају бар за сада много већи задатак, те с тога су недовољни

Мачва није довољно осигурана озго, да оданде не улије савска и дринска вода. С тога се са те стране пуне све баре, па и Засавица и Битва толико, да треба повелике отворе спремати води за одлазак, а да се не зауставља око мачванског насипа, и да га том приликом не продире, тражећи одушку к Сави. То је узрок, што је често Мала Митровица са још многим селима у Мачви у опасности. Њима не прети толико опасност од разлива Саве из самог корита, него им прети поглавито она вода, која између Црне баре и Равња, нарочито на Бановом броду и на Вишкупији улије у некадање, старо савско корито, па јурне кроз Мачву, и озго прети Митровици и другим селима. Ова прикупљена вода не може мирно да се слије у Саву код Митровице само кроз пропуст на Богазу, него прорива насип. С тога је на Киковачи насип (пут за Шабац) проривен после сваке велике воде. Пошто и та одушка још није довољна, вода прорива (проваљује) на многим местима насип од Киковаче до Чеврнтије, или где не може да га у брзо провали, она прелива преко ниског насипа и спира га још већма. Отуда провале насипа према ушћу Битве. Нагомилана вода не може да отиче Бабињем, већ гурне правце у Саву и разрива насип. Ту исту појаву виђали смо на великој води свуда до Шапца.

Разуме се, да хидротехничар мора рачунати, да навала воде на насип Митровачко—Шабачки никад не може и не сме доћи кроз Мачву, и по томе да је узводна (унутарња) страна овог насипа од навале воде обезбеђена. Али да ово одиста буде, ваља Мачву озго обезбедити од разливања дринске и савске воде, па онда ће мали пропусти довољан бити, за испуст барских вода и кишњице у Саву.

Око Горње Засавице с успехом су оточене (цеђене) неке баре, и сада не досађују пољима. Њихова је вода пуштена у оближњу реку Засавицу. Ово је напомена, да би се

оваковн радови и код других бара с успехом и са веома незнатним трошковима могли извршити. Овим начином могли би се и многи полоји поплаве и дугог лежања воде ослободити.

Поглавито између 1864 и 1872. год. вршени су сви најтежи радови овог рода, било из нова сграђени или водом порушени, па поправљени, и заслужују сваку похвалу, ако не са своје довољно добре израде, оно бар због величанствене идеје и множине (количине) рада, која је у том времену извршена. Тако од Банова брода до Вишкупије, први је насип вода однела јер се сурвала обала савска заједно са насипом, који је на њој подигнут био 1872 год. При завршетку новог (другог) насипа подигнут је на Бановом броду и велики крст са натписом у славу довршеног рада, али није учињено ништа за осигурање саме обале. Она се руши и даље и дошла је већ на неким местима опет до насипа, ког је на више места продрла и није ни после постављања крста штедила Мачву од поплаве.

Увиђало се, да напред споменутим радовима ни приближно није извршено оно, шта се желило постићи. Мачвани су у више маха тражили од министарства грађевина, да им се у том погледу учини помоћ. Учестане поплаве последњих година огорчале су им живот у вечатој води.

С тога су овпх последњих десетак година неколико комисија упућиване у Мачву, да проуче тамошње поплавне прилике и да даду мишљење, како да се томе на пут стане. И ја сам био учасник такове једне комисије (с јесени 1881.).

Сљедећег сам лета (1882 г.) одређен био министарством грађевина, да снимам и у главноме да нивелишем поплавни део Мачве и да на лицу места проучим уједно и саме поплавне прилике што подробније, како би се према томе могли саставити пројекти за најнужнија извршења, а грађа да служи за даљу штудију нових грађевина и радова,

који се у том погледу имају да израде у претпостављеној цељи осигурања од поплаве.

Нужно је још да напоменем, шта је до сада обично рађено у име надзора и предосторожности за време поплаве и после ове.

Може се слободно рећи, да са незнатним изузетком у том погледу није ништа рађено. Не зна се, кад вода долази. Нико није по дужности или по положају свом намењен, да се брине, да сазнаје долажење и падање воде. Нико не обилази, обале, насипе, пропусте, уставе и друге грађевине крај вода, да се у очи предстојеће поплаве увери о њиховом стању. Нико не води надзор над овим грађевинама за време саме поплаве, нити се налази довољан број раденика на расположењу, који би чували насипе, да их нико не просеца навлаш, као што сада обично чине рибари, да се баре напуне водом и рибом; са неколико раденика могло би се благовремено поправити, ако је мала оштета, а тако и обнављати и ојачати ослабљена места постојећих насипа; нити ко разглашава по селима у крајњем случају предстојећу опасност и несрећу, да би народ могао благовремено истерати стоку из ритова и удоља и да спрема за спасавање, шта се још спасти може.

Полициска власт, на коју је поред многих ненадлежних дужности и овај терет пао да изврши, или сазна само случајно, да вода нагло расте, или то сазнаје од суседних надлештава тако рећи у последњем часу. Ова опет сматра, да је извршила свој задатак, ако расписом јави кметовима, да вода долази и да буду на опрези. Изузетци у овоме тако су незнатни или по себи недовољни, да их није вредно ни напоменути. Међу тим има два три случаја, где је крај воде народ са самом натегом предупредио, да му бар обична поплаве не учини штету. Боље удешени, сми-

шљени радови ове врсте могли би стати на пут и највећим поплавама, и веома би ретки изузетци били, кад би ипак вода негде отела маха и поплавила неки крај. Можда би се ове појаве једва једном или два пута у столећу повториле или не би.

Како да се осигура Мачва од поплаве?

Из предходних чланака видили смо, какову несрећу проузрокује само једна поплава у Мачви, а поплаве су сада учестале, било зато, што су шуме посечене у планинама, или пак и с тога, што последњих 10—15 година спадају у ред ванредних, односно количине влаге и поплава, које се столећима понављају.

Напоменули смо, са којих страна улива вода у Мачву и које реке доносе ту воду, па нам је тиме већ у неколико дат правац, којим ваља да пођемо, ако хоћемо да савладамо или да учинимо бештетну ову непогоду. Према томе поделићемо и овај преглед наш у главноме у четири одељка, и то: Осигурање Мачве од поплаве дрином; осигурање од поплаве Саве; осигурање од Јереза и истакање или цеђење воде из полоја и бара.

Осигурање Мачве од поплаве Дрином. Кад се доња Дрина разлије преко својих обала, она се шири како са стране Босне тако и у Србији. Ма да је висина земљишта с обе стране доста подједнака, ипак тежи главна маса воде у Мачву, и њоме тражи, да на пречац сиђе у Саву.

Нема сумње, да је одлив дринске воде морао отицати у Саву више босанским земљиштем, дакле Бистриком па више села Броца у Саву. Нарочито је овакав одлив могао бивати, кад је Сава у ниском стању. Скретање Дрине овим правцем кроз Бистрик, могло је проузроковати поглавито

обртање земље око своје осе, а уз то и ветрови, нарочито кошава. Обоје заједно могли су дејствовати, да дринска вода, докле се још није излила преко својих обала, удара већом снагом на леву обалу и њу подрива.

Но навала Саве морала је враћати дринску воду из овога правца на ниже, те је сада код Раче виђамо, где се у Саву улива.

Сада Дрина, кад прелије обале, тежи више кроз Мачву, но у Босну. Очевидно је тамо мами само земљиште, које се благо спушта од Дрине ка Богатићу. Уз то долазе још и многа стара сува речишта, кроз која вода лако пролази низ брдо. Вероватно мора бар у неколико и обртање земље упливисати, да се сада вода што лакше и брже разлива у десно, у Мачву. Док је Дрина још у своме кориту, вода је њена као у затвореном суду, те с тога је обрт земље баца на леву обалу или на леву страну суда. Кад на против Дрина прелије своју обалу, морамо замишљати, да водени стуб или слој за један часак мирно стоји. Земља се под њиме обрће, и тиме баца у неком малом растојању (у одсецима) у напред меку масу воде, јер нема више да је надвиси десна обала, јер је она поплављена. Отуда ваљада они вали, којима се Дрина нагло шири по Мачви и ваља се као греда у напред, да им готово ништа живо не може умаћи, а једна греда, један вал сустиже други.

Сам правац дринског тога у многоме решава, на којима ће местима она по најпре обалу прелити. Нарочито велики лактови њених кривина, као што су н. пр. она четири од ушћа Јадра до према Н. Селу. Вода се у њима дугим околишењем задржава, те не отиче брзо у само дринско корито. Међутим у самом дринском кориту (у правцу) јури вода свом снагом. Тим притиском својим пуни озго лакат у десно, а доле неда да и брзо вода из рукавица

сиђе у само корито. Нагомилавање ове воде примора је, да поједа (руши) десну обалу и да тражи излаза у поље, ако ту нису обале одвећ високе. Обично су тада ниже обале или су само обичне висине, и ублизу ових лаката настају обично стара речишта, јер су обоје трагови старих праваца Дрине и њених растока. Даје се дакле свакад предвиђати, где је највећа вероватност, да ће Дрина залити у Мачву.

Сасвим би узалудан посао био, хтети ове кривине Дрине исправљати. Довољно ће бити, ако код неких опаснијих оваковох окука, којима не тече главна маса дринске воде, бар у неколико препречимо или отежамо улаз велике масе воде. Ово се може најбоље извршити средством седла и омањих и ниских шпорова, које ће и најобичнија вода, кад дође, поплавити, и нанос свој око њих наслагати. Тако би дакле сама вода постепено у неком времену ојачала овај првобитан шпор, који не би сасвим затворио старачу, али не би дозволио, да вода у множини скреће у страну. Од Ковиљаче до Раче једва ће на двајестину места ваљати овим начином отклањати воду од удара у обалу Мачве.

Саме обале кривина ваља обложити, или још боље и јевтиније, врбацима (шибом) осигурати, да вода не руши много обалу.

Од прилиле $^1/_4$ или $^1/_5$ целе дринске обале од Ковиљаче до Раче (дакле 12—15 километара), ваља овим начином осигуравати од рушења. Но један је део новог простора већ осигуран овим начином, те и то ваља одржавати и допунити.

Тако је исто важно, све ивице наших већих ада дринских осигурати шибом с оне стране, где их вода дере. Ове аде, добро осигуране, врше у неколико услугу неке бране, јер и оне одбијају приличну навалу, те вода не може свом снагом да удара непосредно на саму Мачву.

У интересу је одржавања обале као кориту реке још и питање о воденицама. Њима ваља опроделити места, од којих се не смеју никако кретати и премештати, нити захватати реку, да тиме што јачу струју воде управе на воденицу. Тако исто ваља им безусловно закратити утврђење (привезивање) воденице за обалу, него да се ленгером у самом кориту утврде и држе.

Дубити негде корито, држим да за сада није потребно. Кад би располагали са обема обалама Дрине, веома би корисно било, да и са једне и с друге обале натерујемо саму воду, да себи корито дуби и чисти, и за једно десетак година показао би се већ приметан успех у томе.

Све до сада побројано не служи непосредно за осигурање Мачве од излива Дрина. То су само неке малене предохране. Поглавита је потреба, да се крај Дрине повуче добар насип, (назовимо га насипом дринским) и то са малим прекидањем од Ковиљаче до Раче (60 километара дужине). Насип овај бранио би тако звано Лозничко поље као и Мачву од поводња.

Просечно 2—3 километара од Дрине удаљено, ваља подићи јак насип, који би се сматрао као права одбрана Мачве и лозничког поља од поплаве. Дрини остао би по томе простор с наше стране 2—3 килом., и толико са босанске обале за поплаву, кад се излије из свога корита. Овако простран простор довољан је, да спроведе сву масу воде у Саву, без јаког успора и отпора о новоподигнути дрински насип (брану). Један део овог насипа служио би уједно и као пут (друм) и служио би за везу Црне баре —Бадовинаца са Н. Селом—Лешницом.

Земљиште је од Ковиљаче до Раче равно. Таласање на приметном одстојању не превазилази нигди 0.5 ^{m}. Само где би насип прелазио преко старих речишта, ту би као при прелазу преко јарка наилазио на удуљеност од 1,1.5

и 2^{m} од осталог земљишта. Но пресеци свију ових јаруга скупа неби изнели у дужини око $^{1}/_{10}$ од целе дужине Ковиљаче—Раче.

Барометрички изнађeана је разлика висинска на овој равни, и она се благо спушта к Сави, од прилике оним истим падом, као што и површина Дрине по дужини пада.

Анероид показује нам све висинске разлике земљишта у домашају не далеко од Дрине и то:

Шепак 120^{m}
Мост на Љешници 114^{m}
Поље лешничко (ка Дрини) 103^{m}
Бадовинци биће 92^{m}
Прњавор 93^{m}
Рача 81^{m}

Овако је обележено на аустр. ђенерал-штабној карти.

Немамо истина детаљан уздужан профил нити довољно нивелационих тачака за састав овог профила, но ово спада у прибирање подробнијих података, а не у ову претходну студију, која је више намењена, да упозна читаоце са карактерним цртама земљишта у главним потезама, па према томе и да правдамо оне идеје, које овде као пројекат износимо. И за саму ту цељ нису нам ни потребни подробни уздужни профили. Пошто је, као што напред рекох, земљиште готово равно, да се на мањем простору, н. пр. на 100^{m} дужине, и не примећава разлика, то нису овде ни попречни профили нужни. Довољно је, да обележимо у главноме типове попречних пресека насипа, и ови ће се са незнатном изменом свуда применути моћи на овом равном земљишту.

Правац самог насипа ваља развијати према главном правцу саме Дрине, и њиме обухватити и сва села, да се заклоне од поплаве. Села су и до сада била доста сигурна од поводња, само је кроз Бадовинце, Салаш и Црну бару протицала велика вода неким старим удољицама (речиш-

тима). Но кад се насип, подигне с наше а временом и са босанске стране; кад се даље временом и Сава с обе стране буде ограничила, да само известан простор плави, а не докле хоће, као што је сада, онда се има очекивати, да ће површина дринског поводња у неколико, можда и до 0,50 ^{m} садање највеће стање воде надмашити. Тада би она извесно плавила већи део ова три села, што мало пре наведох.

Од доброг избора самог правца насипа зависи много лакше или теже орджавање насипа, а уједно насип овај у многоме може да регулише ток и одлив велике воде, а да не штети насипе и да не тежи, да их провали. С тога су јако угнути углови штетни, јер се у њима задржава вода и она тежи туда да провали насип. Најбољи нам је пример насип рачански и насип преко Јоваче код Црне баре. Тако исто штетни би били јако искокни угли, који би били изложени јачем удару воде. На приложеној скици II. слика доста је приближно обележен правац, којим би ваљало овај дрински насип подићи.

Тада Дрина обично надвиси своју обалу до близу 0.5 ^{m}. Само у удољачама (речиштима) вода има 1,1.5 до 2 ^{m} висине. Према томе рачунамо најмању висину насипа 0.5 ^{m}. Додајемо му толико за сигурност против могућег доцнијег вишег стања вода од садањег, и 30—50 ^{cm} за усвојени вишак над највишом водом, то можемо, рећи, да ће насип дрински (у просеку) готово свуда 1. до 1.50 ^{m} висок бити.

Правац овог насипа и дејство, које врши поводањ Дрине на Мачву, условљава, да ваља уједно упутити како Штиру и Трбушницу, тако и Јадар, Жичу и Љешничку реку, да се много низводније уливају у Дрину но сада, те да успор дринске воде од њиовог новог ушћа може да допре до рâвна лозничког поља и Мачве па да их залију водом.

Технички надзор, подела рада.

Садање поплавно стање Мачве захтева велику и дуготрајну радњу хидротехничара. Радови око сушења Мачве одмицали (напредовали) би спо̀ро, али постојано и сигурно. Радови инжењера протезали би се тако рећи у бесконачност. Деле се у главноме у две групе: Сушење Мачве и културно уређење Мачве за савршенију земљорадњу.

Прва врста радова простирала би се својих 10, 15, па и 20 година и састојала би се понајпре у подробном снимању земљишта и његовог облика; за тим предузели би се радови, којима би се поглавито осигурала Мачва од нових, повторних излива воде. То је управо одбрана од поплаве. За тим следују радови, који се поглавито своде на цеђење постојећих вечитих ба̑ра. Њихова би се вода оточила, а раније подигнуте бра́не одвраћале би воду, да поводањ не залива баре поново. За тим следо̀вало би цеђење полоја (удоља), које кишница попуни водом. Припремили би се, да се вода не може дуго у њима задржавати, кад дође; бринуло би се о цеђењу неких ба̑ра, које ће можда још неколико година добијати воду, било подземним проливањем кроз пропусне слојеве шљунка и песка, било пак од живих извора. Са овим последњим не ће бити тешкоће, кад се једном баре осигурају од долива с поља и кад се једном барска вода оточи. Тада ће се видети све главе извора, где избијају, и ухватиће се у засебна корита, да се у оближњи одвод (прокоп) сведу.

Доцније настаје исправка и допуна већ подигнутих хидротехничких грађевина, у колико се искуством на самом месту показало, да је потребно. Једновремено би се приуготовљавали радови за другу половину, за вештачко наводњење земаља, које би се готово за сву Мачву могло

с успехом распрострети. И у тој цељи морале би се већ подигнуте хидротехтничке грађевине поправљати, да оне поред осигурања од воде и поред одвода сувишне воде, упоредно дозвољавају још и наводњење земаља.

Према овакој природи радова и према њиховом обиму, не може се од редоввих, окружних инжењера захтевати, да они ове послове врше. Они су својим текућим занимањем у округу толико оптерећени, да једва само њих савладати могу. Већи окрузи, као што је н пр. и шабачки потребују често више од два инжењера, те да се само редовни послови савладају.

Овде само узгред напомињем, да је потребно, да се у Србији установи у министарству грађевина нарочито хидротехничко одељење, које ће имати у своме подручју неколико хидротехничких одсека (инспекција), који су по Србији распоређени.

Овим секцијама спадало би понајпре у дужност технички надзор свију већих река, а уједно би прикупљали грађу за студију и за вршење потребних исправака (корекција) река и објеката на њима и около њих. Њима би спадало у дужност и извршење потребних хидротехничких радова у опште.

Такова једна секција имала би да се образује за шабачки округ или управо за Мачву, јер поглавито овај део шабачког округа понајвише пати од воде. Поплавни део савске долине од Шапца до Ушћа незнатан је према просторији Мачве. Седиште ове секције ваљало би да буде у Шапцу. Сама секција могла би се одмах или тек после неколико година делити у два одсека. Један за надзор река и за веће хидротехничке радове, поглавито у цељи регулације река, осигурање од поплаве, а друга за тако звано културно инжињерство. Овај последњи одсек водио би бригу поглавито, да уклони све сметње, које су земљо-

радњи на досади (месне баре, које кишњица пуни, да се одводе; живи извори и речице да се не на личну, него на општу цељ употребе и т. д.); тако исто да стварају установе (водоводе, резервоаре за прикупљање воде, канализацију за вештачко наводњавање и т. д.), које су земљорадњи од користи.

У току првих 5—6 година имао би први одсек више посла. С тога би број особља у овом одсеку био већи. Доцније, кад се главнији послови посвршују, ограничио би се овај одсек поглавито на надзор и на незнатне исправке постојећих грађевина, за то би настала већа радиност у другом одсеку.

Први одсек треба од прилике три инжињера за редован, сталан надзор доње Дрине и Саве. Један би простирао надзор свој над Дрином на простору од Ковиљаче (Сирдан-бање) до Бадовинаца, са седиштем у Лозници или у Љешници. Други са седиштем у Црној Бари за надзор Дрине и Саве од Бадовинаца до Митровице (до Киковаче). Трећи, који је уједно шеф или инспектор, надзиривао би Саву од Митровице до Ушћа. Седиште би му било у Шапцу. Два или три млађа инжињера помагали би им, да сви скупа радећи, што пре сниме подробно све поплавно земљиште шабачког и део подринског округа, са потребном нивелацијом терена, сондирање река и бара, мерење брзине воде и осталих података, који су им потребни за израду подробних пројеката и за њихово извршење. Ово млађе особље употребило би се још и за надзор при извршењу појединих радова, који се протежу на дужем простору, па их с тога не би могао сам собом надзиравати и руководити инжињер одсека.

Ради уредног бележења дневног стања воде поставили би се нарочито водомери, а уједно да се означе лица, која би савесно бележила дневно стање (падање и растење) воде.

7*

За бележење стања воде могу се употребити: телеграфисте, поштари, полициски и ђумручки чиновници, директори карантина па и латови. У најгорем случају и писмени сељани, нарочито за то погођени. Ма које од ових лица да буде одређено за овај посао, ваљало би да добије неку новчану накнаду (додатак) од прилике 100—150 дин. годишње, те да се марљивије брине за тачност извршења поверене му дужности.

Водомере ваља поставити на Дрини: код Бајине Баште или Рогатице, код Љубовије, Зворника, на Шепку, код Бадовинаца и на Рачи. На Сави: на Рачи, код Митровице, Шапца и на Ушћу. На Засавици: код Равња (код ђонлићевог моста); код Горње Засавице (више Старог шпора); према Ноћају (код ушћа Криваје или код Црквине на Лађинама) и код Митровице (на тако званом Ушћу или у Чешиној Вари). На Битви: код моста Богатинског (код старе воденице); на насипу код Глушаца; на узвећком насипу и негде око раздвоја Бабиња од Битве. На Јерезу: на мостовима код Дуваништа, Петловаче, код Белотића, Штитара и негде близу Шапца (око Табановића).

Редовно бележење вршило би се поглавито на водомерима дринским и савским. На осталима бележило би се стање воде, док је најниже — или редовно — тек по кад кад, а кад удари мочарно време или кад стане долазити Дрина и Сава, онда би се бележило сваког дана стање воде у унутарњим мачванским рекама и барама, да се види, колику храну добија њихов слив од кишњег талога, и да ли и колико добија подземним доливом из нарасле Саве и Дрине. Том би се приликом бележиле и промене висине воде у бунарима.

На Дрини и на Сави могли би се на згодним местима нивелисати и обележити попречни профили целе поплавне долине њихове, да се од времена на време мери брзина.

појединих слојева и тиме да се определи количина протичуће воде код разног стања (висине) воде. Оваква мерења имају се поглавито брижљиво вршити, кад је вода највећа.

У доцнијим годинама, кад се доврше главнији радови хидротехнички противу поплаве, могао би се надзор Дрине од Ковиљаче до Раче или до Равња поверити једном инжињеру, а другом надзор Саве од Раче (или од Равња) до Ушћа. Тада би места млађих инжињера заменили инжињери културни, који би по већ прикупљеним податцима вршили свој део рада. Раније извршени снимци земљишта и нивилација и њима би користила и не би много дангубили, да ово сами поново врше.

На оним местима, где су водомери постављени и још на 2—3 места у Мачви (у Богатићу, Слепчевићу или Змијињаку) ваљало би установити метеоролошке станице за прибирање података о промени топлоте, о појавама природним и о количини талога (кишњице), ради упоређење ових појава са поплавама, као и за упоређење са подобним метеоролошким податцима са осталим крајевима Србије и са осталим крајевима наше земље у опште.

Шта ваља чинити за време поплаве?

Као у многим тешким приликама, тако је и за време поплаве наш народ остављен себи самоме, да се помаже и довија како зна, те да се невоље ослободи или бар од изненадне штете уклони и сачува. Покушавано је у Моравју и неко је време доста брижљиво вршено, да узводне полицијске власти и команде покретних мостова депешом извештавају низводне власти, да вода нагло долази, нека се и народ спрема, да га несрећа не снађе. У томе до-

бијају житељи низводних крајева прилике, да благовремено уклоне из поплавног појаса све, што се спасти може, те тиме се и штета знатно смањи. Сада се опет и у самом Морављу обраћа мања пажња оваким извештајима, а у домашају других река у Подрињу, у тимочкој Крајини, у Колубари и т. д никако или бар врло се ретко и примењује овакова достава. Није дакле чудо, што је имање житеља око већих река знатној опасности изложено и свакогодишње поплаве прождиру знатне суме. Те би се штете могле уредним и благовременим извештајима знатно смањити. Ваља то само законом или бар административним путем ставити некоме у дужност, ко се има и о томе старати и подвргнути га одговорности и казни за случај закашњења или не извршења те дужности. Готово без икаковог трошка, само са мало већом строгошћу, постигла би се знатна услуга целој земљи и појединцима.

Са таковим извештајима стоји у тесној вези и сам надзор за време поплаве. Није довољно, ма како и ма преко кога доставити народу, да опасност прети. Ваља сами органи државни да свом озбиљношћу то саопште и да настоје, да се што савесније обнародује.

За време саме поплаве и пре ње ваља како техничко тако и административно особље да врши строги надзор над свима подигнутим грађевинама крај воде, које служе за обезбеду од поплаве. Ваља се на лицу места уверити, да ли су још сви насипи неповређени и у добром стању, Да ли су отвори на пропустима затворени, да рибари не прокопавају насипе ради пуштања воде у баре. Ако се какова неисправност нађе, ваља је што пре исправити и утврдити.

Са наступањем саме опасности настаје све озбиљнији и непрекидан надзор. У колико поводањ расте и опасност већма прети, ваља и енергију за обезбеду све већма раз-

вијати. Надзорни инжињери имају сваки за се извесни одсек да обилазе и надгледају. Где се потреба указује, ваља са околним житељима, који им наизменце на услузи стоје, ослабљени или пролокани насип поправити или ако се увиђа, да се штета уклонити не може, ваља оценити на ком месту ваља одушку отворити, те да штета остане опет што могуће мања. Под надзором инжињера одреди се и ширина отвора као и начин обезбеде, да се не шири даље но што је нужно. Затворање и отварање капија на пропустима (бранама) врши се такођер по оцени и по упутку инжињера.

Ако нема довољан број инжињера на расположењу, ваља их при предстојећој поплави из других крајева Србије набавити.

Само у том случају, кад се за све време докле траје навала воде, води брижљив надзор свију грађевина око воде, може се штета и опасност са свим отклонити и предупредити или бар на најмању меру смањите, те да штета не буде општа и пространа.

Који су нови закони и прописи потребни за олакшицу извршења обезбеде противу поплаве за вештачко наводњавање?

И сада, код постојећих закона, може се већи део потребних радова вршити, једно с тога, што грађански закон у неколико напомиње олакшице, којима се може вршилац послужити, а друго опет за то, што је поплава општа невоља Мачве и Мачвани сви из реда пристају драговољно, да припомогну извршењу благодетних грађевина, које ће опет поглавито њима користи доносити.

Употреба народне снаге (кулука) за извршење оштекорисних грађевина (путова, мостова, насипа противу поплаве, прокопа за одлив воде, засађивање шуме и т. д.) могуће је и врши се на основу постојећих закона, а у новије доба олакшано је, да може народ ако хоће кулук да замени прирезом, па да грађење путова повери неком предузимачу. Тако је исто дозвољено, за подобне радове експроприрање општинских и приватних земаља, само је штета, што се у том случају не даје бар колика толика накнада, било у новцу или у земљи. Путеви и друге разне грађевине корисне су за све, па за то није право, да се и терет не дели сразмерно на све, него често један жртвује своју последњу њиву, да се множини помогне, од којих многи можда за ту установу ни педаљ земље не жртвује. За то ваља закон у овоме допунити, како правичност захтева.

Закон тај за подобне експропријације олакшава само узимање земаља, кад је рецимо пут или насип противу поплаве проглашен као опште користан, дакле као окружни или срески пут. Ну не чини подобне олакшице, где је грађевина потреба само једне или неколицине општина. Њих већ ставља у положај као поједина, приватна лица, и приморава их на откуп земаља по погодби. Ово законско наређење узрок је, што н. пр. многи полоји око Богатића нису оцеђени. Прокоп за одвод њихове воде ишао би до некле и кроз атар глушачки или бановљански, а тима се не допада, да туђој општини дозволе спровод воде, јер не служи и њиховој потреби. Ту исту сметњу имали су и Узвећани и Метковљани са Причиновљанима; и друга села наилазе на исте сметње.

На сваки начин ваља законодавац и овде олакшице да чини, и само нека одвоји чисто спекулативна предузећа — па ма она и општинска била — од правих потреба, те да само последњима олакшицу чини, а прве

да уврсти као чисто приватна предузећа, за које се не може олакшица чинити. Кад би н. пр. нека општина хтела да наврати воду у цељи, да подигне себи воденицу или рибњак, сматрали би као предузеће спекулативно и лично. Ако хоће пак да спроведе водени пут (прокоп), или да оцеди бару, која не покрива само велике површине земаља него кужи још и ваздух; где хоће да удесе наводњење земаља не једне баште, него целе општине, ту би ваљало на сваки начин чинити све могуће олакшице, као год и тамо, где општина гради општинске путове у свом атару или до суседних села, јер су то све опште корисне установе.

ИЗВЕШТАЈ

одбору за науке историјске и државне српског ученог друштва о рукописима, што је друштву на оцену поднео преко г. Витковића Др. Ђорђе Мушицки.

Прегледао сам и прочитао рукописе, што ми их је поверио одбор за науке историјске и државне српскога ученог друштва, и подносим овим свој извештај одбору о тим рукописима.

Сви рукописи, што ми их је г. Витковић предао, били су завијени у два засебна пакетића. У једном су разна приватна писма; и за ова г. Витковић вели, да их г. Мушицки са још две књиге поклања српскоме ученом друштву. У другом пакетићу налазе се писмени састави, даље преписи неких докумената, који се тичу наше новије историје; а и нека писма, која такође имају везе с догађајима у Србији од 1842 и 1844. год. По чем међу појединим рукописима нема никакве унутрашње свезе; то ћу и ја у извештају о њима говорити оним редом, како су сложени.

I.

Најпре ћу говорити о писмима. Ово су све већином оригинална писма писана владици Мушицком. Има само два оригинална писма, што је Мушицки писао проти Емануилу Прици; копије од два писма, што је Мушицки писао

Копитару; и концепат писма, што је Мушицки писао некоме великом господину у Русији.

Међу писмима оригиналним, што их је Мушицки од разних лица примио, налазе се: писма од Терлајића, од Павла Шафарика, од Вука Караџића, од Копитара. од Гершића, од Михаила Витковића, и од Беницког.

а) Писма Терлајићева.

Овях писама има на број девет. Осам писана су Мушицкоме, а девето некоме проти, и са свим је приватно. Сва су писма писана у Русији, и то у Петрограду, где се Терлајић бивљаше као професор историје. Прво је писано 7. Јуна 1804. Мушицки је онда био протођакон; последње писано је 15 Јула 1810, кад је Мушицки био тек архиђакон. — Писма су ова писана језиком словенским; рукопис је читак, у неким писмима може се рећи леп. Из истих писама увиђа се велика и жарка љубав Терлајићева према своме народу. У писму своме од 1. Априла 1805 жалећи се, што му пријатељи не пишу узвикује „О сладчајши роде! Никто на знајет всеја цјени својего отечествија кромје живушчагов дали од него долгоје времја“. Он оде у Русију — у Петроград, за професора опште историје „à l' Institut Impérial pédagogique“, као што сам назначава адресу своју у првоме писму; — али ма колико да беше одличан за њега тај положај, и ма да је он као професор био добро награђен; туговао је ипак за српством, и теретно му беше бављење у Русији. У свакоме писму разбира он за народне ствари, за књижевност, за поједине људе, и догађаје и т. д. Занимљиво је увидети из писма, да је у 1804. писмо из Карловаца у Петроград путовало више од месец дана (од 29. Фебруара до 4. Априла).

Из првог писма Терлајићевог, писаног 7. Јуна 1804 год. увиђа се, како су ондашњи наши књижевници жалили, што је Терлајић отишао у Русију, што су држали, да се у томе одласку налази губитак за нашу књижевност. И можда су имали и право. Јер из тог истог писма увиђамо, да је он у времену одласка свог у Русију, имао написану Граматику до глагола; и драму под насловом „Всеблаг, или ретки супруг“ у пет чинова. Ти рукописи остали су у кући „јего превосходителства г. Балога». Терлајић је желео, да му се та драма пошље давши слободу својим пријатељима, да је препишу и употребе. Где ли се ти рукописи налазе? — Из писма од 23. Дек. 1804. видимо, да је Мушицки обећао описати Терлајићу „дјела наших Сербов“ т. ј. устанак српски; али као што према другима тако ни према Терлајићу Мушицки није одржао своју реч; ма да му овај пише, да му је као професору историје нужно, да те догађаје знаде. Ну он није историк, што тражи обавештења о српском устанку, но Србин, жарки родољуб, који се о свему интересује што се тиче српскога народа. — У писму од 25 Марта 1805. пише Терлајић, да је не давно дошао тамо Тургењев (Александар Ивановић), који је био у Карловцима, па „превосхваљаја устројеније ваших училишча, и твоје настављеније в славјанском јазицје“, Терлајић је молио Мушицког, да му пошље тачан извештај о устројству, желећи да о томе нешто напише у ком руском повременом спису. — Из писма од 12 Дек. 1807 увиђа се, да је Мушицки питао Терлајића, да ли допушта, да се нешто од његових рукописних дела печата? Рукописи ти налажаху се тад у Терлајића, који овлашћује Мушицког, да уради што за добро нађе; примећавајући, да би „Сеоске разговоре» требало довршити по његовој мисли. За „Первоје настављеније в Енциклопедији права“

Терлајић мисли, да не може бити за Србе важно, а тако исто и његово „Мњеније о способје преподават всемирнују историју“, па за то оба та састава да треба оставити до његово'а повратка међу Србе.

Пријатно је човеку да чита ова писма, из којих се види велика љубав према народним стварма, које су загревале ондашњу генерацију.

б) Писма Павла Шафарика.

Писама Шафарикових има на број осам. Седам писана су пок. Владици Мушицкоме; осмо је писано по свој прилици г. Др. Ђорђу Мушицком. Првих седам писана су у Новоме Саду у времену од 14 Октобра 1819 до 16 Марта 1826. Осмо је писано у Прагу 10. Дек. 1837. Писма ова писана су немачким језиком; и у свакоме од њих говор је о књижевности у једном или у другом погледу. Тако у писму од 14 Окт. 1819 моли, измеђ осталог, Шафарик Мушицког, да му пошље збирку својих ода, те да их употреби за декламовање; јер је Шафарик тада био професор у новосадској Гимназији. Шафарик у том писму измеђ осталог каже: „Дакле опет ступисте на стару стазу славе! Тако се скрива неко време испод стене бистар и жуборећи извор, да се после тим бистрији појави.“ Из писма од 7 Јуна 1823 дознаје се, да је руски цар Александар I, враћајући се из Вероне у Русију свратио у Пилзен; и ту је у ауденцији примио неког професора чешког језика и чешке књижевности, питао га о стању чешке књижевности, и обдарио је професора брилијантским прстеном. — У писму од 16. Јуна 1826 захваљује Шафарик Мушицкоме, што му је послао 41. предбројника на његово дело, које је баш тада излазило. Трошкови око печатања износили су суму од 1800 фоирината

бечке валуте. Шафарику су били потребни новци, да те трошкове исплати, јер — као што пише — печатња неће да изда печатано дело, док јој се и последња пара не плати. Писмо ово Шафариково показује, с каквим су се тешкоћама борили и књижевници као што беше Шафарик, и то при штампању дела, као што је «Geschichte der Slavischen Litteratur.“! Најзначајније је за нашу књижевност писмо Шафариково од 10 Дек. 1837. У том писму Шафарик исказује своје мисли о томе: како треба да се напечатају појетски саставе пок. Мушицког? Шафарик одобрава, да се печатају у хронолошком реду, али је одсудно противан, да ортографија буде измешана, но препоручује, да буде једна иста. „Die Mahnen des Verewigten würden Ihnen zürnen für diese Harlekinade (разнолику ортографију). Nein, lassen Sie den Geist des Verewigten in einem einfachen, ganzen, aus demselben Stoffe und von derselben Hand gefertigten Gewand, seiner würdig, erscheinen; nicht in einem bunten Lumpenkleid. Kurz, Sie müssen bei den Gedichten eine und dieselbe Orthographie von der ersten bis zur letzten Zeile consequent durchführen, wenn Sie nicht eine todte Geburt zur Welt bringen, wenn Sie nicht Ihre Leser vom wirklichen Lesen und Genuss der Werke verscheuchen, und für immer fern halten wollen(¹) Шафарик саветује даље,

---

(¹) Сенка покојникова срдила би се на вас због овог пајацлука. Не, дух покојников нека се заодене одећом простом, читавом од једне материје и од истих руку израђеном; а не шареним прњама У кратко: ви треба да проведете доследно једну исту ортографију од првог до последњег ретка; ако не желите, да донесете на свет мртво дете; ако нећете, да читаоце од правог читања заплашите, и за свагда удаљите.“

да у случају, ако се жели, да се покаже, да се и велики дух Мушицкога борио са писменима, то да се на крају књиге напечата нешто из прозаичких састава и писама Мушицког; „Nur die Erzeugnisse des grössten serbischen Dichtertalents, — наставља Шафарик — seine unverwelklichen Poesien, sollen Sie dazu nicht missbrauchen“(1). Говорећи о мишљењу, које је онда међу Србима владало, као да је питање о ортографији за цео народ српски ствар врло важна, Шафарик ово каже: „Мене обузме свагда бол и љутина, кад год погледам на књижевно стање у Срба. Народ је добар; али народ је дете; он жели и чезне пре свега за моралном, хришћанском, разумном образованошћу. А шта му раде вође његове и учитељи? Његове вође и његови учитељи, — међ овима на првом месту књижевници — са врло малим изузетком, или су полуобразовани и полуучени лудаци, старкеље, и педанти; или слаба оруђа у рукама лукавих, или у рукама софиста: они ево кроз пуних педесет година желе распрама о ортографији и граматици свој народ да образују и да га усреће.“

Mutatis mutandis не може ли се с пуним правом и на наше време применити прекор ученога Шафарика? Онда су биле ортографско-граматичне, а данас су социјално-политичке распре, које по моме мишљењу много сметају нашем напретку и развитку.

Ма да сам у доста пространом изводу саопштио садржину Шафарикових писама, ипак мислим, да би од користи

(1). Само не треба на то да употребите производе највећег српског песничког дара, и његову неувелу појезију.“

било, да се та писма печатају, а особито да се печата ово последње писмо, у ком је реч о прештампавању дела Мушицког.

в) Копије од два писма Мушицкога, писана Копитару.

Оба ова писана су језиком немачким. Прво је писано 16. Октобра 1811. у манастиру Раковцу; а друго је писано 10. Марта 1816. у манастиру Шишатовцу. Повод је овим писмима сам Копитар, који се, као што ће се видети на другом месту, обратио био митрополиту Стратимировићу с молбом, да га упути на неког Србина, који би му могао давати извештаје и обавештења о српској књижевности. Стратимировић је на тај посао одредио Мушицког, који у своме писму од 16. Окт. сам вели, да му је препоручено да буде Копитару захтевани дописник.

И заиста писмо од 16. Октобра 1811 више личи по својој садржини на извештај литерарни, но на приватно писмо; и за то је баш ово писмо врло значајно за историју ондашњег стања наше књижевности, која се тада налажаше у првоме почетку своме.

Мушицки у томе писму јавља Копитару измеђ осталог, да му посредством митрополитовог секретара, Веницког, шаље неке књижевне производе. Ево тих производа: 1. Избране басне из дела Доситејевог; 2. Три еклоге; 3. Осам ода, и међ овима две у рукопису; 4. Рукописни предлог своје збирке за српску књижевност; 5. Преглед српске књижевности (јамачно опет у рукопису). И ово су све саставиМушицкога. Осим тога послао је Мушицки Копитару: 1. Песму „О избављенији Сербији", од Обрадовића; 2. На смрт Рајића, од Стојковића; 3. Цвјет на гробу Рајића 4. Рјеч на смерт графици од Бранковић, оба састава од Хранислава; 5. Славопјеније

Александре Павловне, од Терлајића; 6. Плутарх, од Ивановића; и 7. Палмово листвије, од Живковића.

Мушицки јавља Копитару, да је своје „изабране басне" извадио из Доситијевог дела последње године свога правничког курса у Пешти. Он је у Августу 1806, кад се Доситије бавио у Карловцима, показао му тај извод, који се Доситију допао. За еклоге вели Мушицки, да су једине, што их тада имађаше српска књижевност. За тим говори Мушицки о својим одама спомињући, да су извесне оде написане по хорацијевом метру; и да се тиме одликују од свију песничких производа српске књижевности. Пошто је Мушицки о прозодији по готово читаву расправу написао, прелази да говори о мотивима своје оде посвећене „Сјени Доситија Обрадовића." „На гробу његовом, колико ми је познато, нема надгробна камена, а тело његово лежи с лева од врата београдске цркве — старе јер десно лежи тело неког јунака. Али моја патриотска фантазија представила је, као да је тај надгробни камен већ подигнут једно за то, да пред целим народом покаже онај прости натпис, за који је Доситије желео, да му га неко од његових сународника на гробној плочи изреже, и којег натписа другу половину „„он је свој род љубио"" данас би сваки добри син народа и без напомене песникове са благодарном руком написао на доситијевом споменику, — а друго за то, не би ли неког патриоту побудио, да подигне овај споменик, на ком би путник горњи натпис читао" Мушицки прича даље, да је он за иста у својој намери у неколико и успео; јер чим је своју оду прочитао грађанину карловачкоме, сликару Стевану Гавриловићу, који је један од највећих доситијевих поштовалаца, он је изјавио, да

ће о свом трошку оду печатати, и обећавао је поднети трошак, да се оствари Мушицког план о подизању споменика. То је писао Мушицки 1811. године. Пуних 70 година прошло је од то доба; али Доситије ни до данас не доби споменика! За иста, ми не умемо да поштујемо ни наше одличне људе за њихова живота; ни спомен њихов после смрти; — јер у противном случају не би и данас још не испуњене биле онако скромна жеља, као Доситијева, да се сахрани код Хајдучке чесме у Кошутњаку; и као Бранкова, да вечни санак борави у црној земљици на Стражилову, јер ће му та земљица бити лака. — Но пређимо на даљу садржину писма. Мушицки пише: „Моје мисли хоће још да се позабаве с натписом. Велика беше Доситијева љубав према својим сународницима; она је у њему порасла до ентузијазма. Он је оставио у Трсту своје пријатеље, и напустио талијанску угодност живота, што ју је имао; и похитао је у Београд. Пре но што је прешао и видео несрећну, али лепу Србију, — матер јунака — спевао је у своме одушевљењу у њену хвалу лепу песму пуну младалачке фантазије и снаге.“ Мушицки наводи, да та песма до тада још не беше печатана, да су је само њих неколицина познавали, а Мушицки је добио ту песму, написану руком Доситијевом на празном листу једне лепе књиге, коју је Мушицком дао, као залогу пријатељства и у спомен на 28 Мај 1807. по ст. к. кад су се по шуми крушедолској шетали, и ту песму узајмице читали. Мушицки шиље — Копитару копију те песме; а ја налазим, да заслужује, да је овде испишем за случај, ако се не би цело писмо Мушицког печатало. Ево те песме:

„О може ли ко на свету, као ја знати;
Како је лепа наша Сербија мати.
Свак би жив зажелго у Сербију доћи,
Нити би кад помислио опет натраг поћи.

Онде би свак рад био за дуго живити.
Да се оном красотом може надивити.
  Моје перце залуду сав свој труд полаже,
  Нит ми краснорјечије у том што помаже;
Какова је Србија, ко знати жели,
Кад ју види, чути ће, што му срце вели.
  Чудиће се како му од радости скаче,
  Какве ли га сладости онамо одвлаче!
О вовјеки моје миле гусле јаворове
Ево ја сад моје пасем овце и волове;
  За то ја вас нећу више о клин обешати,
  Нити ће вас паучина од сад покривати.
На полицу ни на греду нећу вас метати,
Нити ћу вас спред очију и када сметати.
  Лепе ћете ви пастирке примамљиват на се,
  Да и оне чути даду с вама своје гласе.
На похвалу и на славу српски витезова,
На забаву и весеље сви стари кметова,
  И на сладост и на радост млади девојака,
  С којим' ћу ја пјевати од јутра до мрака."

Нека буде овде примећено, да се у препису овом нисам послужио правописом, како је песма написана.

Из овог писма Мушицког даље још и то увиђамо, да је неке његове оде превео у прози на немачки језик Глиша Гершић, професор у карловачкој гимназији, и директор школа у округу сремско-славонско-хрватском; а по том преводу да их је у стихове ставио Андрија Халицки, професор немачког језика и немачке књижевнвсти на пештанском универзитету. У таквом преводу мора да су оде Мушицког биле и печатане, јер Мушицки у писму спомиње. да су на тај начин његове оде постале познате Немцима.

Извод из овог писма постао је и сувише дуг; за то прекидам даљи говор с тим, да сам мишљења, да се ово писмо Мушицког напечата.

Друго писмо Мушицког Копитару писано је $^{10}/_{22}$ Марта 1816 из Шишатовца. И у овоме писму има ствари, које су важне за познавање ондашњих наших књижевничких односа. У почетку писма извињава се Мушицки, што тако дуго није писао Копитару. Неред, који је нашао у манастиру, у који дође, беше узрок његовоме ћутању, јер му зададе посла врло много. Економске бриге беху узрок летаргији, у коју западе његова литерарна радња. „Ја ћутах, болело ме је с дана у дан све више и више, што не могу да задовољим свога пријатеља, најбољег пријатеља српске књижевности, чије хердерево перо чини чуда. Ваши прекори били су ми врло повољни, ваша питања важна, ваша саопштавања занимљива, ваше пријатељство беше за мене почаст. Ништа прекорног не налажах у вашим пријатељским и племенитим дописима. — Не сумњичите на мене пријатељу, не поплашите се од мене по оном хорацијевом „hic niger est, hunc tu caveto“; ([1]) ја сам црн само по мантији. Ћутање моје причињавало је мени више бола, но вама. Истом се сада опорављам.... Tanto molis erat sacrum secernere chaos“. „Толико је муке требало, да се рашчисти светињачки хаос.“ После овог увода Мушицки говори, шта је све радио и претрпео за то време, што је ћутао. На измаку 1811 год. угледаше света његове оде „Сјени Доситија Обрадовића“ и „Витковићу“. Кад је Мушицки те оде Стратимировићу, или као што Мушицки каже „моме мецени

([1]) «Овај је црн, чувај га се».

с дршћућом руком показао, и кад их је он прочитао," забранио му је (8. Јануара 1812) да версе пише, јер Стратимировић није их нашао за достојне, да им пева песме његов протосингел. При тим речима — вели Мушицки — он — Стратимировић — викао је и беснио. Мушицки за тим паде у немилост; и претрпе разна кињења.

У Мају 1812 поче Мушицки да предаје грчки језик богословима, својим слушаоцима. Но остале колеге толико су биле томе противне, да подговоре ђаке, да не долазе на часове. Мушицки се жаљаше митрополиту, али узалуд, а он кад то види, напусти предавање.

Те исте године Мушицки је о школском распусту походио манастире: Ораховицу, Лепа Вина, Пакру, Војловицу, Месић, Златицу, Сенђурађ, Бездин и Ходош; свуда је побележио старе српске књиге, и добио је на поклон по неке дупликате. Вративши се с пута морао је да даде изјаву, коју је требало Цару показати, да ли пристаје, да буде катихета у српској препарандији (приуготовничкој школи за учитеље) у Св. Андреји. Стратимировић је био зло расположен према тој школи; он је био противник Несторовићу, главном школском надзорнику, и препарандија у Св. Андреји подигнута је по предлогу Несторовићевом, који се стараше, да се што боље унапреде српске основне школе. Мушицки ма да се није примио понуђеног му места; опет је поново пао у немилост, јер је Стратимировић сумњао, да је он у договору и споразуму с Несторовићем. Мушицки вели „Свештенство, и велики део народа сумњичили су на ове нове установе као на средства да се олакша унија". Нека је овде напоменуто, да је после за катихету у тој препарандији наименован свештеник сомборски Павле Атанацковић, који доцније закалуђеривши се, оставио је у народу леп спомен као новосадски владика Платон.

Да би оправдао Мушицки свој навод, — слабост здравља — за што се не прима катихетства, мораде да иде у „пустињу“ т. ј. у манастир (Шишатовац). Њему је тешко било раставити се од богате и одабране библиотеке, и од свакидањег књижевничког саобраћаја. Кињење, јед, зловоља беху му пратиоци. 21. Нов. 1812 дође у манастир, који нађе у страховито запуштеном стању. Зграда, 40 хвати дуга, беше по готову без крова изложена киши, па ипак завист, пакост, и клевета подизаху свој глас, да ће јадни манастир пропасти под управом белетристе. Но Мушицки је посрамио своје противнике; и он то с радошћу јавља Копитару.

Стратимировић се одмах у почетку показао као неки противник Мушицког. Већ 1805. 4. Дек. забранио му је писати стихове, па и читати их, јер ће га истерати из двора. У 1809. 28. Фебр. кад му је Мушицки поднео две српским језиком написане оде; једну генералу Дуки, и другу самом Стратимировићу, кад је добио орден, Стратимировић је с презрењем бацио оде, и забранио му је, да их печата само за то, што су писане српским а не славенским језиком. „Други треба, рече он, да пишу простим српским језиком, а ја треба да пишем славенским. Risum teneatis amici. Комплиментом, који можда хтеде мени да учини, показао је мало поштовања своме матерњем језику.“ Заиста, читајући све ово, не можемо а да не зажалимо на зле прилике, у којима је живео. Тим злим приликама треба да припишемо, што нам од Мушицког није остало више драгоценог књижевног блага.

Писмо ово није довршено. Последње су му речи ово: „Сад нешто важније. Наш Вук fruitur docto otio“. Почем су ове копије преписане руком, као што ја мислим, г. Др. Ђорђа Мушицког; добро би било, кад

би се могло сазнати: да ли се налазе у њега сами оригинални концепти од тих писама; те да се ове копије с оригиналима упореде, и печатају. Но ако се и не нађу оригинали, ипак ова писма треба да се напечатају. Но почем су писма написана немачки, то треба да се размисли, да ли да се напечатају у српском преводу, или онако, како су написана.

г) Писма Вука Караџића писана Мушицком.

Ових писама има на број 29. Прво је писано у Бечу на Митров дан 1817; а последње такође у Бечу 28 Фебруара 1833; и тако ова писма обухватају време од шеснаест година с примедбом, да између појединих писама често има подужи прекид у времену. Тако између прво" писма и другог писма протекло је по готову две пуне године (од Митрова дне 1817 до 10. Окт. 1819), а између седмог и осмог протекло је три и по године (од 27 Окт. 1821 до 24 Марта 1825). Највише писама има из године 1828. и то на број 9. Из године 1827. има 4; из године 1826. 3; а из осталих година има по два или само по једно писмо. Судећи по садржини може се узети за извесно, да је Вук и пре 1817. писао Мушицкоме; и штета је, што су та писма изгубљена. Једно је писмо без датума; и ма да има од њега пет листова, опет за то фали му у среди бар један лист; који биће да је хотимице упропашћен, да не би како дошао у ненадлежне руке. Писма су једно на друго добро сачувана осим понеких, којима су крајеви искрзани; али се главна садржина и из тих писама може да прочита.

Писма Вукова значајна су не само по лицу, које их је писало, и коме су писана; но и по садржини њиховој занимљива су, а ја држим да су баш и важна за историју

наше народне образованости онога времена. Из овях писама сазнају се гдекоје појединости о ондашњим књижевним радовима, које из других извора једва да се могу сазнати. Уз то та писма осветљавају животописе и Вука и Мушицког, који и пошто је метнуо на своју главу царском милошћу добивену епископску митру, није престао бити предмет мрзости и гоњења за неке, при свем томе, што га је народ до обожавања поштовао. Писма ова дају нам лепу слику тесних пријатељских односаја, што су постојали међу та два наша књижевничка великана, измеђ Вука и Мушицког; који ма да су тако различни били по својој образованости, умели су да се узајамно познаду и поштују. Данашња генерација као да не зна за такво пријатељство! Мушицки је био човек опрезан, у неку руку оклевало, и Вук га због тога жестоко укорава; не би ли ма за инат јаче прионуо за књижевнички рад. Кад се сетимо шта је Мушицки пропатио, морамо га бар у неколико извинити; али међу тим остаје истина, да би он у нашој књижевности оставио био још много сјајније име поред своје велике учености, поред својих огромних и разноликих знања, и поред тога, што је и дању и ноћу радио; да није толико оклевао; и можда, да је био смелијег, одважнијег карактера. И Вукова и Гершићева писма (о њима ће бити говор ниже) показују, да Мушицки није имао доста ни одважности, ни самосталности. Живео је међу људма, који га нису, или што је горе, који су га зло разумели. Наилазио је на тегобе у свима својим предузећима; и тешкоће које би други са по муке савлађивао, њему су горчиле живот. Према таквим приликама њему су били потребни пријатељски савети, и пријатељи, и он их је имао у Вуку и Гершићу.

Ди би се видило, од коликог су значења писма Вукова, ја ћу нека да покажем у изводу.

У писму писаноме на Митров дан 1817 Вук назива

Мушицког „Пречеснѣйшій Господине, мени любезнѣйшій и высокопочитаемый.“ Захваљује му на „оди Магарашевићевој“, за коју Вук вели, да је између „найлѣпши“ Мушицкових ода ([1]) Том приликом Вук овако говори Мушицком: «Како бы было, да вы садъ томъ приликомъ печатате уедно све ваше одбраніе оде (т. е. кое вамъ не могу шкодити)? Я мислимъ, да бы то было за васъ врло добро: нека виде пріятельи (на свою радость) и непріятельи (на жалость и печаль) да выніесте ошть умрли, ни пропали, и да поредъ лугића ни есте лиру заборавили, и род любити престали. — Гласъ народолюбца, и ода Телемаху и на Соч.(иненија) Державина, и ост. сила бы вамъ чести и код овы садашньи ципора и ([2]) преосвященны учинило.“ Вук даље саветује Мушицком, да би при печатању требало да поправи језик, и колико је могуће очисти од славено-сербскаго езыка „да бы Србскимъ Стихотворцима (садашньимъ и потоньимъ) служіо за примѣръ и вашъ езыкъ, као мисли (духъ и срце)“.

Као што се из овог Вуковог писма види, Вук се у њему служи старим правописом. У писму Вуковом из Беча од 6. Октобра 1819. видимо већ јоту. Из истог писма увиђа се, да нису престале Мушицког патње, које су отпочеле још кад је послат у Шишатовац; јер Вук вели, разумио сам на моју жалост и несрећу нашега рода, да се ваше стање није поправило, него још да се позлиједило“. Вук храбри Мушицкога, „ваши зло-

([1]) Значајно је у овој оди, што Мушицки вели за Цара Франца, и Цареву Матер Каролину, да «већ пјесме наше, драги Георгије, Франц и Каролина читају.»

([2]) Једна реч не може да се прочита, јер је писмо издерано.

твори ништа вам не могу учинити без своје штете, и без ваше части. Највећа каштига, коју би вам могли дати, служила би вама на чест, а њима на безчестије. Ви само треба да будете немарни, и да чувате своје здравље, а прије, или послије, ми ћемо запјевати „Нам бызьм олсун.“ (¹)

У писму од 23. Нов. 1819 говори Вук о Добровском, и овако га описује: „Виђео сам Добровскога, и читав смо се један дан разговарали и инатили! То је најлепше, што ја у њему нијесам виђео погурена, буцмаста, и трбушаста вратра, него сува, висока, и здрава старца, какови само по Ерцеговини старци од 66 година могу бити. Бре знате, да би још могао у Шумадији кладе прескакати, па још с барјаком у десници руци.“ Вук је желео, да Мушицки одом поздрави Добровскога, али да се чува „русизма“.

У ово од прилике време писао је Вук Мушицком једно дугачко писмо, које нема датума, али и по садржини његовој може се судити, да је писано на измаку 1819 или у 1820. години. Мушицки је у манастиру Шишатовцу направио разне дугове због зидања и због разних оправака манастирских; и с тога је имао многе неприлике. Најпосле би одређена комисија, да ту ствар извиди. У комисији је био владика Путник, и земунски прота Ивановић. Обојица су Мушицког пријатељи. С тога и пише Вук Мушицком; „Не бојте се, не плашите се, кад највише грми, најмање кише пада. Путник је једно добар и паметан човек, и друго ваш пријатељ, а тако мислим и за проту Земунскога,

---

(¹) Значи од прилике „Нека буде наша слава.“

а трећи био који му драго, ви дуга на своја плећа не узимљите више ни крајцаре.... Намастиру се лакше одужити, него ли вама.... А вама је то једини начин, да се примите књижества, па ћете онда и образ освјетлати, и непријатеље посрамити, и новаца добити. Дајте словенску Граматику, дајте српску литературу, дајте ваша стихотворенија; па ето онда свега. Онда ће вам и мало и велико по народу српскоме пјевати „Нам бызьм олсун“. А сада је баш за вас вријеме, да изиђете на позориште српскога књижества, да ову епоху утврдимо, и темељ књижеству да поставимо, већ је вријеме, а видите да нема никога, него све којекакви ђаци и ципори, видите ли како ваш пријатељ Витковић жељу своју пише; да онаквоме списатељу треба фиргаз, докле гођ не научи склањати имена, и спрезати глаголе, и по српскоме синтаксису састављати разговоре.“ Вук у том писму наговешћује, да ће послати Мушицком „зубату и сердиту рецензију на глас народољупца“, која је песма угледала света у 1819. г. бр. 44 тадашњих српских новина, које су у Бечу излазиле. Ту је рецензију Вук и послао мало доцније Мушицком. Вредно је чути, шта Вук пише о ондашњој читалачкој публици српској. „То је ваша једина и највећа погрјешка, што ви једнако сањате о некаквим читатељима благоображеним, о некаквом публикуму, о некаквој благоображеној части нашега народа, о некаквом вкусу, и — (већ не смијем више, зашто сам се расрдио), а не видите да су то све пуки ципори. Данас у цијеломе нашем народу може бити да би се тешко нашла три човека, који

су кадри о оваквим стварма управо судити, као што треба, него најпре питају, ко је написао, и шта вели о њему тај и тај, па онда по томе суде. Ми смо Платони и Аристотели у данашњему народу нашему, ми треба све ципоре ове да презремо, и да пишемо за благодарно потомство, које ће бити чисто од садашњи будалаштина наше благоображене простоте; које неће питати, ђе се ко родио, и како је ишао, и како се носио, него ће гледати оно, шта му је оставио, и по ономе ће судити о нашим умовима, и о срцима.“ Штета, што се писмо ту прекида; фали му у средини један или два листа. Овакав говор могао би био одважнијега човека но што беше Мушицки, покренути да одсудно пође новим правцем писања; али Мушицки, гоњен због тога већ, што је и онолико српски писао, колико је писао, не смеде да се одсудније држи савета Вукових. У овом писму саветује Вук Мушицког, да дође у Беч, јер би за њега то „било особито нужно и полезно;“ „а видили бисте, вели Вук и Добровскога, и Копитар то жели — а овђе за кост и за квартир не бисте ништа плаћали. Може ли бити што од тога? То би било за вас пренужно и преполезно“. У истоме писму Вук јавља Мушицком, да „Копитар већ није шкриптор, постао је custos још пролетос“; пита за своје портре, је ли још у животу? и јавља, да портре слијепца Филипа још добили нису. „Здравствујте, и добрствујте, и мужајте ся — с овим речма завршује Вук своје дугачко писмо.

Са писмом, које је Вук на 40 мученика 1820 у Бечу писао, послао је Вук Мушицком своју рецензију на оду „Гласъ Народољубца“. Вук је ту оду критиковао поглавито

што се тиче језика; и критика је непгедна, оштра. Шиљући Вук Мушицком ту рецензију каже му „Ако вам се не чини врло противна, а ви ми пишите, да је дам Давидовићу, нека се штампа; ако ли је нисте ради вићети наштампану, а ви, а) ваља да начините другу оду, и у њој отпјевате натраг то, на што се виче у рецензији, и ту оду да пошљете Давидовићу, да је штампа у новинама; б) да се у напредак ни у каквој оди вашој не нађе тога, на што се виче у рецензији. Тај је трактат Копитар саставио, и ја га ево потписујем. Вама у оваквим стварма не треба ништа опростити: једно вас ради, и ваше чести, и живота ваши ода; а друго ради напретка књижества нашега, да нам не саблажњавате наши гољуждраваца.“

Значајно је писмо, Вуково писано први дан по Митрову дне 1821. То је одговор на писмо Мушицког, који се јамачно жалио на Вука, што му овај нештедимице неке истине казује; и особито, што му је Вук рекао, да од њега и од Мушицког — неће бити никад ништа. Ево како Вук говори: „Ја сам за то казао, да од вас неће бити никад ништа, не би ли вас побудио, да што за инат учините. Нити сам ја ту мислио на ваш дуг и на сиромаштво, него на ваше оклијевање. И за то вам као пријатељ опет кажем, да је (за онога, који вас управо познаје) слаба надежда, да ћете ви икад каку књигу написати и издати! Колико има година, како ви радите „од јутра до мрака“, па камо, шта сте урадили и свршили? Ви све правите планове за напредак, а ништа не свршујете.“ ... „Зато сам казао, да ће ваши калуђери материјале у пећ бацити, за што видим, да и ви израдити нећете; а је

данпут се мора мријети, ма кад било; а калуђери онда за инат вама, и да не би ништа славно и полезно и за вас остало, (зашто је ваша слава њиовà срамота) да шта ће чинити, него ваше све материјале и рукописе у пећ бацити? Није већ ваља да ће и узети С. С. или архимандрит Бранковић, или Крстић, или Беочински игуман, или ваш Партеније да изради, и изда на свијет ваше чести и славе ради.?“ Како је добро познао Вук Мушицког! Заиста, да је Мушицки мање оклевао, и да је могао постати више књижевник, но што је био, он би у српској књижевности оставио још много светлије име, но што га има. У истом овом писму Вук гони Мушицког, да пусти у свет „повјест књижества нашега;“ јавља му да ће „до 4—5 неђеља бити готова“ граматика Добровскога; тражи од њега, да пошље одмах у Беч „Граматику оповску од 1648, јавља му, да је Давидовић отишао доле, ди Копитар пише славенски рјечник; а он — Вук — да пише српску историју свога (нашега, каже Вук) времена. Најпосле Вук ово пише:

„Збиља! од Несторовића је дошло Цару прошеније, да цар пресуди, или ће се школске књиге писати славенским, или српским језиком; и да допусти, да се о томе у Будиму једна скупштина учини. Молите се Богу, да цар допусти ту скупштину, па ћете на њу и ви бити позвани јамачно; и тако ћете се моћи избавити из непријатељски руку, и у Беч доћи.“ Последња три реда у дну писма избрисана су, и не могу да се прочитају. Писмо нема завршетка, ни потписа; и судећи по томе мислим, да је било веће, па да је завршетак изгубљен. Писмо је и иначе издерано, и ја сам га

малим листићима изалепљивао; те да се подерани листови не би изгубили. Из тог писма увиђа се, с коликим се тешкоћама морадоше борити српски књижевници, да српски језик постане књижевни језик српскога народа. И те тешкоће, имајући свог извора у заблуди, постојаше на оним местима, са којих, да је било среће, требало је да је књижевност наша добијала сваку помоћ. После овог писма настаје прекид у писмима за пуне три и по године; и тако долази на ред писмо од 24 Марта 1825. Тада је Мушицки био у Плашком као администратор г. Карловачке дијецезе. Вук је и пре овог писма писао Мушицком, јер спомиње своје писмо писано Мушицком из Липиске; али од Мушицког дуже време мора да није добио никаква одговора; па за то и пише: „Ја сам се све бојао, да се нијесте морали одрећи (съ клятвою) Вука и његови „солоједника", па за то нисам ћео, да вас наводим на гриje, или што би још горе било, да вам што наудим." У том писму Вук јавља Мушицком, да је видио Гета, и да му је Гете писао један пут. „Сад Нијемци, — вели Вук — уче српски на врат на нос. Мислим, да је већ наштампана читава књига (25—30 табака) српски пјесама на њемачком језику."

У писму од 12 Нојемвр. 1826. Вук јавља Мушицком о себи ово „Моја се судбина мало промијенила на боље, фала Богу: добио сам од Николе по предпоставленију А. С. Шишкова сто дуката пензије на годину; и то управо, као што стоји у указу за моје књижевне послове, који приносе „пољзу Славјанској Словесности". Да ји Бог живи обоjицу."

У писму, коме је исцепан почетак, и које нема датума, али које је по забелешци на њему писано у Јуну 1827,

Вук пише Мушицком, да му неће посветити четврту књигу народних песама, јер је мисли да посвети Гриму, за ког наводи, да је рецензирао у учених гетиншким новинама Даницу за 1825. Мушицки је Вуку слао преписе народних песама, па и овим писмом Вук иште од Мушицког неке песме. „Ја се надам, вели Вук, да ћете ви мени те пјесме одма послати, јер знам, да вам је народна слава милија него ваша.“ Из овог писма ево још и ово: „Питате ме јесам ли научио латински. Нијесам ни њемачки, јер немам кад.“

Писмом, на ком се налази забелешка, као да га је Мушицки примио 16. Јула 1827. Вук саветује Мушицког, да се прими владичанства, ма да га је цар без синода поставио. Ево шта Вук вели: „Јуче сам био с правдословом Лазом от Милетића, који између осталога рече, да ви нећете на то пристати, што вас је цар без синода наименовао владиком Карлштадским. То ме је поплашило, те вам данас опет пишем. Ја мислим, да се ви нећете дати од г. Стеве (Стратимировића) наговорити, да се тога избора, и наименованија царева одречете, као што је Коста преварио Илију Мојића те се одрекао протопопства. Ако вам г. Стева, о томе таково успише, а ви му одговорите, да то нијесте тражили (као што свијет зна) нити сте се томе надали, него вас је цар сам наименовао, и ви наименованије царево не одбацујете; и ако цар није имао право вас наименовати; то није ваш посао, него г. Стевин; и он с њим о томе нека се разговара, како им драго. Не шалите се, да се одречете, пак послије у невреме да се кајете. Ви знате, да нигда нећете постати владика, ако г. Стева с данашњим на-

ших владикама владике узизбира. А кад би царево наименованије добро било за Далмацију, нека буде за Рватску. Такова срећа не долази сваке године."

У истоме писму Вук напомиње Мушицком, да узме Шафарика за секретара, јер „може бити да би он волио бити ваш секретар, него да новосађани над њим гаће растресују." Мушицки није узео Шафарика за секретара, али ни Шафарик не могаше остати у Новоме Саду, но у 1833 г. напусти службу професорску, и пресели се у Праг, што је јамачно било на штету наше књижевности, и наше образованости.

Мушицки је наименован од Цара за владику Карлштадског у 1827. али он те године није посвећен. Узрока томе одуговлачењу не знамо, али се даје мислити, да је било због тога, што је митрополит Стратимировић правио у томе тешкоће, и што је између њега и Беча вођена о томе дужа преписка. У писму без датума, али писаном у Будиму, Вук вели: „Овде се говорило, да ће вас владичити на Сретеније (1828) но јуче сам примио (на особиту жалост моју и свију родољубиви Срба) писмо из Земуна (баш на Сретеније писано) да ће то може бити бити о ускрсу." Из других писама зна се, да Мушицког ни о васкрсу 1828 нису још завладичили; а Вук у писму од 8. Марта 1828. јавља Мушицком, да га агент Куковић из Беча поздравља, и да му поручује тајно, да се Мушицков посао задржава још због некаки наново државни сметња и денунцијација. Но све су те сметње најпосле савладане, јер у писму, које је Вук као одговор на Мушицког писмо од 26. Априла 1828. послао Мушицкоме, вели Вук: „Фала Богу, кад сте већ једном Ча. Стевин во Христѣ брат постали. Тај сам радосни глас јa онај дан разнео по свему

Будиму и по Пешти; и будите уверени, да се сви Срби неисказано радују и веселе". Вук саветује Мушицком, да из Карловца дође у Пешту, ту да служи о пештанском вашару, те да га виде сви знатнији Срби трговци, па отуд да оде у Беч, да цару благодари. У истом писму Вук напомиње Мушицком, да узме за секретара Колара, Словака, славног песника; или ако не би могао узети њега, а он му препоручује Павла Берића, књижевника српског и адвоката у Будиму. У истом писму Вук и ово пише: „Немојте ви мене сад заборавити. Знате, да сте ми обрекли дати што на годину, да вам будем литерарни агент у Бечу."

Прелазећи ћутањем преко неких писама, писаних у 1828. и 1829. г. вредно је, да напоменем неке ствари из писма Вуковог писаног у Земуну под 21. Дек. 1831. У том писму даје Вук рачуна о себи и своме раду. „Знате, вели он, да сам 1829. године отишао на позивање Господара Милоша Обреновића у Србију. По том готово двије године провео сам у Крагујевцу као член и (тобожњи) директор бивше српске законодателне комисије, а годину дана у Биограду као президент магистрата наије и вароши Биоградске; а сад сам опет српски списатељ и писатељ!" О стварима у Србији пише Вук ово: „С Турцима се још ништа више није свршило, осим што је Милош признат за насљедственога Књаза од Србије. Надежда је, да ће се зимус и границе и данак одредити. Ваља да сте чули, да су два архимандрита српска, Мелентије и Нићифор у Цариграду завладичени, и Мелентије наименоват српским Митрополитом, и височајшим Екзархом, вративши се њи двојица из Цариграда, с пређашњим Биоград-

ским митрополитом Грком Антимом, завладиче у Биограду још једнога игумана Герасима, (мислим, да вама није нужно казивати, да ни један од ове тројице не зна ништа, осим којекако читати, а писати — у правом смислу — не зна ни један). Мелентијева је столица у Биограду. Нићифорова у Ужицу, а Герасимова у Пожаревцу, (то је сад нова Епархија). Антима су нудили да буде Пожаревачки владика, но је волио преко ваше Епархије и Тријеста отићи у Грчку, него узјати с коња на магарца, бити под власти српскога Митрополита. Сад чујем, да се у Биограду, уређује консисториум."

„У Биоград је донесена типографија из Петерсбурга, и већ се штампају којекаке ситнице, као пасоши, објављенија, различни протоколи, и т. д. Грађанска су слова врло лијепа; а црквена су она нова Библејскога оништества. — Исаиловић је од лани био као професор и учитељ Господарске ђеце, а сад чујем да је постављен цензором код Типографије." — За законе, на којима је радио, каже Вук, да су готови, и од скупштине одобрени „но кад ће се наштампати, и у судове увести, то само Господар зна."

За пренумерације — као ондашњем по готову једином начину, да се српска књига печата, ево шта каже Вук у своме писму од 20. Јан. 1833. „Истина да је пренумерација (код нас) права прошња, и велика досада како списатељима, тако и скупитељима; али како немамо још праве књижевне трговине, она је опет једини начин, не само књигу издати, него је и по народу разнети: многи

човек не би нигда књиге купио, да није пренумерације."

И с овим прекидам и даље приказивати садржину Вукових писама. Извод је овај доста повелик; али не треба мислити, да овај извод чини сувишним штампање самих писама у свему пространству. Желети би било, да се неко ода прикупљању писама и Вукових, и других наших знатнијих људи, те да се и код нас одомаћи и ове врсте књижевност. Особито би могло бити од користи, кад би се у Вукове породице потражила писма, што су Вуку писали Мушицки, и многи други знатни људи. Не може бити сумње, да би се у тим писмима нашло важне грађе за историју наше књижевности, и за историју наше образованости.

д) Писма Копитарова

Из онога, шта је напред казато о писмима Мушицког Копитару, увиђа се: на који се начин отпочело дописивање измеђ Копитара и Мушицког. Копитар је у Јануару 1811. добио звање у царској библиотеци, и придат је био цензури; која је у оно време била значајна власт за књижевничке радове желећи — као што сам каже — одати се изучавању словенских језика, и словенске историје, рад је био, да нађе код сваког појединог словенског народа у Аустрији по једног књижевника на ког би се могао обраћати за литерарна обавештења. У тој цели он се обратио с ласкавим немачки писаним писмом митрополиту Стратимировићу, коме је још у 1809. послао био своју граматику грађанскога језика. Напомињући, да су гроф Оболински, и Добровски обећали помагати га. Копитар овако наставља: „Тешкоћа набавити нове српске књиге, па и дознати само, да су издате, извиниће слободу, потписанога, којом се обраћа на

вашу Ексцеленцију с молбом, да изволи наредити, да му се пошље адреса неког књижевника, с којим бих у будуће о српским стварима могао стајати у преписци". То је писмо Стратимировић морао предати Мушицкоме, и тако је исто дошло до нас. Писмо је врло добро сачувано. Копитар је замолио и ондашњег пароха грчког у Бечу архимандрита Антима, те је и овај под 8. Августа 1811 писао Стратимировићу, и Копитара му препоручио. И то је писмо писано немачки, и добро је сачувано.

Мушицки се радо одазвао позиву Копитаровом. То се увиђа из оне срдачности, с којом је написао писма, која је Копитару послао. Велика би за нашу књижевност била добит, да се пронађу сва писма, што их је Мушицки писао Копитару. У њима бисмо нашли не једну белешку значајну за познавање ондашњег стања наше књижевности.

Копитарових писама има свега тридесет и четири. Она обухватају време од 26. Декембра 1811. до 9. Августа 1831. Писана су нека на немачком а нека на латинском језику. Сва су доста добро сачувана осим једног јединог; али се ипак доста мучно читају, једно што је мастило избледило, а друго што су писмена ситна, а и рукопис је по гдешто нечитак. С тога, ако се буду штампала онако, како су писана, требаће да се добро пази, да се не потврду погрешке.

Прво писмо Копитарово, писано 26. Дек. 1811. одговор је на писмо, што је Копитару Мушицки писао $^{16}/_{28}$ 1811. Ово је писмо дугачко, има четири густо и ситно написана листа; и опет крај му фали. Ово је писмо налик, што се садржине тиче, ономе што је Мушицки Копитару писао. За Доситија вели Копитар у томе писму, да му стил није најбољи, јер је „ein wenig zu geschwätzig

aber er hat das Eis gebrochen. ([1]). Копитар пита Мушицког није ли Пољак; и изјављује жељу, да дозна шта о биографији његовој. За себе вели Копитар, да је син неког сељака из горње Крањске, да се учио у Љубљани, и да је намештен у дворској библиотеци и при цензури. У истом писму пита „Шта је управ писао Соларић, да је „дика и радост српска"! а Мушицком као да саветује, не би ли добро било, да предузме да изради речник, и граматику? Једном речи: ово писмо пуно је ствари, које имају значења за историју књижевности.

И друго писмо Копитарово од 24 Апр. 1812. дугачко је. У њему измеђ осталог спомиње неку граматику писану 1666; која има натпис „Grammatika Serbina Juria Bielika". Писана је у Сибирији, има 419 листова. „Вами по свој прилици, — пише Копитар — није познато, да је неки српски реформатор целе системе граматичке (који се станио у Русији, у 1666 писао словенску граматику са натписом Grammatika Serbina Juria Bielika. Писана је у Сибирији; има 419 листова, нема предговора, ни индекса; писана је српским — ћирилиским — словима, како ниједан Рус не пише. Неколико Раздила (а има свега 15 Раздила) дадох (Dobr) преписати, у Москви, и могу их г. Мушицком саопштити", и т. д. За тог Бјелића вели Копитар, да он само Србе и Хрвате сматра за праве Словинце, иначе „Задунајце", да он зна све дијалекте; и да куди све, па и славенски превод библије, за који вели „kako sut Greki nashu besidu na svoje kopito nabili." „Ja (Dobr) не знам никог, — пише Копитар — да је у ово време тако слободно, и погдешто исправно

([1]). «Мало је сувише брбљив; ал' он је пробио лед.»

резоновао о кварењу језика.“ Тада је постао Несторовић инспектор српских школа, па Копитар пита Мушицког: „Quid auguramini de novo Inspectore Urosio“ ? (шта се прориче о новоме инспектору Урошу?). Зна се, да је Стратимировић био велики супарник Несторовићу, и правио му не мале сметње при уређивању наставе у српским школама.

Мушицки није био свагда најтачнији у писању писама. Невоље, с којима се мораде борити, док је био у Карловцима, а особито кад је био упућен у Шишатовац, нису му допуштале, да буде тачан у одговарању на писма, што их је примао од својих пријатеља, и поштовалаца. Због тих невоља он је прекидао и књижевну радњу, те су га пријатељи и поштоваоци његови морали опомињати, да се не уклања од рада, који га води слави. И у Вуковим писмима има често прекора, што Мушицки не пише; па и Копитар у своме писму од 5. Дек. 1815. кара Мушицког због ћутања. „Ма да сте ви мене заборавили, или напустили, или можда баш и одбацили, ја желим да останем веран мојој оданости, која се у мени укоренила. Или М*** (Мушицки) или нико други. Ваша пречасност зна, да ми је пре 4 г. S. S. (Стратимировић) на моју молбу за дописнике о српским стварма (für Serbica) препоручио вас и г. Хр.*** (ја мислим Хранислава, доцнијег владику новосадског). Ја сам се вас прихватио: и тврдо држим што сам ухватио“ и т. д. По свој прилици на ово писмо Копитарово одговор је оно писмо Мушицког од $^{10}/_{22}$ Марта 1816, о ком је напред говорено. И Копитар, као што је чинио Вук, саветује Мушицког, да доведе у ред новчане ствари, па после да се ода на ствари, које је пређе тако лепо и снажно радио, и то да се ода у великом и слободнијем

обиму. „У томе наћи ћете у неученом, али од матере природе тако обилато најбистријом главом обдареном Вуку одличног помагача. Кад год помислим на њега, поносим се изврсношћу словенскога разума." Из тог писма увиђа се, да је Вук тада намеравао, да учи латински; но да ту намеру није у дело привео, као што се види из писма Вуковог писаног у Јуну 1827. где Вук вѐли: питате ме јесам ли научио латински? Нијесам ни њемачки, немам кад. Нека је забележено, да се Вук у овом времену бавио у Шишатовцу.

Значајно је, шта Копитар у овоме писму каже за наше манастире. „Кад помислим на S. S. (Стратимировића) и Nes**** (Несторовића) падају ми на ум наши западњачки манастири 9—14 века; па се питам: не би ли и код источњака могло имати места истом таквом развитку наука (Studien) и образованости. Како би било, кад би ваша пречасност мало по мало одомаћила музе у вашем манастиру? и место да дајете повода и прилике за унапређење камералистичких спекулација, ви да најпре неке, после њих више, а најпосле да све манастире претворите у заведења књижевничка (Studien-Anstalten) те да буду или школе, или конгрегације à la St. Maur., за издавање словенских историјских извора! Какво поље, каква ли слава у историји ономе, који би у том правцу учинио почетак! Какве лепе мисли! какви лепи предлози за преображај наших манастира у Угарској и Тројној краљевини. Више од 60 година проујаше од тада; а наши манастири осташе онакви, какви беху пређе. Један једини моменат — колико ја знам — био је удесан, да се наши манастири реформишу, да

се манастирско имање употреби корисно по народну образованост; али тај моменат пропуштен је, и пропуштен само за то, што тадањи прваци народни или нису умели да пођу правим путем или нису могли да савладају гдекоје себичњачке тежње.

Са писмом од 5. Априла 1816. Копитар почиње мешати латински језик. С тим писмом уједно почиње између Мушицког и Копитара јача поверљивост. Quae mihi dicis, aeque est ac si dixisses nemini». (Што мени кажеш, тако је као да ником ниси казао). Копитар је премишљаð, да походи Мушицког у манастиру; „quid dices, si repente tibi adero Sisatovicii“? (Шта ћеш рећи, ако из ненада дођем у Шишатовац). Из писама даљих не види се, да је тамо ишао.

Писмо од 25. Нов. 1817. писано је латински: „Brevitatis causa latine scribo et numero puncta.“ (1) И одмах у тачци првој каже: „Odae placent omnes“ и после додаје: „Si hic imprimeres, deberet interrogari Augustus.“ (2) Вредно је и то напоменути из овог писма, што Копитар каже: „волео бих, да сте поносити као Клопшток, и да се не удварате као Хорац, и Виргилије. Но осећам, како је тешко не улагивати се „Ergo laudentur et minus merentes ut videant, quid debuerint facere! (3)

(1). «Због краткоће пишем латински и побрајам тачке.» У осталом треба приметити, да није ово прво писмо латински писано, јер у писмима од 1816 језик је мешовит — немачки и латински, а писмо од 3. Окт. 1817 писано је латински.

(2). «Допадају се све оде«. «Ако их овде успечаташ, требаће да се пита Цар.» Ово одобрење јамачно за то би се морало искати, што је реч о одама, које је Мушицки спевао Цару Францу приликом доласка његовог у Срем.

(3). «Дакле нека се хвале и они, који то мање заслужују, те да виде, шта би требало да чине.»

У писму од 27. Маја 1819. каже Копитар између осталог. „Unser Wuk ist in St. Petersburg herrlich empfangen worden bei Adelung, Romanzov, Karamsin, unseren Gesandten etc.“ (¹) Ово је писмо оповређено, и с муком би се могло попунити, што фали.

У писму од 27. Јуна 1820. пита Копитар, да ли би Мушицки и његови калуђери хтели да продаду царској библиотеци „imperfectum apostolum“; за који каже: „Emerem, ne pereat apud vos“ јер „publica diutius durant“ (²)

У писму од 4. Маја 1821. спомињу се невоље, с којима се Мушицки у то време борио. Копитар га храбри, велећи му „quae tibi poterant durissima facere, fecerunt, nunc nonnisi meliora possunt accidere“ (³). И заиста на годину дана за тим пита Копитар Мушицког у писму од 23. Јула 1822. „Aiunt te posci a populo episcopum Sibenicensem“ (⁴). У истом писму позива Копитар Мушицког, да напише на немачком језику

(¹). «Наш Вук господски је примљен у Ст. Петерсбургу од Аделунга, Романцова, Карамзина, нашег посланика» и т. д. У овом писму пита Копитар са свим на крају: «Quando scribam tibi Episcopo? (Кад ћу ти писати као владици). Копитар је писмо, које је Мушицки примио 18. Јан. 1819, почео овим «Ante omnia gratulor Episcopatum» (пре свега честитам епископство). Не може ли се извести отуд, да је Цар већ 1819. Мушицког наименовао епископом, па да се та ствар протезала од тада све до 1827? На ту мисао мора се доћи због оног Копитаровог питања: кад ћу ти писати као владици?

(²) «Оно, што је јавно, дуже траје». Из писама Копитаровил види се, да је Мушицки у Беч слао разне старосрпске књиге на употребу Добровског, и Копитара. У писму од 26 Маја 1820 нуди Копитар Мушицком за неки кодекс манастирски 100 форината у сребру.

(³) «Што су ти најгрђе могли учинити, учинили су; од сада може да се збуде само боље.“

(⁴). Кажу, да народ жели, да будеш владика Шибенички».

рецензију о Мразовићевој реторици, велећи му: „habebis inde et gloriam et aureos sex pro tabako“ (sic).(¹)

У једном кратком без датума а латински писаном писму Копитар, шаљући Мушицком копију оде пољским језиком писане, на мир; позива га да је: „aut imitare aut supera serbice et slovenice.(²) Croatam haud inveniam.“ Мушицки се одазвао овоме позиву као што се види из писма Копитаровог од 1830. год.

У писму од 19. Марта 1830 даје Копитар Мушицкоме наслов: „Illustrissime Praesul“; и предлаже му, да се постара, да подигне једну гимназију; за коју би било довољно 6 професора, а плата да им буде 600 —800 fl.

Писмо од 23. Марта 1839 значајно је за то, што Копитар у истоме, говорећи о штампању Доситијевих буквица, вели да он сумња у аутентицитет тог дела; и да сматра да је то дело трговачка шпекулација, и иипостура.

Последње писмо латински писано нема датума, а Мушицки примио га је 9. Авг. 1831. Копитар се тада уз цара налажаше у Бадену. Због страха од колере сва су писма на поштама боли, и на диму држали.

Ја сам овај извод из писама Копитарових исписао, да би се могла колико толико увидети њихова садржина.

(¹) «Имаћеш отуд и славе, и шест дуката од табака.» У осталом, што се владичанства тиче, Копитар је у писму, које је Мушицки примио 3. Маја 1822, наговестио «Possunt te facere владикам Шибеничкога» (sic). Могу те поставити за Шибеничког владику.

(²) «Или по овој напиши, или састави бољу». Књижар Барт желећи свету књижевном приказати своју типографију, желео је да печата оду на мир на разним језицима, те да се тако увиди, каквих слова има. Један егземплар тих ода продавао се доцније по 8 fl. у сребру, као што вели] Копитар у писму без датума, које је Муш. примио 1 Марта 1830.

Морам међу тим приметити, да осим наведеног има у писмима и других ствари, које су вредне, да се обелодане. У свакоме писму по готову налази се по нешто, што је вредно да се зна. Корисно би било, кад би још ко прегледао ова писма, тада би се с већом поузданошћу могло решити да ли да се печатају; и како. Ја сам за то, да се наштампају макар у преводу, ако би се нашло, да их не треба печатати у оригиналу.

е) Писма Гершићева Мушицком.

Ова писма обухватају време од 1815. до 1834. г.

Гершић је био искрен и одан пријатељ Мушицком. Већ у првим писмима Гершић се показује према Мушицком много искрен. Пријатељство њихово тада још не беше утврђено, беше у своме првоме развитку. Гершић назива Мушицкога истина „друже“, „пријатељу“, али тон у писмима показује обазривост, којом је Гершић Мушицкоме писао. У тим првим писмима они се разговарају са ви; а у доцнијим писмима нестаје и оне обазривости у изразима, и „ви“ претвара се у „ти.“ Но искрен и одан, остао је Гершић све до краја Мушицкоме.

Многа од ових писама само су одломци, нека без почетка са свршетком; а нека без свршетка са почетком. Узрок је овоме зебња, да писма не дођу у ненадлежне руке. То се увиђа из натписа у писму од 9. Фебруара, 1832. у ком у самоме врху Гершић преклиње Мушицког „Conscinde perlectum, idque in minutissima frustra“ (¹). Гершић у једном писму и напомиње Мушицком, да чува писма, јер ко зна, не чита ли их Илић, који је према Мушицком судећи по овим писмима био зло расположен.

(¹). «Изцепај што прочиташ у најмању парчад.»

Из писама Гершићевих сазнајемо: шта се у оно време пребацивало Мушицком. Ево у којој форми саопштава то Гершић Мушицком, у писму од 13. Авг. 1815, које нема свршетка; пошто му је најпре напоменуо да „клеветници ваши не престају вас гонити“. „Ови се дана, — прича Гершић, — на неком месту преда мном о вами разговор почне. Све похвала за похвалом, једна, што рекнемо, лепша од друге; док један рекне: „Све је то тако, ал шта помаже, кад смо опет људи.“ — — „Он је вели од првих Србаља, што се науке тиче, а у другом је, може бити, слабији него многи и многи други. Најпосле каже, да сте не знам где весели били, и да се он није надао, да ви онако весели бити можете“. Сећам се, да сам од покојног владике Платона слушао, да је вино на Мушицког силно дејствовало. Требало је да попије само једну чашу вина, па да не влада собом. С тога му Гершић у том истом писму каже „За Бога чувајте се у свакој прилици! видите да сте на веома светлом и високом месту, да се на све ваше са свију страна аргусовим очима мотри. Колико сте труда и зноја поднели, док сте дотле, где сте сад, дошли! Вас не само мали, средњи, него и велики, мудри, и то не само Срби, него и страни изредним, славним, и пречестним непорочног живота човеком називају. Ваша је бріга, оваі суд и посведочити, и задржати, и што је најлепше, и повисити и умножити. Тешко, не оном, који се оваке чести никад удостојио није, него оном, који се удостојио, али је чувати не умео! — Знате ли, да сте већ нешто и с отим изгубили, што вам две године перо суво стоји. Не мислите, да ћете се домом ракијским, и кукурузним препоручити. Само показујете тим делима, да се високи дух ваш и ниско спустити може; — али која полза онуда летити, куд и сва-

ког игумана крила домашају. И јесте ли се за то, док тамо нисте отишли били, и са новима и са старима списатељима onoлико бавили, да нас научите, како се најспособније, најлакше, и најлепше ракија пече? Сирома Рајић! Он таке славне спомене оставити не може! Ви добро разумете, шта ја мислим, ово говорећи. И то је, што чините, све добро и нужно, али није прво. Не треба да у том оно тражите, што наћи не можете; бесмртну славу, и почест од народа. Но да се вратим к главној овог писма причини. Ви сте на путу или славе или безславија. Немате ничега у среди као друга собратија вам. Једном је од овиx доста појати; другом живих шљива онда, кад их нико нема, изнети; трећем разбијенија (разломке) брзо прорачунати; четвртом бурмутицу у време поднети; петом како се око винограда поступа научити, шестом безумне влаје умирити и крст обесити. Али се од вас премного и несравњено више иште. Ви сте већ другом стазом пошли, и доста далеко дошли; ви сте већ и себи и народу српском врата безсмртија отварати почели, кроз која се никад са самим предименованим својствима не пролази. Колико се више с тим, с чим сте до сад, забављали будете, толико ћете се од преславних двери они удаљавати; кроз која ни нетљенија искушенија, ни шљиве, ни рачун, ни бурмут, ни ракија, ни вино не воде." Писмо се овде прекида, завршетка томе писму нема. Ја сам га овако пространо навео, да се види, како су искрени одношаји били између Гершића и Мушицког; и како је тадашње патриоте мучило, с једне стране то, што су непријатељи Мушицког у животу овог проналазили понеку слабу сенку, а с друге опет стране, што Мушицки није развио у довољној мери свој књижевни рад, за који су држали, да би био на корист и на славу српскога народа.

На ову тему о пићу враћа се Гершић и после неколико година. Кад је Мушицки управљао као администратор дијецезом Карлштадском. Он у писму, које нема почетка и датума; али које је по забелешци на њему писано у Марту 1824 год. наводи, како је чуо, да је митрополит Стратимировић ово о Мушицком рекао: „Мушицког сам, као што знате, у Плашки отправио; и надам се, да ће добро бити. Али ме само једно плаши. Казивали су ми, да је преслаб у пићу; премда га ја до душе никад напита видео нисам. Навући ће га оне луде Ерватине, те ће се један пут опити, пак је онда и моја и његова чест прошла.“ Довде Јупитер,. друже. Ово је већ далеко с вашим пићем дошло! Ја знам ко сте ви, знам за што баш ово оће непријатељи ваши да припишу. Сад дакле узмите се у памет; о узмите се у памет! Већ свуда готово ово говоркају, само глас од ваши млогочислени пријатеља не смеју да пусте. Али ту ће смети; пак ће се онда за три дана по целој дијецези говорити: штета, штета за овог просвештеног, чесног, паметног, родољубивог и Бог зна каквог човека; што једну слабост има, која му све ово квари. Сиромах, радо се напија, свртљив је у вину, једна га чаша опоји; и проч. Овако с почетка, а после ће: Нема ништа од њега. пука је пијаница.... Дакле ако Бога знате, оставите вино, оставите највећег супостата чести, славе, среће, доброг имена, и свега, што вам је на овом свету најмилије; та оставите га један пут.“ Овако само најискренији пријатељ може да говори. Па и њему би се можда то замерило. То је осећао сам Гершић; и за то додаје. „Ето сад сам већ ове и за свагда изговорио, што ми је још срце моје и пријатељство према вас захтевало, да изговорим. Ово је од мене млого и премлого, ал' је бити морало. Никад више оваковог писма од мене добити нећете.

Сад је крај.“ А какво је лепо име имао тада Мушицки, увиђа се из овог места тог истог писма. Гершић пише: «Кад је ваш Герасим овде за то био, да се извести, шта ће од администрације игуманове бити, онда је и г. Грофу Арх. (разуме се архимандрит гроф Бранковић) отишао, и казао, како је кочијаш путовање ваше, што се дочека тицало и пратње описивао. Е, вели, мој оче Герасиме, ја се томе не чудим. Мушицки је поштен и чувен човек, и то не само у нашем царству, него већ и у туђем. Та њему они, који нит су га видли, нит ће га видити, пишу онако, као да су с њим детињство проводили; њега сва зрела србска јуност, њега официри, њега благородници, њега свештеници, њега трговци. и бољи ума и срца простаци славе и хвале, и проч.“ Гершић при крају тог писма саветује Мушицком: „Ником ту не верујте! Само се чувајте, да нико не зна, да му не верујете; јер ћете све за непријатеље имати.“

Прво за овим писмо, што га у збирци имамо, носи датум „У Карл. 27. Апр. 1828.“ Мушицки се тада бављаше у Карловцима, јер је 25. Априла 1828 завладичен; а Гершић је баш у те дане боловао, те ма да је био и сам у Карловцима, није се много виђао са Мушицким. Гершић у овоме писму говори Мушицком ти; и ово писмо као да је неко честитање, испреплетано опоменама. „Ја сам до данас, пише Гершић, твој живот на три периода, или ако волиш, на три епохе разделио: 1. живот твој у Кал. 2 у Шишатовцу, 3 у Карлшт. Народ те је до 25. Апр. 1828 по свима овим епохама с највећом љубовју, усрдијем, доброжеланијама, и обраном постојано пратио, и у пристаниште допратио, где те с радосшћу и најбољим надеждама оставља, и плодове твои и свои трудова очекује. Мирно од тебе одступа, уверен, да ту где си, никакви ветрови дувати, никакве се буре и олује дизати не могу,

које би твој садањи нови корабљ с тобом потопиле, већ ако да их ти извезавши се узтражиш. Нигде више онда станка наћи нећеш, нити помоћи за живот твој морални, за славу и чест твоју добијену. Сви су непријатељи добродетељи твоји (x), које побијени, које побеђени, које тако сметени и поплашени, да се у напредак ни на какву штету твоју макнути не могу; само је још један остао, ког се ја највише бојим једно за то, што је најстрашнији, а друго за то, што ти сам самцит с њим на вечни бој излазити мораш; нит ти се икаква ту от пријатеља твоји помоћ дати може." Гершићу даде повода, да овако пише сам Мушицки, који је у своме писму послужио се речју „мирјанствованије", па се Гершић поплашио, да Мушицки, поставши владика, заборави на свој глас, на свој положај, на своје достојанство. Гершић у том писму каже, да је он сва до тог дана писма Мушицкога чувао, и да ће и то последње, што је примио, сачувати, па наставља: „Лако дакле видити можеш, да ти све једно бити не сме, како ће се поменута реч твоја кадгод толковати, и шта ће се из ње судити." По овоме се види, да је Гершић чувао писма Мушицкога у цели, да се кад било печатају. Била би значајна добит за књижевност нашу, да се та писма пронађу и да се печатају.

Мушицки је, поставши владика, почео у својој дијецези да заводи реформе, и с тога је имао да се бори с новим тешкоћама. Страховање Гершићево, међу тим, било је сувишно, јер се Мушицки чувао, да се не ода слабостима, које би га срамотиле. У писму, које је Гершић писао 29 Февр. 1832; напомиње он, како се мишљење о Мушицком преокренуло. „Сад си најпаметнији, најученији, највернији, најревноснији, најтрудољубивији, највећи патриот. Сад веле, топрв видимо, куда он с овим преводом и уметком у њега наши слова тежи! То је лепо, то је мудро!

Мушицки. еј, Мушицки па Мушицки. Та гледај ти, брате, где он уведе типографију у својој дијецези, како и чим, он зна, али је то лепо, похвално, и полезно. Шта би тај радио, да има као други новаца! Богме би онда народ наш у кратком времену процветао. Песма је славенски преведена на царев дан у саборној цркви по налогу Авве, певана. Ово је, по мом суду, велика победа." Да би се реформаторске Мушицког тежње у неколико могле оценити, нека је овде напоменуто, да је Мушицком пребацивано, што је наредио, „да у напредак свакогa, који жели свештеником бити, жена читати, писати и рачунати зна."

У писму од 10 Нов. 1832. Гершић јавља Мушицком да се је владика бачки из јутра у 9 сати ($^{10}/_{22}$ Нов. 1832) преставио. Гершић напомиње Мушицком, да ради, шта зна, додавши му „Пријатеља овде немаш". И заиста, Мушицки није добио дијецезу бачку, јер му Гершић већ под 23 Февр. 1833 јавља, да је бачка епархија већ попуњена. Он му јавља, да је остала непопуњена епархија темишварска, и каже му: „Бори се, ако можеш, али је од тебе до сад срећа бегала." У овоме писму Гершић опет кори Мушицког: „А што ти старац, — разуме се Стратимировић — за даљи твој у благостојанију напредак наклоњен није, — вели Гершић — сам си крив. За што си се свагда, и за што се и сад с њим препиреш? Кад знаш, да ти ово само шкодити, а помоћи не може." У истом овом писму Гершић јавља Мушицкоме, који су му непријатељи. „Он вели: „Бан Хрватске да те очима не види", „Милутиновић генерал да може, свега би те на комаде исекао", „данашњи наш командирендер Радошевић озбиљно говори, ако ти овамо — у Н. Сад — он од овуд". „После ови превелики људи — наставља Гершић — који су ти у своје време, на свом месту, својим начином и по-

моћи могли и одмоћи, шта ћу ти којекакве друге непријатеље бројити, на кои се кевкање нико не осврће. — А шта си опет с некаквим попом радио, ког је и регемента, и апелација оправдала? Како си после онако поступати могао? Како си исповест његову духовну обелоданити смео? Куд идеш, шта најпосле мислиш? Свет, и то у један пут, раменом исправити? Еј, што ближе нисам, не би твоја лепа ревност до таки неполитика долазила! Погинућеш ако се не повратиш, и у памет не узмеш. Но сад све ово да оставиш, прошло је! Гледај за напредак. Мани се тог јадног свештенства. Исправљај, али лагано и паметно. — Кад ти сви замеравају, што тако поступаш, мора твоје кривице бити. Претерујеш, и за то никада, докле желиш, твој народ ни себе довести нећеш.“ Ради објашњења, за што Гершић овако говори, треба да наведем, да је Мушицки желео да добије богатију Епархију за то, да би, имајући више прихода, могао на народне потребе више трошити. За то му и каже Гершић: „An putas te tantum mente et consilio sive divitiis, sive opibus, sive gratia, sive favore et amore non dico omnia sed vel aliqua majora perficere posse? Potest ve porro aliquis multorum odiis resistere?» Гершић саветује Мушицком, да умекша ревност исправљати којекакве покварене људе, да буде обазрив у својим делима; и „са музама се твојим, као што си и пре, пријатељски дружи, које ти једне отети лепог имена славе и безсмртија венац опет још с лепшим цвећем искићен на главу метнути могу. Где су твоја умна дела? Јеси ли их у ред довео? Јеси ли их у случају напрасне смрти обезбедио, да управо са свим не погибнеш, sed nobilior Tui pars maneat, cui nec Ст(ратимировић) nec Putn(ik) nec Vid(ak) nec uterque Аввак(умовић) nec præsens victor, (разуме владику Станковића)

nec alii quidquam vel simile nedum par opponere valeant?" Но сви ови савети осташе на празно. Мушицки нити могаше да добије другу, богатију дијецезу; нити учини, што му световаху сви његови пријатељи, да се живље ода књижевном послу, и да уреди, и за штампу спреми своја књижевна дела.

Из писма од 5 Јула 1833 видимо, да је и арадска дијецеза била упражњена. Стратимировић се тада бављаше у Пожуну, а излазио је и пред цара. Тада су се многи Власи почели унијатити по арадској дијецези. Гершић пише за Стратимировића: „Највише га и највећма унија мучи и једе. Пише, да је, што се ове тиче, цару тако говорио, да се, осим пристојности, ни на што освртао није. Плакао је пред њим, и ово га је јако у срце дирнуло, и тако је, што се епископа за Арад тиче, сам преко канцелара тиштати (sic, јамачно настојавати) почео, да старац опет друга лица чесна и способна представи, ако Раца — овога ваљда познајеш — боље него до сада опрати не може. Dicitur uxorem suam in adulterio depraehensam ad mortem caecidisse." (1) Зна се да је исти Рац доцније заиста и постао Епископ.

Последње писмо Гершићево датирано је 29. Јула 1834. Из истог се увиђа, да је Мушицки смишљао, да се установи српско учено друштво. Гершић вели „Намера ми се ученог друштва допада; али камо средства, људи за то, и новци?"

Ја сам из писама Гершићевих овај простран извод исписао за то, што ми се чини, да се у тим писмима налазе појединости, које имају значење. Вредно је, мислим, напоменути, да су ова писма, као што се види из овога,

(1). «Говори се, да је своју жену у блуду је ухвативши, на мртво име истукао.»

што је саопштено, писана језиком тако чистим, какав не налазимо ни у књигама, ни у самим приватним писмима ондашњег времена — не изузимајући ни самог Вука.

ж) Писма Михаила Витковића

Ова писма немају ни у којем погледу већега значења. Та се писма почињу са год. 1806; и допиру до 1818 год. Има их на број 14. Витковић је с Мушицким био друг, пише му ти; тон писама је својски, дружеван. Међу тим у овим писмима налазе се неке појединости, које имају интереса. Из њих видимо, да је Мушицки 1807 био архиђакон. 1809. пише Витковић: „Чујем да се постављају архимандрити. А с тобом шта би? Ако ти обесу керст, пиши ми, да ти њечто прогудим.“ У једном писму од 1811. јавља Мушицком: „Мразовић јако оштри зубе против тебе... На тебе има зуб због њеку критику с којом си његову граматику прорешетао.“ Већ се тада отпоче антагонизам између Мразовића и Мушицког; ког је доцније у 1821 и сам Копитар позивао, као што се из његових писама види, да рецензује Мразовићеву реторику. У писму од 26 Јула 1812 Витковић пише Мушицком: „Радост моја, коју ми је проузроковало твоје на архимандритство произведеније, јест неописана“, а у писму од 12 Окт. 1812 јавља му, „Твоје произведеније с кратким описанијем твоји услуга јест публицирато у мађарски новина. Нек знаду Арпад фијаи, да ниси не заслужан удостоио се керста.“

Уз ова писма налазе се и руком Витковићевом написане три песме. Једна носи наслов „Мог Шандора песма“, и почиње се овако: „Шта по вилајету велики премећу; — Хоће л' се побити, ил' ће се

смирити. — Не мислим о тому, покој дам свакому; — По вољи живим, по вољи гудим — попијем винце, веселим сердце. Друга песма је „Надежди“ и почиње овако:

Шта би било овог света без надежде живити?
Гди је лашње срећу губит, негол срећу добити; и т д.

Најпосле трећа је песма „к Љубави,“ и почиње овако:

Пуста љубав шта учини?
По мом сердцу шта почини?
Сву тишину изгна, прогна,
И веселост моју попра до дна.

Нећу се преварити, мислим, ако искажем, да су ове песме у своје време биле много омиљене, и да су их у друштвима, и при забавама много певали. За прву песму ја се сам сећам, да је у моме детињству много певана у Св. Андреји. Вредно је, да напоменем, да Витковића Мађари увршћују међу своје класичне писце. Рођен далеко од центра српског живља, Витковић није владао српским језиком колико се иште од српскога књижевника; па за то Вук у једном писму своме на Мушицкога и каже, „да онаковоме списатељу (као што је Витковић) треба фиргаз, доклегођ не научи склањати имена, и спрезати глаголе, и по српскоме синтаксису састављати разговоре.“ Ето у томе треба тражити узрока, што Витковићеве српске песме немају оне красоте, које су Мађари нашли у његовим песмама мађарским. Не налазим да би било разлога, да се ова Витковићева писма печатају, довољно је, да се уврсте у збирку рукописа нашега ученог друштва.

Осим писама, о којима сам до сада говорио, у овој су групи хартија још и ова писма:

Два писма у оригиналу, писана руком Мушицког проти Емануилу Прици. Прво је од 23 Декем. 1827. писано у Шишатовцу. Мушицки потписује се као архимандрит и новоизбрани епископ. Друго је писано у Карлштату 24 Јула 1828, и ту је Мушицки потписан као епископ. Ни једно писмо нема јаче књижевне вредности; али ако се друга писма буду штампала, могу се и ова штампати. Свакојако заслужују, да се у архиви српскога ученог друштва чувају.

Писмо, које је Веницки — био је, мислим, секретар Стратимировићев — на немачком језику писао Мушицком 30. Марта 1828. Из тог писма увиђа се, да је посвећење Мушицкога за епископа запело у Бечу тиме, што отуд „Confirmations-Diplom" т. ј. потврда царева није дошла. Веницки јавља Мушицком, да ни о Васкрсу неће се моћи извршити церемонија посвећења већ и за то, што епископ Путник неће долазити у Карловце; јер му се мајка у Шиманду — село код Арада — разболела, па га је позвала к себи, да га још једном за живота види.

Најпосле на овом месту треба да напоменем, да међу писмима има и концепат писма, које је Мушицки неком великом господину у Русију писао. Концепат тај носи датум 3. Фебруара 1803., а писан је руским језиком.

Из дојакошњег увиђа се, да је заиста леп дар, што га је г. Д-р Мушицки с овим писмима учинио нашем ученоме друштву; и да заслужује, да му на томе дару захвали друштво. Не би било сувишно да ова писма још ко прегледа, те да даде своје мишљење о томе: да ли да се и како печатају?

На овоме месту треба да се спомену још и ова писма, која се налазе у другој групи хартија, за која се не каже, да се дају друштву на поклон; и то:

1. Писмо, које је у Бечу $^{16}/_{27}$ Јуна 1795. писао Андреј Разумовски — мислим ондашњи руски посланик код бечког двора — архимандриту Рајићу; који се тада бављаше у Москви, као што се види из својеручног записа Рајићевог на истоме писму. Разумовски јавља Рајићу, да је примио његово писмо од 15. Априла заједно „съ другимъ вашимъ благодарителнымъ къ Ея Императорскому Величеству“ обећавајући, да ће га послати у Петерсбург. Разумовски честита Рајићу „подарак“, што га је његовим посредством Рајић од царице руске добио. Какав је то био подарак, што га је Рајић добио, не види се из писма. Мислим, да неће бити сувишно, да се и ово писмо печата.

2. Писмо, које је Српска Матица посредством свог манипуланта Николе Стојадиновића под 19. Јанв. 1830. у Пешти писала Мушицком; молећи га, колико се из писма даде увидети, да јој допусти печатати његова „стіхотворенія.“ Писмо је написано црквено-словенским језиком; не налазим да има неког јачег значења, те да би га требало печатати, и довољно је, да се остави међу остале рукописе у архиву ученог друштва. Најпосле

3. Треба да се на овом месту спомене извод из писма Д. Фрушића, писаног у Тријесту 2. Фебруара 1821. Извод је, рекао бих, написан руком Мушицкога. Ево тог извода: „Наш велики пријатељ и благодјетељ г. Соларић преставио се на дан нашега Богојавленија. Боловао је од суве болести више од 4 месеца не дигавши се са постеље. Крајња га је нужда морила до саме глади. Све га је оставило живо, што је наше било! А од Енглеза Лорда Гилфорда помоћи примати у штерлингама одбацивао је под изговором,

да код својије у нужди неће пропасти. А пред саму смрт кад је амо преко мене писао, молећи за 200 fl. сребра у зајам да добије, није ни добра одговора дочекао. Да није мене било, мога пријатеља Косте Радосављевића, касира Ризнићева, и Максима Ножинића, лајтнанта ликанске регименте, који смо му месечно 20 fl. има веће 7 месеци шиљали, и последњи пут на два дана пред смрт његову 100 fl. изручити дали, заиста би управо рећи од глади умрети имао." Ја сам исписао цео овај извод од речи до речи, нека се чита, и нека се сачува спомен, колико су наши људи онда били немарни према својим књижевницима, а уједно да се сачувају од заборава светла имена оних родољуба, што су Соларића у његовој невољи помагали.

Осим ових има још неких писама у другој групи хартија, но о њима ће бити реч на другом месту.

II

Међу рукописима у списку налази се на првоме месту 1-во састав под насловом „восточныя церкве отвѣтъ". Састав је писан, као што се на завоју каже, руком архимандрита Рајића у 1776. год. Рукопис је читак, има 115 стр. Повод томе саставу беше то, што је неки „Пречасни господин Атанасије Димитријевић Секеруш, из православне прешао „къ западнѣй церкви", па је издао неку исповест, на коју Рајић одговара. Састав је по томе карактера црквено-полемичног; и судећи по многим цитатима из св. писма и св. отаца, може за надлежне да има јаче вредности. Свакојако тај рукопис не би био на одмет архиви од рукописа нашег ученога друштва; па сам мишљења, да се откупи.

1. У списку рукописа каже се, да се под бр. 1 налазе два оригинална рукописа архимандрита Рајића. Но ја нађох само онај напред поменути.

2. „Рукопис архиепископа и митрополита Арсенија IV“ наслов је, под којим се наводи један рукопис, који по садржини највише личи „мемоарима.“ Рукопис има 70 табака, није свуда довољно читак; на гдекојим листовима мастило је ишчезло; некад је био у књигу сашивен, али сад су конци шва покидани, па можда и гдекоји листови фале. На другој страни другог листа стоји написано: „Слово мнојy Арсенијем ч(етвртим) патријархом Ср. . . . на милостивјејшеј аудијенцији код еја величества глаголанојe“ а над тим стоји забележено „1746 года, Апр. 6-го числа ден Недјели.“

Први лист почиње овим речима: „Краљица похвалила пред господином митрополитом наши милитари“ и т. д., а на другој страни првог листа, и на другом листу стоји: „Всеблаги Бог всја на нашу ползу стројаја избрал архиепископа и митрополита здјешњему православному народу из Будима Павла Ненадовића иже без толмача бесједујет с нашими монархи и императори и ревнујет по благочестии свјатија православно-католическија васточнија церкви, и зашчишчајет јако пастир а не најемник. † Самовидец Партениј.“ Из тог потписа види се, ко је писао прва два листа.

Прави почетак онога, што се у рукопису прича, налази се, мислим, на другој страни трећег листа. На врху налази се забележено „1749 Јунија 21“ и овако се почиње причање: „Тогда купно имал јесм вход у цесара, и у кралици; и по њеколико дни пој-дох до Мехадији «хотя» до Букурешћа угровлахискаго и то на позиваније игемона Кон-

стантина Мавpокордата, иже мње послал во Вјенње на вексел 20 дукати“ и т. д. По овоме, и по даљој садржини рукописа овог судећи изгледа, да се у том рукопису налази „дневник“, у ком је неки путник бележио, шта му се на путу догађало, јер н. п. на стр. 6. прича, како су га с његовим неким сапутником Георгијем оковали, натраг вратили, и наредили, да га прате „по 8 солдата и један официр од града до града т. ј. од Мехадији до Темишвара, до Сегедина, до Будима, до Ђура, и до Вјени самија, откуду же в зол час јеси и појахал.“ Из даљег причања види се, да је писац 13 месеци био у затвору, а кад су га пустили, дали су му 50 дуката; а његовом сапутнику и састрадалнику Георгију дали су 25 дуката. Тај Георгије у Београду се доцније потурчио, (лист 7).

Писац је морао много свашта претурити преко своје главе. Причајући о томе, како су их повратили из Мехадије, вели: „да су их татарски а не људски водили“, те од тога доба његова глава „всегда шјумит и њекогда и болит“, но он се теши тиме, што „слава Богу о всјех не јединожди то мње прилучисја, но њеколико крат.“ Још док беше мирјанин и то у првој Јустинијани или у Ориду, „њеколико удареннја по главје и по рамених од агарјан јесам примил того ради, что ја в' чамију их, прежде нашу бившују красну церков, јесм в' било ударил, илити клепал“ (лист 8); неколико пута био је ударен „жезлом по рамених“ у Хрватској близу манастира „Лепа Вина“; у Неапољу „заушеније и из латинскија церкви изгнаније јесам терпјел, јако папу нарекал јесм „non e vero pastore“ и т. д. (лист 11.)

Писац је много путовао и по свету тумарао нешто по својој вољи, а нешто под морање. Једном је ухваћен у Ердељу и доведен пред генерала у Сибин, а отуд је пропутовао Банат, Срем, Славонију, Хрватску, Италију; био је осим Напоља још у Риму, Флоренцији, Млецима; и најпосле доспе у Задар, где га затворише „наваждениjем архиепископа задарскаго називаjема Змаjевића", за ког још вели, да је облагао „покојнаго Хаџи Стефана Љубибратића епископа далматинскаго", ког су Млечићи држали четири године затворена у Верони, што су на њ сумњали, „да конреспондира с Москали" (л. 12). За Љубибратића каже писац, да је „љубомудраго Дионисија и мене (писца) сподобил дијаконскаго чинав' Далмацији." Путујући много писац вели да је у Рисну „составил школу 30 учеников" (л. 14). Постриженје у манастиру „Савинѣ, (л. 15). Писац је после био у Мостару, па у Сарајеву, где је уз митрополита Мелентија као ђакон служио на сам дан „рождества Христова". Из Сарајева отишао је у Нови-Пазар, а отуд к Мојсеју пећскоме. Намера му беше, да из Далмације оде у Москву к цару Петру (л. 16), но немогаше то учинити, те из Новог Пазара дође у Београд, где га је к себи узео архиепископ и митрополит Мојсеј; с којим је дошао и у Карловце, где је 30. Јуна у цркви св. Петра и Павла „литургисал"; и где га је поставио исти Мојсеј за пресвитера, а Павла Ненадовића, каснијег митрополита, тада је зађаконио; Никола је тада постао епископ темишварски, Максим карансебешки, а Инокентије римнички. „Тогда бо Римница бјеше под Бјелградом", (л. 17. 18). Писац је тад молио митрополита Мојсеја, да му допусти, да иде у Краљево с владиком Николом, те да буде при иншталацији епископа римничког Инокентија. Митрополит му то допусти, и писац

том приликом дође у Букурешт, ту се састане с патријархом јерусалимским Хрисантом, а после тромесечног бављења хтеде да се врати у Београд, но га у Букурешту снађе нова напаст. „Домнице или дшчере Константина Бранковића ([1]) принципа валахискаго“ позваше га, да чују његову проповед на влашком језику. Мужеви њихови побегли су били у Цариград, да туже султану тадашњег бега влашког, Николу Скерлета, Грка; који подозревајући на писца, даде га затворити у манастир св. Ђорђа; и би из затвора пуштен доцније, пошто га је митрополит Мојсеј од Скерлета писмено рекламовао. У Београд се вратио из Букурешта преко Брашове, Сибина и Рибника; а дошао је у Београд баш онда, кад је ту био сазван „всенародни собор“. На скоро умре митрополит Мојсеј; а на његово место би изабран Викентије Јовановић, „не без распри“ као што писац (л. 21) примећава. С Викентијем ишао је писац најпре у Беч, па после „чрез Прагу бохемску до Каролспот (Карлсбад, Карлове вари) или Теплице Каролове“, па причајући како у Карлсбаду треба пити први дан 5 филџана, други дан 10, трећи дан 15, а четврти 10; напомиње, да се у Карлсбаду задржао са митрополитом 3 месеца. Он је желео, да из Карлсбада оде у Саксонску „посјетити саксонскија академије и училишћа“; али му „возбранил покојни архијепископ Викентиј“. Вративши се у Беч — наставља писац: „јесм в храмје свјатаго первомученика Стефана и архидјакона малу бесједу сотворил о мирје, љубвје и седм вселенских соборов на латински јазик; того ради хотјели мја затворити

([1]) Та се породица сад зове „Бранковани“, а још пре сто и нешто више година, као што се види, звала се српским презименом Бранковић.

јако изумлена, а та предика била на праздник всјех свјатих по римском. Хотјел јесм продолжити јешче, но јегда видјех јако возбрањајут, и руки возложити хотјели на мја, тогда умолчах". (л. 24). Тај храм св. Стефана где је наш писац хтео да држи „предику" јесте позната бечка црква св. Стефана; па су заиста Вечлије и морали нашег писца држати да је ума лишен, кад га видеше да хоће да држи „предику" у римској цркви, он, православни калуђер!

Из Веча је отишао наш страдалник у Пожун, где је у некој цркви целивао мошти св. Јована милостивог, које је султан неки дао на поклон маџарском краљу. Посетио је Трнаву и трнавску академију, т. ј. универзитет, који је доцније царица Марија Терезија пренела у Пешту. Отишао је после наш путник у Хрватску, Далмацију, Дубровник и преко планина дође у племе „Кучи" где га је угризло псето за ногу; „и рекох, вели писац, истино зовусја кучи, јако там пси зли". Даље је ишао у Ниш, Софију, Филипопољ; а био је и у манастиру Пећском и Рилском, и ту је провео три месеца. „В Букурешчи јесм слишал ученије јелинскоје до Риторики от Георгија Трапезунта, а од покојнаго Марка Кипрскаго слишах од части философију аристотелску" и т. д. (л. 26). „Граматику же научихсја јешче в мојем отечествје Доростоље придунавском, или Дристрје, или Силистрје от Палеолога Константинополитана дидаскала, и т. д.(л. 27). Из тих речи пишчевих види се, да је он родом из Бугарске, да се прво почео учити на грчком језику, да је много путовао, и већином по не бугарским земљама, да је млад морао почети своја путовања, кад га је, као што је напред поменуто, владика далматински Љубибратић зађаконио. У том многом путовању пишчевом треба можда

тражити узрока, што се по језику не може да види, да је родом Бугарин.

Настављајући свој живот, писац вели, пошто је из Венеције, Болоње, Флоренце, Падове, Рима, Напоља, Бара, Отранта и т. д. дошао у Касторију, ту је нашао философа Методија, јеромонаха; од њега је учио логику и нешто мало математике. За истог Методија вели писац: „Понеже предавал својим учеником философију картезијанску, звали јего в Цариград пред патријархами на истезаније, и запретили к тому непредавати речену философију.“ (л. 28).

У даљем причању писац казује: које је манастире походио, и какве се мошти где налазе. Он је био у Албанији најпре у манастиву св. Наума, где му се налазе свете мошти. За св. Наума писац вели, да није „пророк Наум“ но да је један „от седмочислених апостолски проповједавших“, а та су седморица: Методије, Кирил, Климентије, архиепископ охридски; Наум, Сава, Горазд и Ангеларије. Писац је даље видео „Царја Јоана Владимира красне мошчи близ Елбасана в монастирје“. У Артеници и Авлону налазе се „образи Богоматере чудотворни“, а „в Керкирје или Корфу граду венедицком“ налазе се мошти св. Спиридона, који је био на првом васељенском црквеном сабору, и чије мошти носе свагда, кад је литија. У другој цркви налазе се мошти св. Теодоре, жене цара Теофила иконоборца. У Задру је видео писац красне мошти св. Симеона Богопримца; и то у цркви латинској, а у Бару „слабо видјатсја мошчи свјатаго оца Николаја чудотворца кроз једну малу рупу ваља гледати, и тако человјек не може ничто видјети“. У Пећи, у цркви саборној

леже мошти св. Никодима, архиепископа српског у кивоту; близу Пеђи пак јесте „красни манастир Дечански" с моштима св. краља Стефана у ковчегу. „В Средцје булгарском или Софији" леже у кивоту мошти краља Милутина, оца краља Дечанског; а у Студеници леже у кивоту мошти св. Стефана првовенчаног, (л. 34—36). Напоменувши писац, како је сазидан Хилендар, и како је Немања, одрекавши се престола предао га своме сину Стефану, говори о патњама, што их Хришћани трпе од Турака, па напомиње о томе и неке примере, које је запамтио из свога детињства. Прича даље о победи Петра Великог над шведским краљем Карлом; о рату, који се изметнуо измеђ Руса и Турака, о рату између Аустрије и Пруске; којом приликом напомиње, да су Пруси два пута долазили на Праг „идјеже и свјатаја Људмила сербскаго краља дшчер почивајет"; и да је у рату између Аустрије и Пруске, у који су се и друге државе биле умешале, као што је тако говорено „в' настојашче љето 1757" сто тисућа људи изгинуло Аустријанаца, Пруса, Москова и других „национов". (л. 37—45). Једном речју, писац напомиње све тадање знатније догађаје, и оцењује их са свога гледишта као духовник цркве источно-православне. Тако он вели, да је Бог као негда Нинову „сице и ниње Лизбону славни град в Португалији потопил и разорил, что там гонили нашу вјеру, и мучили наши православни" (л. 54), а тај „труси потопленије" догодило се „1755 1. Нојемврија пред полден". У прилог своме тврђењу прича даље, како су пре неколико година хтели да подигну у православној цркви у Будиму „олтар римски" па „божијим гњевом барут опалилсја под градом", што је причинило такво „трјасеније" да су људи из града далеко бегали „страха

ради огненаго запаленија, и гермјенија от топова“ (л. 55 55). А у Крфу, „граду венедицкија державн“ 1719. ударио је гром у палату генералову, запалио је и разрушио, јер је исти генерал „восхотјел олтар латински сотворити в церкви православних, идјеже почивајут мошчи свјатаго оца нашего Спиридона“ ког о великим празницима свештеници у литији проносе по граду. „Ја видјел мојима тјелеснима очима и раздрушенују палату, и многих побијенних, и сам генерал побијен“ (л. 56). И мало даље примећава писац, да „по благословенију и допушченију папи римскаго“ у Крфу и још у друге две вароши и Римљани се служе календаром цркве православне, ма да те вароши припадају венедиској држави. После неких теолошких примедаба писац даље напомиње ону причу, да је нека жена искусна в ученији дерзнула на престол римски взити, и за папу изабрана и поставлена“, али он није видио оних седам писмена „или 6 покоја в Римје“ која би требало да су потврда за горњу причу. Тих седам латинских писмена (Р=П) ово су означавала: P(ontifex), P(eperit), P(uerum), P(enes), P(ortae), P(etri) et P(auli) (¹) (л. 63). Рукопис у даљој садржини излаже нека теолошка посматрања; и с истима се овај писмени састав завршује (л. 64—70).

Изложивши овако опширно садржину рукописа, поуздано се може рећи, да је исти са свим погрешно назват: рукописом патријарха Арсенија IV. Томе мишљењу, да је цео рукопис писао патријарх Арсеније, могла је дати повода забелешка на другој страни другог листа, где се, као што је напред напоменуто, спомиње „слово мнoју Ар-

(¹) «Првосвештеник родио је дете близу врата Петра и Павла»

сенијем патријархом.... глаголемое“. Та је забелешка написана 6. Априла 1746; али се у рукопису само слово не налази. Сама забелешка можда је и написана руком патријарховом, као што може да је његовом руком написан и одговор царичин, који се налази на првој страни листа 3. Али да остала садржина рукописа није писана патријархом Арсенијем, сведочи најбоље сама садржина; јер Арсеније је као патријарх прешао у Аустрију још за време рата аустријско-турског (1737—1739); а писац као што сам почиње своје казивање у Јуну 1749 прима од Константина Маврокордата 20 дуката, да иде у Влашку; па се он и кренуо на пут, дошао до Мехадије; али га с пута враћају и то „в оковах“; што се патријарху Арсенију није могло догодити. Судећи по ономе, што је написано на крају прве стране другог листа, писац је овога рукописа Партеније; који говорећи о митрополиту Павлу Ненадовићу, вели да је он за цркву „пастир а не најемник“ и себе зове „самовидец“.

Но ма ко био писац овог рукописа; налазим, да је вредно, да се рукопис за Учено Друштво откупи. Требало би, да још неко прегледа, те да се види, да ли заслужује, да се печата; па у тој цели могао би се умолити одбор за неговање језика, да рукопис прегледа и оцени.

3. Рајићев рукопис „Историја српског катихисма“ трећи је рукопис на реду.

Уз овај рукопис има забелешка Др. Мушицког, из које се види, да је он тај рукопис нашао међу хартијама пок. владике Мушицког; и да се дупликат овог рукописа налази код нашег Ученог Друштва, па да би оба рукописа требало упоредити.

Рукопис је овај једно на друго добро сачуван; има 29 листова целога табака. Листови су уздуж на пола

превијени; и само је једна половина исписана. Последњи лист није исписан с обе стране; мало је издеран; али и осим њега има листова, који су у неколико повређени.

Рукопис у уводу бави се питањима, која се тичу поглавито цркве. Тако у глави А говори се „О том, јако нужно јест всјакому человјеку истиноје Богопознаније, и достодолжноје прославленије", даље се говори „О символах християнскија церкве", „О катихисмје всеја православнија восточнија церкве" „О катихисмје славенских народа восточнаго исповједанија" и после под §. 1. „О катихисмје сербскаго народа в Туркији", под §. 2 „О сербском катихисмје в странах цесарских", под 3 „Начало катихисма народнаго" и „Заклученије".

Остављајући на страну оно, што се у рукопису говори о потреби Богопознања, о символу хришћанске цркве, о катихисму целе православне цркве, вредно је, да се овде напомене, да Рајић, говорећи о катихисму словенских народа вели (л. 6.), да је у Русији „катихисм бољши" написао „славни кијевски архиепископ Петр Могила књажескаго покољенија од књазеј молдавских. Неки веле, да је тај катихисм Могила написао грчким и латинским језиком; а други веле, да га је написао најпре словенским језиком, па да га је неки Панајот превео на грчки. Тај катихисм био је „од вселенских патријархов потвержден и воспријат за православноје исповједаније всеја восточнија церкве", а био је преведен и на латински, и на немачки језик. Рајић спомиње још нека дела, која долазе међу катихисме. Са § 2, у ком се говори „о сербском катихисмје в странах цесарских" започиње прави предмет рукописа.

Због тога, што налазим, да је сва даља садржина овог рукописа важна како за историју образованости народа; тако и са других погледа, ја нећу пространо да исписујем сва значајна места из овога рукописа; и само, да би се важност рукописа боље могла оценити, налазим за нужно, да гдешто из њега испишем.

Напоменувши, како је патријарх Арсеније III прешао са многим народом у цесарске државе, Рајић вели, да су се патријарх Арсеније; и митрополит Исајија Ђаковић (Дијаковић) поглавито старали, да задобију за цркву и народ разне привилегије; па за то да под њима, а ни под митрополитом Викентијем Поповићем Немим није било ни помена о школама и о катихисму. После Викентија изабран је за митрополита Мојсеј Петровић. Но и в того времени архиепископствованија не видим да би катихисм имјел таков успјех; ниже бо могл. Зане јешче во народје находилсја крушковкје дски служашчија в мјесто книг обученија ради малаго и слабаго чтенија. Кому Бог и јестество даровало доброје памјатствованије, тај из оних дасок на изуст изучив уроки и в памјати содержал, и толико знал, колико в памјати затвердил. Подобње и церковних книг печатаних не било, но точију рукописни, и то весма ретки. Гдје убо в таковој скудости можно било искати мјеста катихисму! (л. 9). Та књижевна сиротиња, та оскудица у књигама, а наравно и у људима, навела је митрополита Мојсеја, „еже воспросити из Русији учитеља, и принести и Букварии, и прочија потребнија книги, да би тјем образом дски помјанутија истребив Буквари дјетем в руки подал, и правилному чтенију јуност обучал“. Ето, како су

српски свештеници научили читати црквене књиге на руски начин; ето на који је начин постала у нас књижевност „славеносербска“! Ондашња генерација урачунала је у заслугу митрополиту Мојсеју, што је из Русије набавио учитеље и књиге. Радић зове митрополита „архипастир добри“ и за намишљај да доведе учитеље из Русије, каже Рајић: „благо в себје усовјетовал“. Царица Ана, по причању Рајићевом, одазвала се молби митрополита Мојсеја; послала је Србима Великоруса Максима Суворова, који дошав међу Србе донео је собом „великоје число Букварej и граматик“; и од тих букбара, и Рајић је као осмогодишње дете добио један; „и тогда доски упразнишасја уже и престаша; и аз убо видјех их, но из них аза не познах“. То је морало бити 1734. или 1735. г., јер Рајић је рођен Новембра 1726. Заиста је чудновата судбина нашег народа! Таблицама од крушковог дрвета почесмо нашу новију образованост; топовима од трешњевине почесмо борбу за слободу! И Бог је благословио наше труде; ми успесмо створити и српску књижевност, и извојевати нашу слободу!

Уз Максима Суворова дошло је још неколико Руса; и „с великим успјехом начали обучатисја дјети чтенју“. Одраслију децу, која су већ знала читати, Максим поче обучавати словенској граматици, „по којеј начала сербскаја јуност право читати по ударенијам, а право писати. Сије било начало карловачких сремских школ“.

Столица митрополитска беше у то доба у Београду, па осим Максима митрополит Мојсеј позвао је из Русије јеромонама Синесија Залуцког, који је у катедралној цркви београдској често проповедао. Па ни с тим се још није задовољио митрополит Мојсеј, него „изволил ешче потрудити сја, да би и церковноје славословије

чинно, устројенно, благољепно текло. На таковоје дјело привел из Свјатија Гори јеромонаха Анатомија искуснаго псалма. И устроив в Бјелградје греческују школу, из нејаже по времени взимал доброгласнија јуноши, ихже они псалт по греческој псалмодији обучил пјети числом довољних, чим изрјадно увесељаше церков. И тако греческому пјенију распространившу сја, по всјуду преста сербское пјеније со војем, јако једва гдје и слишати сја тому днес". Ето жалоснога почетка нашој образованости! У школу се уводе руски букварн, и српска деца уче се да читају по „ударенијам" и „право писати"; а из цркве нестаје „сербскоје пјеније". И кад су Срби научили да читају „по ударенијам" и „право писати", требало им је читаво по века борбе књижевне, да се од таквог читања и писања одуче! Не би ли било од веће користи за народну образованост, да су даске од крушке још десет и двадесет година дуже остале у српским школама, али да су доцније српска деца из српских буквара учила српски читати „без ударенија" и „право писати" српски, а не руски!!

Рајић говорећи о митрополиту Мојсеју Петровићу, вели да је он прекројио и свештеничко одело; и по томе кроју клир и монашки чин и данас се одева. До тада пак свештеници носили су браду и бркове тако големе: „јако једва слишати сја гласу глагољушчим им", а на глави „имјели су многи власи до појаса долги, и аки плашчем тјеми покривали сја вјетри развјевајемими". Због тих реформа „назвали добраго сего пастира унијатом, и унију в церков вводјашчим", ма да су се реформе тицале само одела свештеничког, и ма да нису ни најмање утицале те реформе на науку православне цркве.

По смрти Мојсеја Петровића би изабран за митрополита Викентије Јовановић, назван разроки. Он је наставио рад свога претходника; заведенија од Мојсеја науки не точију не умалил, но паче приумножил, и все благочинније введенноје прилежно сохрањал“. Пошто се Суворов повратио у Русију, оставивши иза себе добрих ученика, који су граматику изучили, Викентије позове из Русије учитеље, који ће ученике обучавати латинскоме језику. Том је приликом, као што Рајић вели дошао „Мануил Козачински с четири јешче товаришчи својими, вси же малоросијанци“. Ученици су много успевали у латинском језику; они дођоше и до саме реторике; те тако им се отворише врата и к самој философији. Манојло био је професор, „и всјех школ префектом“.

Умре „благодјејатељ наук“ Викентије; а између Аустрије и Турске заметне се рат 1737. године, који се несрећно по Аустрију сврши губитком Србије и Београда у 1739. То беху узроци, што „добро устројени Парнас разсипасја“. По смрти митрополитовој не беше никога, да учитељима из Русије даје угођену награду. Због тога они дођоше до крајње нужде тако, да „почти дневнија лишахусја пишчи“. У то време, и док је још трајао рат, патријарх Арсеније IV. Шакабент „с народом потшчалсја изити в кесарскују страну, и к Бјелграду достигл с сродники својими, и малим числом од народа“. Но ни ту не могаше остати; јер „Бјелграду Турком предану бившу в Срем пренести сја долженствовал; и в Карловцје в резиденцији старој водворилсја, а може и престол архиепископски пренесен. И тако архиепископија сербскаја белградскаја

и днес в помјанутом Карловцје пребивајет". (л. 11.).

„Вдовствујушчи архиепископски престол по царском благоволенију Его Блаженство Патријарх Арсениј чрез царскују милостивјејшују конфирмацију воспријат, и титло архиепископа. По дозволенију же царскому и патријарскују титлу придержаше до смерти". Учитељи Руси надаху се, да ће сад престати њихове невоље, и да ће дођи до својих заслужених новаца; али се у томе преварише. Патријарх их отпусти, а училишта затворе се. Патријарх је тако урадио по савету своје околине; а то су били „придворни патријаршески духовнаго чина, совершени убо возрастом мужи, но крајњи невјежди, једва и читати умјејушчи". Руси се после обрате руском посланству у Бечу, па посредовањем истог посланства патријарх Арсеније доби заповест, да изда плату Русима, и да им даде и путни трошак до Кијева. Осим двојице, који осташе у Кесарији, остали се врате у Русију, а по њиховом одласку „все заведенноје од двојих архиепископов, Мојсеја и Викентија ученије погребено в Карловцје остало". Осташе само мале (тривијалне) школе, где се учила словенска граматика (л. 12.).

После патријарха Арсенија IV. изабран би на сабору карловачком за митрополита епископ арадски Исаија Антоновић; и пошто овај на скоро умре у Бечу, (¹) би опет сазван народни сабор, на ком „абије вси согласишасја на Павла Ненадовића" најпре карлштадског, а после арадског епископа (л. 13). Ненадовић

(¹) Отишао је у Беч, да захвали цару; па ту и умре; и тело му би пренето у Будим, откуд је био и родом.

је већ при избору Антоновићевом имао уза се велики број саборских чланова; јер народ Антоновића није волео, бојећи се, „јако склонен ко унији и шокац јест“, почем због слабог здравља свог није могао да пости, него је јео месо; а Ненадовић „зелијем кормљашесја.“

Избор Павла Ненадовића за митрополита имао је најповољнијих последица за просвету српског народа. Ненадовић долази у ред најодличнијих родољуба. Затекавши многе дугове, које је починио патријарх Арсеније IV, он се побринуо. те је дугове исплатио. Отишавши у Беч да захвали на митрополитству, би од царице Марије Терезије одлично примљен; а вративши се у Карловце, настане, да се поново отворе више школе. У том га је помагао Несторовић, професор; који је после постао сенатор будимски. Он је ради подизања школа скупљао од народа и клира новчане прилоге, од којих је после његове смрти остало у школском фонду 31.000 fl. Под њим је назидана карловачка катедрална црква; из основа подигнут је манастир Гргетег; и обновљен је манастир Раковац.

Но нека је доста ово: да се види важност овог рукописа. Ја мислим да се тај рукопис откупи и да се печата.

4. „Родофиков (sic) у Београду јавни живот“.

Под овим насловом спомиње се у списку рукопис четврти.

Овај рукопис има 30 листова у четвртини. Доста је добро сачуван. На првом листу је наслов, који потпунце овако гласи:

„Родофиков у Београду јавни живот
„Сербов смертни отров
„Природна герчка друга злоба

„Нечајано сербско страданије
„Нови план, стари непријатељ."
„У љету 1809-му".

а извод из садржине целога рукописа налази се у наслову, исписаном на листу петом. Тај наслов овако гласи:

„Описаније грчкога плана у љету тисјашчу осам сто деветому у Сербији против Сербије дјејствованог исподмукла у Београду од Грка".

Писац узима за основицу својим разлагањима, да су Грци били свагда непријатељи Србима; па тако да су били и у време о ком је у рукопису говор. „Герци — вели писац — који су се находили у цесарији, Турцима су пријатељствовали, и на Сербе перви су били Турцима шпијони. Герци, који су били с Турцима, ако нису горе, воіевали су на Србе као и Турци. Герци пак, који су се находили међу Србима у Србији, они су највећу Србима чинили пакост, који су чрез Герке цесарске и турске Турцима на знање сербска обстојатељства давали, желећи чрез то Турке окуражити на Србе, које се и чрез саме Турке разнавало кромје други људи и пријатеља, и фатања њи ови шпионски писања" (л. 5). Одмах у почетку своје приче писац вели: „Између свију Герка, који у овоме делу (противу Срба) первенствују, које су Серби узнали за своје непријатеље, примјечанија јест достојин Леонтије, београдски владика. Герк сушчи". „Серби фатали писма његова собственна шпионска, с којима је Турцима шпионио и сербске им доказивао слабости.

Пошто је писац напоменуо долазак Родофиников у Србију, и како га је Леонтије окренуо против Срба, писац вели „Генерал (т. ј. Родофиник) њему — Леонтију — све верује, и после тога сердит у Росију и фелдмаршалу пише и описује, курире шаље, и прима, Сербима ништа не јавља, нити они знаду, што генерал ради, само виду да не могу оно да добију, што им јест росеиски двор објешчао на њиово прошеније у помоћ дати“ (л. 6). За тим излаже писац „план, кога су Родофиков и владика направили, и Герцима у Цариграду сообшчили“, а тај план у том је требао да буде и био је по мишљењу писца; да с једне стране подижу Турке на Србе, а ове да драже на Турке обећавајући им руску помоћ, и сгарајући се, да им ова не дође, или да дође у малом броју, па да се брзо врати, те тако да произведу рат између Турака и Срба; како би саколика турска војска на Србију ударила, и Србе потукла. „Међу тим квариће мо им у земљи послове унутра у свачему. Људе стране, који јесу од какве ползе, радићемо да истерамо, или на своју страну премамимо, или ш нима какву у народу смутњу правићемо, други да не долазу, сметаћемо; новце, и ђебеане, и оружије да не долази сметаћемо, или верло по мало, време ћемо разтезати, поглаваре ћемо са новцима међу собом разделити, и завадити“; и т. д. (л. 7). Цел пак, ради које је све ово требало да се уради, та је: да Турци истина покоре Србију, али да не остану у њој као пређе господари, него пошто би Турци морали рају и сиротињу оставити на миру, старешине све „од најмањега буљугбаше до највећега поглавара“ посећи; онда кад се то све сврши, Турци требало је да позову

Грке, и њима Србију као своју земљу да предаду, да Грци њом владају на подобије Молдавије. Па почем ће се успех над Србима задобити поглавито трудом Родофиника и Леонтија, то „за награжденије Родофиник да буде први у Србији бег, а Леонтије да постане митрополит и ексарк“; а кад се упразни патријаршка столица у Цариграду, да постане патријарх, ако буде имао воље (лист 9).

Писац у даљем причању наводи, да је 1808 године дошао из Цариграда у Београд неки владика Грк са својим секретаром, Николом, као нека депутација, коју султан шаље Карађорђу и савету, и пошто је с Леонтијем и Родофиником утврдио даљи план за радњу, он се вратио у Цариград, а секретар му Никола остао у Београду. Доцније је, по казивању пишчевом, долазила у Србију, и то у Крајину још једна депутација из Цариграда, у којој су били Реиз-ефендија, видински владика и Сучо бег од Молдавске. С том депутацијом по пристанку Карађорђевом, договорио се Родофиник, владика Леотије, онај цариграђанин Никола и Карађорђев секретар, као српска депутација (л. 10). Том приликом, вели писац, „по довољном разговору Родофиник, и владика, и Никола од цариградске господе ради трошка новце довољне приме и у Београд врате се.

Нека је ово довољно да се види садржина рукописа.

Рукопис је овај писан 1810. То се види из самог рукописа, који се овако завршује: „Ово је план у љету 1808-м у највећој тајности сочињен, у љету 1809-м са најгором злобом рађен; а у љету 1810-м без пристрастија и хатара герчкога описан“.

Добро ће бити, да се рукопис даде још коме на преглед. Ма да не држим, да овај рукопис има какве јаче

вредности, ипак као причање човека очевидца, и као рукопис из оних времена заслужује, да се боље проучи; па за то и треба да се печата. Овако мислим тим пре, што ово причање није посве без историјске основе. Зна се, да је заиста видински митрополит писао београдском владици Леонтију, да се састану ради договора о општој ствари; а зна се и то, да је овај састанак био у селу Голубињу, близу Поречa. На том састанку био је и Родофиник преобучен као Србин. А да је и у круговима више дипломације било спомена о томе, да се Србија доведе према Порти у онакав однос, у каквом је стајала Влашка и Молдавска, увиђа се из разговора, што га је имао ондашњи француски посланик у Цариграду, генерал Севастијани са кнезом Куркином, тадањим руским послаником у Бечу; при ком је разговору Севастијани изреком напоменуо, да се за господара Србије постави фанариот Суцо. (Војени Сборник за 1864. Бр. 5, стр. 28).

Рукопис завршује се дугачком песмом, у којој има 36 строфа, која се песма почиње овако:

„О, Францијо, земљо славна
Богом јеси изабрана,
Бонапартом прослављена,
Александром разорена“.

а песма је написана 1815. год. Не налазим, да та песма има какве год литерарне вредности већ ако не само и једино као књижевни производ из ондашњих времена; по коме се може да види, како су према ондашњим догађајима бар неки Срби били расположени.

Вредно је да напоменем, да се међу рукописима Лазара Арсенијевића — Бата Лаке — налази препис овог рукописа о Родофинику. Рукопис је некада припадао г. Ђорђу Петровићу, пензионованоме председнику касационог

суда. У овоме препису нема међу тим оне песме о Француској. Можда ће се наћи осим овога још гдегод какав препис овога рукописа, који је по својој прилици био познат главнијим људма нашега народа у првој четвртини нашега века.

5. 6. Под овим бројевима налазе се два листића, у којима су белешке, и то у листићу под бр. 5. писане руком Рајићевом о његовом путовању у Русију, Св. Гору и т. д., а у листићу под бр. 6. белешке су, писане — као што је г. Витковић у списку рукописа прибележио — од владике Мушицког о појединим моментима из живота Рајићева. Из првог листића види се, да је Рајић два пута био у Русији. Први пут од 1753. до 1756.; пробавивши то време поглавито у Кијеву. Враћајући се кући сврнуо је у Арад „посѣтив ту благодјетеља", после дође и у Н. Сад, но ту, као што вели „мало пребих и от видика обезчешћен". Одмах у 1757. по други пут отпутовао је у Русију, но се ту само мало задржао, јер је већ Окт. 3. 1757. био у Јашу, путујући за Цариград. Из истог листића увиђа се не само којим је путем Рајић ишао, но и датуми, кад се, где и колико задржавао. — У белешци Мушицког налазе се појединн податци за животопис Рајићев. По тим белешкама Рајић је рођен 11. Нов. 1726.; пострижен је 12. Маја 1772., дакле као зрео човек. Он је већ 26. Маја исте године постао игуман, а 3. Јуна исте године произведен је за архимандрита. Та наглост, којом је добио степен архимандритства, беше његова несрећа. Тада је достојанство архимандрита давано по решењу синодалном, или бар по договору митрополита са владикама; а при наименовању Рајићевом као да тог договора није било; и за то видимо, да већ Јуна 6., дакле на три дана по производству Рајићевом за архимандрита, тадањи митрополит, „Јоан Георгијевић" даје проте-

стацију, а у следству те протестације од Рајића одузима се администрација манастира Ковиља, па му одузеше и сам крст архимандритски, а калуђере на њега напустише, да га кињe и бешчасте. Из Рајићевог рукописа „историја катихисма“ може да се у неколико види узрок, за што је митрополит тако киван био на Рајића, и за што га је гонио. Оба листића заслужују да се печатају.

Под бр. 7. био је меморандум кнеза Михаила; но ја га међу Рукописима не нађох.

Под бр. 8. 9. 10. 11. и 12. списка, налазе се рукописи полемичког садржаја. Ти се рукописи односе на догађаје, који су се збили у 1842. год.

Тако под бр. 8. рукопис носи наслов; „Обрана владе књаза Михаила Обреновића, од министра Стефана Радичевића“. Писан је у Земуну 5. Септ. 1842. руком, рекао бих, самога Радичевића. Под бр. 9. рукопис садржи „Обрану министра Стевана Радичевића, Цветка Рајевића и Ђорђа Протића, од г. 1842. против оптужбе Вучиђеваца“, а писан је 16. Дек. 1842. у Н. Саду; држим опет руком самога Радичевића. Под бр. 10. и 11. налазе се копије од два приватна писма, од којих је једно Стојан Симић у Београду 23. Дек. 1845. писао Ђорђу Протићу, а друго, које је исти Протић у Баји на Сретеније 1846. писао Симићу, као одговор на његово напред поменуто писмо. Оба се писма тичу такође догађаја свршених у Србији 1843. и 1844. год. Најпосле у рукопису под бр. 12. говори се о тако званој бугарској буни, која се појавила 1841. о Ускрсу.

Рукописи под 8. и 9. ја мислим да су били намењени да се путем ондашњих новина или иначе штампом обзнане; и биће по свој прилици печатани. Па ипак, почем како та два рукописа, тако и остали под бр. 10, 11. и 12. садрже

у себи по гдешто, што може да осветли ондашње догађаје; неће бити од штете да се печатају. Нека је овде примера ради наведено, да се у рукопису под бр. 9. између осталога наводи, да је при ступању Радичевићевом у попечитељство просвете у год. 1840. било само 84 општинске школе и 1800 ученика. а за његова попечитељства нарастао је број школа на 132; и у овима је било 3200 ученика. За рукопис под бр. 11. треба да напоменем, да га је писао човек, који је у дотичним догађајима имао удела, па је због истих био и апшен. Судећи по рукопису рекао бих, да је састав тај написао пок. Коста Марковић; који је, ако се не варам, онда био секретар у неком министарству.

Под бр. 13, 14, 15. и 16. налазе се преписи и преводи разних докумената, који се тичу догађаја од 1842. и 1843. год. И преписи и преводи једновремени су по свој прилици са догађајима и оригиналима.

Тако под бр. 13. налази се немачки превод од протестације, коју су под 14. Јуна 1843. предали барону Ливену и Хафиз-паши они знатнији Срби, који су у следству догађаја 1847. г. из Србије избегли. На тој протестацији има потписано њих 16, међу овима Милета Радојковић, Вуле Глигоријевић, Анта Протић, Милутин Ђурђевић, Голуб Петровић, Тодор Хербез, Милош Богићевић, Матија Симић и т. д. Ја мислим, да је овај превод немачки печатан у неким немачким новинама.

Под бр. 14. налази се у немачком преводу кореспонденција између руског цара Николе и султана Абдул-Меџида, о догађајима српским од 1842. год. И ови преводи ја мислим да су били намењени, да се у неким немачким новинама наштампају; или су, што ће још пре бити истина, преписани из неких немачких новина.

Под бр. 15. налази се препис молбе, коју су избегли из Србије знатнији људи предали рускоме конзулу, да је он поднесе царско-рускоме комесару барону Ливену. На молби нема ни године, ни месеца, ни потписа. Као значајно из ове молбе напомињем, да је тада по гласу молбе било у Београду 280 трговаца, који су држали отворене дућане, и да је од ових само њих 25 припадало партији револуционарној; да је од 100 тадањих терзија само 12; од 60 папуџија само 6; од 20 ћурчија само 2; од 50 абаџија само 4; од 160 механџија само 20; од 12 качара само 1 „привржен садашњем правитељству“ т. ј. влади, која је у 1843. у земљи постојала. За саму владу каже се у молби, да она „плаћа преко 90 тајних полицаја, који готово из куће у кућу иду и прислушкују, да когод што преко садашњег правитељства и не говори, а камо ли предузима. Пријатељ пријатељу на посјешченије отићи не сме, јербо одма као политични преступник затворен буде“.

Под бр. 16. налази се на немачком језику превод „ноте“ предате 20. Јуна 1843. грофу Неселроду и Рифат-паши. Јамачно је и овај превод због обзнане у новинама приуготовљен.

К овим рукописима треба придати рукописе који су означени са $^{13}/_a$ и $^{15}/_a$, а који се посебице у списку не помињу. Под бр. $^{13}/_a$ јесте копија представке, поднете грофу Неселроду. Поднели су је они исти, који су подносили и остале протестације. Нека се наведе овде један једини цитат из те представке: „Једно енергично слово г. барона Ливена да би јаче било од сви јевропески топова, можете отуда закључити, кад погледате, како је наша страна, која је укрепљена била совјестију своје законитости, укрепљена

височајшиим рјешенијама, која је цветала у сили и надежди, од истог г. барона из Цариграда доласка, како је велим једним словом његовим са све своје силе срушила се, и отишла камо је он рекао, — у чељусти цветајуће револуције, и тамо сад тугује, пати".

„Ако су Срби у интересима својим различни, у оном религиозном страху према Руса сви су једнаки, нема јаког, сви падају".

Под $^{15}/_{a}$ налази се „копија прошенија от стране избегшег од последње у Србији буне људства, поднесеног царским комесарима за избор књаза српског одређенима, г. Барону Ливену, Ч. Хафиз-Паши, и г. генералному консулу Вашченку". Молба је ова писана у Земуну 15. Јуна 1843. На молби су многи потписи виших и нижих чиновника разних струка, кметова, појединих свештеника и грађана. Ма да је протекло 40 година од времена тих догађаја, има још живих људи, који су у њима имали удела. Ја мислим, да би и ове рукописе ваљало штампати; јер сви поменути рукописи имају значења за историју ондашњих времена. Особито ако би се хтело, као што је време, да се приступи прикупљању историјске грађе за оновремене догађаје, требало би не само напред поменуте, но и све друге рукописе, што би се прикупили, и ако не сад, а оно онда печатати, кад се те врсте рукописа више прикупи, и кад се исти у ред доведу.

Под бр. 17. налази се оригинално писмо Кнеза Михаила од 5. Октобра 1842. ВБр. 134. писано у Земуну г. Давидовићу, коме Кнез даје разна упутства.

Под бр. 18. наводи се оригинално писмо Кнеза Милоша писано у Београду 15. Јанвара 1839. ПБр. 57. Стефану Стефановићу „нашему попечитељу просвјешченија

врховному надзиратељу карантина“, који се тад бављаше у Милановцу. Писмо је писао по заповести кнежевој Радичевић. У писму Кнез Милош извештава „Тенку“, како га у наслову зове, да је устав преведен и да је „по већој части онакови, какови смо ми посредством депутата Порти на одобреније поднели“.

Под бр. 19. списка налази се препис писма, што га је кнез Михаило под 5. Марта 1841. у Крагујевцу писао кнезу Милошу као одговор на његова два писма. Препис је оверен, јер се на њему налази ова забелешка: „Да је ово писмо од рјечи до рјечи из оригинала преписано, свједочи у Земуну 14. Јулија 1844. Дан. Медаковић“. Писмо је значајно. Ја ћу из њега да наведем само једно једино место, у коме кнез Михаило о уставу говори. „Устав је, каже кнез Михаило, стјена, која моје право на достоинство књажеско, које сте ви високопочитајеми родитељу у Србији основали, од свачијег нападенија брани; Устав је средство, којим је и мојој и свачијој у Србији власти граница одређена; и устав је темељ будућег нашег благостојанија. Он, што ми заповједи, дужан сам и по достоинству, и по заклетви мојој точно испуњавати“.

Под бројем 20. налази се „протестација кнеза Михаила“. Овај је акат на немачком језику, писан је у Земуну 26. Августа 1842. и то јамачно на српском језику под ВБр. 53.; и ово је превод с тог српског оригинала. Поднета је ова протестација аустријскоме консулу, да је достави своме двору. У протестацији напомињу се догађаји који су приморали кнеза Михаила да остави Србију.

К овим рукописима, које до сад напоменух, припадају и рукописи, које забележих бројевима $^{17}/_{а}$ и $^{17}/_{б}$, а који се у списку не налазе забележени.

Под 17/а налазе се белешке писане — по моме мишљењу — руком Радичевића. У белешкама говори се о влади кнеза Милоша; и белешке ове као да су примедбе на неки спис, или на неки докуменат.

Под 17/б налази се одломак писма Петронијевићевог од Марта 1841. Писан је тај одломак у Цариграду, и изгледа, као да га је Петронијевић својеручно потписао. Из самог одломка не може да се види, коме је писао писмо; само се дознаје то, да је одговор на нечије писмо. Овај одломак писма тиче се догађаја, који су се тада збивали и којих је крајња последица била буна против кнеза Михаила од 1842. год.

Сви ови рукописи треба да се печатају, као грађа за историју догађаја оних времена, кад су писани.

Под бр. 21. налази се рукопис под насловом „званично писмо Митрополита Стратимировића канцелару Ердеди“. То је управо препис по свој прилици савремен оригиналу; а писмо је писано 13 Јула 1815; и то латинским језиком. Као што се из увода у писмо ово види, угарска канцеларија, као највиша ондашња власт административна у Угарској, писала је Стратимировићу, да размисли, ко ће бити згодан да постане арадски владика, кад та дијецеза обудови, имајући на уму, да се за епископа арадског постави не Србин, но Роман.

Стратимировић у своме писму разлаже, да томе захтеву нема места. и наводи између осталог и оскудицу у личностима способним међу Власима; а и ту околност, да су за 60 последњих година све владике арадске осим Петра Петровића говориле влашки, а поменути Петровић и није по синодалном избору, ни по његовој вољи, но по заповести Цара Јосифа премештен са карлштатске дијецезе у арадску.

Ма да је питање ово о постављању Румуна за владике престало имати значења, од како је управа црквена над Румунима одвојена од црквене Управе српске, ипак не може се рећи, да то писмо није значајан документ. Писмо је местимице издерано; али у Карловцима у патријаршкој архиви јамачно ће се наћи концепат од тога писма. Да се више докумената ове врсте прикупи, знатно би се осветлило по неко питање, о коме данас нисмо на чисто; и многоме догађају сазнали би се узроци, које данас не познајемо. Ја мислим, да би и ово писмо требало печатати, било језиком, којим је писано, уз српски превод; било само у српском преводу.

Осим наведених рукописа, који се у списку наводе, има још неколико рукописа, који нису у списку споменути.

Међу те рукописе долази рукопис, који сам означио бр. 22. То је препис састава једног о судбини ћирилице за време владања Марије Терезије и цара Јосифа. Препис је од године 1794.; и по томе савремен самоме оригиналу. Ма да о том предмету има већ и печатаних расправа, документ сам по себи не губи тиме од своје важности. Састав овај писан је латински.

Под бр. 23. налази се рукопис, „О десетку, који је народ српски римокатол. Свештен. давао, и јошт од части даје“. Ово је, рекао бих, концепат састава, у ком се расветљава питање: каква права имају Срби у погледу давања десетка. Ма да састав није заокругљен, ипак има важности

Под бр. 24. налази се оригинални рукопис Дионисија, архимандрита бездинског, од $^{20}/_{21}$ Априла 1768. То је белешка о посети Цара Јосифа II у манастиру Бездину, и о разговору, што га је имао том приликом Цар с истим архимандритом. Овај рукопис припадао је архиви манастира Бездина, као што тврди забелешка на њему „Из акт

м. Бездина №80 1768". Из тог рукописа видимо, да је тада у Бездину било 15 калуђера. Тај архимандрит Дионисије био је родом из Београда. Он се с царем разговарао немачки; и кад га је цар упитао где је научио немачки, одговорио му је „мало у Белграду гдје сам се родио, и у Бечу мало". Из овог простог одговора Дионисијевог увиђа се, како је у половини прошлог века морало у Београду живети много Немаца, кад су српска деца могла да науче немачки говорити. Кад се уз ово узме на ум, што се напомиње у „рукопису Архијепископа Арсенија IV", да је у овом времену од прилике била грчка школа, јер се (на листу 29. рукописа) спомиње неки Герасим, или Григорије, епископ, који је био пређе учитељ грчки у Београду; онда се даје замислити, да је у том времену Београд изгледао више туђ, но српски. Но да се вратимо нашем београђанину, архимандриту Дионисију. Он је био два пута у Бечу и то 1740; и 1742; а ишао је „са умершим бившим Епископом Темишварским, Георгијем Поповичъ, а тогда бившим Нишким". Вредно је још да напоменем, да се из овог рукописа увиђа, да су манастири били употребљавани као места, у којима су на затвор од државних власти осуђени калуђери издржавали казну; као што се у том времену тамо задржавао неки Пантелеимон, или Партеније (под оба имена спомиње се) за ког је Дионисије хтео да измоли цареву милост; а за ког цар рече „ja, aber ist gefährlich" те је и препоручио, да га добро чувају, да не побегне.

Под бр. 25 налази се одломак из писма Д. Фрушића; о ком је одломку већ говорено.

Под бр. 26 налазе се неке копије. Једна је копија писма, које је архимандрит Авакум Милаковић из Митровице, где је био у контумацу, Јанв. 29. 1768 писао неком

кнезу, — по својој прилици тадањем руском посланику у Бечу, — молећи га, да му изради, да се што пре ослободи контумаца, како би могао доћи у Беч, да сврши посао, због којег је послан у Беч од Стефана Малог из Црне Горе. Друго је копија као неке објаве, коју је том архимандриту Авакуму издао Стефан Мали 22 Дек. 1767; да му служи за правдање у путовању. У тој објави Стефан Мали назива архимандрита Авакума својим послаником. На дну објаве у место потписа стоји „Пан, находјашчи сја в Черној Гори“. Можда неће бити сувишно, да се обе ове копије печатају.

Под бр. 27. налази се писмо, које је у име Матице Српске њен манипулант Никола Стојановић 19. Јанв. 1830 писао владици Мушицком, а о ком је писму напред било говора.

Под бр. 28. налази се списак печатаних и рукописних дела, која су иза Мушицког остала. Ако се не варам, тај списак написао је руком пок. Дра. Јанка Шафарика по свој прилици за његовог стрица Павла Шафарика.

Под бр. 29. налази се белешка написана руком Митрополита Стратимировића 2. Авг. 1801 у Карловцима. У тој белешци каже, се, да је неки листић што се уз ту белешку налази, написан руком Мојсеја Рашковића „младаго онаго, похвалнаго, и ученаго Серблина, иже первѝ од Сербов отмњенаго књижества вјежество изрјадноју въ Саксонији собраноју библиотекоју... својим Сербом огласи“. На листићу самом налази се као неки распоред школских часова.

Под бр. 30. налази се списак разних рукописа већином Рајићевих; за које се каже, да су на чисто преписани, и спремљени за печатање. Прочитавши тај списак увиђа се, да се међу рукописима налазе и такви, које, ако би се пронашли, вредно би било набавити, прегледати, па према оцени откупити и печатати, па за то баш и треба да се тај списак печата.

Др. Н. Крстић.

ТРИ РУКОПИСНА ДОКУМЕНТА.

ПРИЛОЖИО РЕДОВНИ ЧЛАН, Н. ДУЧИЋ, АРХИМАНДРИТ.

Међу рукописним старинама у Народној библиотеци находи се под № 397 повеља (оригинал) на пергамену Стефана војводе молдавскога, писана 1487. г. у Сучави, старој молдавској пријестоници, којом утврђује Тоадеру Панси-ју куповину шестога дијела земље Тоадера сина Валоша у котару Петрештилору.

Поклонио је не давно Народној библиотеци преко г. Чед. Мијатовића г. Панајот Балша, потомак молдавских Балшића, који су поријеклом од српских — из Зете. Није без вриједности за генеалогију првих ни без интереса за језик и књижевност.

У српској најновијој историчкој књижевности појавиле су се двије врло интересне расправе о Балшићима у опће, које су истекле из плоднога пера г. Чед. Мијатовића, и штампане прва у 49 друга у 66 „Гласнику српскога ученог друштва“.

Учени писац, истражујући дуго, и проучивши пажљиво многе изворе, темељно је расправио о поријеклу, и расвијетлио историју знамените куће Балшића: српских у Зети; француских у Провансу; италијанских у Неапољској и румунских у Молдавији.

Тијем је и српска народна историја у добити, коју г. Мијатовић одавно својим разним историчким монографијама знатно помаже обрађивати.

Зна се, да су српски Балшићи од друге половине XIII в., па све до 1421 г. имали у Зети, у српској краљевини, позније царевини, врло значајну улогу.

По смрти цара Уроша они су независно владали Зетом, бранећи је јуначки, како од навале турске, тако и мљетачке, док је год било мушкараца у тој српској знаменитој кући; а то је, као што рекох, до 1421 г.

Зетски су Балшићи били у сродству: с Немањићима, Мрњавчевићима, Дејановићима, Хребељановићима, Кастриотићима, Мусакићима, Косачама, Црнојевићима и т. д. То је најбољи доказ њихове вредноће и угледа у српској држави.

А какву су улогу имали у читавом средњем вијеку провансалски Балшићи у Француској; неапољски у Италији; и румунски у Молдавији; расвијетлио је, колико се боље могло, г. Мијатовић у поменутој најновијој расправи.

Хрисовуља (приједис) на хартији Јо Шербана Кантакузена Басарабе, војводе угровлашкога под № 385, којом утврђује милостињу српском манастиру Раваници (Врдник) у Фрушкој гори, писана је у Букурешту 1687 г.

Да је тај приједис вјеран потврдио је на истој — својеручним потписом и печатом митрополит карловачки Вићентије Јовановић 1777. г.

Писан је словенски и румунски, и једно и друго ћирилицом. Гдје је на њему био печат, заокругљено је црнилом; а унутра написано: „м. златнаго вонна“.

Синђелија (оригинал) на хартији под № 386 митрополита ужичкога, ваљевскога и шабачког Герасима, дата 1827 год. попу Максиму Стакићу на поповство и поповину у соколској нахији. У њој је на врху црн печат с владичанским амблемом, а у наоколо име митрополитово. На дну његов потпис исплетен крупним грчким словима, као што се обично потписују грчки патријарси и архијереји. Мало ниже потпис: „Никифор епископ ужички 1835 г.“

Обје поклонио Народној библиотеци г. митрополит српски Михаило. ([1])

I.

„Милостїю божїею мы Стефань воевода господаръ ʒемли молдавскои ʒнаменнто учиниль и симь листомь нашимь въ сѣмь кто на нь ꙋʒрить. или его утꙋчи ꙋслышить ѡнь же прїиде прѣдь нами и прѣдь нашими бояры великими и малими. слꙋга нашь Тоадерь синь Бълоше. по свою доброю воли. никимь не понꙋжень а не присилoвань. и продаль свое правою ѿ нинꙋ ѿ своего правагo и питомаго ꙋрика. Юдинꙋ бꙋкатꙋ ʒемлю. ѿ хотара. Петрещилорь шестꙋю участь що би соби ꙋсадиль село по ниже потокь Корнилорь и пониже домь Лаʒаревь. Та продаль тое бꙋкатꙋ ʒемлю ѿ хотарѧ. Петрещилорь. шестꙋю участь. слꙋѕѣ нашемꙋ Тоадерꙋ Таиси ʒа .ѯ. ʒлати татарскихь. и ꙋставше. слꙋга нашь Тоадерь Таисѣ. и ʒаплатиль ꙋсе и полна то ти више писаль и даль .ѯ. ʒлати татарскихь ꙋ рꙋки слꙋѕѣ нашемꙋ Тоадерꙋ синꙋ Бълоше предь нами и предь нашими бояри. Ино ми видѣвше межи ними доброю воли и тое межь и полною ʒаплатꙋ. а ми таковждере и ѿ нась есми дали и потвердили слꙋѕѣ нашемꙋ Т(о)адерꙋ Таисѣ. то юсть прѣдреченое бꙋкатꙋ. ʒемли. шестꙋю участь ѿ хотара Петрещилорь. да юсть емꙋ ѿ нась ꙋрикь и съ въсемъ дохомъ мꙋ. и дѣте моего и ꙋнꙋчатомь его и прѣꙋнꙋчатомь юго и прѣщꙋрѣтомь юго и въ семꙋ родꙋ юго кто са юмꙋ иʒберетъ наиближнїи непорꙋшено николиже на вѣки. А хо-

---

([1]) Два су прва документа са скраћеницама, које су овдје растворене и попуњен текст. А оно, што је са скраћеницама на румунском језику у раваничкој хрисовуљи, остало је овдје како је и у оригиналу.

тарь тон бꙋкатꙋ ѕемли. да есть ѡть ꙋсего хотара Петрешилорь шестꙋю ꙑасть. а на то ѥсть вѣра нашего господства вишеписаногѡ ми. Стефана воѥводи. и вѣрѣ превъзлюбленнихь синовь господства ми Алеѯандра и Богдана Влада и вѣра боарь нашихь вѣра пана Ѕбїарн. вѣра пана Нѣга. вѣра пана Дꙋмана. вѣра пана Гангꙋра. вѣра пана Драгоша дворника. вѣра пана Хърмана. вѣра пана Дажбога. вѣра пана Хꙋдиꙑа. вѣра пана Iѡна и вѣра пана Шефꙋла. пръкалабо вехотинскїи. вѣра пана Андренка ꙑортовского. вѣра пана Грози пръкалаба Ѡхенскогѡ. вѣра пана Iѡна секарѣ пръкалаба новоградскаго. вѣра пана Наънъѡа. спътарѣ. вѣра пана Болдора вистїарника. вѣра пана Петрастаника. вѣра Андренка ꙑашника. вѣра пана Еремїа постелника. вѣра пана Шандракоминоа ✗ и вѣра ꙋ сихь боарь нашихь молдавскихь великихь и малихь а по нашен животѣ кто бꙋдеть господарь нашеи ѕемли молдавскои ѿ дѣтеи наши. или ѿ нашего родꙋ. или пакь бꙋдь кого богь изберетъ господаремь бити нашеи ѕемли молдавскои тоть що би непорꙋшиль нашего даанїе и потвержень . . . и що би емꙋ ꙋтерьдиль и ꙋкрѣпиль ѕа нꙋже есми емꙋ дали и потвердили ѕа неговꙋ правꙋю слꙋжбꙋ и ѕа що соби кꙋпиль ѕа свои правїи пинѣѕи. а на бꙋлшїе крѣпость и поꙋтверждєнїе. томꙋ къ семꙋ више писанномꙋ. велѣли есми нашемꙋ вѣрномꙋ панꙋ Тъꙋтꙋлꙋ. логофетꙋ писати и нашꙋ пеꙑать привѣсити. к семꙋ листꙋ нашемꙋ ✗

Пи҃ Iѡ҃ въ Сꙋꙑавѣ

вл то ✝ ЅЦЄѤ (6995=1487)

мц мартъ .ѕ.

До овога је у пергамену узица од црвене свиле, на којој је висио печат, којега сада нема.

На полеђини:

к҃ н҃ д҃ ѹ҃ н҃ р҃ ш҃ н҃ х҃
Ѹрн Делащефа воево уа вѣдн. Тода снь Бѣло н се
н҃ р҃ л҃ р҃ е҃ѕ҃
дн то хотарѹ Петоѣщнло ашѣсе па.

II

Ѥлнцн милостнвн бываютъ, десатнцѹ помнловани бѹдѹть н всн потщаѥ са совръшатн добродѣтели. полни сѹть дѹха свата н сїн сподобат' са быти свень Бога жнваго. н наслѣдннцн царствна божїа ѥже ѥсть ѹготовано ѿ създанїе мнра. н пакн глаголеть нндє вь кннзѣ Монсеѡвн. Саншн Iзранлє н внѹшн заповѣди моа ѥлн аще стѣжнте ѿ нменїа вашего. даднте ѿ всѣх' десатнцѹ. Ѩко дастса вамь стодесатнцѹ. Ѩкоже н богатомѹ, н праведномѹ Iѡвѹ. н добродѣтеле радн н велнкїа милости. оукрашѹ та ѩкоже Нѡснф прѣкраснїн н сподоблоу та ѩкоже н разбоннкѹ в'ран ндѣже ест велика блаженства. Еже око невнда н оухо не саншa. н на сердце человѣкѹ нев'ннде. что Богь ѹготова любащнмь ѥго. нндє пророка Давндь Дѹхомь свантнмь. Ѥднно просн ѿ господа, н то вьзнщѹ ѥже жнтн мн в' домѹ господню вь в'са днн жнвота моегѡ. Зрѣтн мн красоти господна. н посѣщатн церковѹ сватнню єго. сь милостннею. н нзволн прнмѣтатн са к' домѹ Бога моего, неже жнтн мн в' селахь грешннцѣхь. н благолѣпїе домѹ твоегѡ възлюбнхь, н мѣсто веселїа славн твоеа. Сего радн н аз' вь хрнста бога благовѣрнїн. н благочестнвїн. н хрїстолюбнвын н самодержавныи Iѡнь Шербан' Кантакозенно Басьрабь воеводь. всеи землн Оугровлахїн. вноук' велнкаго н прѣдобраго старого блаженаго. н вь вѣрнїн хрнстнан' нзрѣднѣншїн н вь поконннхь поконнаго Iѡнь Шербан' Басьрабь воевода ⸗

Ревновах́ добродѣтели и милостини творити. ꙗкоже рев-
нꙋеть ѥлен̕ на источники воднїꙗ. Сице желаеть и дүше
моꙗ кь богꙋ крѣпкомꙋ и живомꙋ. Когда прїндꙋ и ꙗвлюса
лицꙋ божїю. сь сими добродѣтел̕ми и милостини и апи-
нив̕ше. и полеꙁнаꙗ дꙋши и тѣлꙋ стѣжав̕ши. Сего ради
вьꙁлюбихь, и вьждѣлахꙋ. вь инѣ добродѣтели и милостини.
и сїꙗ милостина поновити и оүткрьждати. ꙗко и дрꙋгїи
поүнившихь господари. прѣжде быв̕шихь ꙋ нась и господ-
ства ми сїе милоканїе да поновлю и да ꙋтвьрждꙋ на сеи
божествѣи монастирь. ꙁовемїи. Раваница ѥже ѥст̕ Подꙋ-
навїю Оүдол Бел̕града. идѣже ѥсть, чєстїи храмь Вьꙁ-
несенїе господа бога и спаса нашегѡ Iсꙋса Христа. где
почиваеть мощеи светаго и славнаго кнеꙁ̋ Лаꙁара. И ѿцꙋ
егꙋменꙋ Неѡфит. и всами ꙋ инокомь живꙋщи вь сватомь
сем̕ ѡбители.

Кась фїе с̋фитї мьньстири мил҄ь дела с̕фита мьньстире
лтоцинѫнїи. сь ꙗ ачест̕ дер̕тик̕ дегире. лсь дела лꙋна лꙋи
авгꙋнаните кьид̕ сьдаꙋ мер̕тиче ши лꙋ ал̕те мьньстири.
шись анвь кое сьѡрьдиче де аколо делагꙋра ѡкиїи. сьѡ-
дꙋкь ѡрна̕че вадꙋ ар̕врꙗ̕. сь ѡбрѣкь шисьѡдꙋкь дечин̕ди
фьрьде камь шифврь дениче ѡксеатꙋꙗл҄ь. неакьид̕ниче
ѡбьнтꙋꙗл҄ь деньтрь вамешїи дела мар̕цине сьшїодꙋкь ла
ско
сф̕нта мьньстире саꙋвьн̕ꙁь. Пен̕трꙋкь ачасть с̋фить мьнь-
стире. фїинд̕ лцарь стрїинь ши авьн̕дꙋ маннаните врѣме
Мил҄ь дела алци домни вьтрьни ми нанните деиои де
ан̕кьте аспри. И ши венїꙗ пьрницїи де аколо лтоци анїи
дешилꙋа милла ачещїи ѿт̕ мїедѣ аспри ческрїнꙋ мансꙋ
н ч
шипь венїꙗ аи шипьнь авꙗ аискоате. шипьнь асьатоарче
ꙗрьла мьньстире лнкїеатꙋꙗ мантоци. ши пꙋцин̕ ажꙋ-
тори аьѣ сф̋нта мьньстире деачѧ мил҄ь. Дечнамь сокотить
домнїꙗмѣ пен̕трꙋ ачещи ѿтꙋмїе де аспри челꙋлꙋать ман-
денаите. Деам̕датꙋ шнамь милꙋит̕ домниꙗмѣ сф̋нта мьнь-

стíре ѵескріє мaнс҃ꙋ. Кꙋáѵесть мер'тиль десáре вꙋ҃боловáни. р҃. Касьфїе сф҃ нтїи мьньстíри де ажꙋтори шиде́ лтьрире. шинкьлꙋгьрилорь дéхрань шиделбрькьмиите. Ц҃рь доминїимꙋле шиpьпосацилорь пьринцилорь доминїимꙋле вꙋчиикь поменїре. Пентрꙋ кьмь сокотить доминїимꙋ, кьмáндефоло҃ шимайдежꙋтори вá фи́ с҃фитїи ѵáсть сꙋть де боловáни дѐ сáре. Декы́ть ѵаи ѿт'мїе де́ áспри. Дереп'тꙋ áгꙗ́ амь дать доминїимꙋ áѵесть хрисоѵꙋлъ доминїимꙋле с҃фитїи мьньстирь ѵе скрїе манс҃ꙋ. Кáсьанкь áши лꙋá ѵесть мер'тикь дѐ сáре преáнꙋ тоть депáнинꙋ Ӓшнждирꙋ ши лꙋрма доминїимꙋле прекареле ка алꙋџе дꙋмнеꙁе́ áфи́ доминꙋ шибинрꙋитори цьрїи ѵесшїм. ауден'нимꙋл҃ доминимꙋ҃ ау ден'траат' нимꙋ҃. лкьл'рóгꙋ́ кꙋнꙋмьлелꙋи҃ дꙋмьнеꙁеꙋ. сьанкь лиой ши áлтьри м҃ла претокмꙋль кꙋмьскріе мансꙋс҃. Каши преѵéла домнꙋль домнеꙁеꙋ. сьл'минахмскь ши ѧтрꙋделаигать доминїе сь҃пьꙁáскь. шинлꙋѵкмлꙋме ларьпаѡ҃ шила ферьѵире сьфїе сꙋфлетꙋл' лꙋи, Ниеѡ҃когофьдо непоколѣбимо порꙋ'мо господства ми. Сéже и҃ свидѣтелеи поставиги господствами. Рáдꙋ҃ ньстꙋре҃ ке҃ бан',... велиꙋїи водрь Костан'динꙋ Брьнковѣнꙋл' великїи лѡгофеть. ȷѡ́рдáке Кантакꙋꙁено вели́кїи спа҃. Кр҃сти вели́кїи вистиѡри. Алеꙁан'дрꙋ ке҃ ключ҃ Барбꙋ҃ Ѹрдьрѡнꙋ҃ вели́кїи пьхарнїкь. Кр҃сти вели́кїи постѡлникꙋ. Ди́нкꙋ҃ вели́кїи столникꙋ. Шербань великїи коми҃ и́ Ѝсь бꙋна Грьдищѡнꙋ҃ в҃ логофеть. И аꙁ' Горáн' логотеть написа҃, в' градѣ Бꙋкꙋрещи. И ѿ Áдама теѵенїе ⱶ вь лѣто. ꙁ.р҃.ѵ.е. áп нѝ г҃ дны.

Іѡ Шербань Басарабь Кантакꙋꙁин воевода Ми́л'тїю б҃жїею г҃прь. (¹)

Кѡстáдин Брѣ'ковѣни҃ ве҃ Логѡ҃ Прѡ҃.

(¹) Потпис је с великим словима.

„Да сїа копїа (преписъ) своемѹ оригїналѹ, который въ моей Архїепископи-Митрополитской Епархїи Сѵрмїнской подлежащемъ общежителномъ Свето-вознесенскомъ Манастырѣ Вердникъ инаѵе Раваница зовомомъ, идѣже и Мощи Светаго велико-Мѹѵеника иже во Царѣхъ Сербскихъ Лазара почиваютъ находится, во всемъ согласна єстъ, подписомъ моего Имене Свидѣтелствѹю, и обычною Пеѵатїю ѵтверждаю. Въ Карловцѣ Сѵрмїйскомъ 12° дне Мца Іаннѹарїа 1777. Года.

Смиреный Архїепископъ Карловаткый всегоже славено-сербскагѡ, и валахїйскагѡ Народа Митрополїтъ, и обоихъ Цесаро-Кралев. Величествъ Тайный Совѣтник. (печат). Вїкентїй Іоанновикъ Вїдакъ“.

III.

„Герасїмъ Божїею Милос (печат) тїю Православный Архїепїскопъ и Митрополитъ Высочайшїй Ехархъ вса Илїрїи ℣

Преподобнѣйшїмъ монастырей Настоятелемъ и братїамъ благоговѣйнѣйшїймъ протопресвѵтерамъ и священикомъ парохїалним, яко и всѣмъ въ богоспасаемой Епархїй Нашей свакаго ѵина, сана, званїа и состоянїа благодать, миръ и милость ѿ Господа Бога вседржителя, и ѿ нашего смиренїа молитва и благословъ и одъ всѣми щедротїю да ѵмножится, По благодати и дарѹ пресвятаго и животворящаго Дѹха данныя Божественнымъ Апостоломъ и ѵченикомъ ѿ нихъ же даже и до днесъ дрѹгопрїиматели тояже благодати и власти Мы наслѣдници бывше поставляти разлиѵнїя ѵини и степенїй церковнїя. Показатель сего Іерей Максимъ Ставнћѣ изъ нахїе Соколске села Асбѹковице, кои ѿ Нашего смїреннаго рѹкоположенъ ѵ

подіакона и діакона и во пресвѵтера, Месеца Феврꙋаріа 26-гѡ 1827-гѡ лѣта, нынѣже поставлямо Єго Пароха ꙋ слѣдꙋюща села: Бꙋковица, Драче, Торникъ, Оровица, ниже по закону нꙋждная совершати да имать. Сниже извѣстно сотворити восхотѣхомъ, яко да ѿ всѣхъ, за совершенна священника признанъ будетъ. Парохіани Іерею своимъ всякꙋ честь ѿдавати да имꙋтъ. Онъ же да держится по преданїю светіхъ апостолъ и богоносныхъ отцевъ, како ꙋчити, тако и творити, и доколѣ всихъ пребываетъ, до толѣ и чести Священическіа ꙋчастникъ быти имать. Дано ꙋ Митрополіи Шабачкой м҃ца Марта 29-ѡ 1827-ѡ года.“

— —•►✱◄• - -

Ко је писац књиге:

„ЖИТІЕ И СЛАВНЫЯ ДѢЛА ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА ПЕТРА ВЕЛИКАГО......"?

ОБЈАВИО
ДИМИТРИЈЕ РУВАРАЦ,
ПАРОХ ЗЕМУНСКИ

У књигопечатњи Димитрија Теодосија у Венецији (Млетцима), напечатана је 1772. књига с насловом: „Житіе и славныя дѣла Государя императора Петра Великаго самодержца всероссійскаго съ предложеніемъ краткой географической и политической исторіи о россійскомъ царствѣ, нынѣ на славенскомъ языкѣ списано и издано. Въ Венеціи въ типогр. Димитрія Θеодосія 1772. I. ч. на 4° 400 стр., II. ч. на 4° 368 стр.

Као што се из наслова види, не стоји ко је писац те књиге.

У Соларићевом „Поминаку књижескомъ о Словено-Сербскомъ въ Млѣткахъ печатанію 1810.," у ком се на стр. 69. налази каталог: „книгъ Славено-Сербскихъ, печатанныхъ у Димитрія и Пане Θеодосія, въ Млѣткахъ", наваћа се на 72. стр. горе речена књига с целим насловом, а није се рекло, ко је њен писац.

Павле Јос. Шафарик, у својој „Geschichte der Südslawischen Literatur" III. део, Праг 1865., издање Јос. Јиричека на стр. 423., а по њему и Стојан Новаковић у

својој „Српској библиографији за новију српску књижевност, Београд 1869." на стр. 13. рекоше: „По Taube's Beschreibung von Slavonien und Sirmien" II. стр. 17., и као што увјерава један који хоће да зна, био је Захарија Орфелин писац овоме опширноме дјелу, али се мени чини да о томе никако није прилике. Њему приписује и Horanyi III. 707.. „Кажу да је Орфелин на томе девет година радио".

Па ко је дакле писац реченог дела? Да ли има право Таубе и Хорањи, који рекоше да га је написао Орфелин, или Шафарик и Новаковић, који сумњају да га је он писао?

Ја велим, да у том погледу имају право Таубе и Хорањи, и за ту своју тврдњу у стању сам навести такав доказ, о коме не може бити никакве сумње, а то је: прави насловни лист и посвету реченог дела руској царици Екатарини II., из чега се види, да га је заиста написао Захарија Орфелин.

Па за што се писац реченог дела не потписа на своје дело, и како да се до сада није на извесно знало, ко је његов прави писац? И откуд ја дознадох за то?

На прво питање ево одговора.

Захарија Орфелин, као угарски грађанин; „обојих цесаро-кралѣвской вѣнской Академіи художественъ членъ"; „архіепископо-митрополитскій иллирическій канцеллиста" код митрополита Павла Ненадовића; бивши у служби код епископа бачког и потоњег митрополита Вићентија Јовановића Видака и епископа темишварског и потоњег митрополита Мојсија Путника; који је од царице Марије Терезије добио 100 дук. за своје прописе, који су наведени под бр. 306. у напоменутој Шафариковој историји књижевности: није се смео потписати на речено дело, у коме се описује живот и славна дела руског цара Петра I., а још мање авно посветити га руској царици Екатарини II.

Но што Орфелин није смео са свим јавно учинити, то је он учинио на други начин и једно и друго, а то и опет не тајно, но јавно, а то његово изведење не само да се није сазнало у његовој отачбини за његова живота, но ни 1830. односно 1865. и 1867., па ни до данас није нигде јавно за извесно рекло, да је речено дело написао Захарија Орфелин; а да га је посветио руској царици Екатарини II., о томе се није до сада још нигде ни речце напоменуло.

А то своје изведење Орфелин је на овај начин извео.

Он је 1772. дао печатати у Млетцима у печатњи Димитрија Теодосија речено своје дело у две свеске, а није ставио, да га је он написао. Од истог се дела још и дан данас налази, које по јавним, које приватним библиотекама и код појединих књижевника, примерака. Но пошто је Орфелин био вешт цртач, то је својеручно написао дивно насловни лист, посвету и нацртао многе слике и карте, дао све то изрезати у бакру и печатати у неколико примерака, које је послао у Русију, а неке је без сумње морао и за себе задржати.

Да ли се од овог бакрорезног насловног листа и посвете Орфелинове налази по српским јавним и приватним библиотекама и код ког књижевника, примерака, не знам, но сумњам, јер да се налази, морао би ма ко до сада поправити Шафарика и Новаковића, који су сумњали да је Орфелин речено дело написао.

Ја сам пролетос на једном месту наишао на такав један примерак, и том приликом исписао сам како наслов, тако и посвету. Пре кратког времена наишао сам на такав исти примерак и у земунској српској црквено-општинској књижници, и ако без насловног листа.

Онај први примерак подарио је: „въ знакъ любве.... Г. Петръ Стефановичь, гражданинъ земунскіи и лиферантъ

націоналнихъ књигъ 1789. год. Априлъ 9.," а овај други подарио је његов син Панта Стефановић, бивши трговац земунски. Оба су дакле примерка из једне куће, и њих је без сумње Петар морао добити на поклон од Орфелина, те је један примерак дао..... а други оставио своме сину Панти, који га је доцније подарио реченој књижници.

Петар, као лиферант српских књига, морао је стојати у пријатељском одношају са Орфелином, који је као што ће познато врло много писао, те му је овај морао дати речена два примерка на поклон.

И ово је одговор на друго горе стављено питање т. ј. откуд ја за извесно дознадох, да је речено дело написао Орфелин.

Па пошто је вредно да се зна, да је речено дело заиста написао Захарија Орфелин, те да се и у будуће не би сумњало о томе: то ћу овде верно да саопштим бакрорезни Орфелинов насловни лист и посвету његову царици Екатарини II.

Насловни лист гласи овако:

Исторія
О житіи и славныхъ Дѣлѣхъ
великаго Государя
Императора
Петра Перваго
Самодержца всероссійскаго
которую

съ предположеніемъ краткой географической и политической исторіи

О Россіскомъ царствѣ

и съ многими медалями, чертежами и другими рязными принадлежащими, собственною рукою грыдорованными фигурами и генеральною сея великія имперіи картою

нынѣ первѣе на славенскомъ языкѣ
сочинилъ
Захарія Орфелинъ
цесаро-королевской вѣнской Академіи художественъ членъ.
Въ Венеціи
въ типографіи Димитрия Ѳеодосія 1772".

Посвета гласи овако:

Всепресвѣтлѣйшей
Самодержавнѣйшей, Непобѣдимѣйшей
Великой Государынѣ
Императрицѣ
Екатерінѣ
Алексѣевнѣ
второй
Самодержицѣ всероссійской
Благоутробнѣйшѣй Государынѣ
всенижайшее
отъ Сочинителя
Приношеніе.

Ово је на једном листу, а ово је даље на три листа.

Всепресвѣтлѣйшая,
Самодержавнѣйшая, Непобѣдимѣйшая
Великая Государыня
Императрица
Всемилостивѣйшая Государыня!

Ваше императорское Величество благоутробнѣйше позвольте поднесть Себѣ сію о житіи и славныхъ Дѣлахъ Вселюбезнѣйшаго Вашего Дѣда, блаженныя и вѣчнодостойныя памяти Государя Императора Петра Великаго Исторію, которую одноплеменныхъ и одновѣрныхъ сербскихъ Народовъ желаніе и мое усердіе подвигло меня списать на нашемъ Славенскомъ языкѣ.

Какъ иногда звѣзда появившись на Восгоцѣ, вела оныхъ троихъ Царей изъ Персидскихъ земляхъ, къ Спасителю міра рождшемуся въ Вітлеемѣ; такъ Слава Вашего Императорскаго Величества возсіявшая на Сѣверѣ и распространившаясь уже чрезъ всю вселенную, ведетъ меня чрезъ сію книгу изъ дальныхъ Югозападныхъ Сербскихъ странахъ къ Такой Высокой Особѣ въ которой вся Европа и пространѣйшая часть Азіи съ удивленіемъ видятъ изображена Онаго Великаго Императора, коего сія Исторія въ главизну себѣ имѣетъ, и кои былъ образцомъ лучшихъ Государей и удивленіемъ мудрѣйшихъ Политиковъ; Ибо Основаніе и премудрое учрежденіе Академей Художествъ, умноженіе Училищъ и распространеніе Наукъ искореняющихъ невѣжество и человѣческія нравы исправляющихъ; безпримерное Матернее, славнѣйшія завоеванія превосходящее стараніе о воспитаніи въ Благочестія и благонравіи Россійскаго обоего полу Юношества и о садержаніи несчастнорожденныхъ; попеченіе о обогащеніи подданыхъ чрезъ художества и комерцію; Усмиреніе немирныхъ сосѣдовъ, сокрушеніе рога Луны Оттоманской; возвращеніе похищенныхъ и завоеваніе новыхъ Россіи земль, все то есть явнымъ доказателствомъ, что Ваше императорское Величество Онаго высокопонимаемаго Императора, Вашего вселюбезнѣйшаго Дѣда самая достойнѣйшая по Его бывшему Желанію Наслѣдница, про которую Божіе Провидѣніе, хотя Сѣверу и Югу благополучіе подать, удержало исполненіе оныхъ великихъ, Тѣмже безсмертнымъ Монархомъ начертаныхъ дѣлъ, которыя возводятъ Россію на высочайшую степень совершенства. А законъ, коего Ваше Императорское Величество для Правды и Правосудія своимъ вселюбезнымъ подданнымъ изволили, не только удосто, вѣриваетъ о превосходсгвѣ Разума Сочинительницы своеяно и обоявляетъ, коль великое Правдолюбіе и къ поддан-

нымъ Матерняя милость и любовь находится въ Освященной Вашей Императорской Особѣ для чего всѣучастіе и образецъ въ имѣющіе воспрославлятъ дѣтямъ своимъ дѣйствіе толь великаго Матерняго попеченія, безприкладнаго милосердія, и человѣколюбиваго Правосудія; Дѣти же потомкамъ своимъ проповѣдать будуть, что была въ Россіи Владѣтельница, Всепресвѣтлѣйшая Екатарина Вторая богатое Сокровище Изобилія, Благословенія, и Благополучія Ея подданныхъ; Наукъ и Художествъ сильная Покровительница, и несравненна благоутробнѣйшая Мать Отечества Россійскаго.

Такая то, Россійскому Народу честь и прославленіе вѣчное приносящая, Вашего же Императорскаго Величества священную Порфиру безсмертными Лаврами украшающая Слава подаетъ мнѣ смѣлость приступить чрезъ сію книгу предъ Императорскій Вашего Священнѣйшаго Величества Престолъ, украшенной Благочестіемъ, Человѣколюбіемъ, Надеждою Россійскою, Правдою, Кротостію, Щедротою, Мудростію и Мужествомъ. Предупомянутые тріе Цары принесли Господу Спасителю въ подарокъ Злато, Ліванъ и Смирну; по Вашему Императорскому Величеству вмѣсто Злато приношу я въ сей Онаго безъ смертнаго Россійскаго Героя Исторіи находящіяся Труды мои; вмѣсто Лівана подношу мое простодушное Усердіе, а вмѣсто Смирны жерствую я Благоговѣйнство мое.

Благоутробнѣйшая Монархиня! Умилосердитеся принять отъ меня сіи мои смиреннѣйше — подносимыя маленкія подарки и содержать ихъ въ пребогатомъ Щедротъ Своихъ Императорскихъ Сокровищѣ въ утѣшеніе подносящаго ихъ, которой того найсмиренѣйше прося въ глубочайшемъ благоговѣйнствѣ есть.

Всемилостивѣйшая Государыня!
Вашего Императорскаго Величества
Всенижайшій и Всепокорнѣйшій
Захарія Орфелінъ

Како насловни лист, тако и посвета дивним су словима печатани.

Први лист посвете напечатан је у оквиру разним дивним цртежима украшеном. Реч „Екатеринѣ" напечатана је већим словима са дивно украшеним гранчицама.

Почетно слово „В„ у речи „Ваше" на другом листу посвете, држи рукама анђео, а над њиме је дивно нацртана круна и стоји између четири стуба, над којима стоји кров, а с десне стране анђео с трубом, а тако исто и с леве, а горе сунце. (1).

(1). И Орфелин се презименом зваше Стефановић; с тога напред поменути Петар беше му јамачно какав блискирођак: брат, синовац или братучед. Уредник.

ДОГОВОР И ЗАКЉУЧАК
српских народних старешина и првака у Београду 1733.

Саопштио
Димитрије Руварац,
парох земунски.

Српски народни сабор, држан у Београду 1732. (отворен 31. Октобра а закључен 4. Новембра и. г.) изабрао је из своје средине известан број посланика, да иду у Беч и да тамо настоје на томе, да се отклоне неправде, што се српском народу чине и да се опозове декларатория од 1727. и 1729. и рескрипт од 1732., и како изабрани посланици не могоше одмах отићи у Беч због разних препона: то митрополит Вићентије Јовановић позове владике и народне старешине и прваке на договор у Београд за 10. Децембар 1733., где после тридневног саветовања закључише, колико да се даде дневнице изабратим посланицима и како да се учињен на њих трошак распореже на народ.

Како се до сада није знало за тај њихов договор и закључак, а вредно је да се и то зна; како се из њега види: ко је све од сабора 1732. био изабрат да иде у Беч, што се такође да сада није знало и како се и из њега види, да је митрополит Вићентије Јовановић и том приликом као и свагда радио као прави родољуб, који ништа није хтео радити на своју руку, но све у договору и слози са владикама и народним старешинама и првацима:

то га износим овде на јавност, пат се и из њега увери наш свет, да исти Вићентије није био онакав, као што га неки српски књижевници описаше, а на име, да је био слепо оруђе владино.

Слепа оруђа владина, не би ни могли ни смели онако радити, као што је радио митрополит Вићентије на поменутом народном договору, нити онако настојати, да се закључак донесен на њему изврши, као што је он настојао.

Из сваке речи његове писате епископима (бр. I.), види се какав је био велики пријатељ народне ствари и како му је на срцу лежало, да народ дође до својих права.

I

Боголюбезнѣйши Господинъ Епископъ,

мнѣ во дусѣ светомъ братъ любсзни.

Понеже порядь рескрипта двора цесарскаго воинственнаго по уредовленію прошлаго сабора бѣлградскаго за избраніе оправленіе всехъ народни депутиртовъ и тогда именованни нинѣ сихъ всѣхъ немогохомъ савакупити тако подлжности и како препоручено есть више реченимъ сабора и речено починамъ отъ оближайши мѣстъ савакупивше единъ и други и третіи день и више разговоръ чинихомъ овасемъ требующимъ ка пользи исправленію правицъ и преимущества всехъ народнихъ что бы занайболше могли сатворити и сице за благо обретше общимъ нась разсужденіемъ яко воприложеномъ екстракте сесіоналномъ разумети се иматъ котори душевне вамъ приваручаемъ во тайности между собомъ содржавати и надлежещимъ о семъ обявляти. А отреждени же вамъ квантумъ новаца, таки што скорейше да положите и вашимъ воинственимъ и поместнимъ да пи-

шете таки да подвигнутсе отрежне ту имь суме да найдуть и пошлуть и обществу позаймите оть себе же или на интересь обретше а ва време савакупленіа и са интересомь примиѣете само затимь депутирти да нестоеть и да некаснеть вияше помежду вами тамо у епархіи промотривше са осталими іако ва формурале именовало ту суму намь послати или аще обленившесе ванебреженіе и противство кое положите то оть вашихь душахь да Богь истежеть и вына да будеть кое нежелаю обаче уповаю и имамь надежду полну на вас да хощете поревновати тако исполнити како и досле контенти оть вась быхомь прочее на светыя сѣбѣ братскіа молитви пребиваемь.

Боголюбія вашего обоихь благь желатель:
Смиренный Митрополитъ **Викентїи Іѡанновичъ**
Белградскій и Архіепископь
Сербскій и Его Ц. Величества
Совѣтникъ:

Из Белг. 13-го декем. 1733. г.

(На овом писму митрополит Вићентије Јовановић својеручно је потписан).

II

ЕѮТРАКТЪ

Протокула сесконалнаго все народнаго ради общо народнихь депутиртовь оправленіа во Бечь како ниже іавляется; Такожде сего дне 11-го декем. 1733. года савакупивше се вси ниже подписати вчера ради недокончанаго дѣла како выше горѣ бившаго разговоритися и совршити.

И паки на пр҆во саветовано было ради депутиртомь диюрни да немогуть горѣ по више определеномь како спи-

скопь тако и остали депутирти контентирати се и того ради разсудивше дати Господину Епископу на день диюрни по 8 ф. а осьталимь депутиртомь по 6 ф. на день всакому. сума на сто (т. j. 100) дней всемь износить сумая диюрни 3800 ф. изсея имь определенія на день диюрни да имуть сами себѣ содр'жавати како іастіемь, квартилемь, поштомь возенемь и совсеми и аще бы котораго оть господствующихь ради опщаго дѣла трактирали той трошакь да будеть издиюрне отнихь опще оть епископа и депутиртовь кромѣ що за опщіа експедиціи такшіи и дискреціи особити трошакь имь на то даетсе. нинѣ походящимь по имену. господину Василію Димитріевичу епископу будимскомь единомь ослужителехь Архіепископо митрополитскому то есть ѣенераль ексарху кирь Павлу Ненадовичу, господину Вуку Исаковичу краини сервиские об'ркапетану, господину Іосифу Манастирлии капетану оть краини посавскии, господину ажи Гаврилу Рашковичу оть Велграда и господину Михаилу Черноевичу оть Арада и сіи поредь рескрипта цесарската величества во првы насіа общаіа дѣла поставлени , више число персона поимену . господина обр'капетана Васу Ђулинца краини потиския господина Мишка капитана поморишкаго, господина Христу Вол'чу изь Липова, господина Райка Прерадовича изь Будима и господина Іоана Бозитовца изь Сегедина сихже противо рескрипта конзиліюмь беликумь: Непошедше апоред приговора обще всегда имь готови быти аще бы повише писати 100 дній далше прод'ьжило се обще пленипотенціе общее дѣло урегирати и на истою пленипотенцію діюрну и прочая како пр'ви и аще бы до того времене и термина више писатим депутиртомь каковая припятность оть Бога или необходими дѣль была то всегда готови да будуть оть всихь ва пленипотенцію вписати на место поити сасимь совр'шуются и заключуется цело запошествие депутиртовь. Нинѣ последуеть при-

говорь ради трошка како депутиртовь. тако и за народніа потребніа пр҄вее за отправити депутиртъ да не касне и учинисмо котори есмо зде оближни на интересь новце узети или свое положити всакъ архіерей оть епархіе и оть свещенныхь за овай крать сего нужнаго ради бѣчкаго пута. по 250 ф. да дасть, а понеже нинѣ не пришли суть вси архіереи, а на нихь невазможно ожидати то оближни нинѣ последующи що скорейше да сами дадуть или на интересь найду а пр҄вее господинь архиепископь и митрополить за себе, плашкаго и костайничкаго 750 ф., господинь темишварски за себе, вршачкаго и арадскаго 750 ф., господинь бачки за себе, будимскаго и славунискаго 750 ф., господинь епископь валевски точію за себе 250 ф. да положить а когда репартиціа учинитися тогда сіи оть прочихь при руце са интересомь обуставити почто обществу позасервиска краина 3 обр҄капитана 300 ф. подунавски обр҄капитань 150 ф. потиски обр҄капитань, 300 ф. поморишки обр҄капитан 150 ф. посавски л (30) ф. камаралскиже оближни консу Белградь са Сервіомь 500. Сремь 500 ф. Бачка 500 ф. темишварска ш вршачкомь 500 ф., будимска 500 ф. у васему сума исходить. коею депутирти поити что скореише да могуть — 6000 ф. симь писати се таки за положити имь новце и депутирте оправити.

Смиреніи Архіепископь и Митрополить Славено Сербскіи и Его це. вел. Совѣтникь

Викентіи Іѡанновичь

Епископь Темишварскіи

Николай Димитріевичь

Вукь Ісаковичь

обр҄ капетань

Хаџи Гавріло Рашковичь.

(На овом екстракту митрополит Вићентије Јовановић својеручно је потписан, а својеручно је написао и своју титулу.

Тако исто својеручно је потписан, и епископ темишварски Николај Димитријевић, Вук Исаковић, обркапетан и Хаџи Гаврило Рашковић.

Осим њиховог својеручног потписа налазе се пред њиховим именима и њихови печати.

Печат митрополита Вићентија Јовановића онакав је исти, какав је и дан данас митрополије Карловачке. А велики је као данашњи бакарни 5 пара. ([1])

Печат епископа Николе Димитријевића велики је као данашњи никловски 5 пара. На среди је срце, више њега распет Христос, са стране два анђела с крстом. Печат вука Исаковића једнак је као и Димитријевићев. Доле је лав, горе светац с мачем у руци, с леве стране: W. а с десне: i.

Печат Хаџи Гаврила Рашковића једнак је као и Исаковићев. На среди велика круна. С леве стране Г. а с десне: Р.)

([1]) У I. Гласнику на стр. 173 вели се, да се у музеуму српском налази печат митрополита београдског Вићентија Јовановића и причам се, кади како се исти нашао, а на име код неке варалице. На исто печату изрезан је грб српски, а више њега круна. Натпис је овај: Викенти Јовановичь ми: б: митрополітъ бѣлград. и всѣго народа хрістіан архіепіскопь.

У примедби уредник рече: По овоме, и што је код варалице нађен, ја сумњам, да је то прави печат поменутог митрополита.

Уредник Гласника рекао је да је исти печат лажан без сумње за то, што је мислио, откуд на печату Вићентијевом (1731—1737). грб српски. Он није знао, да је исти грб почео још митрополит Мојсије Петровић 1726. употребљавати.

У музеуму налазећи се печат не ће бити лажан; једино то, што он није званичан печат митрополије, но лични печат митрополитов.

III

А посему репартиція да се учинять всемь обретающимсе подржавою цесарскаго величества басточные церкв: нашего греческаго закона клера и народа. На Епархіи какова коя епархіа Есть а первее всакь епископь праведну и душевну специвикацію да придложить и самь да принесеть своему Архіепископу что скорейше по начину таксила или диминице и колико кои има свещенника, Такожде монастира, и диминица специвице колико вкоей вароши шанцехь и села куħа есть. да се по тому репартиціа воинс милостине учини, и колико ħе коя епархіа купити, само пр̆вее господинь архіепископь и господа епископи душевно и чисто по више писатому начину шпецификацію да учинить, и по сей спецификаціи да имять господин Архіепископь и епискупи систати се и промотрети праведно расположити на все епархіе. Починань трошак да се преко ѯархова или протопоповь поувещанію надлежащому Обще народни потреба ради іако милостиніа с миромь безь всакогь извета покупить, како се которому архіерею репортируе и репартиціа даде закое потомь ва другомь собранію на то по положеной заклетви, подтврдити да могуть ащели би се обрѣль кои епископь неправедно спецификацію приказати щровь да приложить 500 дуката.

Посему господинь Архіепископь таки неотложно всемь епископом да пишеть по вормуралу како здѣ предь нами прочитань есть на котори мы подписавшихсе и печать положившихь и оть сего оригинара господинь архіепископь копію да приписиваеть и посилаеть надлежащимь, а зане остали епискуповь више число нинѣ здѣ више пришло а намь разходити се надлежить сице отреждуемо да на копію формурала сего господинь Архіепископь и епискупь теми-

шварски оть клера и оть войнственихже господинь обр'-капитань Исаковичь, а оть коморалскихь господинь Хаџи Гавриль Рашковичь, подписую се и печати утврдивше вь мѣсто клера и народа надлежащимь всемь господамь епискупомь, краинскимь, милитарскимь и камаралскимь поместнимь разшиляють.

И препоручеть что скорее више отрежденно испл'ніати и депутирте оправліати и когда кои чинь свою суму новаца принесеть и варучить господину Архіепископу да се ему квитируе за болше его упование за будущую епартицію како хощетсе осовукуплени милостини при репертаціе наплатити се ничто менше и господинь архіепископь покрай его докончана нашего общаго васимь више реченимь да пишеть подробну о састоіани нинѣшные депутаціи за обще народнимь дѣломь и правицамь іако да киждо ихь поревнуеть, Тако самь на интересу обрести новаца и послать что скорейше іако и свое паство благополезними известиіами наставляти воеставни и поместнихь определенихь квантумь или сами да даду или на интересь да узму и пошлу, да причини новаца ради обще народнихь депутирти небы каснели и дѣло общее неби сіе време благополучно ва суе пропустило да не бисмо свое правице сад упустили и вину дали погубитисе и утврдити се онымь деветимь пунтомь намь противнимь и тако сіе отрежденіе наше ва име бившаго сабора клера и всего народа заключающе савр'шуемь подписиже и печати нашими, такожде утвр'ждуемь дано іакоже вр'ху.

По савр'шенію сего паки расмотренію приложихомь найпаче обще народни диюрни молително предложихомь да бы любовь сатвори обществу видещи да ва каси неимееть и ва великомь убожестве да бы любовь сатворили и наменше аще можно діюрну примили, отвештавше да заутра

оставимъ до промотренія и тако остависмо до заутра разговорити се діюрне ради.

Паки днесь дванадесетаго сего декемвріа: 1733 года Бывшихъ во пр҇вихъ сесіахъ и наново совокупленіе. Повчерашнему разговору диюрне ради предложивше, нинѣ опредѣляемымъ и будущимъ депутиртомъ да бы любовь сатворили, како господинъ епископъ, тако и другіи депутирти да имѣють равно по 4 ф. на киждо день діюрни, и на вся више писатіа трошки, кромѣ такши и дискреціи отъ нихьже своителнѣ преложивше се волею припослати имѣти на день по 4 ф. діюрни, за трактаціже како више написато было, да аще бы потреба была кого почествовати то отъ общихъ новаца на тое трошити кромѣ діюрни, а діюрну на пошествіе, горе всакому депутирту на сто (100) дней, да имъ дастся, и отъ дне пошаствіа, отъ діюрне свое да трошать. Са симъ цело савр҇шивше и во имя Божіе вси подписуемо се и печати потверждуемо данно, іакоже верху.

Смиреный Митрополитъ Бѣлград:
и васего народа христіанскаго
под властію: рим. цесар. обрѣтающагося архіепископъ и его цес. кр. величества Совѣтникъ, **Вікентій Іѡанновичъ.** (М. П)

(м. п.) Николай Димитріевичь,
(м. п.) Захарій Ігумень Хоповски,
(м. п.) Леонтій Петровичь Ігумень манастира Влаѣевщивце,
(м. п.) Ісаія Вук Миловичь Ігумень Крушедолски,
(м. п.) Даниль Вукашиновичь Ігумень монастира Келія,
(м. п.) Живань Черногорець протопопь карловачки,

(м. п.) Кириль Марковичь, протопопь Белградски,
(м. п.) Аврамь Іоановь протопопь Петроварадински,
(м. п.) Вукь Ісаковичь, обр*капетань оть Сервіе,
(м. п.) Секула Витковичь обр*капитань,
(м. п.) Міамиль Васичь капитань,
(м. п.) Івань Вошкович ȃднаћь,
(м. п.) Хаџи Гавриль Рашковичь,
(м. п.) Антоній Іоанновичь, кнезь белградски,
(м. к.) Хаџи Радивои Продановичь,
(м. п.) Стоянь Вучковичь,
(п. м.) Станко Милићевићь кнезь карловачки,
† Живань Ковачевичь кнезь каменички,
(м. п.) Атанаско Іанковичь, изь Ирига,
(м. п.) Ђуро кнезь валевски,
(м. п.) Марко Іоановичь, изь Карловаца.
† Іосифь Михаиловичь изь Каменице,
† Милошь Обрадовичь изь Войке.

(На овој репартицији нису потписи својеручно потписани од појединих, но су сви једном руком написани. Види се, дакле, да је копија.

Сва ова три списа једном су руком писана).

✝ искова се сна чаша въ лето ҂ЗѲЗ при цра сѫтанѣ семна да се пие ш нюиъ въ славѣ бѫ и въ семъ светемъ храмѣ бѫ же нашемѫ слава

1878. у мају месецу, кад сам био у Трнској Клисури, између осталих послова, које сам имао да посвршавам, нарочито ме је приволело ићи у Клисуру већ и баснословно причање о некаквој чаши блгарских царева, па сам био тако таличан, благодарећи г. Аранђелу Станојевићу Трнском, да сам и ту чашу (саплак) видео, која је сопственост попа Михаила из Клисуре. Ову су чашу видели и сада проф. Вел. Шк., г. Ђ. Ђорђевић; садашњи ђумрукџија шабачки, г. Т. Бугарски; члан окр. београд. суда, г. Илија Хранисављевић: потпуковник, г. Ђукнић, Угричић и др.

То је обичан сребрн саплак за пиће вина. Под венцем у наоколо „искован" је горенаведени натпис. Врло лако може га прочитати сваки, који је навикао да чита старинске натписе. Ја сам га тако прочитао, а и остали су га тако читали. Јасно се види, да су с намером о њему басне причане, јер га несу умели читати. Овде је само једно питање: Ког ли је манастира? Наравно, да на то питање нема одговорао, и ак је извесно да је манастир био српски и да је ковач био Србин, што се види из речи „ш њом". Ја мислим да је ова чаша манастира „Господина Констандина" и „Госпоге Елене" — т. ј. манастира куће Драгашине. — Чаша је „искована" у XVI. веку, јер су у томе веку владала два Селима цара. Према овоме „лето .҂ЗѲЗ". мора се овако прочитати: 7087., а то је година 1579.

P. S. Натпис гласи: „† Искова се сиа чаша въ лето .҂ЗѲЗ. (7087) при цара султанъ Селима, да се пие ш номъ въ славу Богу и въ семъ светемъ храмѣ, Богу же нашему слава".

Проф. Вел. Шк.

П. С. Срећковић.

ВУЧИЋЕВ ПАСОШ

и

Двострука аустријска политика 1842 године.

Зна се, да је Хауер био један од главних сарадника, у преврату 1842 год. У исто доба потанко не зна се, како се у томе преврату владао званични аустријски конзул у Београду Димитрије Атанацковић. Приврженик „уставобранитељ“, Атанасије Николић, на 22. табаку, своје аутобиографије вели: „Земунски ђенерал Иигерхофер и аустријски генерални конзул Димитрије Атанацковић држали су јавно и отворено ствар легитимне владе Књаза Михаила, а ђенерал Хацер на очиглед радио је на против, и већ кад се обелодани несагласна аустријска политика, буде позван и ђенерал Хацер и конзул Атанацковић“ т. ј. обојицу уклоне из Београда. Наравно да су се они у путу објаснили и најслађе смејали сервијанској простодушности, а дивили мудрости језуитске аустријске политике. — На таб. 21. А. Николић пише: „Књаз Михаило није могао никако Аустрији ићи у рачун,“ јер Аустрија неће „да се у Србији“ утврди добра управа и ред, него она „мора гледати да у Србији раздор потхрањује“ За потврду двоструке Аустријске политике у Србији, Атанасије наводи овај редак историјски факат: „Кад је (вели А. Николић) Вучић с неколицином

прешао у Панчево, дозна се, да се у Смедереву спрема покрет, — дозна се, да је Вучић у Панчеву, па се преко конзулата (аустријског) захтевало, да се он онде уапси, но ђенерал Хацер дâ препоруку Алекси Јанковићу, кога паша кроз град пропусти и нареди да гâ Турци — ерлије у Панчево превезу, па кад онамо дође и достави, да је покрет у Београду обелодањен: одма се они без сваке препоне превезу у Смедерево и оданде оду у Крагујевац.“

За ово не треба коментара.

Да је Вучић у сагласију и помоћу Аустрије извршио преврат 1842 г. потврђује и овај његов пасош, који сам ја добио од Живка Недића. По овоме пасошу од 5 јуна 1842 год. на коме су потписани: генерал — мајор и кавалер Ђорђе Протић представник књажев и попечитељ иностраних дела, и управитељ вароши Београда, мајор М. Жуевић; види се, да је Вучић заиста имао посла са Аустријом. Пасош гласи „внутреностъ цес. краљ. државе, пословъ своимъ.“ Јунија 7 (по нов. кал. 19) пасош је визиран у конзулату и Вучић, види се, није издржавао контуманац. У Земуну се бавио у вече (19, читав дан 20 и 21 вратио се натраг по нов. Кал.) 7, цео дан 8 и 9 му је визиран пасош за Београд.

Да се Вучић заиста 8 јуна, 1842 г. видео с Хауером у Земуну, навешћу један случај, коме смо се ми много смејали и држали за измишљотину, али сам сада убеђен, да се тај случај заиста десио.

1872 год. био сам у бањи у Липику. Ту је био при бањи неки шокац, старац, све ми се чини, да му беше име Павле. Како се обично у купатилу нас повише купало, то ће неко једном приликом рећи томе старцу: „Зар ти старче хоћеш овде своје кости да оставиш.“

— „Тако је наредио Игњат Лојола“ одговори старац. На те старчеве речи, неки су се смејали, неки га озбиљно погледали и запиткивали шта и како то. Он исприча ово:

— „Ја сам био у војсци 1842 г. у Земуну војник. Ту чујемо, да у Сервији некакав Вучић хоће да диже буну и да прогна Кнеза Михаила. Ондашњи Србљи мрзили су на Вучића и сви су говорили: ко би убио тога пса, добио би 500 сребра. Ја сам био човек сиромах, а пет стотина сребра, то је велика сума. Ја ти и намислим; дај да га убијем, да добијем 500 сребра, и после могу добро живити и могу и у Сервију прећи. Кад сам се на то решио, ја замолим да ми покажу Вучића. Он дође у Земун, па теде да иде Хацеру. Солдат га не пусти на капију. Тада Вучић дограби у шаку са калдрме шљунак, па преко ограде баци, те удари у прозоре Хацерове. Одмах буде наређено да се пусти унутра и њега солдат пусти. Док се бавио код Хацера, све сам смишљао, кад ћу да га убијем и закључим, да га сутра у јутру убијем. Напуним добро пушку, па у вече кажем моме друштву у соби, шта ћу да урадим. Таман сам се у јутру обукао, умио и спремио да идем, да га убијем, кад ме позову у команду, па ме одмах узму на испит и затворе. Кад видех шта је, одрицао сам, али ме оборише моји другари, сведоци. Од њих је неко и јавио команди. Мени ти ударе на св: Игњата Лојолу 75 штапова и протерају из војске. Све ми је месо отпало, па сам се дуго лечио. Ова ме бања најбоље излечила, па одавде и нећу никуд. Ето како сам пострадао због Вучића“ т. ј. због 500 сребра.

Вучићев је пасош и опет у Београду визиран за Аустрију (по нов. Кал. 29 Ав.) 17 Августа. Из Земуна истога дана визиран за Панчево. Код војне команде визиран за Београд 19 Августа (по н. к. 31).

У контуманцу овога истога дана визиран за Панчево, а за овим и она прва власт визирала му је пасош за Панчево. Оно прво визирање за Београд, није извршено. Његово извршење обуставио је Хауер, као што је преко Алексе Јанковића осујећена наредба Атанацковића да се Вучић у Панчеву уапси.

22 Јуна, 1883 г. Београд.

Срећковић.

РУСИЈА И ЦРНА ГОРА

од 1780 до 1790 г.[1]

(Материјал за историју Црне Горе у вријеме владања владике Петра I).

Фебруара 26. године 1781. преставио се у манастиру Стањевићу митрополит Сава Петровић — Његош, који је цијеле 62 године примао учешћа у судбама народа црногорскога, најприје као сауправитељ владике Данила, од 1719 до 1735; послије као глава црногорске цркве и црногорског народа сам, од 1735—1751; за тијем у друштву са владиком Василијем, од 1751 до 1766 године; после са Шћепаном Малим, од 1767 до 1774; за тијем опет сам све до своје смрти т. ј. до 1781 године.

Послије смрти митрополита Саве морао је доћи на управу Црне Горе рођак његов, Петар Петровић, кога је још за живота Сава наименовао за свога насљедника и произвео га у чин архимандрита. Ну поводом некијех домаћијех сплетака и интрига, које су се за посљеднијех дана владе владике Саве јако биле умножиле у Црној Гори, Петар Петровић није могао одмах заузети упражњену столицу митрополита и господара црногорског. Петар Марков

---

[1] Морам примјетити, да овђе нису прикупљени сви материјали који се односе овоме времену. Ја саопштавам оно што сад имам под рукама, а стараћу се у напријед да јошт штогод прикупим. М. Д.

Петровић био је за неко вријеме одстрањен од управе над народом црногорским, а владика био је у Црној Гори Арсеније Пламенац, који је био својта владици Петру. Не може се казати да је владика Арсеније Пламенац управљао Црном Гором. Он се није ни потписивао „митрополит“, него „јепископ“. Мислим да Арсеније Пламенац није био ништа друго, него средство губернатору Ивану Радоњићу, којијем ће одстранити Петра Маркова Петровића од управе над Црном Гором, па да он сам постане фактичким господаром од Црне Горе, а знао је, да ће му ово теже ићи, ако дође за владику црногорског архимандрит Петар, човјек високо паметан и енергичан. Да је ово овако може нам тврдити и то, што је и послије, пошто је Петар Марков дошао у Црну Гору као митрополит, губернатор Иван Радоњић долазио често пута у свађу са владиком Петром, и у тој свађи губернатор је говорио владици: „што се ти мијешаш у моје послове? Ти си старјешина од цркве, а ја сам господар од народа.“

Но противници архимандрита Петра Петровића не погодише на човјека, који тако лако уступа своје право. Они нађоше отпор каквоме се можда нијесу надали. Петар Петровић не почаси ни часа, да поврати себе оно право које му је од старијех остало. Он се ријеши повратити себи право помоћу једновјерне Русије. Због тога митрополит Петар ријеши се ићи у Русију, да представи своју ствар руској влади и да моли владу и Синод, да буде посвећен за архијереја и признат у достојанство митрополита Црногорскога. То је било године 1782. Но непријатељи Петра Петровића били су толико успјели оцрнити га у очима Руске владе, да руски посланик у Бечу књаз Голицин, није хтио дати му пасош за пут у Русију. У Петрограду био је тада некакав Софроније Марковић-Југовић који је стојао у сношају са губернатором

Радоњићем и преко којега је губернатор највише радио противу Петра Петровића. О овоме назови-Југовићу биће ријеч доцније.

Шта је сада могао Петар Петровић? Или се са свијем одрећи од права на митрополију црногорску и управу над народом Црногорским, или се обратити на другу страну и искати средстава за повратак својијех права. Он је разумије се изабрао посљедње. Петар Петровић ријешио се обратити се са молбом аустријскоме цару Јосифу II., да овај допусти карловачкоме патријарху да га посвети за јепископа. Што је наумио то је и учинио.

Разумије се да Аустријски цар, који никада није могао равнодушно гледати на уплив руски међу Црногорцима, радо се сагласио на Петровићеву молбу, и не само да је дао допуштење патријарху да посвети Петра Петровића за архијереја, него је наредио да се то посвећење изврши са највећом црковном свечаношћу. Аустријски цар мислио је овијем начином обратити митрополита Петра на страну Аустрије, и отклонити га од пријатељства са Русијом, али, као што ће се вићети даље, он се преварио у својој претпоставци.

Године 1784 архимандрит Петар Марков Петровић кренуо се из Црне Горе, испраћен некијем својијем пријатељима до Котора, а од туда продужио је пут за Карловце. Овом приликом догодила се митрополиту Петру једна несрећа. Ваш не далеко од Карловаца, он је пао из кочија и сломио десну руку. Од ове несрећне ране он се лијечио цијело по године, али на посљетку срећно се излијечио, те није остао сакат од ране.

Пошто је Петар Петровић оздравио, био је посвећен у чин архијереја 14 октобра исте 1784 године карло-

вачким патријархом Мојсејем Путником у саслужењу више архијереја.“ ([1]).

Из Карловаца владика Петар отишао је у Беч да благодари цару Јосифу II за љубазност, која му је учињена допуштењем карловачкоме патријарху, да га посвети за архијереја, а такође и за љубазни дочек, који му је учињен како у Карловцима у вријеме посвећења, такође и у вријеме његовога бављења у Бечу.

Но Петар Петровић није се никако могао помирити са мишљу да он стоји у рђавим одношајима са Русијом, и са тијем, што Русија о њему мисли са некијем подозрењем. Он је желио извести своје дјело на чистину, па да се види ко је прав, а ко је крив.

Не гледајући на то, што је он од Русије претрпио велике непријатности и многа унижења и оскрбљења, он је све те непријатности предао забораву, у мисли да он мора себе жртвовати за срећу свога народа, а срећу ту он је налазио више у пријатељству Русије прама Црној Гори, него у свему другоме, што је могла сама по себе учинити Црна Гора за своју срећу.

Послије посвећења свога, владика Петар извијестио је о своме посвећењу руско правитељство писмом посланим на име књаза Потемкина. Ево што владика Петар пише у томе писму: „Народ Црногорски, јошт од 1711 године, кад цар Петар, по једновјерју и једноплемености, позва Црногорца у помоћ против Турака, опредијелио је себе на службу рускога Двора, као што је то засвједочено вишепутним проливањем крви своје по позиву рускији владалаца.

„Године 1769, кад данас срећно владајућа царица, преко књаза Долгорукова, граматом позва Црногорце у

([1]). О овоме посвећењу биће даље ријеч у једноме писму владике Петра.

помоћ своју, Црногорци јасно засвједочише своју приврженост к Русији, и ако непријатељи наши стараше се ово помрачити. Наш поступак у то вријеме познат је цијеломе свијету; па и наши највећи непријатељи: турци арбанашки, ерцеговачки и дио босанских, које ми не пуштисмо да иду противу Русије, могу засвједочити наше заслуге које стекосмо за Русију.

„Поменути народ црногорски већ од триста година признавао је, и сада признаје, над собом власт својијех митрополита од којијех посљедњи преставио се је прошлога маја 15 дана, (¹) те ово, т. ј. митрополиство, по праву насљедства, на мене прелази. У смислу овога јављам вашој светлости, као првоме министру, да и ја, по примјеру мојијех предака, желим, заједно са мојијем народом, стојати на службу рускога Двора, и не штеђети пролити и посљедну кап крви, ако тога буду тражили интереси братске нам Русије. 7 Новембра 1784 године.“ (²)

Године 1785 владика Петар отишао је из Беча у Русију. Пријед него ће отићи у Русију он се свратио, на позив Србина ђенерала Зорића у Шклов, да ту почине неко вријеме, и да, по могућности, од туда распита, како његова ствар стоји код рускога двора. Позивно писмо ђенерала Зорића ја нијесам могао наћи, али одговорно писмо владичино нашао сам па ћу га, због важности његовога садржаја, овђе привести; „Пошто сам примио ваше пријатно писмо, у којему ме позивате да дођем у ваше имање Шклов, да неко вријеме будем вашијем гостом, ја нијесам могао не испунити вашу жељу. Ево ја ђе сам већ

(¹). Арсеније Пламенац већ је био умрьо. Он је умро у Црмници, у манастиру Брчалу и тамо је сахрањен.

(²). Из хартија Државнога Архива у Петрограду свеска XV №-о 217.

дошао и очекујем тај радосни час кад ћу моћи виђети вас. ([1]) Новости које сам ја примио из моје отаџбине ово су: Свагдашњи наши непријатељи изнова су напали на нашу земљу, и учинили су не само нама, но и сусједним хришћанима многа зла. Но при свему томе и они су платили својом крвљу, и принуђени су били из нашијех мјеста, која су били освојили, са великијем стидом и погибијом побјећи. Истина овакви турски покушаји противу Црне Горе нијесу ријетки, али Турци не могу тако лако завладати Црном Гором, нити се уселити у њихову земљу, са изузећем некијех пограничнијех мјеста, која они могу спалити, па се одмах из њих вратити натраг. Из овога стања моје земље можете виђети да ја овђе стојати дуго не могу. Но будући се већ налазим у предјелима руске царевине, то ми се чини да није лијепо да се вратим натраг, а да не видим нашу покровитељку. Због овога питам у вас савјета: могу ли ја бити срећан, као што су били срећни моји предшаственици, кад су бивали у Русији, удостојити се високе части виђети царицу, па се за тијем вратити у моје отачаство. Шклов 22. Августа 1785“ ([2])

Митрополит Петар провео је у Шклову дуже времена очекујући са нестрпљењем рјешења, да може отићи у Петроград. Међу тијем противници његови радили су свој посао. К старијем клеветана додали су јошт и то како владика Петар проводи у свјетској раскоши и весељу вријеме у Шклову; како он проводи живот који не приличи таквоме духовноме лицу; како он и не мисли за Црну Гору, коју Турци немилосрдно пљачкају и т. д. Ово је много придало томе, што је руска влада ријешила не

([1]). Зорића тада није било у Шклову, него је био у Петрограду.

([2]) Из хартија Главнога Архива министарства иностранијех дјела у Москви св. 4.

допустити владици Петру да дође у Петроград. На пошљедку он се ријеши вратити се у Црну Гору. Али се опет предомисли да је боље да и без допуштења отиде у Петроград, да ако његово лично присуство промијени ствар, те да ако успије вињети царицу. Но овђе је он претрпио посљедни степен оскрбљења и унижења. Он је био са полицијом прођеран из Петрограда. Како се све то догодило најбоље ћемо виђети из овога његовога писма, које је писао колегији иностранијех ђела с пута из града Минска.

„Неће бити непознато Државној колегији иностранијех ђела, са каквом ревношћу и усрђем народ црногорски служио је Русији још од времена цара Руског Петра I и Црногорског владике Данила Петровића тј. од године 1711 кад цар Петар посла грамату Црногорцима.... ([1]) као што свједоче многе грамате, које су од тога времена дате Црногорскоме народу.

„Године 1777 био сам је послан у Русију од стране митрополита и народа Црногорскога, у друштву са сердаром Иваном Петровићем и губернатором Иваном Радоњићем, да приступимо царици Катарини II због некијех народнијех потреба. У течају шестомјесечнога нашега бављења у Петрограду, ми смо више пута молили, преко кнеза Потемкина, да нам се допусти виђети царицу; али не само што не бисмо срећни виђети царицу, но и његову свјетлост кнеза Потемкина виђесмо само три пута. На посљедку принуђени смо били, без икаквога успјеха у нашему ђелу, оставити Петроград и вратити се дома, чега ми никада нијесмо могли очекивати.

([1]). Овђе се понављају неке ријечи које се налазе у вишеприведеноме писму кнезу Потемкину, па их ја и изостављам.

„Поменутијем народом Црногорским већ од триста година, послије посљедњега књаза Црногорскога Ђорђа Црнојевића, па и до сада управљају митрополити, које бира народ по оштему сагласању. При митрополиту мора бити још један јепископ, који мора послије бити митрополитским прејамником. Године 1781 фебруара 26, по смрти стрица мога покојнога Саве Петровића митрополита Црногорскога, био је поздрављен митрополитским чином Арсеније Пламенац, а ја сам био изабран за јепископа. ([1]) За тијем ја сам отишао у Сријемске Карловце и тамо био посвећен за архијереја од славено-српскога митрополита господина Мојсеја Путника и других присутних архијереја: вршачкога Викентија; бачкога Јосифа; Карловачкога Јована; славонскога Павла, године 1784 Октобра 13. ([2])

„Будући су архијереји Црногорски, почињући од 1711 године, долазили у Русију да засвједоче своје пријатељство са руском државом, то сам и ја поставио себи за дужност да учиним то исто, тијем прије, што је поменути митрополит Пламенац већ умрьо и ја, по праву насљедства, морам заступити његово мјесто. Што се је догодило са овијем мојијем доласком молим покорно да даље послушате.

„Трећи дан послије мога доласка у Петроград, по неправедноме ријешењу књаза Потемкина, преко обер-полицмајстора јављена ми је најстрожија заповијед, да до четири сата по поноћи морам оставити Петроград. То је било 8 новембра. Но будући је моја савјест била чиста, и нијесам налазио никакве кривице код мене за такав неоче-

---

([1]). Из овога се види доброта владике Петра I који се је старао вазда да отклони сваку непријатну успомену, па и посвећење Арсенија Пламенца хоће да обуче у неку форму уљудности. О овоме другом приликом опширније.

([2]). У другијем извјештима стоји 14 октобра.

кивани и жестоки поступак противу мене, то сам се ја ријешио, не кретати из Петрограда, док се не докаже моја кривица и узрок, зашто се тако са мном поступа. Ја сам заклињао Богом живијем обер-полицмајстора да каже књазу Потемкину, да ја тражим да се моја ствар испита, да се докаже мој пријеступ, и да ми се допусти да ја правдам моју невиност. При свему томе књаз, не трпећи правицу, као аспида затворио је уши пред свенароднијема законима, без икаквога доказа није ми допустио да браним самога себе, но је наредио да се пошље к мени један кортен и један вахтмајстор, који су ме насилничким начином кренули из Петрограда и дан и ноћ, не дајући ми ни часа починути, гонили ме преко Полоцка, Могилева, Толочина преко границе, без пасоша. Као Христа од Ирода до Пилата, тако је и мене звијер звијеру предавала на трзање к већему моме оскрбљењу и поругању.

„Послије таквога мога насилничкога одласка господин Франциско Долци де Вицковић. који је био са мном у друштву, чујући да и њега полиција тражи, а знајући и моју и његову невиност, сам је отишао те се јавио у полицију. Пошто је дошао у полицију ђенерал полиц-мајстор му је рекао: Како ви смијете са архијерејем Петровићем ићи без пасоша? А када му је Долци показао два ћесарска пасоша и један графа Штакелберга, те је видио да му због пасоша не може ништа учинити, тада му је овај почео обећавати двије хиљаде рубаља, тек, да говори противу мене, и при томе говорио му је: Петровић је варалица, а не архијереј; како он може бити архијереј без допуштења св. Синода. Прокажите његова дјела па можете бити срећни. Кажите зашто је он дошао? Знате ли што год о пројекту Неранџића? Послије тога Долци му је дао моје сопствено писмо, у којему сам ја књазу Потемкину описивао узрок мога

доласка у Петроград, које сам ја хтио њему предати, или му га послати по Долци, али Потемкин није ни једно, ни друго допустио.

„Будући да Долци по савјести није хтио ништа друго, до истину говорити, и будући није хтио за новце лагати, то је и он био прођеран истијем начином, којијем и ја. Зајиста мени се чини чудноватим и безаконим казнити човјека, па послије казне испитивати његово дјело. Чудновато је, такође како се је могло од мене, као човјека слободног, захтјевати да ја не могу бити архијереј без допуштења рускога Синода. Зар они не знаду, да власт рускога Синода не излази изван граница руске државе? Па и сами четворопрестолни Васељенски патријарси не могу тога од нас тражити, будући Славено-Илирски народи изодавно имају свога архијепископа, који има право и власт посвећавати архијереја. При свему томе што сада, због турских насиља, немамо патријарха, али имамо доста благочастивијех архијереја и слободу у црковнијем правима.

„Да бих сачувао себе и свој народ од свакојаких порицања, за дужност сматрам овом приликом напоменути колегији иностранијех дјела: ако из учињене мени безобразне (безчестной) неправде кад год произађу какве посљедице противне рускоме двору, у таквоме случају сваки такав догађај мора се приписати књазу Потемкину, који, не уважавајући ријеч великијех рускијех царева, коју су они гарантовали граматама; презирући и безобразно изгонећи поштене људе, старао се је не само угасити у овијех људи пламен љубави к Русији; но и свеме народу Славено-Илирскоме написати у срцу, да друкчије мисли о брасткој Русији, и да слику оваквих догађаја оставе у памети своме потомству. Праведност нашу нека пресуди савјест свакога човјека, који није помрачен неправдама.

Остајем и т. д. Петар Петровић. Минск 6 Децембра 1785 године". ([1])

Чим да објаснимо овакав поступак руске владе противу владике Петра? По моме мишљењу у главноме били су ови узроци. Прво клеветници, још за рана, оклеветали су Петра Петровића и представили су га пред руском владом, као човјека опаснога за народ и православље, који је готов и срећу народа и вјеру његову продати туђину. За што веће потврђење овога, противници Петра Петровића приводили су то, што је он држао код себе латинског „попа" Долци, с којијем је заједно радио да уведе у Црну Гору католицизам. Шта више, противници његови представили су влади руској да Петар Петровић и Долци раде, да одврате народ од савеза са Русијом и да га потчине Аустрији. Абата Долци називали су аустријским шпијоном, а владику његовим присташем. Ове клевете противу владике Петра излазиле су из његове рођене земље, од људи њему најближих као н. пр. у главноме, од губернатора Ивана Радоњића, који се старао свакијем могућијем начинима удаљити фамилију Петровића од управе над народом црногорским. Још тада они су почели радити, да одвоје свјетску власт од духовне, па да губернатори постану господари над народом, а владике да управљају црквом. Губернатор Иван Радоњић врло је добро знао, да тога не може достићи док су Петровићи митрополити; једно због тога, што се они сами неће тако лако одрећи од свјетске власти над Црном Гором, која им је већ скоро стотину година у рукама; а друго због тога, што је народ привезан више ка кући Петровића, него ма којој другој кући у Црној Гори, те је друга која фамилија врло тешко могла

([1]). Из хартија Главнога архива Министарства Иностраннијех дјела у Москви св. 4.

добити уплива над народом. Губернатор Радоњић видио је добро да својијем ауторитетом не може ништа учинити, па је почео радити ауторитетом Русије. Да би у Русији имао више уплива, он је најприје предузео све, што је могао те да оцрни Петра Петровића пред руском владом. А да би он замаскирао своје дјело, и да би доказао, да он не ради за свој интерес, него за срећу народа, он је истакао у Петрограду некаквога Софронија Марковића, који се прозвао Југовић, па је почео доказивати, како овај Југовић произлази од старе српске породице Југовића. Губернатор је радио преко овога Југовића против Петра Петровића, а обећавао је Југовићу, да ће га довести на Црногорски престо. Иван Радоњић, види се био је скројио доста вјешт план; јербо је он мислио, ако му изађе за руком удаљити Петровића довести Југовића ([1]) којега је њему лако било бацити у провалију, па послије узети власт у своје руке. Овђе је Радоњић био доста далеко дођерао.

Друго, руској влади није могло бити пријатно што је Петар Петровић тражио од Аустрије, оно, што није могао добити од Русије, тј. посвећење у архијерејски чин. Пошто је већ био свршен акт посвећења, руској влади можда је било жао, што је одрекла Петру Петровићу посвећење у Петрограду, па пошто је виђела да је овђе претрпјела фијаско, онда је хтела да се освети владици Петру. Такође није било пријатно руској влади, што владика Петар држи код себе абата Долци, којега су они сматрали за аустријскога, а такође и француског шпијона.

Треће, Потемкину није мило било, што је Петар Петровић био у Шклову на гозби код ђенерала Зорића, с којијем је Потемкин био у заваћи, а такође и то, што је

([1]). О Софронију Марковићу биће опширнија ријеч у мојој расправи о Самозванцима у Црној Гори.

Петар Петровић радио најпријед преко Зорића да добије приступ код царице Катарине, па је Потемкин хтио што жешће да се освети владици Петру.

Четврто, у ово вријеме ђенерал Неранџић био је поднио књазу Потемкину план ослобођења Славена. Потемкин је мислио, да у овоме дјелу учествује и владика Петар, а познато је, да Потемкин није хтио ни да чује за ослобођење Славена, сљедоватељно, он је желио уклонити с пута све, што би му напомињало о Славенима и њиховом ослобођењу. Још раније, одмах послије закључења Кучук-Кајнарџијскога мира, године 1774, књаз Потемкин измислио је некакав „велики план тако зване источне системе,“ који је познат у историји под именом грчкога пројекта. У овај план улазила је мисао о успостављењу некадашње Византијске царевине, или Грчкога царства, на престо којега морао је бити постављен унук царице Катарине II, син цара Павла Петровића, Костантин. У планове Потемкина, за које је био потпуно задобио и царицу Катарину II, улазила је само мисао о ослобођењу Грка, и о успостављењу грчкога господарства на Балканскоме полуострву. О судбини Славена, који насељавају полуострво, није било ни спомена, тако да су балкански Славени морали пријећи испод господарства турскога под господарство грчко (1). Како је ово било братски, са стране братске Русије прама браћи Славенима, нека пресуди читалац (2). Да би лакше било испунити овај план царица је, по савјету Потемкина, тражила и сагласје Аустрије. Године 1782 цар Јосиф II одговорио је, да он нема ништа против њенога плана, али је у исто вријеме тражи и за себе лакоми комадић. Цар

(1). Руска Старина за 1875 г. т. XIII, стр. 443—446.

(2). О одношајима Русије прама Јужнијем Славенима, а такође и западним биће ријеч у особитој мојој расправи.

Јосиф II тражио је, међу осталијем, оба Дунавска бријега од Никопоља до Београда, у ширину на сваку страну три миље, дакле и градове: Видин, Оршаву и Београд. Жеља поставити на Византиски престо Константина Павловића, толико је заслијепила царицу Катарину, и њену владу, да је она дошла до најчовјечније мисли, продати браћу своју. Жртва ове гркофилске идеје Катарине и Потемкина, био је и владика Петар, јербо они нијесу могли гледати пред очима никога, ко би им ма у колико могао да смета градити куле по ваздуху, или друкчије рећи, кројити планове зацарења Константина Павловића. Кад је царица говорила о подјели Турске царевине, многи су јој говорили о тешкоћама тога предузећа, јер ће срести препреке од стране јевропских држава, а она им је говорила: даћемо комадић Енглеској, комадић Француској, комадић Шпанији, (Аустрија је већ била изабрала свој комадић), а остатак биће довољан „pour un cadet de la maison". ([1]) А Славенима...??!([2])

При свијема овђе именованим околностима, није тешко било пострадати и владици Петру.

Више би поменуто о пројекту, којега је ђенерал Неранџић поднио књазу Потемкину односно ослобођења Славена. Једно због тога, да се види у чему су се састојали планови Неранџићеви, а друго због тога, што се тамо налазе неки важни податци за тадашњу историју Црне Горе, ја ћу Неранџићева писма превести овђе у буквалноме преводу с руског.

([1]) Овако је она звала Константина Павловића.

([2]) У «Руском Вјеснику», којега издаје Катков у Москви, књ. за Јуни 188., има једна расправа «Значај Индије у политици Русије са Турском и Енглеском», у којој се говори мало опширније о «Грчкоме Пројекту». Ја сам превео овђе онолико колико се тицало мога питања.

1-во писмо: „Ја сам свагда држао себи за правило, да се у свијем којијема дјелима и предузећима обраћам којијем милостивцима. За таквога ја сматрам вас од онога времена, од како сам служио у војсци под вашом командом, кад сте ви моју ревносну службу удостојили ваше пажње.

„Ја никада не ћу бити толико неправедан, да пред свијетом не признам, да сам помоћу ваше свјетлости у служби мојој био толико срећан. Удостојивши се таквога одличја, ја сам се свагда старао да покажем усрђе и вјерност моје службе, но по несрећи нијесам имао добријех случајева испунити ову моју жељу; а такође не предвиђа се случај ово испунити ни у будуће, како ја живјех у земљи у којој сваки од синова отаџбине, пред рођенијем изван ове, па макар био и раван по чину са овијем, има право првенства на основу заслуга, које су за земљу стекли његови претци. Због овога ја сам се старао да нађем такво мјесто, ђе и право рођења и моје заслуге могу ми дати могућност да покажем жељено усрђе како у корист старога мога отачства, тако и за славу новога, садашњега.

„У смислу овога ја сам наумио показати благодарност Русији добитком у њену службу, народа једноверних с њом, једноплемених и једнојезичних, што ће увеличати име и славу велике монархиње и њенијех сподвижника, а послужиће к избављењу народа, који стењу под насилничким игом турским.

Ја сам се надао да ћу ову моју намјеру моћи испунити још 1779 године, кад је један корпус војске био предан књазу Репнину, и када се очекивао рат са Турском. Због овога и моје тадашње пребивање у туђим земљама, ја сам се старао употребити у своју корист, и у корист дјела о којему је ријеч. Мисли моје биле су особито обраћене на Црну Гору и на народе сусједне њој,

који живе на бреговима Јадранскога мора, о којима и прије овога времена, ја сам имао нека познања. Ја сам дошао тој мисли да присаједињење овијех народа под скиптар срећне Русије биће за исту: корист, част и слава.

„Да бих што боље упознао онај народ ја сам ходио у Венецију, од куда сам имао прилику испунити ову жељу. Када сам се враћао из Венеције, ја сам се срио са главарима црногорскијеме у Тријешћу, ђе сам се дуже разговарао с њима, и дознао још више о њиховоме стању. Том приликом они су не само изјавили жељу бити под протекцијом њенога величанства, него су и мене молили да радим за њих, како ће што прије добити ову милост. Они су тражили од мене средства и савјета за њихову борбу против Турака.

„Таква њихова жеља, и околност тадашњега времена, побудише ме, да им обећам да ћу радо помоћи њиховој срећи у свему, у чему могу. Ја сам им том приликом особито препоручио слогу и међусобну љубав, а такође и љубав са околнијем хришћанскијем народима с којијема они морају бити у вјечноме савезу, ради њихове среће и успјешније борбе противу душманина. Ја сам им рекао, да ће ово не само бити пријатно царици, која ће због овога одвојити своју милост к њима, него ће они увеличати своје силе, с којијема могу одржати се противу непријатеља Турака, који владају над вишијем дијелом тамошњега хришћанскога народа.

„Будући тадашњи војнички покрети нијесу имали жељенога успјеха и очекиваних посљедица, а закључени трактати утврдили су општи мир, то и ове моје жеље нијесу имале успјеха, за то сам ја тада премучао продужење дјела до бољијех времена.

„Кад је године 1783 ова општа тишина била поколебана, те су се опет почели војнички покрети, и корпуси наше војске кренули се преко турскијех граница, тада сам се и ја ријешио предузети испуњење моје пређашње намјере. Уздајући се потпуно на добра расположења к мени Црногораца, и на свагдашње њихово непријатељство са Турцима, ја сам се надао постићи тамо жељени успјех; за то сам ја био намјеран, по други пут, предузети путовање, под именом простога путника, у земље, у којијема је била цијељ мога предузећа.

„Моје путовање дало ми је повода да учиним ове примједбе и да их поднесем вашој свјетлости:

„Становници Црне Горе, са још неким тамошњим народима, који су се удостојили среће примити грамату од господара цара Петра Великога, чувају исту грамату код себе као залог, који предсказује вјерно и вјечно њихово присаједињење са руском државом. Овај мудри владар дао им је похвалне грамате, колико због њиховога јунаштва, толико и због тога, да их задобије за себе као народ, који му много може помоћи, да избави из ропства све тамошње хришћанство, које је јединствено због међусобнијех свађа изгубило своју слободу. Морам примјетити да, и ако су тамошњи народи изгубили своју слободу, нијесу оштетили ни изгубили свој народни карактер, нити усрђе к вјери и служби, у којој су они свагда служили примјером другијем народима.

„Ово могу потврдити пресељеници из тамошњијех земаља, који су ступили у руску службу, који су пред очима ваше свјетлости, у вријеме бившијех ратова са Турцима, показали своју неустрашивост.

„Нека ми буде допуштено овђе примјетити, да први корак к испуњењу овђе поменутога предузећа састојаће се у томе, да се допусти Црногорцима, као народу слободноме,

који ни од кога не зависи, да признаду јавно, да се они налазе под заштитом велике монархије. Они не ишту друге помоћи осим ове, а кад им је потреба добављати војничке потребе, тада они то набављају преко сусједа, који живе на бреговима Јадранскога мора, с којијема они живе у братскоме савезу, кумству и пријатељству, које се међу њима од старина чува, као залог непрекидне дружбе. Они су борбом својом до сада сачували своју слободу и независност, одбијајући честе непријатељске нападаје од своје земље. А кад буду учинили заслугу руској држави, тада монаршка милост неће их оставити без достојне награде.

„Да се достигне овђе изложена цјељ, и да се збаце ропски окови са сусједнијех Црној Гори народа, потребан је савез и слога са истијема; а такође и таква особа, која би могла руководити овијем важнијем дјелом.

„Јединствено ово правило учиниће тврди основ новој њиховој срећи, и у исто вријеме вјечноме падању њиховога угњетатеља. Ови њихови угњетатељи, бојећи се од ове слоге међу њима, просипљу велико благо на то, да чине поткупе међу њима, те да утврде међу њима неслогу, да таквијем начином никада не буду у стању доћи до међусобнога савеза и ослобођења. Турци се јако страше од Црногораца. Страх овај произлази од тога, што они у многијема ратовима са Црногорцима, не гледајући на много већу своју војску, у течају толико вијекова нијесу могли покорити Црну Гору; а када би се Црногорци сјединили са околним хришћанима, тада би они свуда Турке потукли, и збацили турски јарам са страдајућијех хришћана. Због овога Турци подржавају међусобне сваће међу овијем народима да би таквијем начином били сами у безопасности.

„Познато је да се Црна Гора одликује јунаштвом од другијех народа, који њу окружавају, за то ће најбоље бити најприје њу удостојати високе заштите, па послије и

друге, њој сусједне народе... Ја се обраћам са овијем предлогом вашој свјетлости као особи која је удостојена највишега монаршког повјерења, и која има највише средства да ово дјело доведе до испуњења. Ви, који сте главнијема дјелима прославили себе пред цијелијем свијетом, убројте у своја дјела и ово, које није мање славно од других; а међу тијем к овоме дјелу побуђује вас сувише једновјерство и једнокрвност ваше браће Славена..........

„Црногорци и други славенски народи, који су некада имали славне своје господаре, који су господарили над Илиријом и другим земљама управ до Црнога Мора, нијесу још пали духом, нити изгубили своје јунаштво, које су наслиједили од својијех предака. Ово су они засвједочили многијем славнијем дјелима својијем. И ако се сви ови народи, осим Црногораца, налазе по несрећи под влашћу турском, опет, у вријеме кад би Русија заратила са Турском, они би се дигли у помоћ Русији, и могли би зауставити на себе велику турску војску, која би друкчије отишла противу Русије, и противу које морала би Русија употребити велику војску.... Одмах чим би Русија кренула своју војску противу Турске, ови народи, жељни слободе, устали би одмах против Турака и тијем принудили живеће међу њима Турке остати у својим земљама и не кретати се противу Русије....

„Ја мислим да нема никакве препреке, која би сметала испуњењу овога предузећа, осим ако би се узело у обзир, то што сада постоје међу државама мирни одношаји, па да се не би ови одношаји вишеречением дјелом покварили. На ово ја морам примјетити да ово бојање нема основа, јербо Турци не могу, због овога дјела, имати никакве претензије противу Русије, него ће она обратити сву своју освету противу Црне Горе, са којом и тако води беспрестане ратове, због тога што Црна Гора каже, да

не зависи од Турака, а Турци то не ће признати. Значи љубав која постоји међу рускијем двором и дворовима других сусједних њој држава, не може овоме дјелу сметести, нити се њихова љубав због овога поколебати. И Аустрија сама хћела је овај покрет произвести године 1783, кад је шиљала у Црну Гору, под именом простих путника, једнога пуковника и три млађа официра, којијема је било стављено у дужност учинити овај покрет. Овоме не само што се није нико противио, него је свак са радошћу изјавио жељу да ће садјејствовати оваквоме дјелу. А што ови посланици аустријскога цара нијесу имали успјеха, узрок је што покретачи овога дјела нијесу били једне вјере са тамошњим народом. Црногорци исповиједају источну вјеру и тврдо су њој привезани и мрзе свакога, ко исповиједа западну вјеру, и у Латинима немају никаквога повјерења. Кад је народ видио да неки главари, поткупљени новцима, друже се са аустријским изасланицима, збацили су их са главарства и лишили народнога повјерења. А кад су мени јавили Црногорци о овоме — казали су да су они вјерни и усрдни само Русији, на позив које они ће предузети изложено дјело.

„Сада су они послали мени нарочите изасланике са повторењем свагдашње њихове прозбе, да им се изради највиша царска протекција. Они ишту од мене савјета, каквијем начином могу приступити монаршком престолу с општенародном прозбом, да мене пошљу у Црну Гору за врховнога њиховога старјешину. Ја бих био најсрећнији кад бих био удостојен ове милости, те бих таквијем начином добио могућност показати према мојој новој отаџбини, ону благодарност, коју ја у души мојој од давнијех времена осјећам. На овај њихов захтјев ја нијесам могао дати одговора, јербо је ово скопчано са великим и тешким предузећима.

„Кад ваша свјетлост, међу многијема велекориснијема за ваше отачаство мислима, благоизволите уврстисти и мисао о овим народима, то ћу ја бити готов дати вам по овоме дјелу најтачнија извјешћа, будући ја врло добро познајем ту земљу и тај народ, и начине којијем се ово предузеће може привести у испуњење. Бићу најсрећнији, ако могах што год допринијети: користи, части и слави љубазнога ми отачаства.“ ([1]).

„Врзи одговор на све ово биће за мене нови доказ ваше велике к мени милости.

Ово је писмо писано у Априлу 1785 године. Неранџић не примајући на ово одговора написао је опет и друго писмо, које овђе приводим. 2-го писмо Неранџића Потемкину.

„Од како сам ступио на службу у новоме за мене отачаству свагда сам стављао себе за дужност заслугама прославити име своје, и таквијем начином, стећи за себе благо.,. Таква тежња својствена је свакоме човјеку, а особито ономе који прослављење имена свога претпоставља свакоме другоме благу. Таква жеља да учиним име своје познатим побудила ме је, са народом једне народности са мном, заслужити ревносну и усрдну службу овоме моме отачаству. У чему се ова служба састоји вама је познато из писма, које сам вам предао још у априлу мјесецу, но на које нијесам имао срећу до сада добити задовољнога одговора.

„При свему томе, што стојите на највећему степену славе, за заслуге које сте учинили отачаству, опет ви не престајете радити о новим добитцима за ваше отачаство,

([1]). Из хартија Главнога Архива министарства иностранијех дјела у Москви св. 4 №-27 дјела о сношајима Русије са Црном Гором.

чим и постајете живим примјером свакоме да тражи славу, по мјери знања и способности својијех. Ја и ако осјећам у себи способности к овоме, опет ће оне останути иртве и бескорисне, ако се не добије прилика да се употребе у дјелу. Познато је да сте ви многоме помогли к достижењу жељене цјели, и многијем открили пут к срећи, због овога и ја, поткријепљен вашијем обећањем, морам очекивати од вас руководство како ћу са народом црногорским заслужити службу великој Русији. У смислу свега тога најусрдније молим вашу свјетлост, да што скорије доставите до знања њеноме величанству ово дјело, и да порадите да овај народ не остане без очекиванога одговора. У случају кад овај народ не би добио задовољења на своје тражење, угасио би се у њему жар те љубави и усрђа какве он показује у свакој прилици...

„Ако данашње околности и не допуштају Црногорцима показати према Русији то, чега они желе, опет скоро ће доћи вријеме кад ће се виђети какву они диверсију могу учинити противу Турака, чему може примјером послужити и недавни отпор, којега су они учинили Турцима. А 17 прошлога Јунија мјесеца јасно су показали велико своје јунаштво осмодневном борбом са десет пута већим непријатељем. Овијем су они доказали Турцима, да никада и не помисле да се могу населити и утврдити међу Црногорцима, нити их својој власти потчинити. Ваша свјетлости! ви имате хиљаду начина да и у будуће вријеме утврдите у срцима њиховима надежду на бољу будућност, чим ћете утврдити њихову привезаност ка Русији. Ја, по обећању вашему, очекујем да ћу бити употребљен на службу у овоме дјелу.... 28 Октобра 1785.“ ([1])

([1]). Из хартија Државнога Архива у Петрограду свеска XV № 217.

Послије овога писма протекле су скоро три године, у којијема је Неранџић очекивао кад ће бити срећан постати „повелитељем“ Црне Горе. Но све ово вријеме чека и ништа не дочека. Кад 1787 године Русија објави рат Турској ([1]) би позвана тада и Црна Гора, да прими учешће у овоме рату ([2]); тада Неранџић опет изађе са својијем плановима. Септембра 24 године 1788 Неранџић је поднио кнъазу Потемкину нови план под насловом: „Мишљење ђенерал мајора и кавалера Неранџића о Црногорцима и другима сусједнијема Црној Гори народима.“ ([3])

У томе Неранџићевом „мишљењу“ говори се слеједеће:

„Црногорски народи, ([4]) по једнокрвљу иједновјерју, од давнијех времена били су Русији предани, и осјећајући к њој своје усрђе нијесу никада престајали показивати према њој знакове своје вјерности и доброжелатељства. За успомену овога они су добили од рускијех владалаца више грамата, које они чувају као залог, који им обећава заштиту Русије.

„Године 1779, кад сам ја путовао по тијем земљама, главари народни долазили су к мени, да траже савјета за своје владање, а раније они су послали нарочите по-

---

([1]). Овај рат трајао је од 1787 до 1791 године. Октобра 29 године 1791 био је закључен међу Русијом и Турском мир у Јашу.

([2]). Грамату царице Катарине донио је у Црну Гору пуковник Тутолмин.

([3]). У овоме писму повторавају се многе ствари, које се употребљавају у првијем. Али ја приводим овђе и ово писмо као материјал из којега можемо извадити којешто, чега нема у првим писмима.

([4]). Овако је у оригиналу у множини речено.

сланике у Русију, да моле за царску заштиту, коју они више свега цијене. (1)

„Досадашње околности може бити нијесу допустиле да се испуне жеље Црногораца. Сада је наступило вријеме испунити ово и усрећити их руском протекцијом. Ако може пак родити се сумња у томе, да ли су ови народи већ промијенили своју мисао, то ваља ту сумњу одбацити, јер су ови народи непромјенљиви у својијем жељама; постојани у своме усрђу; тврди у својијем обећањима, непоколебљиви у вјерности; храбри и хладнокрвни јунаци, готови жртвовати живот за испуњење онога, што узакони за њих њихова нова покровитељка.......

„Одмах кад осјени овај народ изодавна очекивано покровитељство велике монархиње, и учињен им буде приједлог они ће свечаном клетвом утврдити, за себе и потомство, вјерност руској држави.

„При овоме случају биће прва њихова тражбина, да им се остави на вољу избрање начелника таквога, којему ће они добровољно повјерити своју судбу, у чему им и ваља дати задовољење.....

„Не ваља заборавити да начелник овога народа мора бити познат са положајем тамошњијех мјеста, не мање него са наравима и обичајима тамошњих народа; јер ако се његово предвођење буде саглашавало са народним најје-

(1). Ово је оно посланство, о којему спомиње владика Петар у писму из Минска. У јунију 1777 године Петар Петровић, као архимандрит, био је послан од владике Саве, у друштву са сердаром И. Петровићем и губернатором И. Радоњићем. Посланици црногорскога митрополита предали су своја писма Колегији Иностранијех дјела, којом је тада управљао граф Никита Панин. Панин је ова писма предао Потемкину, на која овај готово ни главе није хтио окренути, осим што је грдио у свакој прилици Црногорце. Посланици су престојали у Петрограду пола године, па се без успјеха вратили натраг. О овоме други пут опширније.

рама, то ће се постићи много већи успјех у овом предузећу.

„Црногораца који живе на горама и у подножјима гора, који не зависе ни од кога, него се скупљају по дружби и по нужди, ради своје одбране, биће од седам до десет хиљада. Ономе, који буде тамо послан за начелника биће главна дужност изабрати 3000 људи из ове војске црногорске, па их метнути у добар војнички ред. Са овом војском могле би се чувати границе, а у случају потребе и изаћи на неколико миља изван граница, те чекати непријатеља, који би хтио напанути на границе. Овој војсци морала би се давати мјесечна плата на свакога човјека на мјесец по пет царскијех форинти. Ово би им служило за све њихово издржавање, изузимајући војничке потребе, као прах, олово, које они у сусједа за новце купују. Старјешинама, који би били постављени над овом војском морала би се одредити годишња плата сагласно плати војничких старјешина код сусједних држава, и колико се плаћа нашијем официрима. Ово ће послужити к бољему и тачнијему испуњењу њихове дужности и к бољој послушности. Ако се на овај начин уреди 3000 војске од Црногораца, тада ће и њихови сусједи, који живе на бреговима Јадранскога мора, Бококоторци и Далматинци, видећи срећу овијех, приступит к њима и ступити у службу. Таквијем начином и од овијех могло би се уредити 3000 војника. Послије овога и други сусједни народи, из Арбаније и Ерцеговине, сљедоваће њиховоме примјеру. Тако у самоме почетку предузећа имало би се 10.000 војске, која би могла за све вријеме рата бити употребљена у војничко дјејство. Ова војска налазећи се најпријед на границама ради одбране истијех, но ако буде потреба оне ће се моћи кренути и напријед, а на границе доћи ће они Црногорци који су остављени у унутрашњости и други околни народи, којијех

ће бројем бити до 40.000. Овој војсци неће бити потребно давати плату, само њиховим официрима даваће се онаква плата, као и официрима од више поменуте 10.000 војске. Али и овијема ваља дати војничке потребе као: прах, олово и друго. На издржавање више поменуте 10.000 војске потрошиће се годишње не више од 50.000 рубаља на сваку хиљаду т. ј. 500.000 на сву војску.

„Па и да би потребно било који пут учинити и више трошка за издржавање ове војске, опет корист коју ће она учинити рускоме двору, биће много виша од трошкова, који ће се учинити око ове војске. Далматинци, о којима је више ријеч, који зависе од млетачке републике, будући су једне народности са Црногорцима, без сумње ће се сјединити са посљедњијема и ући ће у њихову земљу. Кад би се подигло неколико војске из околнијех Црној Гори земаља, те заједно са Црногорцима ступили у бој против Турака, онда би се и заостали дома морали наоружати, те се приправити на одбрану против Турака, јер би се бојали да Турци не нападну на њихову земљу због тога, што су се њихови земљаци дигли противу њих. Таквијем начином учинила би се опћа народна побуна. Турци, кад би виђели овај народни покрет, морали би раздијелити своју војску на више страна: против Црногораца, Далматинаца и др., те би се тијем у великоме ослабиле њихове силе.

„Већи дио војске скадарскога паше састављен је из Хришћана. А ова војска покупљена је из племина: Подгорице, Куча, Пипера, Климената и дијела Црне Горе, који се налази под турском влашћу. Намјере овога паше већ су познате. Оне се састоје у томе, да чини буне и смутње међу хришћанским народима, те тијем да се слабе њихове силе. У овоме често пута он има велике успјехе, али Хришћани опет брзо дођу к памети те се помире, јер

виде, да из њихове свађе бива њихова велика штета, а Турцима велика корист. Због овога може се мислити, да ће хришћанска војска, која би била под заповједништвом турскијех паша, у вријеме рата пријећи на страну Црногораца. Кад би паша видио себе у таквој опасности, он би морао или сиђети с миром, или тражити војску у помоћ од султана, да би био таквијем начином у стању одржати у покорности турске поданике. Таквим начином била би задржана од дејства противу Русије велика турска војска. . . .

„Из арнабашкијех народа, који живе на границама млетачким, од којијех многи за новце служе у морској служби разнијех народа, могли би се многи скупити на службу у руску флоту. Таквијех људи могло би се, мислим, скупити око 3000, што би такође било врло корисно за нашу војску. . . . . Ове примједбе моје врло су кратке, и оне не могу представити сву корист, коју би Русија имала од тамошњих народа, кад би се они са вјештином употребили у руску службу. А кад би они виђели да их Русија неће оставити без заштите, они не би жалили своју крв проливати за славу и част Русије.

Ако се ове моје примједбе удостоје високе пажње ваше владе, то морам примјетити да не ваља оклевати са извршењем овога, него приступити к испуњењу истога овом зимом, кад се могу припреме чинити, како ће на пролеће војска бити готова, и имати све војничке потребе, да ступи у акцију. . . . . Септембра 24. године 1788. . . . . Давид Неранџић". ([1])

Ове планове Неранџићеве ја ћу овом приликом оставити без разбора. Види се из њих јасно његова намјера,

---

([1]) Из хартија Државнога Архива у Петрограду. Св. 15, Бр. 217,

с помоћу Русије постати господарем црногорскога народа. Што је он уплео у ствар мисао о покрету међу хришћанима у Турској, тијем је хтио само замаскирати у неколико своју праву намјеру и придати својијем плановима више значаја. Разумије се, он у овој ствари није имао никаквога успјеха.

Напријед је спомињато о Софронију Марковићу-Juговићу, и о његовим плановима, у друштву са губернатором Иваном Радоњићем, како ће удаљити од управе над народом црногорскијем Петра Петровића. Југовић је писао више писама књазу Потемкину и руској влади противу светога Петра, а такође писао је нека писма у којијема је предлагао, да се уведу неке реформе у Русији. Из узрока важности овијех писама, ја ћу нека из њих овђе привести.

Прво писмо Југовића Потемкину:

„Кад сам ја био у Црној Гори, прије три године, архимандрит Петар Петровић завадио се са архијерејем Арсенијем Пламенцем, па је послије узео многе црковне ствари и отишао ш њима у Ћесарску земљу. Он је отишао из Црне Горе са намјером, да постане архијереј црногорски против тамошњега архијереја Арсенија Пламенца, којега је цијела Црна Гора изабрала за свога архијереја, и који је био посвећен од Цариградскога патријарха, који све црногорске архијереје поставља, а он тамо није смио ходити, због тога што патријарх цариградски зна, да је архијереј Арсеније Пламенац јоште жив. Због овога је он и отишао к Ћесару и молио да Ћесар одобри, да га поставе за архијереја. Ћесар у почетку није хтио и дуго је вријеме сумњао, хоће ли дати допуштење. Међу тијем народ црногорски, губернатор Радоњић и архијереј Пламенац писали су Ћесару, да не допусти да се Петар Петровић постави за архијереја, јер је он варалица. У томе писму

говорили су Црногорци, да имају једнога архијереја, а два им нијесу од потребе; а када умре садашњи архијереј Пламенац, то да ће они изабрати, по вољи цијелога народа црногорскога архијереја, који ће бити угодан народу, а којега ће потврдити патријарх. Таквијем начином Петровић је остао у Бечу четири године и није се смио вратити у Црну Гору. Он је живио у Бечу и ходио је често пута, да проси новаца у Ћесара, и у графа Кобенцеља вицеканцелара ћесарскога. Ја не знам каква је још тамна дјела он тамо чинио и кога је поставио за архијереја, само знам да није цариградски патријарх, као што би то морало бити по закону црногорскоме.

„Већ је седам мјесеца од како је он дошао у Шклов са једнијем римскијем попом, који се зове Франциско Долци, који је био шпијун код графа Кобенцеља, и код Ћесара такође. Од тога времена они живе код Зорића. Пријед овога долазили су Зорићу некакви људи, који су казали да је један губернатор, а други архимандрит, а остали да су војводе и сердари и да су они депутати, које је послао архијереј црногорски Рускоме двору. ([1]) Петровић и Долци казали су да то није био губернатор, нити архимандрит, нити депутација од архијереја црногорскога, него да су то биле варалице. О овоме сам и ја вашој свјетлости говорио. Ове четири варалице посвадили су се међу собом и побили, по поводу чега Зорић је једнога од овијех варалица, на име Рајковића, дао затворити у тамницу у једном своме селу далеко од Шклова двадесет и пет врста (око 6 сахати). Кад је Неранцић чуо за ову свађу препао се, да ваша свјетлост и Двор не дозна

([1]). Ово је по својој прилици она депутација, што је долазила Неранцићу, да га зове за „Повелитеља" у Црну Гору, о којој Неранцић спомиње у једноме писму књазу Потемкину

да ово нијесу били депутати, као што их је он представљао, но варалице, одмах је отишао по пошти те им дао путни трошак и отправио их на пут. Сада су остали у Шклову архијереј Петровић и тај римски поп, те се договарају са Неранџићем, како ће да варају руски Двор. Они имају међу собом велику тајну и договоре, по којијема Неранџић и Зорић обећали су архијереју Петровићу дати много новаца и учинити га чланом св. рускога Синода; а архијереј Петровић обећао је њима да ће молити царицу и министре да поставе Неранџића за краља црногорскога и цара српскога, и да ће молити, да царица ишћера Турке из Јевропе, па да њега утврди на Султански пријесто. С таквом намјером дошао је Неранџић у Петроград, те је узео под најам у Дјевкиноме дому велики квартир од четрдесет соба, купује богату мобиљу и узима у зајам велике новце, како ће што сјајније дочекати госте. Неранџић се договорио са архијерејем Петровићем, да Петровић њему пише писмо у Петроград, као да се није видио ш њиме, а желио би вићети и царицу и њега прије него се поврати у своје отачаство, у којему га са нестрпљењем очекују. Ово је писмо тако лукаво написао Неранџићу, како ће га моћи показати министрима, и како ће министри пожалити, што се Петровић враћа натраг, те да би га таквијем начином позвали у Петроград, чим би му велику част учинили, и за Петровића било би љепше него да сам незван дође. Осим тога они су мислили, да кад архијереј Петровић дође по позиву, имаће више права искати оно о чему су се договарали, јер може рећи: Ја сам се хтио вратити у Црну Гору, а ви ми нијесте дали, него сте ме позвали овамо, дакле дајте то, што вам се иште. Међу тијем он не смије ходити у Црну Гору, но мисли да превари руску царицу, да му она дâ шеснајест хиљада рубаља, које припадају Црногорцима за шеснаест

година, за које вријеме Црногорци нијесу узимали пенсију. Он хоће да сву ову суму од један пут прими, па да буде овђе синодални члан, и да заједно са Неранџићем чини разне пријеваре, као што су се они већ договорили. По каквоме послу он држи код себе овога римскога попа ја не знам, али то истинито знам, да је он код Ћесара служио као шпијун.

„Неранџић је прије двије године шиљао у Црну Гору једнога руског официра, који се зове Сава Матијевић Мирковић родом из венецијанске Далмације, а живи у Шклову, и дао му је три хиљаде рубаља путнога трошка. Овај је имао тајну наредбу, да подговара Црногорце, да пошљу депутацију у Шклов Неранџићу, да га зове да иде у Црну Гору, да се тамо крунише за црногорскога краља, а Црногораца нема више од 8.000 војника, па хоће тамо да буде краљем!... Неранџић не може ни спавати од радости, очекујући час, кад ће га крунисати. Похвалне стихове написао је за своје крунисање и дао их јавно штампати. Тамо се говори, како ће га крунисати; како ће отети пријесто султану турском. Осим тога дао је направити ленту са бојама по своjему укусу, и обећао је многијема дати кавалерство пошто га поставе за краља. Послао је 12.000 рубаља у Тријешће трговцу Куртовићу, да га тамо ти новци чекају док он дође. Зорић води велику бригу о томе како ће брата крунисати, да се тијем освети пресвијетломе књазу за то, што га је овај изагнао из Двора, и удаљио од царске милости. (¹)

(¹) Главни узрок свађе књаза Потемкина са Зорићем била је конкуренција око љубави код царице Катарине II, која је имала повећи број љубавника. Неко вријеме Зорић се користовао особитим благовољењем код царице. Потемкин му је завидио, те је употребио све могуће сплетке, да га удаљи, а да он постане првим фаворитом царице, у чему је и успио. Потемкин је за кратко

„Неранџић свуда разглашује, да произлази од царскога српскога рода, и учинио је у смислу тога неке лажне дипломе. Међу тијем сви Срби знаду, да је он мужик по рођењу, и да је његов отац био кочијаш, па се овђе узвисио. Код њега се налази некакав Шакабенда мајор, који се назива графом. Они су правили у Шклову лажне новце, па су за то били метнути у тамницу у Могилеву ђе су неко вријеме прележали. На пошљетку, по молби Зорићевој, пустили су их на слободу, али они имају намјеру продужити свој посао, не знам овђе ли, или у Црној Гори. Због овога Неранџић држи га овђе код себе и рани његову жену и ђецу, а он не прима никакве плате. Он је служио у Пољској у чину мајора, а Неранџић му је обећао, да ће му израдити руску службу и чин пуковника." (²)

При овој записци Југовићевој нашао сам један одломак од пјесме, коју он додаје своме писму, као пјесму спјевану на случај Неранџићевог крунисања. Да то није ништа друго до рђави пријевод из неке српске народне пјесме виђеће читалац из исте. Ја ћу овђе привести од ријечи до ријечи, како сам је нашао у оригиналу, без пријевода, јер не заслужује да се преводи, будући ће је сваки и овако разумјети. Ево те пјесме:

„Еще заря не взошла
„Ни Деница лице показала
„Возъкрычала фея съ высокой горы
„И взываетъ къ сербской равной долинѣ:

вријеме удаљио од Двора виши број царичиних љубимаца: графа Разумовскога; Н. И. Панина; Захара Чернишева; графа Румјанцева-Задунајскога; али је послије и њега одагнао књаз Платон Зубов.

(²) Из хартија Државнога Архива у Петрограду свеска 15 №-о 217.

„Веселись равная сербская земля,
„Которая уже издавна невесела
„У тебя цвѣтъ процвѣталъ
„И около себя садъ освѣтилъ
„Отъ (нерандже) Померанцева древа племенита ([1])
„Дивна грудь (паха) и неспѣсива
„И его ясной зорѣ ([2]) подарила
„А заря его Денницѣ сказала:
„О Денница моя содружница!
„Вотъ цвѣтъ наша надежда,
„Который прогонитъ турковъ за горы
„И паки прогонитъ за соленное море,
„И возметъ отъ турокъ крыло ([3])
„Которое сербскихъ царей было.
„Какъ это услишали сербскіе витязи
„Воеводи, герои и князья,
„Вскочивъ на ноги храбрые
„Ухватились за ружье длинное
„Закрычали и Бога вспомнили
„Возъиграли и пѣтъ начали:
„Когда намъ заря покажется
„И откуда солнце возъсіяетъ
„И померанца листве свое разширитъ,
„Гласомъ поютъ и руками плещутъ,
„Веселятся и радуютъ ожидая его встрѣтитъ ([4])
„Съ распущеними шелковыми знаменами,
„И такъ станутъ ему говоритъ
„И всѣ его велегласно поздравятъ:

([1]) Односи се на Неранџића.

([2]) тј. Зорићу, који је држао Неранџића уза себе.

([3]) тј. повратиће српску славу, која је погажена од Турака, и обновити српску државу.

([4]) тј. Неранџића.

„Хорошо и благо пріѣхала наша надежда
„Сяйно солнце лучшее Денницы;
„Много времени какъ мы бѣдные вздыхаемъ,
„Воздыхая на небо взирали
„И молили Бога великаго,
„Что бъ намъ послать отъ рода кого ни будь
„Отъ коего бы насъ огрѣяло солнце
„И избавило изъ Турецкой темницы
„И возъобновилъ бы Дворецъ Неманича,
„Который теперь у Отмановича;
„Что бы выжегъ мечети и мунари
„Возъобновилъ бы церкви и олтари;
„Дѣвицы хороводъ играли
„И такъ пѣсни свои воспѣвали
„И въ пѣснятъ своихъ говорили:
„Солнце наше не скрой свое блистаніе
„Но осіяй братьевъ своихъ сквозъ облаки;
„И дѣвицы милыя сестры твои
„Которыя тебѣ шелковыя знамена швютъ
„И на знаменахъ сіяющихъ орловъ вышиваютъ,
„А на головѣ золотой вѣнецъ вьютъ,
„Для таковаго храбраго витязя и героя,
„Которому равнаго не родила мать!

Ову записку Југовићеву ја ћу оставити сада без примједаба. Колико је у њој истине виђеће се, кад се свестрано изучи ондашње доба историје црногорске. Да је било онда много авантуризма и много авантуриста из нашијех земаља то је истина. Ови су употребљавали све могуће начине, да направе себе славнијема. Већини је од њих темом служио један исти приједмет: народ српски, којега ће они ослободити и ништа мање него крунисати

се на краљевство српско. Оваквијех авантуриста било је врло много. Они могу саставити тему за особиту расправу.

Примијетићу овђе неколико ријечи односно Југовићевог тврђења, да архијереје црногорске поставља цариградски патријарх.

Што се тиче владика из разних племена, то ја не могу поименовати, ко је којега од њих посветио за архијереја. Но изван сваке сумње биће да је њих посвећивао пећски патријарх. Што се тиче владика из фамилије Петровића, то су они били посвећени: Владика Данило у Маџарској у мјесту Сечују од патријарха Арсенија Црнојевића ([1]) године 1700 у јунију мјесецу, као што гласи његова стављена грамата. Владику Саву посветио је за архијереја патријарх Мојсије Чурла, кад је долазио на Цетиње 1719 године. Владику Василија посветио је за архијереја пећски патријарх Атанасије Гавриловић у Пећи године 1750. Владику Петра Петровића I посветио је карловачки митрополит Мојсије Путник. Владику Петра Петровића II посветио је свети Руски Синод у Петрограду. А и Арсенија Пламенца није посветио патријарх цариградски него патријарх пећски Бркић, кад је долазио на Цетиње 1768 године.

Исте 1785. године новембра 19 Софроније Југовић дао је књазу Потемкину пројект о некијема реформама, које би морале бити произведене у Руској држави, ради побољшања народнога благостања. И ако се ово односи на руску историју више него на нашу, опет ћу тај пројект привести овђе због тога, што у Рускоме народноме и др-

---

([1]) Патријарх Арсеније Црнојевић, или како га још зову Арсеније Црногорац родом је из Црне Горе из села Бајица на Цетињу, и то, како су ми причали, од братства, које се зове Муселимовићи, од којега данас нема до три четири фамилије. У вјерност овога посљедњега ја се сумњам.

жавноме животу велику су улогу играли људи, који су тамо пријешли из нашијех земаља. Људи доселивши се из иностранства: из Њемачке, Француске, Инглеске, из Словенскијех земаља дали су Русији сва нова, јевропска уређења, која данас постоје у Русији. Па и данас већина рускијех вишијех државника носе туђе фамилије. Узмимо н. пр. министарство иностранијех дјела. Ту су ти: Гирсови, Влангали, Жомини, Остен-Сакени, Фредериксн, Стјуарти, Бјулери и т. д. Сваки ће вињети колико има руске крви у овим фамилијама. У вријеме Петра и Катарине било их је још више. Дакле и овај наш Југовић хтио је да усрећи Русију својијем реформама.

Ево тога Југовићева пројекта.

„Ја потписани, урођенац Славено-српске нације, грчке вјероисповиједи још из младости осјећао сам велику љубав према Русији, и од велике радости нијесам могао чекати тај радосни час, кад ћу моћи доћи да очима видим православну Русију. По што сам свршио науке, ја сам путовао по Ђерманији, Италији, по разнијема турскијема мјестима; по Далмацији, Босни, Црној Гори, Арбанији, Леванту, Анадолији, Смирни, Ћипру, Родосу, и по другијема тамошњијема мјестима. Приликом тога мога путовања примијетио сам многе предивнес твари, које заслужују особиту пажњу, те сам се ријешио поднијети о њима моје примједбе у корист высокославнога рускога Двора, из чистога мога усрђа према Русији, због чега сам и дошао овамо. Разумјевши да се ваша свјетлост стара украсити своје отачаство свакијема добријема уредбама, и да призивате из туђијех земаља различне вјештаке од фабрика и других наука, који ће радити у корист обћега добра, и ја узех себи слободу поднијети вашој свјетлости овај мој пројект.

„1. Ја молим да ми се допусти да учиним Рускоме Двору ову корист, од које ће бити превелики приход, сваке године по неколило милиона; а таквим истим начином биће велика корист и цијеломе опћинству, јер ћу учинити, да не буде потребно добављати из иностранства: Рајнско вино; свилене матерüје; инглеско сукно, те таквијем начином неће излазити новци из државе у туђе земље на штету држави и народу.

„2. У Криму, Малој Русији, Новој Русији, Украјини, Астрахану, Кубану, около Каспискога мора и у другијема тамошњијема топлијема мјестима, која се протежу од Крима до Камчатке, лежећијема на границама Кинеске државе т. ј. у свјема топлијема мјестима Руске државе, ђе могу расти винове лозе и свилена (т. ј. дудова) дрва, треба их насадити толико, да их има доста свако мјесто као у Италији и Мађарској. Више именоване руске земље леже на једноме истоме градусу са посљедњијема. Сада и Ћесар у својој земљи размножава свилена дрва, и прављају се по фабрикама у држави разне свилене материје, инглеско сукно и друга роба, те немају потребе добављати из иностранства.

„3. Ваља направити само фабрике, а фабриканте ја ћу добавити мојом вјештином колико буде потребно, и размножићу фабрике по народу, као што је у Француској, како ће их доста бити у цијелој руској држави; те ће се производити толико робе, да ће се моћи продавати и изван руске државе, од куда ће бити државној каси на милионе прихода. Тако исто ваља направити и памучне фабрике, па доносити памук из иностранства, да се ради у тим фабрикама, а ваљало би покушати, би ли могао памук расти и у рускијема земљама. Ако би ово посљедње могло бити, тијем би била велика корист Русији.

„4. За направу инглескога сукна ваља добавити из Шпаније шпањолске овце, на којијема је најбоља вуна. И у Ћесарову земљу добављена је велика количина оваца шпањолскијех па су расмножене по цијелој земљи; тако, да се од њихове вуне израђује по фабрикама велика роба, од које бива држави велика корист. Све је ово учињено због тога, да не морају добављати робу из Француске, Шпаније, Португалије, но да је имају у својој држави.

„5. Винограде ја ћу тако размножити са којијем искуством по цијелој држави, да ће за кратко вријеме Русија имати свога вина за цијелу државу, и да ће тако јевтино бити, да ће се ботиља моћи продавати по четири копјејка (около 6 новчића). За кратко вријеме Русија ће моћи своје вино продавати и изван своје државе.

„6. Ја ћу донијети у Русију најбоље врсте лоза као: Токајске, Будимске, Јаралашке, Менешке, Фрушкогорске; а од грчкијех: Ћипарске, Родоске, Морејске, и друге тамошње, које рађају славна вина. Такође добавићу из Италије различне виноградске лозе на бродовима, и довешћу од туда људе, који знају добро радити око винограда, а ови ће опет учити овдашњи народ, како ће унапријед сами умјети радити око винограда.

„7. Лозе из Мађарске могу се довести на лађи Дунавом до Крима. За работу око винограде могу се добављати људи из Србије, Бугарске, Молдавске и из другијех мјеста (која леже) около Дунава.

„8. Размножићу такође, у више поменутијема топлијема мјестима по Русији, различна плодоносна дрва, а особито: шљиве, јабуке, крушке, трешње, вишње од којијех се направља најљепша ракија, која се зове шљивовица и розолија, која ће сваке године доносити државној каси велике приходе, а народу велике користи. И ћесар прије није имао овијех производа, али је сада завео и својијем Ће-

царским старањем стара се, да још више заведе. По његовој заповиједи откривају се различне фабрике, трговине и друга корисна заведења, која му велику корист и приходе доносе сваке године.

„9. Ја ћу написати на рускоме језику књигу, у којој ћу изложити начине, како се раде и прерађују различна пића, и како се она могу довести у најбољи ред и какvоћу, те би наша пића могла сравнити се са Мађарским, Шампањским, Бургундским и др. Та ће књига бити удешена, да се из ње могу учити наши винорадници.

„10. Ја знам да је Руска држава велика и заузима просторију више, но ма која држава у свијету, али знам, да она није насељена као друге државе у којијема, што се рече, на свакој петој миљи налази се град густо насељен народом, тако да од множине немају о чему живјети. Ја знам начине како би се ови народи преселили у Русију, те населили празне Руске земље и направљали градове, ђе су сада пустиње. На овијема празнијема земљама може још толико народа живјети, колико данас живи у свој Русији. А ја умијем и могу много народа, различних народности, довести у Русију. А чим буде више народа у држави, тијем ће бити и више прихода држави и јача ће бити држава са војском и свачим. Велики светопочивши император Петар имао је ово свагда у виду, и свагда се старао досељавати различне народе из иностранства и насељавати их у своју Државу.

„11. Ја могу бити од превелике користи народу Рускоме за флоту руску, која се налази у Ливорну у Средоземном мору; због тога, што ја могу побунити тамошњи народ хришћански, противу главнога хришћанскога непријатеља, и довести много младијех храбријех људи да ступе на службу у руску флоту, који непрестано и с великом

радошћу желе војевати против Турака за хришћанску вјеру и Руски Двор.“ ([1])

Сад да се вратимо к Владици Петру, онамо ће га остависмо у Минску.

Из Минска окренуо је владика Петар преко Берлина са намјером да сврати код њемачкога цара Фридриха II, те да потражи и код њега помоћи за народ Црногорски. ([2]) Но Фридрих II бјеше већ умрьо, а на пријестол беше ступио његов син Фридрих Вильем II, с којијем се владика не састаја. Пошто је владика Петар још на нека мјеста окушао срећу искања помоћи за Црну Гору, вратио се у своје отачаство.

У одсуству владике Петра I у Црној Гори догодиле су се велике несреће. Међусобице, које су и тако вазда трзале Црну Гору, умножиле су се биле до највећега степена. Раздор међу главарима повукао је за собом и раздор међу народом. Нарави народне биле су се покварили; продајништво народних интереса за новце није била ријеткост. Нађе се Црногораца, који не зазреше отићи и паши скадарскоме, да му понуде Црну Гору за неколико стотина гроша. Махмут-паша Бушатлија виђе добру згоду да испуни давнашњу жељу, те да прослави себе покорењем Црне Горе. Владике нема у Црној Гори, главари су у завађи међу собом, а Црногорци лакоми на новце, те ће моја бити Црна Гора — тако мишљаше паша Бушатлија. И да је имае памети готово би тако било. Године 1785 Махмут-паша, вођен некијем Црногорцима, напао је на Црну Гору и дошао на Цетиње и изгорио цетињски манастир. Зи тијем је отишао на Његуше и узео од Његуша

([1]) Из хартија Државнога Архива у Петрограду свеска 15 №-о 217.

([2]) Милутиновић Историја Црне Горе. Биоград 1835 ст. 111.

хараче, па за тијем отишао у Млетачко Приморје и жестоко похарао племе Паштројевиће.

У хартијама Државнога Архива нашао сам неколико писама рускога консула у Далмацији Антона Паладоклиса, из којијех ми дознајемо неке подробности о нападају Махмутпашином на Црну Гору. Ова извијешћа Паладоклисова врло су важна за црногорску историју, тијем више, што их је написао очевидац овијех догађаја. Ево тијех писама. (1)

Прво писмо консула у Далмацији А. Паладоклиса Државној Колегији Иностранијех дјела:

„Са Хвара ја сам имао част писати тој славној Колегији Иностранијех дјела о утврђењима Которскога Ушћа, и о припремама, које овамошње власти са великом хитњом чине, и о томе како овамо врло често долазе превозне лађе са наученијема и новоскупљенијема солдатима, и са различнијем материјалом за поправке тврђава и различним војничким потребама. Говоре да је овамо довезено самијех пушака седамнаест хиљада. У Котору је не давно ухваћен један шпијон, у њемачким хаљинама, и послан је, свезан у оковима, у Венецију. Код њега су нађена три одијела: два монашка грчкога и римскога закона, и једно француско; у превљама његовим нађена су некаква писма. Скадарски паша продужава своје војничке припреме, и заповједио је барскоме градоначелнику да нападне опет на Паштројевиће; но будући ови градоначелник није хтио испунити пашину заповијед, то је паша почео пријетити да ће сам ударити и да ће казнити барскога градоначелника. Друге паше, који су одређени да иду противу Бушатлије, као да се и не крећу, и чини ми се да они и немају воље ићи

(1) Овијех Паладоклисовијех писама било је више, али ја их нијесам могао сва преписати због кратковременога мога бављења у Државној Архиви у Петрограду.

противу њега, јер не налазе да је он што год скривио. Босански паша хтио је да учини опис, колико се у његовој земљи налази скота (стоке различне) и жита, али су се житељи противили овоме, и нијесу му допустили извршити намјеру. Он је почео био скупљати војску, али се зауставио. Аустријанци се крећу ка Лици, Госпићу, близу турскијех и мљетачкијех граница и шиљу тамо у бачвама рану за војнике; али и ако тако говоре може у тијема бачвама бити и војничка муниција. Из Тријешћа и Фијуме (Ријеке) шаљу на лађама војску у Котор, у количини 10.000 војника, коју су обећали овамошњијема (мора бити Мљечанима) дати у помоћ; а може бити да је ова војска намијењена и за Дубровачку републику, коју, како говоре Дубровчани, давно очекују. Говоре и то, да Скадарски паша хоће да изјави Порти своју покорност и да је обећао намирити губитке, које су овдашњи претрпјели. Говори се да ће у Котор доћи нови мореначелник, да промијени старога, а такође и један инквизитор. Говоре да су овдашњи ухватили нечији брод и довели га у Котор. Овај брод послао је речени паша у Анкону са својијем имањем, али ја тачнога извјешћа о томе немам...“

Друго писмо А. Паладоклиса Државној Колегији Иностранијех дјела:

„Не давно дошли су у дубровачко пристаниште два турска брода, напуњени прахом, зрнима (танадима) од пушака и сухијем хљебом за војску. За превоз овога дошло је неколико стотина коња из Босне. Дошло је такође неколико бремена љекарија. Тамо на много мјеста приправљају велику количину сухога хљеба. У овдашњему пограничноме мјесту Мосху произашли су грабежи међу Турцима и овдашњијема поданицима, што у осталом бива врло често.... Морски служитељи, који су из Дубровника добе-

тли у Корчулу под заштиту нашу, а који нијесу хтјели ићи у Улцињ, куда су их шиљали, враћени су натраг са једним официром и дванаест солдата, али под уговором, да им се неће никакве казне учинити. Ове године толико је вино овђе родило да један, који га је премного направио, не имајући куда с њим т. ј. не имајући бачава, извадио је воду из једне бистијерне (цистерна), па је исту напунио вином. Ове године један инглески трговац, по имену Адолфијо, напунио је вином, али не толико добријем, два велика брода, један овђе на Хвару, а један у дубровачким владавинама, да га вози у наша црноморска пристаништа. Архимандрит паштровски, који је не давно био у Русији, долазио је код мене, још док сам био у Херцег-новом, да иште савјета хоће ли, као посланик свега тамошњега опћинства, отићи у Русију, да тражи потребне ствари за украшење цркава у племену Паштројевићеву које је поробио Махмут паша. Ја сам му одговорио, да за сада стоји у своме манастиру, који је остао сачуван при нападају Махмут-пашином, и да ту чека ријешење његове ствари. Овдашњи умножавају војску у Котору и, као што се глас проноси, ђенерал-проведитор иште да му се пошље још војске. Овдашња област са нестрпљењем очекује да ступи у трговачки обрт са Русијом, и да почну овђе долазити руски производи, у којијема се они врло нуждавају, а међу тијем они имају много вина, које би могли руски трговци куповати. Због тога, а још због једноплемености и једновјерја, руско консулство овђе се налази у вишему поштовању него ма чије друго."

Треће писмо консула А. Паладоклиса:

„По ревности и по дужности моје службе ја нијесам пропустио јавити, још из Херцегновога, вашему високографскоме сијатељству, да је долазио к мени сердар Иван

Петровић, са још неколицином, те ме је молио да јавим вама о њиховој намјери, да се преселе на живљење у Русију. При томе он је казао, да не жели ићи морем, будећи му тај пут није познат, него на Тријешће. Он је казао да ће се задовољити, ако му се даде неколико кола за превоз малољетних, а они ће ићи пјешком у Русију. Враћајући се из Котора, ја сам се нарочито видио са губернатором Иваном Радоњићем. Он ме је молио да јавим у Русију да Русија пошље у Црну Гору потребне војничке ствари, ако их Русија мисли употребљавати у ратовима против Турака, јер они немају ништа. Ако ли не, то да и он жели преселити се у Русију, али моли да му се најпријед допусти, да дође у Русију да изабере прилично мјесто ђе ће се преселити, и да донесе увјерење Црногорцима да их Русија прима, и да ће им дати мјесто ђе ће се населити. У нападају пашиноме на Црну Гору они много криве своје за издајство, али се много жале и на непријатељство према Црној Гори овдашњих власти. Као што они причају скадарски паша неће оставити на миру ни овдашње (разумије се Млечане). Ова двојица т. ј. Петровић и Радоњић чине ми се да су усрдни, но сердар Петровић много основатељнији. Ради тога, да бих лакше могао имати с њима сношаја, згодније би ми било живјети овђе у Херцегновоме; али ма колико да је ово згодно, опет овђе не бих могао живјети без подозрења. Много би мање подозрења било кад бих ја могао живјети у Спљету, као трговачкој вароши, или у Хвару као опћему, јавноме пристаништу."

Четврто писмо А. Паладоклиса Колегији Иностранијех дјела:

„Док сам још био у Херцегновоме ја сам имао част тој колегији писати о покретима скадарскога паше. Од тога времена много су се ствари промијениле, о тијем

промјенама ја сам писао, још кад сам био у Дубровачком пристаништу св. Креста, нашему министру у Венецији. Тада нијесам имао прилике о томе писати државној колегији инострaнијех дјела, што овом приликом чиним, тијем прије, што сам добио још опширнија извјештаја од овдашњега капо ди маре (старешине од мора) господина Кондураки, који је мене примио врло ласкаво, а такође и начелник херцегновски. Скадарски паша, прошавши између граница својијех и млетачијех у Црну Гору, привео је одмах к послушности и плаћању данка четири црногорске нахије, без икаквога крвопролића, митом и ласкама. Само Катунска нахија дала је отпор пашиноме брату, који је нападао на њу са више од 5.000 војника. Брат пашин био је принуђен одступити и вратити се паши, са великијем губитком своје војске. При повратку своме дао је запалити цетињски манастир, ђе се прије налазио и Стефан Чикола. Паша, враћајући се у Скадар, под видом дружбе напао је на Паштројевиће и убио је више од стотину Паштројевића; опљачкао је цркве, манастире, домове и један је манастир изгорио. Остао је нетакнут само манастир Прасквица, у којему живи архимандрит Сава, који је био у Русији, и то због тога, како ми причаше капо ди маре, што се овај манастир налази под руском протекцијом. Пошто је он опустошио: поља, баште, куће, пет миља ширине и десет миља дужине, вратио се је у Скадар, ђе се и сада налази продужавајући свој пост Рамазан. Говоре да ће послије празника опет кренути се с војском, но куда непознато ми је. Овај свој нападај са дванаест хиљада војске, како ми причаше Капо ди маре, учинио је он оваквијем начином:

За сваком хиљадом пјешака ходила је хиљада коњаника са тајином и војничким потребама. Пошто је пријешао преко једнога не великога језера (биће Скадарско језеро,) и преко

једне ријеке успио је одмах поткупити новцима и различнијем обећањима, што је свагда у обичају код Турака, црногорску нахију Црмницу, која не гледајући на општу народну заклетву, да ће се сви бранити до посљедњега, која је заклетва учињена, кад се чуло, да ће паша кренути на Црну Гору, ради боље тврдоће, да ће сви бранити своје отачаство, предаде се паши без икакве одбране ([1]). Кад су ово виђели њихови сусједи, учинили су то исто, што и Црмничани. Кад је ово видио главни управитељ црногорски да од 8.000 војске црногорске већ у самоме почетку предаде се 3000 Црмничана, па други почеше њима сљедовати, запали своју кућу, па се измаче у високе горе. Ово је он учинио још и због тога, што је паша почео тражити Јока Станишића (то исто што и Иван Радоњић) и сердара Ивана Петровића, и давао је велику награду ономе, ко их доведе мртве или живе. Нахија Катунска, као што је више речено, бранила се противу пашине војске с помоћу сусједнијех житеља из Боке Которске. У овијем бојевима, како говоре, рањен је био пашин брат, или синовац, који је побјегао из Црне Горе са великијем губитком. Овако је било у Црној Гори. Са Паштројевићима паша је поступио овако: Он је најприје написао писмо екстраординерноме (изванредноме) провидуру которскоме, да поради краткоће пута, жели са војском проћи кроз њихове границе. У писму је молио да буде увјерен, а такође да и друге увјери у мјестима, куда ће он проћи, да он не ће ни најмање штете, нити биједе никоме учинити. Добивши допуштење, он је раздијелио своју војску на три дијела. Најпрвој војсци заповидио је, да пролази мирно и да не само никоме не учини штете, или биједе, но да прама свакоме покаже своје пријатељство. Задњој рекао

([1]) Предала се била и Ријечка и Љешанска нахија.

је, да поступа непријатељски, као што је чинила и средња, у којој је он сам био. Он је позвао главаре паштровске на поштену ријеч, и они су дошли њему, као госту са даровима. Међу овијема био је и један свештеник грчко-руске вјероисповиједи, који се звао Раде Андровић који, кад је чуо заповијед пашину да их све погубе, извади испод пазухе малу пушчицу и испали на пашу, али огањ не прихвати прах; у то му прискочи на помоћ рођак његов, те и овај испали пушку на пашу, но неки ага турски, који је био код паше и за којега говоре да је пашин стриц, баци се пред пашом као штит, те њега погоди пушка и ту остаде мртав, а паша остаде здрав читав. И ако је паша својијема пријатељскијема писмима био увјерио Паштројевиће, да се не боје, опет их је било толико на окупу, да су се жестоко побили с пашином војском. Овом приликом погинуло је 102 Паштројевића, осим жена и малољетне ђеце; а Турака погинуло је осамдесет људи и седам из саме пашине фамилије, и сувише триста Арбанаса, већином хришћана, који су се по насиљу кренули са пашином војском. Многи од Паштројевића, пошто су изгорели сву џебану, протурали су се мачем кроз трупе турскијех војника и сијекући их бјежали изван. Жене и ђеца бјежали су мору мљетачкој галери, која је у близини стојала. Ова галера могла је учинити Турској војсци велику штету, да је хтјела прискочити у помоћ Паштројевићима; али начелник од галере, по савјету официра мљетачкога, који се нашао на галери, остао је миран гледајући што се чини. Поменути Капо ди маре чини ми се да је ваљан човјек, и поднио се јуначки при овоме случају. Он је овом приликом обилазио сва мјеста управ до Дубровника и Бара арбанашкога, пријетећи наоружаним бродовљем. Већ изодавна проносе се овуда гласови, да паша жели завладати Арбанијом Венецијанском и Дубровником;

за то Дубровник утврђује своје стијене, не пуштајући при томе никога ни у град, ни из града под фирмом бојазни од болијести. Дубровник се највише нада на аустријски Двор, којему се он, како кажу, предао. Нападај на Паштројевиће догодио се на дан св. Петра, по римскоме бројењу. Очекују овђе из Задра ђенерал-провидура."

Пето писмо А. Паладоклиса Колегији Иностранијех дјела:

„Треће писмо имам част већ писати, од јануара мјесеца, о стварима које се овамо догађају и чују. У Јануару мјесецу ја сам дошао овамо на Хвар, једно због тога да прославим наше празнике у овдашњему грчкоме манастиру, а друго и због тога, што се овђе чује више новости, него иђе, због тога, што овђе долази бродовље из различних земаља, па доноси са сваке стране новости. Све се још продужавају стари гласови, да скадарски паша прикупља војску, приправљајући у исто вријеме велики војнички тајин. Овакве војничке припреме чини такође и паша бератски, а тако исто и босански паша са другијем пашама. Говори се, да су ове две посљедње паше назначени, да иду с војском противу првога, да га оружаном силом покорности отоманској Порти приведу. Овдашњи непрестано шаљу војску, и различне војничке потребе у Котор на превознијема лађама. Они скупљају од овдашњијех житеља војску, и то од сваке фамеље, ђе их има способнијех за оружје, по једнога или по двојицу. Проносе се гласови, да се паша скадарски ријешио покорити се Порти, и да је обећао намирити све штете које су учињене овдашњим поданицима кад је његова војска прешла преко Приморја, али вјерност овога извијешћа није потврђена. Често пута иду из Котора бродићи „гласоноше", но шта је у њима ја нијесам могао дознати. Говоре да је наређено, да се

опет подигне Паштровска тврђава, коју су љетос Турци барски разрушили. Ради грађења поменуте тврђаве, већ је послато доста материјала на лађама, које су не давно одавде отишле ка которскијема бреговима. На границама царскијема, около Лике, не далеко Задра, сваки час прикупља се у великој количини царска војска. Људи, који су овђе дошли на марсељскијема лађама причају, да Французи наоружавају ратно бродовље, и да купе матрозе насилно између људи, који овамо долазе из Америке." ([1])

Пошто је владика Петар дошао на Цетиње, окупио је главаре црногорске, те им објавио о несрећама, које су се с њим догодиле за вријеме његовога путовања, по узроцима који су га принудили тако дуго задржати се у путовању. Он је представио главарима сву несрећу, која грози Црној Гори ако се продужи овакво стање ствари. „Ја ћу се не само непрестано трудити, говорио је владика, но ћу жртвовати и све моје имање ради среће моје отачбине, и слободе стада христова, које је повјерено мојој управи. Надање ваше ослоните на Бога, који ће вам дати свако добро, ако љубав и братску слогу будете имали међу собом." ([2])

Послије овога владика је предузео путовање по Црној Гори, да на мјестима, ђе је свађа поникла успостави мир и слогу. Он је отишао у Чево те је измирио Чевљане и Бјелице, међу којијема се је нашло 74 мртве главе. За тијем отишао је у Велестово те је умирио Велестовце, међу собом и са околним племенима; и тамо се нашла 71 мртва глава. Послије тога ходио је у друге нахије и племена, те је успостављао мир и поредак. За тијем се

([1]) Прва четири писма Паладоклисова написана су године 1785, а посљедње године 1786. Исписана су из хартија Државнога архива св. 15 №-217

([2]) Медаковић. Историја Црне Горе стр. 76.

владика Петар почео старати о унутрашњему уређењу и благостању народа, који је био врло пострадао од нападаја Махмут пашиног. Старао се о обновљењу разоренијех цркава и манастира, особито манастира митрополије цетињске, којега је био спалио Махмут паша. И ако су материјална средства, којијема је располагао владика Петар, била врло ограничена, опет је он успио обновити цетињски манастир, и украсити већи дио цркава. (1) Таквијем начином владика Петар постаде трећијем ктитором цетињскога манастира митрополије црногорске. (2)

Но не стоја Црна Гора дуго на миру. Године 1788 султан Селим III објави рат Русији. Узрок рата, како приповиједа историја, било је то, што се Русија почела мијешати у дјела Турске државе, а особито у дјела Грузије, која је у то вријеме била изјавила жељу ступити у Руско поданство; и у дјела Молдавске чијем господару Маврокордату, почела је Русија показивати неку Протекцију. Осим тога Турска је имала у виду да, с помоћу Инглеске, опет поврати под своју владу Крим. (3) У овоме рату била је у савезу са Русијом и Аустрија у којој је владао цар Јосиф II, друг царице Катарине II. Може се управо рећи, да је овај рат Русија навлаш изазвала својијема задиркивањима, мислећи да ће потући Турску па испунити „Грчки пројект“ књаза Потемкина (о којему је већ била ријеч). Овај рат није прошао ни Црну Гору, која је тек три године назад онако жестоко пострадала

(1) Медаковић. Истор. Цр. Горе. стр. 77.

(2) Први ктитор био је Иван бег Црнојевић, други владика Данило, који је обновио овај манастир, пошто га је разрушио Ћуприлић 1714 године, трећи владика, Петар који га је обновио 1785. На једној плочи на доксату манастирском (доњем) нашао сам изрезану ову годину славенским цифрама.

(3) Стрјелбицки. Владѣнія турокъ на материкѣ Европы, СПетербургъ 1879 стр. 6.

од нападаја Махмут-паше Арбанашкога. Најпријед је позвала Црну Гору на рат Аустрија, која је послала у Црну Гору капетана Филипа Вукасовића и официра Лудовика од Пернет са царском граматом ([1]) и стотину хиљада дуката, Са овијема дошли су најприје у Црну Гору само шест солдата а послије 400. Црногорцима некако није било право, што их позива на војску Аустрија, те их се мало одазваше позиву цара Јосифа. И ако Црногорци знађаху, да је Русија у савезу са Аустријом, али опет они очекиваху руски позив. Владика Петар одговорио је Аустријским посланицима: „Ја не желим ни с ким водити рата, јер не желим да се крв мога народа пролива без користи. А ко хоће да ратује нека и ратује. Друга је то ствар кад би Русија позвала нас у рат са Турцима, ја бих тада био сагласан, и био бих савезник противу опћега хришћанскога непријатеља.“ ([2]) Таквијем начином Вукасовић је имао мало, или баш ни мало успјеха у дјелу покретања Црногораца на рат са Турцима.

Баш у ово вријеме, кад је Вукасовић дошао на Цетиње, владика Петар писао је рускоме посланику у Бечу о свему што се догађа у Црној Гори, и о томе како је Вукасовић дошао на Цетиње са ћесарском војском. У томе писму, између осталога, говорило се: „ако се руска царица налази у рату са Турцима, то сам и ја готов у свако вријеме подићи своје оружје, мач и животворећи крст, против непријатеља хришћанства“. Руски посланик

([1]) Ова је грамата наштампана у Милутиновићевој Историји Црне Горе стр. 113 и 114.

([2]) Медаковић. Повјесница Црне Горе стр. 78. — Морам овђе примијетити ово: Будући ја овђе не пишем научну расправу, но само имам намјеру саопћити неке нове податке за Историју Црне Горе то мислим не ће ме нико прекорити за непотпуност. Што уводим нека објашњења, и неке цитате из нашијех историка, то је због тога, да се мало свежу догађаји међу собом, а такође и да буде нека веза међу податцима.

није почасио часа, но је одмах извијестио царицу о изјави црногорскога владике. Царица је била задовољна овом изјавом и одмах је наредила, да се пошаље у Црну Гору грамата. При овој грамати било је послано и писмо од ђенерала Заборовскога, који је био назначен заповиједати над војском, која је била одређена за Средоземно море. (1)

Неколико прије него је дошла у Црну Гору грамата царичина и писмо Заборовскога, писао је владици Петру писмо руски пуномоћни министар при Венецијанској републици Алесандар Мордвинов. Ево тога писма:

„Ревност предшаственика ваших високоме Двору мојему, а такође и ревност свега народа Црногорскога, којијем ви управљате, позната је свјема, а особито мојој монархињи. За то се и морамо надати, да ваше високопреосвештенство не ће одрећи пристати у савез с нама, тијем прије, што нас веже и закон и једноплеменост. Ево вријеме, у којему ви ово можете доказати и учинити овијем дјело угодно Богу, мојој царици и народу којијем ви тако похвално управљате. Рат, којега је Порта објавила Русији узбудио је срца свијех вјернијех поданика њенога величанства, те су се ријешили, да принуде Порту да се раскаје за свој поступак, да у будућа времена спомиње ово своје прегнуће. Надам се да и народи, који су једнога племена с нама, не ће одрећи да се присаједине к нама. тијем прије храброшћу познати Црногорци који су свагда показивали искрено учешће у слави руској. Користите се, ваше високопреосвештенство, овијем добријем расположењем вашега народа к нама, и учините име ваше бесмртним.

„Флота њенога царскога величанства, пошто дође у Срезодемно море идућега љета, учиниће вама помоћ, да

(1) Грамата царичина и писмо Заборовскога штампано је у Милутиновићевој историји Црне Горе. стр. 115—120.

испуните ово предузеће. Ја, будући министром њенога величанства при Млетачкој републици, нећу пропуштити, да не доставим њеноме величанству о вашему усрђу; такође надам се потпуно, да ваше усрђе не ће остати без достојне награде.

„Предатељ овога писма вашему Високопреосвештенству, г. Оливјери, јест један од највјернијех људи, којему можете или на ријечи, или писмено саопштити све ваше мисли и жеље, што се тиче помоћи која би се морала вама учинити, да бих ја о томе могао јавити моме Двору.... Венеција 4 фебруара 1788". (1)

Те исте 1788 године био је послан у Црну Гору потпуковник руске службе, Србин из Боке Которске из вароши Рисна граф Марко Ивељић. Ивељићу су дане биле различне наредбе, између осталога и да пази на владику Петра, у кога је Русија у неколико сумњала због непријатности, које су му учињене биле у Русији; али главна задаћа Ивељићеве мисије састојала се је у томе да, као житељ тамошњијех страна, који зна тамошње народе, наоружа противу Турака Херцеговце и Зећане. Покрет је био произведен и у ове двије области, и многи Херцеговци и Зећани устали су противу Турака и присаједннили се Црногорцима.

Црногорци су драговољно примили руску грамату. Они су с таквијем одушевљењем устали на оружје, да су сви клетву положили: не штеђети пролити крв своју за вјеру и слободу. Аустријскоме посланику није се допадало што Црногорци тако радосно дочекаше руску грамату, а међу тијем онако хладнокрвно се показаше спрам грамати Цара Аустријскога, те је Вукасовић стао у врло натегнуте одношаје спрам владике и Црногораца. Али свакојако Вукасовић је с војском својом (тј. са оне 400 солдата) отишао

(1) Из хартија Главнога Архива министарства Иностранијех дјела у Москви св. 4. дјела о сношајима Русије са Црном Гором. —

до Загарача. Руски посланик Тутолмин, пошто је видио да је царичина грамата учинила жељени успјех, вратио се одмах у Русију. Вукасовић је из логора из Загарача почео разашиљати позивна писма како црногорскијем главарима, тако и главарима Зетским и Херцеговачким. У писму игуману острошкоме Вукасовић говори: „Сада, оче игумане, подигни Брђане противу Турака. Вјеруј да ће им то учинити велику корист, јер не ће бити преварени у оно, што им се обећало. Будући ја имам на расположењу све што је за ратовање потребно, то кад бисмо се сјединили међу собом: Црногорци, Брђани, и други Хришћани, учинили бисмо све што бисмо жељели. Сада, оче игумане, можеш учинити себе срећнијем, јер вјеруј мени да ћу ти ја учинити све што желиш, само не пропусти овај срећни случај, но ако можеш приправи се да једнога прекраснога јутра ударимо на Спуж и Подгорицу. Ако будемо срећни да задобијемо који од овијех градова, ти ћеш добити дара стотину дуката, а и Брђани ће добити велике дарове. Онај који ми донесе главу Мећикукића (старјешина града Спужа), добиће стотину дуката дара, а и ти ћеш тада добити дар...“ (¹) Пиперима Вукасовић је писао овако: „Ви ћете вићети из писма господина владике Петра (²) слогу и јединство, које постоји међу двије најсилније државе, које ратују за ослобођење свијех робујућијех хришћана. Ви сте разумјели и то, да сам ја донио од Ћесара много новаца и другијех ствари, које су по-

(¹) Манастир Острог налази се у племену Бјелопавлићском. У горњему манастиру почивају мошти св. Василија острошкога, бившега митрополита херцеговачкога. Игумани овога манастира свагда су се користивали великим поштовањем, и имали су велики уплив у племену Бјелопавлићском, и више пута били су предводитељи Бјелопавлића у рату са Турцима.

(²) И владика Петар био је тада с логором у Загараче.

требне за ратовање, а биће још стотину пута више дато онијема, који вјерно буду служили поменутијема двјема државама. А сада, добри јунаци, ево згодно вријеме, каквога још никада није било, а може бити више никада и неће бити у ратовању противу нашега непријатеља. Ове новце, које ја имам при себе раздијелићу свјема добријема јунацима подједнако. Но они, који се буду одликовали у јунаштву добиће још вишу награду. Сад је дошло вријеме уништити род агарјански. Сада не ће трудно бити ово извршити, кад Турци немају ни од куда никакве помоћи. Ми имамо свега, што нам је потребито, а и Турака има мало више него нас. Немојте помислити, да је ово каква год пријевара, вјерујте, да док ја будем жив нећу вас оставити. А када буде учињен мир, тада ће и за вас бити уговорени повољни услови....“

Не гледајући на сва ова, и оваквим слична, обећања Вукасовића, Црногорци се нијесу никако могли сродинти са Аустријанцима. Истина један пут су се Црногорци удружили са оне 400 аустријских солдата и ударили заједно на град Спуж, при чему да примијетим нијесу имали готово никаквог успјеха, али опет брзо су се разашли. И ако Вукасовић у писму своме Пиперима говораше, да их никада оставити не ће, он не одржа ријеч, но их остави прије рока и земана. Свршетком Августа мјесеца Вукасовић је оставио војску црногорску и вратио се натраг у домовину.

Тако Тутолмин мало раније, а Вукасовић мало доцније, тек оба посланика од двије „савезне“ велике државе, Русије и Аустрије, оставише Црну Гору, а Црногорци сами, под предвођењем свога владике, продужише ратовање са Турцима све до 1791, године т. ј. док Руси закључише мир.

Овај рат није испао добро за руком ни Русији ни Аустрији. Они нијесу баш ни у колико достигли циљ, за који су рат објавили. Аустријанци су били готово свуда потучени. Код Слатине тако су били разбијени, да су са таквом брзином побјегли, да се једва цар Јосиф спасао брзијем бјежањем да не допане ропства. И руска војска с почетка није се могла похвалити успјесима. Тек послије године ратовања Руси су узели Очаков. Послије овога већ су почеле руске побједе ићи једна за другом. Суворов потуче Турке код Фокшана и Римника. За тијем освоји тврђаву Измаил. Послије опет сљедовала је побједа руска на војском сераштера Ајдос-Мехмеда, послије чега су силе турске клонуле. Турци су били принуђени искати мира који је и био закључен у Јашу у Молдавској 29 децембра 1791. године.

При свјема обећањима, да се неће ни Црна Гора заборавити, кад се буде мир чинио, у преговорима о миру не би баш ни ријечи речено о Црној Гори. Црној Гори остаде да сама рашчишћа рачуне са Турском, као што је то свагда било. Ослобоћење Словена, под фирмом чега се је и водио рат, као што је то речено у граматама и војничким прогласима обје зараћене државе, остаде готово и неспоменуто при закључивању мира. Баш кад рекох „фирма ослобођење Словена“, да речем још коју, о овој фирми. Колико се разне робе продавало под овом једном фирмом. Је ли се жељело што год одвојити од Турске, то се свагда радило под фирмом ослобођења Словена, а Словени су једнако робовали. Још цар Петар ратоваше под фирмом „ослобођења Словена од ига агаренскога“, али за вријеме све његове владе, хришћани, те још како теглише на шију то иго агаренско. Па Катарина II под фирмом ослобођења Словена ратоваше за успостављење грчке царевине, на коју мишљаше зацарити „un cadet de la mai-

son" како она зваше унука свога Константина Павловића. Па што ћу сада дуљити што се чинило под овом фирмом. Надам се да ће доћи вријеме, кад ће о овој „фирми" бити опширнија ријеч.

Сад неколике ријечи о графу Ивељићу. За вријеме свога бављења у Боки Которској и Црној Гори, Ивељић је писао руској влади извјештаје, у којијема је описивао овамошње догађаје. Ја ћу овђе саопштити неке између тијех Ивељићевих рапората.

Први рапорат Ивељићев тајноме Савјетнику Александру Андријевићу Безборотку.

„Овога јунија 6-га ја сам срећно приспио у Рисан. Чим сам дошао почео сам се старати, како бих учинио познанство са овдашњијем пуномоћнијем ђенералом Анзељмом, што сам и достигао помоћу мога брата. Одмах послије првога познанства он се здружио са мном, и послије друге моје визите к њему, он ми је учинио велику част позвати ме на богати објед; при том је било позвато на објед још четрдесет знатнијех лица. Ја сам употребио овај случај у нашу корист и израдио сам код ђенерала да се допусти Црногорцима долазити у Котор без свакога прегледања, и да им се допусти по обичнијема цијенама куповати храну и друге потребне ствари. Ово сам ја молио због тога, што је за Црногорце био учињен карантин и прекида сваке комуникације са млетачкијем поданицима, због чега су Црногорци трпјели велики недостатак. Ја сам увјерио господина ђенерала, да од стране Црне Горе неће бити учињено никакве штете њиховој држави. На ово се он сагласио и наредио је тамошњему начелству, да даје Црногорцима, на моја писма, све што им је потребно. Ја сам почео испитивати о стању Црногораца и извијестио сам се, да се они налазе у великоме нереду и неслози, и

да су они подијељени на три партије: 1-ва која се држи Русије; 2-га која се држи Аустрије. Ова је врло малобројна; 3-ћа, готово најмногобројнија, која се држи Турске. Пошто сам дошао у ове крајеве, ја сам почео водити тајну преписку са господином митрополитом Црногорским, и старао сам се да се гдје год састанем с њим приjед но дођем у Црну Гору и да поговорим с њим о свему потребноме. Ја сам ово постигао. Из разговора с митрополитом видио сам, да је он привржен Русији. Такође старао сам се виђети се и с другијем главарима што сам и достигао и успио сам обратити их на моју страну и учинити од њих моју странку. Послије овога, ја сам писао писма свјема у опште, у којијема сам им јавио, да сам овамо дошао као царичин посланик са манифестом њенога величанства, и позивао сам их да изаберу прилично мјесто, на које ће се сви окупити, да им објавим манифест њенога величанства, на што су се Црногорци радо одазвали.

„Усљед мога позива било је изабрано мјесто, које се зове Стањевићи, ђе пребива и његово високопреосвештенство г. митрополит, гдје се скупило знатнијех људи: сердара и главара више од четири стотине људи. Неки дио од овијех главара дошао је мени у Котор, гдје су ме пред Котором примили са примерном поштом, приликом чега учинили су шенлук из пушака, и спровели су ме, с налазећијема се код мене официрима до вишеречененога мјеста Стањевића, гдје ме је срио г. митрополит са губернатором и великим народом. Ја сам се са свјема понашао врло уљудно, разговарао се са губернатором и главарима и увјеравао их о милости и благовољењу њенога величанства, и предао сам им, у присуству свега сабрања, на којему је било двије хиљаде људи, царски манифест, који је био прочитан и саслушан са највећом пажњом, послије чега сви су једногласно повикали: „Нека буде у свему

онако како царица заповиједа". При овоме учинили су три пута паљбу из пушака.

„16-га овога мјесеца отишао сам ја, са свјема Црногорцима, који су били на Стањевићима на Цетиње, ђе бивају њихове главне скупштине, и ђе се је и овога пута налазило неколико главнијех старешина; тамо се је такође налазио и ћесарски батаљон од четири стотине људи са три официра. Тамо ме је срио заповједник овога батаљона капетан и каваљер Филип Вукасовић, који ми је јавио, како Црногорци нијесу наклоњени ћесарскоме дому, и да се он налази у великој опасности, како од паше Скадарскога, тако и од Црногораца. По поводу овога, а у име дружбе и савеза нашега царскога с ћесарским двором, молио ме је, да му ја будем пријатељски наклоњен, и да му будем при свакоме случају у помоћи. Видећи ја општу корист из добријех одношаја Црногораца према Аустријанцима, који су овђе дошли, ја сам наредио свјема Црногорцима, да се они тако исто пријатељски односе према Вукасовићу, и његовој војсци, као према мене, и да их свагда узму у своју одбрану, јер сам ја видио невјерство паше скадарскога из овога догађаја. Ћесар је послао био поменутоме паши шеснаест хиљада дуката, да купи пушака и ножева. Паша је узео ове новце, а два Аустријска официра и једнога знатнога Црногорца, који су понијели ове новце, дао је убити и одрезати им главе. Ове је главе он исти дан послао везиру у Босну, и у исто вријеме писао је Црногорцима, да погубе мене и ћесарски корпус; новце и друго што нађу, да раздијеле међу собом, а њему само да буду покорни; и ако ово не учине, он је пријетио, да ће подићи сву своју силу противу њих и све предати жестокоме огњу и мачу. Но будући су Црногорци пријатељи Русије, то су они донијели ово писмо мени. Дознавши ја о приправама, које паша чини, да удари на Црну Гору,

ја сам предузео мјере да се приправимо за дочек паше, и наредио сам Црногорцима, да узму од ћесарскијех официра прах, олово и друге потребне ствари. Они су одмах испунили моју наредбу и узели су све што им је потребно, те су се приправили за рат, и брзо ће се почети ратовање под заповједништвом којијем и ћесарскијех официра, те ћемо скоро ударити на пограничне турске тврђаве.

„Не могу пропустити, да не јавим вашему сијатељству опширно о мојему посланству, и о преговорима, који су били међу мноме и пашом скадарским. По наредби, која ми је била дата, ја сам писао паши још прије него сам дошао у Црну Гору и послао писмо по нарочитоме човјеку. У овоме писму ја сам му рекао да имам највишу царску заповијед, да поведем с њим преговоре у смислу војничкијех дјела противу отоманске порте. При томе увјеравао сам га, да ће бити удостојен особитога царскога благовољења, ако се покаже достојан овога.

„На ово он ми је одговорио, преко истога мога посланика, да је врло рад вићети се са мном; ако ја желим то да могу, заједно са ћесарским послаником, отићи њему на вићење. Будући сам ја имао о њему неко подозрење, то се ја нијесам могао ријешити отићи њему, но сам опет послао нарочитога човека, да му каже: И ако оба Царска двора стоје у савезу у садашњему рату, опет ја желим с њим говорити на само и то пошто се ћесарски официри поврате натраг. Као што ће се вићети из догађаја, који су се догодили, ја сам овијем спасао себе од његовога вјероломства.

„Сви житељи грчкога и римскога вјероисповједања, који живе у Арбанији, врло су огорчени на пашу због његовога издајничкога поступка према ћесарскијема официрима, и са нестрпљењем очекују, кад ће доћи наша флота у арбанашке воде. Без сваке је сумње то, ако дође

и не велика наша флота под Бар, или Драч, да́ ће ове градове лако бити узети с помоћу више речене војске.

„Што се тиче наредбе, која ми је дата, да накупим од најбољијех Словена један батаљон војске од хиљаду људи, ја сам до сада учинио у томе смислу ово: Већ сам купио за њихово издржавање четрдесет хиљада фуната ориза; осамдесет хиљада фуната сухога хљеба; сухога бравлега меса четрдесет хиљада фуната; а што се тиче купљења војске, ја нијесам још објавио о мојој намјери, да не бих дао повода незадовољству овдашњему ћесарскоме корпусу, а тијем и њиховоме двору, но до септембра мјесеца успјећу у овоме потпуно. Сада имам код себе само стотину одабранијех људи из најбољијех Словена које држим на своме трошку, ради одбране у случају непријатељскога нападаја, и за друге томе сличне потребе.

„Такође сматрам за дужност јавити вашему сијатељству да сам ја, идући у Црну Гору, свратио и у Дубровник, као што ми је то и било наређено. 1-га јунија ја сам дошао у Дубровник и тамо сам остао три дана. У вријеме тога мога бављења у Дубровнику, ја сам се разговарао са најстаријема познатијема дворанима са сваким по наособ, увјеравајући их, да ће се на њих изобилно излити царско благовољење, ако тога заслуже. Пошто сам задобио на своју страну неки дио од њих, ја сам предложио Сенату, да имам највишу царску заповијед, да се обратим републици са питањем како се она мисли односити према садашњему рускоме рату са портом отоманском, и при томе увјерио сам Сенат, да ће они добити особиту царску милост и благовољење, ако они покажу овом приликом пријатељство и помоћ прама Русији.

„Међу осталијем ја сам тражио од њих пет великијех трговачкијех бродова под кирију за пристојну цијену на мјесец. На други дан послије овога, ја сам дошао у Сенат,

ђе сам нашао десет најстаријих сенатора, који су ми одговорили, да ће они са највећом жељом и усрђем старати се да испуне моје тражење односно службе њеноме царскоме величанству, али моле да ово буде сачувано у тајности од Турака..... Из Црне Горе 5 јунија 1788 године."

Други рапорат Марка Ивељића истоме Александру Андријевићу Безборотку.

„Имам част јавити вашему сијатељству, да сам се ја непрестано старао од како сам овамо дошао подићи на оружје овамошњи словенски народ, противу душманина имена хришћанскога. Ја сам већ успио скупити, по заповиједи, која ми је дата од адмирала Греига, хиљаду и триста људи измеђy овдашњијех Словена за ступање у нашу сухопутну службу. Осим тога сва провизија за ову војску већ је купљена, и приправљено све, што је за ову војску потребито, као што ћете виђети из извештаја, који при овоме придајем. Са нестрпљењем очекујем заповијед од моје команде.

„Што се тиче овамошњега народа, а особито онога што живи у Херцеговини и Брдима, ја сам употребио сва моја старања, да га увјерим о највишему царскоме благовољењу према њему. Због овога, разумјевши сву силу царскога манифеста, којега сам им предао, подигли су они побједоносно оружје и више пута до сада нападали на Турке. У једноме од бојева био је рањен и паша скадарски и прођеран са свом његовом војском натраг. Тако смо ми у првијема бојевима с њим одржали над њим савршену побједу.

„Аустријски изасланик мајор и каваљер Вукасовић 7 Септембра без знања Црногораца побјегао је из војске и отишао у Тријешће. Због овога Црногорци се налазе у опасности и молили су мене, да дођем на Цетиње. Но бу-

дући сам ја већ био приправан, да кренем са мојијем корпусом у Архипелаг, то сам ја принуђен био одрећи им ово, а написао сам им писмо у којему сам их соколио да не падају духом, но да сви једнодушно, јуначки прегну војевати противу општега непријатеља. При томе увјерио сам их по други пут о милостивоме царичиноме благовољењу према њима. О овоме ја сам писао и његовој преузвишености господину подђенералу (мора бити Заборовскоме)... Септембра 8 дана 1788 године".

Извијешће Марка Ивељића, колико је ствари купио за његов корпус, и колико је потрошио око издржавања истога.

„1. У Котору купио сам 80 хиљада фуната сухога хљеба (галета) за осам стотина дуката.

„2. У Тријешћу купио сам ориза 40 хиљада фуната за четири стотине дуката са свјема трошковима осим врећа; а за 150 врећа, које су биле потребне за ориз и хљеб, платио сам 24 дуката.

„3. У Рисну купио сам сухога меса бравлега четири хиљаде и пет стотина пуда (1) за три хиљаде и шест стотина дуката.

„4. У Котору купио сам пића за војску хиљаду и двије стотине рускијех вједара за двије стотине дуката.

„За ово пиће купио сам 200 бачава за 66 дуката.

„Узео сам под најам три пријевозне лађе по 100 дуката на мјесец. На овима се може превести 1200 људи са свјема стварима, које су им потребите. Кад смо се погађали за ове лађе дао сам капаре три стотине дуката.

„За издржавање више поменутијех двјести људи, које сам држао код мене, од 1 Јулија до 8 Септембра, потрошио сам двјести седамдесет и шест дуката.

(1) Један пуд око 40 фуната.

„Таквијем начином од 5000 дуката, које ми је дао адмирал Грејг за куповање тајина и за трошкове око купљења војске, потрошио сам четири хиљаде и девет стотина дуката, а остало је код мене стотина дуката.

„Сврх овога друге трошкове чинио сам од оних хиљаду дуката, који су дати мени. Ови моји трошкови учињени су за различне ствари у вријеме бављења мога у Црној Гори, и при купљењу војске; такође чинио сам трошкове са овдашњијем народом. да га боље задобијем на моју страну, и кад сам прегледао војску. За све ово потрошио сам девет стотина педесет и шест дуката, а налази се код мене од ове хиљаде дуката још четрдесет и четири.“

Као што се види из наведених рапората, Ивељић је био накупио за руску службу 1200 војника, у којијема је морало бити Црногораца, Херцеговаца, Брђана, Бокеља и др. и већ приправио све, што је било потребито да се ова војска крене на пут. Виша руска војничка власт, из узрока може бити што им војска није била више од потребе, друкчије се распоредила, него што је Ивељићу било наређено, кад је био послан у Црну Гору. Како се је све то догодило виђећемо из сљедећега трећега Ивељићевога рапорта графу А. А. Безборотку.

„Као што ми је био заповједио господин адмирал и каваљер Грејг, ја сам био приправио неку количину тајина за војску; но опет, по заповиједи, коју сам добио од господина подђенерала и каваљера Заборовскога, ја сам неки дио од овога тајина продао по истој цијени по којој сам и купио.

„Хиљаду и двјеста војника, које сам ја скупио из овамошњијех Словена ја сам прегледао од 9 до 14 Септембра, и све сам их нашао да су врло способни за војничку службу, и да су добро наоружани. Пошто сам ово

свршио ја сам одабрао људе, који су се особито трудили око купљења војске и објавио им војничке чинове, као што ми је то било речено у даној ми инструкцији, надајући се да ће, пошто се сједине са нашом флотом, бити у овијем чиновима признати од господина главнокомандујућега адмирала и кавањера Греига. Но против овога мога очекивања, 13 септембра 1788 године, добио сам од господина подђенерала и кавањера Заборовскога, заповијед, да ограничим ствар купљења војске тијем, што бих морао старати се да само располажем људе да ступе у нашу војничку службу, и да гледам да буду приправни, кад би се у будуће позвали на службу. Због овога ја сам принуђен био са лијепијема ријечима и даровима задовољити ову војску, увјеривши их о особитој царској милости према њима, и одпуштити људе својијем кућама.

„Официре, који су били са мном и који се трудише око купљења војске, брата мога, поручника Ивана Ивељића; потпоручника Алексија Сидоренкова, који је код мене испуњавао и дужност секретара; такође и друге који су изнова ступили у нашу службу између рођака мојијех графа Петра Ивељића, графа Трифуна Буровића и Николу Шпаровића, који је био у служби мљетачкој, произвео сам у ове чинове: поручника графа Ивана Ивељића у чин секонд-мајора; потпоручника Сидоренкова, графа Петра Ивељића и Трифуна Буровића у чин капетански, а Николу Шпаровића у чин потпоручника. Ово сам ја учинио, по сили дане ми инструкције, због тога што су они купили војску и мени довели 9 Септембра: Први од њих три стотине људи; други, преко секретарске дужности, коју је он вршио, сто седамдесет и пет људи; трећи сто осамдесет људи; четврти сто педесет људи, а пети шездесет и четири. Осим овога ја сам их употребљавао у различнијема пословима по служби за коју сам ја овамо послан.

„По дужности мојој ја сам ове људе препоручио његовој преузвишености Ивану Александровићу Заборовскоме, но они нијесу добили од њега никакве задовољштине. Због овога узимам слободу препоручити их вашему сијатељству, да им израдите потврду у више реченијем чиновима, да би тијем били охрабрени за још бољу и усрднију службу.

„На пошљетку имам част извијестити ваше сијатељство, да сам се свијем могућијема начинима трудио, да подигнем противу Турака народе који живе у областима: Херцеговини, Бјелопавлићима, Пиперима у чему сам ја савршено успио. Морам примијетити, да су ови народи полагали велику наду на то, да ће их узети царица у своју одбрану, и да ће флота наша, када дође у овамошње воде, учинити им велику помоћ у њиховој борби са душманима. Они су више пута ступали у борбу са околним Турцима и одржавали над њима побједе. Тако, још кад сам ја тамо бавио се, 28 септембра 1788 године, Хусеин Мећикукић ударио је са хиљаду и пет стотина људи на мене и на Пипере. Но шест стотина људи, који бјеху код мене, поклаше се са овом војском турском и потукоше је и проћераше натраг.

„Подђенерал Заборовски више пута ми је препоручавао да што могу више штедим новце. Ја сам се старао сљедовати овој његовој препоруци; али морам примијетити: Будући се ја налазим овђе у Рисну, близу Црне Горе, то врло често долазе мени људи из побуњенијех крајева, који још једнако воде рат са Турцима, а такође долазе и Црногорци, те због овога ја се не могу уздржати од трошкова. Због овога ја сам већ молио г. Заборовскога, да ми допусти, да се премјестим из Рисна у Дубровник, ђе бих ја могао стојати до даље наредбе.

„Сто људи венецијанских поданика, који су у нашу службу ступили, по смислу наредбе подђенерала и каваљера Заборовскога, ја још држим код себе на наш

трошак. За издржавање овијех сто војника, ја трошим на мјесец сто двадесет и четири дуката. Но и за ово сто људи ја сам писао г. Заборовскоме, да их отпустим њиховим кућама, ако нијесу потребни за нашу службу, да би се таквијем начином скратио и овај трошак.“

Тако видимо из овијех рапората Ивељићевих како се свршила мисија и рускијех и аустријскијех изасланика. Тутолмин остави Црну Гору још у самоме почетку рата; Вукасовић мало доцније, а Ивељић, и ако је подуже остао у овим крајевима, опет више се бавио у Рисну и у Боци Которској, него у Црној Гори, па и он са свијем остави ове крајеве прије но се рат сврши. Црногорци и усташи из Херцеговине, пријешли су у Црну Гору. Али шта им је могла Црна Гора, која је била са свијем разорена због нападаја Махмут-пашиног, а такође и овијем ратом? Све што им је могла Црна Гора учинити, то је, што је примила усташе у своје границе, и што су дијелили с њима и посљедњи залогај хљеба. Од свијех обећања, која даде Ивељић усташима не испуни се ништа. При одласку своме оставио је Ивељић свједочанство усташима Требјешанима, у којему се говори ово: „По заповиједи њенога царског величанства, даје се ово свједочанство главарима и народу требјешкоме у томе, да је овај вјерни и храбри народ херцеговачки ступио у поданство њенога величанства. Такође свједочи се, да су они, по сили царскога манифеста подигли оружје противу општега душманина имена хришћанскога и шест пута одржали над Турцима побједу. Септембра 8, не могући се више држати противу силе душманске, принуђени су се нашли оставити своје домове и преселити се међу Брђане, с којијема у друштву продужавају борбу са Турцима, која се увјенчава побједама. За свједочанство њиховијех храбријех дјела и даје им се

ово свједочанство, са печатом мога грба потврђено. Рисан Септембра 19, године 1789.“ (1)

И ако Русија, чинећи мир са Турском, и не спомену Црну Гору, опет ово ратовање Црногорско имало је некијех добријех посљедица за Црну Гору. У овоме рату Брда са свијем пристадоше Црној Гори и послије били су брђани формално присаједињени Црној Гори.

Што су сада морали чинити херцеговачки усташи? На основу свједочанства, које им даде Ивељић, они се ријешише обрати се Русији и искати од ње помоћи. Они се ријеше да изаберу између себе депутацију, па да је пошљу царици руској, са прошењем од имена свијех усташа. Али прије него ће се кренути у Русију депутати усташки обрате се митрополиту Петру са молбом да их он препоручи и да са једнијем својијем писмом спроведе њихову молбу. Владика Петар одмах изјави депутатима, да је он готов за њих учинити све што је могуће. Он прими молбу усташку на име царичино, прегледа је и одобри, и напише своје писмо, којијем је спровео прошење усташа. Такође при писму приложио је у кратко садржај тражбина усташких, с којијема су се они обраћали њему. Ево што владика Петар пише: „При овоме подносим вашему царскоме величанству молбу хришћана православнога вјероисповједања, који се налазе под турском влашћу у области херцеговачкој. По сили царскога манифеста и царскијех грамата, они су подигли оружје противу Турака, и због превасходства силе турске били су принуђени оставити своје домове. При овоме Турци су плијенили, како цркве Божије и свете манастире, тако и њихове куће и

(1) Сва ова Ивељићева писма преписана су из хартија Главнога архива министарства Иностранијех дјела у Москви. Сп. IV дјела о сношајима Русије са Црном Гором.

узели им све што су имали, тако да они сада немају за себе уточишта. Због овога они су мене молили да израдим код сусједнијех држава: Царевине Аустријске, Републике мљетачке, или краљевине Наполитанске, да им се даде ђе год комад земље, ђе би се они могли населити са својијем фамилијама, при чему су молили, да им се изради слобода вјерозаконска, а чиновнијема људима да се уваже звања.

„Но ја из љубави према Русији савјетовао сам их, да у њој траже себи уточишта, и рекао сам им да се ставе под највишу царску заштиту, на шта су се они и сагласили. Шаљем вашему величанству и молбу, коју су они мени дали, и из ње ће се виђети у каквијем околностима они живе и какве муке и зулуме трпе од Турака. Тамо иду старјешине овога народа: архимандрит Аксентије Радоњић и сердар Мика Лазаревић и шиљем с њима Андрију Филотића, да их допрати тамо. Дао сам им копије с граматама које су дариване како нама Црногорцима, тако и другијема околнијема народима.... У Резиденцији Црне Горе митрополији цетињској 17 априла, 1794 године."

Пошто су ови депутати дошли у Петроград предали су писма владике Петра, а такође и своје, графу Безбородку. Ево што они пишу у своме писму.

„Из писма његовога високопреосвештенства господина митрополита црногорскога, која смо вам предали да предате њеноме величанству могли сте већ разумјети, у чему се састоје наше жеље. Поменута у писмима херцеговачка племена, која живе по горама, свагда су осјећала особиту љубав према једновјерној и једноплеменој Русији, и више пута су по њеноме позиву дизали оружје противу општега душманина. У прошломе рату, године 1789, подигли су се они, колико им је то било могуће, и ударили на Турке, као што свједочи свједочанство господина графа и кавањера Ивељића. Будући ми нијесмо добили обећане

помоћи, то нијесмо били у стању одољети душманину, те је 200 нашијех фамилија принуђено било оставити своје домове и пребјећи из Никшића у Морачу у Црну Гору, ђе живи сада више од хиљаде душа усташа, призрењем и милостињом тамошњијех горскијех житеља. Осим овога сви житељи поменутијех мјеста налазе се у великој опасности и подвржени су турској варварској освети, због тога, што смо ми подигли оружје на Турке, те не само овиx двјеста фамилија које су избјегле да се не могу вратити натраг, него и они који су остали код својијех кућа, ваља да гледају ђе ће се спасти. Налазећи се таквијем начином у стању очајничком, они су изабрали нас, те по нама послали високоме рускоме пријестолу своје најусрдније и најпокорније молбе, у којијема молимо: 1. Примити све поменуте општине у истиниту протекцију, да таквијем начином Порта не би могла чинити над њима своју освету; а ове ће опћине из благодарности за ову протекцију бити вјечно готове живот свој жртвовати за корист братске нам Русије. Такође молимо да се ђегод близу нас постави руски консул, који ће бити усрдан Русији и бити пријатељски према нама; расположен какав је био до сада консул руски у Далмацији Паладоклис. 2. Ако не би било могуће ово учинити, тада молимо да благоволите овиx двјеста фамилија примити у човјекољубиву Русију, као чеда своја, и дати им средства, да се могу преселити у Русију у мјеста, која су слична овијема мјестима, која су до сада насељивали, и у исто вријеме да им се милостиво уваже сва права и привилегије које одговарају њиховим заслугама и њиховоме досадашњему стању. Будући више речених двјести фамилија налазе се у таквоме оскудноме стању, да им није могуће у истоме даље живјети, а такође и нама није могуће овђе дуго остати, то најпокорније молимо да се постарате што скорије израдити нам ову царску милост.... Архимандрит Аксен-

тије Радоњић Студенички и сердар Мика Лазаревић, оба Никшићи.“

По поводу овога прошења херцеговачкијех депутата, било је наређено консулу А. Паладоклису, који се је тада бавио у Петрограду, да напише један рапорат о стању херцеговаца и другијех хришћана, који вјечном борбом са Турцима чувају своју вјеру и слободу. Рапорат Паладоклисов врло је интересан и ја ћу га овђе саопштити.

„При свршетку прошле 1794 године дошли су овђе из Херцеговине архимандрит Аксентије Радоњић и сердар Мика Лазаревић, који су послати као депутати од горскијех херцеговачкијех општина са пуномоћијем и прошењима њеноме царскоме величанству; а такође и са писмима од црногорскога митрополита. Све су ово они већ предали на надлежно мјесто, заједно са свједочанством од потпуковника графа Ивељића.

„Колико је мени познато, и колико сам ја могао дознати, како од поменутијех депутата, тако и по другијема исправама, Славено-српски народи, који живе међу Црном Гором и Херцеговином, и који слободу и независност своју храброшћу својом бране од Турака, дијеле се на 15 општина, а то су: Дрекаловићи, Васојевићи, Вратоножићи, Пипери, Бјелопавлићи, Пјешивци, Ровци, Морача доња, Морача горња, Дробњаци, Пива, Језера, Црквице, Бањани и Грахово.

„Свака од овијех општина има од 1500 до 3000 домова, и имају по осам или девет старјешина т. ј. једнога војводу, а неки и сердара, и три или четири кнеза, или судије, гледајући по величини општине, и три барјактара. Тако исто и Никшићи, који су побјегли у Морачу, којијех је двјеста фамилија, имају свога војводу и сердара Лазаревића, који је дошао овђе као депутат; имају своје кнежеве, или судије; барјактаре и духовна лица. По

овоме број оваквијех старјешина у свима општинама биће од прилике до 130 људи. Између свијех овијех највишу силу и уважење имају Дрекаловићи.

„Црногорски митрополит налази се код њих у великоме поштовању, и то не по црквеноме праву, јербо они припадају митрополиту херцеговачкоме, но по једновјерју и једноплеменству, и по томе што он, као независни господар своје земље, даје им војничке потребе: прах, олово и друго; а такође даје им и савјете у вријеме каквијех год њиховијех свађа. Сви ови народи налазе се у тврдоме савезу, ради борбе са Турцима, и сви се заједнички бране кад би Турци на њих напали."

Послије овога било је наређено Паладоклису, да тачно испита херцеговачке депутате, у чему се састоји њихова молба к руској царици. Паладоклис је ово извршио, и у његовоме рапорту о жељама херцеговачкијех депутата спомиње се исто о чему је већ била ријеч у више приведеним писмима. Овом приликом учинио је Паладоклис своје примједбе о немогућности испунити тражбине поменутијех депутата. Ево што говори Паладоклис у смислу овога.

„Прву тачку њихове молбе, т. ј. да се јавно узму под руску протекцију, и да се изради код Порте Отоманске, да их не узнемирава, није могуће испунити, јербо због постојећијех трактата, не можемо ни споменути Порти о амнестији, јербо би то било за њих још опасније, по томе што би се тијем јавно изнијело на видик, да су они подизали оружје противу Турске, и она би се онда почела жестоко светити. ([1])

([1]) Како се сада предвиђају све околности: и трактати и бајаги освета турска, као да се Турци и без тога доста не свете; а онда кад се позиваху, да се дигну противу Турака, и тијем да разоре своје куће и изгубе све своје имање, обећаваше се безусловна царска милост!

„Друга тачка њихове молбе такође не може се испунити, јербо није лако преселити двије стотине фамилија у Русију. Такво пресељење морало би изазвати подозрење аустријске и млетачке владе, кроз чије би земље морали они проћи; а такође то би дознали Турци, па би се почели светити њиховијем једноплеменицима, који остају код кућа. Осим овога око њиховога пресељавања морало би се потрошити више од 50 хиљада рубаља док дођу до руске границе, и од руске границе до мјеста; ђе би се они населили неће бити доста потрошити за сваку фамилију по хиљаду рубаља; а около њиховога насељавања, грађења за њих кућа морало би се потрошити више од 100 хиљада рубаља. Таквијем начином морало би се потрошити на њих око 350 хиљада рубаља; а може бити да овај трошак може доћи и до по милиона рубаља. Па и кад би се ријешило потрошити ову суму новаца, и њих преселити у Русију, то не би било могуће испунити ово прије него би се ови усташи најприје преселили у Црну Гору на њене границе спрам млетачке републике, и тамо стојали неколико времена, па послије кријући их пресељавати у Русију.“

Даље Паладоклис излаже своје мисли о томе, каквијем се начином могу задовољити усташи. Паладоклис каже, да би ваљало написати писмо митрополиту црногорскоме, у којему би се похвалило њихово јунаштво и њихова љубав према Русији, која ће им, у своје вријеме, уродити плодом; да се препоручи митрополиту Петру, да ових двјеста усташких фамилија насели међу Црногорце и да их Црногорци бране од турскога насиља. А да би се они још више задовољили, ваљало би даровати њиховијема старјешинама, и свјетскијема и духовнијема, медаље или друге сличне царске дарове, а такође и њиховијема депутатима, који су дошли овђе. Осим тога дати им нешто новаца за

путне трошкове, које су учинили у њиховоме путовању у Русију, и за њихов повратак натраг. Даље Паладоклис предлаже, да се учини нека помоћ и усташким фамилијама, које су онако пострадале од рата. А да би се дознало тачно њихово стање, то да се заповједи консулу, који би био у Далмацији, да пише владици црногорскоме, да овај тачно извијести о стању усташа; па и осим тога, да се пошље нарочити човјек потајно поменутијем усташима, да се на мјесту увјери о њиховоме стању. Пошто би се све ово испитало, тада да се пошљу царски дарови истоме консулу, па да их овај пошље по своме нарочитоме човјеку да их раздијели ономе народу. А ако би се жељели пресељавати по једна, или двије фамилије, то да им се у овоме не чини сметње, него да им се буде на руци.

Послије свега овога поднесен је царици извјештај о доласку херцеговачкијех депутата и њиховијем тражбинама. У овоме извјештају говори се о истоме о чему је речено у већ наведеним писмима. Наводе се исти узроци, због којих се не могу уважити тражбине депутата, и предлаже се да се учине проситељима ове милостиње:

„1. Изјавити депутатима и народу, који их је послао, највише царско благовољење, и даровати архимандриту и сердару знакове одличја и то првоме крст, а другоме медаљу.

„2. Будући су они казали, да су потрошили у вријеме свога путовања овамо 800 дуката, то да им се исплате ови трошкови и преко овога да им се изда: архимандриту, сердару, Филотићу и Року Швабићу, који се налази при њима, нека сума новаца.

„3. Дати им пасоше и писмо од господина вицеканцелара, на име црногорскога митрополита, у којему писму да се препоручи митрополиту, да их узме у своје призрење, и да им се даде у тамошњијем мјестима уточиште. При

томе увјерити депутате, да ако они продуже и даље показивати своје усрђе према Русији, не ће их, у своје вријеме, мимоићи царска милост.

„4. Дати упутство колегијскоме савјетнику Паладоклису, као најближему њима консулу, да подржава у тамошњијем народима усрђе према Русији, и да раздијели међу њима по заслугама, медаље, које се одовуда шаљу. Такође да потпомаже њихово пресељавање, ако би се они ријешили пресељавати се, не сви заједно, но по једна или двије фамилије. Ове фамилије, кад би дошле у Русију, да се шаљу у Тавриду."

Послије овога изашла је највиша заповијед, да се награде херцеговачки депутати, и да се врате у своју постојбину. У писму графа А. Безбородка, које је он послао графу Ивану Андријевићу Остерману, о томе читамо ово: „Враћајући вашему сијатељству пројект писма вашега црногорскоме митрополиту, које је писмо благоизвољела царица прегледати, имам част вам јавити да је царица одобрила да се херцеговачкијем депутатима даду ови дарови. Прво за сваки дан, који су они овђе провели дати за трошкове архимандриту Аксентију и сердару Мини Лазаревићу по два рубља на дан, — обојици износи свега 968 рубаља. Андрији Филотићу дати за трошкове свега 242 рубље. Року Швабићу њиховом земљаку 61 рубљу. Друго дати архимандриту и сердару за трошак за њихов повратак 1040 дуката, а Филотићу 200 дуката. Треће за знак особите царске милости, дати архимандриту крст на ланцу за ношење на врату, а сердару златну медаљу на плавој ленти. Нека ову медаљу изда господин први тајни савјетник и ђенерал-прокурор Александар Николајевић Самојлов, од онога истога кова, којим су коване да се шаљу у Србију и Архипелаг са господином подђенералом Заборовским. Тако исто и поменуте новце, нека изда исти

господин ђенерал-прокурор из државне благајне... Марта 20 године. 1795.“ [1]

Послије овога било је предато депутатима писмо на име владике Петра Петровића [2] а послије неколико времена била је послата царска грамата на име племена, која су поменута у Паладоклисовом писму. Грамату ову дао је цар Павле Петровић, који је ступи она руски пријесто послије царице Катарине II. У овој грамати, међу осталијем говори се ово: „Ми примамо искрено учешће у свему што се до вас односи, и срдачно желимо да вам Вишњи дарује помоћ, да најбоље и најсрећније уредите ваше послове. Што се тиче ваше жеље преселити се са фамилијама вашијем у империју нашу, ми ћемо вас драге воље примити, и кад дође за то згодно вријеме наредићемо нашему посланику у Бечу, а такође и пограничним војничким и грађанским властима, да предузму све што може осигурати ово ваше пресељење. Ову нашу грамату примите као знак о свагдашњој нашој љубави и милости према вама и свему вашему народу.... Павловск 1798 године априла 30. Павле.“

Узевши новце за пут и писмо владици Петру, депутати херцеговачки кренули су се на пут у своје отачаство. С овијем депутатима била је послана владици Петру панагија украшена драгијем камењем.

И ако је Црна Гора провела у ратовању цијеле три године, од 1788 до 1791, опет и ове три године рата не прођоше без сплеткарења познатијех сплеткаша.

---

[1] Сви ови документи преписани су из Главнога Архива министарства иностранијех дјела у Москви Св. IV. дјела о сношајима Русије са Црном Гором. Чуо сам да има и нека штампана књига о Требјешанима, али је ја никада нијесам имао у рукама; да ли је што год од овога тамо наштампано ја не знам.

[2] Ово писмо наштампано је у Медаковићевој Историји Црне Горе стр. 86—88.

Одмах с почетка овога рата изгладиле су се међу владиком Петром и руском владом оне непријатности, које су биле постале међу њима због рђавога дочека, који је био учињен владици Петру у Петрограду. Овај рат опет је зблизио Црну Гору са Русијом и руска царица и руска влада почели су се са поштовањем понашати према владици Петру, као што се то види из писама, која је руска влада писала владици Петру. Митрополит Петар пак са своје стране вазда се је понашао према Русији са великијем уважењем и поштовањем, и свагда је на њу полагао велике наде у дјелу ослобођења Хришћана. Како је владика Петар осјећао према Русији виђећемо из овога писма, које владика написа царици Катарини II. као одговор на њену грамату којом позиваше Црногорце у бој против Турака.

„Милост према мени и грамата нашему народу од вашега величанства преиспунили су мене и мој народ превеликом и благодарном надеждом и радошћу о благопризрењу вашему над нама. Ревност према Русији, коју сам ја наслиједио од мојијех предшаственика, која је сачувана непоколебивом, противу свијех бура и напасти, које су ударане на нас, још се све већма и већма усиљава, кад ја помислим о једновјерности и једноплеменству Руса с нама.

„Трудови моји у народу моме и војсци нашој, и топле моје молитве пред Вишњега пријестолом о срећи и здрављу вашега величанства неће се никада у моме животу прекидати.

„Помишљајући о оволикој слави велике добротворке наше, не могу наћи ријечи, којијема бих био у стању изрећи моју душевну радост и наслађење, које ја сада осјећам; за то се и језик мој, противу моје воље, веже мучањем.

„У знак моје благодарности и преданости стављам себе

и свој народ под заштиту вашега царскога величанства жељно очекујући, високомонарше, помоћи и милосрђа.“ (¹)

Противницима владике Петра бјеше веома непријатно што се опет повратише добри односи међу њим и Русијом. Кад виђеше, да им не уродише плодом прве њихове сплетке, они се ријешише опет продужити свој стари посао. На првоме мјесту, разумије се, опет бјеше губернатор Радоњић, који опет изведе на сцену већ поменутога Софронија Југовића. Он сада употријеби име народа, те се с њим узе служити за достизање смјера. Он поче писати писма Руској царици, и људима, који имају у влади руској највише уплива, како Црна Гора нема господара, па би жељела истога имати, и то у лицу Софронија Југовића. Нека од тијех писама ја ћу овђе приказати.

Прво писмо он је послао на име графа А. Безборотка и с њим је послао и писмо царици. Ево писмо Безборотку.

„Шаљем ово најпокорније писмо вашему сијатељству и припадам с преискреном жељом, да ово моје прошење милостиво примите с природним вашему сијатељству великодушјем.

„Ми и сада молимо за онога, о којему смо прије молили, и којега ми сви једнодушно желимо виђети међу нама, а то је књаз Софроније Југовић, који се налази при великоме рускоме двору.

„Ми сви Црногорци молимо ваше сијатељство: помозите нам у овоме дјелу, и молите за нас њено величанство да пошље к нама, с њенијем допуштењем и милошћу, Софронија Југовића. Молим ваше сијатељство, да предате ово писмо из вашијех рука у руке њенога величанства. Опро-

(¹) Из хартија Главнога архива министарства иностранијех дјела у Москви. Св. 4 дјела о сношајима Русије са Црном Гором.

стите, милостиви господине, живите при благополучноме здрављу... У Црној Гори на Цетињу 22 децембра, 1788. Јован Радоњић губернатор црногорски."

На прошењу, које је губернатор Радоњић написао на име царице, потписан је он сам и дванаест војвода и сердара црногорскијех. Ја мислим, да је ове потписе чинио сам губернатор без знања потписанијех главара, само да прида своме писму више значаја. Но овоме писму приложен је велики народни црногорски печат. Морам примијетити, да је губернатор имао код себе народни печат, и с њим је потврђивао сва она писма, која је он од имена народа, а без знања народа, писао. Ево садржај Радоњићевог писма царици.

„Много грамата и манифеста ми смо добијали у Црну Гору преко посланика вашега величанства, и све смо ми примали са радошћу. Сада ми сви једнодушно желимо имати међу нама нашега књаза Софронија Југовића, који се налази при вашему двору, и који може у нашијема странама учинити велика дјела за корист вашега величанства. При томе ми добро знамо, да је он врло разуман човјек и да је поштен, а ми га врло љубимо због његове високе фамилије Југовића, и ако неки подли људи тамо клевећу противу њега, о чему ми врло сажаљевамо. То, што може међу нама учинити књаз Софроније, нико други није у стању учинити. Он зна наше нарави и наше обичаје, и врло љуби нас и наше отачаство. Сви други, који су долазили к нама, бавили су се мало времена међу нама, а за тијем остављају нас и без знања нашега, и послије псују и бешчасте нас свакијем начином, без икакве наше кривице. Ово они чине ради тога, да што прије добију повишење у чиновима. Нас они остављају у нужди, и на нас напада сила отоманска да нас подчини под своје варварско иго, али ми тога допуштили нијесмо, него смо се бранили при свему

томе, што смо свагда трпјели недостатак у праху и олову, и у свему, што је потребно за ратовање. Више од свега овога трпимо много тешкоћа од непријатељства нашијех сусједа Мљечана, који нам не чине мање зла, него невјерни Мухамеданци. Они границе пуне војском, градове затварају и забрањују нам куповати у њима ствари, које су нам потребне.

„Сада ми сви Срби Црногорци молимо вашу царску милост да пошљете к нама књаза Софронија Југовића. Ако он дође међу нас виђећете, каква ћемо ми дјела починити под његовом управом, противу нашега силнога душманина и тирана хришћанскога, који је разорио наша блаженства и наше мило отачаство. Нећемо поштеђети пролити крв своју за ваш високославни двор руски, и једину православну вјеру у савезу са нашијем пријатељима, који се налазе под турским игом.

„Сви ми препоручујемо себе милости и покровитељству вашега царскога величанства, и повторавамо молбу да благоволите испунити ову нашу жељу за толико наше усрђе које смо свагда показивали прама царскоме рускоме пријестолу иза једне православне вјере... У Црној Гори, на Цетињу 22 децембра, 1788.“

Не добивши на ова писма никаквога одговора губернатор Радоњић повторио је опет ово дјело и године 1789. Јунија 22. те г. он је опет написао царици писмо истога садржаја, као и више наведено. Продужава се опширније ријеч о борби са Турцима; говори се како су устали противу Турака Срби из кнежевине Херцеговине и Зете и побјеђују свуда Турке; отимају њихово имање; робе турско робље, те су због тога Турци узели велики страх од српскога оружја. „Наши бијодни Срби, говори даље Радоњић, сваки час очекују помоћ од вашега величанства. Ви сте и до сада вашом помоћу одржали нас у право-

славноме закону, и свагда се надамо, да ће вашом помоћу сав наш народ добити слободу. Да ми имамо доброга уређења и артиљерију ми бисмо сами повратили себи сву славну српску земљу, која се налази под варварским игом. У овоме помогла би нам и друга наша браћа Срби, који се сви сада налазе под оружјем, и имају намјеру са свију страна ударити на Турке.

„Сад ми сви Срби из Црне Горе, Херцеговине, Бањана, Дробњака, Куча, Пипера, Бјелопавлића, Зете, Климената, Васојевића, Братоножића, Пећи, Косова, Призрена, Арбаније, Маћедоније припадамо вашему величанству и молимо, да као милостива наша мајка пошљете к нама књаза Софронија Југовића, а послије тога ми ћемо доказати вашему величанству, шта ћемо кадри бити учинити противу љутога непријатеља и тирана хришћанскога.“

У хартијама Главнога архива министарства инострадијех дјела, у Москви одакле су преписана с оригинала ова Радоњићева писма, а такође ни у хартијама, које скупих у Црној Гори, ја нијесам нашао извјешћа, да ли је губернатор Радоњић примао одговора на ова писма. У осталом ја мислим, да су ова Радоњићева писма остала без пажње код руске владе, па за то није на њих ни давато одговора. То знамо да Радоњић са својијем књазом Софронијем није достигао смјера.

Радоњић се није ни овијем задовољио. Кад је видио да му је зло испао за руком план са Југовићем, он је истакао мало доцније некаквога графа Димитрија Вујића. Како је овај прошао виђеће се из друге моје радње, у којој је опширнија ријеч о Вујићу.

Цетиње 5 децембра, 1884.

Марко Драговић.

ТЕОФАН ЖИВКОВИЋ,

ПРАВОСЛАВНИ СРПСКИ ВЛАДИКА ГОРЊО-КАРЛОВАЧКИ.

На св. арханђела Михаила о. г. око 8 сахати у вече, умрьо је у Плашком, напрасно после дужег поболевања, православни српски горњо-карловачки владика Теофан Живковић, у својој 66. години.

Глас о његовој смрти, потресао је на час из мртвила наш овострани народ, у које је запао: које услед неуспеха од своје двадесет-годишње борбе и са јерархијом и са државном влашћу; које услед погрешака учињених и почињених за то време; које услед поцепаности и распре некадашње слободоумне народне странке, а које услед незгодних економских неприлика и владавних политичних околности и прилика.

Смрт владике Теофана даде повода политичним листовима наших овостраних странака, којих милом Богу хвала има само три, осим оних, које не припадају ни једној од политичних странака које постоје, те у доставп и пропратници својој о смрти Теофановој, не само што га заносно и тужно ожалише као великог поборника право-

славља, српске народне школе и народно-црквене самоуправе, па том приликом подсетише наш овострани народ и на оно доба, кад га је и како га је српски црквено-народни сабор 1881. изабрао за патријарха српског и за што избор његов није био потврђен.

Све то, а уз то још и та околност, што данашњим даном у карловачкој српској митрополији, нема спремних и дораслих људи, како међу калуђерима, тако исто ни међу мирским свештеницима, који су спремни и који су дорасли на владичанско звање, ма да их има доста, особито међу последњима, који мисле и држе да су дорасли и теже за њим, допринело је к томе, да је наш овострани народ на час пренуо из свога мртвила.

Како су се особито листови либералне и радикалне странке „Браник“ и „Застава“, тако рећи, надметали у томе, ко ће лепше и заносније описати живот и заслуге Теофанове и ожалити смрт његову, и у томе своме надметању много што-шта рекоше, што као страначки органи, нису смели ни требали рећи, ако нису ради, да им се са основом не пребаци, ова или она недоследност. Признајем, да ми је сада, после онаког њиховог писања и хвалисања, врло тежак и немио положај, писати о владици Теофану и описати га друкчије, но што су они о њему писали, и као што су га они писали.

Ну ја, што би рекли наши старији писци „поњајући“ њихов положај, смер, и не замерам им на онаковом њиховом писању и описивању владике Теофана, и не замерајући им то, подједно допуштам и себи, да га и ја по свом мишљењу опишем и ожалим, ограђујући се у напред и против саме помисли, да је мене при овом писању руководило друго шта, до ле истина и моје особно (субјективно) мњење о њему.

Умрли владика Теофан Живковић, рођен је у Сремским Карловцима 8. Марта 1825., и за рана остао је сироче. Отац Јаков а и дед му Јован били су лечници у Карловцима.

Оставши му мати удовицом са три нејака синчића и једном ћерком, и видећи у својој мушкој деци дар и вољу за науком, дала их је сву тројицу на школе и њен најстарији син Теодор (потоњи Теофан) свршио је 1842. шести гимназијски разред у Карловцима, у којима је и остале гимназијске разреде свршио, осим III. и IV, које је свршио у Сегедину; 1843. и 1844, филозофију у Пешти; 1845. 1846. и 1847, богословију у Карловцима и то све са превасходним успехом. По свршетку богословије, отиде у Кечкешет и сврши права мађарска а за тим у Сомбор за професора на препарандији, где се бавио Марта и Априла 1848.

По свршетку „мађарске буне“, отиде у Беч и сврши 1849|50 и 1850|1. две године права, а 21. Октобра 1851. прими у Беочину монашки чин, из руку архимандрита Сергија Каћанског заменивши своје дотадашње име Теодор са Теофаном, 24. Октобра и. г. буде рукоположен за јерођакона; 28. Септембра 1852. произведен за протођакона; 15. Децембра 1858. за архиђакона; 6. Јануара 1863. рукоположен за синђела; 6. Јануара 1864, произведен за протосинђела; 14. Новембра 1865. за архихандрита манастира Бездина у темишварској дијецези; 19. Августа 1874. синодално изабрат за епископа горњо-карловачког; 7. Септембра и. г. потврђен од круне а 15. Септембра и. г. рукоположен за епископа у Карловцима; 7. Децембра 1881, буде, пошто је круна одбацила избор владике Арсенија Стојковића, од српског црквено-народног сабора са 53 гласа против владике бачког Германа Анђелића, који је добио 11 гласова, за српског патријарха

изабрат и у сабору за таковог проглашен, но круна не потврди његов избор, већ наименова Германа за патријарха, а приликом овогодишњег избора патријарха 19. Априла, добио је при гласању 11 радикалских гласова, које су га још пре избора као свога кандидата у „Застави“ прогласили.

Као придворни калуђер, предавао је Теофан у карловачкој гимназији 185²/₃. природне науке од I—IV. разреда, а немачки језик у V. VI. и VII. разреду, и науку хришћанску у VII. и VIII. разреду од 185³/₄ па све до 185⁸/₉., а у богословији карловачкој од 1852. па све до 1861. појање, а од 1852, па све до Августа 1865, славенску граматику, реторику, тумачење св. јеванђеља, морал и стилистику.

У карловачкој конзисторији био је Теофан од 1853 до 1859, прво подбележник, а од то доба до 1864. бележник.

Ово је у кратким потезима описан живот умрлога владике Теофана, и овај је опис живота његовог са свим тачно и верно наведен, а сви други описи живота његовог описани до сада у овостраним листовима, мање више нетачни су и погрешни.

Сад да видимо и да проговоримо коју више о појединим цртама из Теофановог живота, и какав је он био у појединим својим положајима.

Рекох напред, да је Теодор Живковић свршио са превасходством и гимназију и философију и богословију, а овде ми је напоменути, да је он не само био изврстан ђак у школи, но да је поред тога за рана почео да се бави књижевношћу, и не само да је као ђак пратио оно, што се догађало за време његовог школовања у нашој књижевности, но је почео и сам да пише.

Па као што је обичај био у оно доба, да се сваки онај, који је хтео да буде „списатељ“, прво морао бацити

на „појетично поље“ и бар неколико песмица и песама у духу и начину Хорацијевих ода написати и у тадашњем белетристичном листу „Сербски народни лист“ штампати, тако је и он, још као прволетни богослов почео да прави стихове а прва му је песма изашла у 23. бр. реченог листа за 1845, с насловом „Србин на Косову“.

Под исту песму није се потписао Теодор већ Божидар Живковић и од то доба, па све док није ступио у монашки чин, звао се и писао Божидар.

Осим поменуте песме његове, изашла је у 44. бр. истог листа и г. песма његова: „Мом учитељу“; у 47. бр. за 1846. „Зима“ а 48. бр. и. г. „Дух времена“; у 18. бр. за 1847. „Евици“ (под ову песму ставио је само Божидар. Иста Евица била је кћи карловачког пароха Павла Малетића и жива је и данас. Удала се доцније за Јована Димитријевића и као удовица живи у Сасама), у 33. бр. и. г. „Спомен Димитрија Вукићевића“ (ког је на мајку Ангелину 1847. у Карловци однела бујица), у 48. бр. п. г. „Мојој цркви“; у 5. бр. 1848., „Слутње“.

У књижици „Дочек његове свјетлости г. војводе српског Стефана Шупљикца витеза“, што га је Божидар Живковић у име српске младежи (тада се младо српство још није називало „омладином“) описао и издао у Карловцима, налази се песма његова спевана у славу војводину.

У „Српским новинама“ (београдским) за 1849. у бр. 48. налази се његова песма „Народни спомени у Фрушкој Гори“, спевана у Фрушкој Гори на духове 1849.; за 1850. у бр. 11. „Спомен старе године“, спевана у Бечу 30 Децембра 1849., у бр. 22. „Опроштај са зимом“, спевана у Бечу 15. фебруара 1850. и у бр. 33. „Дух војводе Стефана“, спевана на три дана после смрти војводине, дакле 18, Децембра 1848., јер војвода је умрьо 15. Децембра.

Осим ових наведених писама можда је Божидар Живковић још коју песму спевао и штампао, ну ступивши у монашки чин, престао је с певањем, и колико је мени познато, спевао је у том чину само неколико сатиричних песмица за време прве своје полемике са тадашњим синђелом Јулијаном Чокором, с којим је и 1828. и 1862. водио полемику и у којој су полемици један другог крстили Дураком односно Бураком.

Да се види разлика између песама Божидаревих, спеваних у духу Хорацијевих ода и народних песама, навешћу овде по нешто и од једне и друге песме.

Песму „Мом учитељу“ започео је Божидар овако:

У груд'ма сродним чувство успавано
Умилни гласи из сна будити;
Разуме тавно осијават'
Поњатије благотворним свјетом;

*

Духов'ма двер у просторе свјетова
Превјечни отварат' — божественог
Су својства ума, срца и твог,
Добри наставниче мој.“

А свој поздрав војводи овако је започео:

Украј тије воде студенице,
Гди но виле испирају скута,
Кад с упраше гором лов ловећи,
Гди међ собом сињан бисер дјеле и т. д.

Каква разлика између једне и друге песме!

9. фебруара 1846. издао је тадашњи краљ угарски Фердинанд решење, да и римокатолици могу у источноправославну вероисповест прећи, и услед тога одржана

су на Благовести (25. Марта) и. г. у свима источно-православнима црквама благодарења. У Карловцима представљана је тог вечера, написана од тадашњег протосинђела Никанора Грујића „Еклога“, у којој је другољетни богослов Божидар Живковић представљао Станоја.

Како је тако названа „Мађарска буна“ од 1848. затекла Божидара Живковића као професора препарандије у Сомбору, то је он по распусту исте школе 1. Маја и. г. дошао у своје родно место, те је из прва с пушком у руци, а доцније с пером у главном народном одбору и у писарници патријарха Јосифа Рајачића послужио народној ствари и 1. Новембра 1848. изабрат је био за столоначелника у народној канцеларији.

Као што рекох 1848. описао је и издао је Божидар Живковић дочек војводе Стефана 24. Септембра и. г. у Карловцима (8° VII. стр. 32), и из истог види се, да је тада и он поздравио војводу у име своје браће.

Свој поздрав овако је Божидар отпочео: Светли наш војводо! Допраћен милим звуцима народног весеља; допраћен једногласијем топли жеља народа цјелог; допраћен понајвише од младежи српске; од оне младежи, којој је мало, једанпут само будућег виновника народне среће поздравити; од оне младежи, с којом срећа народа српског к будућности корача, с којом цвјета надежда, доспјева најтврђе поуздање рода српског. Допраћен велим, од младежи, која је готова крвљу својом опрати, и очистити, ону љагу и прашину, што је за толико тужни година нападала на оне свете наше књиге, у којима су заслуге народа нашег, крвљу праотаца наши написане; од ове јуначке младежи допраћен, стао сам на ово мјесто, да поздравим, после тако дугог сна, после тако дуге смрти народње, прву звјезду зоре, првог вјесника живота народног, и срећније будућности наше и т. д.

Из овог навода може се видети, какав је говорнички дар имао Божидар Живковић још 1848., који је сваким даном све то силнији бивао, и кад би се у целини штампали сви његови говори и беседе, што их је он којегде и којекад од 1848. па до своје смрти говорио и изговорио, могао би се тек тада право оценити његов велики говорнички дар, дух и знање, и тек би се тада могла право оценити голема штета, што се он није искључиво одао на беседништво, и што није неколико књига написао и издао своје беседе, те да је и наш народ дошао до оригиналних и уметничких српских црквених и разних пригодних беседа, које би могле служити за пример и узор нашим беседницима.

За време свога школовања у Бечу, Божидар је не само прилежно слушао на свеучилишту предавања, но много је радио и на журналистици а уз то је био и катихета у инжињерској академији, а последњег течаја дневничар уредништву „државног листа." Тако се у „Српским новинама", особито за 1850. налази врло много његових ствари. Од већег значаја су писма његова, писана своме пријатељу Н. у св. Гори, што су изашла у 8., 9., 10. и 11. броју.

Дданашњој нашој омладини која се учи на Вел. Школи у Београду препоручујем, да прочита у народној библиотеци тадашње радове Божидареве, а на име осим у поменута четири броја, још у бр. 17., 25., 31., 33., 39., 42., 48., 54., 57., 60., 66., 72., 81., под које је саставе стављао слова: Б. Ж., те по прочитању њиховом, уверен сам, да ће са мном заједно рећи, да је данашњим даном ретко наћи онаког детића у првој години права, који би био у стању онако писати и написати што.

8. Новембра 1850. даван је у Бечу у грчкој цркви парастос народном јунаку, пуковнику и заповеднику Срба

на Јарку Зарији Јовановићу Чичи, и на парастосу држао је беседу Божидар Живковић, која је то године и штампана у Бечу, у којој је достојно ожалио народног јунака Чичу.

У многим животописима Теофановим, што су изишли у овостраним српским листовима после смрти његове, наводи се, да је Божидар због те беседе био гоњен од бечке полиције, тобоже с тога, што је у њој пребацио незахвалност бечких власника спрам српског народа, и да је због ње морао напустити школовање и доћи у Карловце, те да га је патријарх Јосиф Рајачић наговорао да ступи у калуђере, што га је и послушао, и тиме се спасао од гоњења. Ну тај навод не стоји. Божидар је и после те беседе остао у Бечу и тек је по свршетку 2. године права (Јула, 1851.) дошао кући и тек је 21. Октобра 1851. ступио у монашки чин.

Своје време у монашком чину од Новембра 1851. до Новембра 1865. провео је Теофан у Карловцима, које у патријаршијској канцеларији, радећи у њој разне послове, за које је време у њој стекао разноврсног огромног знања и праксу за отправљање потоњег свога владичанског звања, те је за то и био за своје узвишено звање тако спреман, да је врло велико питање, да ли ће му се у томе скоро наћи равна у карловачкој митрополији, а које у предавању из прва и у гимназији и у богословији, а по том само у богословији.

Како је за време Теофановог професоровања у карловачкој богословији био обичај, да професори ђацима скоро никад ништа нису смели тумачити, но просто задавали им лекције, да их на памет од речи до речи науче, а за тим их испитивали, тако је радио и Теофан за време свога професеровања у богословији, и тек кад и кад упустио би се у тумачење појединих партија, и том су при-

ликом његови ђаци могли опазити његово велико богословско знање, а подједно и замахнути на „постојавшу систему“.

Као професор појања, пазио је Теофан да се не квари „карловачко пјеније“, и сам је врло радо и врло лепо певао, а и знао је све и велико карловачко појање. Глас је имао јасан као звоно.

Као протођакон и архиђакон служио је анђелски, и ко је видео његово служење као ђакона, а особито његово кађење и чуо његово читање јеванђеља, тај је уживао и сећао се дуго и дуго на њега. А ко је слушао и ма једанпут само чуо служити њега са блаженопокојним владиком Никанором Грујићем на богојављење при освећењу водице на карловачкој пијаци пред чесмом, тај је у тај мах држао, да не слуша људе но анђеле, и да није на земљи, но на небу.

Кад је оно 9. Јуна 1857, патријарх Јосиф Рајачић рукоположио протођакона Јулијана Чокора за синђела, који је био у чину млађи и од протођакона Теофана и архиђакона Германа Анђелића, тада су обојица поднели патријарху Јосифу писмену оставку, коју су завршили са речма „повлачимо се у приватан живот, где ћемо се за спасење цркве Богу молити,“ и отиду обојица у Нови Сад тадашњем владици бачком Платону Атанацковићу, који је у то време живео у завади са патријархом Јосифом. Платон их наговори да се покоре патријарху и да га моле за опроштење, што и учине. Тим поводом измири се патријарх са Платоном.

Теофана су као професора богословије ђаци његови волели, и првих година свога професоровања, он се крадимице с многима од њих веселио, и ако ико није био створен за калуђера, то он није био. Као што је био веселе и живе нарави, и шаљивчина на сву меру, задржало се и дан данашњи у Карловцима доста његових шаљивих

„штиклова“, што их је које кад починио, и да се покупе сви његови шаљиви „штиклови“, што их је починио, које у Карловцима, које у Бездину, Темишвару, у Плашком и по другим местима, изашла би читава књига. Међу његовим шаљивим „штикловима“ било је не ретко и мало помасних, ну њему се све допуштало и од њега све примало. Своју шалу није до последњег часа остављао, те је и као владика по који пут учинио и онаку шалу, коју као такав није никако требао учинити, и из почетка, докле га нису у горњо-карловачкој дијецези познали и сазнали, многи су му је јако замерали и осуђивали га. Доцније су се многи на њу и сами научили и на њу смејали, а многи нису могли никако одобрити му је и захтевали су од њега, да буде онакав, какав треба да буде један владика, и какав је био Евгеније Јовановић, Петар Јовановић, Лукијан Николајевић, ну он их није могао у томе послушати, и то с тога, што је он као такав био рођен, те без шале није могао живети.

Поставши Теофан 14. Новембра 1865. архимандритом бездинским, и бавећи се у њему све до Септембра 1874., дакле пуних 9 година, за цело то време није се он ничим другим у јавности појавио, осим што је написао и издао књижицу од 82 стр. 8° с насловом: „Српска народна црква, на канонично-историчном темељу свом, с једним словом у додатку о „Побожности и народности“, Темишвар 1868.

Да ли је и у колико је за време свога архимандритовања привредио што у манастиру Бездину, који се у оно време држао за најбогатији манастир у карловачкој митрополији, непознато ми је. Знам само то, да кад се почело по политичним листовима после 1869. викати, како настојатељи манастирски не прилажу ништа у народни фонд,

да је Теофан 2000 форинти после тога у народни фонд приложио.

Теофан је још као архиђакон био на благовештенском политичном сабору 1861. као посланик фрушкогорских манастира, ну није учествовао у дебатама.

На расправном сабору 1865. није био као посланик, но као именовани од патријарха Самуила Маширевића бележник саборски, и као такав састављао је саборске записнике.

На народном сабору 1869. 1870. 1871. и 1872. био је као посланик славонских манастира Ораховице, Пакре и Лепих Вина и на сабору 1869. држао је значајан говор 26. Јуна приликом претресања несрећног питања: „Ко да буде сабору председник?“

У седници од 2. Јула п. г. предложи Теофан „да се сабор по оверовљењу на два месеца одложи, ну да за то време остане одбор од 11 лица да спреми предлоге за сабор“, који предлог повода даде расулу саборском, изјави у којој већина положи своје мандате и наступилој борби, која је трајала између народне и клерикалне странке све до смрти патријарха Германа, и која је борба допринела не само големе и ненакнадиве штете и нашем народу и нашој цркви и нашој школи, но у којој је доста што-шта учињено и с једне и с друге стране, што им није служило и не служи на част.

У 21. седници саборској од 9. Маја 1870. на предлог Теофанов, изабрат је био одбор од 9 лица мешовите српско-румунске општине у Банату, у који је одбор и сам ушао. Исти је изабрао Теофана за известиоца и у седници од 15. Јуна п. г. прочитао је Теофан извештај одборски. из ког се видило, да је он као архимандрит бездински у темишварској конзисторији много радио на томе, да се поврате српској јерархији оних 20 мешовитих општина,

што су погрешком данашњег владике бачког г. Василијана Петровића 11. Септембра 1865. уступљена румунској митрополији.

На народним саборима од 1872. који је распуштен био пре, него што је започео свој рад, и 1874. био је Теофан као изабрат посланик свештенски, изабрат од свештенства и народа у темишварској дијецези.

Поставши 15. Септембра 1874. владиком, био је по свом достојанству као природни члан у црквено-народним саборима 1874., 1875., 1879., 1881., 1885., 1886. и ове 1890., у којима је саборима мање више и сам учествовао у дебатама њиховим.

Кад је оно по закључку саборском од 20. Маја 1875, изабрат био одбор деветорице, да поднесе сабору извештај о октроисаном саборском устројству, био је и владика Теофан изабрат за члана тога одбора.

У седници саборској од 7. Јуна 1875, предложио је владика Теофан, „да се стечајноме испиту за кандидате парохијског званија, припуштају не само свештеници без обзира на године службе њихове, него и сами свршени богослови, који је предлог сабор усвојио, а круна потврдила. Дотле су том испиту били припуштани само свештеници, који су три године били као свештеници.

У седницама саборским од 1879., много је владика Теофан учествовао у дебатама. Тако је у седници од 26. Септембра држао значајан говор о уређењу епархија, у ком је исказао назоре своје о црквено-народној самоуправи; 11. Октобра приликом дебата о избору пароха, држао је такође значајан говор.

Не само из та два говора владике Теофана и из његове поменуте књижице „Српска народна црква“, но и из записника синодског од 20. Септембра 1874., синодског предлога од 1882. и синодског одговора сабору од 10.

Октобра 1886,, на којима је и владика Теофан потписан заједно са владиком односно патријархом Германом и осталим тадашњим владикама и патријархом Прокопијем Ивачковићем, може се видети, да је он имао са свим друкчије мишљење и мњење о црквено-народној самоуправи, него што је имала српска слободоумна народна странка.

Па кад човек помисли и представи себи, шта су све и како су поред свега тога листови те исте странке уздизали Теофана, неки пред последњи избор патријарха, а сви сада после смрти његове, као пријатеља и поборника народне самоуправе (у њиховом смислу), ва истину мора се као оно Крупежевић прекрстити и рукама и ногама.

Истина, владика Теофан у појединим приликама кокетирао је са вођама народне странке и он је био тако рећи први, који је почео писати „о српско-народној цркви“, ну у главним стварима и моментима, држао се он увек оног начела, ког се држао и патријар Герман.

Отишавши владика Теофан први пут у своју дијецезу, у којој је био са свим непознат и стран, те и сам не знајући и не познајући ни тамошњи народ, ни његове потребе ни мане, а слабо и свештенство, требало му је прво нешто времена, да свѐ то проучи, и пошто је на брзо много што шта провидео и увидео, издао је и упутио је Марта 1875. посланицу на црквене општине, у којој им је у живим речма и китњастом слогу представио, како оне имају поред уживања својих самоуправних права, и уређивања свих извањских одношаја своје цркве и свога живота црквенога, и дужности издржавања и одржавања оног друштва и друштвеног устава и реда, у коме се врши право, те предочивши им, како свештенство не добија плату своју, моли их у њој и позива, да се постарају, те да својим свештеницима уредно плату издају.

Иста је посланица штампана и у 43. бр. „Заставе“ од 1875.

Другу је посланицу своју владика Теофан издао и упутио у исто време на свештенство своје дијецезе.

У њој у уводу прича, како је судећи по живости и одушевљености, за срећно ујемчавање увета бољем успевању благочастија и просветном напретку народа, коју развијаху свештенички посланици горњо-карловачке дијецезе у црквено-народним саборима нашим, надао се кад је изабрат био за владику дијецезе горњо-карловачке, да ће у њој затећи у свештенству нарочито, црквене свести најчистије, родољубивих тежња најбесебичнијих, поштовања свакога законога угледа и реда највећег, и осећања тешких судбених искушења, са којима се борити има наша у сваком погледу најжалоснија сиротиња, најдубљег.

Надао се — рече даље — и очекивао је, да ће на престолу горњо-карловачког владичанства, са таквим свештенством и народом бити најсрећнији, јер најсрећније положен, да се са потпором обојих нај јачом, може послужити како ваља и Богу, и цару, и цркви, и народу, а судио је, да се таквој потпори свештенства и народа могао надати већ и за то, што није — рече — дошао у горњокарловачку дијецезу да пашује, него да робује; не да ужива, већ да се лишава; не да народ плени и фанариотски милости продаје, већ да и сам, колико има и може, даје; не да разметљивим празнословљем и другим прљавим и подлим средствима и путевима грамзи и отима се за више и веће место, већ да се задовољи с оним, што му је дао Бог и цар, и црква, и народ.

Ну обишавши нека села и парохије, и уверивши се и с друге стране, са дубоко оскрбљеном душом — рече — исповедити мора, нашао је у свештенству баш, и мно-

гога свачега, реченоме противнога, те поброја главне мане и погрешке код појединих свештеника.

У том свом набрајању примећених и опажених мана, рече како има свештеника, који се и у званичним односењима својим зову и пишу „попом“; који се не носе чино, но бешчино; који поред одређене плате, и поред тога, што ни службе божје очитати не умеју, глобе сиромашан народ, продају светаја, крсте за наплату, да само пити и у пићу највеће светиње хулити могу, а кад им се загледи у кондуиту, коју им опет свештеничко звање даје (т. j. проте), такви су људи уредни, чиновни, тачни и живе прекрасно са народом својим; који се тужакају са својим општинама код политичне власти; који у вероисповедне школе, (којих је свега тада у целој дијецези само седам било) преко године и не завире, а на катихизацију у комуналне готово ни једанпут; који хришћане, с којима живе у завади одбијају од исповести и св. причешћа, те је у нека места морао сам да иде, и да исповеди и причести народ; који ноћу бракове венчавају код пијана више пути и младожење и невесте и обојих кумова, и кад духовна власт изда забрану, да се тако што не сме чинити, онога, који им ништа не да, одбијају са изговором забране духовне власти, а онога венчају, ко им даде 5 фор., троја кола дрва, више плећака, једног тукана и три боце вина; који за новац венчавају и оне, које без владичанског разрешења не би смели венчати и који за новце продају владичанска разрешења.

Набројивши све те мане, пита свештенство своје дијецезе, да ли може очувати и крсту част, и народу име његово, односно да ли могу да ухвате корена и донесу плода тој части, имену томе посвећене и старе основе цркве, и нове установе црквено-народне, ако се повлади наведеним из самога свештенства жалосним неприликама, да оне и апостолску

ревност осталога честитога свештенства нашега растварају и обнашају прилепчивим отровом својим, да тако углед и поштовање чина му у народу каљају и обарају?

Одговоривши сам на то питање, да би била пропаст нашег народа у горњо-карловачкој дијецези, кад би се поменута зла и на даље трпела и некажњена оставила, рече: „Ја ћу са раширеним рукама сваке архипастирске услуге, и са отвореним срцем сваке духовно-отачаске љубави и милости прихваћајућ и обимљућ честито, одлично, дужностима званија свога и црквеног, и црквено-народног посвећено свештенство, моју у Христу браћу љубазњејшу, са свима средствима и са свим оружјем високога пред Богом, и царем, пред црквом и народом одговорнога положаја мога на сусрет изићи горе описаним смером и делом свештенства заборављенога, што воде пропасти нашој.

Никаквих личних обзира, никакве користи немам ја, који би ме завести кадри били, да не гледам, кад сам погледао, да не идем, куд сам пошао.

Спасење цркве и народа овога у цркви, моја је цијел, а закон пут мој.

Управи дијецезе ове исто је то и једно и друго. Па не ће ни она, док јој ја будем стајао на челу жив и будан, вршећ своје право и своје дужности по закону, никаква обзира имати ни на што с поља и узгредно, па ни на саме личне околности ичије, стерујућ у границе својих дужности свакога свештеника, који се заборавља, или не ће да је, што је: а по нужди законом обележеној, и с пута удаљавајући свакога, који би дрзнуо својим изазивањем такве по цркву нашу погибаоне нужде, изићи нам на пут к светој цијели тој.“

Ова је значајна посланица владике Теофана штампана и у 44. бр. „Заставе“ за 1875.

Из ове посланице владике Теофана, види се јасно и очито, какво је било јадно и жалосно стање у горњо-карловачкој дијецези, кад је 1874. он у њу дошао за владику.

У тако запуштеној дијецези, имао би свестан своје заклетве и дужности владика, што но реч пуне руке посла, а уз то и нужде и повода, да и дању и ноћу, ни о чему другоме не мисли и ради, но о томе, да гледа и да ради да се томе злу стане што пре на пут, и да пре свега свештенство тачно и савесно врши своје дужности и да буде узор пастви својој.

Па како је блаженопокојни владика Теофан одговорио, тој својој првој и најважнијој дужности? Истина, он је доста често одлазио у народ, а особито је радо ишао на зборове и славе црквене, ну како је као што напред рекох њему оскудевало оно, што је сваком владици пре свега нужно, ако је рад да улије у народ веру и побожност, т. ј. смерност и озбиљност, није чудо, што је од тих његових обилажења и одлажења било врло слабе користи, јер се догађало, да и он том приликом није могао и знао уздржати се, да не уради шта и не каже јавно што, што као владика није требао ни смео урадити и казати.

Иначе, за цело доста дуго време његовог владиковања у горњо-карловачкој дијецези, као да му није за руком пошло, да бар у свештенству заведе бољи ред и дисциплину, но што га је и што ју је затекао, кад је у дијецезу 1874. дошао, што се види по најбоље из тога, што му је у званичном листу „Narodnim novinama“ 1885. јавно пребачено „како је он гледао мирном душом, како се православље из пучких школа истискује, како наша школа, наша црква постепено али сигурно пропадају, пак се, ако не иноверству, а оно безверству широм врата отворају.“

Нехатност црквенога поглавара ишла је жали боже још и даље, јер се је мирном душом гледало на безбригу,

на нерад, на пустопашност свештенства, које је оставши без сваког надзора, напустило свако деловање за одржавање угледа православља и онде, где тога безуветно није смело чинити, на име у школи и цркви.

Млађи увек се угледају на старије. Видећи главу апатичну, нехајну, постали су и свештеници апатични, нехајни. Старији изговараху се на старост и болешљивост, а млађи, угледајући се на старије, на лош материјални положај, на бригу за свагдашњи крух и фацит је чињеница, да је данас (а то је после десето-годишњег владиковања Теофановог) свештеник у дијецези г. владике, који своју узвишену задаћу „као учитељ народа" врши, реткост, и да православље у Хрватској не ће пропасти нити од нехајности или умишљене зле намере владике, нити од римске пропаганде, нити од тобожње тежње за унијаћењем, али може пропасти од небриге, од нерада оних, који су позвани да га чувају и одгајају.

Морамо још констатовати, да велики, можда највећи део свештенства, које стоји под управом преосвештенога г. владике Живковића, својега звања не врши ни према дужности ни према савести.

И крштења и венчања врше се врло често у приватним становима, а спроводи на гробљима и то тада, када се већ несколицина мртваца без благослова покопа. Редовитост црквенога богослужења по селима, позна се само по традицији. „Како бих служио, кад немам певчике", тужи се и испричава свештеник. Ни један пак, или бар ретко који труди се, да неколико младића изобрази за певчике, што би се нарочито у већим местима могло врло лако учинити.

Не имајући певчике, свештеник или божје службе у опће не служи, или је служи начином таковим, који је право ругло проти узвишеному православному богослужењу,

који је све прије врстан него код слушалаца пробудити чуство побожности, те им омилити цркву. О промишљеној, сходној, поучљивој беседи нема ни говора.“

Говорећи о школи, рече му се: „Истина је, да је у већем делу општина бивше војене крајине намет толики, да би народ православне вере тешко могао смагати средства за конфесионалну школу, међу тим, ипак има доста црквених општина, које би биле кадре, конфесионалну школу издржавати. Питамо, колико је таквих школа у горњо-карловачкој дијецези основано, од како је њезиним владиком преосвештени г. Теофан Живковић? Није ни једна, али их је више, које су наши стари утемељили позатварано (1874. било је 7, а 1883. 5 вероисповедних школа), све за напредак и славу православља!

Није истина, да се је то догодило, што народ не би био вољан, издржавати своју конфесионалну школу; народ је занемарио конфесионалну школу само за то, што ју је најпре занемарио онај, којему је била прва и света дужност, бринути се за њу, а то је дотични свештеник..... Главар цркве дужан је знати, шта се у његовом подручју на пољу црквеном и школском ради и пропушта. Преосвештеном владици г. Теофану безбројно је пута и са разних крајева предочавано и представљано, да многи свештеници не служе редовно божје службе, да не иду у школе катихизирати и т. д. Али све те тужбе остале су глас вапијућег у пустињи. И онда је по представци г. владике, крива влада, крив школски закон, крива римокатоличка пропаганда, тежња унијаћења, и бог те пита, шта је све криво, да православље пропада. Истина је, да пропада, али пропада понајвише и може бити једино с тога, што је православни народ постао стадо без пастира“. (бр. 297. и 298.).

Овај је прекор грозан и ужасан, а учињен је поводом тим, што је 1885. владика Теофан упутио на кр. славонско-хрватску владу у Загребу представку од стране конзисторије, у којој се тужило на владу, како она поставља римокатолике за учитеље и на оним пучким школама, у које иду сама православна деца и како исти у њима уче децу римокатоличком вероучењу.

На ту представку одговорено је прво владици Теофану у „Narodnim novinama“ ово: „Стање, против кога се представка данас тужи, постоји од како г. Живковић обнаша част владике горњо-карловачког, дакле то је стање постојало и онда од како је барон Јоца Живковић био активни представник кр. земаљске владе, па и кашње, док је г. барон био члан народне странке. За све то време, колико нам је познато, није г. владика изишао са сличном представком на јавност, него се појави ево истом данас, кад г. барон није више одјелни предстојник, нити члан народне странке, него нека врст опозиције“, те му се на послетку пребаци и то, да је он поменуту представку издао у цели кортешовања за странку брата барона.

На овај прекор у „Narodnim novinama“, донео је „Србобран“ у своме броју од 28. Децембра 1885. у допису из Лике, међу осталим и ово: „Добићете здјелолизи и најамници мало кашње и више и од подебље стране, кад наш владика поуздано све потешкоће из црквенога и школскога живота своје дијецезе изнесе на јавност у самоме сабору, или интерпелацијом, образложеном сигурно још богатије него је представка, те се тако његовом и вољом и намером изнесу све ране наше на суд јавности“, за који допис рече уредништво „Narodnih novina“, да га је писао сам владика Живковић, те кад му је по ново пребачено, што се није тужио на жалосно стање у пучким школама, за време владавине свога брата барона Јоце Живковића,

донео је „Србобран“ 5. Марта 1886. изјаву владике Теофана, у којој међу осталим рече: „Мене и сва та радња и таква тактика „Narodnih novina“ не ће ни одвратити ни завести с пута мога и моје према цркви и народу моме дужности, у којој ћу ја и сва копља закона за обрану, па и себе самога изломити прије, него што бих доживио, да у мојој дијецези оно буде, што у другој једној нашој дијецези већ бива, гдје наша српска деца у православној цркви из хрватско-латинског рукописа апостол читају.

Радо ћу ја своје цркве ради поднијети и пакости и напаст сваку, долазила она с које драго стране, а Бог ми је милостив и снаге дотичне дао, да сам је лако и кадар поднијети, па да сам уза то кадар још и оне благосиљати, који мене проклињу?

Сви разборитији Срби и у дејецези горњо-карловачкој и иначе у српству, који су пратили ту и такову владичину полемику, с пуним правом осуђивали су га, што се упустио у такову полемику, а за то су има ли повода и сувише, јер кад се 1888. на славонско-хрватском сабору доносио нов школски закон, владика Теофан учествовао је само у две одборске седнице, и у једној приметио је народној странци „нисмо ми вероисповест то су и Чивути, ми смо и народ, који има своје право“, ну кад се у сабору расправљао сам законски предлог о школама, владика Теофан није дошао у сабор, и „Српски дневник“ донео је у то време белешку, у којој се рекло, да је владика Теофан оболео, кад је последњи пут био у Загребу, те да не ће доћи на сабор и да говори, као што је мислио о школском закону.

Сви су мисливи Срби владици Теофану у оно време јако замерали, што није отишао у сабор и у њему бранио српску школу, или ако због болести није могао отићи у сабор, што није јавно рекао своје назоре о школском пи-

тању, те да се по својој дужности и позиву ставио био на чело Срба посланика на славонско-хрватском сабору, и да је с њима заједно заступао и бранио представку српског црквено-народног школског савета од 14. Априла 1888. о ревизији школскога закона, без сумње добили би Срби у Тројединици новим школским законом од 18. Октобра 1888. и друго шта, а не само то, да политичне општине могу на молбу српских црквених општина из својих прихода, по нешто дати и на издржање српских вероисповедних школа.

Што владика Теофан за цело доста дуго време свога владиковања, није био у стању међу свештенством у својој диjецези установити и завести бољи ред и дисциплину, може се у неколико приписати и неудесном и скроз и скроз погрешном „устројству епархија“.

Ну као што је владика Теофан био човек бистрог духа, могао је и требао је тражити пута и начина, да и поред таког устројства постигне онај смер, што је себи био ставио у задатак у својој поменутој првој посланици своме свештенству, а то је могао по најпре постићи тиме, да је узео себи и окупио око себе за своје помагаче људе пре свега спремне, а уз то и вољне, те да их је и сам поучавао и обучавао. А могао је по свом материјалном положају и сам бар 2—3 даровита ђака потпомоћи у школовању и узети их себи у двор, и да је тако радио, имао би око себе људе, који би му могли помоћи и олакшати посао, а уз то спремио би и оставио би после себе бар 2—3 човека, који би били кадри достојно заменити бар њега после смрти његове, и не би сада кукали и јадиковали, како немамо спремних људи за владике, и не би сада по неки удови свештеници и проте, који не могавши са парохије своју децу усрећити, смерали сада на владичанство и владичанску круну, да им она децу њихову усрећи.

Неопростиви је грех владика Теофан натоварио на своју душу, што није ни једног спремног дворског калуђера после себе оставио и однеговао. Ако ико, он је знао, шта се иште од једног владике у данашње време, па поред свега тога, радо је око себе скупљао „шестошколце“. Та кад помислимо, кога је узео за бележника конзисторијалног!

Изгледа, као да је од оно доба, од како је српски народни сабор одредио нашим владикама велике плате (данашњим даном има сваки на 12000 фор., око 30000 динара и слободан стан), нека проклетиња бачена на владичанске круне, јер докле су пређашње владике са много и много мањом платом у својим дворовима имали сваки увек по 1—2 дворска калуђера и то обично биране људе, а у Карловцима било их је и више, од то доба понестаде у дворовима владичанским и патријаршији дворских калуђера, и тек их је по 1—2 било у Карловцима. Па не само то, него док су се дотле као што рекох бирали људи, који ће се у двор примити за дворске калуђере. од то доба видимо, да ако се неко и примио, да је то већим делом било што рекао др. Лаза Костић „лако перје и ивјере“.

1887. рукоположи владика Теофан за свештенике Косановића и Грујића, који пре тога не беху ступили у брак, и кад су га услед тога напали не само у „Narodnim novinama“, но и у српским листовима међу којима је „Застава“ но најжешћа била, и осудили тај његов поступак као опасно новачење, ускосну св. канонима и законима земаљским, издао је он у Загребу одговор свој 23. Септембра 1887. с насловом: „О рукопoложењу нежењених кандидата чина свештеничког“ 16° стр. 15, и у њему је доказао умесност свога поступка.

У том свом одговору, владика Теофан није јасно казао, за што поменуту двојицу није одмах узео к себи у двор и закалуђерио их, већ их послао на парохију, изразивши само своју може бити намеру, да их покалуђери онда, кад се то буде дало извести.

Кад је оно 1881. ђаковачки бискуп г. Јосип Јурај Штросмајер издао своју посланицу, у којој је позивао источно-православне да приме унију, издао је владика Теофан у Плашком 31. Маја 1881. своју духовску беседу, која је наштампана и у 115. и 116. бр. „Заставе“ за 1881., и у њој је достојно и по заслузи одговорио Штросмајеру.

У њој између осталог рече и ово: „Шта траже међу нама православнима Србима, који смо водом и Духом светим омивени и просвијећени давно, који са посестримом црквом римском, ако смо и претрпјели оданде најтеже неправде, од њених негдашњих власника силних, никаква рата не водимо, и свачију светињу, па и њену часну трапезу, јер се са ње по својој вјери храни и кријепи толик божји свијет, толика браћа наша, поштујемо: ма за себе саме душевнога спаса тражимо у нашој православној вјери и цркви, кроз коју су наши Стари отишли са овога свијета у онај блажени вијек.

А што траже, то они и тако не ће наћи овудје међу нама, светога Саве народом; јер овдје им земље за сјеме њихово није; овдје им лаковјерне дјеце за варке њихове није.

Прије ће бити што још није било; Велебит се срушити у море; Пљешевица Плашки заронити, а Капела Сењ и сву Крбаву; прије ће Лика усахнути цијела, и изаћи Глина до Косиња; а Језерам Купа окренути, и Карловац пријећи на Ријеку, а Ријека под Комоговину; него што ће послушати тога гласа, и превврнут вјером својом православни српски мога града народ.“

Иста му је беседа у сваком погледу ремек дело. Из ње се но најбоље од свију његових штампаних беседа види, какав је Теофан био златоусти беседник и како је вешто владао српским језиком. И опет велим, еј што не написа и што не издаде неколико књига онаких беседа, блаженопокојни Теофане!

1883. издао је владика Теофан „Шематизам православно-српске дијецезе горњо-карловачке за 1883“., и у њега је ставио ту добру новину, што је у азбучном реду навео све српске породице у горњо-карловачкој дијецези, кад и ког која слави свеца, изјавивши уједно жељу и корист, кад би и остале дијецезе издале шематизам и у њему се навеле славе појединих српских породица.

Због издања тога шематизма, мора сваки мисливъ Србин владици Теофану захвалан бити, а особито онај, који зна, од какве су користи онакви шематизми.

Да остале наше овостране владике у карловачкој митрополији, нису послушале и усвојиле поменути Теофанов предлог и жељу, то се по себи разуме, и што ми до данас немамо других шематизама, осим шематизма карловачке митрополије, што га је 1878. издао парох Стеван Болманац, 1884. архидијецеза карловачка и 1889. дијецеза пакрачка, није ничија друга срамота и грехота, до ле наших досадашњих патријараха и владика.

1885. Априла 6. имала се светковати хиљадугодишњица св. Методија, старијега брата св. Кирила, и владика Теофан издао је том приликом окружницу на свештенство своје дијецезе, у којој му је назначио, како се има тај дан прославити и за што, ну услед забране патријарха Германа, морао је доцније опозвати своју окружницу.

2. Фебруара 1886., рукоположен је у Сарајеву архимандрит Георгије Николајевић за владику, а по том је

произведен за митрополита, и том је приликом чинодејствовао и владика Теофан.

У опису те свечаности у 4. бр. „Гласа истине" за 1886. рекло се и ово: „Пошто је (о ручку) пр. г. барон Николић напио здравицу суделујућим страним епископима, дигне се владика Живковић, те изјавив како је пријатно изненађен у Сарајеву владајућом слогом свију верозакона, жали што није сада Кант жив, који је само на небу тражио мир и слогу, те да га доведе у Сарајево, да види слогу и мир међу људма."

Неописано одушевљење завлада гостима, пљескању и узвицима „живио" једва беше краја. Заиста је г. Теофан говорник, који разгреја слушаоце, и сви се задивише његовој речитости и дару, које је засведочио и у другој за тим здравици, као и сутра дан на части г. барона Апела, што ју је дао у почаст новом г. митрополиту и г. г. епископима. Од присутних ваљада нико нигда г. Живковића заборавити не ће".

„Србобран" је донео разговор, што га је владика Теофан имао о ручку код Апела са арцибискупом Штадлером, који је по њему овако текао:

Ш. Ви сте се јуче ферлајгновали.

Ж. Разумем вас, куд циљате. А зар ми сви без разлике вероисповести немамо једнога Бога и једнога оца?

Ш. Тек сте се ви ферлајгновали.

Ж. Дакле доиста сте ви оно писали, што сам читао, да православнима није Бог отац, јер им римска црква није мати?

Ш. Јесте, ја сам то тако писао, и то је истина.

Ж. Збиља?

Ш. Јест, ја то кажем.

Ж. И ви то мени кажете, и данас у XIX. веку.?

Ш. Јест, ја баш то кажем, и ја ћу баш то доказати.

Ж. Ваљада у „Католичком листу?“

Ш. Не, гђе год хоћете, ако хоћете и сада овђе за столом јавно; или ако хоћете сутра до мене да се потрудите пак ћу Вас увјерити.

Ж. А о чему ћете ме увјерити?

Ш. О томе да вам ја истину говорим.

Ж. Кад је Пилат Господа запитао: шта је истина, он му одговора не даде; а ви сте сада дошли и без мога питања да мени кажете — истину, да Бог није отац свију нас без разлике, па ни нас православних. Али молим вас, кад ви тако знате, што је истина, дела ми кажите за моје обавештење, је ли оно истина, што је Штросмајер у Риму на концилу говорио; или је оно истина, што он ономе са свим противно сада од своје куће пише?

Ш. Не знам ја Штросмајера, ни шта је он говорио, ни шта сада пише; ја знам, што ја знам, да је истина истина, и да је само једна истина. Вјера је истина.

Ж. Вјера је вјера, а истина је истина. Вјера је на овом, а истина је на оном свијету, а и овђе и онђе један је Бог и отац свију нас.

Ш. Ја баш кажем да је вјера истина, а да сте ви јуче друкчије говорили; ви сте се ферлајгновали.

Ж. О, шта ви ту мени данас не наказивасте, то нисам знао, баш вам хвала.

Ш. Воме јест, тако је.

Сви слушајући тај разговор, с приметним одобравањем повлађиваху владици, а овај ће се сада окренути на другу страну до себе седеоцима и рећи: „заиста сам свашта читајући као малко и презао од некакве пропаганде у Босни; али од сад ћу са свим мирно спавати. Ја сам нашао, да јој овђе ни трага нема, али баш да би је и било, овај мој брат поред такве своје најинтолерантније ексклузивности

није нам опасан баш ни најмање. Ово ми данас више ваља, него цијела ова част.“

После оваког разговора, морао је и сам владика Теофан увидети, да се затрчао својом здравицом о слози која влада у Сарајеву међу разним вероисповестима, и да је морао пожелети Канту, да седи где је, а да не силази с неба у Сарајево.

Владика Теофан, као што је био говорник, држао је у више прилика говоре. Тако је држао значајан говор о инсталацији патријарха Прокопија Ивачковића, при опелу владике Никанора Грујића, патријарха Германа Анђелића и у више других значајнијих прилика.

У 3. бр. „Гласа истине“ за 1889., штампан је божићни поздрав владике Теофана, који се у свему јако разликује од сличних поздрава осталих наших овостраних владика, јер докле је мање више у њиховим поздравима „црквено-словенски“ језик јако измешан са српским, Теофанов је написан само чистим српским језиком.

Српски црквено-народни сабор у два пут је бирао владику Теофана за епископског заменика у саборском одбору.

Владика Теофан, осим што је писао српски чисто као суза, знао је врло добро, говорио и писао немачки, ц.-словенски, руски, латински, а доста добро и мађарски.

Рекох у почетку, да је Теофан 17. Августа 1874. синодално изабрат био за владику, и. г. од круне потврђен био. Овде ми је сада напоменути и то, да је синод имао муке, док је с његовим избором продрьо и док је његов избор био потврђен. Влада је хтела да за горњо-карловачког владику буде изабрат мандатар исте дијецезе архимандрит сент-ђурачки Стефан Михаиловић, и да није било блаженопокојног Никанора Грујића, не би Теофан постао тада владиком. Влада, да би у неколико задовољила озло-

јеђеног Никанора, склонила се на послетку, те је потврдила избор Теофанов. Теофан је очекивао и желео, да постане темишварским владиком, ну то није могао постићи никако. Неки његови односи, направили су га немогућим за Темишвар.

Владика Теофан поред својих годишњих 12000 фор., не само да није као што рекох имао и држао у двору придворне калуђере, но он у своме двору није никад живео владичански, његов двор није изгледао на двор владичин; он се сам није носио и одевао као један владика; није се чуло, да је трошио и да је давао стипендије сиромашним добрим српским ђацима; није се чуло, да је потпомагао српску књижевност и српске књижевнике; да је чинио поклоне појединим сиромашним општинама, сиротим свештеничким удовицама и сиротама, осим што је 1880. на плашчанској цркви дао направити часовник у вредности од 420 фор., уз обвезу, да сваке године приреди на св. Николу парастос његовој умрлој матери Персиди. Па како се не чује, да је он какве легате оставио и да се после смрти његове нашло готовог новца, који би имао припасти народном фонду, и ако буде истина, да је он за живота расположио и поделио своју готовину „својима“: онда се владика Теофан још већма осудити мора, што је онако за цело време свога владиковања живео и чувао новац, и онда сва данашња кукњава за њим од либералних и радикалних листова, изгледаће потоњем нараштају, ако не узбуде он лошији од данашњег, чудна и загонетна.

Владика Теофан и ако није био бог зна каквог јаког телесног састава, био је коштуњав и здрав човек. Последње три године почео је поболевати од грудне болести и преко лета тражио је лека у разним купалиштима својој бољетици, ну залман.

Он је 8. Новембра о. г. око 8 часова у вече напрасно умрьо, загушила га је крв. Није у кревету тако рећи ни једног дана лежао. На сам дан смрти још у вече, шетао је испред двора и на час му позли и испусти своју душу, изустивши последње речи: „Ђе си, Урошу!“

Владика Теофан сахрањен је по својој жељи на плашчанском гробљу и то у обичном (незиданом) гробу, 11. Новембра.

При његовој сахрани чинодејствовао је пакрачки владика г. Мирон Николић са 12 свештеника, и том је приликом г. Мирон држао говор у коме је „уздигао велики дух и ум покојников, упоредив га са духом и умом славнога свога добротвора, покојног владике Никанора, нагласив при томе његову велику љубав према цркви, св. вери православној и народу своме“.

На спровод су послали своје изасланике кр. земаљска влада у Загребу, жупанија и многе српске црквене општине и положили на његов сандук венце.

Навео сам овде у колико ми је познато све, што је владика Теофан којегде и којекад написао, штампао и говорио. Можда сам нешто и изоставио, ну тешко. Ако је оно истина, што је „Враник“ у свом 135. бр. јавио „да поуздано зна, да је у рукопису остало више знатних дела владике Теофана“, дужност је брата Теофановог г. барона Јоце Живковића, да што пре изда све заостале Теофанове рукописе, а могао би и треба да изда и све оно, што је владика Теофан дао сам штампати, као и све његове беседе, говоре, знатније посланице, јер ако он то не учини, други учинити не ће. А штета би била, да се бар говори и беседе Теофанове у целини не штампају. Г. барон Јоца Живковић, своме брату владици Теофану, не би могао и не ће моћи вечитији и видљивији спомен подићи, но штампањем његових умних радова. Он би требало то да учини

већ и с тога, што је он својим политичним држањем допринео доста к томе, што је приликом овогодишњег избора патријарха, владика Теофан онако прошао.

Наспоменути ми је овде још и то, да је владика Теофан у своје младо доба и то све док није отишао у Бездин за архимандрита, живео са Германом Анђелићем као са братом рођеним. Доцније су један спрам другог све хладнији бивали, ну пред смрт Германову опет су се били приближили и у свом посмртном говору Герману, Теофан је дао одушке своме срцу, те је мртвом Герману изговорио, како је слушао улизице и лаже, те слушајући њих, није ни имао мира на земљи као патријар, те му је пожелео да га бар на небу узима.

Како је владика Теофан доста слаб, по највећој зими дошао у Карловце на сахрану Германа патријарха, а на патријарха Прокопија, који је умрьо у пролеће није дошао, многи су му у оно време и то јако замерили.

Код нас се води ово 20 година борба и са јерархијом и са државном влашћу, због црквено-народне самоуправе. За то време прављена су и доношена су на нашим црквено-народним саборима разна устројства, на која је нека из почетка и наша јерархија пристала, а доцније радила је на томе, да се оборе.

У своје време, наша је независна штампа жестоко осудила такав њен поступак.

Ако ико, то је наша јерархија у првом реду позвана била, а управо и дужна била, да је изашла са позитивним предлогом пред народ и владу, а не са онако препотопским предлогом, као што је изашла 1882., кога је др. Е. Радић израдио, те да је у њему од аза до ижице навела све оно, што се односи на црквено-народну самоуправу.

Тим би се народ могао уверити, шта управо јерархија хоће, а овако не зна ни дан данас шта она управо хоће.

Како је у нашој јерархији, владика Живковић био један од најдаровитијих и спремнијих владика, а уз то, како је он још као архимандрит писао, да се српска црква упоредо држала и канонског уређења и народних особина, то је он тако рећи једини био, који је могао у том духу сачинити и устројство, и што то није учинио, и што је и сам пристао на онаково устројство, као што га је 1882. г. Радић написао, за то заслужује осуду и за то је носио и однео на души неопростиви грех.

У 3. бр. „Српског народног листа“ за 1847., изишла је Живковићева песма „Ја се бољем надам.“

1. Септембра 1866. написао је у Плашком и те исте године дао је штампати у Панчеву владика Теофан своју посланицу против римске пропаганде. 8° 11.

И ако је ова посланица наштампана била, ипак по наговору владичиних пријатеља, није била разаслата по дијецези.

1877 издао је у Панчеву књижицу „Мњење о женидби удовог свештенства“. На св. Саву 1883. приредио је владика Теофан у Плашкоме парастос неумрломе српском књижевнику Ђури Даничићу и том је приликом држао говор, који је дао штампати 1883, у Панчеву, 8° 15.

Владика Теофан оставио је ове легате: плашчанској православној цркви 500 фор., а римокатоличкој 100 фор.; јеромонаху Урошу 1000 фор., ђакону Неранџићу 500 фор. и ђаку Кукићу 500 фор.

У 153. бр. „Браника“ штампано је писмо владике Теофана писато 18. фебруара 1883. једном свом пријатељу, у ком вели, да он није гласао за синодски операт од 1882.

Ну причање његово у том писму не слаже се са потписом његовим на одговор синодски од 1886.

1888. изабрао је синод владику Теофана за члана митрополитско-црквеног савета.

Уверен сам, да ће се многи и многи читаоци ових редака, који су читали некрологе у овостраним листовима о Теофану, а који га нису познавали из ближе, чудити и да ће ми замерити, што сам овакав суд изрекао о владици Теофану. Ну ја се и по други пут ограђујем и против саме помисли, да је мене при овом писању руководило друго што, до ле истина и моје особно (субјективно) мњење о њему.

Ја сам блаженопокојног владику Теофана волео и поштовао не само као некадањега свога професора, но тако рећи као свога оца, и у њему сам уживао. И баш што сам га тако јако волео, и што сам врло добро знао, какав је он дух, какву има спрему, за то сам и желео и очекивао, да ће бар он бити онакав владика, какав треба српски владика у данашње време да буде и као каквог ја себи замишљам. Како по мом особном (субјективном) мњењу, владика Теофан није био такав, за то сам му овде и замерио све оно, што сам држао да му је требало замерити.

* * *

С владиком Теофаном умрьо је последњи ученик патријарха Јосифа Рајачића, који је држао и мислио, да је српском патријарху главна задаћа, да буде као неки политички вођ нашег овостраног народа. И имајући такве мисли у глави, заборављао је на своју цркву, на своје

свештенство, те за то је за цело време његовог митрополитовања и патријарховања и стајала богословија, да већ није могла горе стајати; за то за свештенство и није ништа друго урадио, а могао је толико и толико урадити, до ле што је 1846. установио фонд за удовице и сирочад свештеничку у архидијецези карловачкој.

Па као што је патријарх Јосиф Рајачић био немаран у отправљању баш оних својих дужности, на које је по својој заклетви дужан био сву своју снагу и старање обратити, тако су у томе били и његови ученици владика Никанор Грујић, патријарх Герман Анђелић и владика Теофан Живковић.

Дао би Бог нашој овостраној цркви и народу бар од сада, и ако не баш онаких политичара, као што је био патријарх Јосиф и Герман, и онаких велеумова и говорника, као што је био владика Никанор и Теофан, за патријархе и владике, а оно таквих мужева за патријарха и владике, који би редовно обилазили своје дијецезе, и том приликом поучавали свештенство својим дужностима и народ утврђивали у православљу; који би сами редовно одлазили у цркву, у њој што чешће служили и проповедали реч божју; који би се као што треба старали за подмладак свештенички и калуђерски; који би настајали на томе, да се једном и код нас напишу и штампају учбеници за богослове, катихизиси за средње и народне школе; да се издаје лист за свештенике и учитеље и општине црквене; да се установи народна штампарија; који би редовно сваке године скупљали се у синод, и у њему саборно договарали се о потребама цркве и свештенства; који би кадри били завести у свештенству и калуђерству ред и запт; који би један део својих прихода трошили на књижевне и просветне смерове; који би као великаши одлазили у државни и земаљски сабор, и у њима учествовали у

дебатама приликом законских предлога, који засецају у живот наше цркве и школе; који би од владичанских и патријарховог двора, направили праве дворове, те у њима и сами дворски живели; који би у својим дворовима имали што спремнији дворски подмладак и који би уза све то били и добри Срби.

И у то име завршујем ове редове са речима: Бог да ти души опрости, блаженопокојни владико Теофане, и вечан ти спомен у српству био!

У Земуну на св. првозваног Андрију.

Димитрије Руварац.

РОВИЦА

испресецано млогим барама, изложено готово свакој поплави.

испресецано сувим речиштима, кроз која протиче вода само ванредних поплава и тада околину плави.

веома су редки случаји, где поводањ може мало да залије у напуштена, сува речишта или их пуни водом прокапајући подземним слојевима.

ВИСИНСКА РАЗЛИТА ЗЕМЉИШТА,
САСТАВИО А. АЛЕКСИЋ.

Лист II.

Дрина напушта турабу и тече до
Бадовинаца садањим коритом, а одатле Батром.

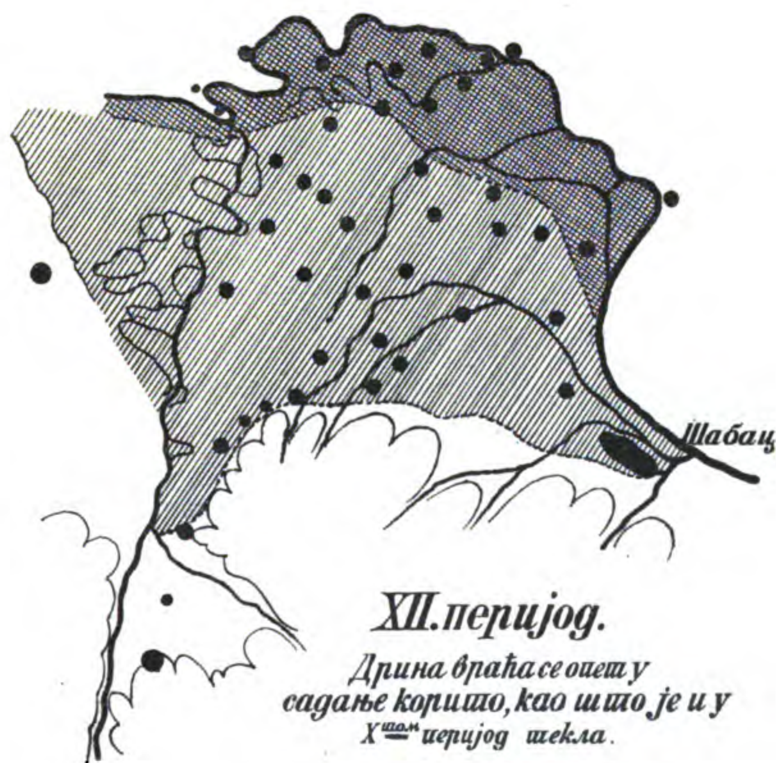

Лист IIа

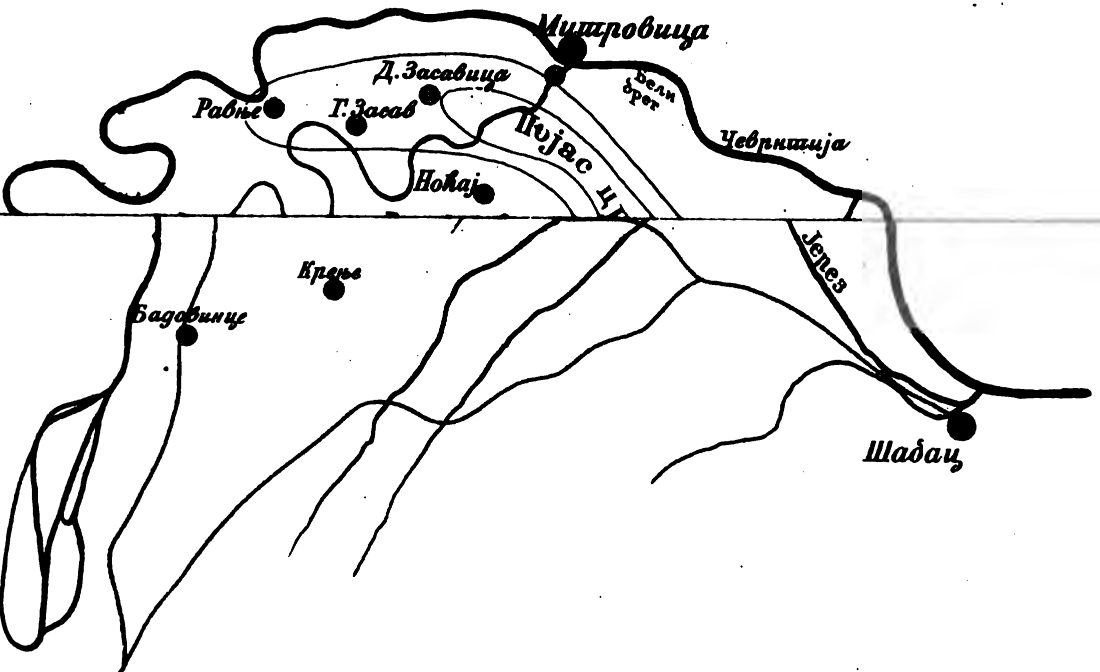
Митровица
Бели брег
Чевртија
Д. Засавица
Г. Засав
Равње
Појас цр
Новај
Јерез
Крење
Бадовинце
Шабац

aj

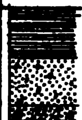

НаБитви

РОВИЦА

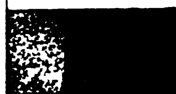

испресецано многим барама, изложено готово свакој поплави.

испресецано сувим речиштима, кроз која протиче вода само ванредних поплава и тада околину плави.

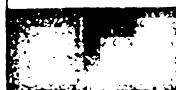

веома су редки случаји, где поводањ може мало да залије у напуштена, сува речишта или их пуни водом прокапајући подземним слојевима.

ВИСИНСКА РАЗДИТА ЗЕМЉИШТА,
САСТАВИО А. АЛЕКСИЋ.

ГЛАСНИК

СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА

КЊИГА 73

РАСПРАВЕ И ДРУГИ ЧЛАНЦИ

СА ЈЕДНИМ ПРИЛОГОМ

У БЕОГРАДУ

У ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

НА ПРОДАЈУ У КЊИЖАРНИЦИ В. ВАЛОЖИЋА

1892

ПРЕГЛЕД

СТРАНА

ЦРНОРЕЧКИ ОКРУГ.

Од

Д-РА СТЕВАНА МАЧАЈА,

ЧЛАНА СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА, СРПСКИХ ЛЕКАРА, ДРУШТВА ЗА ПОЉСКУ ПРИВРЕДУ И АРХЕОЛОШКОГ, Р. Ч. ЗА ПРИРОДНЕ НАУКЕ И ЧЛАНА ГЕОЛОШКОГ ДРУШТВА У БУДИМ-ПЕШТИ,

ФИЗИКУСА ОКРУГА ЦРНОРЕЧКОГ.

ЧИТАОЦИМА.

Чисто са зебњом отпуштам од себе свој опис округа црноречког, јер после знаменитог дела „Србије“ од нашег врсног књижевника М. Ђ. Милићевића готово се једва што ново и може изнети на видик. Ипак држим, да ће читаоци у мом делцу наилазити на неке предмете, који ће им накнадити труд њихова читања; постигнем ли то, сматраћу да ми је труд богато награђен.

На Три Јерарха 1879,
у Зајечару.

Д-р Стеван Мачај.

ПРЕДГОВОР.

Из првог предговора види се, да сам опис Црноречког округа још 1878-е године довршио. Од то доба многи су се писци трудили, да упознају свет са тим округом; а имено Г. Г. Драгашевић, Ј. Мишковић, Драг. К. Јовановић и Лозанић.

Ја сам се са њиховим списима тек у најновије доба могао упознати, за то сам се њима нешто и користио. Што се тиче Анализе Минералних вода и ћумура, то сам просто преписао.

Моја је задаћа била, у кратког скромној монографији, упознати читаоце са теренским односима и карактеристиком оне народности, која поред чисто српског народа у овом округу живи. Историјом слабо сам се занимао, почем не осећам довољно спреме и средства у себи да нечим створним читаоце изненадим, што се пак тиче традиције, познајући личности у мени се поколебала вера у њихова причања. У том погледу изгубих наду, кад не могох докучити ни некадашње име Гамзиграда, тој колосалној развалини, која вековима пркоси зубу уништења, ма да сам се признатим српским и страним историчарима с питањем обраћао. Ја држим, да су још Хуни или Авари, ове тад културне пределе, у тако грозној мери опустошили, да није могло остати трагова позитивне успомене за средњи и данашњи

век. Мрак османске владавине спречио је да се одржи успомена давне прошлости, јер је следствено потирала и саме средовечне успомене, које су народ подсећале на његову славну прошлост, која се у религиозним споменицима—задужбинама—показивала.

Гамзиград не спомиње ни Мајков, ма да су му градови од много мање важности, као што је Равна, Кожељ и Сврљиг у кнежевачком округу познати били. —

Од оног времена, кад сам мој опис довршио, учињене су разне измене како у војном и политичном, тако у просветном и индустријском погледу. То се види из војне поделе округа, по новом груписању општина и новим границама самог округа, због тога, што су две општине, дубочанска и јелашничка додате крајинском округу, а од кнежевачког округа одузета је горњо-белоречка и заграђско-вратарничка општина, што служи за повод да се измени јужна и северна граница.

У просветном обзиру у толико се примећава измена, што се изгореле школе на ново подижу, а од зајечарске полугимназије постала је цела са 8 разреда.

Највећи се полет показује на пољу радиности. Подигнута је у Зајечару велика пиварска зграда Јована Лаловића, до Зајечара подигао је Никола Лаловић велику опекару (циглану), у којој се за печење опека употребљава лигнит из његова рудника у Звездану. По том подигнута су два вештачка млина одмах испод саставака, Уроша Милошевића трговца из Вражогрнца, а ниже овог Андре Генчића и његовог зета Алексе. Трећи је између Вражогрнца и Рготине Љубе Димића и Стеве Најдановића. Овај је млин права благодет за околину, јер је у њој жив промет, зарада и потрошња.

Али сва та предузећа круниште железница, која ће пругом својом везати Прлитски мајдан са Дунавом, на коме се живо ради и скорим ће се друштво њоме почети служити. —

Догађаје од 1883 и 1886 године остављам на опис вештијем перу.

1. маја 1887 г.
у Београду.

Д-р Стеван Мачај.

ЦРНОРЕЧКИ ОКРУГ.[1]

Положај и границе.

Црноречки округ лежи на источној страни Србије; заузима гранични обим од 125 часова, а обухвата више од 2000 четворних километара површине. Од источне па до крајње западне границе има 15 часова; од југа до севера највећа дужина износи $12^{2}/_{4}$ часова; средња ширина је $9^{1}/_{2}$, дужина $13^{2}/_{4}$ часова.

Лежи између 19° 24' и 20° 6' дужине и између 43° 40' и 44° 10' ширине.

Граничи дуж целог истока кулским срезом у Бугарској. Ту га од Бугарске дели плот почев од затворничке страже, па преко Вршке Чуке до Тимока. Од Рајкове суваје служи као природна граница река Безданица, која се код тупановачке страже у полукругу спушта до Тимока. Од уласка Безданице у Тимок постаје овај источном границом за округ, до суседног му крајинског округа.

([1]) Овај је чланак поправљен према напоменама господе оценитеља, на које је и међу тим на жалост покојни писац, у своје време, пристао био. Уредник.

Од југа граничи се књажевачким и алексиначким округом. Међа је са књажевачким округом доља реке Мале Шашке. Отуд прелази Тимок, и пружа се над Грлиштем по Кошућевом вису обухватајући: Карапанџево, Осење, Крупни камен, Манастириште и Лесковац пењући се више к југу на Тупишницу, од које северни део захваћа и косом висова у брдо, Млеко, Маглен, Трећи врх, Убишове њиве, допирући до самог Ртња. Овај је међом преполовљен у целој својој дужини, па се лукавичком косом и даље дели од алексиначког округа до Столице у кривовирском хатару.

Западну границу сачињавају висови, који ћупријски и пожаревачки округ раздвајају од црноречког: Столи, Бреговац, Букур, Тилве, Кумакриш, Курмахура, Бота.

Од севера се граничи крајинским округом, где се пружа од Вање, — Стрене, Тилве, Тресте, Падуре Фромозе, Кршу — Маре, Црног Врха, Столова, па преко њих Дубочанима, Копривници и Чоконари, где се спушта у Тимок.

Округ црноречки наименован је по свој прилици од Црног Тимока, који се и Црном Реком назива.

Војна подела тимочке дивизије.

Штаб тимочке дивизије у Зајечару располаже црноречким, књажевачким и ћупријским округом.

Војна подела округа. ([1])

1883 г. услед нове војне поделе било је овако стање: Команди XIII-ој пуковског округа у Неготину припадају ова села из бољевачког среза: Злот, Шарбановац, и Су-

([1]) Изоставља се, јер је застарела. Уред.

мраковац, остала сва села из среза бољевачког припадају XIV пуковској окружној команди у Кнежевцу.

Села: Грљан, Прлита, Вел. Извор, Никуличево, Рготина, Трнавац, Бела Река, Бучје, Топла, Кривељ, Слатина, Оштрељ, Брестовац, Вор, Метовница, Звездан, Гамзиград и Лубница из среза зајечарског такођер припадају XIII пуковној окружној команди у Неготину.

Леновац, Лесковац, Бор, Горња Бела Река, Грлиште Шљивар, Вратарница и Заграђе такођер среза зајечарског припада XIV пуковној окружној команди у Кнежевцу.

Политичка подела. (1)

У округу има два среза, зајечарски и бољевачки. У првом је окружна варош. Срез овај има 21 општину, састављене из 25 села. У бољевачком срезу има 15 општина, састављене из 19 села. Од ових је кнежевским указом од $^{10}/_{9}$ 1875. год. Бољевац проглашен за варошицу, а од села Подгорца оцепио се заселак Боговиње, који сад има своју самосталну сеоску управу

Општина леновачка, и то село Леновац и Лесковац $^{17}/_{10}$. 1875. год. прикључени су зајечарском срезу по решењу скупштине и одобрењу његове светлости, а 14. децембра 1878. по решењу народне скупштине у Нишу и одобрењу Његова Височанства кнеза Милана додата је црноречком округу Вратарница из кнежевачког округа, да увећа зајечарски срез.

По пређашњој политичкој подели округа, срезови се зваше вражогрначким и зајечарским; али највише решење од 7. маја 1860 В. № 1280 измени стање тако, да вражогрначки срез постаде зајечарским, а овај бољевачким.

(1) И управна подела земље, после новог устава, претрпела је неке промене. Уред.

ОКРУЖНА ВАРОШ

ЗАЈЕЧАР	НАРОДНОСТИ		ПОРЕС. ГЛАВА	ШКОЛА	СВЕШТЕНИКА	ЦРКАВА
	СРБА	РУМУНА				
	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{3}$	916	1	3	1

СРЕЗ ЗАЈЕЧАРСКИ

	СРБА	РУМУНА	ПОРЕС. ГЛАВА	ШКОЛА	СВЕШТЕНИКА	ЦРКАВА
1. Бела Река	1		266	1	1	
2. Бор		1	161	1		
3. Брестовац		1	339	1	1	
4. Бучје		1	189			
5. Велики Извор	1		769	1	2	1
6. Вражогрнац	1		488	1	1	
7. Вратарница	1		281	1		
8. Гамзиград		1	154		1	
9. Грлиште	1		387	1	1	1
10. Грљан	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	449	1		
11. Дубочани		1	269		1	
12. Звездан	1		308			
13. Јелашница	1		61		1	
14. Кривељ		1	535	1	1	1
15. Леновац	1		255			
16. Лесковац	1		138	1		
17. Лубница		1	297	1		
18. Метовница		1	239	1		
19. Никуличево		1	251	1		
20. Оштрељ		1	195			
21. Прлита		1	85			
22. Рготина	1		506	1	2	1
23. Слатина		1	339	1	1	1
24. Топла		1	60			
25. Трнавац	1		202			
26. Шљивар		1	120			

СРЕЗ БОЉЕВАЧКИ

ИМЕ СЕЛА	НАРОДНОСТИ: СРБА	НАРОДНОСТИ: РУМУНА	ПОРЕС. ГЛАВА	ШКОЛА	СВЕШТЕНИКА	ЦРКАВА
1. Бачевица		1	180			
2. Бољевац	1		175	1	2	1
3. Валакоња		1	447	1		
4. Врбовац	1		223		1	
5. Добро-Поље		1	142			
6. Добрујевац	1		183			
7. Злот		1	800	1	2	1
8. Илијино	1		122			
9. Јабланица	1		279	1	1	
10. Криви-Вир	1		409	1	1	Ла-
11. Ласово	1		280	1		зица
12. Луково	1/2	1/2	228	1		
13. Мали-Извор	1/2	1/2	264	1		
14. Мирово	1		122			
15. Оснић		1	340			
16. Планиница	1		218	1	1	
17. Подгорац		1	630	1	1	1 Богово-
18. Сумраковац	1		269	1	1	виње 210
19. Шарбановац	1		344	1		

Ново груписање општина, по коме су Јелашница и Дубочани припали Крајинском округу, а Црноречком округу додата је Горња Бела Река.

НОВИЈА ПОЛИ-

ГРУПИСАЊЕ

У ЗАЈЕЧАРСКОМ СРЕЗУ

БРОЈ	ОПШТИНА	СЕЛО
1	Дол. Белоречка.	Бучје.
	„ „	Доњ. Бела Река
	„ „	Топла.
2	Кривељска.	Кривељ.
3	Слатинска.	Оштрељ.
	„	Слатина.
4	Брестовачка.	Бор.
	„	Брестовац.
	„	Метовница.
5	Леновачка.	Лесковац.
	„	Леновац.
	„	Гор. Бела Река.
6	Вратарничка.	Заграђе
	„	Вратарница.
7	Звезданска.	Гамзиград.
	„	Звездан
	„	Лубница.
8	Грлишка.	Шљивар.
	„	Грлиште.
9	Вражогрначка.	Никуличево.
	„	Вражогрнац.
10	Велико Изворска.	Велики Извор.
11	Рготска.	Рготина.
	„	Трнавац.
12	Грљанска.	Прлита.
	„	Грљан.

ТИЧКА ПОДЕЛА

ОПШТИНА

У БОЉЕВАЧКОМ СРЕЗУ

БРОЈ	ОПШТИНА	СЕЛО
1	Валакоњска.	Валакоње.
2	Злотска.	Злот.
3	Ласовачка.	Ласово.
	„	Добропоље.
	„	Бачевица.
4	Кривовирска.	Криви Вир.
5	Подгорачка.	Подгорац.
6	Луковачка.	Мирово.
	„	Луково.
	„	Јабланица.
7	Шарбановачка.	Сумраковац.
	„	Шарбановац.
8	Бољевачка.	Илијино
	„	Бољевац
	„	Добрујевац.
9	Планиничка.	Осник.
	„	Врбовац
	„	Планиница.
10	Мало Изворска.	Боговина.
	„ „	Мали Извор.

Из старијег табеларног прегледа види се, да у црноречком округу живе две народности српска и румунска. Ма да су у политичком погледу сви Срби, ипак се ношњом и обичајима знатно разликују.

У опису кнежевачког округа — «Гласник XIX“ — описао сам и народне обичаје. Рад сам био да избегнем понављање и да се опет не дотакнем српских обичаја, а што сам се ипак упустио у цртеж обичаја Црноречана, оправдаће та околност, што становништво црноречког округа односно језика састављају два елемента српски и румунски. Румунима — Власима — посветио сам особити одељак, као туђем елементу и цртао сам верно њихове обичаје, које сам од чести лично гледао

На овај румунски elеменат вредно би било обратити већу пажњу, да се истргне од моралне пропасти. Број осуђених криваца, који се може ставити на $^{75}/_{100}$ грозан је доказ њиховог моралног стања. Сви родови злочина заступљени су у њиховом животу, који би довољног предмета дали некој криминалној статистици. Све врсте крађе, убиства, родоскрнављења, силовања били би ту заступљени! А узрок? Недостатак васпитања, гроза од науке и лабавост у религији.

Држим, да би узвишен задатак био пронаћи начин и средство, којим би се овај елеменат могао повратити друштву, те да буде достојан човека и часног грађанина!

Просвета.

Са тужним осећајима приступам опису просветног стања у црноречком округу. Ако су поред броја ученика јавне просветне зграде за основне школе мерило тежње за образовање, онда би се црноречки округ са потпуним правом могао ставити међу прве округе Србије. Ну турско варварство, докле је год допрло, потрудило се, да нам уништи

школе, које су сваког страног путника изненадиле лепотом споља и подесним устројством изнутра. Тако бејаху жртве белоречка, рготинска, никуличевачка, метовничка, планиничка, леновачка школа, све нове и красне зграде; а поред ових још и вражогрначка, лубничка, грљанска, велико-изворска и грлишка, лепе ну старијег плана школе, предате су пламену и сад стоје као згаришта до неизвених времена.

И злотска красна школа лебдела је у крајној опасности. Поред ове има се још поменути бољевачка, ваљакоњска, брестовачка, кривовирска, луковачка, јабланичка, мало-изворска и ласовачка, које су новије и укусно подигнуте зграде. Подесно зидане су кривељска, борска, слатинска, подгорачка, сумраковачка и шарбановачка школа, ма да не чине знатан утисак по својој спољашњости. Окружна варош је најлоше заступљена односно школских здања; ну да би и она одговорила према позиву свога предњачења, купила је кућиште и навукла била знатну количину опека, да себи достојну школу сазида. Али на жалост Турци развуку материјал по Краљевици, и тако се и овде стаде на пут узвишеној намери.

Пре рата ширили су науку и просвету 40 наставника; од ових било их је 4 у зајечарској реалци, а 36 у основним школама за сав округ: 6 у Зајечару; међу овим 2 учитељке у женској школи; осталих 30 по унутрашњости округа. У Вел. Извору, Бољевцу и Злоту по 2 учитеља. У овом последњем месту има и женска школа, што иде у част ове румунске општине.

Успех је очевидан, јер нараштај, који се користио школском благодети, одликује се по нарави, по понашању и по моралу од оних, који нису школу походили.

Међу сеоским учитељима било је 13 женских учитељака; 7 од њих свршиле су вишу женску школу у Бео-

граду, остале су положиле учитељски испит. У колико имадох прилике уверити се, ма да неке учитељке имају мање педагогијске спреме, ипак, према урођеној нарави женског спола, држим, да блажи и питомији ученици излазе из оних школа где су женске наставници. Можно је, да у просветном обзиру не одговарају потпуно свом задатку, особито оне, које су са мањом спремом заузеле свој положај. Ну довољно је постигнуто тиме, што се, под њиховом руком, лакше припитомљавају те бујне особито румунске нарави, које су на разврат склоне. А и саме општинске власти с њима су задовољније, јер се оне не мешају у општинске послове, што обично бива код учитеља.

Пре рата, може се рећи, да се озбиљније била почела ширити просвета, и да је народ био прионуо читању. Доказ за овај факт то је, што су се на више места биле отвориле читаонице, као у Зајечару, која датира свој почетак од 1866. год. и која је отворена на „Оцеве;“ — даље у Бољевцу, Злоту, Кривељу и Рготини. Наравно, да опстанак и живот ових племенитих завода зависи колико од свести и пожртвовања дотичног грађанства, толико двојином од заузимања и предњачења месних свештеника и уз ове од ревносних учитеља. Међу тим је рат учинио, да је свих поменутих читаоница нестало. Зајечарској је пропала доста лепа библиотека. Поред разних страних новина на руском, немачком и француском језику, разграбљена је и уништена лепа количина како научних тако и белетристичких књига.

После рата започета су предавања у реалци 1. маја, у основним школама ›Ђурђеву дну 1878. год.; у Бољевцу у месецу сеп;ембру 1877. год.

Веровну ствар заступају: окружни прота у Зајечару, намесник у Бољевцу, и 25 свештеника.

Цркве се находе у Зајечару, Слатини, Бољевцу, Кривељу, Злоту, Подгорцу, Лозици, Крепичевцу, Рготини, Грлишту и Вел. Изору. Односно величине и лепоте одликују се бољевачка и слатинска; кривељска је мања, али укусног стила; лозичка и крепичевачка се одликују својом старином. Рготинска, вел. изворска и грлишка стоје у развалинама, попаљене од непријатеља.

Радиност.

Радиност је у овом округу заступљена у овим еснафима:

У еснафу болтаџијском, ком је патрон Св. Тројица, састављени су бакали, болтаџије и бојаџије.

У еснаф абаџијски, који слави Петров дан, иду терзије, абаџије и кројачи.

Ћурчијски еснаф слави Св. Илију.

Папуџијски Св. Спиридона.

Дунђерски еснаф са прославом светитеља Томе груписао се из: зидара, тесача (дунђера), црепара, (ћирамиџија), колара, столара и мазача (молера).

Сапунџијски састављају пушкари (туфегџије), вртари (баштовани), бријачи (бербери), струнари (мутавџије), сапунџије и славе Св. Трифуна.

У крчмарски (механџијски) еснаф долазе: хлебари, кафеџије, крчмари (механџије), са славом Св. Тодора.

Поткивачки (налбантски) еснаф чине: бравари, ковачи, поткивачи, кантарџије, лимари (тенеќкари), котлари (бакрачари), са славом Константина и Јелене.

Ма да су сви ови еснафи сваковрсном радњом заступљени, ипак се радиност ограничава само на производе, који се троше у овом округу. Једини су градинари, који својом зелењу снабдевају и оближње округе; они не само

што својом производњом намирују обичне свакидашње потребе, него у својим вртовима негују и таке производе, које траже одличније кухине и изврснији столови. Да остале прећутим, а да споменем само диван каулин (карфиол), који се због своје и доброте и јевтиноће по молбама и наруџбинама разашиље по оближњим окрузима. Тако је и бостан сваког рода одличан.

Да наведем још неке творевине у овом округу. У Кривом Виру је спомена достојно кисело млеко, које се одржава преко целе зиме. Укисели се пред јесен густо овчије млеко у ћуповима, у којима се држи, па пошто се кора на млеку ухвати, залију се грла од ћупова растопљеним маслом. Готово цео Криви Вир слави два свеца, Св. Јована и Св. Атанасија, и тада се износи кисело млеко као одлична реткост гозбе усред зиме.

Тако се и кривовирска вуна свакад скупље плаћа но остала на другом месту. Овде се и фабрикују доста примитивни дулци (мундштикле) и штапови.

Ту су и луковачки коритари, који поред корита праве и котарице. Како се дуж Тимока и осталих река налазе красни врбаци, то би се од врбовог прућа могао створити диван индустријски промет. Ну на жалост тим се занимају само Цигани, а и најобичније лесе за кола, набављају се с муком из даље. У другим државама производна сума од врбовог прућа иде на милионе, а у нас се оно не употребљава ни за најпрече потребе.

Што се тиче грађевине, у овом погледу не показује се никаквог полета ни у јавним ни у приватним зградама. Спомена заслужује у Зајечару јавна зграда Алексе Здравковића крчма, која се својом величином одликује од осталих кућа.

Од 1879 године подигнута су у тимочкој долини два вештачка млина и то први испод Зајечара према Костоцу на Тимоку; својина Андре Генчића и његовог зета Алексе.

Други, на рготској реци, својина Димића и Најдановића из Неготина. Радња је одлична! —

Реке. (1)

Главна река црноречког округа је тако звани **Црни Тимок.** Извире у Кривом Виру, у подножју брда **Церја**; излази из Пећуре (пећине, пештере), која је до 2° висока и $1\frac{1}{2}$° широка у кречној стени. У ову шупљину може се ићи 15—20°, кад се предузме даље продирање онда бива спречено наступањем дубљих вирова, а и брујање воде изазове страх у испитачу, лишавајући га смелости у даљем испитивању непознате дубине. Вода је готово без измене тако силна, да по изласку у размаку од 4° међу шест витлова, а и једна ваљавица се снабдева довољном количином воде. После кратког пута у самом селу прима у себе јаку воду од два топла извора, и пође, обогаћена водом знатних река и потока, у северно-источном правцу кроз дивне долине, као што је она испод Калафата, она до Валакоња и звезданско-зајечарска долина. Тако пролази кроз непроходне клисуре, као што је она под Малим Извором и она испод Шарбановца до метовничког моста.

Најзнатније су реке, које се с лева улевају у овај Тимок: Радованска, Злотска и Летовничка. С десна прима у себе небројене поточиће и реке, међу којима су најзнатније Мирошница и Бољевачка Река.

Црни Тимок раздваја црноречки округ у две неравне половине: у већу северну, и мању јужну, па после простора од 10 часова састави се испод Зајечара на 700

(1) У овом одсеку нема много приновака после „Хидрографије независне кнежевине Србије“, од Јов. Мишковића.

Уред.

метара са књажевачким Тимоком. Књажевачки или Бели Тимок прелази границу црноречког округа код Мале Шашке, у своме току држи северни правац до испод Зајечара, откуд се више истоку креће. Само према Трнавцу заузима западни правац, градећи плодну луку, која је, на жалост Трнавчана, у шакама турског спахије Хаџи-Нури-Аге. Отуд се опет окрене к северу, где близу Јелашнице напушта црноречки округ.

У овај се Тимок посредно и непосредно улевају све реке и потоци црноречког округа. Одмах с лева прима у себе доста знатну реку Грлишку, потом Лубничку, Николичевачку, тако звани Алапин, и од свију, осим црног Тимока, највећу Кривељско-Вражогрначку реку (Рготска или Бела река); најпосле Макушевац, који код Јелашнице пада у њега.

У десну обалу слевају се ове воде:

1. Мала Шашка, која служи као граница између црноречкоı и књажевачког округа ([1]). Главни јој је извор у тако званом Богазу. Реку увећавају воде из извора: у Раћилом Билу, Дугачком Билу и Хајдучки кладенац. Западним правцем пружа се на $^{3}/_{4}$ часа, и пошто продре Клисуру задњу улази испод Вратарнице у Тимок. Пресушује.

2. Ђелов Поток. Започиње у Лозишту, па се показује преко Селишта крај Ђеловог врха у тимочкој дољи, пролазећи кроз Орешац, спушта се у Тимок. Пресушује. Миков поток и Умље, извире у Вучовом стаблу у који с десна иде Ненов дол.

3. Аврамица извире код Затворнице; обилази малу Чуку, и улева се у Тимок.

([1]) Са придружењем вратарничке општине к црноречком округу престала је Мала Шашка бити границом између књажевачког и црноречког округа.

4. Прлитски Поток. Глава му је у Бугарској близу плота, источно од карантина; прелазећи у нашу земљу, прима воду извора изнад царине, где се већ јачим потоком, — који не пресушује — ствара, дајући довољно воде за купање стоке, која има да издржава период карантирања на Вршкој Чуки. Близу села Прлите споји се са краком Дудој, у њега се улива Михајков поток који започиње у камену равног имена, још прима у себе Бујков поток, који почиње код Затворнице, а воду му увеличавају 2 кладенца Стојков и Копилор; оба не пресушују.

5. Дубоки Поток, који извире између Мале и Велике Чуке; продирући западним правцем губи се у ливадама.

6. Вел. Изворска река. Глава започиње у Шонтолову и тече према селу, у путу се у њу улева Стаменски дô, који извире у Гунгавој могили, и Цоцов дô, а близу села зове се Дубоким долом, продирући кроз село, над Костôцем се спушта у Тимок.

7. Безданица. Служи крајном северном међом Србије. У путу, који се к северу пружа, прима у себе небројене изворе и потоке и то Рајков суват, Слепчев дô, Степанову и Младенову падину са обе стране. Започиње код Рајковог Сувата; после два часа тока, пада у Тимок према селу Вражогрнцу, код Тупаловачке карауле. —

У Изворском хатару находи се тако звано Врело, знатно по томе, што се из њега ствара Језава, која се започиње у Умњи, кроз хатар Вел. Извора, пружа се северо-западно до Тимока и губи се у Милосављевом блату. Не пресушује.

Кнежевачки или Бели Тимок. Заузима простор од 8 часова у дужину и дели округ на малену источну и велику западну половину. Пошто се састави са Црним Тимоком,

постаје знатном реком, особито с пролећа, кад би се по њој могло и пловити за неко време.

Као што се вода Црног Тимока употребљава за воденице, таке услуге прави вода и овог Белог Тимока. Duж пролаза свог кроз округ, снабдева он водом млинове, а земље око јаруга употребљене су за баште, од којих окружна варош и околина добија кухинску зелен и красан бостан.

С леве стране у књажевачки Тимок уливају се:

1. Грлишка Река. Њу стварају три крака; од ових је најглавнији Ласовачки или боље рећи Љиљаковачки, који са пет извора у брдима на један сахат југозападно од села под именом: Шопура, Седибраде, Четвртога Врха Сирин, и Свињског Врха започиње, и к селу Ласову под именом Љиљаковачка Река допире и пролази кроз село. У селу прима у себе Братински Поток, а испод села се састаје са Гмитровским Потоком, који се опет више извора из брда саставља, а имено: из Горуња, Трећи Врхац, Оштричевице, Манастиришта, па се испод села улева у Ласовачку Реку и тако спојена продире кроз Ласовачку Клисуру и додирује у Белој Реци књажевачки округ; Г. Бела река прикључена је Црноречком округу а јужно од Лесковца враћа се у Црноречки округ, где се код поменутог села, пошто најпре с лева у себе прима Букурички Поток, саставља са

Леновачком Реком. Ова опет има две главе: Бачевичку и Врбовачку. Њу сачињавају Куси Поток, који извире у Орешачким облазима, а код доњег Селишта спушта се у село. Дубоки Поток; њему је глава у Широком Пољу. Буково, (Мајков поток) започиње у Црвеном Пресеку близу Марковог Камена; сва три се у селу Врбовцу сједине, под именом Виталовац па се у њих још улева и Баношевица, која извире код доњег Селишта, а испод Врбовца се улева Бачевичка Река,

те тако спојене стижу у Леновац, где се у њих улева с лева Рујевица и Бресијански Поток; а испод села Грлишта умножава воду поток Карапанџа, који се под именом Грлишке Реке после 6 часова свога тока, улева у књажевачки Тимок.

3. Лубничка Река. Њу састављају Планинички и Лубнички Поток; први извире у брду Чешљаји на један час даљине к северо-западу од села. Главу му сачињавају 4 извора; к првом краку се придруже још 2, који излазећи из Појишта и Лешћа примају у себе још изнад села с десна Ковачевац а с лева Голубовски поток, воду потока Турски, планиничких над селом чесама и једног поточића, што поред селске механе у њу улазе. Испод Шљивара сједини се са Лубничком Реком; ова пак извире још у планиничком хатару у тако званом Липуј Рајбању и Подбучини. Свој почетак води од 3 кладенца; у току своме јужно-источном правцу прима с десна воду од Шарене чесме, а с лева Хусејинов поток, који у брду Рудини започињу и, спојивши се са Планинском реком, прима у себе шљиварску реку којој је име у почетку Сатулуј, а с десна улива се у њу Јончин поток ниже села Грљана улазећи у књажевачки Тимок.

У главни Тимок утичу:

1. Дубоки Поток кратак махом сух, пролази поред Костбца источно у Тимок. —

2. Три друга потока а на име Суводолски на западу од Зајечара, коме је врх Гасков поток и у који се слева Попарков поток и Осојна. Никуличевачка Река започиње у Голаји, где се Обршетуре зове, у њега се улевају Лападатски и Мишљеновачки поток; пошто се са сеоском реком из Старог Селишта споји, сачињавају Никуличевачку Реку, која се под именом Алапина спушта у Тимок.

3. Једна од најзнатнијих река је Рготинска, коју састављају три повеће реке и то Бело-Речка, Кривељска и Слатинска. Све три се састану више рготинског камена, продиру кроз клисуру, па прелазећи кроз Рготину и Вражогрнац јури у Тимок.

По својој дужини највећа је Кривељска, која започиње из небројених извора Црног Врха, а на име у Великој и Малој Секашђици, Антонијеви, Ђорђеви, Пујанцу, Кирицисном, Петруцу и осталим. Тако се скупља и допире до села. Ту прима у себе знатан извор Бањице Кривељске и у даљем свом току још многе мање потоке с лева и десна као што су: с десна Јанкуцин, Урзукаре, Царевац и с лева Гужогли, Станулуји примивши, хити кроз дољу до близу рготског камена, где се с десна улева у њега.

Слатинска Река је продужење Борске Реке, која се зове Слечињоре, и која започиње у Корнакошу са више огранака као што је Калафире и полази источно к селу Бору, где у себе прима тако звани Томин Поток, који извире над селом, и до механе се у њу улева. Даље се у њу спушта Фонтана Сарата, која извире поред града и упада у реку. У путу од Бора до Слатине обогаћава се са Огашом Борулуј; започиње у Куцовом пољу; испод ове је Грабар Ражање, а иза ове следује Трњане. Продужујући свој пут до Слатине придружи се овом Руђавица, која започиње испод Кучајне у Брестовачком хатару. Испод села прима у себе воду Кусака, Досула и Грчаве. Те воде се укупно слевају у Кривељску Реку.

Трећи крак Рготинске Реке је из крајинског округа Бела Река, која долази од Луке; до села истог имена с лева спуштају се у њу: Огаш Куртоли, Самарулуј, Петрики, Вељков и Игњатов Поток, Крајмар, с десна Топољска Река, Черет и Микшин Поток. У самом селу даље

с десна Бигрен и Сурдук, који започиње у Ланишту и пролази кроз село; најпосле Крушар. Иза села упути се јужним правцем до Рготског камена, да спојен са Кривељском и Слатинском Реком, продре кроз клисуру. У свом путу прима у себе с лева Градски, Вељковачки и Облачички Поток. Код Толовца Магурски, извире под виноградима код Поповог јаза и слева се у реку, а с десна Лиљачица, која започиње у брду Липовцу и улази код Заграђа, још над каменом у Кривељску Реку. Дудок извире на Саставцима и више села улази у реку. Од Рготине кроз Вражогрнац до Тимока не прима у себе текућу воду.

До Јелашничке реке има још неколико потока што утичу с лева у главни Тимок.

Црни Тимок много је богатији у пријему споредних река и потока, како по броју тако и по количини вода. То је последица бреговитих предела на којима се још шума одржала. Но ипак сваки, који није дубље познат са тајнама природе, мора се дивити Кривовирском и Злотском извору, од куда је кадра земља из своје утробе и у доба године кад је највећа суша, да избаци толико воде.

Становништву, које се налази у таком пределу, где се о овакој тајни очигледно може уверити, лако је доказати шупљикавост земље и у њој опток, који постоји и који се најпосле с тим свршује, да у дубинама нагомилана вода на површини земље тражи себи одушку. Тако Кривовирци кад знају, да Понируша, која извире испод планине Саманца и после тока од $^1/_2$ часа изгуби се у вртачи водоваља, тако исто и Гарска Река, којој је почетак у Говедаришту, истим се начином губи у вртачама као и Аранђелов Поток, а други, као што је Селски Поток Вагревац, Јаворак, који започиње у Црном Врху, Грабовац и Суваја, која извире испод Меког-Камена и после краћег или дужег тока у песку у свом кориту

нестаје: лако ће се обавестити о силини извора, коме је судба одредила, да још у настарија времена постане главом познатој знатној реци.

Црни Тимок обогаћавају у свом току ове воде:

1. Лозичка Река, која извире у Буки; она је увећана богатим извором код цркве. После кратког тока прима у себе крак под именом Дубоког Потока, па крај Калафата тече истоку, и ту, пресецајући пут, улази у Тимок.

2. Лопушански Поток, који започиње близу старе цркве тога имена и тежи у северо-источном правцу к Тимоку. Овај поток служи као граница између Лукова и Кривог Вира.

3. Лукавица. Извире под именом врела у планини Васиљевцу и спушта се низ Козји Грб у луковачку дољу; пре но што би се спустио у равницу, прави водопад преко стене од Бигра. Њену воду увећава Глучински Поток, Измидово и Фирулов Поток, па тако спојен упада у Тимок.

4. У десну обалу Тимока улазе још ови потоци, који се са северне стране Ртња слевају, а на име: Рајков, Свињски, Широка Падина, Дубоки Поток, који пролази кроз горњу махалу села Лукова. Мартин Поток и најпосле Слани Поток. Ови потоци названи су по имену брда из којих извиру. Више спомена заслужује Слани Поток, који улази у Слану Бару и крај Обле се спушта у Тимок. За ову воду мисле, да садржи соли у себи; и кад се са њом замеси погача, да није потребна со̀; испитивање је дало негативан резултат.

5. Од Лукова до Јабланице улевају се с лева у Тимок два потока, који пресушују, и то је тако звано Врело и Коловрат. Ово започиње са два крака под именом Буша и Ћелијац; пролазећи кроз село хити у Тимок.

У Јабланичком хатару находи се још Рача или Понорска Река, која започиње од Појења, а код Валодера се у земљи — Понорске Реке — изгуби. Ђулански Поток изгуби се у вртачи.

6. Средња Река. Ова извире у Курмат-ури, а утиче у Радованску Реку. У ову се Скрајње улева с лева, а Манастирски Поток с десна. —

7. Радованска Река извире испод Мустабаше, по другима испод Брезовице из Циде; тече низ клисуру и утиче у њу. У даљем свом току прима у себе с десна Мирошницу. Глава јој је Рашинска Река, која извире испод брда Правца и допире до Врела, према Јели до Три падине. Ту излази тако јака вода да одмах до извора меље воденица. Испод клисуре прима у себе воду од Осмака, па у северном правцу хита у Тимок.

8. У Мало-Изворском хатару је у реду река с леве стране Тимока Суваја, која почиње у брду Стрењаку и после пута од 3 часа улази у Тимок.

9. Од знатнијих река, које не пресушују, јесте Бољевачка Река. Извире у Добропољским височинама који до Алексиначке и Кнежевачке међе допиру. Глава се зове Дреновачки или Кокерњетски поток. Са водом многих огранака постаје све знатнијом реком, с лева утиче у њега Влашко Пољски, Бачијски, Грамадски, Василинци, Даршица. После ових саставака продире кроз село Добро Поље, ту се улева Дрикин, Марецу, ниже ових Тошин, Прекостенски, Јанин, Осојак, Шумин. — Дубоки поток, овај извире у Вел. Јежевици. Продирући к северу стиже у село Добрујевац. Орашички, Пшеничишта, Цигански поток, у овај улази Селишки даље Свињарски. Овај извире у Шљиварском Камену; У селу Бољевцу прима Илијнску Реку, која извире у селу под именом Врело и виноградски поток. Даље тако звани

Нерезнински, Туђински и Лозански Поток, који се прво појављује у Широком Пољу, Дреновачки започиње дреновачком дером; тече источно и више Бољевца улази у реку. Слевски Поток извире у месним странама под Преколовицом. Сви наведени потоци и у самом селу Бољевцу примају у себе још и Баба-Марин и Чупаков Поток, у своме току продире у варошицу Бољевац, где испод Ћуприје мења име, и постаје Арнаутом. Продужујући свој пут, пре но што би се с лева од села Валакоња спустио у Тимок, прима још Нерезину Виноградски или Грнчарски Поток и Туђицу, средња је међа између Валакоња и Бољевца и који извире у Осојни и спушта се испод Бољевца у Арнаут. — Овоме је дужина пута $3^1/_2$ часа.

Пошто се Бољевачка Река улила у Тимок, овај се наскоро пушта у Валакоњску равницу, где с десна прима:

10. Букову или Валакоњску Реку, која је под именом Крачун позната у своме почетку. Поред осталих у овај се Тимок слевају Огаш-Марин, Дрндар и друге; у самом селу се испод механе састају и спроћу Милошевог млина упада с десна у црни Тимок.

11. Боговиња или велика река. Глава јој је у кршу Добромира; прима у себе Огаш-Димитри, Грабовац.

Ваља Ринжи извире под Малеником, утиче у Злотску реку, $1^1/_2$ час, пола се пресушује.

Вала алу Петру започиње у Белцу, иде кроз Сараку у Тимок.

Вала Маре извире испод Мастака у Тимок после два часа.

Ваља Мик у Појани Трњак започиње и улази у В. Маре.

Ваља Микуљ извире у Курматури Сувај, после $1^1/_2$ часа, упада у стену иза В. Маленика. У ову се реку улева и

Вала Бајлор, која започиње у Полому при малој води и у земљу нестаје. У ову пак се улева и при малој води ишчезава.

Вала Појени, која извире у Тилва Хошили. За ове три реке се држи, да се из њихове воде ствара извор испод Гаура Лазара у Злоту.

Вале Радован излази из Тилве Налта.

Вале Брезовик у Гроши Рајков; упада у земљу усред Брезовице.

Вале валка Луц из Полома, после $1/_2$ часа у земљу.

Потоци: Вала Ринжи, Вала алу Петру, Вала Маре и Вала Мик припадају Сараки или Великој реци, а остали Злотској реци.

12. Сарака. Њу састављају Вања, Петру, Маре, Мик.

Од свију до сад описаних споредних река најзнатнија је и најбогатија

13. Злотска Река, која, по некима, присваја себи право, као да је она извор и почетак Црног Тимока. Само нашем врсном генералштабном мајору г. Јеши Велимировићу има се одати хвала, што нас је упознао са другом „тером инкогнитом“, која се находи с оне стране Злота и Подгорца. Злотска Река се истина почиње из многих огранака, као што су: Огаш-Вожулуј, Изворења, Мошулуј, Бигур, Али-Цода, Удурашница, Селиште, Огаш-Лазар и Спорушулуј; ну до извора испод Гаура-Лазара готово се сви потоци пресушују при већој летњој топлоти; а према томе се по себи намеће питање о богатству воде у тој реци. За извештај овога имамо њему да благодаримо, јер нам је објаснио, да се у Злотским планинама тако исто губе поједини потоци у свом песковитом кориту, као што смо споменули и код Кривог Вира. Потоци: Вала-Стан, Војана, Спартуре, Кршиоре, Вала-Сак, Вала-Микул, Вала-Мижлок,

Кленцуш, Појење, Василишулор, Огаш-Кури, Огаш-Ларг, неки се од њих непосредно, а други посредно губе у песку, а особито при малој води. Кад такав поток постане бујнији, он се слева над површином у своје корито до самога Злота. У селу се с десна појављује Огаш-Срби. Започиње у појани Мадаланта, кроз село до попове куће упада у реку. С десна још су Огаш-Цевки, Предин иВаља-Реж. С лева се улевају Огаш-Крлину путем у Бању. Оскоруш започиње у Огрезу пролази кроз село. Симињешћ извире у Тилви Скумпиној, па тече кроз село у јаз. Још се у њу улевају Огаш-Понжило, Купјатра, Трајлор. У своме путу до Сумраковца још се обогаћава водом Огојличког Потока, који служи границом између Злота у Сумраковца. Даље Дреновачки Поток, који извире у Пландишту. Ни један не пресушује. С десна још прима у себе Стрешњен и тако се улева у Тимок под именом Злотске Реке.

14. Оснићка Река. Ова се саставља као глава реке, која утиче у Буково. Њену воду увећавају Оголи у Ступињу; који извире у Тилви-Ступиње; Огаш-Офири, излази у Пађини Ларга; Шушури из Тилве Сату, Изворуље из Тајша, Скурту и Лунгу, извире у Курдумана. Пушкоње Селиште из Тилве Рошу. Сви ови потоци састављају Осничку Реку, која после тока од један и по часа утиче у Тимок.

15. Шарбановачка Река извире у Кобиљу југозападно према Брестовачкој Бањи. Разни кладенци и мањи потоци, као што су: Калотин, Кулуку, Грујин, Трајла, Бабин, Селишта и Шароње; Внирол, Ђакул, Струнциле Ка-Албина увећавају њену воду, а у селу прима у себе два топла извора, па се после $2^1/_2$ часа тока, у јужно-источном правцу слева у Црни Тимок.

16. Лупожоли поток с лева, Баба Јонин поток с десна и Лукубужору с лева се још улевају у Тимок.

17. Последња и једна од знатнијих река, која се улева у леву обалу Црног Тимока је Вањска или Брестовачка река. Извире у Црном Врху са 2 крака где се Прупој зове и пролази кроз Брестовачку бању у село истог имена. У ову се с леве стране улевају: Огаш Стењак, Прибој, Карабаш, Трњани, Ружањ, (извире из Кормароша), Кучајински, а у овај упада Ћирамицијски, Огаш о Пеки, Кржан, Гургулуј. С десна прима у себе: Огаш Србулов, Кржањеви, Ваља Мареци, Тилва, Белчи, Дрики. У Брестовачкој бањи, крак који се прикључава, зове се Пејци, и улази у реку поред сиротињске куће. — Мањи поточићи зову се: Огаш о Раја, Бугарин, Брестац, Дубрава. У свом путу кроз метовнички хатар прима у себе: 1. Кржан, 2. Балчин, који извире у Падини; 3. Сојаји, извире из Поља тога имена; Бутурски Поток, извире из Трњака; 5. Баба-Јонин, извире у Голаји; 6. Шарбанов, од свију најзнатнији, извире у Голаји на два крака и никад не пресушује. У њега утиче Огаш о Маре и Јерин-Поток, који чини границу између Метовнице и Звездана. С десне стране улазе у њу Огаш-дрндарев, који излази из Цановог поља: Цанов излази из Кобиља, Муцули у Бугаревом пољу и најпосле Божурски Поток. Све ове воде примајући у себе, на близу до пчелиног камена још се у њу слева Шарбанов Поток, па се улева у Црни Тимок.

Гамзиградска два потока: сеоски извире у Ђокином брду, кроз село пролази у Тимок, а градски тече источно поред развалина.

Јелачки поток.

Липак у који се улива Петков поток и

Стајков поток више Зајечара, сва три се с десна у Тимок спуштају.

Обале Тимока.

У мом опису Књажевачког округа (види „Гласник Учен. Друштва“ XIX.) служио сам се примедбом, да на оним местима, где Књажевачки Тимок од југа к истоку тече, да му је лева, односно западна обала, свакад виша од источне. Ја сам још онда ту појаву приписивао утицају кретања земље, на физичко стање наше земље. Примедба моја тад не нађе одзива код мога много штованог пријатеља, који ме је често врло умесним примедбама усрећавао и моје празнине попуњавао; по томе навод мој изостаде.

Ну у разним списима овај се предмет повремено претреса. Бајерова ипотеза тврди: да на северном полукругу земље, код оних река, које у правцу меридијана теку, десна обала јаче страда, но лева, тумачећи, да је узрок овој појави кретање земље од запада к истоку; (види: Bajer. Ueber ein allgemeines Gesetz in der Gestaltung der Flussbetten. Bulletin der St. Petersburg. Tom. II. pag. 1—49 и 218—250).

Даље: Babinet Influence de mouvement de rotation de la terre sur le cours des riviers. Comtes-Rendus P. 49 P. 638. У истој свесци чињене су примедбе и од Bertrand-a, Combers-a, Delaynay-a и Pivbert-a са малом математичком расправом од Babinet-a у 1862—1863. години. E. Suess писао је: Der Boden der Stadt Wien und über den Lauf der Donau.“ Oester. Revue. Исти предмет служио је и Peters-у за предмет посматрања. (Die Donau 1876. у Бечу стр. 350.)

Оваки списи све су ме више убеђивали, да роњење западне обале Тимока стоји у вези са кретањем земље;

јер чим заузме северни правац, западне обале постају више од источних. За ову истину говори лева обала Тимока од Грлишке Реке преко Грљана, Зајечара до винограда Николе Пантелића, трговца из Вражогрнца; а према Трнавцу, где Тимок свој западни правац замењује северним, обале су равне висине до поменутог савијутка, а одатле западна обала постаје много узвишенија. Ја свакад себи представљам Тимок у пролеће, кад је страховит својом величином и брзином, тад руши, рони, а кад се смањи вода, миран је и тих као неко јагњешце.

У равницама, кроз које теку знатније реке, јасно се виђају — у току времена — више створених корита, која су се све више к западу стварала. Тако је корито, у коме је сад Тимок, последње, које је допрло до бреговите обале, а сам строј земљишта спречава измену корита на штету западне обале.

У овој вери утврдише ме списи издати од стручњака, који су при железницама, и који су за дуго били у тами: за што да се размерно више квари она пруга, која је ближе западу? Док најпосле и ову појаву не приписаше кретању земље. (Види Zeitschrift des Architecten und Ingenieur Vereins deutscher Ingenieure).

Црни Тимок од свог извора до села Звездана тече са запада најпре северо-истоку, па од Шарбановца истоку и југоистоку. Овде промени правац к северо-истоку и у путу на $1\frac{1}{2}$ час дужине већ се види, да више рони западну обалу, остављајући спрудове к истоку. Ни саме засађене врбе нису кадре сачувати западне обале.

Ова разлика међу десном и левом обалом Тимока и многих њених приточица, нарочито се огледа у књажевачком округу.

Мостови. (¹)

Према малом простору, који заузимају оба Тимока у Тимочкој Дољи овог округа, подржавају саобраћај околине са Зајечарем четири моста. Кад су се Турци, последњег рата, повукли из Зајечара, оставили су 2 моста на Вишњару и Тимоку испод Краљевице, на друму, који води Вршкој Чуки. Један од њих, на ниже подигнут, однела је прва пролетња велика вода 1887. год. Другим се и сад служи народ из тако назване „Нове Србије“ при доласку на Зајечарски недељни панађур. Овај мост је врло добре услуге чинио и нашој војсци при заузећу Кулског предела.

Други мост на Кнежевачком Тимоку је тако звани **Томасонов**, подигнут од поменутог Енглеза, као што се то види и из натписа, који је утврђен на мосту:

1877.

Томасонов Мост.

Сазграђен о трошку Џ. П. Томасона из Манчестра у Енглеској, а под руковањем А. Бекера почасн. инџинира и предузимача из Лондона. Отворен у присуству пуковника

Ђуре Хорватовића

Команданта Тимочког корпуса

Месеца Октобра 1877. год.

Дужина овог моста износи 48, а ширина 4 метра.

По што мост у присуству г. г. пуковника Хорватовића и Здравковића, потпуковника Катића осталих официра и чиновника би свештеницима освећен, држала се светковина и част у спомен предаје.

(¹) Види друмове. Уред.

Бекер вели, да је конструкција моста Енглеско-Индијска.

Кад се из Зајечара полази за Неготин, прелази се преко гвоздене, пређе „црне ћуприје“. Уметничка израда ове ћуприје положена је на 2 зидана стуба у Тимоку. Односно њене сталности за будућност, може се рачунати бар за један човечији век, особито, ако се бар сваке пете године не пропусти обнављање боје. Државу стаје 72.213 гр. пореских. Прављена је у царс. краљев. привилегираној ливници железничког друштва у Решици 1875. године. Од Турака је претрпела мален квар; иначе је остала неповређена од веће штете.

Четврти мост је на Црном Тимоку на друму за у Врестовачку Бању преко Копите, односно на новом друму к Звездану. Плаћено је за њега 63.570 гр. чарш. И њега су оставили Турци неповређеног при своме поласку.

Баре.

У читавом округу нема бâрâ, које би биле знаменитије величине. Највећа је бара између Злота и Подгорца до пола плуга у обиму. Ту се хватају пијавице и расте трска. Над Кривељем има малена барица са трском. У Подгорачком хатару има: Лаку Корњету, Маленићулуј, Белд, Л. Маре, Л. Појана, Лупулуј. Големо блато испод Марковог камена мочарно место, где трска расте. — Милосављево блато до Вел. Извора, воду овог блата дао је г. Андра Генчић трговац анализовати од Фацани Армина у Штајнбруху који је у њој нашао: Карбонат гвожђа, Сумпорног Натриума, Хлорног Натриума, Сумпорне Магнезије, Угљене киселине, Калциума и мало Калиума. —

3*

Планине.

Црноречки округ је махом узвишени таласасти плато, који се находи између највећих издигнутих висова Србије према Бугарској. Од југа нас чува Стубаљ са својом одвисном кречном стеном. Од њега се пружа леп низ брегова до исполина Ртња, који својом косом омеђава црноречки и алексиначки округ. Са Лукавицом свршује се граница, коју чини Ртањ. Иза овог наступају висови, који служе као граница између Ћупријског и Црноречког округа. Измидовац, Здравчји Врх, Наредиште, Мала Вучја Глава, Рчудине, Луди Врх, Јасенова Глава, Саманац. Даље к северу пружају се: Солило, Урошева Ливада, Репушина, Брестови Врх, Суви Горун, Велики Вис, Јерско Говедариште, Црни Врх, Јаворак, Ивањштица, Јасењак, Торовиште, Јанкове Колибе и Космати Врх. Мала и Велика Брезовица, која служи границом између Булана и Гор. Мутнице; Ваљка Луца граничи са Бигреницом, Полом од Жидиља, Курматора Соји од Јеловца. Даље су: Тилва Жункео, Стопајна, Маленик; према Стрмостени Ресава, Курматура и Боша Маре, а према Жагубици Црни Врх, Тилва Тресте, Мошулуј, Лисац, Унке Краку-Ку, Плони, Мора, Тилва Налће. Према Грљанима: Велико и Мало Корњето, Налт, Појени, Курол-Ол-Маре, Ограде, Дибока, Сибац, Кургоње, Чока Бреазун, Чока Кувицирињили. Према Влаони: Крако-Лат, Чока Краји, Кипу-Лу-Јанош, Тилва Маре и Миш, Чукаро, Рађи, Чока Шулулуј, Стб.

У средини брегова највећи су висови око Кривеља:

Кршије, Кривељска Чука, Рготски Камен, Обла, у подножју Ртња, Копита.

Правац брегова је са југоистока к северу. У овом се правцу пружа Мали и Велики Ступен. Тако се код Рготине диже Рготски Камен, који се губи у Дели-Јовану, а Белоречки брегови издају се са прелазом у Стб. Код Звездана се започиње вис, који, пружајући се к северу под именом Копите, прелази у Црновршки ланац. Тим се правцем пружају и врхови од Јабланице к северу као прелазници у Црни Врх. Брегови пак од Грљанске Ћуприје до Зајечара подижу се у источно-западном правцу. У овом се правцу диже и Краљевица; Лубнички Вис продужава се косом, познатом под именом Московског Друма, који се на Касаповцу, близу Крстиног Гроба, спаја са главним друмом, који води у Бољевац. Поменутим правцем издиже се Грљански Вис са продужењем Братујевачке Косе, која се пружа између Леновца и Врбовца к Ртњу.

Ртањ. Ретко ће која планина на путника учинити већи утисак но Ртањ у својој купастој форми. Он се усред равнице подигао у таку висину, да се толико пута густи облаци наваљују на његове стране, служећи природним барометром за становнике, који су у његовој околини. Ну уживање у њему наступа тек онда, кад се човек находи на његовом врху.

У Црноречком округу има три пута, којима се може успети на Ртањ. Од села Мирова југо-источном косом крај Леденице, са запада Лукавичким путем, а са северне стране од села Лукова обичном путањом. Два прва пута су и за коњанике; последњим се само пешке излази.

После 5 и $^{1}/_{2}$—6 часова трудног пењања постизава се смер, човек се успне на врх Ртња. Перо је слабо да опише утисак, који се у души јавља, кад се са Ртња гледа околина. Чисто поимам, зашто су у старо доба пребива-

лишта старих богова стављали на висове као што је Олимп. На таком вису човек се осећа узвишенији у духу; чисто би ускликнуо, кад одатле угледа простор, који се његовом оку отвора и који га изненађује. Панорама, која се не виђа ни у апарату најглавнијег оптичара, панорама, коју само творац природе спрема човечијем оку, да јој се диви.

На југу се уздиже Стара Планина са својим разновидним висовима, по боји и по строју Римљанима познати Хемус (Αἷμος, Емос, Трачка планина), а Турцима назван Коџа Балкан; даље Озренске планине, Јастребац и крајње таман Копаоник. Југо-источно се пружа у виду беле сјајне траке поносити Дунав, десно са Раковачким Блатом, а одонуд Дунава пукла равница Румуније, на којој се шарене села и градови.

Окренут к северу издиже се Црни Врх, Кривељски Шиљак, изрецкастог гребена крш, величанствени Стол, Дели-Јован, а у крајњој даљини плаве се ердељске планине. У блиској околини пружа се готово половина Србије. Алексиначки, кнежевачки, црноречки, крајински, ћупријски, јагодински округ отворају се оку у виду неке уметничке карте, на којој брегови представљају мајушне хумчиће, а реке модрикасто беле пруге.

По што се путниково око с помоћу догледа наслади дивотним пределом, а умор растера једним гутљајем добре шљивовице, може да се запали још по једна скромна цигарица, да би се дражесни мирис духана помешао са балзамичким мирисом, који по ваздуху вечито просипају зелене јеле. Најпосле се баци по који камен у зинулу вртачу лишавајући га на веки сунца и видела, каже се велико „С Богом, дивни пределе!“ понесавши вечиту успомену на Ртањ, и умор ногу за више дана.

Са Стола се у истој мери ужива далеким погледом прекрасног предела; особито је Бугарска одовуд сва отво-

рена. Причали су ми шумари, који по Бугарској лутају, да су им Столови служили као показачи правца, кад су, гоњени од Турака, били принуђени дохватити се српске земље. Ртањ се, према њиховом казивању показује много доцније од Столова, и за то држе да су ови виши.

Долине.

Ма да црноречки округ има вид морских таласа, које представљају издигнута брда, ипак су међу овима прекрасне и плодне доље. Најглавнија је Тимочка долина, која започиње испод Вратарнице а свршује се код Вражогрначких винограда, пуштајући крак к северо-западу, који сачињава прекрасну Вражогрначко-Рготску Дољу. Огранци Тимочкој Дољи су равница, која се пружа с лева дуж Грлишке реке и допире до Грлишке клисуре. Друга је доља, која се такође западу пружа дуж Лубничке реке, свршујући се у селу Лубници. Последња и највећа је просторија на којој је Зајечар и Звездан. Ове три доље су у непосредној свези и као продужења Тимочке долине.

Друга прекрасна доља лежи између села Шарбановца, Сумраковца, Валакоња и Павлове механе. Дужина јој износи два, а ширина један добар час. Њу са запада, текући к истоку, пресеца Црни Тимок, а са севера целу Злотску дољу пресеца Сумраковачка река. Изобилна вода ових рѐка, могла би из ове равнице створити узор од индустрије и земљарства.

Трећа повећег обима доља је тако звано Турско Ливађе, које се простире од села Лукова до Кривог Вира и Лозице, од половине предвојено мало узвишеном косом Калафата. Северну половину пресеца Црни Тимок; кроз јужну продире Лозичка река, која око средине упада

у Тимок. Као продужење ове доље може се сматрати равница од Лукова до испод Јабланице.

Поред наведених доља има више омањих у округу. Тако је она, која се пружа од села Кривеља дуж Кривељске реке до Рготског Камена. Дужина јој износи три часа, али свуда је узана. Даље она до села Слатине, која би се могла сматрати и за продужење Кривељске доље. Од свију мањих, највећа је чаробне лепоте доља Крепичевачка; најпосле равница између Валакоња, Злота и Сумраковца. Ову последњу просеца бујна Злотска река.

Друмови. (1)

Главни друмови Црноречког округа јесу ови:

1. Кнежевачки, преко Вражогрнца, Рготине и Јелашнице; траје 4 часа.

2. Неготински преко Вражогрнца, Рготине и Јелашнице; траје 4 часа.

3. Милановачки одваја се код Рготине, па се прелази преко Беле Реке за 5 часова.

4. Бољевачки преко Лубнице, Планинице, Бољевца, Лукова и Страже на Честобродици; траје 11 часова.

5. Жагубички Копитом преко Брестовачке Бање и Црног Врха до крста; прелази се за 12 часова.

6. На Вршку Чуку за 2 часа.

7. Пут за Брестовачку Бању води Тимочком довом преко Звездана, Гамзиграда до близу Метовнице. Одавде опет преко села Брестовца у Бању. Овом пругом везана су 4 села, а избегло се путовање преко брдовите Копите, где целим путем нема капи воде.

Поред наведених главних путова има споредних, којима се лако колима пролази. Таки је: 1° пут из Зајечара,

(1) Види мостове. Уред.

који води кроз Звездан поред Гамзиградске развалине преко Тајша Павловој механи. Овде се разгранавају путови за у Шарбановац, више западно преко Сумраковца у Злот. Право западу у Подгорац, а више југозападу у Валаконье.

2. Један друм води преко Бољевца, Валаконье, Подгорца, Злота у Брестовачку Бању. Исти пут одваја се на вису пре Бање на лево и води на Црни Врх.

3. Из Бање иде се у Неготин преко Слатине и Рготине, а у Милановац преко Слатине и Беле Реке.

4. Још има да се спомене стари Московски друм. Овај се на $^3/_4$ часа од Зајечара идући у Лубницу одваја на десно и косом води између Лубнице и Гамзиграда преко Рупа, где су били турски шанчеви до тако званог Касаповца, где се друмови састављају. Да ли су туда доиста Москови некад пролазили, и да ли је ту на Касаповцу било неко касапљење, не могох набавити позитивних података.

На поменутим друмовима има небројено мостова: на Црном Тимоку два, један преко ког се из Зајечара иде у Вражогрнац, гвоздена грађевина фабрике аустро-угарског железничког друштва, на два озидана стуба. Други дрвени, који води у Бању; Грљански и на Рготској реци. При одступању Турци су на Кнежевачком Тимоку испод Краљевице на Вишњару оставили два моста; један нижи однела је лањска пролетња велика вода, другим ће се моћи служити за дуго.

ГЕОЛОГИЈА ЦРНОРЕЧКОГ ОКРУГА.

од **Михаила Живковића.** (1)

Геологија црноречког округа исто је тако разнолика и интересантна као и географија његова. У њему су раз-

(1) Место Мачајеве обраде овога одељка, стављамо овде другу стручнију и савремену, по наредби дотичнога одбора С. У. Д. Ур.

вијене многе и седиментарне и еруптивне творевине, па су, и једне и друге, својим развићем у току геолошког доба, суделовале при стварању онога особенога рељефа, који овај округ има.

„Геолог би требао речити живописац да је, па да може речима описати као што у себи осећа, ону милу слику у величанственоме оквиру Вршке Чуке, Тупижнице, Ртња, Бељанице, Црног Врха, Стола и Дели Јована са низином, која пропушта наш поглед, да се изгуби у даљини Видинскога Подунавља. Али ако му је и тешко своје осећање и уживање речима да искаже, он је срећан, што може да их увећа јасном представом како је та слика поступно постајала.“ (Жујовић: Приступна Академска Беседа).

Ми овде износимо само преглед материјалних представника геологије црноречког округа, према нашем двогодишњем проматрању и према подацима утемељача геологије наше домовине (1). По њима ће се моћи саставити слика бар главнијих промена, које су се збивале на овом крају наше домовине, тако интересном у геолошком и географском погледу. Најпре ћемо разгледати седиментарне терене појединих система слојева („формација)“ за тим еруптивни терен, и на послетку ћемо додати прегледни списак материјалних представника уређен по локалностима.

I.

Седиментарни терени.

Од седиментарних терена у црноречком су округу најразвијенији кретацејски и терцијерни терени, како по

(1) Ј. М. Жујовић. Основи за Геологију Краљевине Србије. (Геолошки Анали Балканскога Полуострва. Књига I. Београд. 1889.)

пространству тако и по развићу својих катова; али су заступљени и јурски, Црвеног Пешчара, палеозоијски и исконски терени.

Исконски терен или терен исконских шкриљаца, као подина свију седиментарних формација, у овом је округу мало заступљен, и то само на његовој северној и југоисточној међи.

Прва партија почиње од Д. Беле Реке па се простире границом округа северно од Бреста до Нерезине у Рготини и Смаилове Косе у Јелашници. Ово је јужни крај онога исконскога терена, што у Источној Србији почиње од Дунава ширином од Голупца до Текије, а протеже се на југ, сужавајући се непрестано, док код Беле Реке и Рготине са свим не потоне под млађе седиментарне терене. Терен је овај састављен, док је на међи црноречког округа, поглавито из амфиболита и гнајса амфиболскога и хлоритскога.

Друга је партија на југоистоку. Почиње код Затворничке Пољане, па се простире и шири према југу, и може се проматрати одавде међом овога округа до изворнога предела Шашке. Ово је северни крај онога исконскога терена, што заузима било Ћипровачкога Балкана, па се према северу непрестано сужава док на југоисточној међи овога округа, код изворног предела Шашке и Затворничке Пољане са свим не потоне под млађе седиментарне системе слојева. Састављен је из амфиболита и разних филита.

Трећа мала партија исконских шкриљаца налази се код Вражогрнца састављајући брдо Златију. Овдје је иск. терен састављен из самог микашиста са магнетитом а местимице и гранатом. —

* * *

У песку, што је постао распадањем исконскога терена, налазе се листићи злата и зрна магнетита. Отуда су златоносне све реке и потоци, што утичу у Тимок у пределу северно од Вражогрнца. Отуда се налази и испира златан песак само северно од Вражогрнца, где је управо последњи јужни изданак оне партије исконских шкриљаца, која доминира у С. и Србији под именом „кристаласто срце".

Палеозојски терен се налази као узан појас и непосредна повлата исконскога терена. Његови су представници модри аргилошист, који се од Беле Реке као какав појас повија на исток поред иск. терена, и опкољавајући са севера кретацејски плато Брест-ов силази у Буковички поток у Рготини, где га са истока наткриљује јурски систем рготског лијаса. Даље се налази северно од Вел. Извора, спрођу Вражогрнца, од Стојићевог Брда до Тупана и јужно од Вршке Чуке од Аврамовог Потока на југ преко Затворничке Пољане.

Терен Црвеног Пешчара се такође налази на границама округа и у малом пространству. Код Доње Беле Реке пружа се уска зона трошнога пешчара интензивно црвене боје. Подина му је палеозоички аргилошист, повлата сенон или терцијер (код белоречких винограда).

Код Честобродице се, од оне велике партије црвеног пешчара у ћупријском округу, увлачи и одголићује једна мала партија између Кривог Вира и Луковице у црноречки округ. Овде је она као и тамо састављена из црвеног пешчара и црвенога песковитога глинца са изданцима угља код Лукавице и Кривог Вира.

На Вршкој Чуки, у подини јурских слојева налази се црвени конгломерат, пешчар и црвена шкриљаста глина. Они су уврштени у систем слојева црвеног пешчара, (Гетинг) (1).

(1) A. Götting, Steinkohlen Bergbau an der Hohen Čuka bei Zaječar.

Јурски терен је терен, којим у овоме округу, управо, почињу мезоички системи слојева, развијенији од поменутих старијих система. Он је у црноречком округу развијенији и познатији но у ма коме другом делу наше домовине. Развијен је у његовом источном делу код Рготине, Вршке Чуке и Вратарнице.

Код Рготине је јурски терен представљен моћном серијом слојева пешчара, глинца и лапорца, песковите и лапоровите глине, доњега и средњега лијаса. У њима се јасно разликују три ниво-а: а) ниво грестенске теребратуле (Terebratula Grestenensis Suess). Овај ниво са још неколико карактеристичних фосила (Sima plebeia Chap. et Dev., Rhynchonella belemnitica Quens., Rhynchonella Deffrueri Opp., Spiriferina pinguis Zilt.) бележи доњи лијас. б) ниво нумизмалне теребратуле (Terebratula Waldheimia numismalis Lamk.); и в) ниво великих белемнита и грифеа (Belemnites paxilosus Schloth., Gryphea cymbium Lmk.) бележе средњи лијас. ([1])

Подина је рготском јурском терену палеозојски модри аргилошист, као што се то види у Буковом Потоку, или исконски шкриљци, као што се то види на Нерезини. Повлата му је на северу код Шупље Стене сенонски једри кречњак, а са истока и југа прекривају га терцијерни слојеви.

На Вршкој Чуки јурски је терен представљен шкриљастом глином са моћним изданцима фосилнога угља, пешчарима и конгломератима. Шкриљаста је глина, у којој су нађени фосилне биљке (*Zamites rigidis, Zamites banaticus, Teniopteris stenonocura*) из доба лијаса. У пешчару се налазе многе кефалоподе и неки амонити (Belemnites A. giganteus Schlot., Bel. canaliculatus Schlot) и опомињу на

([2]) Св. Радовановић. Лијас у Рготини.

догер. Овакав терен заузима доњи део Вршке Чуке и сву Малу Чуку. Повлата му је сенонски кречњак, као што се то види на Вршкој Чуки, а подина палеозојски аргилошист, као што се то види у Потоку Аврамовом или Црвени Пешчар, који је испољен код самог мајдана. Од Вршке Чуке јурски се терен простире према југу до Вратарнице уском зоном, коју са запада раставља од Тимока тако исто узак појас кретацејскога кречњака, што је местимице потоцима и рекама испрекидан. Према истоку се местимице наслања на палеозојски аргилошист (ближе Вршкој Чуци), а местимице на азојске филите. — Ред брегова што се поређао између Вратарнице и Заграђе с леве стране Тимока састављен је из пешчара и конгломерата, који ће бити јурскога доба. — Јурски је терен у овоме округу још помињат код Гамзиграда и Метовнице (Радовановић) и код Кривог Вира (Хофман).

Кретацејски терен заузима велики део седиментарног терена у овом округу. Цео кречњачки планински венац, који се скоро са свију страна савио по међи црноречког округа састављен је скоро из самога кретацејскога терена. Шупља Стена, Брест, Сто, Крш, Малиник, Бељаница, Подгорачке Планине, Ртањ, Тупижница и горњи део Вршке Чуке састављају венац једрога кречњака кретацејског доба. Од подгорја његовог увлаче се, местимице поједине партије кретацејскога терена у унутрашњи еруптивни висораван овога округа, или се налазе кретацејски брегови поиздвајани, и као каква острова поређани од С. ка Ј. по еруптивноме масиву. Тако су Комарник, Масура, Магура, Црна Чука, Голаја, Било, Штрков Камен, Стрмен и т. д. један такав низ брежуљака. По петрографском материјалу највише има једрога кречњака, који се већином држи планинских венаца, за тим пешчара, који са југозапада простиру

од подгорја кречњачког венца, и глинаца, који се овде онде изазвани јављају.

Од стања кретацејскога терена, највише је заступљена најмлађа сенонска етажа, дакле горња креда. То се може закључити по фосилима на Шупљој Стени у Рготини, на Столу, на Вршкој Чуци, у Бачевици, Ласову, Планиници, Оснићу, Бољевцу и Подгорцу. Фосили су ти: *Acteonella gigantea* d' Orb. (Бачевица, Ласово); *Acteonella subglobosa* d' Orb. (Рготина); *Cyclolites eliptica* Lam. (Рготина, Оснић); *Sphærulites* (Рготина-Бачевица), *Caprina Aquiloni* d' Orb. (Бољевац). Али као да су заступљене и остале етаже ове серије слојева. Тако су констатовани и чисто неокомски слојеви, дакле доње креде, у Малом Извору ($^1/_2$ часа од Бољевца), Боговини и Гамзиграду; јер смо у свима овим местима налазили лапоровити кречњак са многим примерцима: *Orbitolina discoidea* A. Graas. и *Orbitolina conoidea* A. Graas.

Терцијерни терен развијен је поглавито у Тимочкој долини, али се налази и у, данас, одвојеним омањим басенима западно од Тимока у области Кривовирскога или Црнога Тимока, Слатинске Реке и Беле Реке, по оном дугачком и пространом еруптивном масиву.

Развијене су само три најмлађе етаже терцијерних слојева; млађа медитеранска етажа, сарматска и левантска етажа.

1. Медитеранска етажа је развијена дуж Тимока и то поглавито на његовој левој страни; само у околини Зајечара и Вел. Извора прелази и на десну му страну; али се налази и у данас одвојеном Слатинско-Белоречком басену. Петрографски материјал је поглавито модри и жућкасти несковити морски муљ, а местимице и чист песак и шљунак, па и конгломератски вапнац. На многим местима међу оваквим слојевима налазе се изданци лигнита (Нико-

личево, Слатина, Бела Река). Фосили су све сами прибрежни морски становници, и припадају највише родовима, који и данас живе у Средоземном Мору по песковитим и каменитим местима близу морских обала.

Према петрографском материјалу јасно се разликују две фације развића овдаш. лидит. ката: фација морскога песковитог муља и фација конгломератскога вапнаца.

Фација морскога песковитог муља („тегла“), не само да је много развијенија, већ се и у њеном развићу могу разликовати два типа. Први је дуж источне обале терцијерног басена у Вел. Извору и Сувом Потоку. У њему преовлађују феле из рода *Pleurotoma* (P. Jonaneti Des Moul., P. pustulata Brocc., P. vermicularis Grat, *Conus (Conus fuscocingulatus* Broun. *C. fusiformis* Broun. *C. Dijardini* Desch.*)*, *Murex (M. Sedguicki Micht M. cristatus* Brocc.*)*, *Turitela (T. bicarinata Eichw., T. subangulata* Brocc. *T. Reppeli* Pastsch*)*, *Stronibus (S. caronatus* Defr. *S. Bonneli Broug.*), *Pectunculus (P. pilosus* Linn.*), Voluta rarispina* Lam. *Ancillaria glandiformis* Lam. и т. д. и т. д. Поред овакове фауне одликује се потпуним одсуством лигнита. — Други тип ове фације развијен је дуж западне обале терцијерног басена и у изолованим партијама по андезитскоме масиву (Слатина, Бела Река). У њему доминирају феле из рода *Ostrea*, даље *Cerithium lignitarum* Eichw., *C. Žujovići* η-form. *C. Duboasi* Hörn., *Buccinum limatum* Schemn.; *Bucc. Schöni* Körn. et Auing.; Bucc. *semistriatum* Brocc.; *Arca diluvii* Lam.; *Columbella scripta* Bell. *Lucina ornata* Agass, *L. incerassata* Duboasi, *Melanopsis Aquensis Cerithium nodosoplicatum* и т. д. и т. д. У свима скоро локалностима овога типа (Николичево, Рготина, Слатина, Бела Река) налазе се изданци лигнита. Присуство лигнита, оно развиће поменутих медитеранских церита, многобројним

примерцима једне феле, мешавина фауне, као и данашњи изоловани басени у којима је развијена, бележе овај тип као плићи ниво медитеранскога ката према првом, који одсуство лигнита, а поглавито рода *Pleurotoma* означују као нешто мало дубљи ниво.

Фацијa конгломератског вапнаца („лајтовца“) развијена је у Вел. Извору и Чокањару изнад фације морског муља. Састављена је из конгломератскога вапнаца, који се поред остале фауне одликује присуством феле: *Clypeaster Partchi* Mich.; *Stylophora subreticulata* Reuss. *Ostrea* spec., и т. д.

2. Сарматска етажа је развијена само дуж Тимока и то леве му стране. Петрографски му је материјал песак, песковити муљ, а ређе песковити лапорац (¹). Одликује се познатом „церитском“ једноликом фауном, која се у свима локалностима одликује великим бројем примерака појединих фела. У њој свуда има: *Cerithium rubiginosum* Eichw., *Cerithium pictum* Bast., *Rissoa Mariae* d'Orb., *Rissoa inflata* And., *Murex sublavatus* Bast, *Buccinum duplicatum* Sow., *Columbella scripta* Bell. Фосилоносне су локалности: Трнавац (Бучански и Сланобарски поток), Агапин, Чокањар (Суви Поток), Јелашница и Копривница.

3. Левантска етажа, као најмлађа у терцијерном систему слојева, сталежила се у слатким водама, заосталим по корутинама и језерима, пошто се одлило медитеранско и сарматско море из Источне Србије. Она је у црноречком округу развијенија и познатија но у ма ком крају наше домовине, и то дуж Тимока у околини Зајечара, где су констатовани многобројни фосили у Лубници, Звездану и Вражогрнцу, а за тим у негдашњим језерима андезитскоме еруптивном масиву, у басену Шарбановачко-Сумраковачком

(¹) Лигнита има у Бучанском потоку.

и Слатинско-Бело-Речком. Састављен је из песковитог језерског и речног муља обично зеленкасте или румене боје, вапнаца, лигнита, беличасте глине, а местимице из крупног песка и шљунка, који прелазе у пешчаре и конгломерате (Шарбановац, Слатина).

Фосилни облици терцијерних језерских творевина црноречког округа припадају слатководним родовима: *Melania*, *Melanopsis*, *Hydrobia*, *Prososthenia*, *Planorbis*, *Unio*, *Helix*. Најмногобројније су феле:

Melania Serbica nov. form.
Melanopsis Sandbergeri Neum.
Melanopsis Timacensis nov. form.
Hydrobia Syrmica Neum.
Hydrobia assimineiformis Sandb.
Prososthenia Suessi Neum.

II. Еруптивни терен.

Вулканско стење заузима највећи део унутрашњости округа. Почиње на северној му међи, Црноме Врху, и простире се на југ широким појасом у дужину преко 60 км., завршујући се у подножју Тупижнице у Ласову, Добром и Влашком пољу. Својим пространством надмаша све седиментарне формације образујући црноречку вулканску област, и дајући рељеф целоме унутрашњем делу округа. Ово је учинило, да црноречки округ добије облик ижљебљеног висоравна са многим купастим брдима, главицама и хумовима, који се често нижу у редове, поређане у правцу са севера на југ. Ова је вулканска област најшира у северноме делу око Црнога Брега и јужноме око Доброга Поља. Средина, пак, где је пресеца и дуби Кри-

вовирски Тимок, делимице је покривена млађим терцијерним седиментима, те је за то ту сужена. (1)

Црноречка вулканска област састављена је из стења племена андезита, мелафира и трахита.

Андезит је најраспрострањенији. Распознате су три његове феле: амфибол-андезит, аугит-андезит, и биотит-андезит.

Амфибол андезит (тимацит) је највише распрострањен, и то његова одлика са црним (или базалтским) амфиболом. Брајтхаупт, који је први приказао ову стену, узео је да је ова амфиболова одлика толико различна од типскога амфибола зелене и кестењасте боје, да је може издвојити у засебну фелу, којој је дао име гамзиградит, по селу Гамзиграду, где ју је први пут нашао. Андезитску стену са оваковим амфиболом издвојио је у петрографску фелу, којој је дао име Тимацит по реци Тимоку, наглашујући, да је стена једна од најлепших и да би се могла употребити за дивне монументе. — Налази се у Гамзиграду, Звездану, Брестовачкој Бањи, Слатини, Николичеву, Копити, Црном Врху, Шарбановцу, Метовници, Валакоњи, Добрујевцу, Добром Пољу, Грљишту, Леновцу и Ласову.(2)

(1) Највећи андезитски врхови пењу се до 800 м., Мечији Врх између Ласова и Доброг Поља 800 м., Јежевица 760 м. Буково 620 м., Старчев Врх 578 м., Нубалаш 600 м. и т. д.

(2) Неоправдана је Брајтхауптова претпоставка да „тимочко злато произлази из тимацита.“ У Кривовирском Тимоку (Црној Реци), који тече средином андезитске области, у којој је местимице дубоко излокао своје корито, нема златоносног песка, као што га нема ни у Бољевачкој Реци, која највећим делом тече кроз андезитску област, нити га има у ма ком потоку у области андезитској. У андезиту нигде нисмо запазили трагове од злата. Они се не помињу ни у микроскопским проматрањима Жујовићевим.

Златоносни песак Тимока и његових приточица ствара се распадањем исконских шкриљаца. Томе су доказ 1, запажени трагови злата у исконскоме терену; 2, положај златоносних река и потока. Златан се песак налази у Тимоку и његовим притокама

Аугит андезит је ређи. Распознат је у Бољевцу на Московском Друму, у Подгорцу, Злоту, Брестовцу и Д. Белој Реци.

Биотит андезит је још ређи, Познат је само у Злоту.

Од андезитских стена констатован је још лабрадорит аугитски у Шарбановцу и дацит амфиболски у Грљишту и Злоту.

Племе мелафира по пространству у црноречкој вулканској области долази одмах после андезита. Разликују се две феле: порфирит и прави мелафир.

Порфирит је дијабаз-порфирит. Он заузима прилично пространство, али нигде не утиче на рељеф земљине површине, већ се у свима локалностима налази утиснут међу седиментарне терене, са којима је заједно и поремећен.

Мелафири мандоласте структуре нигде се не налазе у већем пространству, већ у омањим партијама (у Кривељу и Шарбановцу), или у повећим комадима и туфовима (у Оснићу, Планиници, Добрујевцу, Ласову, Д. Белој Реци).

Стене из племена трахита налажене су код Дубочана, Бора и Д. Беле Реке.

*

У црноречкој вулканској области налазе се многи топли сумпороводонични извори, које мештани цене као врло лековите, а чија температура достиже од 22° С. до близу 40° С. То су: Брестовачка Бања, која има до 39, 8° С.;

почињући од Вражогрнца па преко Трнавца и Рготине, Слатине и Беле Реке идући на север. Дакле све поред или у близини исконских шкриљаца јужније од Вражогрнца, где доминирају андезити и мезозојски терени, нема златоносног песка. Познато је даље, да се он налази свуда у области троугла кристаластих шкриљаца у С. И. Србији, где андезита и нема, а највише у Јасиковачкој Реци, Пеку и Поречкој Реци, које су своја корита издубиле у исконском стрену.

Гамзиградска Бања до 39° С. (Хердер), Шарбановачка Бања и Николичевска Бањица. Ови су топли извори последњи одјеци и слаби заостатци некадањих вулканских појава, чије смо материјалне представнике горе показали. Они, са поменутим типовима стена, које се већином рачунају у млађе еруптивно стење, као и тектонским односима ових према седиментарним теренима наглашују да је овде вулканска радња врло млада, и да је најмоћнија била за време терцијерног доба.

III

Списак геолошког материјала
уређен по местима.

Бачевица. Андезит амфиболски. — Пешчар и конгломерат глиновити са многобројним **сенонским** фосилима, а највише: *Acteonella gigantea* d' Orb., *Acteonella subglobosa* d' Orb.

Бољевац. Сенонски пешчар са Caprina Aquiloni d' Orb. Дијабаз-порфирит у слојевима. Туф порфирита и пешчара са лепим и великим лучењима елиптичнога облика, у којима се могу разликовати мрке, зелене и плаве зоне. — Андезит аугитски. — Хематит, магнетит, лазурит (Марков камен).

Бела Река Горња. Кретацејски једри капротински кречњак и пешчар. Бигар. Пећине. Леденица на Тупижници.

Бела Река Доња. Песковити терцијерни морски муљ са фосилима и лигнитом. — Једри кречњак са многим пећинама и моћним складовима бигра, са отисцима неког врло широког лишћа, којега данас нема у околини. — Бат. — Црвени пешчар. Модри палеозојски аргилошист. Амфибол—

гнајс. — Андезит аугитски. Трахитски туф. Мелафир. — „Црепуљска земља“.

Боговина. Кречњак са орбитолинама. *Orb. discoidea A. Grass.* и *Orb. Conoidea A. Graas.*). Шкриљасти лапорац са сучена-ма и отисцима биљака, који се употребљава за покривање кућа.

Бор. Андезит амфиболски. Трахит амфиболски. Пешчар и лимонит са отисцима биљака. Пирит и магнетит.

Брестовац. Андезит амфиболски и аугитски. Брестовачка Бања са сумпороводоничком водом од 39, 8° С° (Мачај). Гипс. Хематит. Пешчар на Капри. Бруснн Камен (Хердер). Трахит врсте лабрадоритске, анортитске и брајтаунит (А. В. Поповић по Сабоу).

Валаконье. Андезит анфиболски и аугитски. Андезитски туф са елиптичним лучењима. — Шкриљасти лапорац са сучена-ма и отисцима биљака. — Гипс. Сумпор. Хематит на Црвеном Брду.

Вражогрнац. Бео златоносан песак са листићима злата и зрнима магнетита. Песковити румени и зеленкасти муљ са фосилима левантског доба. Конгломератски кречњак (доба?) Палеозојски аргилошист (Безданица, Стојићево Брдо, Тупан). Микашист са гранатом (на Златији).

Вратарница. Једри кретацејски кречњак са пећинама и пукотинама. Конгломерат и пешчар са отисцима биљака. — Мрка песковита шкриљаста глина са многим јурским фосилима (Липачки Поток) и изданцима угља у М. Буковичком Потоку. — Филит, талкшист и хлоритошист, које овде помиње још Хердер. Магнетит и графит.

Гамзиград. Амфибол-андезит („тимацит“). — Лапоровити кречњак са неокомским фосилима (*Orbitolina crussidea* A. Graas., и *Orb. discoidea* A. Graas., и *Ostrea* sp.) Глауконитични пешчар и глинац са многим фосилима (доба?). — Гамзиградска Бања са сумпоровитом водом од 39° С.

(Хердер). — [Трахит (Сабо). Сијенит и сијенитски форфир (Хердер).]

Грљиште. Терцијерни песак и муљ са фосилима медитеранским. Једри кретацејски кречњак са пећинама и пећинским муљем. Бѣт. — Амфибол дацит.

Добро Поље. Андезит аугитски.

Добрујевац. Андезит. Дијабаз-порфирит утиснут међу слојеве пешчара.

Заграђе. Терцијерни песак и шљунак. — Кретацејски једри кречњак. — Пешчар глинац и конгломерат са јурском фауном.

Звездан. Левантска серија слојева са многим фосилима и моћним изданком лигнита. — Глауконитски пешчар и румени шкриљасти кречњак вероватно кретацејски. Андезит амфиболски.

Злот. Кретацејски кречњак са многим пећинама, међу којима је чувена З л о т с к а П е ћ и н а „Гаура Лазар", са многим сталактитима и сталагмитима, у њој се налазе кости пећинскога медведа *(ursus speleus)*, а и трагови људскога становања, као што су: комађе посуђа и игла од јеленскога рога. — Андезит аугитски и биотски. Дацит.

Извор Велики. Терцијерни морски муљ, модри и жућкаст са многим фосилима медитеранског доба, конгломератски вапнац фасије лајтовца са остреама, морским јежевима и коралима. — Пешчар вероватно кретацејски. Модри палеозојски аргилошист у Везданици и на Стојићевом Брду.

Извор Мали. Глиновити неокомски кречњак са многим орбитолинама. *Orbitolina discoidea*, A. Graas., и *Orbit. conoidea*, A. Graas.

Јелашница. Модри песак са многим церитима и рисоама сарматскога доба. Песак и шљунак са *Ostea*-ма медитеранским. Модри песковити муљ са медитеранском фауном. — Гнајс и микашист (Смаилова Коса).

Коприница. Песак са сармат. фосилима. Песковити лапорац са *Rissoa*-ма и отисцима биљака из сарматскога доба. — Стене из племена габра (Бељетина, Скровница).

Кривељ. Андезит аугитски. Мелафир са многим зеолитима и крупним кристалима аугита. Гипс, куприт, малахит, лазурит, бигар у Бањици.

Криви Вир. Кречњак са пећинама. Многобројне вртаче, често поређане у редове. Пешчар са угљем из доба лијаса (Хофман — Лозанић).

Леновац. Аргилошист и глинац са лигнитом доба кретацејског. — Андезит.

Лесковац. Аргилошист и глинац кретацејски.

Ласово. Једри кречњак и глинац кретацејски. Пешчар и шкриљаста глина са каменим угљем доба јурског. Магнетит и хематит.

Луково. Кречњак и пешчар са угљем из доба кретацејског. Галенит (Хердер).

Лубница. Левантска беличаста глина и лапорац са многим фосилима и лигнитом. Глауконитни кретацејски пешчар. — *Mastodon* sp. на Превлаци — (Риолит по Сабоу).

Метовница. Андезит амфиболски. — Левантска Глина и песак. Глинац и аргилошист (јурски ? Радовановић).

Мирово. Једар кречњак и пешчар кретацејски. Мировско врело. Ртањ је сав од једрог кречњака. Пропаст је на врх шиљка; кроз њега бачен камен дуго звекеће; мештани веле, да може да сиђе у Мировско врело у подножју Ртња. Леденица на J. З. страни Ртња. Вртаче многе, поређане полукружно дуж јужне стране Ртња.

Николичево. Терцијерни муљ и песак са многим медитеранским фосилима у Бањици (Поток Мишљеновачки), у Николичевском Пољу и у Липовици код Николичевских Пивница. — Једри кречњак на Црној Чуци. Андезит амфиболски Лигнит.

Осник. Глинац и пешчар са многим сенонским фосилима. Андезит амфиболски. Мелафир.

Планиница. Пешчар и конгломерат са сенонским фосилима и облицима мелафира. Мелафирска бречија у Чуковом Потоку. Мелафир (Сабо) у Ђукином Потоку.

Подгорац. Шкриљасти лапорац са *Cyrena*-ма и отисцима биљака. Једри кретац. кречњак. Андезит аугитски.

Прлита. Једри сенонски кречњак. Бигар. Пешчар и конгломерат јурски догерског етажа. Шкриљаста глина са многим јурским фосилима етажа лијаског и моћним складовима каменог угља велике калометриске моћи (у Бојковом Потоку). Црвени конгломерат, пешчар и глинац. Аргилошист палеозојског доба у Аврамовом потоку.

Слатина. Терцијерни морски муљ и песак са фосилима медитеранским и лигнитом. Левантска глина и лапорац (Поток Осоје). Златоносан песак са пиритом и магнетитом. Андезит амфиболски. Еуфотит.

Сумраковац. Левантски зеленкасти и руменкасти песак и шљунак јако слепљен и беличаста глина са фосилима левантског доба. Андезит и мелафир.

Трнавац. „Златоносни" бео песак. Песковити морски муљ са лигнитом и многим окамењеним пужевима сарматскога доба (у Бучанском и Сланобарском Потоку). Пешчар и конгломерат вероватно кретацејски.

Рготина. Пешчар, лапорац и глинац са многим фосилима доњега и средњега лијаса. Бели и руменкасти пешчар лепо се израђује и употребљава за стубове при грађевинама, а ситнозрна одлика за б р у с н о к а м е њ е. — Једар сенонски кречњак (Шупља Стена). — Терцијерни модри и беличасти морски муљ са фосилима (у Рготском Облачком и Магушевачком Потоку). -- Морски аргилошист (у Потоку Буковачком). — Гнајс амфиболски и хлоритски на Нерезини.

Шарбановац. Терцијерни песак и шљунак јако цементиран са левантским фосилима. Андезит амфиболски. Мелафир. Лабрадорит аугитски.

Чокањар. Терцијерни песак и муљ медитеранског етажа са многим фосилима у Сувом и Дубоком Потоку. — Пешчар и конгломерат (Колатин, Дебели Рг, Соколовица) вероватно кретацејски.

Урвине.

У црноречком округу виђа се на многим местима, како се поједине партије земље разног простора смичу према дољи, која се испод њих налази. Ја ћу само три навести и то оно смицање до Звездана источно од села, које у северном правцу нагиње к Тимоку. Западног је правца спуштање земље до села Вражогрнца са тежњом у дољу реке; најпосле и оно, преке ког се путује за у Лубницу. Смицање ово пореметио је сам друм.

По простору ова смицања по себи нису од важности, али, узимајући у вид физички узрок, заслужују у геолошком обзиру расветљење, да би се таки случајеви у природи могли лакше објаснити. Практични геолог добро зна, какве неприлике стварају урвине особито у тектонском односу слојева новијег сталожења, и како често одвећ спречавају појам, по ком се дознају правци слојева. Ради дознавања појава описаћу подробније урвину до Звездана, а слични појави природе произлазе из једног и истог узрока. Испод урвине тече Тимок од запада к истоку, али одмах испод њега заузима правац к северу.

Урвина на сва три места започиње у облику полукруга. Звезданској је дужина до 150 метара, а ширина 30—32 метра. На спољним крајевима виђа се пукотина од 1—$1\frac{1}{2}$ стопе широка. Земља, која се смиче, нешто је

нижа при својим крајевима. Пукотине се налазе у самој партији, која се сниче, а поместимице таласасти хумчићи.

Усправљено стање проraштa као што су шибљаци и корови доказују, да првобитни нагиб није измењен у партији, земље, која се сниче, већ да је задржала свој водоводни правац. Да бисмо узроку сницања у траг ушли, нужно је, да се упознамо са геолошким положајем места. Лубничка и Звезданска урвина је на једном и истом брегу, само што је прва на јужном, а друга на северном нагибу. Покривало целог брега је јак слој од леса; ну местимице је ипак у толикој мери танко, да испод њега непрекидном денудацијом продиру конгериски слојеви, који се находе до површине. Низ оваких откривених места виђа се у подножју брега у дољи, у кориту Тимока, а особито у ровинама једног нагиба, где је нестало леса, виђају се већ слојеви песка и конгериска глина. Слојеви су махом водоравни. Из узрока тога, као и по тој околности, што се у ровинама конгериски слојеви испод леског покривала доста на високо простиру, држим, да су Лубничка и Тимочка доља биле пре сталожења леса, и тек, пошто бејаху лесом испуњене око конца квартане формације издубише се поново. Водоравну површину брда покрива јак слој леса са повише удубљености, од куд му је и прионуло име Рупа. Јужни је нагиб мање, а северни је знатно стрменит. Помислимо сад, да је после конгериског времена ту већ била доља, коју је за дилувиално време испунио сталожени лес, а после нестајања дилувиалних вода над конгериском дољом заостала је плитка низина, у којој је себи вода, која отиче кроз мекани слој леса, лако могла изронити дубоко и широко корито. Природно је, да овим начином лес, који се находи над коритом реке, лишен свог ослонца, није се могао дуже одржати на нагибном поду од излокане, кли-

заве конгериске глине, већ је морао у смицању свом покрити слој, који се испод њега находи.

Према наведеноме, урвина има два узрока, први је издубљеност реке, којим се начином пресеца доњи крај леса у оштрој ивици, а други главнији је у поду од конгериских слојева, особито у глини, коју кишни талог испод села прави глатком, клизавом, чинећи је неспособном, да даље одржи своје покривало.

Пећине.

Својствено је кречном камену, да се у њему у разној величини стварају шупљине, које се много пута у стени простиру до знамените дубине. У црноречком округу има небројено таких рупчага и пећина. Ја ћу само две као знаменитије подвргнути опширнијем опису.

Гаура Лазара (Лазарева рупа). Северо-западно од Злота са уласком окренутим к југу находи се највеличанственија пећина овог округа. У утроби кречевите планине влада вечити мир и тишина, само се по некад чује звучић од воде, која пада у капљама. Она са врха од сводова са својим одјеком производи шум, који се губи у том вечитом миру. Само лет и цвикот неког узнемиреног љиљка показује за сад траг живота ових јединих присвајача станова некадашњих природних дивова, препотопских животиња. Где се некад, у прастаро доба, пећински медвед са свирепом пећинском мачком бораше ради плена, који требаше за живот, а од свију најопаснији првобитни човек са својим каменим оружјем, где се отимаше за господарство на земљи и над створовима њеним, где урликање надвладане грдосије потресаше пећински ваздух, ту се сад само по некад чује топот радозналог походиоца и глас његовог дивљења. Где је некад трвењем двоје дрвљади произвођени

огањ дивљем човеку осветљавао неизмерни простор ове подземне шупљине, — сад се свећама и буктињама растерује густи мрак. Каква промена у природи!

Улазак у пећину у толико је отешчан, што у њој зими, а особито лети борави стока, јер је у њој зими због једнаке температуре сачувана од хладноће, а лети опет заштићена од жеге, а нарочито од муха; због тога је при улазу грдно блато. Дубље, под постаје све суши, само се местимице скупљају капи у мање локвице. Пећина се на скоро раздваја на северо-западну и северо-источну половину. Првој је дужина до 200 метара; шупљина је импозантна; ширина је 10—12 мет., а висина 15—18 метара. У ову допире још спољна светлост све до повеликог уласка. У другу половину се већ теже продире, јер се узаном стазом пење преко грдно наваљаног камења. Иза овог места стварају се величанствене шупљине са најдивнијим сталактитима, мислио би човек, да су читаве стране застрте белом кадифом, која се у фантастичним борама групише тако, да је ни највештија тоалетска рука не би могла укусније наредити.

Друге су групе тако састављене, да само недостају свеће код створеног олтара, па да свештеник очита своју литургију. Ту су стубови, као да их је највећи уметник произвео својим чекићем и длетом. Једном речју, сусретамо се са галеријом, у којој се природа прадставља као ненадмашни вештак. На једном месту стигосмо до неке шупљине, која има облик неких двери, окренутих к западу. К њој воде до 20 узаних степена од најкраснијег сталагмита, жућкасто-беле боје. На њима се виђаху скорашњи трагови од помрљаних стопа. Ова појава побуди у мојим пратиоцима страх од хајдука — разбеглих се војника — за које су мислили, да се ту крију; па како несмо били наоружани, бојећи се људи, који нас лако могаху сматрати

за потеру, окренемо се другим правцем к југо-истоку. Нови појави величанствености отворише се и овде нашем оку, нове групе, нове слике излазише нам наизменце. Ја окренем пажњу на под и позовем пратиоце, да траже скривене кости по жуто-црној глини. Не прође ни четврт часа, а преда мном је лежала гомила разних зуба, костију, удова, карлица, вилица и т. д. све од препотопних животиња. Међу костима било је и људских костију из тако древног доба, да по свој прилици надмашају време прастарих Германа и Келта, који су ове дивље људе затекли у овим пределима као староседеоце.

Нађене кости су услед трулежи махом исквареме; готово су све испребијане уз дуж и по преко, а кости појединих удова изглодане су на крајевима. Боја им је угасито-жута, а по нека је и црна. Што се тиче тежине лакше су но кости новијег времена од истог обима, осим оних, које су обложене кором од сталагмита. На многим се костима налазе црне прље, које је д-р Мајер назвао „дентридима“. Кости по себи као да су масне, кад се с поља опипају, а за језик прианьају.

На једном месту нађосмо парчад од стародревних земљаних судова, црне боје са необично дебелим странама; на некима од њих виде се просте првобитне шаре као пруге; друга су без икаквих шара. По чем нисмо били спремни, да дуже времена пробавимо у пећини, оставимо је с намером, да је други пут походимо. Из свега се наведеног види, да се ту отвора широко и интересантно поље за испитача природе, који се бави древностима природе. По свој прилици, да су под слојем земље и сталагмитом скривени ретки остаци костура и алата првобитних људи, који су са овим животињама у друштву живели и с њима се борили.

За ову пећину прича се, да је она у свези са раваничком пећином, јер по старој традицији говори се, да су неке свиње овим подземним тамником дошле из Раванице у Злот.

Друга не мање знаменита пећина, у коју сам улазио 22. априла 1876, находи се у тако званом Леновачком врелу, јужно од села, удаљена на по часа. Ова је од скора пронађена, за то сам се и надао наћи у њој знамените проналаске с погледом на старине. Ну на жалост, грабеж за благом и прича о разним скровиштима преоте ову згодну прилику, у којој би испитач природе на пољу науке могао учинити плодну жетву.

За ову ми пећину причаху, да су они, који су први у њу ушли, нашли као неке природне клупе у једном мањем одељку саме пећине. На клупама лежало је седам целокупних, али пораспаданих костура. Ну све то би растурено и побацано. До пећине се допире са већим напрезањем. Излазак је доста тежак. Над знатном провалијом долази се узаном нагибном каменитом стазицом, куда није саветно са вртоглавом пролазити. С поља је висока пространа шупљина. Из ње се у висини од 4 палца отвора неки као на горе скројен одвећ узан гладак ходник, од куд се мора потрбушке увлачити у већу шупљину и праву пећину. Под је покрио јак слој земље од животињских и биљних трулих честица. У њој нађох костију, не више људских, но од препотопских животиња; а и оне су, судећи по степену трулежи, из новијег доба; формација сталактита од мање је вредности.

Ову пећину удостојио сам спомена за то, што близу ње у селу Леновцу нађох секиру из доба камена. Држим, да је она нађена у овој пећини, и као непозната и безначајна ствар бачена, докле мени до руку не дође. Д-р Панчић, који ју је гледао, вели: да је то други егземплар.

који је нађен у Србији. Судећи по цртежима Лубоковим, рекао бих, да је она из друге половине новијег каменог доба. На жалост и она ми је пропала у шакама турских варвара.

Има у овом округу још на многим местима лепих пећина. У Белој Реци, Бучју, Прлити, Ласову, где су нађена разна оружја, старински новци и сребрне гривне. У Мирову и тако званом брду Панакидин у Рготском камену. У Подгорцу Раура-лу-Шурток, Журоњирол и Фечирол. За ову се прича, да је своје име добила од ту пострадалих девојака, које се у њој беху криле, да избегну навалу бесног и страсног Турчина, који их је најпосле, дознавши за место где беху скривене, дао димом угушити. У Оштрељу су 3 и то над бањицом, у Оцулуј где су хајдуци боравили и у Бигру.

Минералне воде.

У црноречком округу находи се на 4 места минерална вода и то: у Брестовачкој Бањи, у Шарбановцу, више Гамзиграда и до Николичева.

Само се од ових поменутих прва употребљава као купало по лекарским правилима; остале становници обично употребљавају у разним болестима.

Брестовачка бања према нашим односима изгледа као европско купалиште, ма да би се врло, врло много имало захтевати, да се стави у тако стање, да би образованијој публици могла говети. Природа је своје учинила, да човечије вештине стоји, да буде похођена не само српском, но и страном публиком из околних области.

Бања ова изашла је на глас првим походом кнеза Милоша, кад су ови крајеви придружени Србији. Над чесмом у стени изрезан је натпис: Посјети ову илицу Љубица М.

О. Књагиња Српска у 1834. години." Да је ова бања прва удостојена походом кнежевске породице, сведочи и то, што је овде прва зграда подигнута трошком кнеза Милоша. Зграда та стоји и данас под именом „Стари ко́нак".

Цветна периода Брестовачке Бање пада у време похода раскнеза Александра, с којим је свакад тада најодличније друштво састављало сезону. За удобније становање подигао је себи доста велики стан на два спрата. И данас се он назива „Књажевим конаком". Близу овог има идући к северу тако звани „Ађутантски конак", са две собе, а к југу је друга зграда са једном собом и пространом кухином.

За пријам гостију, који полазе бању,. одређене су две друге зграде „квартири" са 20 соба. Једна доста пространа зграда са 3 собе сазидана је за сиротињу, која за стан ништа не плаћа. Ова зграда задужбина је Јеврема, брата Хајдук-Вељкова.

Сва минерална вода Брестовачке Бање продире из пукотина трахитних стена. Један део воде употребљен је у виду купала за здравствене смерове. Број купаоница је овај:

„Књажева Бања" или „прва нумера" са топлотом од 28—29 степена по Реомиру; „друга" и „трећа нумера" са 30—32 степена. Уз ову последњу дозидане су биле три мале бањице, од којих су две крајње 28, а средња 26—27 степена топле. Поменуте три зграде од тврдог су материјала, „друга" и „трећа нумера" има предсобник за свлачење и облачење хаљина. Прва је без тога. После долазе:

Две „дашчаре". У првој је вода топла 25 степена и употребљава се за опште купање, а у другој је топлота само 23° и служи за купање ногу рањавих болесника.

У простору бањском извире топла вода на 17 места, а 4 извора дају таку количину воде, да би се још 4 купатила могла подићи, а на име извор „Старог конака“ са топлотом од $28^{3}/_{4}$°. Александар Лазичић дао је ову воду скупити ставивши јој овакав натпис „Милану Обреновићу IV. Књазу Српском и Књагињи Наталији из превелике поданичке покорности подиже се мала успомена од Александра Лазичића из Неготина 21. маја 1875. год.“

Главног шопора топлота износи 29° и тако је јак извор, да би се 12 када слободно могло бар 6 пута дневно пунити чистом водом. Исте јачине и истог степена топлоте је и онај извор испод купала № 3.

Г. Жигмонди, пештански инџинир, у друштву г. Клерића, походио је Брестовачку бању године 1874. Тад је по препоруци в. владе обишао све знатније минералне воде у Србији. Дивио се богатству воде и красном пределу око Брестовачке Бање и уверавао ме је, да би се бушењем артеског бунара могла сва вода уједно скупити, па кад би добила топлоту од 45° стигло би, поред 4 велика хауза, воде за 120 када.

Купало № I.

Температура воде 28—29° Р.

Специфична тежина воде на 18° Р. — 1·00075

Сухи остатак из 1000 г. воде · · · 0·8744 гр.

Жарени остатак из 1000 г. воде · · 0·8345 „

1000 г. воде садржи:

Калијум K · · · · · · · · · · ·	0·01402 „
Натријум Na · · · · · · · · · · ·	0·15224 „
Калцијум Ca · · · · · · · · · · ·	0·08000 „
Магнезијум Mg · · · · · · · · · ·	0·00612 „
Оксид гвож. и Алуминијума $Al_2O_3Fe_2O_3$	0·00140 „

Силицијум-оксид SiO_2	0·05211 гр.
Сумпорна киселина SO_4	0·47787 „
Хлор Cl	0·04970 „
Угљена киселина CO_2	0·03236 „
Сумпор-водоник H_2C	0·00425 „
Сума састојака . .	0·87007 гр.

1000 грм. воде садржи спојева:

Натријум-хлорид NaCl	0·08190 гр.
Калијум-сулфат K_2SO_4	0·03128 „
Натријум-сулфат Na_2CO_4	0·37056 „
Калцијум-сулфат $CaSO_4$	0·26295 „
Магнезијум-сулфат $MgSO_4$	0·03060 „
Калцијум-карбонат $CaCO_3$	0·00665 „
Оксид Гвож. и Алуми. Fe_2O_3 и Al_2O_3	0·00140 „
Силицијум-Оксид SiO_2	0·05211 „
Сума постојаних спојева . .	0·83745 гр.
Угљена кис. CO_2 слободна и у бикарбонатима	0·03837 „
Сумпор-водоник H_2S	0·00425 „
Сума спојева . .	0·87007 гр.
Кисеоник за оксидацију органск. спојева	0·00063 гр.

Купало № 2.

Температура воде 31—32° Р.

Специфична тежина воде на 18°Р = 1·00076

Сухи остатак из 1000 г. воде . . 0·874 гр.

Жарени остатак из 1000 г. воде . 0·835 „

1000 г. воде садржи:

Калијум K.	0·01354 гр.
Натријум Na	0·15350 „
Калцијум Ca	0·08102 „

Магнезијум Mg	0·00541 гр.
Оксид гвожђа и алуминијума Fe_2O_3 и Al_2O_3	0·00140 „
Силицијум-оксид SiO_2	0·05500 „
Сумпорна киселина SO_4	0·47818 „
Хлор Cl	0·04970 „
Угљена киселина CO_2	0·03410 „
Сумпор-водоник H_2S	0·00110 „
Сума састојака . . .	0·87295 гр.

1000 г. воде садржи спојева:

Натријум-хлорид NaCl	0·08190 гр.
Калијум-сулфат K_2SO_4	0·03020 „
Натријум-сулфат Na_2SO_4	0·37445 „
Калцијум-сулфат $CaSO_4$	0·26453 „
Магнезијум-сулфат $MgSO_4$	0·02705 „
Калцијум-карбонат $CaCO_3$	0·00895 „
Оксид гвожђа и алумин. Fe_2O_3 и Al_2O_3	0·00140 „
Силицијум-оксид SiO_2	0·05500 „
Сума постојаних спојева: . .	0·84258 гр.
Угљена кис. CO_2 слободна и у бикарбонатима	0·02927 „
Сумпор-водоник H_2S	0·00110 „
Сума свију једињења . .	0·87295 „
Кисеоник за оксидацију органск. спојева	0·00062 гр.

Купало № 3.

Температура воде 31—32°Р.

Специфична тежина воде на 18°Р. = 1·00074.

Сухи остатак из 1000 г. воде . . 0·872 гр.

Жарени остатак из 1000 г. воде . 0·832 „

1000 г. воде садрже:

Калијум K · · · · · · · · · · ·	0·01422	гр.
Натријум Na · · · · · · · · ·	0·15166	„
Калцијум Ca · · · · · · · · · · ·	0·07738	„
Магнезијум Mg · · · · · · · · · · ·	0·00644	„
Оксид гвожђа и алумин. Fe_2O_3 и Al_2O_3	0·00110	„
Силицијум-Оксид SiO_2 · · · · · ·	0·05060	„
Сумпорна киселина SO_4 · · · · ·	0.48206	„
Хлор Cl · · · · · · · · · · · ·	0·04483	„
Угљена киселина CO_3 · · · · · ·	0·03300	„
Сумпор. водоник H_2S · · · · · ·	0·00128	„
Сума састојака · · ·	0.07313	„

1000 г. воде садржи спојева:

Натријум-хлорид NaCl · · · · · ·	0·07313	гр.
Калијум-сулфат K_2SO_4 · · · · · ·	0·03172	„
Натријум-сулфат Na_2SO_4 · · · · ·	0·37942	„
Калцијум-сулфат $CaSO_4$ · · · · · ·	0·25588	„
Магнезијум-сулфат $MgSO_4$ · · · · ·	0·03387	„
Калцијум-карбонат $CaCO_3$ · · · · ·	0·00530	„
Оксид гвожђа и алумин. Fe_2O_3 и Al_2O_3	0.00110	„
Силицијум-оксид SiO_2 · · · · · ·	0·05060	„
Сума постојаних спојева · ·	0·83102	гр.
Угљена кис. CO_3 слободна и у бикарбонатима · · · · · · · · · · · · ·	0·02982	„
Сумпор-водоник H_2S · · · · · · ·	0·00128	„
Сума свију спојева · ·	0·86212	гр.
Кисеоник за оксидацију орган. спојева	0·00061	гр.

Купало № 4.

Температура воде 26—27°Р.

Специфична тежина воде на 18°Р = 1·00074.

Сухи остатак из 1000 г. воде . .	0·8436 гр.
Жарени остатак из 1000 г. воде . .	0·8106 „

1000 г. воде садрже:

Калијум K	0·01340 гр.
Натријум Na	0·15501 „
Калцијум Ca	0·08390 „
Магнезијум Mg	0·00260 „
Оксид гвожђа и алуминијума Fe_2O_3 и Al_2O_3	0·00110 „
Силицијум-Оксид SiO_2	0·05260 „
Сумпорна киселина SO_3	0·48025 „
Хлор Cl	0·04792 „
Угљена киселина CO_2	0·03200 „
Сумпор-водоник H_2S	0·00120 „
Сума састојака . . .	0·86998 гр.

1000 г. воде садрже спојева:

Натријум-хлорид NaCl	0·07897 гр.
Калијум-сулфат K_2SO_4	0·02980 „
Натријум-сулфат Na_2SO_4	0·38266 „
Калцијум-сулфат $CaSO_4$	0·27577 „
Магнезијум-сулфат $MgSO_4$	0·01300 „
Калцијум-карбонат $CaCO_3$	0·00698 „
Оксид гвожђа и алумин. Fe_2O_3 и Al_2O_3	0·00110 „
Силицијум-Оксид SiO_2	0·05260 „
Сума постојаних спојева . . .	0·84097 гр.
Угљена кисел. CO_2 слободна и у бикарбонатима	0·02781 „
Сумпор-водоник H_2S	0·00120 „
Сума свију спојева . . .	0·86998 гр.
Кисеоник за оксидацију орган. спојева	0·00068 гр.

У назови парку извире нека вода, коју је исти Александар Лазичић такође снабдео каменом, ну тај је порушен.

Друга минерална вода налази се северо-западно од села Гамзиграда. По топлоти се може упоредити са водом Брестовачке Бање, анализа од професора Лозанића, само је штета, што извире до обале и исред тимочког корита. Кад је мала вода, тад се на десној обали Тимока открива извор и људство из околних села купа се у њој, у нади, да ће се ослободити грознице. Кад би се Тимоку дало ново корито, што би се лако могло учинити, могло би се подићи прекрасно купалиште. Чудо ми је, да се Римљани нису служили овим водама, јер се ту нигде не види траг неке римске зграде, ма да ова последња врућа вода није ни по часа удаљена од знатних римских развалина Гамзиграда.

Гамзиградска бања.

Температура воде 32°Р.

Специфична тежина воде на 20°Ц	1·00042 гр.
Чврсти остатак из 1000 г. воде	0·4036 „

1000 г. воде садрже:

Калијум K	0·00703 гр.
Натријум Na	0·05896 „
Калцијум Ca	0·06160 „
Магнезијум Mg	0·01751 „
Силицијум-Оксид SiO_2	0·02580 „
Сумпорна киселина SO_4	0·03378 „
Хлор Cl	0·08520 „
Угљена киселина CO_3	0.30129 „
Свега састојака	0·59117 гр.

1000 г. воде садрже спојева:

Натријум-хлорид NaCl	0·14040 гр.
Калијум-сулфат K_2SO_4	0 01568 „
Натријум-сулфат Na_2SO_4	0·01161 „
Калцијум-сулфат $CaSO_4$	0 02448 „

Калцијум-карбонат $CaCO_3$ · · · · · ·	0·13600 „
Магнезијум-карбонат $MgCO_3$ · · · · ·	0·06129 „
Силицијум-оксид SiO_2 · · · · · · · ·	0·02580 „
Сума постојаних спојева · · ·	0·41526 гр.
Угљена кис. CO_2 слободна и у бикарбонатима · · · · · · · · · · · · · · ·	0·17591 гр.
Сума свију спојева · · ·	0·59117 гр.

Трећа минерална вода је у селу Шарбановцу; и она извире из трахитног камена, но њена топлота износи само 23° по Реомиру; доста бујно продире из земље, а простире јачи сумпоровити мирис, но Брестовачка. И њу је подвргао хемијском опиту професор Лозанић, и нашао ово:

Шарбановачка бања.

Температура воде 23°Р.	
Специфична тежина воде на 20°Ц · ·	1·00027 гр.
Чврсти остатак из 1000 гр. воде · ·	0·3190 „
1000 гр. воде садржи:	
Калијум K · · · · · · · · · · · ·	0·00845 гр.
Натрујум Na · · · · · · · · · · ·	0·08116 „
Калцијум Ca · · · · · · · · · · ·	0·00504 „
Магнезијум Mg · · · · · · · · ·	0·00281 „
Оксид гвожђа и алуминијума Fe_2O_3 и Al_2O_3 · · · · · · · · · · · · · · · · ·	0·00040 „
Силицијум-Оксид SiO_2 · · · · · ·	0·05690 „
Сумпорна киселина SO_4 · · · · · ·	0·08817 „
Хлор Cl · · · · · · · · · · · · ·	0·03017 „
Угљена киселина CO_2 · · · · · · ·	0·19249 „
Сумпор водоник H_2S · · · · · · ·	0.00504 „
Сума састојака · · ·	0·47075 гр.

1000 гр. воде садрже спојева:

Натријум-хлорид $NaCl$ · · · · · ·	0·04972 гр.
Калијум-сулфат K_2SO_4 · · · · · ·	0·01911 „
Натријум-сулфат Na_2SO_4 · · · · ·	0·11483 „
Натријум-Карбонат Na_2CO_3 · · · ·	0·05625 „
Калцијум-карбонат $CaCO_3$ · · · · ·	0·01260 „
Магнезијум-карбонат $MgCO_3$ · · · ·	0 00734 „
Оксид гвожђа и алуминијума · · ·	0·00040 „
Силицијум-оксид SiO_2 · · · · · ·	0·05690 „
Сума постојаних спојева · ·	0·31715 гр
Угљена кисел. CO_2 слободна и у бикарбонатима · · · · · · · · · · · · ·	0·14856 гр.
Сумпор-водоник H_2S · · · · · ·	0·00504 „
Сума свију спојева · · · · ·	0·47075 гр.

Последња је минерална вода у селу Николичеву. Она извире из слоја тресета; топлота јој је 18°Р. Рекао бих да је богата у угљеној киселини. И ову воду употребљавају као купало.

Флора црноречког округа.

Поред обичних шумских древета, имају се споменути јеле на Ртњу и Маленику, тиса у Злотској и Бресто-вачкој планини, и смрека — вења — до Слатине. Ова је постала читавом шумом и по неко је стабло до 20 сантиметара у пречнику. На жалост семе се за ништа не употребљава, ма да је тамошњи свештеник г. Стева Милошевић једном, покушаја ради, испекао казан красне боровичке ракије, ну свет се није могао са мирисом опријатељити, те је тако најпосле просуо!

По г. Др. Панчићу ове су биљке спомена достојне у овом округу: Alpaiene L. Adonis Vernal — Ranunculus millefoliat. Wahl — branthis Salisb. Delfinium fissum, Peo-

nia coralina, и Peonia decora, — Berberis vulgaris — Malcolmia - Serbica Panč — Erisium helvetic. Erys: commat, Panč. — Arabis Alpina, — и Ar. Muralis Bert. — Cardamina gracca — Allyssum Wierzbicki Hauff — Camelina Silvest Wall — Helianthemum D. C. — Viola pumilla Will. — Silene Splendens Doits и Quadrifida — Dianthus moesiacus Vis. et. Panč. — Linum Capitatum Kit: — Geranium puopureum Will. — Hypericum perforatum читава поља око Врестовца и на Братијевцу, — Trifolium hirtum-all. — Obrobus canescens — Rubus idaeus S. на Ртњу и Маленику ваљада му је отуд и име — Sempervivum patens Gris. — Dupleurum pachnospermum Panč. — Helosciadium nodiflorum — Torilis microcarpa Dess — Knautia hybrida Coult. — Inula oculus Christi — Ach. Mea Clypeollata Sm. — и Sericea Janka. — Achil. grandifolia Iriv. — Cirsium Siculum Spr. Centaurea amara, — Hieracius marmoreum Panč — Juniperus Sabina испод Маленика и Communis код Слатине. Himanthoglossum hircinum Rich, око Брестовачке Бање, Leucojum vernum, на Маленику и по Подгорцу. Melica mutans на Маленику, Lolium temulentum — Ramondia на Ртњу и у Злоту више Гаура Лазара.

Овом приликом нека ми је допуштено прозборити коју о нашој — нама наметнутој бођи, — која нам смета путовима и оградама и досађује где је не сејеш. Чуо сам од старих људи, да памте време, кад су бођу — Xanthium Spinosum — камиле донеле у кнежевачки округ. Суседи је назваше „српском бођом“, јер веле, да су је српски волови, свиње и овце пренели. Она је права клетва за земљара јер где се она појави, ту постаје непроходиви простор за ситну стоку која бежи од пришиљастог трна од кога убод наличи на ујед осице. Рат за истребљење ове биљке објављен је властима, али њено царство ма да се за тренутак и поколебало она наново ниче, и кад би се

из неког предела и истребила, опет је ситна стока, која пролази, — особито овце, у својој вуни расеју на ново неко семе, и ако не баш право, а оно семе њене посестриме — Xanthium Strumalum — небројено пута се виђа руно оваца од семена згужвано.

Колико је ова биљка нама досадна, јер кад је се морамо по наређењу власти ослободити, ми је бацамо у јендеке на трње и плотове не марећи што из сазрелог семена ветар на близу и на далеко расеје семе, које као зрело испада. Гермави се умеју њоме боље користити; они из скупљеног семена поваде мала зрнца и продају место семена од детелине.

Благодетна природа дала је свакој биљци своју намену, а човечијем уму наложила, да својим истраживањем пронађе у биљци скривено благо. Док ми видамо и лечимо много пута доста упорне од боце задате повреде и ране, у Подолији се српска боца као прашак употребљава за лек од колере и беснила, од уједа бесних паса. Тако Dr Grzymala тврди у „Journal-Therapeutique“ да овај лек у више случајева са сјајним успехом би употребљен, кад га други препоручени лекови издадоше. Он одраслима по 0·60 грама даје од листа у праху, 3 пут дневно. Деци или животињама према саставу мења количину дневно у 3 маха са употребом од 3 недеље дана.

Разнесени глас споменуте биљке пробудио је пажњу те је удостојише анализе, тако Dr. R. Godeffroy у Centralblatt f. Agř. chem 1877. 390 стр. после више учињених покушаја у пепелу сагорене биљке нашао је ове саставне чести:

Угљено кисели креч · · · · · · · · ·	9·39°/o
Сумпорно кисели креч · · · · · · · ·	2·84 „
Фосфорно кисели креч · · · · · · · · ·	13·18 „
Угљено киселу магнезију · · · · · · ·	8·31 „

Хлоромагнезије	1·07°/₀
Угљено кисели кали	25·00 „
Хлоркалијума	4·39 „
Оксида гвожђа	15·81 „
Кремене киселине	19·18 „

Из анализе види се у пепелу српске бôце богатство у фосфоро-киселом кречу и угљено киселом калијуму. По анализи П Вагнера и Рупрехта су у пепелу букве, врбе и јеле ови састави:

У пепелу букве фосфор.-киселог креча 1·92°/₀ калијума 6·32°/₀
У пепелу врбе фосфорно-киселог креча 2·05 калијума 4·55₀/°
У пепелу јеле фосфорно киселог креча 6·00₀/° калијума 4·50°/₀

Богатство двају поменутих саставних делова у пепелу бôце знаменит је појав у очима економа, јер она својом појавом јемчи за доброту земље, а народ кад се буде упознао са коришћу, коју му нуди продаја пепела од бôце пре ће се одати истребљењу, јер цента (44 оке) тог пепела вреди 3—4 форинте, а пепео од букве продаје се за 1 фор. и 50 кр. Наведени саставни делови пепела веома побољшавају изнурену земљу, кад се употребе за гнојење. Тако се исто овим саставинама приписује и учинак у поменутим болестима.

Овде је на месту да проговоримо коју о шумама овог округа. Бојећи се понављања не могу се у овом пространству упуштати у говор о важности шума за кишни талог и по томе за стање вода, које извиру на прелому ветрова и т. д. су чим је у нераздвојеној свези и игијенско стање округа; само ћу толико споменути, да су за време рата, шуме неисказано страдале. Да прећутим пределе, који су ратним потребама жртвовани, особито беснилом непријатеља истребљене су најкрасније шуме у великоизворском, зајечарском и николичевачком хатару. Поред тога небројена

су стабла оборена ради исхране стоке. Закључак на цео округ може се чинити, кад се дозна да је само у Честобродици овога округа нађено 44.000 оборених древета! И у овом обзиру је економна оштета веома осетна.

Шуме и браници појединих држалаца још се одржавају у местима, где су неугодни путови за извоз, по удаљеним пограничним планинама. Красна је букова шума у сумраковачком хатару, идући пречим путем за у Шарбановац; тако и у ласовачком, метовичком и врбовичком хатару, ну преча лакоумном поступку што се тиче истребљења и нехатости одржања и подизања шума иде и црноречки округ жалосној будућности на сусрет.

Старине [1].

Судећи по нађеној секири из каменог доба, по културном слоју у Гаура Лазара, по бакреним пијуцима у Валакану, као и бакреним копчама нађеним у рготском камену, у пределу црноречког округа живели су људи овде још пре историјског времена.

У најстарија римска времена, спомињу се тимочки народи. Тако Плиније у овај предео ставља трачки народић под именом Тимочана. На другом месту се народи дуж Тимока насељени називљу Тимахима, а до Пека Тицензима.

Да је тимочка доља некад за време Римљана играла знатну улогу, сведочи и то, што су тад градови, који су били у цвету као Ниш — Naissus, Костолац — Viminatium — Видин — Bononia, Арцер — Ratiaria — биле скопчане кроз тимочку дољу путем, који се ту пружао, као што се то види из овог навода. Vratarnica ubi

---

(1) Писцу као да не беху познати описи Гамзиграда и Костоца у «Старинару«. Уред.

Romani montem absciderunt ad sternendam Viam in Pontem Trajanum.“ Даље Viae aliae, quae per Nissam superiorem fuerunt Taurinum, Pontemque Trajani, Scindens Vallem fluminis Timok ad Vratarnica — Passo Augusto ubi Trajanus nonullos apices montium jussit aequari.

Кад је Justinian 527 г. п. Хр. заузео престо Константина Великог, дао је дуж Дунава обновити и озидати 80 кастела, подижући даље још 60 утврђених места, да би му лакше за руком изишло, да у шкрипцу држи полуострвске Словене.

Као што дуж целе десне обале Дунава Римљани противу Дачана и Гета дизаху римске тврђавице — кастеле — на нашој домовини од Београда до Прахова, тако је и лева обала Тимока или у непосредној близини саме реке, или на мањем размаку од ње начичкана таквим тврђавама; то сведоче развалине римских градова Равне и Вратарнице у књажевачком, развалине над Грљаном, Костолац, Гамзиград и рготска тврђава у црноречком округу.

У целој Европи једва има земље, која је богатија у разноликим старинама, него што је Србија. Особито њене источне и северне области. Ово није само последак и преимућство пређашње културе ове земље, већ се има приписати угодном положају, као парцијалној тачци између истока и запада, која је гониоце и гоњене народе старога доба принуђавала тражити за своје становање пределе, који су богати у природним даровима.

За то су варварска племена тежила за овим крајевима, где су нашли све потребе за опстанак, што је приволело покровитеље света, Римљане, да се ту утврде, те да би са освојеним западним провинцијама у свези остали, и друго, да у својим тврђавама одбију навалу варварских народа, који су вечиту чежњу показивали за пленом богатих римских крајева.

Таква је била тврђава Гамзиград на далеко највећи и најјачи град тимочког предела.

Од села Гамзиграда југоисточно на пушкомет, а од села Звездана на један час југозападно леже величанствене развалине тако названог Гамзиграда, које је удостојило своје високе походе Његово Величанство Краљ Милан 24 марта 1875 год. Како се зваше у време Римљана ни Каниц ни г. Драгашевић у својим археолошко-географским истраживањима Гласник XLV. који су с толиким трудом и оштроумљем састављена, нису били у стању тачно да одреде.

Кад се успне човек на вис Магуре, угледају се развалине, које заузимају скромну једну дољицу. Судећи по њеном великом простору, морала је тврђава бити првог реда, међу кастелима у тимочкој дољи, јер по обиму већа је од мени познатих тврђава у књажевачком округу: Равне, Барањице, Кожеља и Вратарнице, с којима је по истој форми зидана, — и с којима је морала у свези бити, неким до сад непознатим, прављеним путем.

Каниц 1864 г. предузео је тачно мерење зидина, колики простор заузимају, на неправилном четвороуглу стоје 4 главне куле; на сваком углу по једна у обиму од 15° у пречнику са дебљином зидова од 2°. Међу овим кулама на источној и западној страни које су $121^{3}|_{4}$ и $112^{3}|_{4}{}^{\circ}$ дугачке по четири мање округле куле; а са југа и севера којима је дужина зидова 159° и 158° по 4 мање куле исте јачине, али само $11^{1}|_{4}{}^{\circ}$ у пречцу.

Све споменуте куле измакле су из рејона напред у виду полукруга од главних јаких зидина и то у неправилном растојању са севера у 15—17°, са југа 14—18°, на истоку 13—16°, а са запада 7—16°.

Најбоље сачувана северозападна кула показује два спрата са 6 прозора, ну наведена висина од 28° претерана је.

Каниц држи да је главни улаз морао бити са истока, али као да је изгубио из вида, да дуж источног зида тече и данас поток, да су ту два богата извора, који у оно доба кад су шуме очуване биле, показују. да су и потоци у водама морали бити богатији. Дуж северног зида био је ископан знатан широк шанац, то се и са запада види. Према томе држим, да је главни улаз по свој прилици био са југа, на којој страни је морао бити и саобраћај са вратарничком тврђавом.

Према конструкцији кула види се, да су на свакој страни света по две куле заузеле готово средину од стране и то на близу једна другој; за то држим да су међу овима била велика врата и то на све 4 стране.

У унутрашњем простору некадашњег града, биле су подигнуте зграде, којима се задатак не да одредити. Држим: да су биле пре приватне зграде, као станови за старешине, но да су продужења тврђаве, као што Каниц вели.

Источно од града на 150 метара пружа се једна узвишенија коса, у правцу од севера 13' југу а од поменутог брега Магурске. Она доминирана целом равницом, која се пружа од села Звездана до Зајечара. На овој коси крајње северно била је нека кула, подигнута на четири озидана темеља. То место зове се и данас Стражом; а даље к југу су три већа утврђења на облик округлих кула, које су као градске вигиле — предстраже — бделе над безбедношћу градских становника.

Ћерамиде, опеке и нађени римски новци уклањају сваку сумњу, да су Римљани подигли Гамзиград, који су у тимочкој доли имали јаке насеобине; за то су принуђени били подићи тврђаву, која служи на одбрану главног друма, који тамо води. Макерт спомиње Прокопијем наведене тимочке тврђаве, као што су: Durgus Altus, Gombes, Songiniano, Ponteserium и друге кастеле, које су ма и Визан-

тинцима споменуте, ипак биле римског порекла. Ове не спомиње г. Драгашевић.

По простору, који у обиму заузима тврђава другог реда, била је позната тврђава под именом Костолац.

Ова лежи северно од Зајечара на по сахата на левој узвишеној обали Тимока. По строју образовала је она неправилан четвороугао. Источни и западни зид био је 50° а северни и јужни 20°.

Јачина тврђаве била је до самог Тимока, где је до 5° висока обала. До воде водио је узани ходник на свод, који се и до данас лепо одржао. Власник његов у друштву неког умно болесног Радула, много је физичке снаге и новаца потрошио, тражећи неко ту скривено благо. Осим неких незнатних римских новаца, прстена и гвоздених парчади од алата, до сад се нађе само један камен са овим римским натписом:

AVRELIVS
ECAECIV
NEP,TISECVQIS
VIXIT' ANOS XXX.C
PAT ME
VIX ANOS
S.

Види се, да је споменик у обиму надгробног камена. Други камен је вештачким начином ископан и показује јонски или дорски стил, добро је сачуван и стоји на углу код Петра....... ткача, газде места Костоца. За сад је готово сва северна половина града откопана, и могао би се снимити тачан план кастела.

Југоисточно од села Рготине виђају се такође развалине неке римске тврђаве мањег простора. У њима је на-

ђен камон са изразом који представља цара и царицу са скиптром у десницама; без икаквог натписа; камен је пескуш, израда није рукотвор одличног каменоресца. Донесен је у судницу и ту се чувао. Још је ту нађено и других каменова са разним натписом и сликама, који су узидани у зид оближњег млина Љубе Димића и Ст. Најдановића.

На самом рготском камену — кривој коси — налазе се остаци зидина, по свој прилици из истог доба. У њима су нађени византијски новци, од Манојла, Исака, Андроника, неке бакарне копче, игле и старо оружје, врхови од стрела. —

Поред наведених тврђава има још небројених по округу. У јабланичком хатару има на тако званом Градишту, зидине старог града, који је оставио за собом причу о баби издајници. Њу је тако лепо описао Милићевић у својој Србији.

Над Леновцем јужно стоји на једном гребену још остатак средовечне куле. Идући од Великог извора ка Грљану, находи се тако звано „Селиште“ крај извора, где се налазе римске цигле. Ту су нађени стари римски новци и од византиских царева: Исака, Манојла, Андроника, близу 3 оке у тежини и неки прстен, који нисам могао видети.

До села Лукова јасни су остаци града. На врху Вршке чуке после знатније кише, налази се и сад римских новаца; из времена републике, и разних заповедника и царева.

У Дабрујевцу на Вел. Јежевици старе зидине откопане услед виђеног пламена, находе се алати и стари бакрени новци. У Мирову у брду Забрежу развалине човечијег боја високе.

Има тако остатака још и у Бору, Кривелу, Злоту, Бучју, Подгорцу, Боговињи, над Оснићем, на Тилви Роши и др. местима.

Често сам размишљавао о томе, која ли је тврђава овог округа била по важности у превази од многобројних градова и кастела у овоме округу, да ли Гамзиград, да ли Костолац? —

Судећи по простору, и начину зидања принуђен сам свакако Гамзиграду дати првенство, тим више, што је тврђава по себи од осталих највећа, и што су до ње северо-источно стајале зграде — ваљда град (варош), као што то сведоче зидине, које су у најновије доба ту откривене, међу њима и једна врло добро сачувана, на свод озидана гробница. У њој су нађена два костура, од којих сам могао видети само дотичне лубање и то у парчадима, јер сам на жалост за проналазак доцкан дознао и за то се нисам могао са првобитном садржином гробова упознати. Осим опека римског типа, наиђох на прекрхана парчад некога стуба. —

Без сумње из тврђаве овакве важности морали су путови водити преко оближњих мањих тврђава у веће удаљене.

Гамзиград био је окружен овим кастелима: северо-источно на час и по размака Костолцем, преко Тимока велико-изворским Селиштем, које је готово у супротном правцу, више к југу на левој обали Тимока над Грљаном тако званим Крушаром, где се и сад ископавају римске опеке, још јужније је вратарнички кастел.

К југо-западу морала је водити и данас очувана траса под именом московски друм, који од оближњег виса преко данашњег Касаповца вођаше у Бољевац и Луково. На тој коси одвојио се пут северо-западно к осниќкој тврђави, која бијаше на Тилва Сатулуј, а по том развалинама на Тилва Роши, а одавде боговинској и злотској.

Г. Драгашевић тог је мњења, да је Луково било средиште, где је морала бити нека римска колонија. Без сумње

југо-источно испод Лукова стоје развалине римског порекла, које сам више пута походио. Ма да је камење све разнесено, ипак се трагови јасно виде.

Луково по себи доиста на таком је месту, које са пуним правом може поткрепити мњење г. Драгашевића, јер се из Лукова у зракастом правцу одвајају путови у важне удаљене пределе. Ево како он означава путове за време Римљана: 1. Луково Јошаница Јовановац-Presidium; овај пут везивао је западну Мораву преко Црне Реке са Дунавом.

2. Луково, Врмча, Нерића Хан-Pompei. Овај је пут непосредно скопчао јужну Мораву, Топлицу и Црну Реку. Важност тога пута доказује се тиме, што је за време првог рата обновљен.

3. Луково, Врмча, Бања, Озрен, Ниш-Naïssus.

4. Луково, Врмча, Бања, Нишевац-Timacum majus, Пандирало, Пирот-Turres.

5. Луково, Бољевац, Гамзиград, Рготина, Шаркамен, Прахово-Dorticum.

Данас ови путови воде из Лукова 1. За Криви вир иде стари пут западно, по стеновитој кречној формацији води прављен пут, а близу села Кривог вира има калдрма, али се за турску сматра. 2. Од Лукова дуж реке Лукавице, који г. Драгашевић спомиње под бр. 4. 3. Од Лукова, преко Калафата поред цркве Лозице, скреће југозападу за у Делиград. Спомeнут под бр. 2. 4. Овај пут води источно испод Ртња у алексиначки и кнежевачки округ у Кожељ. 5. Од Лукова преко Јабланице, покрај старе крепичевачке цркве до тако званог „Латинскога града," између радованске и средње реке. Г. Милићевић вели, да се под градом познаје велики пут, који је зарастао, а био је

пробијен кроз једну огромну стену. Опеке које се ту налазе из римског су доба.

Из Костолца вијђа се распутица, један је пут водио к југу до испод Зајечара, ту се раздвојио, једна пруга ишла је на Звездан — Гамзиград, друга пруга, прешавши Црни Тимок, ишла равницом источно од Зајеча. Овим се путем возачи (рабаџије) и данас служе, кад морају варош да обиђу; овај пут, ма да се никад не поправља, и по кишовитом времену стално је добар; овај пут везује Костолац са Крушаром и Вратарницом.

На север водио је пут из Костолца у рготску тврђаву, ту се одвојила једна пруга к северо-западу ка тврђави у Бору, где се и данас налазе многи римски новци, по том у Кривељску. — Друга пруга иде у Прахово, на коју г. Драгашевић рефлектује у 5-ој тачци.

На левој страни Тимока северно према гамзиградским зидинама у звезданском хатару на тако званом брегу Зањевцу стоје развалине источне цркве са јасним живописом. Можно је да и она иде у број оних 7 цркава, за које се прича, да их је у овом округу зидао неки влашки велможа именом Радул-Бег, што се из добро сачуваног натписа могло читати у Лопушној цркви. Судећи по зидовима, који стоје, рекао бих, да је ова по величини и чистом византијском стилу била најодличнија. До цркве су стајале велике споредне зграде. Старији људи, а међу осталима Милија Петровић бољевачки намесник причао ми је, да је у споменутој згради у трапезарији била на зиду сликана косовска битка, као што је у манастиру Раваници, у Фрушкој Гори. Жалосно је, што је немарношћу околних становника коначно морала пропасти; а суседна црква Лозица, која је мање архитектонске вредности, сачувана је, и сад се у њој служи, као у парохијалној цркви Кривог-Вира.

Радул Бегом зидане цркве беху посвећене: Лозичка св. Аранђелу, Лопушно Рођењу Богородице, Луковачка св. Николи, о којој је подробно писао врли и неуморни М. Ђ. Милићевић у свом одличном делу „Србија." Даље Крепичевачка — Успенију Богородице. Ова стоји неповређена на врло романтичном месту северно на један час од Јабланице. На њој још стоје, ма местимице и кварени живописи и натписи. Што ме је у овој цркви изненадило, то је био тесан камен од дебелог мермера, као што има таквих по римским црквама, у коме се држи света водица. Изрез показује вештачку руку. Сумраковачка посвећена св. Аранђелу јужно је на четврт часа од села. У сачуваном кубету види се још остатак слике св. Арханђела. Кривовирска — Благовештењу; ну зидине су готово са земљом изравнане. За седму се раздвајају мњења; неки држе да је Грлишка — св. Петру посвећена, други опет мисле за споменуту Звезданску. Има још на другим местима зидина од развалених цркава, на десној обали Мировске реке, до Осмака, јужно од села Грлишта, до Врбовца.

Путујући по Србији, често се сусрета човек са хумићима у пуклој равници, за које би одсудно рекао, да нису подигнути природом, већ човечијом руком. На другом месту находе се јаруге, нагомилано камење као зидови, а местимице се налази у облику већег или мањег круга издигнуто камење.

На питање о постанку, разним се именом зову: у подринском и ваљевском округу зову се мађарским, у алексиначком округу џидовским гробљем. Величина наслаганог камена буди дивљење, а старина постанка као и тајна, која их окружава, предмет су радозналости.

Да прећутим стара гробља, која се у овоме округу находе, а имено у леновачкој клисури у подгорачкој равници, где се виде огромне плоче без икаквог натписа и

шаре; идући из Злота у брестовачку бању преким путем, на путу од Бора у Слатину, над Грлиштем; само ћу још споменути кругове од издигнутог камена. То је грубо са шиљковима у вис постављено и у кругу распоређено камење. При угледу сећа се човек тако названих „Cromlech-ова.“ Најзнаменитији је био испод Ртња до села Мирова, за који ми бољевачки свештеник Милија Петровић прича, да добро памти, кад је све ово камење у округу стајало не знајући им значаја. Сад је то камење од чести разнесено, ма да поједини стоје још и данас.

То камење је у једнаком размаку размештено; у средини су два три већа камена сложена. Број камена се мења од 12 до 19 могу се у групи избројити, судећи по камењу, које још стоји.

Историја нам не даје упутства о значају ових кругова од камена; ма да се они налазе не само по целој Европи, већ Кохен мисионар језуита нашао је на такове у Арабији, у касимском округу. Путници на северном полу помињу места у земљи Јескима, где су виђали у круговима и уздуж постављено камење. Sguier у Перуанском, Ormond у Аустралији, особито у држави Викторији у подножју слонских брда, видео је такве кругове од камена, са пречцем од 10 до 100 стопа. Величина и облик камена су различити. Из обликжњих брежуљака ових кругова бивало је, да су ископали и људске кости.

Да је у прастаро доба ово постављање камена морало знатну улогу играти, види се из разних списа. Тако у Илијади (:BXVIII:) и Одисеји (BVIII:) спомиње се: да су старешине држећи свечани савет, седели на у круг постављеним столицама, ма да се на првом месту изреком помиње, да су столице биле горе глађене. Код нас је камење просто, и по свој прилици служило је оградом гро-

бова, а према броју и величини каменова, било је лице већег или мањег достојанства.

И из самог светог писма могу се подаци црпсти, доказујући да су подизање хумића и камених стубова употребљавали само Израиљци. Тако у првој Мојсијевој књизи 31. глави 45—46 стиху стоји „Јаков узе камен и утврди га за спомен.“ „И накупише камена и сложише на гомилу.“ Даље 51. 52. Лаван Јакову. „Гледај ову гомилу и гледај овај споменик, који подигох између себе и тебе. Сведок је ова гомила, и сведок је овај споменик: да и ја не ћу прећи преко ове гомиле к теби, ни ти к мени, да не ћеш прећи преко ове гомиле и спомена овога на зло. Мојсије на Синајском брду подиже 12 стуба. — Исус Навин.

Кад је преко Јордана превео своје Израиљце у Галгалу подигао је 12 камена говорећи: кад у напредак запитају синови ваши оце своје говорећи: шта ће то камење? Тада обавијестите синове своје и рецети им: сухим пређе Израиљ, преко овога Јордана.

Анан и цела његова породица била је камењем помлаћена, и спаљена; и метнуше на њега велику гомилу камена. Краља Ају сахранише испод гомиле камења.

Семирамида сахранила је свога мужа Нину у огради своје палате, обележивши брежуљком место. Паузаније прича: да је Едип на гроб свога оца Лаје дао натрпати велику гомилу камена. За Тидеја и Лику — јунака из тројанског рата — пише се, да су испод два земна хумића сахрањени. Екторов гроб био је састављен од камена и земље. Ахил дао је подићи над гробом свога побратима Патрокла један брежуљак у пречнику до 100 стопа. Онај брежуљак за који Ксенофон држи да скрива земне остатке Аљатеса краља Лидије и оца Крезуса био је начињен од земље и камена, а обим је износио више од четврт миље простора.

Обичај подизања величанствених гробова од преисторијских времена одржао се и у доцнијим временима; тако се описује огромни гроб који је дао подићи Александар Велики, свом пријатељу Ифестиону. У оно доба стајао је тај споменик 1200 таланата, по нашем новцу 463.000 дуката цесарских. По Виргилу Дерцен краљ Лацијума био је такође сахрањен испод земног брежуљка. Стари историци којима изреку потврђују нова истраживања старина, тврдили су, да су поред многих других народа, Скићани, Грци, Јетрурци и Германци испод хумића сахрањивали своје мртваце.

Горе наведеним радовима хтео сам само пробудити пажњу читалаца на места у нашој отаџбини, где се находе хумићи или наслагано камење. Ако им је дата прилика да могу чинити ископавања. наићи ће на простране гробове испод таквих брежуљака, у којима су, осим телеса, војних оружја и других драгоцености, приложени и убојни атови.

Из 8-ог столећа, међу осталима, забележен је један случај из данских „саіа,“ где се прича, да је Сигурд Ринг, победивши свога стрица краља Хоралда Хилдетанда и то у браволској битци, мртво му тело дао опрати, положити га у своја убојна кола и сахранити га у гроб, над којим је дао подићи брежуљак. Хоралдовог убојног коња су приклали и тако оседланог заједно са господарем сахранили, да би он по вољи својој или на коњу или на колима могао отићи у Валхалу. Тад Ринг спреми велику гозбу, а при свршетку препоручи својим поглаварима, да у част Хоралдову скину своје драгоцености и оружје и да баце у гроб. По што би то извршено, гроб се брижљиво затвори.

Откопавање брежуљака предузима се на овај начин. Водоравно до средине брежуљка, ископа се за један корак широка јаружица, и тек ту се копа у дубину, мотрећи на

предмете, који се показују, на чим се наиђе на кости, оружје и т. д. тек се онда приступа пажљивом ширењу при копању.

Новој историји немам шта додати. Милићевић у својој „Србији“ исцрпао је све историјске податке о војводама српским из овога округа, од Хајдук Вељка који се у Леновцу родио, до Петра Ђорђевића Доде, за кога вели да је живео у селу Кучајни, у Црној Реци, које је село сад расељено.

Кучајна, у црноречком округу, зове се предео северозападно од села Брестовца, где су њихови виногради, на путу од бање брестовачке идући у Слатину. Неки Брестовљани старци показали су ми и место, где је село било, али му не могох наћи ни најмањег трага.

Обичаји у Срба овога краја.

Пошто су се толики одлични српски писци занимали карактеристиком етнографијом и свиме што се српства тиче, осећам да нисам у стању ништа новог додати, већ сматрајући ствар чисто за исцрпену, прешао сам просто на опис обичаја српских, који су се у овом округу одржали!

Обичаји Црноречана.

Бракови су обично плодни. Новорођено детенце прима и поздравља се свакад са радошћу. Нероткиња се сматра за врло несретну и живи у том убеђењу, да је она жртва душманских чини. Ово се зло, на небројено начина тражи да отклони. Тако нероткиња седне на оно место, где је од породиље испала постељица. Друге пак, ако не би могле да добију такву постељицу, украду ону, која је закопана, па се окупају у води, где се она покvасила. Или украду кошуљу породиљину, процепе је на леђима, па се кроз њу

новорођено трипут провлачи. Невинији и естетичнији је поступак, по ком се налаже оној жени, којој се деца не држе, да од каламљеног дрвета начини 9 кочића и од сађене врбе 9 колутића, па то да скуха и око пола ноћи воду од тога да пије, што се сматра као радикално средство.

Но љубав и чежња за децом код Црноречана најбоље се доказује у самопрегоревању, којем се мајка излаже; јер поред тога, што се реши на раскид најсветије сродничке свезе, кумства, још се и тог средства лаћа, да дете своје да Циганки, да га она прво подоји, или се шта више подмеће и самој кучки ради првог дојења, само да се одржи у животу.

Кад би која жена родила мртво дете, онда се оно закопа близу куће. У случају, ако она не би за 1—2 године опет затруднела, онда се ископају кости сахрањеног детета, метну са земљом од детињег гроба у воду и том водом се мати напоји, да би поново затруднела!

Та жудња за децом богат је извор бајалицама, и која жена падне у њихову мрежу, та се не откупљује лако; она мора да прежали доста и труда и трошка. Тако мора да набави воде са 9 извора. У ту воду се помешају траве, па то онда пију нероткиње. Поход се захтева сваког трећег дана, и онда мора да понесе три гроша, једну сребрну пару и кошуљу једанпут облачену. Тај се новац метне у паницу, где се и траве помешају. Са тамјаном и травом се она сада кади, а марамом с главе трља по целој снази. За време облачења врачарица по чанку вешто меша руком, док прикупи новце и кошуљу, па јој онда препоручи, да понова дође.

Порођај. При порођају заступа бабицу или мати породиљина или друга која старија сродница. Старија женска којој је бабичлук позив, зна више марифета, који олакшавају акт порођаја. Кад бабица дође к породиљи, скинуће

мараму с главе и њоме ће ударити жену по трбуху, или ће махати секиром по њему, ил ће шарати по њему преслицом, као изазивајући тиме на рад ново-очекиваног работника.

Не обзирући се на доказивања, како је шкодљив обичај рађања стојећки, укорењен је он без разлике свуд, при чему се породиља наслони на бабицу, сестру или суседку пријатељицу. Да би се акт рађања ускорио и одсудни болови наступили, сипа се вода низ врата, и ухваћена у чашу, служи напојницом. Породиља се или напоји том водом, или оном, која је у мужевљи десни опанак или ципелу била сипана, или се напоји водом, у којој се кваси куршум, којим је какав зликовац био стрељан. Ако ови лекови не помажу, пропушта се породиљи јаје кроз недра између кошуље и тела јој. При тежим околностима, позива се муж у помоћ; он тада мора породиљу, која му се о врат обеси, неколико пута да затресе. Бабица шапуће у бајању, да акт порођаја толико траје, колико и обљуба!

По свршеном порођају настуна нов низ врачања. Дете се провлачи кроз дршку оног бакрача, у ком се грејала вода за купање, а косом материном опколи се корито, за време првог купања, па се по том запали та коса, која је окружавала корито. Новорођено се дете још пре молитвења напоји водом, која је угрејана на нижи исушене виновe лозе, па се истом водом окупа.

Да би се деца одржала, провлаче се кроз: прозор, дарак, што се вуна влачи, кроз нито, рашљасто дрво, које је горе опет срасло. Кад би двоје прве деце умрло, па да би се треће одржало у животу, оно се мора пре крштења, метнувши га у зобницу и везавши за зобницу конопац, трипут провући кроз димњак и око куће пронети. Други изнесу дете на раскршће, па свог кума напусте и закуме оног, кога прво сретну или нађу. Неки опет про-

влаче дете испод три поторке ограде, повију га, и са вином пронесу кроз димњак.

У пелене детиње меће се коњска потковица; са њом се дете крсти и остане тако три дана после крштења, да не би дете боловало од падавице. Из истог узрока се запоји од забатаљене кошнице са саћем.

Од заборављене кецеље се направи фитиљ и запали се онда, кад се дете роди, те се прекади породиљин хлебац, а кад поп иде по селу, да освети водицу, сипа се од ње свагда при купању, док се дете не крсти.

Да се мушко роди, последње се женско дете обмота очевим учкуром, и у његовој се кошуљи носи на крштење и онда дете, које има да следује, мора бити мушко.

Кад се роди обамрло или одвише изнурено дете, оно се узме са постељицом, те се ова принесе уз ватру, или се метне у вруħ пепео, да би се помоћу угрејане постељице повратило новорођено животу, па се тек онда сече пупак. Или се ноге упореде, а по длановима му се поспе вруħ пепео, те се дете под ударцима дланова оживљава.

Пупак се сече српом или ножем. Кад пупак отпадне, онда се баца. Ако је мајци мило, да јој син буде овчар, онда се пупак баца у тор, ако ученик, онда у школу, и т. д. Ако ли је девојка, онда у стан, да радо тка. Ако отац хоће, да му син буде дунђерин, као што је он, онда му се пупак одсече теслом.

Нека се породиља ма у ком времену спасе бремена, умеси се погача, и на њу се метне главица црна лука и мало соли; жене тад поведу разговор, једу и пијуцкају, да не би породиља заспала и у сну била изненађена од крвотока.

Ма да нероткиње неуморно траже лека, како би биле одарене чедом, ипак међу роткињама има их, које се, из разних фамилијарних узрока, или из сујете, лаħају средстава

да више не роде. У таком случају постељица као виновник зачећења послужи за узрок разном бајању. На месту, где постељица падне, метну се на три места по 9 камичака, а после се покупе у постељицу, која се с том садржином закопа; уз акт тај говориће роткиња: „Кад камење иструне тада и да родим.“ Други опет узму постељицу, натакну је на колац да се осуши, па је после сагоре, и кад се тај прах пије, онда се више не може затруднети.

Крштење. Кад се новорођено понесе на крштење, за то време ће мати радити плугом, вртети сврдлом, писати, једном речју привидно ће вршити такав рад, какав је рада, да јој син као будући грађанин, врши у грађанском животу. Ако је дете женско, мати ће за то време шити, плести, ткати и т. д.

При повратку из цркве са крштења, дете мора пољубити говеђу балегу, што служи као лек од урока, а мајка га прима са бабичиним поздравом: „Даде ми Чивуче или Туре, враћам ти хришћанче!“ На то ће мајка дати бабици три зрна пасуља или ориза да зваће, да би дете добило беле и здраве зубе. Бабица те ноћи ту проспава и тек сутра у јутру јави име детиње.

Трећег дана по порођају походи кума породиљу и донесе јој чутурицу вина, шећера, кантицу зејтина, мало пшенице и лист од штира — Amrantha — и тада ће се с помоћу бабице да спреме „трећине“ — лековито купатило. Кума намаже дете уљем, баци коју пару у купатило, што припада бабици као бакшиш, а дан се свршује са малом гозбом, на коју се пријављују и сусетке са честитањем.

После 40 дана иде кумче у походе своме куму. При одласку од кума, добије дете на дар једно јаје или грумечак шећера, а породиља парче бела хлеба (погаче), и соли. Но да би мати имала довољно хране за своје одојче, наспе јој се код кумове куће мало воде у обућу. При ра-

станку ће кума пољубити бабицу у руку, благодарећи јој на труду, а ова, да би сачувала дете од урока, привезаће му о врат бели лук или ситну сребрну пару. Од урока се дете и тако сачува, ако му се нагарави чело.

Навео сам, како се обезбеђује живот и здравље новорођеног , али бабица прима и матер у закриље свемоћног бајања. По порођају окади се простор; бели лук и прстен задене се матери у косу; на јастук се метне црни лук и ватраљ, а глава, све до уста, покрива се белом марамом, што служи као средство противу урока.

Ш и ш а њ е. И у овом крају прво шишање детета спада у кумовску дужност. Прве, друге или треће године спреми се отац са бардаком ракије, те куму; а кум свећу — те кумчету. Бабица изнесе дете на поље и хода као да га пасе, тако до три пута, па онда дође куму са речима: „Добро јутро, куме!“ Кум одговара: „Напасе ли шиле то?„ „Напасла сам га, али није брстено“ — одговори бабица; налази му шумицу, даје детету у руке па продужава: „Набрстих га, ама неје појено“ — па се врати и напоји га, и тек онда уђе у кућу. Кум узме дете и од воштанице му мало залепи на чело, на слепе очи и на теме; после одсече маказама прамен косе с детиње главе, а у косицу метне чисту, сребрну пару. Мајка почува косу донде, док дете не поодрасте, па га пита: „одакле је ова коса? Ако дете рекне од овце, онда је ту срећа; ако од свиње, такође; а од пса значи сиротињу. Куму се даје част и дар.

З а б а в е.

Одраслија мушка деца играју се лопте, рву се, бацају камена, и по пољу прекраћују време у чобанчењу и игри као што је:

Попика. То је једно дрвце до четири палца дугачко, у пречцу, један и по палац широко, а у обиму округло. Оно се у игри положи право одсеченим крајевима на даску, која је косо издигнута од земље. Један, који игра главну улогу, удариће тољагом попику. Ова полети у углу у вис вардиоцима. Сад наступа надметање, хоће ли онај што бије дочепати пре своју тољагу, но вардиоци попике, и чији предмет бацања пре достигне даску, тај одржи или придобије право новог бијења.

Свиња. И у овој игри радо проводи време момчадија. Игра та бива на овај начин. Неколико њих поставе се у круг и наслоне се сваки на своју тољагу. Један из средине, који бајаги представља свињу, обара држак од тикве као своју посластицу, па се труди да ког од околних окачи, те да, за казну, овај постане свиња.

Седељке. До ступања у брак проводе одраслија омладина своје млађано доба у вечерњим забавама, које се зову седељкама.“ Уочи среде, петка и недеље нема седељака. Момци ће поћи редом по кућама, где су девојке искупљене на приређену седељку, док сваки наиђе на своју изабрану. Наступа борба очима, па и речима. У случају девојачке наклоности, она ће својој другарици поверити своје осећаје, које има за неког момка, стављајући јој у дужност, да га на прву седељку позове. Момак тврди пазар, али за то једва чека да се приближи одређени час, и пошто је зборове изредио, нађе се као случајно на позив.

Таке седељке обично праве имућнији, који имају повише вуне, па не стижу, да је са својим чељадима испреду; зато позивају сроднице и сусетке девојке, те се започне жив рад. Певање девојачко примами момке, који се одазивају у сложном кору, где се обично нађу и одређени свирачи, па се ту тако мења свирка са певањем до неко доба ноћи; одигра се још два три ора, па се незаинте-

ресовани младићи уклоне, а девојке задрже свака свога љубимца, да се „либетују.“ Момци тад поседају на столице, а девојке се, после извесног околишења, нађу у момачком крилу. Сад се ступа на путању ближег упознавања и према ступњу младићеве корупције и девојачке клизавости, пошто су се руке узајамним притисцима упознале, оне се после постепено упознају и са појединим деловима тела, којих се дотаћи допушта само у најтешњим свезама. Украдени први пољубац са невиних усана, свршује се у простом материјализму.

Но погрешно би било мислити, да је свију момака поступак налик на овај описани. На против на оваким седељкама се отпочну и прве везе познанства, која се завршују браком. У таком случају ће се отимати само цвеће са недара или венац с главе. Тако је исто и прстење и вратна огрлица у опасности; а украдена кецеља сматра се за најсигурнији знак просидбе. Отети предмети се чувају два до три месеца. За то време има задиркивања у говору од стране момака и другарица, док се ашиковање то не сврши браком. А ако се у тешњем упознавању наиђе на таке мане, које би ослабиле везу љубави, онда се растају и траже себи друго „либе.“ Према богатству лепоти и умешности, према физичкој снази и ступњу деморализације, догађа се, да се по неки момак тако упозна са 20 до 30 девојачких дражи.

Женидба.

Годеж — просидба. Избачена котва момачке љубави, нађе чврст темељ на дну мора девојачког срца. Приступа се преговорима. Са босиљком у руци пошљу се жене девојачкој кући, да докуче мишљење оца и мајке. При поласку се босиљак оставља на греду. После тога оду му-

жеви са буклијом и венцем, па развезу говор са родитељима. Ови су ћутљиви или бар врло предохрани у одговорима. Кад се изасланици дигну да иду, окаче буклију о прут, па ако родбина девојачка пристаје, она узме буклију са прута, у противном случају она је баци.

У првом случају дођу после тога опет људи са буклијом, па се отпочне прави разговор. Отац саслуша девојачко мњење, па тек на треће очево питање: пристаје ли девојка да пође за просиоца, и у случају њене наклоности узима она нуђену буклију, пружа је оцу љубећи га у руку, грлећи мајку и т. д. Том приликом се и са једне и са друге стране мењају дарови. Сутра дан се меси свекру и свекрви хлеб; са њим дођу девојци да се госте. Походе трају према околностима дуже или краће време до венчања.

И данас постоји још обичај, да девојка одбегне за момком и тада је зову „пристанушком." Момак са још којим другом изазове девојку, која, и поред најбоље своје воље и одлуке на тај корак, јауче. Кад је доведу момковој кући, онда јој метну на главу белу мараму, коју она, једну или две, у привидном отимању поцепа. Најпосле се преда судбини, и целива руку свакоме који дође, а овај. њој подари што воли.

Дешава се, да се нека девојка доиста на силу отме и преко њене и преко очеве воље. У првом случају дође до озбиљног сукоба, а у другом се моли и мити девојачки отац за неко време, па ако баш никако не би хтео да пристане, девојка се онда може и без очевог одобрења венчати.

Свадба. У јутру рано на дан венчања скупе се у момковом двору „својте," те женске шију на дрвљанику „уруглице" барјачиће — и певају. Одатле пођу са барјачићем на чесму опет певајући, а једна млада (скоро удата), која има и оца и мајку, понесе два бела бакрача, напуни их водом, донесе усред кола, па се око њих игра, докле

им не проспу.. Отуда се сада поће девојачкој кући, где се ухвате у шарено оро, и ту се истроши тако звана погача, за коју ће се сваки грабити да дочепа бар једно парченце. Сад се полази на венчање.

Пре поласка из девојачке куће привеже кум млади у виду ленте тако звану „забратку,“ која се или у чвор веже или иглом придене. Млада, у најбољем руху, повезе се у колима цркви. Пре но што би свештеник приступио свештеној радњи, млада ће променити обућу, а забратка ће се раздрешити или откачити. На столу лежи колач, на њему босиљак, со, мед и сир. Кад свештеник сврши церемонију, онда ће се млада опет у колима довести до куће, где ће је свекар скинути, три пут око себе обрнути, и на спремљено платно повести, по ком корача до кућних врата. Ту је дочека свекрва са хлебом испод мишке, запаљеном свећом, медом и маслом у руци; тако ће свекрва дочекати снаху играјући пред вратима. Младожења и млада лизну од меда; а она ће два последња прста на руци још замочити у мед и масло и намазати праг на све четири стране и то у вис.

Млада, улазећи у кућу, узима наконче — „понишало“ — трипут га дигне у вис, пољуби, спусти на земљу и обдари чарапама. Уведена млада у кућу мора чарнути огањ и очима пратити варнице, које се при том дижу у вис. По овоме оде у ону собу, где ће очекивати своје дарове, и ту, чувана девером, чека и на ручак. За све време обеда она стоји или послужује; наравно, да овоме претходи опште љубљење руке. Код других је сељака обичај, да се нађе веће понишало, које ће узјахати на седло, па му даду три сита и метну их у копаљу — карлицу — па у прво успу брашно, које се кроз сва три просејава.

По што се гости разиђу, преда девер младу младожењи, а овај сада приступа уживању супружничког права.

Млада се приближи постељи, која је у особеној згради, и коју су веште бапске руке прострле, давши млади науку, како ће лећи, како ће се прекрстити говорећи: „Сама лежем, сама и да родим,“ — предавши се по том на милост жеља младожењиних, који немилостиво откине цвет невиности. За све време чува стража; кад срећно савлада препоне ако је таквих било — он ће око поноћи избацити пушку. На звук се скупе бабе и свирачи, те се до зоре веселе, и свекрва, у друштву од више њих баба подвргне младину кошуљу строгом испиту тражећи крваве трагове прве повреде. Ако је млада била невина девојка, свекрва ће крваву кошуљу метнути у решето и са њом по кући играти. Ако ли таквих трагова нема, весеље ће тек сутра дан у неко доба почети и много ће изгубити у лепом расположењу сватова.

Сутра дан иду младенци на реку или кладенац и донесу воду, којом се сви укућани изумивају. Млада је у том већ наложила ватру и почистила кућу, те наступа весеље.

При свадбама тако звани „шалација“ игра доста важну улогу; њему се предају свадбени дарови, које он за време ручка доскочицама дариваоцу или младенцима приказује. Он оцењује гостима, колико имају дати млади за чарапе, пешкире или бошчалук у име дара у новцу. Он предводи „ракиције,“ који обилазе кућу дедину, кумовску и старојкову. Али најгоре пролази девојачки отац, ако је младожења код ње наишао на гажену путању; у том случају бива отац почашћен ракијом из чаше, која је шупља. Рупу на чаши војвода ће прстом затворити, те кад се отац прихвати напуњене чаше, — а ракија исцури; или се почисти ђубре и баци оцу пред кућу. (1) То је освета и укор, што је тако немарљиво чувао ћеркину невиност.

(1) То је румунски обичај; има га и у краљевини румунској. Уред.

Говење. У кућу доведена млада неће ни с ким проговорити, већ ћутећи прима и врши сваку заповест старијих укућана; ни са свекрвом, па ни са самим кумом не говори, док се после учињене части не почну праштати, и тек ће тада проговорити.

Свадбе бивају обично зими. Кад се невеста покрије забратком, онда од оног доба па до Ђурђева дана не скида горњу дугачку хаљину, а од Ђурђева дана до Тројица сукман, зар из невестичке стидљивости, као што примети један од мојих младих пријатеља, да што дуже прикрије последице и слабост услед ране богиње Химене од Аморове стреле.

Било је случајева и то не баш давно у Зајечару, да су неку лакомислену младу понизили у самом ору за време саме њене свадбе, вичући са кућевне стрехе, да „та риба смрди.“ Супружничка верност особена је врлина жена у овом крају; ма и децом оптерећена само ће се у највећој нужди преудавати.

Празновање.

Нова година. У очи нове године сешће домаћин крај ватре, и од сабратих пупољака дреновог дрвета, бацаће по једно зрно у ватру, да дозна судбу оног породичног члана, коме је оно намењено. Ако зрно пукне, пратиће га срећа целе године. Кад би које зрно, намењено неком породичном члану, у ватри тињајући без пуцњаве сагорело, онда се још са три зрна покуша срећа, и у неповољном случају стрепи се за будућност истог члана. Такав дренов пупољак намењује се и свакој домаћој животињи.

Сурвакање. У овом се крају о новој години врши и тако звано „сурвакање.“ Узима се шипчица од каквог родног дрвета: шљиве, јабуке или томе слично, па се уда-

рајући честита нова година са овим речма: „Сурова година, весела година до предне године.“

Св. Василије. У очи овог дана девојке понесу јечам сакупе се и почну певати, а звук њихове песме домами младиће, те ови поскидају своје прстење и спусте га у бакрач у ком је вода и у ком се јечам кваси, те певају даље. При растанку једна од девојака узме све прстење, а свака помало јечма, па ће код своје куће од њега бацити мало до дрвљаника, а нешто ће задржати као чаролију, да те ноћи снива свога суђеника. На нову годину се на ново заори овако певање, прстење се враћа. Ту се чине прва изјашњења љубави и будућег брака.

Богојављење. О Богојављењу младе жене и девојке морају пре сунца захватити чисте воде са реке или кладенца, те ће се њоме сви чланови породице попрскати и поливати. Момци хватају девојке, те на изворима, рекама и кладенцима наступа опште поливање. Људи пак проводе шалу што један другог уцењују, да га не баце у реку или да га не полију. На тај начин изнуђеним новцем пије се и весели целог дана. Тог дана се на реци оперу све иконе и крст са босиљком, и по што се крсти и целива разилазе се кућама.

Бабин дан. Код велико-изворских становника празнује се 8. јануар као „бабин дан.“ Све жене ће тог дана походити своје бабе — бабице — носећи им поклоне, обично мараме, пешкире и киту цвећа, поред јестива. Ту се отвори част. При растанку баба поклања детету повесму од конопље, да му мајка притегне опанке, кад прохода. На главу метне деци белу вуну, да у части доживе ту боју косе на својој глави, а мушком детету метну и наусниче, да би постало бркатим јунаком.

Трифуњ дан. На овај дан 1. фебруара мећу жито и лукац на раоник, па то преноћи на пољу. Сутра дан нагађа се родност у житу те године и т. д.

Рана. 9. марта на 40 мученика празнује се тако звана „рана“. Тада се у саму зору на брду наложи ватра, те се око ње игра, пева и весели.

Сирне заговенке — покладе. — Домаћин, који има пчеле запалиће на овај дан сламом кошницу, с којом деца по авлији трчкарају, носе је и певају: „Шаралије паралије, изгореле попове балије, да се трмке умноже.“ После вечере се обеси о конац јаје, које се гледа да дочепа устима. Меће се у угљен кудељно семе, да је кудеља велика. Тог вечера се и праштају од старијих, љуби се рука и даје се вино.

Чисти понедељник. На овај дан истреби се мрс из куће. Судови, софре, столови оперу се најстрожије и ретко ће тог дана газдарица наложити ватру ради кухања. То се чини да би воће родило. Тог дана се ништа не ради због врана. „Пожија“ се закопа и узме говеђа балега те залепи на зид, да вране не би угледале кукуруз.

Тудорица је један дан општег весеља. У очи Тодорове суботе, кад петли пропевају, младеж наложи ватру по улицама и око ње се пева и игра до сванућа. Момци узјашу коње, пројуре пољем и ливадама што гове њиховом здрављу а и здрављу њихових коња. На Тудорицу умесиће жене кисео хлеб, исећи га у ситна парчад, потопити га у паници вина, и тако ће тумарати по кућама и улицама, па кога срету, том дају парче од утопљеног хлеба.

Баба Мартини дни. Од великог четвртка до Спасова дне неће овдашње жене радити; тад почива преслица и игла, нити се разлеже глас бувaљке крај реке и кладенаца. У старије доба раденица би се изложила озбиљним последицама, јер би она била крива, кад би град и непогода уништила усеве; њеним радом у те дане проузроковала би она сушу.

Благовести. Овај дан је за Црноречанина као врсног земљара и сточара од велике важности, за то се и њему поклања празновање. По њиховом схватању тад почива цела природа. Само се змије буде и јављају из њиховог зимског сна; за то ће укућани дочепати ватраљ и по кућама треском гонити змије.

Лазарица. На дан Лазареве суботе иду обучене девојке по селу певајући, за шта добивају дарове.

Врбица. Дан дечије радости слави се и код Срба овога краја. У неким пределима походи се гробље, носе се ђаконије, а остаци од ђаконија остављају се по гробовима с тим убеђењем, да ће се дотични мртвац ноћу њима наслађивати! Прутић од врбице чува се, и за време жетве опашу се женске њиме, јер он има ту снагу, да раднике сачува од болова у крстима — грбини. Други плету венац од тих прутића, и ките њиме иконе.

Цвети. На Цвети се искупе девојке на речној води и са бувалке (браклице) спуштају парчад хлеба. Које девојке у томе хлебац претекне остале, та постаје кумицом, и она је обвезана частити другарице, те тако се у певању и игранци проведе дан. Од врбице се узму прутићи и донесу кући против буба стонога.

Велики четвртак. На велики четвртак бојадишу се јаја, којима мајке протрљају образе својој деци с том жељом, да им се образи целе године румене од здравља, а са чорбом оном замеси се погача и њоме се заране свиње да не би боловале од прлице.

Ускрс. На Ускрс се носе кући свеће у горењу, така свећа има ту снагу, да њен пламен, кад се у горењу пронесе по хамбару и кући, очисти зграду од гада, буба и т. д.

Дан Св. Ђорђа. Као победиоцу аждахе одаје се Св. Ђорђу особена светковина. Поред економних уговора погађања млађих и других одношаја, овај дан има и своју

сточарску светковину. У зору се први пут помузу овце, те се млеко раздаје сиротињи или по суседству. При том првом походу набраће се сваког рода цвећа, сплешће се венац, којим се украси врат јагњета, које је одређено да у име прве жртве задовољи газдински сто. Ну пре клања метне се јагњету на рог запаљена свећа, па га онда пусте међу овце у салаш и у кућу, а да би му последње часове живота засладили, закрме га мекињама и сољу. Начин клања овог одликује се од обичног у толико, што се јагње закоље над неким судом, бакрачем, коританцетом, да се не би крв по земљи расипала и нека домаћа животиња лизала је, јер она има особиту силу, тако, да кад се њом намаже чело и образи, остају црвени, јер је здравље тад постојано; а навратни крстови нашарани истом крвљу, чувари су од болести, које се поткрадају. Крв, која заостане, баца се у воду. По што се јагње испече, прекадиће се, и по што се за свештеника одвоји плеће, допада својој судбини.

У очи Ђурђева-дана узму девојке једно јаје и струк босиљка, обају то у води и однесу у башту, где ће то сакрити у цвећу селену или трандафилу. При сакривању је врлѣ обазрива. Преко ноћи траже момци сакривено јаје. Ако га не нађу, девојка у зору на Ђурђев-дан подсече селен, да боље расте, а оно што се одсече даје се у мекињама овцама, да не би бабе обирати могле и млеку штете нанеле.

Зајечарске девојке зором ће се на Ђурђев-дан попети на звонару, и куцнути у звоно; то чине, да им се глас њихов у околини пронесе тако, као што се звук од звона шири по ваздуху.

О Ђурђеву-дну рано изјутра пази се где је пала магла, тамо ће тог лета пасти туча, и то брдо народ обрађује без воље.

Први мај. У зору првог маја потражиће болешљиве жене и нероткиње росне ливаде и ту ће се ваљати, да би задобиле здравља и порода. У очи 1 маја напуни се чанак чистом водом и сутра дан се из нападаних предмета у воду чини закључак на будућност; најпосле се бере тако звани „Росем" трава где је има, и то као лек особеног учинка.

И код овдашњих Срба има „додола". Да би се небо смиловало и напојило жедну земљу, која је од дуге летне суше испуцала, сиротињске ће се девојчице голе обложити врбовим прућем и другим лишћем, те тако, праћене другарицама обилазе куће очекујући судове воде, којом је поливају и при чему је обдаре. Другарице певањем својим пробуђују пажњу на додолу и изазивају на поливање, јер оне добит деле са додолом, која сва дркће од зиме, која је ухвати од поливања. Овај обичај одржао се код оба народа у овом округу.

У овом округу постоји тај обичај, да женскиње, за време „русалнице" не ради, да се у рекама и близу извора нико не купа, јер виле нису раде, да у њиховим одликованим местима буду узнемириване.

Ињов-дан који се и „Миљабер" зове, светкује се тиме што женске иду у планине и поља, купе цвеће, а особито метле, те се њима чисти у кући и око куће. Неке бацају плетене венце од ивањског цвећа у текућу воду; она девојка, чији венац остале претекне, обвезана је да на Петров-дан почасти своје другарице.

16. Јуна у вече, први пут се наложи ватра пред извесним кућама и тад почињу седељке, овај камен спотицања, који стаје доста крви и живота годишње.

Оно што се чини да се деца одрже, то се у овом крају зове „обрицање," и није строго везано за известан дан, већ, кад се неко дете разболи. У таком случају ће се замесити погачица; на њој ће се три свеће углавити, а

свака ће бити другом свецу намењена. Та се погача приближи детету и за коју се свећу дете маши, тај је светац детињ хранилац, и тај ће се славити особито кад дете оздрави. По томе се коље црно јагње или кокошка такe боје, те се нареди част за укућане.

Од 15. августа до 8. септембра иду бабе да беру лековите траве.

18. октобра на дан Св. Луке праве сељаци тако звану „овчију свадбу." Тог дана се овнови пуштају међу овце, и та околност служи им као весеље.

Вучји празници бивају 11. 12. и 13. новембра. Тих дана вежу жене овчарке ножнице, којима стригу овце и козе, као најсигурније средство против прождрљивости курјака. За време означених дана не ће овдашње жене радити од вуне начињене предмете, као што су мужевље хаљине, јер би оне привлачиле курјаке. Ови се дани зову и „Мратинци" и тада се чупају пернате животиње, а са њиховим перјем каде се болести.

Андријин-дан. И код овдашњих сељака је обичај, да се на овај дан куха жито; само што се овде не баца кроз камин, него у авлију, што значи као мито против грабежи медведа.

„Игњатов-дан." На овај дан има тај обичај, да први члан породице, који из куће изађе кад се натраг врати, узме грану од родног дрвета; чарака њоме по ватри, благосиљајући, колико искрица толико било берићета у житу и стоци. Грана се чува до 5. јануара у камину и тог дана се баца за попом, који проноси свету водицу. Ко би на Игњатов-дан дошао у туђу кућу, мора да чучне за вратима да би квочка добро седела на јајима.

И у овом крају влада зебња од караконаца, змајева, од клетих медведа и вукова, који тумарају по шумама и

околним становницима прете грозом. Певају се старословенској вили „Коледи“ песме, у којима се она прославља.

Бадњи-дан. Код овдашњих становника уобичајен је о Божићу бадњи колач. Узима се босиљак као символ здравља, црвени пасуљ као срећа у коњма, пшеница (кукуруз) у усевима, стручак од хрена, срећа у козама; бели пасуљ срећа у овцама, већа пара (новац) срећа у кући, мања, лична срећа; орах и семе од бундеве, срећа у свињама. Све се то вешто промеша у прохицу. Кад се испече, подели се о ручку на толико парчади, колико чланова има у породици и према нађеном предмету у прохи предстоји члану срећа у тој години у оном роду трговине и газдовања, који му је по означењу у део пао.

Ораси, који су се о бадњем вечеру находили на софри, служе као лек противу разних кожних болести; њима се кожа истрља, па се по том бацају на стреху.

Курбан. Празновање „курбана“ бива на овај начин. Ако је мрс, узме се телећа или јагњећа глава, испече се, и са крстом и свећом на глави метне се на сто. Но у пост узме се разна риба; шаран има првенство. По што се очисти, напуни луком, умота тестом и у пећи испече (глава рибља такође се накити свећом и крстом), метне се на сто, покади тамјаном и служи као јело под именом „рибника.“

Ношња.

Женско одело. Овдашњој млади красиће лепо очешљану главу према добу годишњем венчић од природног или прављеног цвећа. Коса, која је сплетена у небројене танке витице широко и у виду мреже, новцима искићена пружа се низ леђа и зове се „косатник.“ Зими носи „сукман“, црну од сукна начињену хаљину, која се тесно приљубљује уза тело, а подвезицом је притегнута к струку. Преко овог

је „дреја,“ начињена од белог сукна. С преда се спушта „престирка,“ кецеља, изаткана од шарене вуне. На кошуљу се полаже особита важност, као на рукотвор вештине у шари, која се, на грудма израђена, зове „нагртка,“ а по рукавима „белушка.“ „Навуштама“ (навуће) зову се листови, који у виду калчина од колена на доле обмотавају ноге као обојци од белог сукна и дотичне опанке. У летном оделу има та разлика, што кошуља није везана, што носе јелек без памука, што тканицама опашу спред кецељу (престирку), а по зади је покрива „вуненик,“ који испуњава дужност позадне кецеље. Чарапе и ципеле допуњују цело одело. Удате жене носе на глави „забратку,“ дугачку белу мараму, утврђену на глави и врату, која се пружа до преко половине тела по зади.

Сељанке се радо ките; њихове минђуше од разног метала размерно су велике, о врату манистре, ђердан од дуката или од сребрних, старих, ретких новаца. Пафте око појаса и гривне на рукама биле су уобичајен накит код старих.

Мушко одело сачињавају ови предмети: На глави имају црну шубару, коју зову „тепеније,“ а која је начињена од овчје коже и на површини изравнана. Шару, која је на грудма кошуље зову „мушубаком,“ а која је на рукавима, као и код женске кошуље „белушком.“ Од белог сукна начињена хаљина са рукавима до лаката зове се „долотанка.“ Црна долама са дугачким рукавима, која се пружа до појаса и око које је тканица или вунен, црвен појас зове се „фермен.“ Чакшире од белог сукна „беневреци.“ Навуште (навуће) подврскама стегнуте; на овима су „врви,“ сицимци, који се спуштају до опанака. Други носе калчине, чарапе и ципеле, а чизме нису ретке. Врх свега носе кабаницу од црног сукна са широком јаком, названом „гуглом.“

Лечење.

Као и сви остали народи, тако и Срби у овом крају имају своје народно лечење. Ја ћу у кратко изложити, каквим се средствима и начином лечења служе овдашњи становници у извесним болестима, којих допадну.

Ћелавост. Кад им коса опадне, они се тад лече тако званим „пакалом." То је смеса куханог конопљаног семена, које је скухано до густоће сирупа; тиме се мажу места, која су на глави лишена косе.

Окобоља. Ова се болест вида дрљањем са броћем, или ће изврнуте трепавице трти „тулицом" травом, док се не раскрваве. Међу тим бабе врше и савршеније хируршке операције; тако се са изврнутих трепавица малим штипаљкама чупају длаке, које проузрокују запаљења; а још чешће је операција кидање длака ситном златном турском паром; наравно, да се, у след овог поступка, често наносе врло озбиљне повреде рожној кожи.

Ухобоља. Оригиналнији је лек против ове болести. Ту се од танког платна, утопљеног у восак, направи 10—12 сантиметара дугачак фитиљ; тањи крај се удуби у ухо, а други се крај запали, и тако ће до близу уха сагорети. Кад се из уха уклони разгрејани крај фитиља, он ће показати неку разграњену слику, и по томе се држи, да се болести досадило. Осим овог небројени други предмети сипају се у ухо у виду лека, разни балсами, мокраћа, па и сам ћезап. Последице овог последњег лека, лако се могу замислити.

Зубобоља. Против зубобоље најчешће се употребљава семе од траве „бунике." То се скуха и успе у паницу. Пара те бунике пушта се на отворена уста; глава при томе мора бити покривена херметички густом марамом. После неког времена гмижу по таници небројени бели црвићи, који су били проузроковали зубобољу.

Гушобоља. Болест ова, која се и „гуштером“ зове пружа широко поље бапском видању. Пре свега жртвује се неки замашан жабац, који се, распорен, поспе нишадором и веже око врата болеснику. Нишадор се поред овога још сиса и духа у гушу; најпосле се пије сумпор са млеком. Мокраћа и чорба од траве „гуштерице“ пије се у виду теја. У сумњивим случајевима брка се по гуши неким кључем, или за тај смер негованим ноктима. Да ли овај последњи поступак не условљава ширење дифтерије или сифилистичких рана по гушама — о томе не сумњам.

Жлезде. Ове се лече распореном враном, која се болеснику везује око врата. Или се превије око врата нека измољена постељица и држи тако превијена за 24 часа. Но овај лек, од кога је учинак поуздан, има те рђаве последице, што се после на деци оне мајке, чија је постељица развију шкрофуле.

Муцање. Ово се лечи резањем крвне жиле испод језика.

Пробади. Против пробади, или боље рећи запаљења плућа, даје се од зеца зуб, који се сагори и тим се у води запаја болесник. Ако то не помогне, онда се скупе мраморци, ти се сагоре, па се њима опет тако запаја болесник. Умеснији лек је тазе одерана зечја кожа, која се поспе ситном љутом паприком и превије на место, где се болеснику пробади јављају.

Велики кашаљ. Кад децу мори велики кашаљ — „магарица“ — онда се узме парче хлеба и пружи магарету, да га обзине и обалави, и тим се дете после нахрани, што служи као лек.

Хектика. Ове болести нестане кад се цвет од хајдучке траве и „буљка“ куха и свако јутро пије. Даље је изврстан лек од хектике трава „драка,“ од које се корен куха и такође пије.

Болести срца. Узима се, да је за болести срца лек, кад се гута пловчије срце, и кад се пије пловчија крв, док је још врућа.

Далак. Овај нестаје, кад се гњечи рукама, које ваља медом намазати.

Срдобоља. Лек је од срдобоље борова шишарка, која се туче па се њоме болесник запаја. Узме се и сухоземна корњача, закоље се, па се њеном крвљу болесник запоји и табани му се намажу. Према старости болесника узима се извесна количина афијума, замота се у восак, па се тако даје болеснику.

Мокраћна болест. Кад се код детета запре мокраћа, узму се девет мраморака, измрљају се међу прстима, па се тиме дете запоји. Још је сигурнији лек употреба нишадора.

Глисте. Противу глиста куха се рж и на масти се за тим испржи, па се тим дете нахрани. Даље се узме, друго, зелена љуска од зовине коре, куха се у млеку, па се свако јутро по три ожице даје детету.

Грозница. Лек је од грознице, кад се узимају пића од горких трава, пелена, кичице, линцуре. Али је још сигурнији лек, кад се болеснику у Тимоку — реци — натакне на главу врећа и преко ње се на њега саспе девет тигања воде.

Црвени ветар. У овој болести маже се болесник магарећом крвљу, крмезом и ракијом. Неслан сир у велијама, непрекидно облаган, стаје на пут болести и њеном даљем развитку. Неки мећу, кажу, три жуманцета и устубеч, те тиме облажу место, које је обузето црвеним ветром.

Жутица. Ова се лечи резањем коже на носу болесниковом и то у почетном прелазу чела. Од особитог учинка је камен, који се у жучној бешици находи, истуцан да се у води попије.

Грч у желуцу. Лек је за грч у желуцу, трава „издатница“ и тамјан. Ако би овај лек изневерио, прибегне се другом, који ће сигурно деловати, а то је, да се узме из коњског ђубрета несварено цело јечмено зрно, и да се прогута.

Шуга. Ова болест је код народа у црноречком округу ретка, а лечи се водом од куханог у њој духана и пепела. Крпак се скуха у лугу и тиме се трља ошугављени. Најпосле се готови и смеса од барута, чађи, сумпора и сланине; то се све истопи и тиме се маже.

Клинови. Лечење ове болести достигло је врхунац раздражене фантазије у празноверици. Клинци од разапете животињске мушке коже, за дете мушког спола; од женске за дете женско, узме се, па се разапну на раскршћу и у накрст на руци и нози, и њом се побију клинци; после се кухају и њима се запаја болесник.

Узимају се и орлови нокти, синија-кол (трава?), парица — (трава?) и пусти се крвца Millefolium, па се куха такође ради пића.

Од девет потпорака и девет колаца изостави се по један, а од другог, који се деље, узме се иверје, па се од куханог дрвета даје болеснику вода за пиће.

Отац и мати узму дете, тумарају по шуми и по пољу с њим, док не наиђу на какав згодан дрен. Отац ће одмах од таквог дрвета начинити чивијицу. Тада се узме дете за ноге и исправи се ногама на горе, а глава додирује земљу. Ногама додирнута тачка на дрену, пробуши се сврдлом, струготина се брижљиво скупи, у пробушену се рупу укује чивија, а са струготином се дете напаја.

Падавица. Код падавице помаже, кад се са свију ноката одсече нека мрвица, па се ове честице метну у један од девет ораха, који се пробуши. Ораси ови чувају се од софре Игњатовог-дана. Над болесником се пилету откине

глава, орах се скрије у пиле, па се заједно с пилетом закопа на оном месту, где је први пут болесника снашла болест.

Пијанство. Да би се пијанице одрекле ове страсти, дају им да пију мртву кост, кухану у некој течности.

Оток. Овај се лечи купањем, и то кад је сиак месеца, мора се болесник у разним травама купати, по трипут на дан.

Ујед од змије. Против овога је лек, кад се месо око ране исече и дотична чест тела веже над уједом ближе срцу.

Има у рукама бајалица једно страховито средство, којим ужасан страх задаје онима, којима би имале да се свете или, над киме би иначе хтеле свој гнев да излију. Јупитер је морао бити страховит, кад се служио грмљавином и севањем муња, али је он узимао само живот, а оваква бајалица убије створењу дух, поремети му ум, нанесе му лудило. Рецепт је овај: Узми од бесног курјака, који је у хајци убијен, мозак, подај га твом душманину или изабраној жртви — па ће полудети? Шта ли би на то Пастер рекао? а овај начин освете је вајкадашњи!

Умирање и сахрањивање.

Поред описаних карактера, начина живота и обичаја које у кратко изложих, остало ми је још, да коју рекнем и о томе, какви су обичаји при последњем часу живота и како сахрањују мртво тело.

Небројено пута имадох прилике да посматрам у сељака стојичку решљивост с којом се припрavља на смрт. За све време боловања не показује болесник ни искре отимања и енергије, већ се у највећој летаргији предаје руководству лекаревом. Нити га обрадује побољшање његовог

стања, нити му се црта на лицу страх, кад му се болест окрене на горе. Очајни одговори: „така си“ при походи болнога, доводи лекара у врло неповољан положај. Са највећом хладнокрвношћу прашта се болесник од својих, допуштајући своме другу, други брак по смрти овога, и благодарећи му за труд, који је око њега подносио.

Према самртним мукама, ако су ове благе, веле овдашњи бановци да се анђели скупљају око њега. Теже муке које су пропраћене са ужасном мимиком, побудиће сумњу, да је чинио зла дела и да су за то муке као страховита пратња душе у путу на онај свет. У осталим обичајима око спреме мртваца нема разлике, наравно, без свеће умрети, била би пропаст душе.

Чим самртник издахне, сви се судови у кући у којима се држи пиће, изврћу, вода се просипа, јер је опогањена, или се у њој скрила самртникова душа, да заостале узнемирује.

Свећа, при којој болесник умире, држећи је у руци позамашна је, јер она мора горети за 40 дана у свакој прилици, кад се гроб походи, и тек последњег дана изгори сва. Мртвац се окупа и обуче у најбоље хаљине; према потреби склапају се очи и веже доња вилица. Чело главе се запале свеће, а на груди се меће икона, коју целивају сви, који походе мртваца, и који спусте дарове, као цвеће, јабуке, орахе, о Ускрсу црвена јаја и т. д. Наступа лелекање у разним варијацијама, према искрености у изразу бола за губитком, према поетичком развитку онога, ко кука.

Велика се брига полаже на то, да мртваца не прескочи мачка, псето или кокошка, јер би се тад повампирио, па и кући и селу био на досади.

Кад се мртвац понесе из куће, онда се на месту где је лежао, сломи врг, чаша или стакло којим се служио.

У сандук се мећу разне ствари, поред јестива и они предмети, који су му за живота били мили и којима се занимао као чибук, књига, новине, бројанице; меће се такође и чешаљ, којим га мртва чешљаху.

Поред наведених ствари закопа се са мртвацем и црна кокошка без белеге, с намером да замени једномесечњаке. У сандуку је сакривен корен од печена кукуруза или кравајаче и оканица вина. Ти се предмети на гробљу изваде, закопају се до главе близу крста умрлога и држе тако закопани за четрдесет дана. После тог времена се понесу кући, па се болесници тим вином по потреби поје, и тим кукурузом хране.

Док се мртвац носи у цркву и на гробље, најмљена ће жена почистити кућу и то са запаљеном свећом у руци и марамом или убрусом, пребаченим преко руке. Метла та после се спусти низ воду или се баци на ђубре. Истој жени спада у дужност, да водом напуни испражњене судове, да би се они, који се врате са гробља, могли умити. Иверје од крста узме се и унесе у кућу.

Црноречани искрено жале своје умрле. Жена ће показати своју тугу у томе, што се одриче накита, што за 40 дана не умива главе, нити ће за то време променити мараме с главе. Муж пак у знак туге за женом не ће се бријати за 40 дана. Убеђења је, да покојна и у гробу води рачуна о њему. И кад би се по други пут женио, он ће у зору на дан самог венчања отићи на гроб своје покојне жене. Гроб се овај прелије вином или водом, јер се држи, да овим преливањем изгоре кости мртваца и претворе се у прах и пепео. Обичај, да се деца из првог брака за прву ноћ из куће удаље, постоји и данас, јер њихово бављење у кући у онај мах, могло би их изложити несрећи.

Са мртвацем се врше небројена гатања; ако има једномесечњака, онда ће се то живо лице трипут ударити у потиљак са мртвацем.

Ако би пре навршене године умрла два члана из породице, онда се узме пиле, те се код другог самртника закопа, да буду три мртва тела на броју, тиме се укида тражбина треће жртве.

Кад се неки тешко болестан бори с душом, они га напоје вином, или му под леђа подметну чисту земљу. Поступак овај нагло прекраћује самртну борбу.

Рекао сам, да се мртвацу у сандук меће новци, предмети забаве, и јела, из чега се види, да се код Црноречана у истој мери, као код свију становника источне вере укоренила празноверица, да мртвац и после смрти живи, и да има светских потреба; за то му се мора хране носити, речју: мора се делом показати, да се њих сродници и даље с љубављу сећају и о њима бригу воде.

Настају обвезе, које се чине при походи гроба. Трећег, седмог, четрдесетог дана, пола године и године. Ну опште походе бивају и у очи великих празника и поклада; а осим тога се држе задушнице у петак и у суботу пред Св. Аранђела, а тако исто и пред Цвети.

Поред преливања гробова вином, палбе небројених свећа, излива чуства лелекањем, често од искрене туге и болова — суза, настаје деоба донесеног јестива; ту се строго не одговара задатку, да се јело подели сиротињи већ полазници узајамно изричу пресуду о вештини и дару куваричином.

Код Црноречана се до данашњег дана одржава вера у повампирење, које означавају именом „липира.“ Липиром постане, ако мртво тело прескочи мачка или кокошка. Ну и људском пакошћу се може произвести за липира. Тако може зидар, кад какву нову кућу почне да зида, по својој пакости повампирити човека, кад ухвати у пролажењу сенку онога, кога хоће, па је измери канапом, и тај канап узида у темељ.

Ну и они, који би дуго боловали и код којих би се услед дугога лежања отвориле ране на крстима и куковима, као и они, који би се умирући на ново враћали, све су то кандидати за вампире. Кад би се каква редња у људству или стоци појавила, одмах лебди у опасности мир гроба.

Човек повампирен у непромењеном облику напусти гроб, дође кући, лупа и отвора врата, доносећи жени свачег из туђих кућа. Према природи разна су му дела: или ће само у несташлуку плашњом задавати страх, или ће из кућа људе лукаво измамљивати и ту злостављати. У виду сенке пролеће он поља и гајеве остављајући за собом крваве трагове. Иконе умрља калом; нај јаче момке позивље на двобој, а ови у рвању са невидљивим, ломе кости.

Царовање вампира траје за 40 дана. Тад оживи и далеко у непознатом пределу ожени се. Са женом и свима лепо живи, али ће ноћу оставити постељу, вршиће разне послове, чистиће улице, прождираће угинуле волове и биволе, а кравама које болују исисаће крв. Ну као да црноречки вампир није лаком на човечију крв.

Кад вампиров зулум досади селу, онда слошки пођу на гробље и раскопају гроб умрлог, који је сумњив. Ако случајно гљивице, које производе трулеж, због извесних местних и хемијских околности нису могле своје дело нагло извршити, но су оставиле тело још у целости, онда настаје осуда. Главну улогу игра глогов колац који се мртвацу у срце забије. У старија времена дешавало се, да су тело сагорели, а другом су га зрном из пушака прорешетали. — Где строжије бди полицијско око над таким незаконим делима, ту ће се на други начин ослободити од вампира. На скривеном месту дочека се вампир у његовом пролазу светом иконом. Пред овом хамајлијом побегне, прелети стрехе и препоне, ну гоњен, сакрије се у неко стакло,

у ком је спремно јело, које је најрадије јео у животу. Ради обезбеђења метне се у стакло парче од свете иконе и тако се са запушачем притвори и преда ватри.

За остареле жене веле, да ће постати вештице, те ће, у облику црвеног лептира исисати крв маленој деци; за то се ови лептири немилостиво гоне и утамањују.

Обичаји у Румуна.

Породиља.

Кад већ наступе болови код породиље, онда неки члан породице у тајности отрчи по бабицу. Ова из своје породице поведе које старије дете, сви мушки и одрасла деца се уклоне, чекајући много пута жељно очекивану принову.

У случају успорених болова, предузима се бајање. Вода и масло претварају се неким брбљањем у чудотворан лек, па се тиме напаја, да би се олакшао порођај.

Кад се дете нашло, извади се из јарма жагља, и на њој бабичино дете бритвом пресече пупак. Други оштром секиром прерубе пупак или ударцем дрвета. У Слатини метне се новорођено у мајчину кецељу и ту се пресече пупак.

Постељица се баца у авлију у неки кутак, обично где има зелене траве.

Пошто се дете у млакој води окупа, привеже му се око врата нека хамајлија, бели лук, восак, а то се чини од урока.

Мати за три дана једва прихвата дете, већ је остављено бабиној бризи.

Треће ноћи бабица ће крај породиље запалити свећу; доћи ће да намести со, хлеб и вино, да би ови предмети порадили на мајку која спава, давши јој силу да гледа у

будућност и да види судбу свог новорођеног, које ће јој се у сну појавити.

Крштење.

Крштење детета често се и одвећ одуговлачи. Узрок је томе недостатак кумовог дара и недостатак средстава у кући, ради дуже гозбе. Имадох прилике каламити децу од два три месеца, а мати не знађаше правог имена детету казати, јер још не бејаше крштено; и ако се крсти то не следује угошћење кума; име детета не казује се. У бабичину дужност спада позвати кума на крштење, носећи ракију и срдачно поздравље. Сутра дан кум узме босиљак, парче бела платна и сребрну пару те пођу на крштење.

За време крштења мати мора, ако је дете мушко, ножем што да деље, ако је женско, да шије или бар иглом да боцка.

После (крштења) кратких бабина новорођено постане нераздвојним бременом мајке, која га често и за време пољског рада на леђима, у тако званом „лагању“ носи. То је дугуљаста дрвена љуљка, у крајевима округла, са дном. У том лагању свака Румунка носи своје дете на леђима. Сваки младожења сматра за свету дужност обдарити своју младу својим рукотвором таког лагања. При првој употреби прима се исти из руку бабице.

Само онај који је невешт у изради, купиће лагањ.

Шишање. У кумову дужност спада шишање. Кад кум жели ову другу своју дужност извршити, што бива између шестог месеца и прве године, онда једно пре подне кад сунце још напред иде, дође свом кумчету, које се мора истоку окренути. Кум такође стоји окренут лицем истоку; по обичају 2—3 пут се прекрсти, и тад ће ножицама дирнути дете по челу, потиљу с десне и с леве стране главе. и тек по томе се одсече која честица косе.

Кум дигне дете 3 пут у вис са поздравом „крешчеши те трејаска.“ Кум поклања детету фес, накићен белом паром.

Венчање. Код Румуна су седељке на дневном реду. Често дође до крвавих глава између момака и месне полицајне власти, кад би ова хтела седељкама на пут стати. Знам у селу Валакоњу био је појурен кмет, а бирову расцопали главу, што силом хтедоше растерати момчадију испред скупљених девојака. Знам случајева убиства за време седељака у Злоту и Валакоњу и др. местима.

Овим се приликама праве познанства и везују брачни преговори међу младима. Девојку проси отац или стриц момков. Кад се има на миран начин да реши судба младенаца, онда отац девојчин прими понуду у ракији од будућег пријатеља, што је знак пристанка на брачну свезу. Али одвећ често добегне девојка момачкој кући, и тад наступају бурни преговори. Девојчин отац одбије нуђену ракију, особито ако је за неприлику побегла. У том случају се и по трипут покушава срећа, да се девојчин отац склони, али за то девојка пребива код момачке куће. Често полицијом мора да се врати девојка очевој кући, по што је неко време провела у момачкој кући живећи са момком у најтешњој свези.

Ово бива у случају када се деси препрека узимања због сродства. У противном случају после дуге препирке најпосле се долази до споразумљења, јер обећани кожух, дуге чизме, и фес тако су примамљиви и драгоцени предмети, да се за њихову љубав уступа и радна снага у кући.

Иде младожења са друштвом својим у свечаним хаљинама и у накрст преко груди везаним ручницима. Напред се вије барјак начињен од неке црвене мараме, за њим зурле и бубањ. Дође до девојачке куће. Млада у својој најлепшој хаљини пред кућевним вратима дочека госте са китом босиљка у руци; до ње стоји ведрица са водом, у

коју сваки гост по што га млада покропи, баца по који новац. Последњи је младенац; по што се и он покропи, обори ногом ведро и уђе у кућу, а срећна млада скупља добивени новац.

По што се ту по која попије, полази се на венчање. При поласку пољубиће младожења таста у руку, а ташту грлећи је откине јој леву копчу или конац на кошуљи и спустиће јој према прилици већи или мањи новац у недра.

Млада иде у друштву својих другарица, од којих се у томе разликује, што јој је образ копреном покривен. На леву руку натакла је у виду венца умешен колач; у недрима носи шећер, ну обичније јабуку; са овим се предметима венча, а по црквеном обреду поједе са младожењом, да буду нераздвојени као со и хлеб.

У овом округу пада у очи она крајња равнодушност, којом се на венчање иде. У лицу младенаца најбољи психолог неће наћи ни трага радости, шале или бриге. Истина сватови су више досеткама склони, и сматрају свадбу за предмет шале, али у строжијем смислу заслужује озбиљније размишљање. У свадбене радости помеша се и жалост, што млада мора да напусти очеву кућу, да се раздвоји од браће и сестара, да прекине свезу са најмилијим, највернијим драгим пријатељима, да напусти најсрећније дане млађане слободе, и да пође на сусрет непоузданој будућности, терету, бризи, да зависи од ћуди, страсти или племенитости свога мужа.

Овакве мисли њих не узнемирују при походу у цркву. По свршеној црквеној церемонији свадба се враћа младожењиној кући. Гласоноша пуцњавом означује долазак драгих гостију. Пред кућом очекује младу софра, на којој се налази мушка опрана кошуља. На њу ће млада стати, па ће јој се додати сито, у ком се находи хлеб — погача —. Она оберучке у ситу издроби хлебац, бацајући на све стране парчад коју ће сватови грабити. По том бациће сито на

стреху куће. За то време кум трипут окреће младу на софри.

У селу Шљивару зауставе се младенци пред кућом, па се обоје покрију преко главе, а над главама се решетом нешто баје.

Брат младожењин трипут ће младу подићи са земље; то чини и вереник, за тим избаци пиштољ; то и млада мора учинити, па тек онда настипа општи пуцањ.

По што се ово сврши, кум ће поводцем свезати младенце, а девер их води баби; у недостатку ове, најближа сродница заступаће домаћицу. Ова седи усред куће; од ње се пружа тканица до софре. Девер води поводцем везане младенце за собом, корачајући по тканици до бабе или сроднице, па се до ње смести. За њим иде млада носећи у суду прохиног брашна и опране вуне; а за њом младожења. Овога мати открије десно недро, које је намазано медом; младожења ће лизнути и мајку у руку пољубити. То исто чини и млада, а кум ће лепим речима обучавати младенце, како сад мора млада свекрву за своју мајку сматрати штујући је и старајући се, да јој дани буду слатки као мед, који је са недра куснула. Брашно и вуну одузму жене. Настане примање дарова, који се у истој каквоћи морају враћати датом приликом. Кад се већ намерава свадба растурити понесу се на улицу, идући кумовој кући, столице, даске и поњава, те се насред пута на неком згодном месту посади кум са родитељима младенаца, да се за тај пар последњи пут почасте. Том приликом ће девер узети младенце за руку и у размаку на 15 корака поздравиће кума овим речима: Ма у које доба ноћи било рећи ће: „Буна демињаца Нанашуље! се опростеш фиње теј, ши ластаре теј, к нуј чепатура дије је, нума јесте дјин Тата адаш, ми мума Јева.“

Кум ће одговорити: „Се фије простит ши благословит дела миње ши дела Думњезеу.“ Прићу куминој руци по-

љубе је, и то се трипут понавља. Приликом трећег љубљења кум ће младенцима саставити руке, последњим обучавањем отклони са главе совон-копрену и благослови. Настане пуцањ из пушака; младенци се упуте кући а никако се не смеју осврнути.

Наступа тродневно весеље. Тек сад се сећају старчеве куће. На прагу мати дочека своју кћер љубећи је најпре, после ударивши је лако по образу са привидним укором како могаше своју мајку за љубав једног момка оставити: „да је за то срам буде.“ Наравно, да се том приликом отвора широко поље разним досеткама, док најпосле мезе, вино и ракија заузму општу пажњу.

Слава. Румуни у Србији имају своје славе. Највише се слави Петковица, њихова „вињера Маре.“ Поред спреме за гозбу, домаћин ће са судом ракије обићи своје пријатеље и сроднике, позивајући их на своју славу.

У очи славе, домаћица просеје у једну карлицу извесну количину чистог брашна, чекајући свештеника да пронесе водицу, без које не сме бити умешен колач. Кад је то извршено, Румуни рачунају, да је све што треба учињено. Од брашна, свештеником покропљеног, умесе се 12 доста повеликих колача, и с њима се врши сва церемонија, која слави припада. На дан славе умеси се један мали као споредни колач, и тај се однесе свештенику, да га пресече. Домаћин, или ако је овај спречен да поздрави своје госте добродошлицом, онда које друго лице из куће понесе у торби колач ка капели или општинској кући где свештеник сече колач. Кад домаћин колач понесе, он носи још и чутуру ракије. Ако је време поста метнуће по које парче рибе, или по који струк празилука, да да своме попи. На овоме путу кога год сретне, пољуби се с њиме, па се измакне два корака натраг, прекрсти се, што чини и онај с ким се пољубио. Ово доста изгледа на српску по-

словицу која вели: „крсти се, да га више не види." Сваки кога сретну, бива вином и ракијом понуђен са поздравом: „Се ажуте Думнезео ла Румун" (Да Бог помогне Румунима). Онај узме чутуру и каже: „Де унђе вишье, се фије бишье, ши беутура аста ђе унђеј аточите се ну се голаске."

Ако се случајно чешће сусрета са људима, све ће већма нестајати пића у чутури, а наравно уз пиће тражи се и мезе, те се доста често догађа, да свечару пре но што би до свештеника дошао, нестане и колача, те се врати својој кући са усијаном главом а његова слава не би се за то ни најмање пореметила.

При редовном току свештеник врши сечење колача преко среде; полије га вином; окади га тамјаном и онда се склопе обадве наличне половине колача, окрећући се с десна на лево између домаћина и свештеника, и по што се трипут тако окрену и пољубе оба у колач, онда га поделе.

Кад се гости скупе, онда ће их домаћин мало пићем почастити у име добродошлице. Сад наступа церемонија кућевне славе. Домаћин простре према икони ћилимче, поњавицу, али најобичније чисту кошуљу; метне на њу умешену погачу, литургију, со и оканицу вина, запаливши 5 до 6 код куће зготовљених воштаних свећа. Тад ће се прекрстити и 40 пута метанисати, љубећи земљу, погачу, после оканицу вина. По што је овај број метанисања у страхопошти према своме свецу извршио, наступа ред за његову породицу и присутне госте по једно метанисање, спомињући име свакога госта. Метанисање ово простире се чак и за сваку домаћу животињу. За говеда, коње, козе па најпосле и за шарова који му чува овце, јер му је и то Бог дао, па и за мачке, које сатиру мишеве и „ђе аморит шокицеље," и да не прогризе хаљине, „се ну рупе цаље." За све то време мирним ћутањем учествују сви у побожности домаћиновој; само један од њих при сваком метанисању

одломи по једно парче хлеба; парчад та предаду се газдарици, да би их она стоци у мекињама дала на уживање.

Кад се код куће ломи колач, само је та разлика, што се са колача претекло вино, враћа у оканицу. Половина колача остане на софри; једну четврт узме преломач, који заступа свештеника, а четврти део меће се на греду за то да се и медвед као њихов непријатељ захрани, да не би у планини појео које од стоке. Овај се део колача сутра дан потроши.

Сутра дан се изјутра пред истом литургијом још 40 пута клања истим начином, а свеће, које су при оба целивања гореле, носе у цркву. Ту морају горети за време док свештеник не сврши своју молитву и свећење колача.

Трећег дана при свршетку славе прави се неки број малих хлебова, који се на софру наместе. На сваком од њих запаљена је воштаница. Тако се тамјаном прекаде, и по том се раздаду за помен душа умрлих.

Румуне упропашћује мноштво слава, јер код њих је обвеза, да муж мора примити и женину славу, ако му донесе ма какову непокретну имовину. Домаћин, човек у годинама, слави своју и женину славу; али му још живи мати за то и њену мора славити; ако му се ожени син, принуђен је и ову славу држати, и тако иде слављење у бесконачност, што наравно, свакад са гозбом скопчано прогута сав доходак једне куће.

Игре. На старим римским новцима и изрезима — bas-relief виђају се играчице, које, држећи се за руке врте се у кругу. По томе се нагађа: да је садање влашко оро — hóra — њихова наследна својствена игра. Нема народа на широком свету, без своје народне игре, па да не изузмемо ни саме дивљаке. У тузи и радости, пре и после битке, речју у свакој важној прилици служили су се појединц, као

и читави народи игром и свирком, да би изразили своје осећаје и своје расположење.

Да ли се треба чудити, кад неки својствени обичаји и њихове изјаве — као што можемо рећи за народну игру, од памтивека заостале као свети мираз једнородним народима, који обичај има и данас ту привлачну силу и учинак на дотичне народе, као што су и код праотаца имали, кад их је велика радост или жалост и створила?! Народне игре и песме не находе само код својих народа мио одзив; оне су обично и другим народима пријатне. Тако за румунско оро зна се, да својом оргиналношћу многе гледаоце изненађује.

Где се старог обичаја придржавају, ту се овим начином игра румунско оро: Десет до двадесет младића ухвате се за руку начинивши круг, и према свирци започне се игра тихо; корачају неколико корака напред, па се опет назад повлаче, ступајући час десно час лево, двојица се одвоје из ора, и у средини круга крећу се брзим корацима, час стану, па опет игру продужавају.

Глас свирке се убрза и тада ће играчи трипут колом жешће кренути, бацајући изазивне погледе на околне девојке. Ове се узајамно гледају очекујући, која ће се најпре на игру да реши, док најпосле надвладавши стидљивост, новим од њих сачињеним ором момке окруже. Девојачко се коло по том распусти, и постане шареним ором. Сад, ма да настане живље кретање, ипак се никад не одступа од првобитних корака. Сад ће играчи и играчице ухваћеним рукама донекле у кругу играти, али у часу се измени слика игре, те се у очи гледају. Круг се све више смањује те се играчи са побочним суседима огледају, док се опет постепено првобитно оро не построји.

Као што рекох, држи се, да је ово оро од старих Римљана заостало; али вероватније је, да је оро од Срба

узето, јер ко је у римском предграђу Трастовери гледао потомке Римљана, казаће: да је њихова игра страсна и и бурна, пуна дражесног кретања.

Оро игра знатну улогу у румунским забавама, које се под ведрим небом држати могу. У свако доба године о жетви и берби, у свакоме ће скромна свирала створити оро, у ком се заборавља на од рада нанесени удар.

Неки странци не изражавају се баш ласкаво о игри ору говорећи: да ту ћутом играјући — дружину сматрају више за скуп робова, који у присуству свог господара по његовој заповести играју, бојећи се да веселим усклицима и живом изјавом свога раздраганог расположења, не би на се навукли његов гнев и укор.

Мушка младеж проводи време у гимнастичком вежбању; скаче један преко другога, носе се на леђима, надскакују се. Оригинална је њихова игра „Каса де дои боји.“ Ту ће 4—6 момака један другоме метнути руке на раме створивши чврст круг; толико исто младића попеће се на њихова рамена, осигуравши се узајамним загрљајем. Тако ће се ова лабава веза кретати, а остала младеж смејати и виком пропраћа ову љуљкаву пирамиду, док који несташко изгуби равнотежу, те би који пут чисто заплакао од бола, кад тресне о земљу, при чему га чека још смех и руга другова му.

Одело. У игијенском обзиру одело Румуна тако је удесно, да у њему може највећој зими пркосити, а летна жега не може му досадити.

Да опишем ношњу неке младе, која се од обичне девојачке ношње само у толико разликује, што девојка нема на глави венац од ситних новаца, већ од цвећа. — Преко венца се спусти Совон, беo рубац (марама), који јој крије образ и спушта се до леђа. На врату носи златну коли-

чин мерџана разне боје и величине. Таким су мерџанима поред гривне од туча и руке оковане. До тела стоји везана кошуља. Преко ове метне тако звану „Рокију;“ то је друга кошуља, горе узана, а од појаса на доле широка, Рокију само младе носе. Преко ове повлачи се З у б у н, који је без рукава, а у бољим кућама и шарен. Врз зубуна долази М а њ е к а р, начињен струк од белог сукна. Око средине се најпре опаше: Б р е у-о м. То је обичан појас од сукна. Овај се покрива Б р а ш и љ-о м; то је узана али подугачка шарена тканица.

На ногама има до колена беле сукнене чарапе које се зову Ш о р е ш, а врз ових до пола листа, опет од сукна, али црвено бојадисане — црвене чарапе, које се К а л ц е љ називљу. Најпосле долазе опанци, који се вежу за црвене чарапе врпцима од козине.

Ношња код жена дуже време удатих само се у толико разликује од девојачке, што оне носе на глави тако звани „П л е ћ е р,“ прави шињон наших дама, само с том разликом, што ове плаћају за лепу косу 4—5 дуката а Румунке се задовољавају кучином. Бела крпа, која је иглама за плећер утврђена, зове се „Ш а п ц е.“ Ова је лепа и шарена, а игле су утврђене за косу на пробушеним старинским новцима.

Летња хаљина је удешена према добу. Жене и девојке носе доста кратке кошуље, мало ниже колена, и две шарене ресама накићене кецеље, једна са пред, друга позади коју О п р е ж зову; обично иду босе.

Девојке се врло фантастички ките, особито у местима где ковиље расте, читава глава окружена је божуром, ружом или другим неким жутим цвећем, некад зреле трешње или вишње заступају накит. Око брестовачке Бање задену за главу читаве перјанице од дугачког ковиља, што гледаоце опомиње на дивље Индијанке.

Старије девојке плету своју косу, а иза уха је утврђују; а млађе девојке везују витице насред чела. Други девојачки накит су минђуше, које се састоје из ситних пара.

У мушком оделу нема разлике између жењених и момака. Горња дугачка хаљина снабдевена рукавима, задржава име „Ајина.“ Испод ове до кошуље носе Зубуне. Зими не носе гаће но само чакшире, које чудноватим начином о куковима држе. Лети се могу на њима гаће видети. Богатији ред људи носи дугачке чизме, остали опанке. Зубун се везује „брецом“ од црне козине.

Као редовно оружје Румуна може се сматрати његов дугачак нож за појасом; после бритва, која виси о узаном кајишу, који је накићен редом великим жутим дугмадима. У кожној кеси на појасу утврђена је ожица, а верни му друг је: од њега нераздвојна секира.

На глави носи белу Качуљу — барле — ова као и све одело његово беле је боје, само у ванредним и ретким случајевима употребљава се црно сукно за ношњу.

Карактеристика Румуна.

Румуни су у опште благе нарави, добродушни, искрени; услужни, дружевни, у кући умерени. Умне подобности не могу им се одрећи. Брзо схватају ствар и кадри су знања и уметност до савршенијег степена дотерати. Као судбинаши смерно сносе неприлике живота, али увређени или оштећени, радо се одају освети, а у приликама могу зверски свирепи да буду. Двема страстима махом не могу на супрот стати, а то је похотљивост и оданост јаким пићима. У том погледу су прави потомци својих прадедова поклоника Баху и Венери. За то се сифилис код њих особито у неколико села јако укоренио и све се већма шири а потребну лекарску помоћ и не траже.

Као грађани узимајући у вид њихово занемарено васпитање, преко очекивања су добри грађани. Малим задовољни, земљарством и сточарством намирују своје потребе, нити се код њих појављује тако јака тежња за трговином. Пред влашћу су скромни, покорни, послушни. Нису парничари, кајишари и варалице. Ну последак једностраног, или боље да речем, никаквог образовања њихова слабост је, што не умеју довољно да очувају право својине, за то су мање крађе код њих на дневном реду, јер он не може да појми, да крађа једног јагњета носи за собом тако озбиљне последице пред судом. За дивно је чудо, да туђу народност штеде од крађе, но више се узајамно штете. Рекао бих, да наши Румуни не мало подлеже иступима. Највећи део њихове патње произлази из чежње за уживањем, и што им је погрешан појам о правом усрећењу. Румуни греше из незнања или у нади да се њихов злочин неће открити, те тако да ће, избегавши казну, само плодове злочина уживати.

Језик свој чувају снагом тако рећи очајном, не може се посумњати, да их на то гони осећање народности, којом би се они поносили; или да се ту бар за сад може посумњати на какву политичку тежњу или страну агитацију. Само овој инстинктивној привржености к своме језику може се приписати, што се овај елеменат у Србији није до сад још више смањио, особито, како их сада нема нигде повећи број у компактној маси, да могу образовати и само један срез за се, а камо ли округ; него живе растркано, у више срезова и округа.

Али има и обрнутих примера. Причали су ми за село Слатину, да је још пре 25 година половина становника од њега припадала српској народности, — прави косовљани; сад су и по ношњи и по говору чисти Румуни. Тако још у два српска села у овом округу стоји српство на коцки

а то је Бела-Река и Сумраковац. У овима, окружени са свију страна Румунима, већ сваки Србин говори румунски: шта више, мушки су већ присвојили њихову ношњу; само треба да узајамно брачне свезе предузму, па ће се обистинити оно тврђење, да једна влахиња целу кућу повлаши.

Да ли се може веровати да у том погледу лабаво стање морала у Румуна има ту силу претварања.

Као војник у мирно доба је изврстан, кретање у редовима и марцијалан изглед препоручује га; чисто бих рекао, да се поноси. Тачан је у вршењу своје дужности. Личи му да буде војник и потомак славних легија, које су свет побеђивале! Али у ватри, као што се искусило недостаје му очекиване храбрости. Међу њима је највише било, који ранивши се у кажипрст, или у други који на десној руци, онеспособише се у време рата за даљу војну службу.

Као муж у кући, Румун своју жену и децу уважава, и готово се може рећи, да жене махом располажу кућевним пословима. Она рукује новцима, она плаћа порезу, речју она је чуварка домаћег блага. Оне су готово са свим еманциповане, ретки су случајеви, да се са женом сверепо поступа; она је више равноправна са мужем. Али мора се признати и то, да она готово цео кућевни терет носи. Што се на супружничку верност баш не полаже Бог зна каква особена важност, то на њих баца тамну сенку и рђаво црта карактер Румуна.

Као хришћанин у свакој се прилици крсти, ма да су одвећ ретки случајеви правилног крштења.

Радо има лепу цркву, што сведочи црква Кривељска, Слатинска, које су чисто румунским новцем озидане, и Бољевачка, где су такође неке румунске општине учествовале у подизању Божјег храма, који одвише ретко походе, тако

да о највећим празницима свакад има више света у крчми, но у цркви, женски спол се у њој никад и не виђа, осим при венчању и опелу.

Од свештеника ипак очекује најсавесније вршење своје дужности. У осталом доста су лабави хришћани, са крштењем му се не хита. Свештеника млађем мртвацу и не зову ради сахрањивања, но тек после 3—4 недеље даном приликом га у гробу опоје. Не тежи баш за тим, да му земни остаци почивају у освећеном гробљу; њему је свеједно макар га труба страшнога суда позвала и од његовог тора или од његове појате, која је 5—6 часова удаљена од гробља. Ну поглавити узрок, што му је милије у својој појати — држави — бити сахрањен, то је одвратност, коју има од општег гробља, где влада вечити немир од искупљених жена. Он и после смрти љуби усамљеност и комоцију; и поглавито је то, узрок, да воли ту да је сахрањен, што му ти гробови служе као доказ, да је то његова имовина, јер му ту као на својој земљи почивају земни остаци његових дедова и прадедова! На самртном часу отац ће свог сина заклети, да га не сахрани у опште гробље и предаће му добро сачувани дукат, да награди свештеника за његов долазак на појату.

Са постом се некако лако намири; само за славу се може рећи да му је права светиња, коју савесно и свечано прославља.

Имао сам небројене прилике гледати Румуна на самртном часу и то сваког доба. Изненадио сам се хладнокрвној оданости, којом смрт очекује. Догађај такав, служио ми је свагда као предмет ближег занимања; и ту слушах идеје, које ми објаснише за што Румун чисто са радошћу предусрета смрт. Смрћу се он ослобођава свију мука овога живота, с њом престаје свака одговорност његова за ово или за оно, престаје грижа савести, кајање, страх, не-

воља, брига за опстанак, свака бољетица. Он сматра, да ће по смрти получити слободу, мир.

Ово осећање оживљава и та мисао, што Румуни тврдо држе, да се у гробу продужује земни живот, за то су њихове помање, за то се ките гробови, остављају јела и пића, као и да му и после смрти угоде. За ту мисао говори и то, што мртвацу дају наруџбине, молбе и поздраве, снабдевајући га новцем и оружјем.

Као да у њима живи идеја Индијанаца, који не познају смрти, но држе, да њихова душа прелази из тела у тело, са звезде на звезду; од бога к богу. Он сматра смрт изменом, претварањем, за њих је непојмљиво, да живот, који је сила, што непрекидно даје, може смрћу ограничена бити, или да у овом бесконачном ланцу у васељени, у ком се један колут за други везује, да се један колут може тако откинути од другога, те пропасти у неко вечно „ништа."

Сахрањивање. Гледао сам сахрањивање одраслог младића, који је на њиховој седељци дугачким ножем кроз груди прободен, на месту остао мртав.

Обучен у своје најлепше хаљине, са ножем и малом пушком за појасом, лежаше у сандуку обложен цвећем и воћем. Чело главе му стајаше млада, са жилама ишчупана шљива, накићена ручницима, рупцима, тракама, шареном вуницом и разним цвећем. Четири младића узјахали коње. Један од њих узме шљиву и пође напред на коњу; за њим пође пратња; на воловским колима вожаше се отворен сандук с мртвацем, окружен одраслим девојкама са расплетеним косама. У општу кукњаву помеша се и глас од гајада и пуцањ из малих пушака, јер три младића коњаника јурили су на коњима напред у извесном размаку, па враћајући се опет натраг, јурећи, повремено избацују своје пушке. Пред сандуком иђаше и нека жена, која просипаше мекиње.

Стигавши на гробље, једна од жена спустила се у гроб, па кецељом својом као да је чистила стране гроба с десна на лево, трипут обишавши гроб. То се чини, да мртвац буде задовољан својим чистим станом, да не би имао узрока повампирити се. Пошто се гроб затрпа, отац самртников обдари девојке новцем, које се са момцима ухвате у коло и до некле играју оро.

Румуни стојећи на врло ниском ступњу образованости одани су празноверици више но икоји народ. Страх од повампирења укоренио се у сва срца; за то мртваца бабе најсмотреније чувају, да га не би човек или животиња прекорачила; у том случају мора се истим путем враћати.

Нек ми је допуштено мало опширније описати њихова гатања и празноверице, које се чине са **мртвацем кад издахне**.

Кад човек умре исече се платно од тежине, које мора бити четвороугално, њиме се покрије мртвац. Платно мора бити од две поле и у среди сашивено. На њему је извезен крст од двобојне вунице, обично црвене и плаве боје. Платно о коме је реч, за то је од две поле, што представља **крила** или **моћ мртваца**, да се избави из какве беде; то се овако рачуна. Душа мртваца полази к Богу, па је можно, да ће у путу наићи на препоне, на какво опасно место; тад јој требају крила да излети и избави се из опасности. С тога постара жена, која платно кроји, најпре мора метанија чинити. Направи се једна узица од конопље. Док се она гради стара жена метанише. Кад је узица готова, вежу се мртвацу ноге и то преко половине стопале; направи се мали крст од оне воштане свеће, коју је у руци самртник при умирању држао. Насред крста меће се ситна сребрна пара, а то се све чини за то, што се рачуна, да ће он живети на оном свету, па му треба средства за живот.

Гроб представља коња, сандук самар, она узица, што су му ноге везане, узду, а крст од воска, оружје.

Начине се од чистог брашна девет колачића, са рупама у средини. Одсеку се девет парчади кучињавог платна од једне педи ширине и дужине; у свако платно увије се по једна воштана свећа, и то се гробарима даје у име уздарја. Број девет узима се прво за то, да не буде парни број, а друго девет мора бити за то, што толико износи број оних, за које се месе. Први колач са свећом и платном меси се за сунце, други за месец, трећи за Мајку божју, четврти за Господа, пети за св. Јована Крститеља, шести за св. Литургију, седми за св. Aранђела, осми за св. Крст, девети за 40 Мученика.

Запевка и нарицање за мртвацем. Од оног часа чим самртник издахне, па док свештеник не дође да га опоје, жене на овај начин запевају: Устај брале, устај стриче и т. д. по вези у којој стоје према мртвацу, а и према годинама његовим. Ово запевање до доласка свештеника рачуна се код Румуна, да је у свом праву и у дужности. Кад свештеник дође, и отпочне опело, онда запевка најмљених покајница не вреди с тога, што Румуни рачунају, да је до доласка свештеника мртвац био њихов, а после доласка постаје он својина свештеникова.

За време опела покајнице не кукају, но чине сроднице покојникове. Ако кука мати за својим сином кажу: „Смеје се Бог“ „Крава риче за својим телетом.“ Ако жена за мужем кука, још се већма Бог смеје, јер каже: „риче крава за биком,“ ну ако сестра за братом јадикује онда и Бог плаче и од жалости испусти чашу из руке.

Док мртвац још у кући лежи, пободе се поред његове главе вретено; то се чини за то, да се мртвац не би повампирио, што они Моројом означују и да би се вазда око свога гроба врзао, као што се жица око вре-

тена врзе. Узица од непране црне вуне служи за меру, којом се мртвац од темена до пете измери, па се после окачи споља о кућну стреху, и то за то, да не би кућевна срећа отишла са мртвацем у гроб; особито ако је дотични човек био добар домаћин. Ово се исто чини са клипком кукуруза, и неком количином соли. Узме се клипак кукуруза и провуче се кроз десни рукав мртвачеве кошуље, па се после чува док време не дође, да се посеје, јер се држи да су така зрна врло плодна. Узме се парче соли и опет се то исто чини и накрми се стока. За то, ако је мртвац имао срећу у одгајању стоке, да се не би с њиме сахранила.

Сандук је прост рукотвор суседа и сродника, без дна и правилног поклопца. Поред сандука мора се одмах и нова столица направити, на коју се смести карлица пуна воде. У карлицу је углављена така цев, кроз коју вода отиче у капљицама. Тако мора капати вода за све време ручка или вечере по сахрањивању. Кад се гости дигну, свако седиште попрска се водом из чабрице, а остатак се сручи усред места, где је софра.

Кад се мртвац из куће понесе, разбије се јаје чело његове главе, а сви укућани ухвате десном руком за сандук са оне стране, где је глава самртникова и вуку сандук на поље говорећи „се ће тарацем кој пећине, а се путрац теј пе ној." Кад се већ мртвац из куће изнесе сви се укућани врате у кућу, затворе врата, и метну што у кључаницу, а то за то, да би му се затворио пут повратку. Тиме се завршује радња са мртвацем, док је још у кући.

Колико се год пута прелази са мртвацем преко неке воде до гроба, све се кади тамјаном. Кад се пратња приближи гробљу, онда покајнице наричу: „Скала ујка, скала! јака ње пропијарем лонга каса ријеша, ши неагра аста нопће се дорми, фар ђе фок, фар ђе лумина, ши сингур, фар ђе дор, ши фар ђе мила." („Устај ујко, устај! приближујемо се усам-

љеној кући ријешиној, у тами спаваћеш ове ноћи, без огња и светлости, усамљен без бела и милости.)“

Кад се самртник у гробље донесе, стави се до гроба и ту, ако има ко од његових сродника, који је раније сарањен, онда од сродница жене кукају, пређу на гроб ранијег сахрањеног и кукају зовући га по старешинству: „фраће се порц пеаста пе уњђе мерџ ту, нума пе друмуа ал ђирепт ну ла алстрахт, ка јел акума а венит, ши њима шул кункошће, ши сел дуч унзес ушеле ђешкиса, факли јеџ а принса меселе ал ћинса.“ „Брате, поведи новопристелог, и води га твојим путем; држ' се правог пута, а не странпутице, јер који сад долази, никог не познаје. Поведи га, где су врата отворена, где су запаљене буктиње и где је софра прострта.“

Док је мртвац још поред гроба, дође нека постара жена, додаје мртвацу у руке свећу са по једном китом цвећа, говорећи му, да однесе свећу и цвеће умрлим, сродницима и осталим из околине. Таке се свеће шиљу стотинама. Даје после свећу и колач мртвацу, и то чини у том случају, ако је ко из оног села и од сродника на један дан пре умрьо. Овај, коме се свећа и колач даје са аманетом, да му овај други, што се сад сахрањује, у руке преда, то чини за то, што рачунају, да онај што је пре једног дана умрьо, још није примљен где треба, и стоји још на страни између мртвих и живих, и гледа, да ли ће се ко од његових сродника за њега побринути; па кад му овај колач и свећу преда, он иде на небо, а овај што му је свећу дао, остаје на стражи.

Радња са црталом. Кад се мртвац сахрани, и пратња се разиђе, она женска која је мртвацу свеће и киту цвећа давала, узме цртало из плуга и почне с лева па десно опкољавати гроб, говорећи: „Јуначе, (назове га именом) био ти добар или рђав, ја сам те опколила и образ-

дила гвожђем, од сунца и месеца, сродника, пријатеља и целог света." Ово чини трипут. Тако га исто кучином опколи, градећи круг у наоколо. Узме ону свећу што је мртвац у руци држао, кад се са животом растављао и запали од крстаче кучину, те тако она у кругу сва изгори. За то време ће говорити: „Јуначе, (име) био добар или рђав, ја сам те гвожђем опколила, твоје путове искварила; црталом образдила и кучином у наоколо опалила." И ове се речи трипут понављају.

Кад је све извршено, онда она жена узме неку кебу — стару бритву — и направи од глога три кочића, па их тим ножем зашиљи, и то са врхом окренутим к земљи; узме и мало ситне соли у крупицу. Први кочић побије на гробу, где је чело мртвачево. Други у средини према срцу, трећи према ногама. Поред сваког кочића метне мало ситне соли, говорећи: „Јуначе, био добар или рђав, ја сам те гвожђем опколила и образдила, границу поставила и кучином опалила, ту да живиш, и да се окрећеш у обележеном кругу до пола ноћи, док заспи дете уза своју мајку, теле уза краву, ждребе уза кобилу, јагње уза овцу и прасе уза крмачу. Од пола ноћи, ако ти се месо прохте нож сам ти оставила, ражањ дала, и со спремила. Ножем сеци од овога меса одакле ти је најслађе, рибе имаш на расположењу од главе до пете; одакле ти је најмилије оданде сеци. Сољу соли, на ражањ мећи, да се гостиш, да се храниш и да се веселиш, ну само у твом гробу. Од пола ноћи доћи ће вук са вучићима. Вук нека ти буде отац, вучица мати; с њима да се састанеш, с њима се разговарај; од њих гини, они нека те прождеру."

У разним селима где Румуни, мање више изумиру, ови се обичаји, према продирању светлости ума и образовања губе; ну ипак и ту се коље кокошка и са њеном крвљу се попрска мртвац. Са крвавом главом праве се крстови

по сандуку и на вратима. Над главом мртваца сломи се врг; са метлом се нешто за вратима мрља и ради; а средства противу повампирења ограничавају се, што се намаже коса растопљеном смолом, што се мртвацу даје по који новац, и што се са мртвацем сахрањује неко црно пиле или кокошка; она треба да замени из породице неког члана, који још има да умре. Мушки чланови породице па и суседи за време седам до четрдесет дана иду гологлави у знак жалости за мртвацем. Од овог обичаја неће га одвратити ни највећа сунчана жега ни најжешћа цича зиме. Поред тога пустиће браду. Женске изјављују своју жалост тиме, што се одреку сваког кићења, што занемарују своје тело, једва се у 20 дана чешљају, а чапцу не мењају за читаву годину дана кад већ добије изглед угарављеног лонца.

Отац не ће своје прво умрло дете жалити, јер се вели: да ће му се будућа деца боље одржати.

Крст на гробу, ако је мушко, изгледа на врху као чалмом обмотана глава, а на врху главе утврђена су од дрвета направљена три ножића. Код женске на врху крста утврђује се дашчица налик на капу — чапцу.

Помања. Румуни особито поштују и жале своје мртваце. Ни један се народ тако често не занима спомењом упокојених као они. Поред уобичајеног одласка на гробље, готово се за целу годину сваке суботе, а и других дана поста, иде на гробље. Редак је скуп, или и друга каква светковина, а да се у њу не помеша и помана, била то слава, био Ђурђев дан, Привела, или друга каква светковина. Љубав к умрломе желела би, да у иструлим остацима нађе неки траг живота. На његовом гробу се моли плаче, и говори, као да су вреле сузе, топле речи, и очајно кукање кадро пробудити неке осећаје у давно умрломе.

У очи дана кад се одреди помана, најмљена девојка носи у 50—100 кућа тестију или у другом суду воде;

после пође на реку и из реке захвати воду чашом. Крај обале, на сухом месту, простре крпу, на коју ће просути 40 чаша воде. По свршетку тога, узме се штапић, који се преломи, метне се на њега залепљена свећа, па се то веже у клупче кучине, и пушта се низ воду.

Из куће узеће жена дренов штап и позвати к извору или чесми девојку, која носи воду и која је за свако ведро морала по један камичак спустити у извор или кладенац.

О годишњој помани жена трипут пита девојку сведочиш ли? Сведочиш т. ј. да је Трајлу или Јанку по правилу дата помана. За време питања мућка по води, па ће штап пустити низ воду са речима: да се и овај штап шиље њему, да би своју помању сачувао у одбрани од иноплеменика, који такове немају. За све то време нико не сме захватити воде са чесме, извора или кладенца.

Код куће се скупи родбина и суседи. Простре се сено или ново платно. На њему стоји софра, струком кукуруза црвене паприке или босиљком накићена. По себи се разуме да без извесног броја запаљених свећа не може бити. Обично се коље јагње или овца. У очишћену кожу метне се плећка коју газдарица пружи преко софре једном суседу или сроднику, који све то однесе. Домаћица ће комад хлеба умакати у сва јела, која се доносе на софру, и то у јанију, кисео купус, и њихово најдрагоценије јело, зготовљено од црева са пшеничним брашном; и кад она то поједе, онда се започне вечера, пошто напитком ракије или вина призове своје госте. Од значаја је, да се на сто наједанпут сме уносити само по једна чинија и сва се јела морају потрошити.

Кроза све време вечере девојка стоји крај софре са штапом у руци, који је вуном накићен. По свршетку вечере даду се две буклије и две свеће онима, који седе у зачељу, те ови започињу напијати са свећом у руци а са.

речима: „бог да прости" и примају свећу и буклију један с леве један с десне стране редом, док се сви не послуже; а поменута девојка примиће буклију и свеће. С тим се свршује за њих тако штована светковина, јер је за њих ужасна увреда дирнути им у помању.

Сарандар. Овим именом се назива помања, која се живима даје. Или ће дати један за себе, или више њих у друштву. У првом случају по што се софра застре, остане празна једна трећина, која је живо-мртвом намењена. У таком се случају позове свештеник, а дотични легне под сто, те се тако чита молитва као над мртвацем. То се чини из смотрености, јер се Румун боји, да у случају његове смрти, могу наступити таке околности, које га могу лишити помање и тад му не би душа угледала раја.

И ту се меси колач, забоду се запаљене свеће, и покрај свећа стоји учвршћено дрвце са крпицом као заставица. Ово последње има то значење, да крпче представља рубац, који се мртвацу ваља бранити од муха. За све време ове светковине не сме се Циганин приближити, јер се лако може товаром батина усрећити. Налик на то је тако звани

Привег. На велике покладе ће неки од грађана, коме је мио члан породице скоро или те године преминуо наложити велику ватру, од тројих или четворих кола сухих дрва. Крај ватре скупе се људи и младеж. Док се старији вином или више ракијом занимају, искапљујући чашу по чашу у спомен мртваца; за то време младеж у веселом ору окружава ватру. Ако се случајно нико не нађе, ко би привег приредио, момци ће из сваке куће узети по цепаницу и тако запалити ватру за свој рачун.

Тако да наведем обичај православља:

Ђурђева дне, који се поред своје особености, свршује са помањом. На Ђурђев дан се умеси округли колач

кроз који се морају први пут овце мусти. Узме се чисто ведро окружено венцем; на њега се метне прстенаста погача, и кроз њу се од сваке овце прве капи помузу. Кад се овце тако обреде, онда два детета на прагу трљака преломе колач тако, да један комад с једним дететом мора ван, а други комад с другим стајати у трљаку. Венац се пусти низ воду на првом потоку или реци. Од млека узме се колико је нужно, те се направи качамак, од кога се по која честица удроби у паницу с млеком. Овакe се панице с млеком разашиљу у име помане, па тек после те ћеремоније почну уживати млеко те године.

Жој верж. „Виљним четвртком“ зову четвртак, пред велику недељу. Тад девојке у друштву с момцима иду у планине, да траже лековите биљке. Тада полежу младићи на земљу а девојке ће их прекорачити покривајући их својим зубуном љубећи се и играјући се са момцима. То се чини наизменце док све девојке редом не помилују и не изљубе све момке.

Муткалео. У други уторник после Васкрса, скупиће се девојке близу неке реке у селу, или око села. Свака девојка носи по једно шарено јаје, које за ту цел још од Ускрса сачува своме момку. Сад ће момак девојку око врбе вијати, да јој отме јаје, и то се продужава до извршеног задатка. По том девојка вија момка, докле га не улови и јаје не поврати. То се тако редом чини од стране девојака и момака у више пута, па кад се тако наситe играња, сваки ће момак отпратити девојку њеној кући.

Том приликом надевају девојке себи разна имена, остављајући своје право крштено име, послужиће се међу собом новим именом.

Жој маре. На велики четвртак уобичајено је, да изјутра пред свакoм кућом морају ватре горети и то у непарном броју 1, 3, 5 и т. д. Поред обичног горива меће,

се на ватру и осушени бурјан, који је прав и није струком својим земљу додирнуо. То се такође чини у име помање.

На Ускрс — Пашће — имају Румуни свој особити обичај. Цела породица обучена у најбољим хаљинама опкружаваће редом по једног члана, који пред кућом на зеленој трави стоји, држећи у левој руци паницу, у којој има рујна вина, надробљеног хлеба и цвета од дрена. Стојећи према сунцу трипут се прекрсти и кусне једанпут од садржине из панице; тад ће се окренути око себе и опет према сунцу, трипут се прекрстити и опет куснути. Ово се трипут понавља. Тад га други члан замени. На зелену траву полаже се велика важност, јер у случају њеног недостатка пред кућом, копаће се травом обрасли слој земље, ма она у каквој даљини била, и донеће се пред кућу за горе поменути смер.

Начин живота. Да би се начин живота у Румуна могао тачније одредити, потребно је да се с њима, њиховом кућом и храном упознамо.

Румуни су у опште средњег стаса, више високи, крепког телесног састава, са добро развијеним костуром и чврстим мишићима; више су смеђи но црномањасти; плави људи у њих доста су ретки.

Између жена находи их се доста са правилним цртама које би се могле испоредити са старим римским лепотицама. Особито мора сваком посматрачу у очи пасти, што Румунке имају мале руке, а ноге су им, у опште, мале, табани обли као да су вечито високе потпетице носиле — са правилно развијеним листовима. Доиста је за чудо откуда та аристократска својства ногу, код ових планинаца, код којих би требало, да се са вечитим пешачењем и пентрањем по планинама, ноге сразмерно још развијају. Додајте још лепоту здравих зуба, са правилно стројеним носом, устима

и очима, које су пуне ватре и живости, па нам ето типа старих Римљана.

Али на жалост код њих лепота неисказано брзо вене; чим два трипут роди, постаје правом бабом. По што је и код њих обичај, да младићи много старије девојке узимају за жене, што ваљада и служи као повод, да мужеви у најлепшој мушкој снази, траже код млађих девојака да задовоље своје страсти.

Поред стања душевне образованости, на друштвени живот јаког утицаја има начин живота. До њега стоји имућност, сиромаштво, развратност и злочин. Из ових се рађају друштвене и телесне болести.

Ако је кућа углед образованости, чинилац друштвеног, и управник здравствених одношаја, онда су куће Румуна рђав доказ против ступња њихове цивилизације.

Цивилизација у кући иште извесан степен угодности, са напредовањем образовања, у човеку се буде жеље да набави погодбе за душевно и телесно задовољство: ово постаје узрок нових потреба, али и одвратности од оног, што му вређа задовољство, па ће се и трудити да га уклони. Така кућа, која у себи садржи погодбе таког задовољења, биће мета тежње њеног господара, а уједно и показач оних погодаба, које су својство образованог друштва.

Кад бацимо поглед на развиће људске образованости видећемо да су станови били верни показивачи ступња човечијег развитка, у ком се који народ находио. Од прастарог човека, који се рупом у земљи — пећином задовољио, па до огромних зграда Вавилонаца, видимо да у становима угодност и уметност корачају заједно са образовањем.

Погледајмо на кућу наших простих Румуна у XIX столећу! Она је махом од дрвета склопљена, праве брвнаре. У подизању исте не обзире се Румун на пад и правац поднебља. Односно простора одвећ су мале према броју че-

љади, која у њој живи, а и без светлости је. Кужни ваздух у њој увеличава се још нагомилавањем животињских и биљних честица, које се у врећу находе и које прелазе у трулеж, а које су за зимовину у ту кућицу стрпане, јер се у недостатку подрума и комора, ту чувају. Често сѐ овај просторчић још и са неким домаћим животињама дели, које испарењем и изметима својим не причињавају ни мало чиста ваздуха. Према оваким околностима, да ли је чудо, кад неке епидемије у грозном сразмеру косе своје жртве из њихових редова? Да ли је чудо, што морал код њих стоји на тако лабавом темељу, кад се радозналом дечијем уху отвора широко поље да се упозна са свачим, па и таким злочинима и преступима, које осуђује и породична светиња и морал људства! —

Кад разберемо, да је ваздух у коме човек живи, знатнији чинилац здравља, него што је храна и пиће; Румуни су за свој опстанак једино томе дужни, што они више бораве по пољу и по планинама, но у својим становима. — Код оних, који су околностима упућени на пребивање у својим кућама, довољно се види утецај од недостатака чиста и здрава ваздуха, јер им је кожа увела, а боја је жуто-бледа, особито у деце. Под им је у кући земља, а поред тога не пази се ни на то, да се бар вечита влага избегава. У недостатку прозора ветрење замењује само отварање собних врата, које у кухину воде, а отуда опет продире дим и нечист ваздух у собу. Квар ваздуха још већма потпомаже годинама нагомилана множина ђубрета око куће, коме би — у добри час — место много боље било на изнуреним њивама. —

Поглавита храна Румунима је њихова мамаљуга -- качамак — смеса кукурузног брашна, које се у бољем случају са додатком масти или сланине готови у доста укусно јело. Квасни хлеб познат им је само из крчме; погача је у обичном

животу ретко виђена ствар. Колачи су о слави и о поманама једина дика столу.

Месо употребљава се само као печење, било то јагње, прасе или перната живина. Чорбу Румунка ретко прави, а за јуху — супу и не зна. Зеље им се ограничава на боранију и купус.

Празноверице у болестима. Да би се болести опростили, особито за време неке веће редње, тражи се спас у тако званој:

Мути. Скупе се сеоски младићи и млади људи, отиду у гробље, ту се поскидају, сви наги, голи, па наоружани батинама, звонцетом, дрвеним чекићима пођу у село, оставивши два до три од најсмелијих момака на гробљу ради чувања њихових свучених хаљина. Стигавши тако у село, својим ће оружјем у сваки плот, капију и зграду лупнути, мрмљајући при сваком ударцу „Хм." Може се мислити какав је последак оваког ноћног узнемирења, особито како је онима, који за „муту" нису чули. Лавеж паса увећава гунгулу, али ни у том случају, кад би који од смелијих паса хтео лист неког голог јунака да опроба, он не сме јаукнути, или изустити други глас осим „Хм." Овим се начином истерује редња из села, да чувари хаљина по гробљу тад обично „нешто" виђају! — Овај обичај готово са свим ишчезава.

Други начин истребљивања редње стоји у помањи, која се даје редњи. У том случају скупиће се жене на раскршћу ван села; ту ће насред пута или друма положити своје колаче, који су снабдевени свећама, и тако оставити их птицама или псима, ако се случајно који трезвенији не нађе, који, напунивши своју торбу колачима употреби их или за себе или за своју живину.

У неким местима се употребљава „кратка кошуља." Скупе се једне ноћи 7—9 баба, скину се голе, са расплe-

теним косама, и започну свој рад. За једну ноћ мора се испрести, основати, откати, скројити и сашити кратка кошуља, која је тог чудноватог својства, да провлачећи се кроз њу бива сачуван од сваке заразе, која прети, била то чума, колера, срдобоља, природне богиње, или ма каква друга болест. Наравно, да се за то свакад по нешто прилаже у корист бабама, које су таким трудом стале на пут ширењу таке опасне болести. —

Бајање је у свима болестима обична ствар, ну то је строго сачувана тајна чувених бајалица, којима се из далека прибегава, као светом храму. Између многих навешћу да се нероткиња мора напити воде из ципеле с десне ноге њеног мужа, ако је рада да свог мужа обрадује жељеним чедом.

Кад породиљу јако узнемирују болови, она мора лизнути крупицу соли, која је скривена под прагом и коју свештеник ваља да прекорачи, кад на богојављење проноси свету воду кроз село.

Кад која млада не жели одмах да роди, средство је за то, да, док се венчава, броји листове од књиге из које свештеник на венчању чита. При сваком превртању листа мора у мисли наговестити, да за толико и толико времена неће да роди.

Особити је начин, којим истражују крадљивца или паликућу свога имања. Нађу се две још недозреле девојке. Једна од њих мора се обући у хаљине неке младе, у којима се венчала, са целим накитом па и самим огледалом; узме се од свештеника бакрач, у ком водицу проноси, па ће овај на струку босиљка носити импровизирана млада; друга гола девојка умочиће младино огледало у котлић и под водом у огледалцету се покажу крадљивци, убице, и паликуће.

Чукавцу се приписује ванредна моћ, да кад би га нека жена лишила чмара, и у виду неког јела своме мужу пружила, он би према њеним махнама, — као чукавац — окрећући главу постао слеп.

Стана, Станојка, Стојка обична су имена женске деце. Надевају се за то, да би се деца задржала, застала родитељима, а не као што се у опште мисли, — да мати престане рађати! —

Кад коме умре прво дете, отац са матером мора трипут обићи кућу, с десна на лево, и затворити се у кући, а не би смео отпратити у гробље своје дете.

Ни сама природа у својим појавама, није се могла отети од врачбина Румуна. Дуготрајна киша уклања се тиме, кад се жива мачка закопа; али јој најпре морају концем зашити очи и уста; — а недостатак кише приписује се врачању ћирамиџија, који употребљавају мађије, да небо буде све ведро, да им киша не спречава и не квари израду. Тако у селу Кривељу пре неких година у мало што један не паде као жртва празноверице. Већ су га били сцопали да извуче злоставу занесених људи, да га после нису разборитији спасли. Кривица му је била што је за свој рад скупљао говеђу балегу по путовима и пољима, а злобне бабе беху познале, да је он заклао псето; од коже његове направио тулум; изјутра покупио сву росу, везао је у тулум и закопао под своју ћеић, па тиме спречио пад кише. За то навали на њега светина, да раздреши тулум и да киши отвори слободан пут, али му и попрети, да по мало пушта, да не би проузроковао провалу облака и поплаву.

Тешке облаке и град растерују пуцњавом из пушака.

Читава би се књига могла напунити оваквим заблудама, које у необразованој души ствара празноверица. Питање је, има ли начина и средстава, да се стане на пут овом злу, које понижава човека! Једино је средство овоме

наука и образовање, јер екзатној науци и разуму мора уступити тама и празноверица. Поред сваког сумњичења и покушавања једна је само ствар непоколебива, а то је: да је ум, који светом управља једина стварна истина! —

Принуђен сам још додатићи се таког предмета, који дубоко засеца у народни и верски обичај.

Позната црта, како српских тако и румунских становника овог округа јесте оданост и верност својој православној цркви. Али кад се у обредима црквеним находе моменти, који су у лекарском погледу за народ убитачни, држим, да је сваком свесном човеку задатак, да против таких датом приликом војује. Ограђујем се противу мисли, да живим под утецајем верске нетрпељивости. Штујем веру сваког појединог човека, у којој он находи свој душевни мир. Само један услов познајем, који у верском закону не сме недостајати, јер га за темељ вере сматрам, а то је: љубав к ближњему, у најширем, најплеменитијем и најистинитијем смислу те речи.

Што сам науман говорити извире из наведеног осећања, а то нек ми служи као извина, ако би гдегод наишао на супротно убеђење.

Целивање у нашој цркви, игра врло важну улогу. Да прећутим целивање мртваца, само ћу споменути целивање крста и иконе. Кад помислим какве се усне прилубе крсту и икони, остављајући за собом отров, који онај што следује са својим уснама прима у себе, са свете иконе као дар, за своју побожност и тако га незнано у себе пресади.

Ко је пажљиво мотрио на боју иконе на оном месту, где се усне иконе дотакну, морао је приметити угарављени слој, који је остао иза уста, која су га целивала.

Као лекар небројено пута имадох прилику сукобити се са болесницима, где ме је млађано доба му морало убедити,

да је зараза морала пренесена, пресађена бити на овај или на сличан начин.

Треба ли да споменем љубљење после венчања, на славама, крштењу, и бог те пита у којим небројеним приликама. Да се тим путем заразе шире, нико ми неће одрећи ма да морам признати, да и други у народу укорењени обичаји служе као ваљан повод за распростирање грозних болести; међу ове бројим и употребу чутуре, шулета, једне исте чаше и ожице.

Дечица се једном истом кашичицом причешћују; једном се ожицом служи кољиво; из једне се чаше пије за душу. Да ли се и овом приликом не преноси зараза? Без сумње; јер небројено пута долажаху к мени болесници са одвећ сумњивим ранама по устима, који ме најсвечаније увераваху, да болест на њима не може бити последак заразе од сумњиве обљубе.

Да је отпре уобичајени чибук служио носиоцем заразе, без икакве је сумње. Употреба цигара у том погледу благодетан је проналазак.

* * *

Од 10-ог Јуна почело је наступати оно раздражено, грозничаво стање, за којим су толики родољуби чезнули, приближавао се час, да се огледа српски јунак са клетим непријатељем, да старе рачуне пречисти, да му риком из силних топова јави, како је дошло време да се укине петстогодишње сверепо господарство над Српством.

Све се више виђају нижег и вишег чина официри, велики број административних чиновника са својим златним огрлицама, убрзава се час овамо час онамо. Час пролази мимо тебе делијска слика неког одличног добровољца, сад друга једна адраповачка са јасним доказом, да ову не зове свети осећај патриотизма на оружје, као ону прву, већ

очајничко бесхлебно стање и уздање у пљачку; ниска себична грамзивост. Какве народности их нема! Ово живо кретање и жубор људства занима тутањ, у виду вештачког потреса. Свет се угомилава и жељено очекује са запада трус, који се приближује. Иде тешка батерија, под њеним теретом њиха се помост (калдрма), а који је камен упорнији тај прсне. Да ли се ова судба спрема непријатељу? Прође низ топова, кара са својим официрима и ваљаном војском. Изглед показује, да ће се храбро борити и Турету испраћати громовите „селаме.“

12-ог Јуна уз веселу трубу скупља се батаљон по батаљон, заузимајући равницу испод Краљевице тако звано сајмиште („Вашариште“), где је сва војска у околу распоређена. У Зајечару се живо обучавају болничари, уређују болнице, прикупљају лекарске снаге. Поред начелника санитета, мајора Др. Стевана Недока, приспели су санитетски капетан Др. Јулије Пенк и Др. Јован Данић; последњи као шеф пољске болнице. Ту је Др. Папакостопуло са београдском и Др. Милан Младеновић и Илија Јовановић браничевском бригадом. Спрема са свију страна за озбиљне догађаје, који ће да наступе.

17-ог Јуна подигнута је на сајмишту трибина. Небројене тробојнице поносито се лепршају као накит зграде, са девизом: „овај знак носи победу.“ Сва се војскаупарадила око трибине на којој чинодејствује владика неготински г. Евгеније са многобројним свештенством. Освештавају се заставе, заклињу се заставници, да ће заставу на победу носити и до последње је капи крви бранити. Заклетву су полагали батаљони један за другим, најпосле ескадрон. Са одушевљеним усклицима поздрављаху војници први пут добивене заставе. Најпре је његово преосвештенство говорило беседу, по том пуковник Лешјанин. Беседа обојице односила се на смер, коме је претходница

ова свечаност. Позиваху се војници, као и сваки Србин, на верност владару, на љубав к отаџбини, на пожртвовање како моралне, тако и физичке снаге, да би српски народ могао под руководством свога владара приступити извршењу своје мисије. Да се поново у победоносној походи понесу српске заставе на она места, где су се негда Душанове славно виле, с том разликом, што се под закриљем ових застава носи једноверној и једнородној браћи ослобођење од ропства, уживање и права слободна човека, живот иза петстолетне политичне и религиозне смрти.

Ну као да је судба хтела да утврди свечаност првом проливеном човечијом крвљу. И сред редова пуче пушка, поремети се фронт, и зачуше се гласови за лекарску помоћ. Неки редов из Грлишта несмотреношћу својом окине пушку, а метак му однесе на руци четврти прст. Одјурим и превијем првог рањеника од оног великог низа, који имаде следовати.

19-ог Јуна општа узрујаност. Породице се махом иселиле. Мајор Пера Топаловић и официр Шпенглер, у мало што не беху заробљени приликом рекогносцирања, јер их је неки Бугарин, управо Турцима на сусрет водио, који су код Рајковог сухата прешли били границу.

21. Јуна. Друмови су пуни породица које беже из Вел. Извора. Прошле ноћи после крваве борбе заузет је Вел. Извор; браниле га три чете! Која су се спасли причају с каквим јунаштвом су се наши борили против двадесето-бројног непријатеља. За овдашњег зидара Едварда Гроса тврде, да је кундаком помлатио једно једанаест Турака, докле га најпосле бајонетом не прободоше. У боју први је рањен Стојан Петровић из Рготине.

Пошто је само артилеријска борба била између наших батерија код Алапина, управо винограда Николе Пантелића из Костоца, где се др. Данић находио, то смо ја

и др. Ленк узалудно тумарали. Дими се Вел. Извор дуж целе доље, у којој се находи; до крајњих јужних кућа простире се пламен и густ дим. Доведено је неколико бегунаца. Јављају за велику и добро наоружану турску силу. Именују погинуле, међу осталима и честитог зајечарског грађанина Перу обућара.

30. Јуна. По наредби кренуо сам се у $1^1|_2$ час ноћи у Грљан, где ће у школи бити завојиште. Моју болничарску чету дочекао сам код колнице. На скоро чујем топот коња и познат глас мајора Хорстига, коме би поверена судба данашње битке, као управнику и извршиоцу ратног плана, по коме се има прва погрешка исправити, да се Турчин истера из Извора и отера иза српске границе.

Ту се са Ђергом Лилићем из Извора подуже разговарао, а ја пођем у Грљан. Ту нађем Илију Јовановића и Милана Младеновића, докторе. Кад су пошле трупе, одвојим довољан број болничара, на батаљон по осам људи са десетарем, и оба лекара пошљем за трупама. Сунце се тек рађа, а ето, пуковника Лешјанина са читавом својом пратњом, мајором Топаловићем, капетаном Франасовићем и другима, иду са инспекције трупа чак од Вратарнице.

Чују се топови, чује се прасак пушака, али далеко од нас, према Зајечару. Близу 11. часова, нема рањеника. Пошљем докторе, да на колима обиђу предео борбе. Тек ето првог рањеника Ргоћанина, погођен у леву мишицу. Чисто се отимам, да жртви за ослобођење и независност, покажем своје штовање и топло учешће, чисто би га загрлио, да му олакшам бол. Рана је била у продирању лака, без прелома кости. Упутим га по жељи у зајечарску болницу. Почињу рањеници да учеставају, а ја сам са неколико мојих болничара браничевачке бригаде. Де, де, превиј рану, вади куршуме, заустављај крв, обнови везе, товари на кола, па шаљи у Зајечар! Не имајући пи-

сара, грљански учитељ Коста, син Живана Петровића, који је богослов, би импровизиран за писара, те једва стиже да прибележи имена рањених. Попео се број на 300. Напрезањем мојим и штованих другова, изађе нам за руком, да у неко доба ноћи отпратимо и последњег рањеника у зајечарску пољску болницу.

Имам да споменем да је грљанска школа била уређена за завојиште тако, да осим сламе по поду, друге припреме није било. Не могу пропустити а да не споменем породицу учитељеву. Са највећим поштовањем трудио се младић услужношћу својом, да притече рањеницима у помоћ, а тако исто и учитељка, нудила је рањенике пићем и погачом.

5. Јула. Од последње битке до данас био је буран живот у Зајечару. Добровољачке чете беху наоружане и испраћене; међу странцима одликовала се лепа мушка слика Руса Киријева, који је наименован за вођу добровољаца. Ту је и мој стари познаник Иља Цека, и многи други. Ну од свију нада српске славе и будућности Чернајев, који ми је гост, јер су га код мене настанили. Прошле ноћи стигоше три депеше и две бејаху ноћу отправљене. Данас је пошао за Кнежевац али његово место у стану замени црногорски војвода Маша Врбица са својим секретаром Стијепом..... али и он, по што је само преноћио, пође пред вече пут Кнежевца. — Ври, жубор је, тумара се, види се да предстоје озбиљнији догађаји, али још нема извесности. Тек у неко доба стиже налог да се рано опет нађем са мојом четом у Грљану.

7. Јула. Једва одахнух душом. Тог врелог дана! што га јуче имадосмо, близу 500 рањеника! Имао сам веће друштво, докторе: Стејића, Петровића, Попса, осим оних при првој битци. Раније долажаху рањеници, али опет први Србин Ргоћанин. Ну највише ме је дарнуо долазак

мајора Топаловића, који се са везаном главом, блед, колебајући се мени приближио. На питање где је рањен? одговори ми гранатом „у главу“. Скинем завој и уверим се малим прстом, да поред знатне ране са цепаним ивицама, кост лубање није повређена. Свршим привијање и упутим га у Зајечар.

Пред вече добијем налог да један одељак болничара пошљем у Вратарницу, где су лекари одређени. Пред мрак се смањивао број рањеника, те оставивши два лекара са болничарима, са др. Стејићем, упутим се у Зајечар, да бисмо у помоћи били др. Данићу и Ленку, али у тај мах дође од команданта налог, да се одмах вратимо у Грљан!

Грозно је било гледати велики број рањеника, који у пространом болничком дворишту лежаху и чучаху чекајући ред привијања и смештања у постеље. Ту јаук и лелек, ту стењање, псовка и проклињање непријатеља, а мање рањени досеткама стишавају своје другове.

Окренемо руду, те у Грљан. Ту до два часа по поноћи натарисмо неколико још заосталих рањеника, те у јутру пођемо и ми у Зајечар.

Положај завојишта био је доста критичан. Школа од Тимока није даље но 250 корака; од оне стране Тимока не бејаше више војске, а и ова овуд бејаше тако растројена, да ни најмањег реда не видесмо. Да су случајно Турци, ма и са малом силом на нас насрнули, ужасан би се неред створио. Ноћ је била тамна и њихов симбол — месец — био је сакривен, за то и они не смедоше да наставе борбу.

11. Јула. Полазим за Злотску резервну болницу као шеф, где ми је одређено 300 болесника, које рањених, које дисентеричних. Придата ми је опет ваљевска пољска болница. Кућу и све имање остављам на милост и немилост прија-

тељима и непријатељима; кључ предадох Д-ру Ленку а свеимање њему у аманет.

13. Јула. Примио сам и уредио болницу. Да нисам син српске земље, ја бих у најцрње црнило ироније умочио перо и описао болничка средства, и стање у коме се находила моја војна назови-резервна болница у Злоту. Односно завијања рањеника имао сам довољно прибора, јер је опет уз мене била ваљевска пољска болница, са целим персоналом и Д-ром Холецом, дивно уређена.

Прекрасна злотска школа, две велике крчме и једна општинска зграда биле су претворене у болницу. Од постеље ни трага; простртa слама све је, на ком легалу морају лежати тешко рањени, тифозни и дисентерични. Доиста лабава брижљивост за оне, који пре неки дан живот жртвоваху за одбрану отаџбине; но хвала Господу, лето је, врућина је, а моји војници, с малим изузетцима задовољни су, та и код својих кућа нема много боље, и да му се може, не тражи Бог зна какву угодност!

Помоћник ми је Бугарин, неки Ненчов у чину потпоручника, дивно му стоји сабља; руке беле са дугачким ноктима, брижљиво чуване беле маншете на кошуљи, са свим феш младић, но чини ми се слаба ће бити вајда, он је требало да путује и допрати болеснике, а он последњи стиже, одоцнио је спавајући у Сумраковцу! лепа нада за помоћ при вршењу дужности од 300 рањеника и болесника!

18. Јула. 1876. Због неких околности био сам принуђен упутити мога помоћника у Зајечар, надајући се бољој помоћи.

20. Јула. Добих докторанта Лазу Илића у помоћ; код овог са свим друго заузеће око болесника, други начин опхођења и неге. Биће ми десна рука, а болесницима и рањеницима пријатељ и узданица.

27. Јула. Синоћ добих од Др. Ленка писаљком нашараних неколико врста, у којима се најхитније позивам у Бању. Дам упрегнути и одјурим тамо. Скамених се, кад видех пуковника Лешјанина са целом пратњом. У неколико речи достави ми се, да је Зајечар напуштен и да ми рањенике и болеснике ваља распустити, а тешко рањене у Бању довести. После поноћи вратим се у Злот; распустим све болеснике, чекајући тражена двадесет четвора кола за превоз тешко рањених. Сав прибор дао сам сместити у цркву. Апотекара, са апотеком, испратио сам у Луково. Болничаре сам задржао на окупу док заостале рањенике не натоварим. Забуна је била неисказана, док сам са болницом у Злоту био. Нико од грађана дотле није страховао, но чувши, да се болница сели наступи страх и ужас; бежао је куд је који могао. Тек око три часа по подне стигоше десетора воловска кола са маленим лесама, као да су хтели креч товарити, а не рањенике. За време чекања десио се комичан случај. На један пут се разнесе глас: иду Турци! ја уздајући се у „женевску конвенцију“ дам едноме храбром болничару, болничарску заставу, да бајаги иде Турцима на сусрет, а остали се сви наоружали острагушама, да се у случају невоље очајнички бранимо и рањенике одбранимо. Ту се Ваљевчани показаше као свакад храбри и неустрашиви. Ова неизвесност трајала је до по часа, кад се на једанпут дознало, да је то наша извидница била. Око пет часова би и последњи рањеник у кола стрпан; растанем се од својих ваљаних Ваљевчана, те пођем са својим јадним карваном у Брестовачку бању, у друштву мога помоћника Д-рта Лазе Илића.

Путем смо стизали и претицали бежунаре, који су се сви к Бањи, као некој светој води, упутили били. Пред мрак стигосмо и разместимо рањенике. Ту нађох поред

Др. Ленка још два лекара: Дединца и болесног Перушу Шљивића, који беше пропљувао крв.

Ту сам доцније дознао, да ми је у Зајечару све, што оставих и пропало, лаку ноћ библиотеци, апотеци, збиркама, намештају, речју целој имовини! Тако моју двадесетогодишњу тековину прогута рат!

29. Јула. Код некога добровољца нађене су пљачкане ствари у Сумраковцу; међу њима и зимна свилена капа моје старије кћери. То ме убеди, да је и оно пропало, што сам мислио ту спасти, и тако могу рећи, да сам с мојом породицом само голу душу спасао! Ипак велим спаси и усрећи Боже милу домовину, и дај живот и здравља, па ће се опет кубурити!

31. Јула. Јутрос стиже из Злота, управо из збега Лаза Илић докторант, који је био тамо послат, да још на двојим колима донесе болеснички заостали прибор. Прекјуче су га затекли Черкези у селу, и само има да захвали вештом скривању по корову што му оста глава на раменима. Двоја коморџијска кола натоварена болесничким прибором, однели непријатељи, и моја путничка кола из крчме.

3. Августа. По налогу начелника санитета врховне команде, Д-ра Владана Ђорђевића, позивам се брзојавом у Луково са налогом, да ме мајор Недок употреби где будем најпотребнији. Предео између Брестовачке Бање и Лукова од наших је напуштен. Зна се да Черкези облећу напуштена села, као Шарбановац, Сумраковац, Злот, Подгорац. Овде су једног нашег коњаника стигли и посекли. Телеграм је на моју личност; али се не тражим од команданта Лешјанина. На моје колебање односно личне безбедности, он слеже раменима и упућује ме преко Црног Врха на опредељење, казујући да не ће да зна за мене, по што ме од њега нико не тражи.

5-ог Августа. Поново се са претњом тражим у Луково. Сутра полазим па шта Бог да!

7-ог Августа. Јуче при поласку праштао сам се са пријатељима, са мало наде до виђења. Истина уверавао ме је Лешјанин, да у колико му је достављено, нигде нема непријатеља на путу. На срећу полазила је у Луково једна чета пешака бегунаца, праћена једним водом коњаника. Придружим се њима, ослањајући се на добру срећу и судбу; стигох у Злот. Видех изгорелу крчму газда Јовину, бившу моју болницу. У селу где-где по који човек. Причају, шта су Черкези и шта су добровољци урадили. Посечен је поп Анта, и мој пијавичар Цветко. Први у својој кући, а други на мосту. Општинска гвоздена каса лежала је у дворишту обијена, акта и хартије у наоколо. Уђем у двориште крчме Црног Вељка, да видим шта раде моја заостала кола, нигде им нема трага. Клети варвари нађу на тавану сакривену руду и однесу кола. Стигнем у Подгорац, нигде живе душе у крчмама све порушено, поломљено, разбацано; а до крчме с поља велика мрља крви од посеченог механског газде, зајечарског грађанина, Стојана Убеновића, немоћног, од капље дарнутог старца. Ту затекох други вод коњаника, који вођаху формалну хајку на живину. У згради Ђорђа крчмара, цинцарина, била је растурена козетина. Јечам се, узимао на јагму, словом пустош у сваком погледу.

Где се одваја пут на Боговиње, растанем се с пратњом јер се тим пречим путем није пролазило на интову и сам продужим пут преко Валакоња. У овом селу бејаху неколико Влаха, ну начин којим ме гледаху и сумњив шапат њихов принуди ме, да се што скорије одмакнем од њих. Дођем у Бољевац, варошицу. Нигде живе душе. Одморим коње и разгледам по крчми и дућанима. До варошице нису допрли Турци, али грознијем газдовању не бих се ни од њих надао. Еспап бакалско-болтаџијски разбацан, прекршен,

сломљен. Тезге поизвртане, једном речју страховит крш и лом у предметима, који нису однети. У крчми Кола Ватковића покрио земљу пасуљ, брашно, мекиње и пшеница. Бурад разбацана; у подруму блато од вина, упадају ноге. Трагови правог варварства, а то су учинили наши. — Чисто са клонулим духом продужим пут и у неко доба ноћи срећно стигнем у Луково.

10. Августа. Од синоћ се креће војска са Калафата к Бољевцу. Сумња се испуни. Имасмо битку на Лубници. По налогу начелника санитета остадох на завојишту до Ђукиног Потока, очекујући рањенике, али на скоро дође налог, да се са болничким прибором и апотеком вратим. Худа нас срећа послужила. Заузесмо старе положаје.

26-ог Августа. Готово наступа поноћи. Не спава ми се. Душа ми је узнемирена од данашњих догађаја. До мене лежи у импровизираној постељи руски капетан Малаховски коме извадих куршум из левог рамена. Добио га је у данашњој другој борби на Лубници. Опет је Ђукин Поток био одређен за превијалиште, али данас смо као на поуздано пошли, да ћемо од четири стране нападнутог непријатеља не само са лубничких висова потиснути, но Зајечар освојити, и непријатеља преко плота појурити!?

То ме је принудило, да се до самог бојишта приближим, а мајор Недок пође са командантом потпуковником Лазом Јовановићем још ближе до саме Васићеве батерије.

Ја себи изабрах место јужно од Лубнице, крај једног браника, наслоњен на грм гледах сву бојну операцију. Са неисказаним задовољством гледах дивно пуцање и напредовање батерије мајора Угричића, који са московског пута нападао беше турске опкопе. Као громовите муње сипаху своје смртоносне гранате, а турска ватра све више заћуткује. Наша пешадија, вијугајући се од жбуна до жбуна, од грма до грма као змије, све се већма приближавала

вражјем гнезду, тако, да мишљах, да ће освојење опкопа следовати јуришем у најскоријим тренуцима. У тај мах угледам руског капетана Миртенбрена, кога један трубач више ношаше, но вођаше. Притрчим му на сусрет, знајући да је турска граната у његовој непосредној близини прсла, и услед тога је сав изнемогао. Последице наскоро наступише, поче обамирати, с муком се повраћао животу и то услед вештачког дисања. Неколико гутљаја рума произведоше сталнију свест. Пођох да нађем кола ради транспорта. У тај мах припуцаше пушке иза наших леђа, а са наше бојне линије зачу се грдња; тутњава се приближаваше; видех Васићеву батерију, како у највећем касу измиче са бојишта. Кад ме угледа рече: „Кад сад не изгубих батерију, нећу је никад изгубити," — и пројури крај мене. Кад погледах око себе, то је страх и ужас! До мене постављени ражаљени батаљон беше се одао дивљем бегству кроз блиски кукуруз и браник, бацивши трнокопе и мотике; они су били најсрећнији, чије су ноге биле најбрже. Ту коморџије изгубише и побацаше сандуке са муницијом; ту јури коњаник враћајући са голом сабљом пешаке из бегства. Поред мене пролази топ за топом, боље да речем кара за топом. Ја пешке хитао бих, али ме стид да убрзам кораке док један коњаник Зајечарац викне последњој кари да стане, и да ме прими. Нисам се дуго размишљавао, но као некадашњи гимнастичар успнем се на кару, а труба непрекидно свира: кас, кас. За то време измаче наш топ до 60 метара, ну кад се кренусмо, као да лећаху наши коњи, и за час беху стигли свој топ. Иза Ђукине реке застадосмо, и ту се наскоро скупило цело десно крило, које је одступало. Ето и мог шефа, мајора Недока. Близу његовог коња пуче граната. Усправљајући се на задње ноге, збаци коњ збуњеног јахача, те се сиромах сав изгруха по глави, раменима и

лактовима. Пођемо у највећем реду као са неке смотре у наше Луково, где близу једанаест часова стигнемо.

5-ог Септембра. Горун, брежуљак северно од Ртња под тако названом Облом, играо је знатну улогу у нашем првом рату, јер он је био тако утврђен, да би много турске крви стало, да нас из те позиције истисне. По свима правилима војничким утврђен је, а и природом је са југоистока заштићен. Ту смо знатну снагу усредиштили. Живот је био доста буран, јер ту беше доста знатан број руских официра, а где се они находе, ту се у сваком погледу весело живи. Ну данашњи дан имађаше политичку свечаност.

На горунском висоравњу импровизирана је била пољска црква; рукотвор наших врлих пионира. Околна села приношаху цвеће, којим се свети храм украси. Доиста је дирљив био призор овог склопљеног лишћа и огранака, из којих ће се одушевљена молитва пењати Вишњему. Одежде свештеничке много угледније, сјајније бејаху у овом зеленилу, но у белим пространим зидинама цркава; а и саме свеће, као да су јаснијим пламеном гореле у овој отвореној цркви но у затвореном загушљивом ваздуху обичних цркава. Певачке се снаге скупиле беху у назови-певницама, и доиста како служба свештеничка тако и хармонично појање чинили су особени утисак на присутне. После службе божје изговорио је бољевачки свештеник поп Маринко беседу, која је одговарала свечаности и по том следова акт заклетве.

Војска беше око цркве формирана, каре накићене зеленим грањем. Заставе се весело вијаху у ветрићу. На лицу војника видела се озбиљност са радошћу скопчана, што су дочекали да се испуне очекиване народне жеље, да се кнежевска круна претвори у краљевску. У средини стајало је чиновништво са кнежевским комесаром г. Николом Христићем. Сви са дигнутом десницом на заклетву

изговорисмо речи свечаног акта. Сто и један топ огласи факт нашима иза Ртња и на Делиграду. Шта су Турци мислили, слушајући грмљавину наших топова о томе се нисмо могли известити.

Размишљавао сам о догађају при повратку у Луково, не разумевајући цел ове политичне демонстрације. Доста ми је непојмљиво било, да се у уставној земљи без учешћа владара и народног представништва може овако важна ствар свршити.

Нехотице се сећах римских легија, које су своје вође у провинцијама и на бојиштима извикивали за императоре и за цезаре, правећи заплете силноме Риму. А ти поступци често су изводили крваве последице. Све једно био краљ или кнез светли наш владар, нека га Промисао потпомогне у извршењу његове свете мисије, да увелича и прослави Србију и да усрећи свој одани народ, који га љуби.

....Грухају и ричу топови. Од силног звука тресе се ваздух, и као да се и сам Ртањ колеба. Одонуд Ртња час из ближе час из даље допире грмљавина топова. Да ли ће ратна срећа бити наклоњена светој српској ствари? Та није излучива својина турског оружја да одржава победу у свим бојевима. То је сјајно доказао бојак на Белој Реци 16-ог Августа о. г. где је храброшћу својом, капетан Пера Вељковић Смедеревац, улио неустрашивост у своје војнике, који су са својим предњацима хладнокрвно дочекали навалу непријатељску, а оловом својим десетковали, до онда непобеђене, победиоце. Шаренило се поље од непријатељских лешева и многе турске главе бијаху натакнуте, као страшила по плотовима Беле Реке. Кад освану 17-ти Август нигде трага Турчину. Повлачење њихово личило је на срамно бегство. Ту је наш ваљани Карапешић показао, да нису кадри само крупови топови да решавају судбу неке битке.

Неравна се снага, неравно се оружје бори; само је света ствар на нашој страни, а надмоћност је у непријатеља. Да ли ће пожртвовање и љубав к отаџбини остати ненаграђени, безуспешни?

8-ог Марта 1877. год. После дуге паузе суђено је да мој дневник у Зајечару опет продужим и довршим. После осам месеца вратих се у пређе европску варош, која је сад савршено изгубила свој пређашњи лик. Али нек ми је допуштено редом пратити догађаје и утиске, који су душом мојом владали, док у Зајечар дођосмо.

Г. Владислав Вујовић, одређени Кнежевски комесар да прими Зајечар, имао је доброту примити ме у своја кола, да га у Зајечар допратим. Ја за то највише наваљивах са молбом, да га пратим, јер се дочуло, да је кућа у којој сам у Зајечару становао остала неповређена, да стоје жалузије, и да је ту морао неки старешина бити смештен, јер је по казивању стајала стража пред кућом. Ова околност улила ми је пријатну наду, да ћу нешто од мојих ствари наћи, те похитам, да бар затечено сачувам.

Пређосмо демаркациону линију, нигде жива Турчина; али наскоро наиђосмо на њихове трагове. У Планиници стајаху згаришта од изгорелих зграда. Најжалоснији углед беше красна школа, на којој се димњаци високо издигли над зидинама без крова; крчма и околни домови изгорели до темеља; а као за дивно чудо оставили су скромну капелу.

Стигосмо у Лубницу. Од кућа ни трага. Да хумићи од ћирамида не показују остатак домова, нико не би рекао, да је некад село било. Само од изгореле школе и крчме беле се зидови а зуб времена на обема зградама показује свој учинак, којим уништава. У оба села ни живе душе.

Око четири часа стигосмо до Зајечара. Ван града (вароши) нас зауставише страже. Скидосмо се, казавши им,

ко долази и по каквом послу. Неки Османлија, који као неки старешина фигурираше, приближи се колима, те га запитамо, да ли зна српски, бугарски, француски, немачки, маћарски? Издизањем главе, сабирањем чела у боре и познатим звуком језика, даде нам познати, да је асли Турчин. Само су речи: „Комесар Бег Милан“ измениле ситуацију, те један одјури у варош. Ми међу тим на сред друма запалисмо цигару, почашћени друштвом које имаћасмо у Турчину. После неког времена, стиже неки старији по чину, те нас одведе у једну од крајњих кућа. По што се у мрачној кући, после уобичајених поздрава, сместисмо; домаћин одмах примаче ђезвицу к ватри у лименој пећи. Али не би суђено да будемо и почашћени, јер одмах за тим уђе официр са изјавом, да г. комесара чека паша. Седосмо у кола. Дванаест коњаника опколише кола, а официр, у касу напред, води нас пашином стану, који је у кући Ристе Лазаревића трговца. Скинемо се с кола. Поред куће стоји упараћена чета низама и поздравља поред гласа трубе са пред прси — Кнежевог изасланика.

У првом тренутку поздрав с пашом био је дипломатски — церемонијалан. Сама личност г. Вујовића, са његовом урођеном озбиљношћу, учинила је жељени утисак на господу Турке, а нарочито на Селами пашу, као врховног команданта зајечарске војске. Али на скоро се разви више друже̂ван разговор, јер смо ми код паше затекли мајора Топаловића, окружног начелника Девића, среског начелника Милисава Симића, којима се придружио и поштар Стојилко Димитријевић. Пре нас они су водили живу и пријатну конверсацију.

Међу Турцима био је и Хусеин паша, заповедник над коњицом. Човек европског изображења; говори француски, румунски, бугарски и турски, и он је готово и био тумач узајамног споразумевања и дружења.

Како да цртам Селами пашу? Човек средовечан, до 45 година, средњег стаса, црномањаст са кавкавским типом. У колико је у војничкој науци зналац, ко би то знао оценити, по што никакав стран — европски — језик не говори, и по том, као да за доказ служи, да му је изображење скромно, или да је Турчин фанатик. Ступањ његовог образовања доказује и то, што се у овакој дипломатској мисији заборавио, те са огрнутим капутом и у папучама провео вечеру, са изаслаником Кнеза српског.

Пуковник Хрватовић послао му је јагње и крајинска вина, те се према околностима зготови луксузна гозба. Поседасмо за сто, ну место вечере испаде ручак са говеђом јухом (супом), говеђином и осталим небројеним јелима, међу којима су била нека турска јела врло укусна и примамљива. Ја слушах, да је у Турака адет, да се најпре изнесу на сто најбоља јела, као што је печење, по том по доброти и каквоћи, која је приближна доброти јела, а најпосле чорба. За овај обичај веле, да је у живот ступио од времена, — не знам које — битке: кад су Турци изненада од непријатеља нападнути били, баш кад су чорбу појели. Остали ручак принуђени су били прекинути, у жалости за непотрошеним печењем и ђаконијама Чисто сам био гневан, што су се држали европског реда, те јагње остаде недарнуто.

Хусеин-паша не окуси вина; али Селами паша заборавио беше на Алкоранску забрану, те је напијао здравице и испијао чашице. Да није Хусеин-паша као неки Ментор бдео, над њиме, би прошао као његов драгоман, који се једва држао на ногама.

Здравице су намењиване Султану и Кнезу Милану; храброј турској и српској војсци; али најинтересантније је било слушати г. Вујовића, који се у својој здравици изразио,

да чезне за приликом, да у оваким околностима вратимо гостопримство Турцима!!

После вечере дође у друштво и Хасан-беј, који је први напао на Вел. Извор. Мајор Топаловић га је поверљиво запитао са коликом је силом ударио на Извор. Он нас увераваше, да је имао 7000 људи. Он је врло лепо говорио грчки, и на овом језику се са г. Девићем проводио. Пријатна личност, чисто би посумњао, да је турског порекла.

Још имам да споменем као пријатну успомену једну турску личност, Бошњака из Алај-Беговићеве породице. Капетан у турској војсци; дивно је говорио српски и видело се, да жељно тражи наше друштво, можно, да је по вери столећем одвојен, ну по језику, остао је Србин, и љубитељ српског језика.

Дође време растанка. Према налогу требало је, да се изасланик Кнежев споразуме о претрпљеној штети у Зајечару и околини од стране српскога становништва, На то ће Селами-паша намргођен турски рећи: „Зајечар да, јок чак зијак“, и тиме се почео праштати изразивши жељу и наду, да ћемо поштовати турско гробље које се находи до самога Зајечара непосредно до друма. Одосмо у одређени конак.

Пред зору почеше трубачи својим сигналима будити војску, да се за полазак спреми и ми се дигосмо да гледамо како одлазе немили гости. У Зајечару је све врвело од Турака. Пијаца дупком пуна; са Краљевице су милели као мрави, а одлазак из вароши трајао је читав час. Избројисмо у турској војсци како је пролазила деветнаест застава разне боје: црвених, белих плавих, зелених. Ту смо се уверили, да су лажне вести, које тврђаху, да су Турци голи и боси. На против ни у чем не оскудеваху, јер је сваки имао кабаницу па и рукавице. Изненадио нас је велики

број официра, који су јахали прекрасне коње. Око осам часова пође и последња коњичка патрола. Ми за њима посласмо „Срећан пут у неврат!“

Насред зајечарске пијаце стајао је крст између два дуда ограђен филаретама. По одласку Турака приближимо се огради. Унутрашњи простор био је очишћен, а на огради горело је кандило; на дуду вишаше котарица, у њој бакрени новац, а на свакој летвици небројени завежљаји откидака вунице разне боје. Ту су се клањали; наравно да од крста ни трага не бејаше.

Обиђемо град да се уверимо о истини Саламијиних речи. Куће стајаху, али у кућама нигде браве, пећи, прозора ни врата, осим у оних зграда, где су им биле болнице или станови старешина. Цели град личио је на неку коњушницу; ђубре у кућама и ван кућа у неисказаној мери. У многим кућама проваљен беше под, да се од подрумова направе проходи. Собе претворене су у коњушнице, или су са подрумима преривене, као да су свиње риле. Пред једном кућом стајаше висок орман с обе стране пробушен, служећи за стражу. Тма божија угојених паса, правих рундова, да је човека страх мимо њих пролазити; сукобљава их на сваком месту. Нигде ограде. Прозори на кућама махом су опекама зазидани, само на мајушни просторић улази светлост и излази дим. Око 160 кућа и преко 200 економских зграда нема нигде. Многи су студенци затрпани. Местимице се Зајечар тако изменио, да се у први мах не би могао човек у њему наћи.

12-ог Марта 1877. Данас обиђох зајечарско гробље. Тамо имадох шта видети. Седох на један преломљени крст и размишљах, да ли фанатизам, да ли себичност, да ли пак беснило и несташност могаше тако оскрнавити ово место мира, ову светињу свакога иоле образованог човека и народа. Гробље је личило на место где хијене и шакали бесне.

Страшљивци и полу-зверови, који нису кадри у борби за само одржање надвладати и постићи плен, већ као ноћни грабљивци и отимачи раскопавају гробове да се лешином нахране. Већ што су покрхани и однесени мраморни крстови, што су покрадене гвоздене ограде и крстови гробова, нек им је просто, јер грамзивост, користољубље и себичност не познаје граница ни мере; али што су сами с гробови и гробнице разваљене, мртва тела извађена и разбацана, за то их мора осудити сав образовани свет, било да су свој варваризам вршили из фанатизма, освете или грамзивости, тражећи у гробовима остатке скривенога блага. Сетих се молбе и наде о штовању турскога гробља. Имаде образа молити за таку ствар, за њих важну и штовану, а није био кадар сачувати, да се наши гробови не оскрнаве, да се њиховим варварством не ужасавамо, не грозимо....

Био сам и на Краљевици. Ту се подигао мали градац; зграде су састављене од зајечарских великих и малих врата, од поскиданих дасака из подова и тавана. Начинили су зимовнице, у којима су могли пркосити непогодном времену.

15-ог Марта. 1877 г. Изравнао сам турско гробље. Не види се ни траг од гробова. Дао сам над лешевима посејати раж, и тим поступком стао сам на пут кужењу ваздуха из отворених турских гробова.

НЕКИ ПОДАЦИ О ОСНОВНИМ ШКОЛАМА У СРБИЈИ.

од 1845 до 1861 год.

Од

Д-РА МИЛОВАНА СПАСИЋА.

Писцу историје народне потребно је пре свега знати просветно и културно стање оног народа и оне периоде, времена, о којој пише. Ово колико му је потребно у опште знати, још му је потребније сазнати односе оног народа, који је некад био на већем ступњу просвете, па је после несрећним догађајима пао под јарам туђина и више векова у његовом ропству проживео, борећи се за свој живот и опстанак. Ово, што је у опште речено, односи се без сумње и на наш народ. За то држим да је нужно нашем потомству и писцима историје оставити што потпуније и поузданије податке о стању и развитку наших школа, међу које спадају првенствено основне школе, о којима мислим овде и говорити. ([1])

[1]) Милан Ђ. Милићевић писао је доста опширно о свима нашим школама (види XXIV свеску Гласника ученог друштва). Но како сам приметио, да у том опису основних школа има неисправности и празнина, то сам предузео овим подацима, колико ми је могуће, исти допунити за оно време, у ком сам био непосредни радник у просветној струци, особито, што се основ. школа тиче.

Да је српски народ имао неке школе и пре св. Саве, тврде неки рукописни, стари документи. Али, као први и прави оснивач школа у српском народу, мора се узети св. Сава, јер поуздано знамо, да је он подизао школе при манастирима и црквама, а у духу православне вере. Ове школе напредовале су док је и српска држава напредовала и док је српска патријаршија постојала. Ну са опадањем државе, особито укинућем српске патријаршије, опадале су и школе. Истина, дух је св. Саве и свети споменици наших предака провејавао кроз наше калуђере и свештенике, те су они и после подржавали школе, колико су када прилике дозвољавале. Али, пошто је српска патријаршија потпала под власт цариградског патријарха, овај почне шиљати грчке владике у српске пределе, који нису знали српски језик, па су српске школе утамањивали и старали се, да по коју грчку установе. Шта више, ове владике, поред глобљења народа и продавања парохија, принуђавали су калуђере и свештенике, да се грчким језиком, колико је могуће, у цркви служе; и ово је трајало до новијег времена и док кнез Милош није захтевао, да се Срби за владике у Србији постављају.(1)

Народ наш паднув под јарам османлија и владике туђе народности, није могао ни мислити на просветне заводе,

1) Кад сам основне школе 1845. год. посећавао, нашао сам једног старог свештеника при цркви јаребичкој у окр. подринском, који је једва знао по нешто читати црквене књиге. И кад сам га запитао: где је књигу учио? Одговорио је: Ја сам био сеиз код владике грчког у Ужицу, па ми се од ајлука задужи 100 гроша. И кад га Патрика позва у Цариград, он да ми не би платио, натера неког ђакона те ме научи, да могу на памет очитати „Оче наш“, па ме запопи, а парохију ми не даде. Сад као поп, а не знам читати ни црквене обреде свршивати, одем у манастир Рачу, и ту сам, послужујући манастир и калуђере, научио читати црквене књиге и обреде црквене. За овим, како је нужда била за попове, добијем и ја нурију. —

јер је сву своју снагу трошио и бригу водио за одржање живота, тражећи склоништа у планинама и селећи се у стране државе. Но и при овако бедном стању, наши су калуђери и свештеници, опет одржавали неке школе при манастирима, узимајући младе људе, као послужитеље и поучавали их у читању црквених књига, а по негде и у писању. И кад су ово, колико толико свикли, постајали су калуђери и свештеници.

Овако стање трајало је непрестано до устанка Карађорђевог 1804. године. Од овог времена па до 1813. г., била је Србија у непрекидном рату са Турцима, и она изрека има овде места: „Где оружје звечи, ту музе ћуте." Али, колико је могуће било, опет се старало о просвети народној. Велика школа, која је постојала у Београду оног времена, претпоставља, (а зна се и онако) да је било и нижих, особито основних школа. Но колико је и где ових било и како се и шта у њима предавало, немамо поузданих података. Али људи, који су ове школе подизали и у њима се учили, окусили су плод и сласт науке, па су и после пропасти наше 1813. год., кад је сила Азијата попустила, а после устанка кнеза Милоша, почели о школама мислити и ове подизати, како су знали и могли.

За време од 1815. до 1830. год., нико није могао озбиљно мислити на просвету народну. Кнез Милош заузет великом бригом око народних послова, није се могао старати о подизању школа, а народ и ако је жељан науке, није био кадар и слободан веће издатке чинити на школе и учитеље. У овима тако је велика оскудица била, да су људи, који су школе оснивали, принуђени били свакојаке личности за учитеље примати. Неки су знали само црквене књиге читати и свештеницима у неколико помагати при обредима црквеним; неки опет нису знали свештеницима помагати, али су знали, поред читања, писати, и по нешто

рачунати. Шта више, често су узимани и они за учитеље, који су какав занат знали, па су, поред своје радње, и учитељевали.

Колика је тешкоћа била у набавци учитеља, још је већа била у набављању потребних књига за учење. Обичне књиге биле су: буквар, часловац и псалтир, и ове су доношене из Аустрије и Русије. Буквар, као за први почетак учења, био је „будимски или московски“, но први је претпостављан другом за то, што га је било лакше набављати и разумевати. (1)

За учитеље примани су: ђаци манастирски и свештенички; или они, који су за време Карађорђево у школу ишли; или бегунци (1813) преко Саве и Дунава, који су тамо нешто учили, па се после у Србију повратили; или Срби из Аустрије, који су се тамо у основним или каковим вишим школама учили. Способност ових цењена је према приликама и потребама свештеника и старешина села и општина. Где је школа била при цркви, ту се поглавито гледало на то, да учитељ зна у цркви певати, а где није при цркви, обраћала се пажња и на то, да је учитељ писмен, те да може у помоћи бити старешини села или општине. Према оваким потребама о спреми учитеља, у првом случају свештеник је био меродавна личност за избор и погодбу са учитељем, а у другом кмет или они људи, који су школу желели имати.

По наведеним приликама, могу се школе поделити: на црквене, општинске или селске и приватне. Здања нарочитих за школе није било. Негде су биле смештене у црквеним кућицама или каквим општинским зградицама, негде су узимане приватне куће, а негде су се селиле из

(1) Мој отац, кад ме је у школу дао 1825. год., набавио је «Московски буквар». Но кад му је учитељ казао, да је бољи «будимски», онда је овај набавио.

куће у кућу оних људи, који су децу у школу давали. У прва два случаја, учитељи су обично у школи становали, а у последњем, учитељи су се селили са школом из куће у кућу оних људи, који су учитељу плаћали, па су их према погодби и хранили. ([1])

Колика је плата учитељима била и од кога су ову примали, зависило је од погодбе. Али прилике оног времена говоре, а и савременици казују, да су ђачки родитељи учитеље плаћали. Да је овако у опште било, може се тим пре узети, што општине и села нису имали својих прихода, откуда би учитељима плате издавали. У осталом зна се, да су учитељи у приватним школама добијали обично по један цванцик месечно од сваког ученика. —

Општег и нарочитог надзора од стране власти није било над школама и учитељима, нити су ови имали каквих упутстава о школама и настави у њима. Сваки је радио онако, како је знао и умео. Но зна се, да се је сваки старао, по својој способности, да децу научи: најнужније молитве, читати словенски и српски (славено-српски), певати у цркви, писати по плајвазу и прегледалици и рачунати по казивању без печатане рачунице. На морално васпитавање деце, особито на прилежање, обраћена је такођер пажња. Да ово последње потврдим навешћу овде једну прегледалицу, по којој су деца учила писати и која ми је до руку дошла, а датирана је 1824. г. Она гласи:

„Прељубезно чадо, охотно се труди; во училишч прити, сваком чест принети; лексије учити, труда нешчадити; јербо тако каже србска пословица, да се тјело гоји од млогог спавања, а разум добија од великог труда; који

([1]) У овакој школи која се селила и ја сам се почео учити. Зими и кад је рђаво време било, седели смо са учитељем око ватре у кући, јер соба није било, а лети и кад је лепо време, под каквим дрвѣтом у хладу.

сваког слуша и свачију сматра, па се од зла клони, а свакои добра твори; хватај се истине, срећа ти не гине.“

Од 1830. године настало је боље време и за просвету. Турци су се почели из вароши исељавати, а и народ се од спахијских обвеза 1832. год. ослободи. У исто време и власт се почне боље старати о школама.

С концем 1830. год. почело се радити на томе, да се гимназија у Крагујевцу оснује. Ово остварити није лако било. Нема способних људи за професоре, а још мање спремљених ученика за гимназију; али се морало отпочети па ма како било. Тврда и постојана воља, у сваком, па и овом предузећу, све незгоде и сметње побеђује.

Да би се речена оскудица, у спремним ученицима за слушање наука у гимназији, отклонила, установи се 1831 и 1832 .год. школске тако звана „велика школа“ у Београду, која није друго била, него виши разред основне школе. Обичне школе у оно време састојале су се из три разреда, т. ј. буквараца, часловаца и псалтираца, па у њима нису се могла деца за гимназију спремити, за то је она „велика“ установљена. И кад су ученици ову свршили, онда је она са учитељем и ученицима пренета у Крагујевац, 1832. год., и тада је гимназија основана. (1).

За даљи развитак гимназије, тражени су спремнији ученици шиљући учене људе да постојавше школе прегледају, испите у њима држе и најспособније и бистре ученике побележе, који су после, може се рећи регрутовани за ученике гимназије. Осим ове мере, „Управитељни Совет“

(1) Да је гимназија 1831. год. основана, као што неки држе, она би 1835|6 год. школске имала пет, а не само четири разреда. Ово тврди и тај доказ, што је Лицеј основан у јесен 1838. год.; дакле, кад је гимназија имала шест разреда и ученици је свршили.

под 3. Октобром 1835 год. наложио је „Исправничествима“ да народу објаве: Када треба децу у гимназију шиљати. ([1]). На овај начин успело се у толико, да је 1835|6. год. школске било ученика 85 у сва четири разреда гимназије. Али, што се њине спреме тиче, цељ није постигнута. Учитељи основни школа неспособни, а због мале плате нису се хтели способни ни примати учитељске дужности. Поред тога, много је чинило и то, што није било надзора од државне власти над школама и што није било прописано, шта се мора ученицима у основним школама предавати. Ове незгоде отклонити требале су нове мере, а те су учињене 1835 и 1836. године.

По наредби Кнеза Милоша буде установљено 26 основних школа (по две у сваком округу) о државном трошку и учитељима истих одреди се плата 100 до 150 талира из народне касе. Оволика плата за ово време била је врло велика и могло се наћи прилично способних учитеља. А да би се имао ко о овом старати и школе надгледати, установи се звање Директора, и за таквог буде постављен 22 Марта 1836. год. Петар Радовановић. Од овога времена почео је Директор за набавку учитеља старати се и плату општинским у договору са општинама одређивати и исте у дужност уводити. А учитеље за државне школе представљао је „Управителном Совету“, и по одобрењу овога, уводио их у дужност, назначивши, колика је ком плата, према важности места, одобрена. Ове државне школе боље су и надгледане, него остале, јер један човек није могао све школе обилазити, особито оне по селима и врлетним окрузима.

([1]) Обичај је постојао код народа, да децу у школе дају „на чисти понедеоник, или о Ђурђеву дне.“

Ради више управе и надзора над школама прописане су дужности Попечитељу просвете јошт 14. Фебруара 1845 год., а Попечитељ постављен је тек 10 Маја 1838. год., имено Стефан Стефановић (Тенка). У круг овога спадало је између осталог и то (по тачки 11): Да се стара о подизању школа; да се фондови за просвету установљавају; сиротни ученици потпомажу; школске и друге књиге израђују и да се награде писцима књига одређују. — Формално пак уређење овога Попечитељства ступило је у живот 29. Маја 1839 год.

За поправку материјалног стања школа и учитеља старало се такође. „Управителни Совет“ предложи Кнезу 1836. год. да се установи прирез од једнога цванцика годишње на сваку пореску главу за издржање школа и учитеља и за оснивање фонда школског; но ово није одобрено. Али указом од 11 Јануара 1837. год. наређује се, да се од сваког „женика“ наплаћује при венчању по један цванцик за оснивање „фонда“ школског и болничког. Но и ово није се могло дуго извршивати; према чему фонд школски установљен је тек 1841 год. за владе неумрлог Кнеза Михаила, а прикупљен је из доброволни прилога и завештања. Овим начином није се могло кроз врло много година доћи до тога, да учитељи плату из фонда школског добивају, за то се морао други начин наћи.

Да би се учитељи боље могли награђивати, обраћена је пажња на то, да општине до извесних прихода дођу, како би могле своје школе и учитеље боље издржавати. Ове намере ради уступе се општинама неки приходи, који су дотле у државну касу утицали. Ово је учињено, које раније, а које 1839. год. Но, како су ови приходи мали и незнатни били, то су неки учитељи прирезом, а неки државним трошком издржавани до Ђурђева дне 1841. год.;

а по највишем решењу од 14. Септембра 1840. год. Вбр. 1576 ово је укинуто.

Као што се из напред реченог види, вођена је брига о унапређењу школа. Али овоме много је сметала борба између Кнеза Милоша и великаша до 1839. год. За овим, кад је Кнез Милош удаљен из земље, настале су династичне распре, које су се у неколико свршиле 1842. год. када је Кнез Михаило земљу оставио. Но и после овога, борба се продужавала између изборног Кнеза и Вучића с једне, а владе и привржевика Обреновића с друге стране. Овај нов режим под Карађорђевићем, да би се код народа омилио и пуполаран остао, спустио је порез од 6 на 5 талира. Ово је народ тако разумео, да ни прирез за школе и учитеље не даје. Оваке изјаве од највише власти и овако схватање од народа, нису дозвољавали кроз више година прирезе установљавати за школе и учитеље. —

За време од 1835 до 1845. год., број је школа прилично нарастао (¹). Ове се могу поделити, по њином издржавању: на државне (до 1841), општинске, општина црквених и приватне. У првим и другим примали су учитељи своју малу плату месечно; у трећим на неопредељено време, када је које село цркви припадајуће могло и хтело, или када је добровољни прирез за плату учитеља прикупљен; а у четвртим по погодби између учитеља и оних људи, који су своју децу у школу шиљали. Овако прибирање и издавање плате учитељске, њино стање не само да није побољшало, него је у нечем и погоршало. Ово се потврђује прикупљеним датима, јер је 1835|6. год. шклоске на сваког учитеља, једно на друго узевши, долазило по 70 ¹|₂ талира годишње, а 1844|5 год. по 69 талира и 6 гр. чар.

(¹) Види моје: „државописни податци школски заведенија" свеска IX страна 162. Гласника ученог друштва.

Односно способности учитеља није боље било ни у овом времену, него пређе. Истина је, да су од установљења богословије, примапи за учитеље и богослови, али са њима није школа скоро ништа добила једно за то, што за учитеље нису ни спремани, а друго, што су учитељско звање за мост сматрали, преко ког ће до чина свештеничког доћи кад се прилика покаже.

Надзор над школама и учитељима био је слаб, јер су надзорници често мењани и своју дужност вршили су површно. По наредби Кнеза Милоша ишао је једанпут и сам Попечитељ (Тенка) да школе прегледа. 1836. год. буде за директора школа постављен Петар Радовановић, но после је премештен за професора Лицеја, а доцније у судску струку. За овим шиљан је по школама Коста Бранковић, а за директора, место Радовановића, постави се Глигорије Зарић, 1838. г. од кога не налазимо никакав извештај о стању школа и учитеља. После овога 1841. год. постављен је за директора школа, Тимотије Милашиновић, од кога такође немамо извештаја о школама (но нашао сам један његов акт у ком се јадикује, како није могуће по Србији путовати, јер нема чистих станова, па су га разни инсекти и (лаудес) јели)! —

Звање инспектора школа установљено је 1841. год. и за таквог буде постављен Димитрије Исаиловић. Но овај није ишао по посећавању школа у унутрашњост Србије, и само је неки надзор вршио над свима школама у Београду. Из овог узрока, буде 1843. год. за директора опет постављен Петар Радовановић. Па како су међу тим школе биле подељене у два круга „источни и западни», то је требало инспектору и директору, да све школе, у оба круга, посете. Но, како Исаиловић због старости и слабости, није могао путовати, то је 20. Октобра 1843. год. од дужности „инспектора“ разрешен с тим, да се занима

писањем школских књига, а Радовановић добије налог од Попечитељства просвете, да све школе у оба круга посети. Али како ово није могуће било, то је он само извесне школе, на главним друмовима, прегледао, а за остале наређивао да му полицијске власти извештај о њима подносе. Но по што овај начин надгледања школа није одговарао циљу, то је на основу новог устројства основних школа од 1844. год. подељена Србија на два круга школска „источни и западни." Први дође под надзор Петра Радовановића, а за други будем ја постављен 22. Фебруара 1845. год. Ови директори звали су се „главни" управитељи основних школа и радили су сваки у своме кругу независно један од другога. Имали су сваки за себе канцеларију и по свршетку године школске подносили су извештај Попечитељству о стању школа са списковима школа и учитеља.

За ближи надзор над школама, постављани су „месни надзорници." Ове је општина бирала и свој избор директору достављала, који је исте предлагао Попечитељству просвете на одобрење.

Односи између општина, месни надзорника, учитеља, директора, полицајних власти и Попечитељства просвете нису били прописани, нити је одређено, како ће се међусобно односити. Тако н. пр., неке су општине или полицајне власти, кад су хтеле ког учитеља узети, или му плату одредити, обраћале се директору, а неке непосредно Попечитељству, тражећи од овога одобрење. Ако су се директору обратиле овај би чинио предлог Попечитељству, које кад предлог одобри саопштава га општини преко полицајне власти, а директора извештава о томе ради знања. Ако су се пак обратиле Попечитељству, то оно није тражило мишљење од директора, него је, ако му што треба знати, питало полицајну власт, па је по том предлог одобрило и преко исте власти, коме треба, саопштило, а ди-

ректора о том у знање поставило. Овако, и на овај начин сви су школски послови вршени без обзира на то, што се тиме вршење послова често отежава и излишна преписка води, и што је дата власт директору, у многим питањима, поништавана.

Исто тако није било никаквих сталних, законодавних, прописа и правила за директора, учитеље и месне надзорнике школа, него је ове прописавало Попечитељство просвете, како је кад за добро нашло.

Књиге, из који би се деца учила, нису такође биле прописане нити напечатане, осим оних, које су напред поменуте и које су са стране набављане. Но установом државне печатње у Крагујевцу, почеле су се и ове печатати ([1]). Искључно пак право школске и црквене књиге печатати, добила је државна печатња 12. Јула 1835. год. Али, како није било писаца школских књига, то је са овим врло споро ишло при свем том, што је у изглед постављено било, да се писци књига награђују. Ово се види и отуда, што је најпреча књига за почетак учења „буквар" тек 1838, год. напечатан. Осим буквара, часловца и псалтира, учила су деца: Свештену историју, катихизис, писати, и четири проста вида рачуна, а по негде у варошима и граматику.

Продаваца школских књига није било нигде по окрузима, него је ове продавала државна печатња. И ако је који дућанџија из округа већи број књига од печатње купио, он их је много скупље продавао родитељима ученика, из којих узрока тешко их је било набављати па су многа деца без књига била и учитељи се на ово тужили. За то, између осталог, 30 Јула 1845. год., предложим Попечитељству просвете (Пбр. 971) да државна печатња по свима

([1]) Прибор за печатњу набављен је 1831. год. из Русије, но кад је отпочела радњу, нисам могао дознати ни у штампарији.

варошима повери продавање школских књига извесним трговцима са условом, да их по куповној цени продају, а и њима да се извесан проценат даје. Ово буде примљено и народу обіављено, где ће и код кога књиге куповати. А да не би трговци ипак скупље продавали књиге, нареди се доцније те је на свакој школској књизи цена напечатана.

Што се здања школских тиче, ова су била бедна, као и пређе. И ако је које ново подигнуто било, оно није цељи одговарало, јер по школским правилима није зидано. Исто тако није било ни најнужнијег прибора школског, а где га је нешто и било, тај је био незграпан и неудесан, као што су: клупе за седење ученика, табла за наставу у рачуну и писању, и том подобно.

Кад се све наведено у обзир узме, и кад знамо, како су учитељи неспособни били, онда не може се ни мислити, да је каког рационалног начина било при обучавању ученика. Све је ишло потпуно механично, и ретко је било наћи у којој школи, да деца, идући и по две и три године у школу, и само читање природним гласом врше. У гомили и у глас учећи читати, науче на памет читав буквар или читанку, па кад би их упитао где је то у књизи, што читају, не би знала показати. — Овако је ишло и са другим предметима, па и при самом рачунању, где се изискује, да деца колико, толико схвате оно што раде.

Дисциплина школска и поступак с децом био је, скоро у свим школама, врло суров, због чега су деца врло често бегала из школе и по шуми се крила тако, да често ни родитељи нису знали, где су им деца, па су их од учитеља тражили, а овај опет од родитеља! Клечање, па и на зрнима од кукуруза или пасуља као и шибање (фиргазом) по голом телу, биле су обичне казне, да о бијењу на дохват и вучењу за уши и не говорим. Шта више, било је учитеља, особито у варошима, који су ученике кажњавали обешеним

пањем о врат, који је на једном крају за ланац утврђен, а на другом крају ланца има алчица. Кад се овај састави са другим крајем баш до пања и локот се удари, онда се пањ не може никако с врата скинути, док се локот не отвори. Овако наоружано дете, морало је често ићи из школе кући и натраг у школу доћи! —

Многи су учитељи, ради неке своје користи, заводили штетне обичаје за наставу, здравље и морал ученика. Тако су сва деца у школи морала ићи са учитељем: на пратње умрлих; носити о божићним празницима „вертепе" ; доносити учитељу сваког четвртка „реграцију" ; кад постане ученик „часловац или псалтирац" донети учитељу чарапе или убрус; и т. д.

Све до сад речено, односи се на основне школе до 1844|5 год. школске, а у неколико и после; за то ћу прећи, да побележим дата од ове, па до 1860. године.

„Устројенијем јавног училиштног настављенија" од 1844. год., постављен је бољи основ за унапређење школа и наставе у њима. Ово садржава уређење свију школских завода; но ја ћу побележити само оно, што се односи на основне школе и што спада у напред постављени задатак. А да би лакши преглед радње око унапређења основних школа био, навешћу овде неке тачке из реченог законо-устројства. Оне у главном гласе:

„Општинама се ставља у дужност: школе подизати, здања за њих градити, са свима потребама снабдевати и учитељима плаћати. Селске школе састоје се из три, а варошке из четири разреда и сваки разред траје по једну годину дана, а подељен је на два полгођа. Година школска почиње 1. Септембра, а свршује се последњег Јуна. Предмети за предавање подељени су, у сваком разреду, на

полгођа са назначењем, шта ће се у ком и докле предавати. Предмети су ови: учење молитава на памет, читање српско и славенско, писање, црквено појање, рачун, свештена историја, општа знања, краснопис, катихизис, изчислителни и јестествени земљопис, граматика српска, отечествена историја, стилистика и грађански земљопис. Поред овога стаља се у изглед обучавање деце у пољској привреди и то практично и бар једанпут у недељи дана, за коју цељ треба свака школа, где прилике дозвољавају, да има башту."

„Млађа се деца од навршени шест година у школу не примају, а женска деца до десет година иду у мушке школе, док се не би за њих нарочите школе установиле. За учитеље ће се примати само богослови, а доцније и гимназисте, који педагогику и методику узуче. Учитеља бирају општине и предлажу дотичном главном управитељу, а по потреби и сами их управитељи бирају и постављају, но плату им одређују општине. Учитељи потврђени не могу се са свога звања кренути док дужности своје тачно испуњавају и добро се владају, а и главне су им дужности прописане. Опширна пак правила и настављења, нарочито за предавање предмета и поступања с децом, прописује за учитеље Попечитељство просвете."

„Надзор и управа школама и учитељима поверава се месним и главним управитељима. Месне бирају општине и представљају их главним управитељима а главне (двојицу) поставља Кнез указом на предлог Попечитељства. Главне дужности и права, односи према властима, и круг радње прописане су, како за једне, тако и за друге." ([1])

([1]) Да би главни управитељи дуже времена имали остати у својим звањима ради већег искуства у надгледању школа, дато им је право законодавном одлуком од 27. Маја 1855. на периодичне повишице плате, сходно уредби оа 29. Новембра 1852. год. за професоре Лицеја прописане. Но ово није могло дуго остати, што

На основу законодавног овлашћења Попечитељство просвете пропише једно кратко упутство за учитеље основних школа, у ком се напомене и начин, како ће учитељи учити децу у читању. При писању овога, поведе се реч (као и пре три године што је у једној комисији било говора): да ли да се деца уче читању, као и до тада, или да се само са гласовима писмена упознају, па одмах читати отпочну, спомињући само гласове? Овај нов начин, са мојим садејством, буде у начелу примљен, да деца не уче имена писмена: аз, буки и т. д. него само гласове: а, б, в, и т. д. Али ово у дело привести тим је теже било, што немамо способних учитеља; што треба опширна упутства за ово написати; и што би требао и буквар за овај нови метод учења удесити. О овом начину, само гласове писмена употребљавати при учењу деце у читању, говорићу доцније.

Да би се могло речено устројство школско извршивати и просвета унапредити, особито школске књиге написати, установи се под 3. Јулом 1845. г. „Одбор просвештенија." Он се састојао из девет чланова, од којих је један био председник, а чланови су редом били деловође и имали су сваки по 180 талира годишње плате. (1) Састављен је био из научених људи, који су се у оно време по свом занимању, науком бавили и они су се својски заузели били, да својој дужности одговоре. Но, како је § 7. установом одбора, дата велика повластица „Одбору просвештенија" т. ј. да он има право иницијативе у свима питањима што се школских завода тиче и да све предлоге Попечитељства расматра и своје мњење даје, које је за

су управитељи изложени великим теретима и што би морали више месеци путовати, да све школе, које су се намножиле, обиђу, а то није могуће.

(1) Види Зборник III. стр. 77.

њега обавезно било, — то је оно у самом почетку било противно одбору. Из овог узрока догађали су се често сукоби између Одбора и Попечитељства, и кад се у каквом предмету нису никако сагласити могли, ствар је предлагана Кнезу на решење. —

Овакви односи између надлештава, нису могли онолико општој ствари користити, колико би иначе то могло бити. Попечитељство које се састојало из попечитеља и начелника није могло имати онолико способности за унапређење школа и просвете, колико је имао одбор, који је састављен из више научених и школских људи. Али оно, као виша власт, сматрало је за понижење, ако своје мишљење подчини мњењу одборском, зато је живо настојавало, да се одбор укине. И доиста, после не пуне две године живота свог, Одбор се укине 30. Октобра 1847. год. (¹)

Кад је Одбор просветни укинут, престала је и она ревносна радња на просветној струци, али су поједини људи ипак радили, особито за основне школе, да се ове унапреде и школске књиге напишу. Тако је прерађен буквар, написан мали земљопис за III разред основних школа и друге неке књижице, које су 1848. год. напечатане. Међу тим и противници одбора који је постојао, увидели су, да је потребно саставити једно надлештво из научених људи,

(¹) Против одбора помагао је Попечитељству и Митрополит Петар, особито од 1846. год., када је одбор дао мишљење за неке богослове, да нису способни за учитеље, а то је било овако: као глав. управитељ школа поднесем извештај Попечитељству, да има богослова, који немају способности за учитеље. И кад оно достави ово Митрополиту, он одговори: „да је то клевета". Услед овога добијем налог од Попечитељства, да поименце назначим: који су то богослови неспособни? И кад ја ово учиним, буду позвани, да испит пред одбором положе. Овога ради одреди одбор тројицу и то: Гаврила Поповића (архимандрита), Исидора Стојановића и Петра Радовановића, пред којима, позвати испит положе. И пошто ово изврше, поднесу мишљење: да доиста немају способности за учитеље, што се преко Попечитељства саопшти Митрополиту.

које ће радити на унапређењу школа и просвете. За то 25. Новембра 1849. г. изађе закон, којим се установљава при Попечитељству просвете „школска комисија.“ Ова буде састављена најпре из дванаест, а после и више чланова, и у њу уђе, поред неких нових и сви скоро они људи, који су у одбору били. Власт је ове комисије била ограничена и чланови њени нису имали плате, али су постављени у изглед, да ће сваки онај, који какву школску књигу напише, бити награђен, ако се иста прими.

Ова комисија (као и одбор што је био) била је ревносна и радила је живо, особито на књигама за основне школе, од којих су неке биле већ у 1850. год. напечатане. Попечитељство просвете, подносећи извештај Кнезу о основним школама, пошље му 11. Септембра 1850. год. и по један егземплар неких књижица са назначењем лица, која су коју написала. Но, како су неке личности, које су раније школске књиге писале, изостављене и њине књиге нису Кнезу послате, то је по свој прилици учињено намерно, да се тиме оправда поступак Попечитељства, што је одбор укинут.

Осим оних књига школских, које су до 1851. год. израђене и напечатане, рађено је и после на истим; а поред тога, на основу одобрења владе 1851. год. написано је и напечатано више књижица за поклоне добрим ученицима приликом испита, које су главни управитељи раздавали.

Напред је речено, да су школске књиге, колико их је било, доношене из Аустрије у Србију, и то је трајало донде, док се нису и код нас израђивати и печатати почеле. Али после овога на 10 до 15 година почело се тражити, да се школске књиге из Србије преносе и у српске школе у Аустрији уводе. Ово се потврђује тиме, што је аустријско министарство просвете тражило од српске владе да му све књиге за основне школе издате, пошље; и ово

је учињено 13. Јануара 1851. године. Откуда је пак ово дошло, вредно је напоменути, знања ради.

Све књиге, које су до 1850. год. за основне школе напечатане биле, пошљем ја 1850. год. Јовану Пантелићу, мом бившем професору у I. разр. гимназије карловачке, који је тада био директор српских школа у панчевачкој и белоцркванској регементи. И кад их је он проучио, допадну му се неке, да се и у тамошњим школама предају. Но како он то није смео чинити без одобрења, учини предлог дотичној регементи, а ова га пошље преко своје више власти у Беч министру просвете. Владу аустријску, овај догађај непријатно дирне, да се из Србије школске књиге у аустријску царевину преносе, одреди одма једну комисију, којој стави у дужност да изради школске књиге за Србе у Аустрији, а у исто време поиште од српске владе књиге, као што је горе речено.(1)

Кад је ова комисија, у којој је, међу осталим био члан и Јиречек, извршила свој задатак и књиге биле напечатане ћирилицом и латиницом, влада аустријска понуди влади српској знатну количину истих с тим, да се сиротној деци по школама на поклон дају. Ова понуда пошље се школској комисији на мњење, која изјави: да и ми имамо доста књига, па и за поклоне сиротној деци. Но, ако је вољна аустријска влада, могло би бити узајамности; да ми њој шаљемо све школске књиге, које издамо, а она опет

(1) У оно време био је у бечком министарству просвете референт, за ствари српских школа и православне источне цркве, Јиречек, са којим сам лично познат био. И он ми је, кад сам 1866. год. у Бечу био по званичном послу, приповедао, како је влада аустријска била изненађена и управо застиђена, кад је предлог дошао, да се неке књиге школске из Србије у Аустрију доносе, па је одмах одредила комисију за израду истих. Но је и то додао, да томе није крива толико влада аустријска, колико духовне власти православне источне цркве. —

нама, и то за библиотеку. Акт Попечитељства просвете, којим је одговорено на речену понуду аустријске владе и која је одбијена, врло је карактеристичан за оно време. Он је датиран 9. Јула 1857. год. и у протокол заведен под Пбр. 996.

Пбр. 996.

9. Јулија 1857. год.
у Веограду.

Попечитељству иностраних дјела.

„С отношенијем хв. Попечитељства од 19. Априлија т. г. Ибр. 1557., послате школске књиге, које се у српским школама аустријске монархије предају, примивши Попечитељство ово, предало их је школској комисији с тим налогом да их прегледа и мњење своје поднесе, могу ли се исте књиге сиромашној нашој деци на дар давати, као царско-аустријског правитељства. У сљедству предначеденог школска комисија, прегледавши речене књиге, под 3. т. м. Бр. 382, поднела је ово извјестије: књиге су удешене за више и ниже основне школе. У истим књигама са свим је други језик, одступајући од језика, који је код нас у школама, књижеству и канцеларијама усвојен. Исто тако и друга је ортографија, неодговарајућа садашњем развитку наше књижевности, а и терминологија је друкчија од оне, која је код нас заведена. Многе књиге печатане су латиницом, која је нашој деци непозната. Напоследку, ми имамо за више и ниже основне школе, нашим потребама саображене, и по определенијем начелима израђене књиге; с којима се по штедроти в. нашег Правитељства снабдјевају прижељни а сиротни ученици. Ови ученици довели би се само у забуну кад би им се на дар дале школске књиге, које се језгрено разликују од наших школских књига.

Из наведених узрока школска комисија мисли, да се вопросне књиге међу нашом сиромашном децом не би могле с успјехом раздавати, и да би се промашила цјељ, која се постићи намјерава.

С овим мњенијем школске комисије сагласавајући се Попечитељство ово, саопштава главном хв. Попечитељству, као одговор на предневедено одношење његово."

Књиге школске, кад су и у колико су кад израђене биле, шиљане су и преко границе Србије, особито у Босну, Херцеговину и Стару Србију. Ово је бивало или поклоном или куповином појединих људи, а преносили су их они, који су отуда у Веоград долазили и натраг се враћали. Исто тако шиљани су и учитељи, у колико је ово могуће било према оскудици у истим; од којих су неки и новчано помагани. Но, кад се бугарска Егзархија установи, Бугари протерају наше учитеље и књиге из Старе Србије, а доцније то исто учине и Аустријанци, кад Босну и Херцеговину заузму. —

И после 1850. год. писане су и печатане школске књиге, ове поправљане и допуњаване, особито кад је ново устројство основних школа 1857. год. издато. Но ја о томе нећу говорити, пошто је Милан Ђ. Милићевић, у реченом његовом спису „школе у Србији", доста опширно говорио; а о наведеном новом устројству, биће спомена доцније. О „букварy" пак, као првој књизи за учење, особито о начину или методу учења деце у читању, сматрам да је вредно мало опширније проговорити.

Стари „буквари" за српску децу печатани су: у Млетцима, Бечу, Москви и Будиму, и овај последњи доношен је у Србију до 1839. год. Први буквар, који је 1838. год. у Србији напечатан, писао је Петар Радовановић, а у исто време и Глигорије Зорић. И сва је прилика, да је из ова два, састављен један, а под именом Зорића издан.

Оба писца, особито Зорић, хтели су увести, место учења: аз, буки и т. д., да деца уче: а, бе, ве и т. д., као што се почело учити у Русији, по мњењу Вука Караџића. Овај буквар са малим изменама, прештампан је 1844. и 1850. год. Гаврило Поповић напише нов буквар, али је и овај, у свему скоро, онај стари. Осим ових покушавали су и други писати Букваре: као Вук Караџић „Оглед србског Буквара“ и Исидор Стојановић „Брзоуки буквар.“ (1)

О разним букварима и њиној садржини, писао је врло опширно Стеван Д. Поповић; (2) за то о њима нећу говорити. Али о новом методу „учити се читању без спомињања имена писмена“, и како се је овај код нас одомаћио, вредно је мало више говорити.

У немачким просветним аналима спомиње се, да је неки учитељ Валентин, још у XVI. веку, био мишљења, да се при учењу у читању не спомињу имена, него само гласови писмена. На ову мисао није нико столећима обраћао пажње, и не знам, да ли је гдегод у Европи покушавано, да се она у дело приведе. Павле Соларић у свом буквару 1812. год. печатаном спомиње, да треба децу поред имена писмена и са гласовима упознати. Међу тим, учитељи једног сиротињског завода у Хали (неки ред катол. калуђера), почели су учити децу читању, спомињући само гласове писмена. Овај завод посетио је Вук Караџић 1826. год. (а ја 1841.), и кад је видео, како се деца у самом почетку обучавају у читању, њему се то допадне, па одмах 1827. год., као што је напред речено, покуша то учење у свом буквару представити и за наше школе препоручити. Но, као што се у опште тешко прима ма каква

(1) Види Вукову «Даницу» од 1827. год. и «Забавник» од исте године. Исто тако, и Исидоров Буквар, види: Гласник српског ученог друштва, свеска I. стр. 247.

(2) Види XXVIII. књигу срп. ученог друштва.

реформа, тако је било и са овим новим начином учења. Истина, било је о њему говора међу ученим људима, али, ваљда из неког религиозног обзира, то неки нису хтели примити, а неки опет нису убеђени били, да ће тај нов начин олакшати учење у читању. За то, после 18 год., како је Вук покушао, предузме Исидор Стојановић 1845. год., да шегрте, калфе и слуге учи читању, не спомињући имена писмена. ([1]) Но како на скоро од недељних школа ништа не буде, то је његово учење и „брзоуки буквар", остао мртво слово на хартији и спада у књижевност.

Кад сам 1846. год,, по решењу владе, одвео неке питомце у Германију, да уче: техничке, правничке, војене и економне науке, дата ми је помоћ и за то, да могу обићи и видети какве су основне школе и учитељски заводи у Немачкој. Овога рад, пошто обиђем неке школе у Немачкој, одем у Швајцарску; и ту у циришком кантону видим, како се деца уче по песталоцијевном методу. Овај метод, по мом знању, између свију, који су ми познати, најбољи је. Он полази од најближег и најлакшег, па иде поступно к даљем и тежем, а основан је на самој природи дечијој и њином занимању. Но у исто време, он претпоставља нарочиту спрему и велику способност учитеља, а и средства за то. О овом методу даље говорити није ми задатак, за то прелазим, да о напред реченом начину учења у читању, коју више проговорим.

Као управитељ основ школа, видећи како се деца муче при учењу читати, и да ће нов метод, само гласове писмена употребљавајући, велику олакшицу учинити, да деца брзо и добро науче читати, предузмем о томе размишљати. Но како нисмо још имали педагошких и методних

([1]) Види опис М. Ђ. Милићевића „Недељне школе" у Гласнику ученог друштва књига VII. стр. 46.

књига за поуку учитеља, који су и онако слабе способности, то напишем дело: „Педагогично-методично настављеније за учитеље основних школа.“ (1) При писању овог, поред упуства, како ће учитељи учити децу да читају, спомињући само гласове писмена, изложим и настављење за предавање и осталих предмета, који су, по распореду 1850. год. за основне школе прописани били. Но ово дело нисам хтео школској комисији на оцену подносити док се и практично не уверим о користи новог метода за учење у читању. Добра прилика за ово укаже ми се 1853. год. (види Пбр. 291.) када се, по предлогу инспектора школа, Платона Симоновића, одузму основне школе у Београду испод надзора Петра Радовановића, па се ставе под моју управу. (2)

У почетку 1853|4 г. школске наредим, да се у једној основ. школи у Београду, почну деца, у I разред примљена, учити у читању са гласовима писмена, давши учитељу о томе рукописно упуство, а и сам сам лично настојавао и радњу пратио. Буквар, постојавши у то време, није био удесан за ову методу учења, али се ипак могао употребити. Да се буквар мења нисам смео захтевати, а и неке старе форме оставио сам, јер радикалне реформе врло се тешко, као што нас искуство учи, примају, а за ово и учитељи су неспособни. Исто тако прешао сам ћутећки и преко старог правописа (званичног); који је такође отежавао у неколико, овај нови начин учења у читању.

(1) М. Ђ. Милићевић у свом напред реченом опису школа 1868. год. каже: књига је ова два пут прештампавана и у многом је и данас једини руковођ учитељима.

(2) Платон Симоновић постављен је за инспектора (надзиратеља) свију школа 22. Јануара 1853. год. Пбр. 114. Био је самовољан, због чега је долазио у сукоб са Попечитељем и управитељима школа.

Кад сам предузео испите чинити за прво школско полгоће 1853|4 год., замолим инспектора Симоновића, да и он испитима присуствује, чему се он радо одазове. Кад смо испите држали у школама, у којима се деца учила по старом начину, видело се, да су ученици у I. разреду тек до пола буквара дошли, не знајући ни оно читати што су учила, јер по пропису само су срицала. А кад смо дошли у ону школу, где су деца обучавана по новом начину, инспектор се зачуди, кад виде, како деца, не само српски део буквара читају, него и друге књиге. Ово он није веровао, говорећи да је „невозможно“, па је питао учитеља: кад су ова деца у школу дошла? На шта му учитељ одговори, да су пре пет месеци, при почетку школе примљена, што и присутни родитељи ученика потврде. За овим ће рећи: „Ја сам рођен у Иригу и знам, какве су школе у Аустрији, а познајем исте и у Русији, али то чудо нисам видео, да се деца могу научити за неколико месеци, да сваку српску књигу читају.“ За овим ја му објасним, откуда то долази и како имам у рукопису тај нов начин учења, али га нисам подносио школској комисији на оцену, док се и сам о томе не уверим, па да се и на успех ученика позвати могу. После овог објашњења рећи ће: Поднесите ви само, па ко у комисији буде противан, ја ћу га упутити у школу, те да се увери, како су деца брзо научила читати по том новом начину учења.

Ова изјава инспектора буде ми добро дошла, и ја поднесем моје дело Попечитељству просвете 30. Децембра 1854. год., а ово опет комисији школској на мњење, која га препоручи под 25. Фебруаром 1855. год. (Пбр. 183.), одредивши и награду за исто. И кад се ово напечата, Попечитељство просвете расписом својим од 19. Јула 1855. год. свима учитељима наложи, да се при предавању предмета и у опште у своме раду у школи, управљају по

по мом: „Педагогично-методичном настављенију." И тако једва једном, после многогодишњих покушаја, буде званично примљен нови начин; да се деца уче читању не спомињући имена писмена, него саме гласове. (1)

У овом делу дато је и кратко упуство за предавање рачуна. Но како сам још раније увидио, да су учитељи са знањем у рачуну врло слаби и да ученици, но свршетку свију разреда основ. школа, не знају ни четири проста вида рачуна, напишем „Практичну рачуницу за учитеље основних школа." И по што ова буде од школске комисије (1850.) примљена и награђена, Попечитељство просвете да је напечатати и нареди, да се учитељи по њој управљају при предавању рачуна. (2)

Наведена и друга средства доста су учинила, да се настава у школама унапреди. Али са начином учити децу читању, не спомињући имена писмена, врло је споро ишло. Па како су за учитеље, по закону, примани првенствено

(1) Госпођа једна, која и данас живи у Београду, приповедала ми је: „кад сам била с мајком овде у Београду, почела сам учити буквар, спомињући само гласове писмена: а, б. в и т. д. После тога на брзо, одемо у аустријску Митровицу и тамо ме мати да у школу. Учитељ да види шта знам почне ме испитивати и ја му гласове писмена казивати: а, б, в и т. д. кад ово виде повиче: Децо! Ова Србијанка уче и буче, и смејали се. Кад после неког времена дође учитељ у школу, па повиче: Ми се смејасмо овој Србијанки што уче и буче, али сад је дошла заповест, да и ми учемо и бучемо! Из овог види се, да је овај начин учења у читању, пре заведен у Србији, него у аустријској Митровици.

(2) У свима скоро школама, кад су деца из рачуна испитивана, видело се, да су учитељи у овом предмету врло слаби. Тако н. пр. кад се у ком задатом броју метне нула, па дете не зна како да поступи, и учитељу се рекне да он покаже, онда се види, да и он не зна. О разно нареченим бројевима и простом правилу тројном, мало је спомена било.

богослови то је наређено, те је богословима, као нов предмет, предавано „Педагогично-методично настављење и рачун."

Још у почетку писања ових података казано је, да су учитељи у старијем времену, особито где је школа при цркви, зависили једино од свештеника, па и њини послужитељи били. Ово је постојало и после устројства основних школа 1844. год., када су школе дошле под управу главних управитеља, који се старали и о томе, да се учитељима као представницима школа, достојно уважење прибави. Но са овим ишло је врло споро и тешко, једно за то, што се свештеници нису могли старе навике оставити, а друго и поглавито за то, што су учитељи врло слабо награђени били. (1) Да би се овај главни узрок зависности учитеља од свештеника отклонио и учитељима и школи достојно уважење прибавило, требало се постарати, да учитељи и материјално до бољег стања дођу; но ово није било лако учинити.

---

(1) Ради потврде реченог навешћу овде још један пример. Кад сам 1846. године прегледао школе, дођем у очи недеље школи и цркви лесковачкој у окр. београдском, и одмах наредим, да деца кући иду да се преобуку и сутра рано у школу дођу, те да при служби божијој буду, па после да испит у школи држим. После ове наредбе дође на коњу свештеник, и кад одјаше викне: учитељу, оди прихвати коња! И када то буде, упути се свештеник к мени, где сам са кметом и среским писаром седео. Но ја га не дочекам, него одем у школу и пошљем једног човека, да попова коња од учитеља узме и к мени дође. Кад је дошао упитам га: Шта је он овде, учитељ, или слуга попов? Одговор добијем: да он не може овде, као учитељ, опстати, ако попа не слуша. Ово по несрећи знајући и сам, одем свештенику где је с писаром и кметом седео, па у место поздрава кажем му: Господине, ви не заслужујете, да се с вама поздравим, кад ви представника школе, учитеља, понижавате, јер треба знати, да је школа исто тако св. завод као и црква. Шта више, и ви не бисте могли свештеник бити, да у школу нисте ишли. — И кад сам сутра дан, по свршеном послу отишао, попа ме тужи намеснику бељинском, да сам га грдио, а овај опет Митрополиту и Попечитељству, ком сам изјашњење дати морао. —

Главни управитељи школа чинили су предлоге вишим властима, да се прирез установи, где овај није постојао, а где је постојао да се такови повиси ради боље награде учитеља. Но власти нису могле на народ наваљивати за исти, јер околности оног времена нису биле за власти угодне, да тако што чине.

Из овог узрока, није друго могло бити, него да гл. управитељи предузму лепим начином склањати људе на давање приреза за школе и учитеље. Ове цељи ради, најугодније прилике биле су, кад су школе посећавали, наређујући, да сви главнији људи, у једном срезу, дођу овој или оној школи, где је удесно, те да испиту присуствују и о школама се посаветују.(1) Овим приликама живо је

(1) Како је у овом обзиру рађено, неће згорег бити, да наведем један пример. Кад сам школе посећавао у окр. крагујевачком, замолим капетана среза гружанског, Стевана Новаковића, да све главније људе у његовом срезу позове, да школи книћанској дођу извесног дана, а и он са мном тамо пође, казавши му, шта сам наумио чинити. Кад ово учиних, одемо у Книће, где су људи били дошли и одмах почнем испит у школи држати. Ја нисам хтео непосредно људима говорити о потреби школа, него сам то чинио, говорећи с децом, а присутни су слушали. Кажем н. пр. детету, да ми очита молитву „Оче наш", па кад дете то учини, упитам га: Зна ли твој отац молитве? Дете одговори да не зна. На то ћу ја рећи, да то није добро, али ће њему и другим старим људима и Бог и људи опростити, што не знају, јер кад су они мали били, није било ни цркве, а камо ли школе, па су од зулума турског морали по шуми бегати, па тамо се често и крштавати. Сада пак, када је народ слободан, па може и школе подизати и децу у школу давати, нису добри људи, који то неће. Твој пак отац, који те је у школу дао, паметан је, за то треба да га слушаш и поштујеш. Овако испитујући редом децу и представљајући потребу школа и учитеља, ударим гласом и на прирез. Тако упитам ученика: је ли видео мечку, коју цигани воде? И кад дете одговори, да је видело, онда му рекнем, право да ми кажеш, што ћу да те питам и почнем: један човек седео пред механом, па кад види циганина с мечком, рекне му, деде да ми мечка поигра. Кад ово циганин учини, он извади грош и баци га у решето, а да од њега поиштемо неки грош за школе он би рекао, не дам! Сад те питам: је ли тај човек паметан? Дете одговори: да није, које и ја потврдим са разлозима.

представљана народу потреба школе подизати, ове са нужним потребама снабдевати и учитељима боље плате одређивати, које, да би се постигло, нужно је прирезе установљавати. У варошима пак, где општине приходе имају, чињене су представке кметовима и одборницима, да стање учитеља из својих прихода, а и прирезом поправљају.

Овако радећи кроз неколико година, учињен је знатан корак напред, и скоро у свима срезовима и окрузима установљен је прирез, где већи, а где мањи. Но, како су прирези прикупљани уз полугодишњи данак, то су и учитељи своју малу плату примали обично полугодишње, што је за њих врло тешко било. За то почнем размишљати, како би се ово отклонило и могућним учинило, да учитељи месечно своју плату примају и да им се ова повиси. О овом бринући се нађем, да другог начина нема, него да се општи прирез удари, па и на оне главе које порез не плаћају, или само арач (Цигани) дају. Кад сам ово мислио и нужне податке прикупио, учиним предлог Попечитељству просвете 1853. год., за установљење општег приреза, наводећи: како је стање учитеља бедно; како је народу противно, што се у неким срезовима и окрузима удара већи, а у неким мањи (од 2 до 8 гр.) прирез за школе; и како има школа на граници два или више срезова и округа, у

На овај начин, по што и деца осуде оне, који за школе и учитеље неће прирез, рекнем капетану, по свршетку испита, ја моје учиних, а ти сада гледај. Он пак знајући шта ја хоћу, позове све присутне у авлију школску и рекне им: Ја сам вас браћо звао, да чујете, шта је школа и да ми кажете: хоћемо ли, као људи, школе и учитеље, или нећемо. Сви одговоре да хоћемо. Па колико школа да буде у Гружи? Одговоре, да треба код сваке цркве школу имати, а такови има седам (а било је пет школа). За тим: колику плату да одредимо учитељима? Неки рекну по 1.000, а неки по 2.000 гроша. И најпосле погоде се, да сваком учитељу буде плата годишња по 1.500 гр. чаршијских. И кад ову разрежу на пореске главе, дође на сваку по три гроша годишње. Овако је рађено и по другим срезовима и прирези су установљавани. —

које деца иду, а учитеље плаћа и школе издржава само онај народ, у чијем се срезу или округу школа находи. ([1]) — Овај мој предлог оде у акта; но ја од моје намере ипак не одустанем.

Како сам и ја био члан „Депутације гл. фондом школским управљајуће“, а Стеван Марковић, саветник, председник, то писмено предложим истој, како би добро било, да се општи прирез за школе и умножење фонда установи, јер добровољним прилозима фонд неће се моћи никада толико умножити, да свом задатку одговарати почне. Овај предлог буде примљен и депутација предложи Попечитељству просвете, да се општи прирез, од шест гроша с главе на главу, установи. Али и овај предлог буде одбачен и у акта остављен. Међу тим буде промена у Попечитељству, и у место Лазара Арсенијевића, дође за Попечитеља Стеван Марковић. Ово буде добра прилика, да речену намеру постигнем, па замолим новог Попечитеља, да учини употребу од предлога депутације, на коме је и он потписан. На ово ми рекне: Нађите тај предлог у архиви и донесите 'га мени да ми га објасните, па ћу питати Совјет и Кнеза, би ли га примили. Кад ја ово учиним, после неколико дана, позове ме и рекне ми: Напишите предлог и донесите га мени, јер је Совјет и Кнез обећао, да ће га примити. Ово ја радосно учиним, и тако мој многогодишњи труд буде увенчан тиме, што законодавна власт 14. Децембра 1855. год. одобри, — да свака глава изложивши их редом, плаћа годишње по два цванцика за издржавање учитеља и умножавање фонда школског, а да

([1]) На пр. школа црниљевока постоји у шабачком округу, а на граници подринског и ваљевског округа, па деца и изових иду у исту школу, а учитељу плаћа и школу издржава само народ из окр. шабачког.

престану сви други прирези, који су до сад за школе скупљани. (1)

Као што се из напред реченог види, депутација је предложила, да се по шест гроша приреза установи, не узимајући у обзир издржавање „Земљоделне школе“ у Топчидеру, а законодавна власт одобрила је по осам гроша, но да се из тога прихода издржава и речена школа, а прирез за ову од једног гроша, који је народ дотле давао, укине. Али у предлогу за општи прирез, имало се у виду, да се из истог установи и издржава учитељска школа, која би се завести имала, па је то стављено и у новом „Устројству школа“ од 1857. год. (§ 19.). И при свем том, што је, поред ранијих предлога мојих, два пут законодавно решено „да се учитељска школа установи“, опет се ово није могло извршити, јер је митрополит Петар томе био противан говорећи: „Зар моји богослови, кад богословију сврше, да говеда чувају, док парохије не добију!“ —

У колико се старало, да школе добију способне учитеље, у толико више настојавано је, да се материјално стање учитеља поправи. А да се ово постигне, нисам пропустио и о томе предлог учинити Попечитељству просвете: Да се установи пензиони фонд за учитеље, њине удовице и сирочад (види акт под Пбр. 919. од 19. Октобра 1854. године.) —

У какве су зградице школе раније смештане, напред је речено. Но после устројства школског 1844. год., настојавањем власти, почео је народ подизати добра, па и од тврдог материјала, здања школска. Али ова нису прављена по плану и педагошким правилима, него онако, како

(1) Капитал фонда школског био је тада око 67.000 дук. ц. после пет година износио је цифру од 163.000 дуката, поред одређене добре плате учитељима.

је који инжињер казао, или како је који мајстор знао. Ова здања коштала су често и преко 1000 дук. цес. и с поља су изгледала лепа, а кад се унутра уђе, онда би, иоле вешт школски човек, приметио, да циљу не одговарају. Исто је тако и са намештајем школским било, јер кад соба за школу одређена није удешена како треба, онда и намештај не може се сходно циљу наместити. Из овог разлога, да би се школска здања како треба градила, напишем правила, по којима треба школе зидати и намештати, па их поднесем Попечитељству просвете (1854. год.) на одобрење. Ово пак пошље их Попечитељству унут. дела, под којим су инжињери стојали, и усљед чега буду израђена три плана за грађење здања школских, а инжињерима препоручено, да се истих придржавају. О овом наређењу извештено је Попечит. просвете 1855. год. ([1])

У здањима школским, осим учитеља, обитавали су на много места по селима и ученици, којих су куће од школе удаљене. Стање ове деце било је сажаљења достојно. Поред тескобне собе, у којој су живела, особито где је њих повише било, нису ни свежу храну добијала. Сваки родитељ доносио је храну свом детету од недеље до недеље, а тако и преобуку. Па како се хлеб, особито проја, покварн и убалави, то су деца морала јести ту покварену храну. Да би се ово и подобно, што здрављу деце шкоди, отклонило, налагано је учитељима, да собе чисто држе и често проветравају, а родитељима саветовано, да се међу собом договоре и сваки по извесну количину хране редом доносе, те да се деца заједнички хране, добијајући сваки дан куваног јела и свежа хлеба, а то може бити, кад би каквог човека или жену погодили, да деци храну приправљају. Ови

([1]) Правила ова напечатана су у често поменутом спису Милана Ђ. Милићевића. (Види VII. књигу Гласника ученог друштва, стр. 16. под 1.).

савети на много места добро су примљени, особито у ваљевском и шабачком округу. Но ово је на жалост негде дуже а негде краће времена трајало, па је престало из узрока, што сви родитељи нису хтели по свом споразуму благовремено доносити храну, па су и они, што су је доносили, престали то чинити, говорећи: не можемо ми и туђу децу хранити. ([1])

Деца су врло неуредно у школе ишла и у ове примана, па је тешко било и њихов напредак и труд учитеља оценити. Из овог узрока, поред прописа, када се и до ког времена деца у школе примају, буде прописана и казна за родитеље, који децу неуредно у школе шиљу. Но и учитељи су чинили злоупотребе, међу које, главна је била, што су слабију децу из II разреда стављали у списак I разреда, како су дознали да ће управитељ доћи и школу прегледати. А кад су у овом ухваћени, изговарали се, да су ова деца остала у I разреду да повторавају, а она, која су нова дошла, да су или доцкан примљена, или да су по жељи родитеља привремено у школу примљена. Да се овако што отклони, предложио сам, те су „школски протоколи“ установљени, у које су сваке године уписивана деца по разредима, па су те протоколе потписивали главни управитељи, када су коју школу походили, назначавајући и успех ученика, те да и учитељ види, како је његов труд оцењен.

По опште признатим педагошким правилима, школа има два задатка: један је, да деца у њој прибаве најнужнијег знања за живот, а други је, да се деца васпитају и за људско друштво, као будући чланови истог спреме. Но сажаљења је достојно, да је на овом другом задатку школе

([1]) Ово «обште житије» установити, покушавао је доцније и Димитрије Матић, када је министар био, па није могао успети; као што није ни са недељним школама ништа учинио, али је доста пискарања по новинама причинио. —

мало рађено (а то и данас бива) при свем том, што је око тога настојавано и учитељима препоручивано, да и на моралну страну деце највећу пажњу обраћају. Ово је, и при најбољој вољи учитеља, долазило отуда: што су били неспособни; што су држали, да је то довољно, кад ученици науче неке хришћанске молитве, заповеди божије и катихизис; и што нису имали књига, из којих би се могли поучавати и упознавати са душевним и умним својствима и наклоностима својих васпитаника. Овај недостатак уочивши како код учитеља, тако и код родитеља, који своју децу рђавим навикама кваре, написао сам дело „Наравствени васпитатељ деце за родитеље и учитеље," које је 1850 год. печатано.

Напред је речено, да девојачких општинских школа није било до 1845 год., него су женска деца ишла у мушке школе. (¹). Одмах после тога почну се установљавати и ове, и тако прва општинска школа за женску децу буде основани у Параћину 1846 год., у којој је било 18 ученица(²). За овим почеле се установљавати по свима варошима тако, да смо после 10 година имали 24 девојачке општинске

(¹) Приватних школа за женску децу било је, особито у Београду. Између ових биле су две за мушку и женску децу, које су у очи падале; а те су постојале под именом „католичка и јевангеличка школа." Кад ми је поверен надзор над школама у Београду, ја испитам стање ових, и нађем: да се у истим налазе и многа православна деца, особито у католичкој; да су те школе немачке и пропагандске; да родитељи ученика плаћају месечно по два гроша; да учитељ католичке школе прима плату из „Маријен фонда" у Бечу који га и поставља, и т. д. О овоме поднесем извештај Попечитељству и предложим, да се наредба изда: да католичка и јевангеличка деца иду у извесне дане дотичним свештеницима и својој се вери уче, а у осталом, да иду у српске школе. Но од тог предлога ништа не буде. —

(²) Погрешно је казано у опису школа Милана Ђ. Милићевића, да је прва женска школа основана 1847 год., а то је учињено по неким датима Јов. Мариновића.

школе. Ове су уређиване по „Устројству девојачких училишта“ које је прописало Попечитељство просвете 3. Јула 1846 год. Деца су учила пре подне књигу, а после подне женски рад.

Колико је тешко било способне учитеље наћи, још је теже било набавити способне учитељице. Српкиње из Аустрије биле су скоро једине, које су за учитељице девојачких школа примане. Ове су у књизи, читању и писању, биле слабе, а у рачуну праве незналице. У раду пак женском училе су децу добро, али суквариле наш језик, учећи децу немачким терминима при женским радовима. Тако, место поплета на чарапама, звале су „рамфла;“ место вођице „надла;“ место подвеза „шрумпадла;“ место вести „штиковати;“ и т. д. На ово кварење српског језика обраћана им је пажња и налагано је, да наше жене питају, како се шта зове при раду женском, па им је и списак српских наименовања, у колико се могло, шиљан. Али све је скоро било узалуд, јер што је која у младости научила, од тога је тешко било одучити. —

У устројству школском од 1844 г. казано је и то: да се при свакој школи, где год је могуће, одреди по један дан орања за школску башту, у којој ће учитељи поучавати децу у производњи поврћа и каламљењу воћа. Овакве баште подигнуте су на више места, али је мало користи од њих било, јер су учитељи невешти били у пољској привреди, особито у облагорођавању воћа. За то, да би се учитељи могли у овом поучити, највишим решењем од 23. Септембра 1847 год. буде одобрено, да се купи 500 комада „Баштована“ од Павла Бибића и свакој школи по један егземплар пошље с препоруком, да учитељи по том делу баште уреде и децу поучавају. Но, где је учитељ био за ово и заузет (као у Јаребицама, Паунама и т. д.) опет је би-

вало сметње од стране општина, што нису хтеле баште заграђивати, па је у њима од стоке чињен квар и потрица.

Држим, да је умесно овде напоменути и то, да су се главни управитељи старали о поправкама и успособљењу учитеља. Овога ради, предложили су Попечитељству просвете, да би добро било неке млађе, а бистрије учитеље на поучење позвати за време школског одмора. Но како су они сиротног стања и са малом платом, то да им се даје из државне благајнице по један цванцик дневно док се у Београду на поучењу находе. Овај предлог буде одобрен, и управитељи, сваки из свог круга позову 1846 г. по неки број учитеља, те су их поучавали у поретку школском и предавању предмета ученицима. Ова мера за поправку учитеља била је корисна, али за у будуће не одобре се издаци из државне касе, и тако је престало ово поучавање. Међу тим, идући по посећавању школа, држао сам у њима настављавајуће испите тако, како ће се и учитељи поучити у вршењу својих дужности.

Како је стање школа од 1845 до 1856 год. у многоме измењено, школске књиге написане и напечатане, па и општи прирез за школе и учитеље установљен, то се показала потреба, да се замени оно устројство школско од 1844 год. Овога ради добијем налог од Попечитељства просвете, да израдим пројект закона за устројство основних школа, које ја одмах и учиним и њему га поднесем 1857 год. И кад је у Попечитељству прегледан и усвојен, буде послат Совету, који одреди једну комисију, да га прегледа и Совету са мњењем поднесе. У ту комисију уђу од стране Совета три бивша попечитеља: Паун Јанковић, Лазар Арсенијевић и Алекса Јанковић; од стране духовне власти Јевђеније архимандрит; а од стране Попечитељства просвете ја. При претресању пројекта било је највише говора, кад

се на § 20 дошло, у ком стоји: да ће сви, па и богослови, кад се за учитеље примају, полагати испите пред одбором у Попечитељству просвете. Противу овог-§-а била су три члана, особито Јевђеније и Алекса Јанковић. Но кад сам ја казао, да је ово нужно и због тога, што бива да нека лица добијају сведоџбе богословске с благословом архијерејским, а богословију нису редовно учили и свршили, које и Лазар Арсенијевић потврди, онда се прими и речени § у пројекту. За овим буде поднесен Совету и 22 Августа 1857 године, узакоњено ново устројство основних школа.

Истог дана и године, када је ово устројство одобрено изда се закон „вишег надзиратељства и управе школске,“ по ком се укидају звања главних управитеља, а персонал се попечитељства умножава са секретарима, из којих се састави одбор, који ће кандидате за учитељска звања испитивати. У овај одбор ушла су ова лица: Милован Спасић, Сава Сретеновић, Љубомир Ненадовић, Димитрије Атанасковић и један свештеник ког је духовна власт одредила.

Кад се школска 1856|7 година свршила и кад је требало учитеље по новом закону постављати, богослови, који су богословију 1857 год. свршили, дођу сви скупа у Попечитељство и одбору изјаве: „да они неће испите да полажу, пошто, веле имају сведоџбе, о свршеној богословији.“ За овакву изјаву били су охрабрени тиме, што су знали, да је Митрополит Петар био противан овом законом наређењу и што су увиђали велику потребу у учитељима. На ову изјаву одбор им представи, како је и за њих боље да испит положе, те да они, који се способнији покажу и боља места добију, а и закон о томе постоји, који се мора поштовати. Но кад они ипак рекну, да никако не пристају испите полагати, онда их одбор отпусти с тим, да ни један неће добити учитељско звање док испит не положи. Али

после неколико дана почну се пријављивати за полагање испита, и тако су морали ове полагати, и по томе учитељска звања добијати.

О садржини новог устројства ос. школа нећу говорити пошто је оно у поменутом зборнику закона напечатано. Али ради објашњења зашто је у њему стављено: да 400 домова мора имати селска општина, која отвора нову школу и жели, да јој се учитељ плаћа из фонда школског и ово да одобрава Попечитељство; а отворање нових школа (и разреда) по варошима да одобрава Совет и Кнез (§ 3 и 9). И зашто су одређена места, где ће и од кога учитељи плату примати, о чему се Милан Ђ. Милићевић у његовом често споменутом спису, чуди, говорећи да су то ситнице?“ —

Кад један писац хоће да да историјску оцену о каквом уређењу или закону, а да у томе праведан буде, треба да сазна све прилике и неприлике оног времена, па и намеру писца, кад је то уређење или закон издат. Ово пак најбоље знати могу они људи, који су непосредно на том радили.

Речено устројство писано је и узакоњено према приликама оног времена и према намери, да се стање учитеља поправи, а и фонд школски умножи из општег приреза, о ком треба сваке године рачун склапати, а да то не изазове потребу рачуноводни персонал умножавати.

Кад је рачун приближно ухваћен, колика ће сума новаца долазити од општег приреза и колики је број учитеља и учитељица био, одредивши сваком по 100 до 200 талира плате, онда се није могло дозволити, да општине по својој вољи школе подижу и учитеље умножавају, који би плату из фонда школског примали. Ово ограничење нужно је било и због тога, што би многе општине и села, као што се из искуства знало, под именом школе и учитеља, хтеле имати писаре општинске, и што би се тиме исцрп-

авао цео прирез на плате учитеља ([1]). Да се пак не би школе смештале у којекакве зграде, или примирителне судове, прописано је законом, да се школе имају по плановима и од тврдог материјала градити, које је такође нека сметња подизању школа. Но све наведено правда се и тиме, што је узето да је боље имати мање, али добрих школа, него више а рђавих особито, што ни учитеља иоле способних нисмо имали.

Односно тога, што је у закону одређено, где ће и од кога учитељи плату примати, то је основано на искуству, како би се избегле неке злоупотребе и како би се рачуни о прирезу брже и тачније водили. Учитељи се често жалили, да им кметови закидају од плате и' рђаве монете дају, кад плату примају, а то је бивало и онде, где је прирез по срезовима и окрузима за учитеље скупљан и плата им преко кметова шиљана. Исто тако и рачуни о том нису били вођени како треба. Из ових разлога законодавно је одређено, где ће учитељи плату месечно примати, како ће се рачуни о прирезу водити и депутацији главног фонда школског достављати.

Нека опредељења реченог устројства навео сам једино за то, да се види, како је оно написано и издато сходно потреби оног времена. Међу тим и сами творци каквог за-

([1]) Једно село у окр. смедеревском обрати се Кнезу Милошу 1859 год.; да му дозволи школу отворити и да се учитељ плаћа из фонда школског. Ово му Кнез одобри и решење му изда. А кад је то донело Попечитељству на извршење, село се одбије решењем за то: што оно има школу при цркви, као општинску и што оно не даје толико приреза, колико треба да је плата учитеља, па би неки део плате учитељске падао на друга села, а Кнез Милош не жели, да терети једног села падају на друго. (На закон позивати се није било практично за оно време). И кад се после исто село пожали Кнезу, како му је он одобрио, а Попечитељство му не да школу, и кад му је прочитано решење Попечитељства он викне: Зар други да вам плаћа учитеља! Платите сами, па вам неће нико бранити да школу у селу имате.

кона могу бити различног мишљења; но кад се он изда, главна је ствар да се тачно и савесно извршује.

Из устројства школског од 1857 год. види се, да је цела администрација школска усредсређена у Попечитељству просвете, и оно се почело својски старати о унапређењу просвете особито када је у пролеће 1858 год., за Попечитеља дошао Димитрије Црнобарац. Но за извршење свега оног што је потребно и отклоњење онога, што је напретку сметало, требало је подуже времена. Али са повратком династије Обреновића на престо српски, буду измењене и главне личности у Попечитељству просвете. У место Црнобарца дође Јевтимије Угричић, а за њим Димитрије Матић, као управник просветне струке, који нађе за потребно, да се за све постојеће школе, као и нове, које се подићи имају један закон изда. Овога ради одреди једну велику комисију (у којој сам и ја био), која изради пројект закона за све школе. Но овај од комисије са великим трудом израђени пројект, остане мртво слово на хартији за неко време, а доцније буде у неколико усвојен.

Даљи развитак школа нисам непосредно пратио па за то, као што сам у почетку писања ових података казао, престајем о њима даље говорити. Но да би се лакши преглед имао: колико је за унапређење основних школа учињено од 1845 до 1861 године, стављам овде кратак извод са сравњењем:

	школске 1844/5	1860/1 год.
Мушких школа	213	318
Девојачких „	0	41
Ученика	6.201	10.484
Ученица	0	1.595
Свега ученика и ученица		12.079
На плате учитеља	14.328	44.240 тал.

Из овог кратког прегледа види се, да је за 15 год. број основних школа скоро удвојен, а тако и награде учитеља, јер 1844|5 године долазило је (једно на друго узевши) на једног учитеља годишње плате $69^{1}|_{4}$ а 1860|1 имао је сваки по $124^{1}|_{2}$ талира. Поред овога, кад је општи прирез установљен, учитељи су примали плату месечно, што пре тога није било, па су се патили и често по пола године и дуже чекали, док до своје мале плате дођу.

Примедба. Кад би се млађи људи хтели потрудити, да податке и списе својих претходника о школама и просвети проуче, не би у јавним листовима, као што се могло читати писали: „Да се је тек од 1860 год. почело старати о школама и просвети.“ Исто тако могло се читати у једном овдашњем листу: „Да је државна библиотека била у кући Глише Возаровића,“ а то није истина. Ова погрешна мисао, по свој прилици произишла је отуда, што је Лазар Арсенијевић (Баталака) у шали говорио Возаровићу, кад је Доситијеве књиге препечатавао: „е Глишо, сад је код тебе народна библиотека!“

Оваке и подобне погрешке могу потоње писце историје просветне довести у забуну, па ствар погрешно представити.

МАТЕРИЈАЛИ ЗА ИСТОРИЈУ ЦРНЕ ГОРЕ

ПРИЛОГ V.

(из времена владике Петра II).

од

Марка Драговића.

Већ сам послао једну групу материјала за историју Црне Горе, из времена владике Петра II, да се штампа у „Гласнику Српског Ученог Друштва.“ Прикупивши после тога изнова довољан број материјала из истог времена ја ћу и то, по мало саопштавати да се штампа на страницама «Гласника.“ Прикупљене материјале, из времена владике Петра II, ја сам раздијелио на 4 групе. У прву метнуо сам преписку владичину са Аустријом; у другу преписку са Турском; у трећу преписку са Русијом, а у четврту преписку са разним лицима. Овђе ћу сада саопштити преписку владичину са Аустријом и са Турском.

I Преписка владике Петра II са Аустријом.

1. Писмо графа Лилијенберга из Задра владици Петру II о догађајима међу Црмничанима и Паштровићима бр. 797(1).

Ваше Високопреосвештенство.

С високопоштованим Вашим листом, од 28 прошлога Марта, В. Високопреосвештенство представља да су се Па-

(1) Ово је писмо написано италијанским језиком. Превод је нађен при оригиналу и писан је сопственом руком владике Петра II.

штровићи неправедљиво на Црмничане тужили Ц. кр. окружном капитанату которском, — да је исти капитанат о том увједомио Вас, — да сте Ви увјеравали капитанат о лажности окривљивања, наводећи, напротив тога, да су Паштровићи пријетили Црмничанима да ће с оружјем аустријским пособити земље црмничке; да је капитанат окружни, не пазећи на Ваше молбе, чинио да неколико војске изиде на границу спрама Црмнице, — да Црмничани, не навикнути на то, и уплашени пријетњама Паштровића, држе за цијело да је та војска изашла јединствено с намјером да на силу завлада њиховим земљама, — и да се Ви, због тога, бојите каквој непристојности на штету доброга сусједства међу Паштровићима и Црмничанима. Најпосле Ви се позивате на писма послана Ц. кр. окружном капитанату, и истима Црмничанима да докажете како сте се трудили за да сохраните добро погранично сношеније, и закључавате молећи ме да Ц. Кр. министар дигне се са границе, увјеравајући ме да Црмничани немају намјере учинити пакости аустријским поданицима.

Чест имам одговорити Вам на то да администратор окружија которског није Вама представљао по тужбама, које су му чинили Паштровићи, него ослањајући се на доношења службена, која су му дошла од Ц. Кр. официра над војском која је у оно вријеме била на граници, и од разни грађански чиновника на неправедности које су учинили Црмничани спрам ц. кр. земље, будући су себе дозволили посадити својевољне знакове граничне; запалити неколике куће припадајуће поданицима аустријским; бацати из оружја на ц. кр. страже, и најпосле срамотити прављеније аустријско. Он је морао с тим гледати владати се по околностима будући да су, и он исти и капетан Орешковић, виђели много Црмничана на граници; чули лично њихове пријетње, и будући да су њих исте, који су с добром намјером дошли

на границу да сврше мирно распре, као што је било у саглас‌ју уговорено, грдили и одагнали непријатељски и с великим увредама.

Мјесто што би одговорио на такове дјејствитељне увреде одма и без сваког вијећања са снажном осветом, као што је дужност Ц. Кр. војске не само на граници Црне Горе, него по свему кордону у Далмацији, администратор мислио је да је боље одговорити начелника над војском и обратити се к Вама са снажнима увјерењима с тим више, што је он сам видио већу чест срамоћења, а од чести и лично подносио их, и што је желио да не умножи осветом тешкоће у дијељењу граница, и да ради сагласно с Вама мирно, и као добри сусједи.

Посредством точни и беспристрасни испитивања о непристојностима које су се догодиле на граници паштровској, доказало би се лако и јасно да би кривица свију догодивших се незадовољства морала се приписати Црмничанима заједно са неким злим сердаром Пламенцем.

Будући да у стању узајамни одношаја нема суда коме би се предало на осуду ово дјело наших подчињених, а које би се морало одма, док јошт није застарело, на мјесту развиђати, а желећи Ви, као год и ја, по гласу најновијих увјерења, срдачно мир и пријатељство, мислим да је најмудрије средство предати заборавности догођено, и узети пријатељски и искрено у разсуђење наше сопствено владање почевши с првога часа кад смо сагласно опредјелили, да се дијеле границе, и да се изврши с тврдоћу и поштењем започето дјело.

Премда је ово једино средство за довести у пређашње стање на границама мир и тишину, при свем том не би се њиме послужио да ми Ви исти нијесте томе повод дали призивајући у памет, у посљедњем вашем поштеном писму, искрене доказе пријатељства које сам Вам учинио, и да

се не тиче само добра наших подчињених које нам обојици треба да буде топло на срцу.

Истина је цијела да сам од првога часа нашег познанства, и то у Бечу, много за Вас старао се. Спомените се како сам се владао кад сте продавали манастир Маине; с каквим пријатељством и одличијем дочекао сам Вас у Задру и како сте, по мојој наредби дочекани у Котору; а равним начином ја сам се постарао, које сте ви толико желели, да се опрости вашем рођаку Машану Петровићу, а ова ме ствар стала не мало труда. Ви сте од своје стране обећали тржанствено, пред његовом Свјетлости књазом Метернихом, да ћете чинити све што је могуће да се уреде границе како је праведно мирно; да ћете доћи лично ђе би се догодила велика тешкоћа, и да ће те их надвладати колико је могуће, са сагласијем наших мјестних власти.

Кад сте дошли у Задар, а тако и у вријеме вашега одласка, Ви сте ми поновили оно свештено обећање и потврдили сте га обадва пута са пожећем руке. Тако сте исто увјеравали администратора окружија которскога у Вашем писму од 29 августа пр. године које сте му писали.

При свем том нијесте дошли ни први ни други пут на границу Ораховачку,(1) кад се због велики препона морао прекинути посао за неко вријеме; ни на границу Добротску и пуштили сте да пође комисија, не порадивши лично не били се како сложили.

Ви нијесте дошли ни у Паштровиће гдје ц. кр. начелници над војском, и администратор, да нијесу хтели сносити Црмничане, могле би се породити рђаве посљедице, а може бити да би ту само Ваша једна ријеч, да сте је рекли вашима подчињенима, све опет довела у поредак.

---

(1) Ораховац лијепо село у Боци Которској, близу самог мора. Ту близу Ораховца налази се кула Баја Пивљанина. Ту је близу рјечица Љута, на којој је ограђен врло диван камен мост.

Ја нијесам намеран да Вас тијем укоравам, јер ја Вас врло уважавам, него Вас пријатељски убјеђавам и молим, да у напријед од Ваше стране учествујете лично све што можете и гдје је нужно, за да се управа границе, које је за оба погранична народа нужно, приведе у испуњење с пуном правдом; а гдје се не би могло право доказати тад поступити по справедљивости као што је уговорено и у Бечу.

Ја би одма дошао лично у Котор, да би имао случај споразумјети се с Вама о том послу, да није ц. кр. надворни савјетник, једини којег је Његово Величанство одредило да заступа мјесто у мом одсуству, разболио се и на кретању је за Беч да се поправи здрављем.

Да Вам покажем нови знак мог пуног поуздања у Вас и нова увјерења да ћете свршити све пријатељски, а ја то држим за цијело, нећу сада да шаљем за Котор батаљон ц. кр. јегера, нити коње за пренос горских топова; такође задржавам се од даљих још оштрих мјера, које, кад би се продужила неспоразумљења, биле би потребне за чинити почитовати у сваком случају земљу Његовог Величанства милостивог мог Господара.

Ја Вас молим на против тога, од стране моје, да изволите договорити се са комисијом о исправци граница, т. ј. са администратором окружним Ивачићем, о времену кад ће требовати да комисија дође на границу паштровску, и да изволите ту лично доћи, и да упутите договоре граничне; а ја ћу тада дати наредбу колико ђенералу барону Неју, толико и администратору окружном за, да кад се то учини и кад све пође на оној граници мирно, — повуче се војска она која је опредијељена јединствено за обезбједност аустријске земље и против насртања Црничана, који су се усудили још и 6 маја против наше гвардије, и једне наше комисије, злоупотребе чинити.

Част имам и т. д.

Задар 20 Априла 1838 године.

2. Писмо окружног капетана которског владици Петру II о размирицама међу Ораховцем и црногорским племеном Цуцама, и међу Доброћанима и Цуцама.

Ваше високопреосвештен. пресвијетли господине!

С мојијем листом, од 10 септембра о. г., имао сам част објавити Вашему Високопреосвештенству да главари од Цуца и од Ораховца, будући су се састали у ови град на 19 августа, углавили су да се разаберу међусобне њихове разлике пријатељскијем начином, онијем средством што бисмо Ваше Високопреосвештенство и ја договорно стабилили, на кондицију да се исте њихове распре разаберу прије Аранђелова дне, по греческому календару, од ове године.

Имао сам част још објавити Ви, да главари Цуцки облегали су се да ће чинити испунити до Петкова дневи Сентенцију од кметова у јакост од које Николићи из Цуцах имају платити неку суму од новаца фамилијана Лалошевићима из Ораховца, и да Доброћани (¹) и главари од Цуца учинили су равни договор међу собом за пријатељско окончаније њиховијех разлика.

Будући да горе поменути Николићи нијесу платили што су дужни Лалошевићима, и будући да нијесам имао част примити од в. в. пр. одговор на речено моје писмо, тако усрдно молим вашу доброту да изволите принудити Николиће да подмире њихов дуг.

С високопочитанијем и т. д.

У Котору 12 Новембра 1840 године.

(¹) Доброта је дивно бокешко село; — протеже се од ријеке Љуте, ђе граничи са Ораховцем, па до Котора (његових предграђа која се зову Табачина). Ово је село било некада врло богато, о чему тврде многе великољеп непалате. Насељење је готово све римокатоличко. Доброта се дијели на три парохије: Љуту, св. Евстатије и св. Матије.

3. Писмо барона Шалера владици Петру II о граници Браицкој.

„Будући да је граница Браицка већ приjед три године свршена, и да не спада у моје наредбе, а ја, како и знате, преко сјутра од овде одлазим, — тако не могу се више о послу забављати што Цетињани од Браића траже, и дајем Вам на знање да сам исто ваше почитајемо писмо окружном капетанату предао, да се та ствар на чисто развиди.

С одличним уважењем....

У Котору 24|12 Јулија 1841.“

4. Писмо истога барона Шалера владици Петру II о процјени земаља на граници Паштровској, и о пошиљци пшеничног сјемена.

Имам част послати Вам, по Вашој жељи листу (') свију притежатеља црногорских, којих земље на страни планинских Паштровићана заостају.

У истој листи Ви ћете тачно назначење распростирања сваког понаособ комада земље и класу наћи.

Будући да се сада има извршити и процјењење земаља Паштровићана, које заостају на страни црногорској од планине, и оних које истима треба да се даду због изгубљења првих, тога ради морам умољавати благородије Ваше, високопреосвештени и високодостојни господине, да би се горе поменута испослования могла извршити без икакве препоне од стране ваших подложника, и по гласу међу нама учињеног уговора.

Имам част предварити Вас, да ће Вам од стране господина окружног капетана которског доћи једна врећа (:сак:) тако назване пшенице великанске (американске)

(') Ову листу нијесам нашао.

frumento gigante, о којој сам с Вама ријеч водио за вријеме мога у Котору пребивања, да бисте могли дати извршити њено сијање по настављењу, које ће вам се такође приобћити.

Ваш препонизни слуга
ц. кр. придворни савјетник
барон **Шаллер.**"

У Задру $\frac{24 \text{ Августа}}{5 \text{ Септембра}}$ 1841."

5. Писмо истога барона Шалера владици Петру II о новцима који су одређени Црној Гори у накнаду за уступљене земље.

Да би ц. кр. средоточна каса у Бечу могла извршити по њеним касе упуствијама исплаћење од 30 (тридесет) иљадах форинти, који су вам још дужни у пуном извршењу условија од 5|17 децембра 1840. Особи царског придворног савјетника руског господину Чевкину, ког сте ми назначили, изискује, се да он од Вас господине и од поглаварах (или старешинах) народа једним правилним пуномоћијем снабдјен и подкријепљен буде, и тако се горе речена сума може дигнути (искупити) од ц. кр. државне средоточне касе; а то и по гласу примјечанија учињеног године 1839, т. ј. онда кад се Вашем наредбенику Тирки имала исплатити она цијена за продају манастира Стањевића и Маина (¹).

Будући да господин Чевкин то пуномоћије од В. Високопреосвештенства добио није, то имаћете доброту дати га написати и подписати, ставивши у њему и Ваш подпис, и тако послати га на господина ц. кр. капетана Орешковића у Котор, да би он превод на њемачки језик учинити,

(¹) У особитој мојој расправи бити ће ријеч о погодби владике Петра II о продаји неколико црногорске територије, и о уређењу граница. Тамо ће доћи сви протоколи о границама међу Аустријом и Црном Гором.

и придодавши му потврђење вашег подписа на мене га поспјешно опремити могао; пак да га ја по том у Беч послати могу, и тако ће господин Чевкин бити у стању тридесет иљада форината, о којијема је овђе ријеч, без икаквог закашњавања дигнути и скупити.

С истиним високопочитанијем....

У Задру 9|21 Септембра 1841.«

6. Писмо окружног капетаната которског владици Петру II о прегледању граница.

По уговорима, не давно учињенима, линија од границе међу овијем окружијем и Црном Гором има се прегледати сваке треће године, и сљедовательно имале би се ове године прегледати границе постављене 1838 год. на конфин од Кривошија до свега обћества од Браића.

Будући се већ много приближило зимње доба, ја мислим да би било добро учинити то прегледање у пролеће 1842. Разумије се ако се случи у које мјесто каква неуредност, или новина, имало би се то одма развиђети и управити.

Са свијем да сам увјерен да ће Ваше Високопресвештенство сагласити се на ово моје предложеније, ништа сумање желим имати један Ваш благосклони одговор за моје владање.

Часг имам и т. д.

У Котору 10|22 Октобра 1841.»

7. Писмо окружног капитаната которског владици Петру II о предаји земаља на граници паштровској.

Аустријско правитељство имало би поћи у Новембру мјесецу о. г. на земље које се налазе унутра линије од Паштровића, и које једанпут принадлеже Црногорцима од Црмнице; али из узрока избјегнути зла времена желио бих

да предавање истијех земаља буде учињено пријед уговореногa рока, т. ј. на доспјетак текућег мјесеца Октобра или у прве дневи Новембра, вријеме у којему свака жетва јесте савршено окончена.

Објављујући ову моју жељу Вашему Високопреосвештенству, молим вашу доброту да ми изјасните, јесте ли од Ваше стране склоњени пристати на исту моју жељу, и у које вријеме држите да ће моћи имати мјеста предавање поменутијех земаља, т. ј. точно у које дневи.

Част имам и т. д.

Котор 10|22 Октобра 1841.»

8. Писмо барона Шалера владици Петру II о предаји земаља на граници паштровској.

Будући да сте имали доброту објавити г. окружном капетану которском да сте справни извршити, и не чекајући конац текућег мјесеца, предавање црногорских земаља, које леже на паштровској страни планине паштровске, аустријској комисији, и будући да се и од наше стране све у приправности к концу том налази, то имам част умољавати Ваше Високопреосвештенство да би сте наредили оне особе које Ви за благоразсудили будете да су потребне за извршење горе реченог предавања, такође за послужење к' прегледању, које се из нужде учинити мора, да би се виђело еда ли земље, које ће предане бити од стране црногорске, подпуно сходствују назначенима садржинама у карти, која је за темељ послужила комисију у њезиним условима, и листи коју сам Вам имао част послати с мојијем писмом од 5 Септембра скоро прошавшег.

Господин окружни капетан имаће ту част на знање вам дати дан, у који ће се чланови комисије на планини наћи моћи, и очекиваће на знање имати од Вас опредјељење и упућење особах од Вас одабраних.

Будући да ми је господин капетан Орешковић изјавио Вашу жељу, да бисте могли примити у Котору, средством једног његовог наредбеника (incaricato) подкријепљеног нуждним опуномоћењем, суму погођену за рала обдјеланих земаља, које ће од Црногораца предане бити, и придодати у Цетињу онај у комисији 15 Јулија дометнути члан, да би тако с овим потврдили примање исте, то имам част јавити Вам, да осјећам право задовољство што Вам ту Вашу жељу испунити могу, и да сам већ све потребно к тому расположио.

Улучавам с превеликим задовољством ову прилику, да би Вам изразити моје подпуно поуздање, да ће ваше Високопреосвештенство, и у пригоди предавања задобивених земаља на планини, поновити заповиједи, да од стране Црногораца почитована буде линија нове границе, и да наши не узимају поднијети какву досаду у извршивању собствених правах принадлежиости на земљама, које заостају у линији те исте принадлежности; — а тако исто да би вам поновио чувства мог високопочитања и особитог уважења....

У Задру 1|13 Новембра 1841.

9. Писмо окружног капитаната которског владици Петру II у којему доставља до знања да је комисија за примање земаља отишла у Будву.

Комисија одређена за примити земље црногорске у Паштровиће, добивене од аустријског правитељства, пође за то дјело у Будву у суботу, т. ј. на 27 текућег Новембра.

Част имам објавити то вашему високопреосвештенству, молећи да изволите наредити да се буду наћи у Будву у исти дан два, три човјека од Ваше стране, који добро познавају мјеста за стабилити што је потребито за предавање поменутијех земаља с жељеним добрим поредком.

Било би пријатно комисији да би међу истијема људма био и неки Вутур, који се у другчијем случајевима показивао разуман и искусан.

Част имам још објавити Вашему Високопреосвештенству, да чим буде свршено предавање горе речених земаља, капетан Орешковић доће код Вас на Цетиње за ставити карте у поредак, и да ће одма бити плаћена овден у Котор погођена сума ономе лицу које ће те Ви назначити, и којему ће те дати потребиту прокуру.

Очекивајући један благосклони одговор, с којијем ћете назначити име онијех особа што ћете бити опредјелили за предавање горе поменутих земаља.

Част имам и т. д.

У Котору 20. Довембра 1841.

10. Писмо окружног капитаната которског владици Петру II о томе, да ће доћи аустријски чиновници да се потпише протокол о продаји земаља.

Будући се извршила предаја земаља у планину паштровску, које принадлеже Црничанима, част имам објавити Вашему Високопреосвештенству да у суботу вечер, т. ј. 17. о. м. биће на Цетиње ц. кр. капетан Орешковић и Претор од Будве за ставити у поредак књиге које се о истој предаји касају.

Молим дакле доброту Вашег Високопреосвештенства да бисте изволили наредити, да у исти дан буду naћи се на Цетиње и они главари Црнички, који су имали дјело у реченој предаји, за да потпишу протоколе.

Част имам пак увјеритиВаше Високопреосвештенство да чим буду стављене у поредак карте потврђујуће поменуту предају, биће овђен изборојена погођена сума динарах ономе којему ћете Ви дати прокуру за да прими новце,

а то пред горе поменутијем главарима од Црмнице, који су адјејствовали предаји.

С високопочитанијем и уважењем.

Част имам бити и т. д,

У Котору 15. Децембра 1841.

11. Писмо Ђенерала Турског владици Петру II у којем му јавља да му је Цар аустријски даровао златан крст, с драгим камењем, у вриједности од иљаду златнијех цекина, број 446.

Sua Maestá I. R. A. si è compiaciuta di conferirze una Croce peltorale ornata di Brillanti del valore di mille Zecchini d' oro, in ricognizione della volonterosa ed efficace Sua cooperazione e dell' intervento Suo corrispondente allo scopo nella direzione degli affari per la regolazione dei confini tra il Circolo di Cattaro, ed il Montenero.

Essendo in ora pervenuta a questa Presidonza Governativa la Croce medesima per sua consegna a Vostra Signoria viene espressamente incaricato il Consigliere Imperiale é Membro delè a Commissione per la regolarizzazione dei Confini Signor Edoardo Griez de Ronse, a trasferirsi a Cattaro ed indi personalmente a Cettigne per effetuare tale consegna nelle di Leri mani.

Questo contrasegno Sovrano dovrà certo convincerla maggiormente della fiducia che Sua Maestà I. R. A. ripone nelle di Lei assicurazioni e nelle promesse date, di far per l' avvenire scrupolosamente rispettare dai suoi amministrati i confini convenuti ed il territorio austriaco, e di volerli efficacemente trattenere di qualsiasi arbitrio, o turbamento della tranquillità confinaria, o lesione delle proprietà dei sudditi ausriaci, adoperando all scopo quelle energiche misure qhe riputasse indispensabili per garantire l' effetto.

Nel pregarza ancora di volermi accusare il ricevimento della Croce, colgo quest' occasione, Monsignore, per rinovarze le proteste della particolare mia stima e considerasione, con cui ho' l' onore di segnarmi di

Vostra Signoria....

Zara 18. Marzo 1842."

Превод истога писма:

Њ. ц. кр. Ап. величанство благовољело је даровати Вам један крст напрсни украшени брилантима, којиваља иљаду златни дуката, а то из признања за добровољну и енергичну Вашу сарадњу и посредовање при уређивању граница међу окружијем которским и Црном Гором.

Будући да је већ тај крст прьспио у ову губернијалну управу да се Вашему господству предаде, то је навлаштито изабран царски савјетник и члан повјеренства за уређивање граница господин Едуард Гриц од Ронзе да лично дође на Цетиње и да тај дар изручи у Ваше руке.

Ово царско признање заиста ће Вас још више увјерити колико Њ. ц. а. величанство полаже повјерења у Ваша јамчења и обећања да ћете у будуће најстрожије наређивати Вашим властима да поштују границе и земљиште аустријско; да ћете их најенергичније уздржати од какве му драге самовољности, или нарушења мира пограничнога, или повриједе имања аустријских поданика, служећи се у то име вазда оним мјерама које су потребите да зајамче добар успјех.

Молећи Вас још да ми јавите јесте ли примили крст, слободан сам у овој прилици, господине, да Вам поновим изразе особитог мога поштовања и признаности, којом имам част да се потпишем вашег сјајног господства одани слуга....

12. Писмо ђенерала Турског владици Петру II о уређењу суда за рјешавање неспоразумљења међу Црногорцима и житељима окружија которског, број 2796.

Возносећи се на мој лист број 2199 од 30. Септембра тек. године и на драгоцјени Ваш одговор на тај, број 68 од 28 Септембра по српском, имати част сад послати вам предложеније о држању судова од кметова дозвољених од Њиовог ц. кр. ап. величанства к окончању вопроса заоставши између обитатеља Црногорских происходећих од самих грађанских изискавања или од казнимих дјела, сврху којих или су већ докончана, или нема више мјеста о тим се даље радити због смрти, или због закона источеног рока.

У истом предложенију задржале су се уредбе к тому концу од цара потписане, и у њему су садржана и она напомињања, која се по природи предмета и по налазећим се состојанијама, мјестнима и личнима, за благоразсуђена учинише.

Већ се пак разумјева по себи да се у стварима не главнима оставља на разсуђење и на сглашење двају комесара аустријског и црногорског, да употребе у извршењу оне уредбе које би за нуждне признали.

Мислим да Вам повољну ствар чиним кад Вам именујем за комесара аустријског царског савјетника губернијалног Подтајника и администратора Спљетског окружија Едоарда Греја од Ронзе, прем да ми се види чувствително кога удаљити за то потребно међувременије од управљења именованог и доиста важног окружија.

Молим Вас сад да ми изјавите ваше сопствено мњеније о том истом предложењу, и све оне измјене које би Ви, без промјењивања ичега у најпоглавитим основима, почем су од Његовога ц. кр. ап. величанства опредјељени, забла

разсудили, и које не бя се могле оставити на само споразумјеније та два комисара.

Изволите ми преко тога сприопћити име особе коју мислите изабрати за комисара црногорског сврху чега сувишно би било да Вам представљам важност опредјелити к тому особу мудру, благоразумну, од потребитога повјерења и уплива код Црногораца, доста предвидећу и властну ако би случај који изискивао.

Како примим Ваш отпис одма ћу заповедити Греју да пође у Котор и он ће се тамо с Вама даље споразумјети о почетку извршења тога предузетога дјела.

Ваш нижајши слуга и
искрени пријатељ
Турски.

У Задру 13|25 Новембра 1842. г.

Предложеније

к установљењу једног суда од кметова којим би се довршити распре грађанске сад налазеће се између аустријски поданика и црногорски обитатеља.

1. Установиће се један суд од кметова како би одсудити распре о давању и примању, које се од доба више или мање удаљеног налазе између аустријских поданика и Црногорацах. Касатељно искањах наплаћивања происходећих из дјела казнимих по аустријским законима судци од кметова моћи ће се занимати само са оним гди је расправљање углавно (уголовно) код аустријског суда већ свршено, или посредством осуде (сентенце) или другог ријешења; или посредством смрти обвињеног, или посредством истечења времена. Судци од кметова бити ће у осталом одређени да рјешавају разнице не само између понаособних лица, него и онда кад или једна, или друга страна или обадвије

јесу цијеле опћине, и имајући једну распру од гореречене материје.

2. Ако би зависило од слободне воље страна подвргнути се једном суду од кметова, на мјесто притећи судовима обичним аустријским, или црногорским, то барем петнаест дана приједа постављења таковог суда од кметовах владика ће учинити да комисар аустријски (о ком ће се ниже пробесједити) добије један списак од свију црногораца, — лицах или општинах — који од горе поменутих каквоћа имају што тражити од аустријских поданика: лицах или општинах с назначењем у кратко у том списку имена и пребивалишта зајмодавца, предмета његовог питања, и имена и пребивалишта дужника. Такови исти списак аустријски комисар учиниће да Владика добије возноситељно на устријске искатеље.

3. Измјенивши такове списке, сви тужитељи и франећи се Црногорци наименоваће у свему дванаест судија (састојећи се из кметова) и посредством владике даће упознати њихова имена аустријском комесару. На исти начин сви искатељи и бранећи се аустријски наименоваће других дванаест такових судијах и њих на знање дати Владици чрез аустријског комесара.

Ти дванаест судија, изабраних од Црногораца, мораће бити признани и потврђени од аустријских поданика, и обратно судије избране од аустријанаца потврђени од Црногораца. Између ових 25 судијах пак зависиће од странах у свакој понаособној распри, или парници, да се на она лица ослоне и спуште с којима мисле задовољни бити, и у ономиком броју које имајући разгледање на већу, или мању важност питања, и на трошкове који се буду учинили, за боље и пристојније пронађу.

4. К одржању доброга поретка у испословању судија бити ће наименован један особити аустријски комисар, а

други одређен од Владике, и ови два комисара гледаће како ће се поравнати препоне, које би се успротивити могле поспјешном и правилном свршивању различних питања. У наособ ће крјепко рукополагати Управитељ црногорски да се црногорски бранећи се (или оптуженици) пријаве точно на суд, и да аустријском тужитељу одговарају.

5. Условија и ријешења судијах (од кметова) написаће се по народном обичају, и пресуде неће се моћи на већи суд позивати (т. ј. не могу се апелирати) и добиће код аустријских власти, као год и код црногорских земаљских власти, исто справно извршење које имају одсуде (сентенце) непозивајеме (inappellabili) аустријских судова и црногорских земаљских властих. У написању услова бити ће природан у сваком уговор изражен од странах, које се на добре људе спуштају, да се подвргавају узајамно одсуди која се буде изрекла, и да за то одступају од буди какве тужбе на против.

6. Моћи ће бити искључен од противне стране буди какви судија који би био рођак, или у сродству с другим којим судијом, или с једним од парничара, или ако би имао какву корист у послу који се има претресати.

7. За правило се полаже, да свако тражење вересије (кредита) не може се учинити да вреди осим према правог дужника или пострадаоца, или према његових законих насљедника којијема је припала имовина од њега остављења. Рођаци, сосељани, или сонародници дужника или пострадаоца не могу бити позвани да одговарају за овог посљедњег.

8. Судови од кметова започињаће своја претресања у Котору, а ако се у напредак нађе за боље и згодније за стране да продуже расправљање на другом којем мјесту у држави аустријској, судије ће тамо отићи на сваки позив комисара аустријског и црногорског.

9. Та два комисара, аустријски и црногорски, уредиће како се искања, или тражења, пријављена имају предавати на претресање судијама, и бити ће њихова брига набљудавати праведно измјењивање, или изрећивање између тражења од стране поданика аустријских и црногорских.

10. Догодили се једнакост гласова (voti) између судијах, тада и једна и друга страна наименоват ће судију (од кметова), и к овима ће бити сједињен трећи судија на срећу изабран, и та три одсудиће коначно по већини гласовах.

11. Ако из буди каквог узрока изостане који судија, мјесто њега биће постављен други који, од тичуће се стране, и међу тим, до доласка истога, мораће се уздржати од давања гласова и један судија од противне стране.

12. Судије примаће пребивалиште и рану о трошку њихових наруџбеника, т. ј. Аустријанци од аустријских странах, а Црногорци од црногорских страна; преко тога добиће обичне карате (учеснице) за сваку одсуду (сентенцу) не гледајући на вријеме које буду употребили за изрећи ју.

Исте стране мораће се постарати како ће наћи пристојно мјесто гди ће се судије скупљати, и како ће одржавати и плаћати особито које чељаде за сва потребна списанија. — Трошкови обаче за два комисара неће ићи на терет странах, него ће за комисара аустријског мислити управљеније аустријско, а за комисара црногорског мислиће Владика.

13. Писмо ђенерала Турског владици Петру II о том, да се може радити пут од Котора до границе Црногорске, број 203.

Драго ми је предварити Вас, господине, да је ово управитељство добило од царског двора саглашење да се може продужити и свршити ове године радња око на-

прављања новог пута од Котора до црногорске границе, чега ради потребито је јошт 8709 форинти.

Ја са свим темељом држим, да ће тај пут много ползовати к умножењу трговачких односаја и доброг сусједства између два погранична народа.

Ваш нижајши слуга и т. д.

У Задру 11|23 Јануара 1843.«

14. Писмо ђенерала Турског владици Петру II о неком сукобу, који се је догодио међу Црногорцима и ц. кр. милитаром на пазару Которском, број 834.

По строгом извиђењу, које сам од стране грађанских и војничких власти дао учинити сврху дјела догодившег се дана 31. Јануара текуће године на пазару которском, дознао сам да су доиста Црногорци, а не ц. кр. милитар поглавити узрок непоретку били, јербо су Црногорци, превосходећи силу једине страже, која се ту налазила, намјеравали прећи преко врата, која с пазара воде у град, али у том буду предупређени од милитарске силе која стражи у помоћ притече, и да је од стране једног Црногорца, а не ц. кр. милитара прва пушка пукла и чрез то несрећно сљедство проузроковала што је једног ц. кр. солдата ранила.

Тужбе које сте ми Ви господине зато учинили, с Вашим листом од 19. Фебруара текуће године под бројем 19, против милитарског владања не показују се дјелом потврђене, како год што се основана не виде ни окривљења која се у том погледу у опште дају милитарцима бившима на пазару.

Постављени на пазару к очувању поретка о предупређењу кавгах и бунах, милитарци се владају у опште с пристојном умјереношћу; али је наравно да су исти ми-

литарци, по претписаним настављењима, дужни чинити употребљење од силе, кад се Црногорци по већој чести не покоравају разуму и изјављењима, која им се чине од истог милитара, а од депутата на пазару. У овим случајевима подвржени су строгости законах наши поданици као и црногорски.

Нек изволе дакле ваше господство имати велики уплив код Црногораца, како би они пазили поредак и запт, и почитовали изјаве милитарске и јавних чиновника, пак ћете се Ви моћи увјерити, да Ваши поданици неће подносити строго поступање, и да ће се на тај начин колико на пазару, толико макар гди било најжељенија тишина погранична уживати, и та два погранична народа моћи ће слободно извршивати своје послове и шпекулације, и прибавити себи оне користи које трговина даје онима који ју воде.

Не могу се пак ја с Вама сагласити о тврђењу које сте ми Ви господине у истом писму изјавили т. ј. да власти которске остављају у слободи, без икакве казне оне, који учине какво зло дјело на шкоду Црногорацах; јербо, изузимајући ту околност да су врло ријетки случаји да аустријски поданици учине дјело какво на шкоду Црногораца, аустријски закони, како што вам може познато бити, имају своје течење и силу за буди ког без икакве разлике, и да ако другдаш један процес за више времена недовршен заостаје, то зависи често пута од упорства и неточности истих Црногораца у пристајању на питање аустријских власти.

Али ако би се јошт једнако когод нашао, који би учинио какву погрешку пак не би био кажњен, то ће зависити од Вас господине да све такве надлежатељству на знање дате, пак заиста оно неће пропуштити њих под процес по претписаним законима ставити.....

У Задру 20 Априла / 2 Маја 1843,"

15. Писмо ђенерала Турског владици Петру II о ствари уређења кметовског суда, број 698.

По препочитајемом писму Вашем од 11 Новембра пр. л. број 66, изводели сте опредјелити да ћете до идућега пролећа саставити назначење зајмодаваца црногорских и дужника Боко-которских, да би тако мјеста имати могао састанак рјешитељног суда за свршити грађанска питања која су између оба погранична народа, и за утврдити таквим начином на свагда најбоље сусједство и саглас‌ије међу њима, како год и за увидити којим начином могли би се за будуће установити речени судови.

Држећи да ћете од сад у стању бити саопћити ми пределовуто назначење, имам част позвати Вас таково или управо мени, или г. капетану окружном которском даљег употребљења ради послати.

Приликом овом примјетити имам да, по предложењу које вам је с мојим листом од 25 Новомбра 1842 № 2796 послано, дјеловање оних, којима се извршење предмета овог наложити има, обичају народном сљедовати има, да одсуде неће бити нарицатељне или апелирати се имајуће и да ће такове како код аустријских надлежатељства, тако и код земаљске црногорске власти оно исто точно извршење получити, које извршење имају сентенце непорицатељне трибунала и земаљских црногорских власти; а да би се ово постигнути могло, нуждно ће бити да у сваком изложењу извршитељних судија стављено буде јасно обећање судиних страна, да ће се обадвије узајамно подложити сентенци, или осуди, која се буде изрекла, и да ће одустати од сваког противног нарицања.

Не сумњајући да после саопштења, које се од Вас очекује, моћи ће и једна и друга страна поступити к наименовању судија, и к другим нужним корацима, да би

тако слиједовати могао састанак рјешитељних судова, о којима се ради.

Имам част и т. д.

У Задру 18 Априла 1844 године.»

16. Писмо Ђенерала Турског владици Петру II, о том да му шаље апарате за мјерење земље. Број 1578.

Одавно јошт имао сам ја намјереније показати Преосвештенству Вашему какови знак високопочитања и пријатељског уважења мога к Вама, и будући да је похвална ваша љубав к полезним наукама и занимањима, као год и непрестано тежење и настојање ваше к утврђењу мира и реда не само на граници, него и уредног управљања у унутрашњости државе ваше, за то сам мислио да ћу с посланијем савршеног геометрическог апарата, с којим би мјерење земље ваше предузети могли, не непријатни дар Вам учинити, уздржавши се том приликом дјело какво (књигу) о употребљавању предсловутог апарата, и к њему принадлежећих оруђија, Преосвештенству Вашему послати; будући да ми није могућно било таково, нарочито на француском језику, добити; међу тим мислим да је г. секретар Вуковић к употребљењу таковых оруђија у младости својој довољно знања себи прибавио.

Молим дакле Преосвештенство Ваше, да бисте апарат примити изволели као знак мојега према особе Ваше внимања; како год и златни сахат који сам купио са златним ланцем и за знак моје признатељности Вашем брату Перы послао, за његово старање и ревност којом се он, по налогу Вашему труди мир и ред на граници одржати.....

Преосвештенства Вашег и т. д.

У Задру 10|7 1844 године.«

17. Писмо ђенерала Турског владици Петру II о суду кметовском и другом. Број 3044.

С писмима Вашим која сте Ви под 31 Јануара и 15 Марта 1844 у Бечу поднијели, којих ћу садржај овђе у кратко навести, сад је од високодворне канцеларије президијума по предварителном о том држаном разговору с Њ. Екселенцијом господином дворним и државним канцеларом и с Њ. Ексцеленцијом господином дворне коморе президентом, сљедујеће рјешеније истекло.

Ви сте сиријеч искали:

Прво ону суму од 7000 дуката која би се на взисканије Вашег предшаственика и стрица за управљање Котора у години 1813 издати имало.

Јошт под 28 Јануара 1841 имао сам ја част Вас на невозможност требованија тог опоменути. Но будући да сте се ви у дјелу том, при свем том на висока дворна надлежатељства обратили, то ја част имам Вам у име ових објавити, и Вас на то вниматељна учинити, да Ви сами никад у стању нисте били у том призоренију што допринети, због чега бисте справедљиво што искати могли; да се од стране аустријског владања никако к томе основаније у далматинским, или бечким архивама, при свом брижљивом тражењу, наћи није могло, и да су колико је из епохе 1813 и 1814 године познато, Црногорци чрез цјели 7 мјесеци Боку Которску насилно притежавали; земљу и народ по вољи пљенили, док најпосле аустријским оружјем опет отуда истерани нијесу били, које заиста не може се сматрати као управљање оног предјела којег ради би се од стране аустријске каква новчана накнада искати могла. Подобно изјашњење било је Вама сврху тога јошт у вријеме посљедњег бављења Вашег у Бечу од стране ц. кр. државне канцеларије под 13 Марта 1844 године дано.

Всевисочајши царски дом познаје убожество Црногораца, и он је према овим више примјера свога благодушија, и призренија и наклоности указао; никад се обаче он понизити може, нити хоће таково што признати, на које би се као неко мнимо право доказати хотјело без да у стању буде за то справедљива и закона доказатељства показати. ([1])

Друго искали сте:

Да се суд од кметовства у дјејствије постави, и да се овај тако устроји да против осуде његове никаква апелација, и никакво позивање на правог судију мјеста имати не може, и да се тако не само пређашња, него и будућа препиратељна дјела совершавају.

У призренију овом, позивајући се на оно што сам Вам под 25 Нов. № 2796 саопштио био, част имам, услед налога високог дворног мјеста, примјетити, да је за будуће парнице суд од кметовства управо већ одобрен, будући да је речено било да ће препирања та доброг ради пута компромиса и на овај право имати моћи.

Све парнице које у почетку дјелатељности суда од кметовства донешене буду, јесу свакојако пређашње пар-

---

([1]) При својој нелијепости и неистини овога што је овђе ђенерал Турски рекао, ја дајем јавности и ово писмо, нека читаоци виде до какве неуљудности може да дође један аустријски великодостојник, какав је био далматински намјесник Турски. Коме је и на длаку познато како су Црногорци завладали Боком которском, како су њоме управљали, како су из ње изашли, како су је Аустријанци заузели, тај ће одма виђети сву лажавост горе приведеног тврђења ђенерала Турског. Ко је пак иколико посвећен у одношаје Аустрије к Црној Гори, тај ће знати каква је благодјејања Аустрија чинила Црној Гори. Овђе нема мјеста, а немам ни намјере упуштати се у опширнију ријеч о овој ствари. — То ће бити другом приликом. Обраћам пажњу читатељима, нека прочитају неке материјале за историју Црне Горе, који су печатани у 55 књизи „Гласника Српског Ученог Друштва.“ Тамо ће наћи штогод о том, како су Црногорци заузели Боку Которску и како су је после заузели Аустријанци.

нице, а нове тоирв од тада постати имају, за које ће се по том подобно поступање предузети моћи.

Што се модификације тиче да се против изреченија рјешитељног суда — као што ц. кр. судијски ред хоће, — ако партаје на рјешитељно изреченије неће да пристану, поредачни судијски пут предузме, истина је да се отуд никакви шкодљиви сљедствија бојати није, будући да ће се партија — обичају предјела саобразно — радије овој осуди приволети, него ли се на непознати судијски пут упуштати, као што је о том и искуство приликом рјешитељног суда при расправљању граница довољно доказало.

Па у призренију овом од стране аустријских поданика никаква противност бити неће, и да ће ови од апелиције и позивања на поредачни судијски пут одустати, то никаквој сумњи не подлежи, и онда ће дјело судије и аустријских надлежатељства бити у том случају најсходним начином поступити, као што сам имао част Вам под 10|1 и 2|4 1843 г. № 26 и 885 примјетити.

За то дакле највише за тим стоји, да и Ви од Ваше стране, у смотренију овом, колико је потребно дјејствујете, и да се извјесност получи, да и Црногорци од апелације и позивања на поредачни (редовни) судијски пут одустају.

Ако би то било, и ако бисте Ви сами доброту имали, као што сте ми писмом Вашим од 17|5 1843 № 36 обећали, назначеније требованија, које Црногорци од аустријских поданика ишту, које устројити Ви сте по почитајемом писму Вашем од 21|4 1844 № 15 дотле, докле на учињено од Вас ц. кр. тајном дворном и државном мјесту предложеније рјешеније не васпосљедује, суспендирали, сад када је о том високо ријешење васпосљедовало, мени саопштити; то онда ништа на путу не би било, да се рјешитељни суд у дјејствије приведе, и онда би се тај суд,

ако бисте Ви изволели, могао само код неких на то одредити се имајућих опћина у дејствије постављати, гди се сирјеч окончаније находећих се парница неодложно изискује, као што сам Вам ја част имао, под 27|8 1843 № 2034, изјаснити се. Искуства која би се приликом том добити могла, употребила би се по том на ползу узајамним споразумљењем при установљењу рјешителног суда у другим опћинствима.

Ваша, у почитајемом писању Вашем од 21|4 1844 № 15, изјављена жеља, да би се трошкови пределовутог суда од кметовства, колико је могућно, узимали, биће без сумње у призреније узета, због чега се баш и мислило, да ће предварително познавање обостраних зајмодаваца и дужника потребно бити и подмирење не само аустријског, него и црногорског судије над кметством од аустријског Erapиума учинити би се могло.

Треће. Жалили сте се да се Црногорцима аустријска сол по ону исту цијену даје, по којој она производима бива. Отуд би сљедовало, да се сол не само Црногорцима за мању цијену даје, нежели што се аустријским поданицима даје, него јошт за мању него Турцима.

О требованију овом и из других је узрока у високим Дикастеријама рјеч била, и доказало се је да се то одобрити не може. Спуштити пак цијену соли Црногорцима, која такову за сад по 2 fl 7 x^r центу плаћају, гди на против овоземаљска продаја Далматинима по 3 fl. 30 x^r бива, из многих разлога бити не може, будући да би онда и турско владање то исто искало, којега поданици у неким пограничним мјестима, сол из ц. кр. аустријских магазина за једнаку као и Црногорци цијену добивају.

Тако исто и оно даљше прошеније, да би се сирјеч допустило туђу сол у већем количеству кроз цесарске провинције преносити, није могло у високих надлежатељствах

одобрено бити, будући да би такво преношење, повода дало многим небројеним потајним преношенијама која никакво надзирање спријечити не би могло.

Приликом овом част имам увједомити Вас, да у слједствију државног изслједованија сврх прошенија Вашег од 29 Децембра 1844 године, касателно устројенија једног аустријског магазина соли у Кастел-Ластви, висока Дворна свеопћа камера, с тим више не допуштити то за благо је нашла, што су непријатељства између Црногораца с Албанијом, због којих сте Ви устројеније магазина тог искали престала, и што је мир опет повраћен.

Четврто на конац изјавили сте Вашу жељу, да би се уредило да се дације за продавајеме од Црногораца на пазару которском ствари укину.

Сврху ове точке наложена од високог дворног мјеста изслједовања јошт нијесу окончана, и за то касателно овог прошенија за сад ништа опредјелитељнога казати се не може. Но како о том више рјешеније дође, имаћу част о томе Вас извјестити.

Сгопштавајући Вам сва ова по даном ми од високог дворног мјеста налогу, част имам увјерити Вас о особитом мом почитанију.

Слуга покорњејши.

У Задру 22|2 1845 године.

18. Писмо ђенерала Турског владици Петру II о том, да Црногорци могу слазити у воденицу у Котор, број 2363.

Висока дворна опћена комора приопћила ми је правила и препис по којима моћи ће се, као што је обећано, на руку учинити, да се жито из Црне Горе за у воденицу у Котор преноси, а пак пошто се од њега брашно самеље да се опет у Црну Гору враћа; такођер и оно жито, што се из туђе земље узгред или на продају у Котор доноси,

а Црногорци купују га, и сматра се како трговина прелазећа, да се у Црну Гору преноси, пошто се у Далмацији од њега брашно самеље.

У сагласију са мојом предњом књигом, под 3 Липња о. г. број 1285, коју сам част имао на Вас послати, примам себи за част на знање Вам дати сљедујућу исправу, и јавити, да аустријско управитељство над царинама задржаје за себе поправљање, које у напредак могло би се чинити онако, као што узиште нужда и права царине.

Старија област јавља:

Уношење жита за у воденицу, просто је Црногорцима, али само путем, који од Цетиња на Котор оправља, а дом од царине (догања), код којега треба доказати колико је жита донесено издаће, на оставу или на јемство прије учињено за данак уношења, запис, или биљету данка, и оставити ће рока колико устреба док се самеље брашно, пак треба опет код царине доћи, код које је жито већ било унесено, те она, рачунајући деведесет и осам фунтих брашна на сваки цент жита, извјестиће се има ли према житу унесеноме онолико брашна, те ако тако буде, вратиће оставу, или јемство и узети ће натраг запис названи од уласка; ако ли то тако не буде, него према житу мање има брашна, узети ће пристојни данак на оно што је мање.

Што се тиче жита које Црногорци прибављају и сматра се као трговина у Црну Гору пролазећа, а од њега се брашно у Далмацији меље, ако буде тога ради код царине дошло, она ће издати један запис преласка, а тко га прими, има платити данак преласка и подјемчити се за данак уношења, те ће бити назначено куда и кад има се брашно изнијети. Царина која таково изношење надгледа, владаће се онако исто, као што је повише речено за жито

које Црногорци у Далмацију доносе да се од њега брашно меље. . . . .

У Задру 10 **Листопада** 1846 **године.**"

19. Писмо окружног капитаната которског владици Петру II о томе, како могу Црногорци улазити у град Котор.

Искрено желим ползовати, по могућности мојој, народу подложноме Вашему Високопреосвештенству, и служи ми пак за особито удовољствије сваки пут кад могу, удовљетворити жељама В. В. пр., и доказати Ви тако јошт више особено почитаније које Ви од више година наносим И у предмету, о којему ми пишете с почитајемим листом Вашим од 16 Јулија 1864 год. т. ј. касатељно о уласку Црногораца у овоме граду, хотио би бити у состојанију чинити све оно што В. В. пр. жели; али Вами је познато да особе не снабдјевене с паспортима подложне су у свакоме мјесту некијем ограничитељнијема уредбама, а особито у једној тврђави, а пако особито је ограничена финансија која не подноси са свим свободно иностраних особа, које дужне су плаћати дацију не само за оно што уносе, но и за оно што износе из аустријске државе.

Са свим тијем имам уфање, да оно што сам расположио служиће за испунити у највишу чест желанија В. В. П. — Биће т. ј. допуштено Црногорцима приступити на магазине од жита у овоме граду за приобрјетати жито, али нужно је да буду совокупљени, и биће допраћени колико у улазак, толико и до изласка из овога града, — тако наређују финансјални закони за предупредити контрабанде.

Наредио сам пак, да од данас и у напријед, и доклен ће то допуштити мирноћа и безопасност у овоме окружију, могу улазити у ови град сваки дан по тридесет Црногораца, т. ј. сваки пазарни дан, а то, како се разумије, не бројећи жене, и не бројећи главаре и старешине од позна-

тога доброга поведења којијема остаје свободни улазак у овоме граду у свакоје вријеме.

Дао сам заповијед депутату од пазара да буде непрестано стојати на позаду, да буде по правици и по разлогу објавити ми оне људе који хоће улазити у град; да буде имати особито смотреније за оне Црногорце који долазе из далекијех мјеста, и да буде дати ми на знање ако који Црногорац, изван оне тридест, којијема ће обично бити допуштено улазити, има велику нужду улазити у Котор, зашто у таквоме случају неће бити одречено допуштење да улази.

Наредио сам јошт, да сваки пазарни дан један чиновник окружнога војводства буде се чинити кад кад видити на пазар за настојати да се не чини каква неправица, али друга неуредност, и за чути жалбе које би могао имати који Црногорац против кога.

Желећи да ова предложенија буду, барем у једну чест, пријатна В. Високопреосвештенству част имам потврдити се с обичним високопочитанњем....

У Котору на 3 августа 1846 года.

20. Писмо Ђенерала Турског владици Петру II односно куповања Црногорских непокретностих које су зашле у аустријску границу, број 883.

Као што из високог декрета ц. кр. придворне канцеларије президиума, од 37. Марта т. г. № 9262., јавствује, Ваше Високопреосвештенство опет трудило се је у скорашњем на Његово сијатељство господина државног канцелара кнеза од Метерних управљеноме представленију трудности изјавити које, по Вашему мњенију, не дозвољавају у испољеније правести уређену од његовог величанства всевисочајшим рјешењем од 11. Октобра 1845. г

продају притежајеми од Црногораца у окружију которском недвижими добара.

У том представљенију, Ваше Високопреосвештенство повторитељно за најсходније изјавило и предложило јест да би аустријско државно владјеније већ сад ова недвижима добра купити морало, од којих на сваки начин она житељима Мирачкима принадлежећа добра искључити би се имала, будући да би иначе суштаствованије посљедњих у опасност приведено било.

Подобног содржанија требованије и на исти конац доставило је мени Ваше Високопреосвештенство јошт у мјесецу Марту пр. год., које ја нијесам пропуштио високоме придворноме мјесту поднијети, које је сврху тога претресање узело у сљедству којег се невмјеститељност вашега захтјевања показала, посље чега сам ја одма Ваше Високопреосвештенство писанијем којим од 12. Јулија 1849 № 1620., сходно високоме налогу високе ц. кр. канцеларије президиума, известити част имао да би на сваки начин пре истеченија од Њ. ц. кр. ап. величанства опредјељеног двогодишњег рока рјешеније ради примања недвижими добара од стране државног прављенија прерано било, и да се зато остати мора при најточнијем набљудавању препоменуте всевисочајше заповједи, јербо би и најмање одступљеније од те за надлежатељства одвећ опасно, а с друге стране такођер достојанству ц. кр. аустријског владенија несходно било.

Будући да се и ц. кр. тајна дома — двора и државе канцеларија при саопштењу Вашем скорашњег корака увјерила о невмјестимости Вашег захтјевања и своје мњеније изјавила јест да се на то на горе речени начин одговори, и будући да је мене по томе нуждни налог од високог придворне канцеларије президијума с горе именованим високим декретом стигао, то мени ништа не остаје друго

него на содржаније писанија мог од 12. Јулија 1846. г. № 1620 позвати се, и у истоме, као и у пређашњем од 24. Јануара 1846. № 1441 на Ваше Високопреосвештенство учињено прошеније повторити, да би благохотно дјејствовати хотјели о испуњенију од Његовог Величанства закључени, и у посланом Вам објављенију содржими мјера.

Будући да је Ваше Високопреосвештенство у горепоменутом престављенију такођер молило да би на пазаре у которском окружију долазећим Црногорцима од стране аустријски надлежатељства нуждна заштита давана била, то ја не пропуштам сходно добивеној заповједи, премда ја и не сумњам да у том призренију ништа пренебрегнути се неће, и да ће се Црногорцима за цјело закону сходна помоћ давати, надлежатељствима окружија которског строго набљуденије постојећи о овом прописа наложити, и питам се пријатном надеждом да ће и Ваше Високопреосвештенство, кад се извјести о жалосним прикључењима, која су за вријеме одсуствија Вашег мир и безопасност живота и имања житеља окружија которског узнемирила, строго каштиговање оних између Ваших поданика, који су томе криви, као и повратак украдени ствари наредити....

У Задру 15 Априлија 1847. год.

21. Писмо канцеларије Намјесништва Задарског Владици Петру II о том, да Црногорци могу наслиједити у аустријским државама, број $\frac{16.559}{3096}$.

У продуженију колико се имало част саопштити Високопреосвештенству Вашем правитељство ово узима за част послати Високопреосвештенству Вашем 100 екземплара који садржавају рјешеније Њ. ц. кр. ап. величанства цара аустријског по ком и Црногорци насљедити могу у аустријским државама.

У Задру 8 Септембра 1849.“

Из ово неколико овђе приведени докумената можемо дијелом дознати какви су одношаји постојали међу Аустријом и Црном Гором времена владања Црном Гором владике Петра II. Велим дијелом због тога што овђе нијесу прибрана сва писма, која је владика Петар II. добијао од аустријскијех власти, а особито пак због тога што овђе нема приведено ни једно писмо које је владика Петар шиљао аустријским властима, те по томе не можемо саставити праву слику ондашњи одношаја међу Црном Гором и Аустријом. Ја ћу се постарати још прикупити које писмо од оних које је владика Петар примао од Аустрије; а, ако ми буде могуће, постараћу се загледати и у архиве которске, задарске и бечке, ђе се морају наћи сва писма која је владика Петар писао аустријским властима. За сад износим пред поштоване читаоце „Гласника“ оно што имам под рукама, у увјерењу да ће и ово занимати оне, који се интересирају историјом овога дијела српскога народа који живи у Црној Гори. Писма саопштавам језиком којијем су писана.

Цетиње, 20. Априла
1885. год.

ИСТОРИЈСКИ СПОМЕНИЦИ СРПСКИ.

НОВИ ПРИЛОГ

ОД

Гаврила Витковића.

I

Сав колики православни народ српски подноси (1697) молбу своју барону Тодору Шлихтингу председнику војне комисије за одређење међе краљевини Славонији; и у тој својој молбеници моли главног комесара, за посредовање код цесарског двора, да се или строго одрже и поштују говорене привилегије, или да се народу српском дозволи сеоба, из цесареве државе под власт другог хришћанског владаоца, где би бар слободно живели, по обредима православне цркве Богу се молио и своју веру сачувао.

(Оригинал овога списа налази се у Бечу у архиву цар. краљ. војног министарства.)

„Illustristime Domine Baro ex parte militari declarate principalis Commissarie etc.

Domine Domine nobis perquam gratiosissimme. etc. Nos infrascripti humillimi et demissi servi his nostris humillimis precibus referimus et magna cum humilitate representamus, quatenus nostras humillimas preces exaudire dignaretur.

Scimus, quae quantaque Illustrissimus Dominus commissarius ex parte militari in historiis repertus sit, quod

nostra patria et gens Serviana his elapsis temporibus et annis multas habuerit libertates et facultates, id est Regiam sedem, qua sede multis temporibus supersedit, quamdiu misericordia nobiscum haesit, si quidem vero Dei providentia propter nostra delicta, quae inscie commisimus, denique ut humillimam assumamus, omnia nostra bona amisimus, et insuper in jugum turcicum incidimus, in eo multa per tempora manentes; facultates nostras abalienarunt et in spiritualibus plenaria officiis patriarchalibus et ecclesiasticis semper fuimus in tranquilitate et residentia nostra patriarchali cum omnibus appertiis Metropolia nostra, et praeter omnes turcicas facultates in ritu nostro graeco semper tuti conservatique mansimus. Jam autem a Majestate sua Sacratissima Domino nostro clementissimo adhortales litteras nostro Domino Patriarchae anno 1682 emanatas, quae litterae haec in se continebant, ut tempore necessitatis contra Turcam hostem arma nostra sumamus, fidelitatis vero nostrae et tantae defatigationis boni publici Sua Majestas Sacratissima nobis sancte compromisit nostram patriam ab inimico Turca adimere nobis, quo prius usi sumus, iterum guvernatorem clementissime asignare, qui cum hac natione Rasciana dirigere sciat et valeat, prout ordo divorum regum antecessorum nostrum, et facultas nostra spiritualis patriarchalis remonstrat, nempe ecclesiam nostram in ordine orientalis ritus graeci conservare. Sic ergo haec sancte a Sua Majestate Sacratissima aliis non obstantibus appromissa sunt, ita nos continuo ad Suae Majestatis Sacratissimae devotionem perpensi accomodaturi, magno cum gaudio, animo consolationeque sub alas Majestatis Suae Sacratissimae confugimus, a parte patet; quod facultates nostrae armis etiam, si necesse fuit, et sit, cum fratribus et consangui-

neis et bona, immo et sanguinem semper amittere parati fuerint; inde fidelia Suae Majestatis Sacratissimae servitia a tot annorum temporibus tam in praesidiis, quam in campo et quidem cum expensis nostris propriis praestiterint, sit tandem, sicut publicum est, aestino vel hyemali tempore, ubi aestate absque solutione et hyemali tempore absque quartyro extitimus, nostram sanguinem ante hostes profundere et nostros fratres consanguineosque amittere non curavimus; etiam contigerat saepius, ut cum complurimi captivitatem turcicam inire debuissent, et quidem multi ad hodiernum usque diem patiuntur, tandem etiam redimere ex nostris tenuissimis facultatibus coacti fuimus, et si quis vulneratus exstitisset, suis expensis medicum soluit, et equum sub se hostiliter mactatum aut trajectum iterum sua propria pecunia emit, quae omnia et per omnium belliducum attestatorias litteras et generales ubique in praesidiis constitutos approbare possumus, quod his in servitiis proficuis semper praestitis manserimus. Secundum compromissa Suae Maj-tis Sacr-mae anno 1690. nobis elargitis privilegiis, secundum ordinem ut ritus graeci Archiepiscopus habeat plenariam facultatem disponendi cum ecclesiis, ejusdem ritus episcopos consecrandi et subordinandi, omniaque eclesiastica negotia administrandi, quemadmodum fuerat divorum regum tempore, in quibus libertatibus fuimus, ita Maj-tas Sua Sacr-ma nos in his confirmavit, ut pacifice et tranquille in Hungaria ét Croatia vivere valeamus, et, dum necessitas erit, archiepiscopo Rascianorum et Episcopis patriam seu ecclesias visitandi tam monasteria et populum, cum sibi subiecto et spiritualibus, secundum ritus graeci normam et consuetudinem, ut nemo nos turbare valeat. Jam autem, cum vel ma-

xime speravimus aliquam clementiam, optanda praestita fidelia seruitia aliam futuram gratiam et clementiam a Maj-te Sua Sacr-ma nos adepturos, iam autem nobis obvenerunt omnia contraria, obtinuimus unum mandatum ab Excelsa Cancellaria Hungarica ab Illustr-mo Domino comite Francisco Nadasti, quod mandatum contrarium exstat nostris privilegiis et donationibus, ne se extendat visitare graecum populum cum suis Episcopis ubique constitutis, sed ut dependeant ab Episcopis Romanō-Catholicis. Ob haec omnia nos humillime cum magna reverentia protestamur, quod nunquam cum hoc contenti simus, et nullum alium spiritualem, nisi dominum nostrum Patriarcham agnoscamus, et quem natio nostra eliget, et Episcopos ritus graeci, quos Patriarcha consecrandos censebit.

Ideo humillime Illustr-mum dominum dominum de genuflexo requirimus, ut privilegia a Maj-te Sacr. nobis elargita confirmentur, et nobis locus assignetur, ubi noster Archiepiscopus denominari possit, et a populo graeco agnosci, quam gratiam a Sua Maj-te Sacr-ma adipisci possumus, nos et nostri successores, et offerimus nos usque ad ultimam guttae sanguinis profusionem, quam gratiam dum exaudiet populus noster Rascianus sub turcico jugo adhuc haerens, nos in suis promissis et libertatibus conservatos esse, plurimi se sub protectionem Suae Maj-tis Sacr-mae collocarent, si vero nobis justitia administrata non fuerit, secundum compromissa Suae Maj-tes Sacr-mae, nos aliam gratiam et clementiam a Sua Maj-te Sacratissima exigemus, id est libertatem ut sub Christianum alium Dominum demigrari possemus, et nostrum graecum ritum prosequi valeamus. Nostros vero labores et tantam profusionem sanguinis Christus dominus no-

bis suo tempore persolvet. Nihilominus ad pedes Illustrmae Dominationis Vestrae humillime prostrati et provocati supplicamus, quatenus dignaretur nobiscum aliquam misericordiam facere et justitiam nobis administrare. Cum sit Dominatio vestra Illustr-ma et manus dextera Suae Majtis Sacr-mae, speramus idcirco optanda praestita servitia, in quibus ad hodiernum usque diem manere perpetimus, etiam clementiam obtinendam nos humillime recommendando permanemus.

Illustr-mi ac Domini perquam gratiosissimi
Semper in perpetuam fidelissimi Servi

Universa Comunitas Ritus graeci tam spiritualis quam secularis status.

На полеђини стоји:

I. T. Ad. Illust-mum dom. dom. Theodorum Baronem de Schlichting, domin. in Ogerschiz, Sacr. Caes. Regiaeque Maj-tis nec non Inclyti Consilii Aulae Bellici actualem Consiliarium ac Collonelum et ad stabilienda Regni Sclavoniae confinia ex parte militari principalem Commissarium delegatum etc. etc.

II.

Војно-судски артикули, које је прописао цар Леополдо I за српску војну покрајину, 27 маја 1702.

(Original isLitera invenitur in Registratura Caesareo-Regii Ministerii bellici. Viennae.)

Römischen Kayserl. Mayestätt Leopoldi Primi Kriegs-Articul vor die Rätzische Militz.

1-o Ein jeder Kriegsmann sowohl zu Rosz und Fuesz sollen sich Gottlästerlicher Worte und Werke enthalten, und den Sieg von Gott Erbitten, würde aber Einer gegen Gott und den Heyligen Lästerlich reden, oder Handeln,

der, oder dieselbigen sollen an Leib oder Leben nach Gesetzten rechten gestraffet werden.

2-o Wer Meutherey und rebellion machet, oder dasz Er damit umbgangen, der soll ohne Einige Gnad dasz Leben verliehren.

3-o Wer seine vorgesetzte Officier in Commandosachen sich wiedersetzt, der soll das Leben verwircket haben.

4-o Alle Todtschläge sollen mit Lebensstraff Bestraffet werden, und solle ihm nicht Excusiren, wann er toll were gewesen, sondern deszwegen noch härter gestrafft werden.

5-o Wan einer zum Erbfeindt überlieffe, und den Türckischen Aberglauben und Greüel oder falsche Lehr annehmen sollte, und darüber gefangen und Ertappet werden, soll ohne Einige Gnadt lebendig gespieszet werden.

6-o So Einer zu den Erbfeind überlieff, und nicht den Türckischen Greuel angenommen, nur dienste, soll Ebenfalss gespieszet werden.

7-o Der zu denn Feind ausriesze und überlieffe oder sonsten andess wohin, soll das Leben verlieren.

8-o Wan sich Einer oder mehr unterstünden Christen-Kinder zu stehlen, und den Türcken zu verkauffen, der soll ohne Einige Gnad mit dem Strang, von Leben zum Todt verurtheilet werden. (Denn Sie fürchten mehr den Strang alsz dasz Spieszen.)

9-o Wer sein Weib, oder sonsten seine Befreundte überredete, über zum Türcken zu gehen, dorten verkauffte oder sonsten ihnen übesliesze, soll dasz Leben verlieren.

10-o Ehebruch, unzucht, Hurerey und Unkeischheit sollen nach Peinlicher Kriegs-Ordnung gestrafft werden.

11-o Sodomiterey sollen an Leben und mit Feuer gestrafft werden.

12-o Es sollen keine maitressen weder Concubinen im Felde noch in ihren Quartiren gelitten werden, Bey grosser straff.

13-o Dieberey sowohl in Feld, Garnisonen, oder in den Land in den Quartiren, soll Ernstlich verbotten und gestrafft werden.

14-o Wer Feld Artillerie, munition, Gewehr, Rüst — und Zeughäuser, item proviantwägen Bestielt oder Mühlen ruiniret, soll an Leib und Leben gestrafft werden.

15-o Ein Cammerat der den Andern, oder Ein Knecht der seinen herren Bestielt, Soll mit dem Strang nach Befunden an Leben gestrafft werden.

16-o Wer vorsetzlih Feuer anleget in freundes Land, soll mit dem Feuer gestraffet werden.

17-o Häuser, Blanken, Zeune und fruchtbare Bäume sollen weder abgebrochen noch Beschädiget werden Bey groszer straff, Es were dan dasz Es die unumbgängliche noth Erforderte.

18-o Wer muthwillig Äcker, Wiesen und Gärten ruiniret, soll Scharff gestrafft werden.

19-o Straszen Raub soll mit dem Tode gestrafft werden, und welcher Officier von Straszenraub oder Dieberey participiret, soll alsz Ein straszenrauber und Dieb gestraffet werden.

20-o Alle öffentliche Gewalt soll mit dem Leben Bestrafft werden, gleicher straff sollen diejenige die Einer darzu verführen, Beleget werden.

21-o Wer Einen Schildt, der soll mit Einer Geldbusze und wiederuf gestrafft werden. Et qui non habet in aere, luat in pelle.

22-o. Wer Einen Mayn Eidt Schweret, soll mit abhauen zweyer Finger gestrafft werden.

23-o Zauberey soll mit dem Feuer gestrafft werden.

24-o Keiner soll Bey Verlust des Lebens dem Wirth Gewalt anfügen.

25-o Was Ein jeden von fourier oder Ballatiren vor Quartier und Plätz assigniret werden, das mit soll Er Bey Exemplarischer Straff Zufrieden seyn.

26-o Niemandt, Er sey auch wer Er wolle, solle zu oder ausz denen retranchemanten oder anders ausz-und Eingehen, alsz durch die gewöhnliche porté, Bey Leib- und Lebensstraff.

27-o Niemandt Soll in Feldslager oder Besatzungen und Festungen ohne Erlaubnüs seines Obristen, Rittmeister oder Capitain übernacht von Seiner Compagnia abseyn, Bey Leib- uud Lebensstraff.

28-o Welcher Trompeter oder Trommelschläger Sich von seiner Compagnie Begiebet ohne Erlaubnis, soll mit Verlust siener Ehr von regiment weggejaget werden.

29-o Welcher die Wacht versaumet, soll mit Eisen und Banden, waszer und Brod, oder nach gelegenheit Schärffer gestrafft werden.

30-o Wer truncken auff die Wacht kommen würde, soll mit Eisen und Banden gestrafft werden, oder auch mit Verlust seiner Ehren von regiment gejaget werden.

31-o Esz soll niemand nach Besetzter wacht Ein allarm mit Schreyen Balgen - Schieszen oder Drommelschlag Ereignen, Bey Leib- und Lebensstraff.

32-o Jeder Officier soll seine anvertraute posten wohl versehen, Bey Lebensstraff.

33-o Jeder soll die Schildwacht, oder die wacht nach gebühr resprectiren, wer darwieder handlet Soll Ernstlich gestrafft werden.

34-o Wer Hand an die Wacht leget, soll an Leben gestrafft werden.

35-o Wer auff die Patroll dasz gewehr zucket, Soll an Leben gestrafft werden.

36-o Wer auff der Schildwacht Schläfft, Es Sey in Felde oder Garnison, oder gehet Ehe Er abgelöset wird, von seiner Post, der soll arquebusiret werden.

37-o Ingleichen soll den Officier wiederfahren, welcher Bey visitirung der wachten nicht wird angetroffen.

38-o Wer mit dem Feindt correspondiret, gespräch halten, Briefe Schreiben, Post oder Grüsze saget, sollen alsz Verrähter an Leben gestrafft werden.

39-o Da Ein Commendant, Obrister, oder Commandirender Officier, Einen seiner Officier oder Soldaten von auffgabe des Platzes Sollten reden hören, oder sonsten gewahr würde, den soll Er ausz dem mittel zu räumen Schuldig seyn.

40-o Welcher Commendant Einen Platz übergiebet, der soll an Leben gestrafft werden, und die gemeine Soldaten wan Sie daran Schuldig, soll der Zehnte darvon sterben die übrige aber zu Schelmen gemacht werden.

41-o Wer ohne Erhebliche Ursachen, wen gebühlich abgeblasen, oder die Drommel gerühret wird, Sich Bey Seiner Compagnie und fahne nicht Einfindet, soll mit Eisen und Banden gestrafft werden.

42-o Wer einige Worte, wordurch Eine rebellion Entstehen möchte, von sich hören lest, Sollen nach Sachen wichtigkeit an Leib- und Leben gestrafft werden.

43-o Wan gantze trouppen oder Compagnien So Etwan zum treffen ihre devoir und Schuldigkeit nicht thun, so soll der Officier welcher daran Schuldig, Ehr und dasz Leben verwürcket haben, wan Es aber die gemaeine Knechte Betriefft, soll von den Schuldigen der Zehnte auffgehänckt, die übrigen an die gefährliche Orther commandiret werden.

44-o Die Mahnen und Truppen, welche Feldschantzen oder Redouten verlaszen, Esz werde dan, dasz Sie drey stürme auszgestanden, und keine Entsatzung Bekämen, und augenscheinlichen ruin der fölcker vorhanden were, sollen gleicher gestalt abgestraffet werden.

45-o Wer von Seinen regiment, Compagnie oder Fähnl nach Hausz ginge ohne Erlaubnisz und pass seiner vorgesetzten General oder Oberen, Sollen wie Ein auszreiszer gestrafft werden.

46-o Wan es zu Batallien oder recontren kommet, soll sich Keiner des Plündern gebrauchen, Es sey dan, dasz der Feind gänzlich geschlagen, wer darwieder handelt, mag ohne Eintrige Bedencken von Officirer nidergehauen werden.

47-o Alle gefangene sollen der Generalitet Eingelieffert werden, Bey hoher straff.

48-o Kein Officier soll den Soldaten ihren Sold oder proviant Enthalten, wer darwieder thut soll seiner scharge verlustig seyn, wie auch an Ehr und Leben unablässlich gestrafft werden.

49-o Welcher Capitain oder Rittmeister die Musterung hintergangen, der soll alsz unehrlich seiner Scharge verlustiget sein.

50-o Dasz, wan Einer die Salvaquardie oder wasz von Einer Löbl. Generalitet Befreyet worden, Plündert, soll an Leib und Leben gestrafft werden.

51-o Wer Priester, Kindelbetter, Kinder undt andere Ehrbare jungfrauen, junge mädel und hauszmütter Kräncket, der soll nach Befindung der sachen an Leib und Leben gestrafft werden.

52-o Wer Kirchen und Clöster Beraubet oder Plündert, der soll an Leib und Leben ohne Gnad gestraft werden.

In tergo. Reducantur isti articuli ad brevissimum numerum, Factum wie Sye untern 27. Mai 1702. expediert worden.

III.

Патријар Арсеније III Чрнојевић жали се цару Леополду I, како се не поштују народу српском ујемчена привилеђијска права, како га неки опадају код власти и нападају у вршењу његове архипастирске дужности. Моли цара, да том злу стане на пут и нареди да власти поштују привилегије. (Молба је ова писана 1697 или 1698.)

(Оригинал налази се у Архиву цар. краљ. војног министарства у Бечу.)

Sacratissima Caesarea Regiaque Majestas. Domine Domine Clementissime:

Quales Sacratissima Vestra Majestas, tum mihi, tum Genti Rascianae, immunitates et reliqua privilegia adhoc Annis praeteritis 1690, 1691 et 1695 conferre clementissime placuit, ea hisce sub A. B. et C. humillime annecto. Et quia hucusque ea, in iis contenta, ad mandatum Sacratissimae Majestatis Vestrae, uti debuissent, non sunt adimpleta, quin imo ego, qnoad personam meam, collato, etiam in iis, mihi Archiepiscopi titulo, per nonnullos privati, in libero Ritus nostri exercitio turbari volunt; et multa alia iniqua contra me sinistre et absque omni fundamento delata; praeterea decimae quoque a nostris immediate contra mentem Clementissimorum Majestatis Vestrae privilegiorum sunt exactae, et etiam non exiguntur. Hinc iteratis Majestatem Vestram humillime rogandam censui, quatenus confirmationem earundem Immunitatum, tam me et personam meam, quam totum populum Rascianum consernentium, denuo impertiri et easdem quoque strictiori compelle observari facere cle-

mentissime velit. Quibus me Altissimis gratiis aerternis devoveoi et amorior .

Sacratissimae Caesareae Regiaeque Majestatis Vestrae

Humillimus perpetuoque Fidelis subditus
Arsenius Csernoviz m. p.
Archi-Episcopus
et Patriarcha Rascianorum.

IV

Царски кабинетски налог угарском намесничком већу, како му је до знања дошло, да мађарски бунтовници (Ракоцијани) хоће да привуку до сад верни народ српски. С тога да веће пожури патријарха Арсена Црнојевића, како би исти, који ужива поверење, народ српски одржао у дојакошњој верности, и да га покрене и одушеви на оружани отпор против Мађара. Најпосле заповеда цар, да намесништво час пре испуни све дојакошње захтеве патријархове, а то исто да препоручи и кр. дворској Комори, да и она учини све, што је или што би затражио патријарх. Овај налог издат је 2 новембра 1703 год. у Бечу.

(Оригинал је у архиву цар. краљевског министарства у Бечу).

Hoff-Camer wegen Abfertigung des Razen Patriarchen Arsenij Czernovich.

Hiemit in Freundschaft Zu erinnern: Wasgestalt gewüsse nachrichten einkhomben, das die rebellen ale diligenz anwendten, die räzische nation von ihrer bisherigen treue abwendig zu machen, und an sich zu ziehan, dahero I. K. für dero anliegentlichen Dienst zu sein halten, das der alhier subsistirende Räzische Patriarch ungesaumt hinab zu Erwenter nation sich begeben und vermittels des bey deroselben habenden grossen Trauen und Glauben sie nit allein in beständigere threu erhalten son-

dern gegen mehrbedeuthe Rebellen noch mehrers verbittert machen, undt die wieder selbe ergrüffene Waaffen weithes zu continuiren auffrischen; daher auch in seinen etwo habenden praetensionen nit längs mehr aufgehalten; sondern so schleinig als möglich abgeförttigt werdten solle.

Als hat mann Jhro Löbl. K. Hofcamer solches im fahl bej deroselben erwenter H. Erzbischoff etwas zu suchen hetté, zu gehörigeu weithern unbeschvärten Verordnung hiemit in Freundschaft verhalten wollen, und — —
— — — — — — — — — —

Wien den 22 9 bris (Novembris) 1703.

V

Указ цара Леополда I, у ком обећава патријарху Арсену Црнојевићу, да ће строго поштовати народне привилеђије, и да ће означити места где би се народ српски стално настанио, чим наступе мирнија времена.

(Оригинал је у архиви цар. краљ. војног министарства у Бечу).

Arhi-Episcopo Cscrnovicz.

Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis etc. Nomine Orientalis Ecclesiae Graeci Ritus Archiepiscopo Domino A r s e n i o C s c r n o v i c z hisce significandum, patuisse ex memorialibus ad manus altefatae Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis porrectis, quae idem Dominus Archiepiscopus tam pro se, quam tota communitate g e n t i s R a z i a n a e, diversis in punctis proposuerat, principaliter in eo consistentia, ut privilegia antehac indulta non tantum renovari, sed etiam effectui mancipari placeret.

Quandoquidem nunc alterepetita Sacra Caesarea Regiaque Majestas conceptam iam pridem in ipsum Domi-

num Archiepiscopum, quam universam gentem Razianam benignam propensionem firmiter adhuc foveret, et continuaret, ita quidem, ut nihil magis optet, atque desideret, quam ut eidem genti Razianae promissa indulta, si nec tum adimpleta forent, et executioni mandari possent; quia vero tumultuosa haec tempora notorie obsunt et principaliter dislocationem a saepius repetita gente desideratam fieri non sinant; Quapropter saepedicta **Sacra Caesarea-Regiaque Majestas fiducialiter credit et benigne confidit, eundem Dominum Arhiepiscopum cum praefata gente se calamitioso huic tempori accomodaturum, et tranquillitatem, quae ad executionem unius alteriusve petiti requiritur, patienter expectaturum esse; principaliter autem totam gentem semper bellicosam in fidelitate sua mediante authoritate, qua idem Dominus Archiepiscopus apud eandem pollet, immote perseveraturam, nec non arma, quae cotra perfidos Rebelles et turbatores pacis laudabiliter hucusque gessit, pro viribus continuaturam sicque promerituram esse, ut saepedicta Sacra Caes. Regiaque Majestas nova motiva et recentem stimulum habeat, huius gentis fidelia et proficua servitia novis gratiis et favoribus cumulandi,** prouti ex benignitate sua iam ordinavit, ut omnibus et singulis Razianis vel apud exercitum suum existentibus, vel apud unum alterumve fortalitium belli gerantibus condigna subsistentia naturalis de tempore in tempus suppeditetur. Quod ex benigna mente Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis eidem Domino Arhiepiscopo hisce intimandum fuit, cui etc. etc.

Viennae die 22 9 bris (Novembris) 1703.

VI

Цар Јосиф I потврђује привилеђије, које је подарио Леополдо I народу српском. (1706 год. 29 септ.) — Оригинал је у архиву ц. кр. војног министарства у Бечу.

(Из приватне збирке Јевдокија Хурмузака).

Copia Privilegiorum Illyricae Nationis ab Augustissimo Imperatore Josepho confirmata.

Nos Josephus DEI gratia Electus Romanorum Imperator semper augustus, ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniaeque etc. Rex, Archidux Austriae, Dux Burgundiae, Brabantiae, Styriae, Carinthiae, Carnioliae, Marchio Moraviae, Dux Lucemburgae, ac Superioris et Inferioris Silesiae, Wirtembergae et Thekae; Princeps Sveviae, Comes Habspurgi, Tyrolis, Ferreti, Kiburgi et Goritiae etc. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit universis' Quod noster Venerabilis Arsenius Csernoevich, Orientalis Ecclesiae Graeci Ritus Archiepiscopus et Rascianorum Patriarcha, tam suo quam totius gentis Rascianae, populique Serviani nominibus et in personis exhibuit et praesentavit Majestati nostrae certas quasdam ternas litteras Privilegiales et simul protectionales Sacratissimi condam Principis ac Domini Leopoldi Romanorum Imperatoris, ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniaeque Regis semper Augusti, genitoris et praedecessoris nostri gloriosae reminiscentiae desideratissimi primas quidem undecima Decembris in ano Domini Millesimo Sexcentesimo nonagesimo; secundas vero Ano Millesimo Sexcentesimo nonagesimo primo, die 20 Martii in Anno Domini Millesimo Sexcentesimo nonagesimo quinto, omnes omnino sub hac civitate nostra Vienna Austriae, per expeditionem Cancellariae nostrae Regiae Aulico Hungaricae latino idiomate confectas et emanatas propriaque

manu Ejusdem Paternae Majestatis nostrae subscriptas et secreto sigillo, quo ut Rex Hungariae utebatur, communitas. Quibus mediantibus eadem olim paterna Majestas nostra non modo vetustam ejusdem Archiepiscopi et Patriarchae autoritatem, praefataeque gentis et populi Rasciani ritum, sartum tectumque reliquisse, verum etiam alias praerogativas, immunitates, gratias, indulta jura et libertates praenominato Archiepiscopo et Patriarchae populoque ac Genti Graeci ritu Rasciano seu Serviano concessisse, ac reliquos etiam functiones ibidem lympidius contentas et specificatas certis ex respectibus et motivis, modis, formis et conditionibus in ysdem ternis litteris clarius et uberius expressis benigne regulasse et disposuisse; eundemque Archiepiscopum et Patriarcham, necnon gentem Rascianam eatenûs sub Clement-mam Caesareo-Regiam protectionem suam suscepisse, simulque universorum suorum dicti regni Hungariae partiumque et districtum eidemque annexorum et subjectorum statuum et ordinum manutentioni et defensioni speciali. Suppllicando Majestati nostrae per quam humillime, quatenus nos antelatas bene memoratae paternae Majestatis nostrae ternas litteras privilegiales, omniaque et singula in üsdem contenta, ratas, gratas et accepta habentes, litterisque nostris pariter privilegialibus inseri et inscribi facientes authoritate nostra Caesareo-Regia approbare, roborare, ratificare ac pro praefato Archiepiscopo et Patriarcha Graeci ritûs genteque seu populo Rasciano gratiose confirmare dignaremur. Quarum et quidem secundarum item series talis est: Leopoldus Dei gratia etc. etc. etc. Honorabili devoto nobis dilecto Arsenio Czernojevich, orientalis Ecclesiae Graeci ritus Rascianorum Archiepiscopo, Episcopis omnibusque alys ecclesiasticis et saecularibus capitaneis, vicecapitaneis, toti denique communitati ejusdem Graeci

ritûs et nationis Rascianorum per Hungariam, Sclavoniam, Illyriam, Mysiam, Albaniam, Graeciam, Bulgariam, Herczegovinam, Dalmatiam, Podgoriam, Jenepoliam caeteraque annexa loca, et quibuscunque alijs praesentes nostras lecturis, inspecturis vel audituris gratiam nostram Ceesaream atque Regiam et omne bonum. Non solum ex demisso libello nobis vestrûm omnium nomine per ablegatum ad Nos Episcopum Jenopolitanum Isajam Diakovich, verum et verbali ejusdem expositione luculentius clementissime percepimus demissam gratiarum actionem vestram, quod vos è faucibns barbarae Turcarum tyrannidis ereptos pristinae restituerimus libertati, obligationemque perpetuam qua nobis ob tanti beneficy exhibitionem obstrictos vos posteriosque vestros profitemini debito quidem vestro, nostra tamen eo maiori satisfactione, quòd agnito jure nostro vos in sinum gratiae clementiaeque nostrae, qua Domini et Regis vestri legitimi, proycientes, sub umbra protectionis nostrae post hoc vivendum vobis et moriendum esse laudabili animi fortitudine declaretis, cujus nobis perquam acceptae contestationis et exhibitionis vestrae, intuitu, vos universos et singulos in tutelam nostram Caesareo-Regiam clementissimè non tam suscipimus, quam ad egregium propositum animis vestris figendum et filys inculcandum perpetuo omnibusque in occurentys realibus documentis magis magisque confirmandum Ad arma proinde contra infensissimum Christiani nominis hostem et persecutorem vestrum sub auspicijs nostris nostrorumque belli ducum directione sumenda propulsandasque injurias, calamitates ac miserias vobis iniquissime crudelissimeque hactenus illatas paterne hortamur vicissim, ut lenitatem et dulcedinem Imperij dominatusque nostri in ipso limine sentiatis. petitionibus vestris pietate nobis connaturali annuentes benignissimè decrevimns, ut juxta orientalis

ecclesiae Graeci ritûs Rascianorum consuetudinem ac normam veteris calendary liberè conserveminy et prout hactenus ita deinceps à nullis ecclesiasticis vel saecularibus statibus ulla afficiamini molestia, liceatque vobis inter vos ex propria facultate ex natione et lingua Rasciana constituere Archiepiscopum, quem status ecclesiasticus et saecularis inter se eliget, isque Archiepiscopus vester liberam habeat facultatem disponendi cum omnibus orientalis Graeci ritus Ecclesys, Episcopos consecrandi, sacerdotes in monasterys disponendi, templa, ubi opus fuerit, propria facultate extruendi, in civitatibus et villis Rascianos sacerdotes subordinandi: verbo sicuti hactenus Graeci ritus Ecclesijs et ejusdem professionis communitati psaeesse valeat, et propria authoritate ecclesiastica vigore privilegiorum à praedecessoribus nostris divis condam Hungariae Regibus vobis concessorum in totà Graecia, Rascia, Bulgaria, Dalmatia, Bosnia, Jenopolia et Herzegovina, necnon in Hungaria et Croatia, Mysia, Illyria, ubi de facto existunt, et quatenus ac quamdiu nobis universi et singuli fideles ac devoti erunt, facultate disponendi gaudeat. Statibus porro ecclesiasticis, velut Archiepiscopo, Episcopis, monachis omnibusque generis sacerdotibus ritûs Graeci Monasterys, Templis maneat propria facultas disponendi ita ut nemo in praedicitis Monasterys, Templis et residentys vestris violentiam exercere valeat, verum in decimis, contributionibus et quarterys antiqua immunitate gaudeant, nec super ecclesiastico statu ullus saecularium praeter nos potestatem habeat arestandi vel incaptiandi aliquem, sed Archiepiscopus tales à se dependentes ecclesiasticos, poenam aliquam incurrentes, jure ecclesiastico seu canonico punire queat. Conferimus etiamac confirmamus Craeci ritûs templa, monasteria et ad haec spectantia prouti etiam Archiepiscopum et Episcopos concernentia

bona, qualiacunque illa sint, juxta collationem praedecessorum nostrorum possidenda; quae autem templa christiani nomini hostis Turca vobis ademit ea quoque recuperata manibus vestris resignari demandavimus. Archiepiscopo denique vel Episcopis vestris, necessitate sic exigente. monasteria et ecclesias in civitatibus aut pagis visitantibus, vel etiam parochos et communitaten instruentibus, à nemine tum ecclesiastico, tum seculari molestiam inferri patiemur. Adhibemus quoque pro possibili omnem conatum, ut per victoriosa arma nostra auxiliante Deo repetitam gentem Rascianam quo citius in territoria seu habitationes antehac possessas denuo introducere et inimicos ab inde repellere possimus; volumusque ut sub directione et dispositione propry magistratûs eadem gens Rasciana perseverare et antiquis privilegys eidem a Majestate nostra benigne concessis, ejusque consuetudinibus imperturbate frui valeat. Insuper annuimus et in eo, quod si ex ipsis Graeci ritus sine consolatione prolium et consanguineorum aliquis decederet, extunc talis omnis substantia in Archiepiscopum et ecclesiam, non secus, si Archiepiscopus et Episcopus quispiam moriatur, talis etiam omnis substantia in Archiepiscopum devolvatur. Denique ut omnes ab Archiepiscopo tanquam capite suo ecclesiastico tam in spiritualibus quam saecularihus dependeant, clementissime volumus et jubemus. Quam minificentissimam, clementissimamque concessionem nostram in vobis omni conatu et viribus demerendam, fidemque ac devotionem vestram inviolabiliter observandam continuo, nullis procellis concutiendam fore vobis firmiter promittimus, et in reliquo vobis universim et singulatim gratiam nostram Caesaream regiamque clementissimè confirmamus. Datum in civitate nostra Vienna Austriae die 20 mensis Augusti anno Domini 1691, Regnorum nostrorum Romani 34, Hungariae

et reliquorum 37, Bohemiae vero anno 55. Leopoldus. Blasius Jaklin, Episc. Nitriensis, Joannes Maholany. (L. S.) Confirmata sunt die 29 mensis Septembris anno Domini 1706, Regnorum nostrorum Romani 17, Hungariae et reliquorum 19. Bohemiae vero anno secundo Josephus.

(L. S.) Comes **Nicolaus Jlleshazy**
Ladislaus Hunyady

VII

Молба изасланика српског народа поднесена цару Карлу VI, да потврди избор новог митрополита карлов. Вићентија Јовановића; и моле да им се изда у изводу написмено потврда митрополита (2 августа 1731).

(Оригинал се налази у архиви цар. дворс. војн. већа у Бечу).

„Humillima instantia..... universae nationis Illyricae Deputatorum.

Augustissime, Potentissime Invictissime Imperator, nec non Germaniae, Hispaniarum, Hungariae, Bohemiaeque Rex, Domine, Domine naturaliter Clementissime.

Eidem Sacratissimae Caesareae Regiaeque Majestati universa inclyta Graeci ritus natio Illyrica devotissime et genu flexo coram prostrata, per infrascriptos nos eatenus specialiter deputatos, pro clementissima super facta nuper post mortem videlicet, et ex hac vita decessum Moysis quondam Petrovich Orientalis Ecclesiae Graeci ritus Archiepiscopi et Metropolitae, in celebrato pro die 3-ma Martij Carloviczij, coram Caesareo Regio Commissario domino (titul) generale comite Locatelli regni Sclavoniae commendante, privilegialiter congressu nationali, ab universa natione per deputatos in unum congregata, Vicentij Joannovich, secus orientalis ecclesiae Graeci ritus antehac Episcopi Aradiensis et Jenopolitani existentis, in praememorati pie defuncti Moysis Petrovich locum pro universae nationis Illyricae Archiepiscopo et Metropolita

unanimi omnium voto, electione constitutione ac installatione ād submissas praetitulatae nationis eatenus porrectas preces, ejusdem Sacratissimae Caes Regiaeque Majestatis Vestrae conformatione benignissime elargita, infinitas easque humillimas hiscae praeprimis grates rependemus.

Siquiden autem in clementissimo hoc Caesareo Regio diplomate confirmatorio, clausulam quamdam, ut in extractu sub Litera A. insertam conspicere debuissemus, quae ne fors privialibus inclytae nationis juribus, et benignissimae menti clementissime concedentis, praejudicium aliquod irreparabile periculosa secum ferret, per consequens praelibata natio omnino non modice disconsolata redderetur.

Eapropter Sacratisimae Caesareae Regiaeque Majestat: Vestrae nomine universae nationis humillime et demississime supplicandum esse duximus quatenus per benignam Caesareo-Regiam, praecitatae in extractu subvirgulatae clausulae declarationem nationi in eo quod per illam clausulam privilegijs nostris exindeque habentibus juribus singulis et universis neutiquam, et nec in minimo praejudicatum sit, clementissime gratificari dignaretur Sacra Caesarea Regiaque Majestas Vestra, Quam Caesareo-Regiam clementiam et gratiam universa natio fidelibns semper ijsque perpetuis sanguine contestandis etiam servitijs, in inpoluta devotione demereri adnitetur, et nos humillime adgeniculantes emoriemur.

Sacratissimae Caesareae Regiaeque Majestatis Vestrae Humillimi perpetuoque fideles Subditi et Vasali.

Ognen Milkovity m. p.
Oberknezius.

Visarion Pavlovich m. p.
Episcopus Bacsiensis

Joannes Nicoletich m. p.
Libertinus.

Josephus Monasterly m. p.
Capitaneus.

Nicola Ivanovich m. p.
Capitaneus.

Expedit. Wien die 12 8-bris 1731.

Beilage A.

Extractus Caesareo-Regiae confirmationis Vicentij Ioannovich in archiepiscopum et Metropolitam dto 13 tia Julij Anno 1731.

Confirmamus ita quidem, ut tanquam legitime electus atque a nobis rite constitutus et confirmatus gentis Illyricae seu Rascianae Graeci ritus Archiepiscopus et Metropolita ab universo in provincijs nostris existenti sui ritus populo agnoscatur et honoretur, ipseque qua talis plenaria facultate in Carloviczien non minus ac provinciarum neoacquisticarum Metropoli, observatis tamen ijs, quae in Austriaca Valachia nostra Cisalutana per singulare decretum nostrum respectu illius nationis differenter statuta sunt, omnes ecclesiae et religionis suae Metropolitanas functiones peragendi, cunctis alijs consuetudinibus juribus, statutis, libertatibus, praerogativis, exemptionibus et privilegijs, juxta ampliorem tenorem ultimae nostrae clerò et nationi intimatae resolutionis . . . . . libere ac pacifice uti, frui et gaudere possit ac valeat.

VIII

Наредба царског дворског војног савета од 10 октобра 1731, да православни у Угарској и војној крајини држе празнике римске цркве quoad opus externum.

(Оригинал је у архиву царског војног министарства у Бечу).

Verordnung des K. K. Hof-kriegs-rathes.

Es hat uns die Löbl. Königliche Hungarische Hof-Kanzley angezeiget, dasz obzwar Ihre Kayserliche Majestät im Januar jüngsthin allergnädigst anbefohlen, dasz die in Römisch Catholische religion zu halten anbefohlene son — und feyertagen in dem ganzen Königreich von allen

Inwohnern undt unterthanen ohne Ausnahme gefeyret werden sollen, gleichwohlen die maistenthails dem ritui graeco Schismatico zugethane Militär-gränzen an der Donau, Theys und Marosch, deme bis anhero nicht nachgelebet hätten; Wie nun aber das die in religione Dominantis eingeführte Sonn — undt Feyertäg in allen untergebenen ländern beobachtet werden nothwendig, und der allerhöchsten Kayserlichen resolution einstimbig ist, als wolle der Hr.... wie es bis anhero dissfalls bey denen in dem Königreich Hungarn befindlichen seinem Commando untergebenen Militär-Gränzen, apud Tillier an der Donau apud Weiss an der Theyss, apud Hantko an der Marosch beobachtet worden, unns verlässlichen berichten, zugleich aber verordnen, damit die mehrbesagte Sonn und Feyertag nach Christcatholischen Kirchengebrauch ebenfalls bey besagtem ritui graeco — Schismatico zugethanen Militär gränzern, quoad opus externum, gehalten werden, wormit etc.

Wien 10 8-bris 1731.

IX

Наредба цар. дворског војног већа, која одређује да православни морају држати празнике римске цркве, само quoad opus externum, а да се тиме не штети ни у колико њихова верозаконска слобода.

(Оригинал је у архиву цар. краљ. дворског војног већа у Бечу).

Weisz nach Szegedin.

Ob dem untern 2-ten delabentis erlassenen schreiben haben wir mit mehrern ersehen, was für anständte

sich im Volzihung unserer die 10. pass. ausgefertigten Verordnung herfürthuen, dass die griechischen Schismatischen religion zugethanne Militärgränzer an der Theyss die in religione Romano-Catholica eingeführte Sonn-und Feyertäg beobachten sollen; Wie nun aber, dasz solches von allen und jeden Unterthänen geschehe, nicht allein Ihrer Kayserlichen Majestät austrücklichen befehl, sondern auch das nothwendige ansehen Religionis dominantis erforderet, und ohne deme vorbesagte unsere Verordnung enthaltet, dasz die Sonn-und Feyertäg, wie sie in der Römich Catholischen Kirche eingeführet seynt, nur quoad opus externum von denen militaren beobachtet werden sollen, folgbar hierdurch weeder ihre Religionsfreyheit, noch in anderweegein nachtheill widerfahret, so hat es bey widerholten unserer anordnung nom 10-tem pass. in substantia allerdings sein verbleiben, undt wermuthen wir, dasz der H... mitls thuender Vorstellung alles dessen es schon dahin wirdet einlaithen können, dasz Sie Gränzer ohne widerwillen zu feyrung deren Catholischen Sonn' — und Feyertägen quoad opus externum forderist, vo romano-catholici intermixti seind. und, da es ohne sonderer Bedenklichkeit oder gefährlichen Strepitu nicht zu evinciren wäre, salten quod festa majora bequemben; Wormit et. c.

Wien 10-ten November 1731.

X.

Карловачки митрополит Вићентије Јовановић моли у име народа дворски војни савет, да опозове наредбу, којом је наређено било, да православни држе римске празнике.

(Пронис са оригинала, који се налази у архиву цар. краљ. дворског војног савета у Бечу.)

Hochlöblicher Kays. Hoff-Kriegs-Rath!

Durchlauchtigster Printz! Ihre Excellenzien und Gnaden, Gnädigst, auch gnädig Hochgebietende Herren Herren et. c. Es hat mir dieser Tagen für ganz gewisz beygebracht werden wollen, dasz von Ew. Durchlaucht Excellenz und Gnaden an den Herrn Commendanten zu Arrad ein Rescriptum, krafft dessen, gesambt der Orientalischen Kirchen Graeci ritus zugethane unter alldortigen Commando befindlichen Glaubens-Genossen, künftighin, nebst und mit der Römisch-Catholischen Kirchen alle und jede Deroselben Fest-und Feuertäge zu celebriren gehalten seyn sollen; sammt gemessener Verordnung diesen Befehl zu obgedachtem Ende dasiggesambter Illyrischen Nation zu publiciren, erst jüngsthin unterm 10-ten abgewichenen Monats Octobris erlaszen worden seye.

Wann dann aber dergleichen neuerliche Verordnung der daselbstigen Nation höchst graviren fallet (allermaszen praeter usu roboratam eatenus consvetudinem; Deroselben in denen allergnädigsten Privilegien, die beständige Religions-Freyheit nicht nur verlichen, sondern auch krafft allermildesten Decreti declaratorii de dato 12 Aprilis Anni 1727. § 1-mo wiederholt confirmiret worden) mithin erwehnte Nation mich bittlich angegangen, umb dieszfalls bey Ew. Durchlautigsten Excellenzien und Gnaden um rechtliche remedur gehorsamste Instanz zu machen.

Solchemnach gelanget an Ew. Durchlauchtigsten Excellenz, und Gnaden hiemit mein unterthänigstes Bitten, Dieselbe wollen in gnädigster Erwegung der hierunter fürwaltenden Billigkeit anfangs gedachten gravirenden

Befehl hinwiederumb aufzuheben, mithin dasige Nation nach **Maszgab** der allermildesten Protectionalien bey ihrer alten privilegirten Religions — Freyheit gnädigst zu protegiren und manuteniren geruhen, Gleichwie gesammte Nation solche hohe Gnade in unterthänigster unverbrüchlicher Treue und Gehorsam zu demeriren befliszen seyn wird, also auch ich in devotester submission verharre.

Eines Hochlöblichen kays. Hoff-Kriegs-Raths

unterthänig gehorsamster
Vincentius Joannovich
der Orientalischen Kirchen graeci ritus Erzbischoff und Metropolita zu Belgrad und Karlovitz.

(Exped. **Wienn** den 23. November 1731.)

XI.

Царски комесар Дитрихштајн подноси свој извештај цару Карлу VI., у коме препоручује архимандрита Исаију Антоновића за владику арадског, у исто време моли, да му се пошаље за Исаију потврдна диплома.

(Препис са оригинала, који се налази у архиву цар. дворског војног савета у Бечу. Експед. 15 децембра 1731.)

Allergnädigster Kaysser, und Herr Herr etc.

Durch die von Euer Kays. Majestät schon vor einiger zeith allergnädigst beliebte beförderung zum Erzbischoffen und Metropoliten orientalis Ecclesiae ritus graeci, des vorhin qua Bischoffens zu Arrath gestandenen Vincentij Joannovich ist dasig Räzisches Bistumb in erledigung gedigen, zu dessen ersezung anjezo Er Metropolit den archimandriten Isaiam Antonoevich als ein seines gutten Lebenswandels geleisten eiffrigen Diensten, und sonsten

für dero durchleüchtigstes Erzhausz hegenden Treu und devotion so düchtig als würdiges subjectum nach auszweisz der angebogenen original Nebenlaag in Vorschlag bringet; wie nun vermög Eüer Kays. Maijs. allerhöchsten resolutionen erwehnter Erz-Rischoff, zu denen vacanten Bistumben die subjecta, und zwar diser enden jedesmahlen nur eines vorzuschlagen befuegt, und Ihme die habilitet seiner Geistlichen am besten beckant seyn muss, mithin man auch an des proponirenden Antonoevich darzue besizenden fähigkeit nicht anstehen will; als findeten beyde gehorsambste Hofmittlen des Hof-Kriegs-Raths und der Hof-Cammer keinen anstand, dasz Eüer Kays. Majestät selbten alsz Bischoffen zu Arrath allergnädigsrt confirmieren könten, für den sie auch sub spe clementissimi rati dasz gewöhnliche Diplomb confirmatorium in conformitate priorum entworffen, und Eüer Kays. Mays. zu dero beliebig allerhöchsten förttigung alleranthänigst beybiegen, auch sich annebens zu beharrlichen Kays. Hulden und Gnaden in Tieffsten submission empfehlen.

Placet
Carl m. p.

J. F. Gr. von Dietrichstein m. p.

Eugen von Sauoy m. p.

XII.

Предлог београдског и карловачког митрополита Вићентија Јовановића, којим цару Карлу VI препоручује Исаију Антоновића за арадског владику. (1731.)

(Оригинал је у архиву цар. дворског војног савета у Бечу).

Augustissime Romanorum Imperator et Rex, Domine, Domine clementissime!

Posteaquam per Clementissimam mei qua episcopi Arradiensis et Jenopolitani et c. post mortem videlicet; et ex hac vita decessum Moysis Petrovich in Archi-Episcopum et Metropolitam Carloviciensem simul ac Belgradiensem Sacratissimae Caesareae Majestatis Vestrae recenter factam resolutionem, idem episcopatus vaccaret; in ejusmodi vero locum vaccantem alia bene merita exemplariaque ecclesiastica persona a me more consveto electa substituenda veniret; sed nec alterum, quam Isaijam Antonoevich actualem Archi-Episcopatus Archimandritam alias virum vitae probae et pro administrando ejusmodi episcopatu perquam capacissimum substituendum demisse judicarem. Eapropter pro humillima eaque homagiali obligatione pro munere quoque meo Archi-Episcopali, eundem Isaijam Antonoevich actualem Archi-Episcopalem Archimandritam, ut personam servitiis plurimum bene meritam, in aequiparatae in moribus vitae sufficienter pollentem, piam, animi candore, coeterisque virtutibus specialiter devotionis studio erga Augustissimam Domum hanc Austriacam condecoratam, prohoc modo vaccante Episcopatu humillime praesento demisse supplicando: Dignetur Majestas Vestra Sacratissima ex innata sua gratia et clementia toties fatum Isaijam Antonoevich in praememoratum Aradiensem et Jenopolitanum appertinentesque eo districtus uti Magno-Varadinum, Halmas Béleniensem etc. benignissime pro Episcopo resolvere et clementissimas eidem patentes confirmatorias litteras desuper elargiri curare.

Pro qua Majestatis Vestrae Sacratissimae Caesarea Regia gratia et clementia ego unacum praememorato

Neo-Episcopo non solum diebus vitae nostrae preces ad Deum pro perenni benedictione super Augustissimam Domum Austriacam incessanter effundere studebimus, sed et adgeniculando emoriar.

Sacratissimae Caesareae Regiaeque Majestatis Vestrae

Devotissimus Capellanus
(L. S.) Vincentius Jovanovich.

Hierauf erfolgte die Allerhöchste Entschliessung im December 1731.

XLI.

(Извештај царског посланика Михаила Талмана, у коме доставља цар. двор. војном савету, да кнез влашки Константин Кантакузено буни народе у Молдавији, влашком подгорју (Munteniju) Босни, Србији и у Тамишком Банату противу Немаца (Аустрије).

Berichte Michael Talmans an den Kais. Hoff-Kriegs-Rath. — — — — (om) — — — —

Wan nun aniezo von tag zu tag mehr anscheinet, das die Porthen ihre waffen dieses jahr weder wider Morea noch Moscau wenden werde und allein den fernern erfolg der Hungarischen Rebellion, welche die Bassen in ihren Relationen von allen Gränizen exaggeriern. genau observiren wolle, hab ich diese tag hiedurch widerumben alle Confidenten bey dem Grosz Verier, Mufti und in der Canzley angetriben, fleissig zuverkundschafften, auf was weis Sie dann endlich in das Hungarische weesen sich mischen mögte, und aus deren Einhölligen Aussag erfahren, das gedachte Porthen zwar annoch denen Rebellen öffentlich kheinen Succurs geben wolle, habe aber dochjüngsthin an die Commändirende Gräniz

Bassen geheimbe Ordre Ergehen lassen. das dieselbe nit nur allein keinen Türkhen verhinderen, von denen Gränizen sich zu den Hungarn zuzuschlagen, sondern villmehr jedem darzue unter der handt verhilfflich seyn sollen; iedoch seye allen scharff verboten einigen Türken Fahn zu führen, oder in Hungarn mit einem Turbant zu erscheinen, damit, sofern die sach mögte endecket werden, sye Porten verwenden kunte, das es ohne ihren consens und vorwissen geschehen, noch in ihrer macht gestanden jeden miessigen Gräniz-Soldaten in Zaumb zuhalten, wer durch zuverhoffen, das der Ragoczy auf dieseweis ausz Bosnien, Servien, Temesvar und Moldan an zuelauffenden Türkhen und andere Gesindl mit acht bis 10000 Mann wird khönnen verstärckhet und die Rebellion länger unterhalten werden, wie dann auch durch den Bassa von Temesvàr solches dem gedachten Ragoczy auf das heimblichste hinterbracht, und anbey angedeutet werden sollte, das er in Hungarn und selbigen Gränizen desto grössern anhang aus Türckhey an sich zuziechen publiciren lassen wolle, das einen jeden, so sich zu ihm schlagen würdet ein guettés handgeld werde gereichet werden. Zu deme ist dem 14 April ein expresser von dem bassa von Temesvár mit Briefen hier arriviert, in welchen Selbiger nebst andern avisen bey der Porthen sich anfraget, ober die wehrender gegenwärtigen Rebellion in das Temeswar (er) gebiett geflichtete Kayserlichen Räzen alldorthen länger aufhalten und ihnen einige grundstük und wohnorth asigniren dörffe? welches ihme nit nur allein verwilliget, sondern auch anbefohlen worden, dieselbige ins könfftig als unterthanen der Porten zu defendieren. Obwohlen nun beydes der capitulation zuwider, habe doch ohne Eüer durchleich expreszen befehl mich nit unterstehen wollen darvon

etwas bey der Porten direċte zu melden, absonderlich weillen dieses noch aller orthen geheimb und ich nothwendig vorgeben mieste. das dergleichen nachricht von dennen Dalmatiern (von welchen aus auch Eüer durchleicht ungezweiffelt durch die herrn Commendanten darvon währen verstendiget worden) an den Kayserlichen Hof eingeloffen, und das von dorthaus mir gnädigst anbefohlen worden seye, derley beschwärdten der Porten vorzutragen. Ich habe zwar auch einige Copey von der gleichen heimblichen an die gedachte Gräniz bassa geschickter Ordren durch meinen Confidenten aus der Canzley zuwegen zubringen mich eüsserst beflissen, und mit ihme dessenthalben tracktirt; weill er aber die gefahr darüber entdeckhet zu werden um so weniges geld als ich ihme geben kunte, nit verkauffen wollen, habe mich mit seiner umb einen mindern werth feillen mündlichen Relation vergnügen müssen.

Es ermangelt auch der Fürst ausz der Wallachey nicht, immerdar in seinen relationen durch sein Bestelte die Porten zum Krieg wider die Tentsche zu Stimuliren, weilen er wehrenden frieden schon offt in gefahr gestanden durch die Continuirliche Cabalen, so ihm von verschidener, und Letzlich von seinem Vetter, dem Conte Cantacuzeno erwecket worden, das fürstenthumb zu verliehren, vermeinend er würde sich bey erfolgenden Krieg leichter dabey erhalten.

— — — — — — — — (om) — — — — — — — —

Constantinopel, den 21 Aprilis 1704.

XIV.

Извештај о капетану Детињи који је заробио влашког војводу Николу Маврокордата (9 децембра 1716.)

(Препис са оригинала, који је у архиву цар. дворског војног савета у Бечу.)

Wienne den 9-ten Decembris 1716 Expedirt.

Gleich wie ich Eüer Excellenz in meinen vorigen bereits anerinnert habe, also bestättige ich an mit dero untern 20-ten pretro an mich erlaszenen sehr werthen schreiben und neben gebogen gewesze anlangent deren venetianisches see begebenheiten, dasz von darausz wenig diversion zu hoffen seye, und bey weitern so fürgehenden Sachen man ausz der vorschützende wiedrige windt nicht allemahl zur endtschuldigung dienen dörffte. — Von hieraus wird Eüer Excellenz vorhin bereits bekandt seyn dasz Banzoa (*) und Uipalancka in dem Temesvarer banaat an ihro Kayserliche Mays. waffen auch übergangen und hat neben deme der Herr General der Cavalerie Graf von Stainville den Hospodar in der Wallachey Mauro-cordato durch den ober Capitain Dettine aufheben und weiterführen lassen.

XV.

Јанаћ Маврокордато моли принца Јевђенија Савојског, да својом војском заузме брдски део Влашке „Minténiu."

Препис са оригинала, који је у архиву цар. дворског војног савета у Бечу.

2. Beilage.

Copia Litterarum Joannis Mauro Cordato ad Me Prinzipem Eugenium de Sabaudia exaratarum de dato Bucurestij 3-a Septembris 1717.

(*) Banzoa-Панчево.

Multis ante hebdomadis Serenitati Vestrae scribere ac animi mei erga eandem humillima primo obsequia offere animo conceperam, at multas ob causas distuli; attamen per praesentes meas de optima valetudine, deque incolumnitate Serenitati Vestrae gratulor maximopere. Elogium Vestrae virtuti, Serenissime princeps texere nunc in animo mihi non est, satisfacturo, si ejus duntaxat magnitudinem pro dignitate tacite mirari potuero; hoc unum idque praecipuum mihi reliquum est, humillime rogare Vestram Serenitatem atque Clementiam, ut me in numerum suorum clientium cooptare dignetur. Ego hanc Provinciam usque ad hanc diem ab omnibus, qui eam diruere, dilacerare nitebantur, pro virili salvam ac tutam feci, et in posterum, si ita Deus annuerit, faciam; nullo tamen alio pacto id praestari posse videtur, nisi clementia vestra, Princeps Serenissime, hicce Germanorum hicce R a s c i a n o r u m m i l i t u m ingressum in illam prohibeat, quod ut faciet, etiam, atque etiam rogo; ad quid enim ingredi in Provinciam, quae nullis Fortalitijs nullis urbibus, nullis oppidis muniatur? Desertus ac potens campus eam continet, nullis agminibus, nullis Caesari infestis cohortibus constipatur. Igitur si nullus Germanorum aut Rascianorum infestis armis petierit eam, neque ab ullo alio damnum ullum patietur: tandem hoc idem, quod hucusque rogavi, iterum ex intimi animi sensu precor, et eris servator, Serenissime Princeps, Provinciae labentis, si opem ei supradicto modo feras. —

XVI.

Наредба цара Карла VI барону Ундлеру (Baron von Undler) у Ердељу, којом наређује, да се уведе што боља

управа у Олтеници (5 влашки диштриката ово реке Олтенице или у Малој Влашкој.)

(Препис са оригинала, који је у архиву цар. дворског војног савета у Бечу.)

Carl etc.

Es haben Uns beede unsere Hof-Mittlen des Hof-Kriegs-Rath und der Hof-Kammer von dem Stand unserer, den letzt abgelöchenen Türken Krieg eroberten füunf Wallachischen Districten den Pflichtschuldigen Vortrag gethan, und darinnen Verschiedenes treu gehorsamstes anhand gelaszen, was zu beszerer einricht und einleitung behöriger Ordnung auch mehreres emporbringung sothaner landschafft gedayen kan; wie wür nun ein so anders für unserer Dienst gar wohl überleget zu seyn, befunden, also haben Würauch darüberhin und zwar:

1-o Gnädigst resolvirt, dasz weillen über das Wallachische ordinari, und extraordinari Contributions quantum und dessen Verwendung bis dato keine formliche mit anschaffe und Quittungen belegte Rechnung anhero eingeschicket, sondern nur ein und andersmahl eventual aufsaz, wasz ungefähr die ausgaben betragen dürffen, verfasset worden, auch sonsten sich diszfahls Ville Unrichtigkeiten, und Unordnungen geäuszert haben; bey dasiger lands Administration aber doch ungezweifelt ordentliche rechnungen von denen beambten (durch deren Händen die eingegangenen Gelder und naturalien geloffen) Vorhanden seyn müssen: Solchemnach vor allem die von vorigen Jahren gelegte Rechnungen Successive anhero gesendet werden sollen, umb de praeterito den statum perceptionis et erogationis umbständlich ersehen zu können; gleichwie hingegen die rechnungen so wohl alsz

beylagen in Wallachischen sprach verfaszet seyn möchten. So wirdet der in solcher Sprach erfahrne Siebenbürgische Buchhalterey offr. Dobra nach Crajova zu beordern seyn, umb sothane Rechnungen alda von der Administration zu übernehmen, und welche in der Conscription die gleich hievon erwähnte darzu Veranlaszende motiva mit dem fernern anhang zu publiciren seyn werden, weszgestalten nemblichen Unser intention keineswegs dahingehe, das Land über die kräfften zu belegen, sondern vill mehreres die grosze ungleichheiten, so durch Sublevirung einer und allzustarken Überladungen anderer entstehen, abzuthun, und eine justizmäszige eintheilung pro futuro zu machen; Unterdeszen hat das Oberdirectorium ratione Contributionalis zu seiner künftigen richtschnur zu nehmen, dasz Selbstes jedesmahl von Anfang des eintrettenden Militaer Jahres ihr Gutachten und aufsätz zeitllch einschicke, wasz dem Land sowohl an ordinari — alsz extraordinari Contributionisquanto zu imponiren, auch wohin widerumben die gelder und naturalien zu verwenden der antrag seye. Damit über die einschickende aufsäze die resolution in tempore ertheilet werden könne; umb aber die ausschreibung mit Ordnung zu thun, die Zahlungsterminen fest zu sezen denen anschaffung debito modo ihren lauff zu lassen, und ordentliche Rechnungen einzuführen, so ist vor allen nöthig, dasz nach der determinirten Summa so Jährlichen das Land an Geld oder Naturalien zu geben hat, das Totalquantum praestationis in ordinario et extraordinario mit einbegriff all- und jeder auszgaaben, dem Landgebühren, dermaszen kund gemacht werde, umb dasz der unterthan auf einmahl wisse, wasz er das ganze Jahr hindurch zu bezahlen habe, folgbahr in ruhe und sicherheit stehen könne, dasz er über das anfänglich auszgemessene mit

keinen neuen anlagen werde beschwert werden, welcher dann auch bey gegenwärtiger auszchreibung zu beobachten ist; belangend hingegen die Verwendung sothannes für heuer in ordinario et extraordinario auszzuschreiben resolvirten in einer Summa zusammen wie gedacht auf 211856 fr. 30 xr. sich belaufenden quanti, haben Wir darvon ernstlichen ad fundum unseres Militär Haubt Sistematis 160 m. fr. dergestalten gewidmet, dasz jedoch von solcher Summa dasjenige in abzug komme, was das Land der Teutsch und Raizischen Miliz an Naturalien reichet, deszen Betrag die Kriegs Comissariatische Entwürf zeugen müssen; über diese sodann ad fundum militarem auszwerfende 160 m. fr. seynd anderstens auf den service und gratis Kreuzer vor unser in Wallachey stehendes Hautois. Rgmt. zu Pferd Eventualiter 15795. fr. aus vorberührten quanto totali exsundiret werden, darüber aber ebenfahls die comissariatische Entwürf von Zeit zu zeit die reale erfordernus erweisen werden, imaszen, so medio tempore dises Regiment an Mannschaft abnihmet, auch a proportione der service alsz welcher allein auf den effectiven stand nach den restringirten fusz gebühret, und blosz denen würcklichen praesenten abzureichen kommt, weniger betragen, und der überrest zu weitherer disposition in cassa verbleiben müste; dahingegen allübrige discretiones die sonsten in Wallachey denen Regiments officieren, in nahmhaffter Summa gegeben worden, Wier hiemit gänzlichen aufgehoben, und alsz einen excess angerechnet, eben der ursachen halber aber den officiren und P. P. Personen bisz Trompeter inclusive wie gemeldet, nach den restringirten fusz 2. fr. passiret, von Satler an hingegen bis Gemeine 1. fr. 30. xr. auf jede restringirte Mund Portion ausgeworfen haben wollen, Sonsten gebührte zwar der Service auch der dortig Raizi-

schen Miliz, die weillen aber vorkommt, ob solte Selbe an orth und ende wo sie stehet, grundstücke besizen und bebauen, wordurch Sie mithin ein beneficium genieszete, welches die regulirte Teutsche Miliz nicht hat, So ist die Servicebetrag uns für solche noch dato bis zu einlangenden bericht, in wie weith dises Suppositum gegründet seye? in Suspenso gelaszen werden; Weitters seyn bishero auf Besoldung deren land officianten Jährlichen 15 m. fr. angetragen worden, so Wir auch immitls eventualiter ansezen laszen; Nachdem hingegen dato kein gemeiner status eingeschicket worden. was eigentlich aus disem fundo für lands officianten, auch wie hoch selbe besoldet werden, sondern dise ausgaab nur ihmer anzuwachsen scheinet, als hat das Oberdirectorium den verläszlichen Statum sothannes laudesbeambten Besoldungen mit auszsetzung der Summa, so jeden individuo auszgeworfen nebst beygerückten gutachten einzuschicken ob es so wohl in numero Personarum quam Solariorum zu verbleiben, oder zu nuzen Unseres aerary eine erschparung zu machen? umb hiernach das weittere erkennen und determiniren zu können; Qua ocasione, dasz deren lands officianten erwehnung beschichet, respectu diser stelln-ersezungen noch hinzuzufügen kommet, dasz zwar hinkünftig die Vornici und Ispravnici nach Unserm Wallachischen Administrations Vorschlag provisorio modo von unsern oberdirectorio können angestellet werden, solche Anstellungen aber in jederzeit pro ratifiatione sollen hichero berichtet werden; Worbey jedoch dem Administrations Praesidi nicht allein frey zu stehen, sondern obzuliegen hat seine Meinung respectu subditorum a parte und von dem Administrations-voto abgesonderter in geheimb zu überschreiben umb folgendes hiernach befund auf dessen anmerkungen die behörige

reflexion machen zu können; von disem nun also widerumben auf obberihrtes Wallachisches ordinari und extraordinari Contributionisquantum zurückzukehren, so betragen die hievor bemörkte 3 posten nembl. die 160 m. fr. pro militari, dann die eventualiter angesezte 15 m. fr. von den Service und 15 m. fr. auf land officianten Besoldungen zusammen 190.795 fr. und bleiben mithin von dem quanto totali deren 211 m. fr. noch 21,061 fr. 30 xr. übrig, welche Wir theils von die kleineren und unversehene auszgaben gelaszen haben, und zwar diser letzteren halber dem Oberdircetorio mit nächsten unsere gnädigste resolution zukommen machen werden, bisz dahin den allschon verordnetermaszen niemand Einig extra beytrag aus der Wallachey zu empfangen sich anmaszen solle, gestalten widrigens nicht allein das empfangene zurückzugeben seye, sondern auch der oder diejenige zu wider handlende zu weitherer Verantworthung gezogen werden wurden, betreffend aber diejenige kleinere und unvorgesehene aussgaaben, worvon gleich hieroben meldung geschehen, das zum theil auch für solche der Überrest des Contributionalis verbleiben solle, da wollen Wir unserem Wallachischen Administrations Praesidi zugestanden haben, dasz Selbter in Casum emergentis necessitatis, bis 100. fl. ordinarie anschaffe wan aber eine stärkere auslag erforderlich, solches jederzeit pro ratificatione an das Ober Directorium und dieses es weithers an Unsere Hofstellen berichten; infahl hingegen die auszgab keinen Verschüb leydete, Er zwar auch gröszer posten anschaffen können, solches jedoch gleich nachdeme es beschehen, pro informatione et ad ratificandum anzeigen solle; nach disen ist

3-tio Unsz beygebracht worden, wasz gestalten bisanhero all das jenige, was die Wallachey gegeben hat.

anfänglich in die so genante Provincial Cassam eingeflossen und von solchem die pro militari Vorhin Jährlich gewidmete geweste 135 m. fr. ad Cassam Bellicam hinübergegeben, die übrige auszgaaben hingegen aus solcher provincial - Cassa abgeführet worden; Wie zumahlen aber alhier von einer besondern, provincial Cassa in unserer Walachey nichts wisszend, weder eine dergleichen von Unsz verwilliget worden, mithin auch der Administration nicht zustehet, ohne hiesigen Vorwisszen dem Land das geringste in Geld oder Naturalien aufzulegen, noch mit denen eingehenden Geldern Authoritative zu disponiren, alsz finden wie dieser Ursach willen die sogenannte provincial Cassam gänzlich ohnnötlig und überflisszig, sondern besszer — und alseithiger ordnung gemäsz zu seyn, gleich dann auch solches ohne weiters dahin einzuleithen ist, dasz wasz künftighin das Land an Geld oder naturalien zu praestiren hat, alles in unsere Cassam allda einflisszen, und allein darüber durch den in Land befindlichen Kriegs Cassa officier 2. berechnungen abgestattet, eine nembliche deren über das qnantum ordinarium militare, die andere über die extra ausgaben gefihret werden solle; wie nun folglichen der Kriegs-Cassa den Totalbetrag in Empfang und ausgaab zu führen oblieget, so musz sie auch vor allem deme, was das Land zu praesentiren hat, vollkommene wissenschaft tragen und von Administrations wegen, keine Subrepartition oder anschaffung an die Districten oder vornicos ausgestellet werden dörffen, noch gültig seyn, welche nicht unser Kriegs Cassa officier mitgeförtiget: Welcher gestalten aber eigentlich obgedachtes total Contributionsquantum deren 211.856 fr 30 xr. individualiter in die 5. Districten eingetheilet werden könne, darüber hat das Oberdirectorium die Subrepartition von unserer Administra-

tion in Wallachey schleinig abzufordern, und folgends ehestens heraus zu schiken umb aus solcher mit aller Verläszlichkeit zu sehen, wie hoch unter obigem quanto die so benambste Bojeronassi und Alessi beleget, dann was einen Medziassio, Bionico und übrigen Contribuenten pro qualitate personali für ein quantum Zugethaillet worden; und gleichwie erst vorberihrte Subrepartition ab Administratione zu verfasszen, umb hiehero geschiket zu werden, alsz ist sie von solcher gleichermassen deren Vornicis zu intimiren, umb das jeder denselben wisse, was sein anvertrauter District an Geld und naturalien für dises 1729-te Jahr zu bezahlen habe, nach welcher individual repartition jedem Districtus vornicus die an ihne angewisene Ispravnicos, und Comissarius zu sich ruffen, und mit Ihnen zu überlegen hat, wie vill jede Plassa zu der ausgeschriebenen quanto contribuiren solle, worauf aber nachgehendts von denen Ispravnicis allen Dorfrichtern anzuzeigen ist, wie stark jeder orth mit Contribution zu belegen seye; Sonsten lauffet zwar die Hauptrechnung über die völlige Lands praestation in die Verrichtung des Kriegs Cassa officirs ein, Nachdem aber jeder Vornicus von seinen District das particularquantum, so selbtem auferleget wird, einzubringen, die Ispravnici hingegen von den Plassen die Gelder und Districts-Comissary der naturalien einzunehmen, und abzugeben haben, als verstehet es sich von selbsten, dasz jeder deren vor das was er empfangt, oder ausgiebt, seine Particular Rechnung zn legen schuldig seye, die nach den üblich Rechnungs Stylo des emfangs halber mit Gegenschein über die auszgaab aber mit der Cassa quittung beleget seyn musz; auszer deme ist

4-to Vorgekommen, das obzwar von dem Land in Sortem Contributionis die Naturalien zu einem höheren

Preys, alsz deren lauff ist, der Ursachen halber angenohmen werden, damit der arme Unterthan mit der bahren Geld praestation umd so weniger beschwöret werde, und ihme hiedurch einige erleuchterung angedeyen möge, dan noch dem Verlauth nach, die Bojarn, Klöster und Districts Beambte selbsten öftermahls dise Naturalien Subministriren, und vor dem armen Landmann darfür den Betrag sich bezahlen lasszen; Gleichwie aber dises gegen unsere gnädigste resolution lauffet, dasz jene solchen Vortheil sich zu nuzen machen, und hiegegen dem Contribuenten entziehen, also seynd derley umbefugnisszen aller dings mit ernst einzustellen; die natural praestation allein von dem landmann anzunehmen, und so hierunter von denen Dominis Terestribus oder andern einige aigennüzigkeit beschete, solche gemesszen abzustaffen vor das abreichende naturale aber ihnen nicht das Geringste gut zu machen; weithers ist

5-to Aus denen biszherigen Wallachischen Kriegs Cassa Extracten zu ersehen gewesen. wie langsamb dortiges ordinari Contributions quantum ungeachtet solches an sich selbsten gering in die Kriegs-Cassa erleget worden, und dises vornemblich aus Ursachen, weilen erstens in einbrigung deren Gelder die sattsambe obsorg ermanglet, andertens aber auch das eingegangene quantum ehender ad extra ordinaria et Discretiones verwendet, die pro militari gewidmete Summa hingegen erst zum lezten abgefieret worden; damit nun aber diser ungebühr in das künfftige Maasz und Ordnung gesezet werde. also solle die Bezahlung von dem Land imme lauf des Jahrs vollständig gelaistet werden, also zwar, dasz an dem angeschriebenen total quanto 3 fünftel durch die 6 Winther Monäther: die ubrige 2 Fünftel aber durch die 6 Sommer Monather abzuführen kommen; in deren Winter Mo-

nathern nembl. darumben mit stärkerer Summa, weilen das Land, durch die natural abgab, so die Miliz empfanget, ohne dem ein Nahmhaftes zu Guten behaltet; da aber ein oder anderer Orth mit Abstattung seiner Gebühr in rückstand verbleibete, so wirdet futurum solchen Orth a dato 4 Wochen nach Verflüesszung eines Quartals von der schuldig verbleibenden Contributions-quota ein pönale von 10 pr. Cento anzudictiren und dises vorhero zu jedermanns Wissenschaft, und Direction in landt zu publiziren seyn. umb dasz man Mitls dises Statuirenden Compolle nicht das in inconveniens verfalle, das von Jahr zu Jahr die ersten bey dem Land anwachsten, wohingegen so vill die Vervendung deren Gelder betrifft, folgende norma zu beobachten seyn wirdet, gleich Wir auch hierwegen das Nöttige an seine behörde untereinstens verfügen, das nemblich die total Summa, so auf die erste 3. Quartallien einzugehen hat, blos allein zu abtrag des ordinari Militar quanti bisz auf das wenige (so pro rata temporis die Sollariu der Landesbeambten und die ohnvermeydentliche kleine auszgaabe erforderen) abgestosszen, von dem 4. quartall aber erstlich das quantum militare ersetzet, so dann ausz den Reest sothanen quartals die besoldungen deren landts beambten abgeführet, der Service der Miliz gutgemacht, und finaliter erst die von hierausz verwilligende extraordinari auszgaaben entrichtet werden sollen. Ferners kommet

6-to Zu vernehmen, wasz gestalten das land mit denen Vorspannen sehr beschwärt, und derentwillen ville Unterthanen Contributions-freygelasszen werden, welches nebst deme, das hierdurch denen übrigen die Contributions-entrichtung umb so stärker anwachset, auch jenen so Contributions frey gelasszen werden, statt einer erleichterung zu noch meherern last darumben erwachset

weillen sie mit Raichung der Vorspann allzuhart angestrenget werden; nun begreifet solches 2. passus in sich, nembl. das Generale und den Casum particularem der so genannten lovista halber; wegen dises letzteren wollen Wir von dem Ober Directorio gutachtlichen Vorschlag gewärttigen, ob Rathsamber es bey der Exemption a Contributionali sothanner auf der strasszen gelegenen leuthen ratione ihrer Obligenheit, dasz sie ihmer Vorspann zu laisten, und zu gleich dorttigen weeg in wandlbahren stand zu unterhalten haben, ferners zu lasszen. oder viilmehr selbe künftighin in die Contribution zu ziehen, hingegen ihnen die zu leisten habende Vor spann zu bezahlen? was aber das Generale anbelanget, wirdet in futurum ohne anschaffung unseres Administrations-Praesidis Niemanden ein Vorspann zu erfolgen, und dise hernach, Sie möge nun zu unserm Dienste selbsten seyn, oder von jemanden in privato angesuchet werden, nicht anders als gegen bahre bezalung abzuraichen: auch deren gewaldttätige erzwingung bey in widrigen schwärer bestraffung niemahlen zu gestatten seyn worbey jedoch der unterschaid zu machen, dasz die so vor aigene an gelegenheit derley Vorspann ansuchen, solche nach der sezenden Tax richtig bezahlen, aus dem extraordinario Provinciae gut gemachet, und dem landmann in sortem Contributionis abgerechnet werden solle; So vill hingegen, was für die Vorspann zu bezahlen anbetrifft, so wirdet zwar in unserem Königreich Hungarn auf einen mit vier Pferden oder 6. Ochsen bespannten waagen für jeder Marche 45. xr. gerechnet, wann hingegen einige Munition und Zeugs Sorten oder Proviant zu transportiren kommt, dem Land a proportione des weegs und verrichtenden fuhren in einen billich darüber besonders vergleichenden Preys die Bezahlung gelaistet; Es hat jedoch

das Ober-Directorium vorhero gutächtlich zu berichten, ob diese norma auch in Wallachey einzuführen, oder, Weillen, allda die pretia rerum sehr wollfayl, nicht etwan eine noch geringere — und benanntlichen, was für eine Tax auf die Vorspann zu sezen wäre? Belangend aber die in unsern Dienst laistend und wider vergüttende Vorspann, wirdet es dahin einzulaithen seyn, dasz gleich wie solche ohnedem auch in unsern Dienst nicht anderst, dann gegen assignatio zu geben, alsz unser Kriegskommissariat, wann es richtig dem landtmann die approbation darüber ertheile, welche Authentisirung nachgehendts diser anstatt bahrgeld zu Exhibiren hat, und ihm in Sortem Contributionis anzurechnen kommet; Sonsten ist

7-mo Zwar öffters verordnet worden, dasz die Strafgelder unserem fisco verrechnet werden sollen, unter unsern dasig Landts proventen jedoch niemahlen etwas verrechneter zu finden, weszwegen das Ober-Directorium untersuchen zu lassen und folgends was es dann darmit für eine Beschaffenheit habe? anhero zu berichten, respectu futuri hingegen zu verordnen hat, dasz wan jemanden eine kleine Geld-Straff (massen die grossze von hier aus determinirt werden müssen, und zu solchen ende die vorfallende Casus mit der Administrations beyrückenden gutachten von Zeit zu Zeit zu berichten seynd) andictiret wird, Sie Administration ein solches unserm Ober-Einnehmer alldorthen von darumben anzeige, auf dasz diser selbe ad cassam einliefern und zu empfang nehmen auch so forth ordentlich verrechnen lassze; deszgleichen ist eben

8-vo bereits öffters der befelch ergangen, dasz von jenen 6. Wallachischen Klöstern die Proventus, welche vormahls sub Dominio Turcico die Patriarchen von Ale-

xandria und Jerusalem genossen, von unserm Fisco eingezogen werden sollen, worvon aber niemahlen einige einnahme durch so ville Jahr sich gezaiget, dahero das Ober-Directorium die Ursach dessen zu erforschen, und zugleich Nachricht einzuhollen, auch so forth anhero zu überschreiben hat, ad quos usus dann dise Gelder seith dem die Wallachey unter unserer bothmäszigkeit stehet, verwendet worden; Übrigens haben Wir

9-no in sichere erfahrung gebracht, wasz gestalten die Wallachischen vayvoden auf die Conservation deren allda befindlichen 14. so genannten Dominesti Klöstern (die von ihnen gestiftet und dotiret worden) jedesmahlen eine besondere Sorg getragen, damit selbe bey ihren fundationen erhalten, und von denen Igumenen über die einkauffen ordentliche Rechnungen geleget worden, Wie sie dann sowohl deren Geldern, so dise Klöster zu ihren Unterhalt nicht nöthig gehabt, und wan ein überschusz wäre, sich gar nuzlichen zu gebrauchen gewust, alsz auch sonsten mit denen Gütern und Vorstehern diser Klöster nach belieben geordnet, deren Vorsteher erwehlet und nach befund widerumben abgesezet, Ihnen die Veralienirung deren unbeweglichen Gütter ohne ihren Wissen, und einwilligung nicht gestattet, wobey jedoch selbe zimblichen genossen, indem jedwederes derenselben von dem öffermahls aufgebürdeten Premutore oder darlehen bis 1000. fr. betroffen, wornebst auch solche Butter, Honig und andare Victualien zu Kriegszeiten für die Türcken beytragen müssen; Da nun aber dem Vernehmen nach bey ermelten Klöstern nicht am besten gewirthschaftet die einkunfften verzogen, und die fundationes sehr verminderet, anjezo auch kaum 6 solche Geistliche erhalten kunte, woraus zu schlieszen, dasz die Einkunff-

ten dieser Klöster nicht gering und für so wenige Geistliche zu grosz seyn, mithin eine zimbliche Summa darvon auf die Wohlfarth der Provinz verwendet werden könnte; alsz hat das Ober Directorium einestheils de praeterito von dem stand diser Klöster genaue information einzuziehen, die Wirthschaffts - Rechnungen derenselben von Zeit, alsz Sie unter unserer Bothmäszigkeit seynd abzufordern, auch jemanden, etwan katholischer Religion von seithen unserer dortigen Administration benennen zu lassen, welcher die Obsorg über sothanner Kloster trage, auch, wie es mit deren fundationen und einkunfften stehe, den genuinum statum — einholle, und darüber dem Ober Directorio relation erstatte; von welchem folgends das weithere anhero zu berichten; hingegen keine neue fundation ohne unserer positiven bewilligung zu gestatten ist; Wasz aber anderen theils die Berechtigung in mehr berührten Klöstern und deren fructificirung auch einsezung ihrer Vorstehern, wovon hier oben erwehnung beschehen, anbelanget, wirdet von dem Ober Directorio, der Administration mit zugeben seyn, dasz selbe, wasz für praerogativen hierinfahls den Vayvoden ehe desszelben zugestanden? sich in prioribus informiren; folgbar Gutachtlichen an Hand lasse, vorhero jedoch mit aller fürsichtig — und behutsamkeit überlege, in wie weith etwan dermahlen unter unserer Regierung ohne bey dem land erweckender Apprehention, und bedenklichkeit ein, oder das andre zu continuiren? oder welcher gestalten es sonsten mit disem oder jenem für das künfftüge zu halten seyn möchte? Über dises sodann ist unsz weitheres angezeiget worden, wie die allgemeine opinion seye, dasz die einkunfften eines Bischoffens zu Rimnick sich jährlich auf 10 m. erstreckhen, welche selbten theils aus denen Prädien und Dorfschafften, deren er bis 30 besize,

dan aus denen schaffen und Bünnenstöckhen theils aber in baaren Gelg ziehe, Maszen die in denen 5. Districten ausgetheilte und zu administrirung deren Geistlichen Rechten angesetzte Proto Poppen zu 100 bisz 150 Löwenthaler ihme abzureichen verbunden, welches Geld Sie ausz denen straffen einziehen, darvon jedoch ehe deszen auch der Vayvoda einen genus hätte anjezo aber alles der geistlichen Jurisdiction zugeeignet seye; dahero auch die Protopoppen eine gröszere Summam zu erlegen hätten; nebst dem ertragen die Consecration deren Poppen und Diaconorum, wie deszgleichen die litterae Excommunicationis Urthl, und andern actus Judiciales ein Grosz- und Mörckliches, und thue der Bischoff die Klöster nach belieben taxiren, den besten Nuzen aber genüsze selber durch den so genannten Plokon oder das von denen Poppen und Diaconis jährlich abreichende Donum gratuitum so zwar zu Vayvoden Zeiten nur in anderthalb thaller bestanden, anjezo hingegen verdoppelt worden, und darumben ein Nahmhaftes abwerfe, weilen deren eine grosze Anzahl und benanntlichen in jedem Dorf ein Popp und zwey Diaconi, in denen Märckten aber 10. Poppen, und 20. Diaconi zu finden, welche Einkassirung des Plokons die Vayvoden dem Bischoffen zu dem ende gestattet, damit diser Ihme Premutore od. Darlehen (so Jählichen in 5 bis 6 beuttel Geld, dan noch a parte in der geschanckens eines Pferdes, oder darfür 190 Thaler und zu Weynachten eines Silbernen Bechers, eines türkischen Teppichs und 2. Leoparden händen bestanden) desto füglicher entrichten könne. Wie nun aber jezo tothanner Bischoff weder mehr den Premutore, gleich zu Vayvoden Zeiten zu zahlen: noch darfür biszhero ein anderes aequivalens abgeführet hat, die Poppen und Diaconi auch Contributionis frey gelassen worden, so eben die Ursach,

das ville Wallachen, umb nur der Contribution exempt zu seyn, sich zu Poppen und Diaconen ordiniren lassen, oder wan Sie es in Land selbsten nicht erhalten können, sich nacher Widin begeben, umb von denen alldasigen Schismatischen Bischöffen, sothannen geistliche Stell zu erlangen all dises aber ünserem ärerio zu nachtheil gereichet, als ist pro futuro der Antrag von dem vormahligen Gebrauch nicht abzugehen und den Wallachischen Clerum so Simpliciter und absolute exempt zu lassen, sondern entweder den Bischöfen das erste Jahr, wan er zu solcher Würde gelanget, den 3-t Theil seiner einkünfften unserem aerario bezahlen, anbey aber wo er respectu voriger Zeit so leviter tractiret wurde, ob sicht tragen zu lassen, damit auch die unterthanen von ihren Clero absonderlich in denen Geldstrafen nicht beschwärt werden, oder, weillen etwan jenes das ihren Clero so sehr anhangende Volckh in disgusto seyen, und vielleicht zwischen den bischöffen und unserm Camerali, der betragnus halber, sothannen 3-t theils deren einkunfften Disputen entstehen möchten, dem Bischoffen zu verbiethen, dasz Er von den Poppen und Diaconis den Plokon ferners nicht abforderen, und sich mit denen einkünfften seines Bisthumbes allein umb so eher begnügen solle, alsz dise, wie oberwähnt, auch auszer des Plokons von zimblicher Ertra Ertragnus, und Er dermahlen den Premutore nicht mehr zu zahlen hat; dahingegen umb unserm aerario in anderweeg einigen Nuzen zu verschaffen, künftighin die Poppen und Diaconen wie vormals zu Waiwoden zeiten der General Contribution unterligen und blos von Reihung deren naturalien und andern aggravys befreit seyn sollen, worzu Sie etwan desto lieber einzuläithen seyn wurden, wan sie ihren Bischoffen den Plokon nicht mehr abreichen dürfen;

Wir wollen jedoch hierüber von dem Ober Directorio vorläuffig zu vernehmen gewärttigen, welche von den beeden hievor berirten anträgen selbtes unsern Dienst erspriesslicher und zugleich zu effectuiren ohnbedenklicher oder wie sonsten unserem aerario hierunter etwelchen Vortheil beyzuziehen ermesse; wo immittels allerdings dahin zu reflectiren, damit die anzahl deren Poppen und Diaconen nicht excessiv folgbahr zu diser geistlichen Stelle nicht mehreren als es der Zustand des landes erfordert ordinirt, fahls aber einige auszer landts solche erlangeten, dieselbe nachgehends in unserer Wallachey zu Verrichtung derley function nicht zugelassen werden.

Übrigens gedenkhen Wir aus Vorgedacht von dem Clero Valachico anhoffenden beytrags fundo 2. bis. 3. geistliche Soc. Jesu oder Piarum Scholarum in Crajova zu stabiliren und der Wallachischen Jugend die humaniora zu tradiren, und solche durch gute Unterweisung in Studien und Civileren sitten auferziehen zu machen, einfolglichen dise nation successive mittels derley education von ihrer ruditet, und malitiosen Naigung ab und zum guten, auch mit der Zeit etwan insensibiliter zu der wahren Religion zu laithen; Es ist jedoch diser antrag wegen einführen wollenden lateinischen Schullen vorhero wohl zu erwegen, und wie weit etwan solcher dem land angenehm, ohn Vermerkt Sondiren zu lasszen, auch darüber mit Gutachten zu berichten.

Welches dann alles ist, so wie eingangs gedachter Massen zu besserer einricht- und einlaithung behörige Ordnung auch mehrer emporbringung unserer Wallachey dermahlen gnädigst zu verordnen ermessen, wornebst Wir aber auch für unsern Dienst befunden, bey unserer daselbst aufgestellten Administration Circa Personale einige Abänderung zu machen, und benanntlichen die biszherige

3. Administrations Räthe Dosithaeum Praloi, Eliam Stirboy, und Constantinum Stimbanul ihrer Chargen zu entlassen, und an deren statt neben einen von Teutscher Nation 2. andere Nationales so wir hiernach benennen werden, einzusezen; welche Abänderung auch das Ober Directorium primo loco, und vor intimirung Ihro Administration deren hievor stehenden puncten also gleich fürzunehmen, und zu solchem ende, unter aushändigung beyliegenden an Sie Administration in corpore lauthenden decrets denen entlassenden allein zu bedeuten hat, wasz gestalten Ihnen ohnedem schon bei ihrer Installirung Anno 1726 angefüget worden, dasz Wir Selbe weder ad triennium, noch sonsten eine limitirte Zeit bestellet, sondern uns gnädigst vorbehalten, Sie wan es unsz gefällig nach gutbefinden in toto vel parte, wie es hernach unsere dienst erheischen möchte, zu allerzeit abändern zu können; und da Wir nun anjezo eine dergleichen Abänderung pro parte zu machen befunden, also wäzen sie auch anmit ihrer Chargen entlassen, und hätten folglichen die etwan bey ihren Handen befindliche zur Administration gehörige schriften und Sachen dahin auszzuliefern;

Belangend die ersezung ihrer Stellen, haben wir über den uns von beeden unsern Hof-Mitlen des Hof-Kriegs Raths und der Hof-Kammer in Unterthänigkeit beschehenen Vortrag von teutscher Nation unsern biszhero in Commercialibus angestellt gewesten Secretarium Johann Willhelmb Vogt auf dessen gehorsamstes bitten und aus Ansehung seiner so wohl vormals in Servien und Sclavonien gelaisten, als seith dem bey unserer Commercien-Conferenz und Commissionen allhier zusamben in die 14. Jahr lang leistenden Diensten, anbey in Po-

liticis, oeconomicis et Provincialibus erworbenen Erfahrenheit auch jedesmahlen bezaigten guten Comportements, und sonsten Ihme beywonenden ruhmlichen eigenschaften zu unserm Wallachischen Administrations Rath mit dem darauf auszgesetzten Gehalt zu 1500 fr. Jährlichen gnädigst ernennet, und Ihm beynebst über dise ordinari besoldung aus besonderer Erwegung, dasz Er als ein Frembder darinnen mehrere unkosten, dan die im land begüterten Nationales unterworfen, noch titulo adjusta 500. fl. des Jahrs beygeleget; Übrigens aber ex Nationalibus die N. Balianul und Brescovanul beede auf ihr ebenmässzig gehorsamstes anlangen und aus ansehung ihres zu unserm Dienst bezeigenden Eyfers, und darzu besizenden Fähigkeit, auch andern angerühmten guten eigenschaften zu unsern Wallachischen Administrations Räthen mit der von ihren Vorfahren genosszenen darauf üblichen ordinari besoldung pr. 1500 fl. Jährl. Gnädigst auf- und angenohmen, ein wie anderen diser neuen Administrations Räthen jedoch eben auf kein determinirte Zeit, sondern wie die vorige- und dato noch beybehaltende ad nutum amovibiles bestellet, So ihnen dan auch, nebst dem anhang zu bedeuten ist, dasz Sie hierüber die gewöhnliche Expeditiones alhier zu empfangen und sich derentwillen anzumelden haben; welchem nach dan unsere Administration in Wallachey hinkünftig unter dem Praesidio unseres (tit.) Zeyka aus folgenden 5. Consiliarys benantlich denen biszherigen und ferners beybehaltenden Zwey alten, dem Gregorio Vlasto und Nicolao de Porta dan denen Neu annehmenden dreyen, alsz neben des Teutschen in der Person des Vogt, noch 2-en Nationalen, nemblichen dem Balaianul und Brescovanul zu bestehen hat; und gleich wie Wir in solche das gnädigste vertrauen stellen, dasz Sie mittels ihres anhoffenden disin-

teressirten eyfers, und beflisszenen activitaet des landes bestes und unseren darmit vereinbahrten dienst in allem und jeden zu befördern sich pflichtmässzig angelegen halten werden, also wirdet auch hingegen non seith unseres Ober Directory Sie Administration in erforderlichen ansehen und respect vor dem Land zu erhalten, und sei künftig weder von dem Ober Directorio, noch dem Commando wie es jezo mit dem Porta geschehen, die Administrations Räthe, nisi ob Summum in Mora periculum in sua Aula zu inquiriren, minder zu prostituirung ihres obhabenden Characters und unserer representation bey in widrigen sich selbst zuziehender schwerer Verantworthung, zu errestiren, sondern allenfahls gegen beszeres Vermuthen wider ein — oder andern dergleichen ein nach- und einsehen fürzukehren ermesszen wurde, dises vorläufig mit ausfürlicher überschreibung gegründeter ursachen, und umbständen zu berichten, und darüber unsere gnädigste resolution einzuhollen, und abzuwarthen seyn. Übrigens, weillen die hievor erwehnter masszen gnädigst resolwirte Administrations Veränderung gleich fürzugehen hat, mithin die Zeit nicht zugibt, solche in Wallachey selbsten vorzunehmen, alsz wirdet is in Siebenbürgen mittels dahinberufung des Praesidis, und alten sowohl, als neuen Räthen auch einiger Deputirten ex Clero et Bojeronibus ohnerwartet jedoch der dahinkunft des Vogt (welcher aber gleichwohlen sich dem nägstens alda einzufinden schon befelchet ist) zu bewerkstelligen, darbey die arth und formalitaeten wie bei der an 1726 vorgegangen zu beobachten, und so bald die neue Administration publiciret, diser alle hieroben angefüngte puncta ad exequendum mitzugeben, auch so wohl von erfolgter einsezung der neuen Administration mit ehisten,

alsz Successive von bewürckhung unserer obigen resolution zu berichten seyn, daran etz.

Wien den 27-t April 1729.

Von Ditrichstein.
Cooper

An titl. Hr Baron v. Undler in Siebenbürgen.

XVII

Извод из извештаја грофа Валиса и барона Ребентиша о Влашкој, који је написан у Сибињу 20-ог августа 1731.

(Оригинал је у архиву цар. двор. војног савета).

Extract

aus desz Herrn Grafens von Wallis und Herrn Baron Rebentisch de dato Hermanstadt den 20-ten Augusti 1731 erstatteten Wallachischen Visitations relation.

Sie Herrn Graf Wallis und Baron Rebentisch beschreiben anfangs den befundenen Zustand dieser Provinz dergestalten, dasz dieses sonst schöne und mit allen Überflusz gesegnete Land und forderist der ober Schill-und Mehendizer District (aus welchen von Zeit der letzteren Conscription zu einer Wüste worden, und auszer bey Klöstern und etlicher Bojarn Güter in vill stündig Raysz kein angebautes Joch Acker und wo noch ein Stück etwan einen Viertel grosz finden, nichts als Kukuruz weithers in dem Mehendizer District in einer kleinen Distanz und fast in einer zeyll sieben ganze Dörfer ohne eine seel oder was anders, als die bloszen Häuser rudera deren entwichenen unterthanen zu sehen, wie dann auch von denen noch zurückgebliebenen den ganzen weeg mit hinzu oder noch lauffen nichts als Geschrey umb hilf wi-

der die harte conscription zu hören gewesen, und eine Menge Klagmemorialien eingereicht worden; es reduciret sich aber die Beschwerde des Landes auf 4 Hauptpuncta, nemlich die Mauthexaction, im proportion der Vorspann, devalvation der Hotter, und das Contributions Werck: diese nun in ordine zu erörtern hätten sie Graf Wallis und Baron Rebentisch 1-mo all und jede vorgekommene Beschwerden commissionaliter examiniert, und so wohl denen Türcken theils in instanti die satisfaction verschaffet, und die Taxordnung moderirt, theils ihren Unfug (da sie wider den Comercien Traktat, und ergangene decisa unter die 3. pcto eben das Viehe zu verstehen geglaubt, dann die Slotten und andere Münzen nach Ihren jenseitigen curs gerechnet) begreifen machen, alsz auch das Land mit deme gestillet, ds immittelsz das so villfältig geklagte telonium fori, comanerit und Jahrberith eingestellet worden, dieser exigirung halber habe sich die Hauptarendation mit dem legitimiret, dasz solche sub dominio turcico eingeführet, und eben anfangs bey kays. occupierung des Landes sub eodem titulo regulieret, folgends aber zu Erleichterung des dermahlen ruinirten Unterthans wiederum abrogieret, und so successive darbey gelassen worden; der viele Jahr in Wallachey geweste Ober 30-gra Szendray aber habe in der Beilage Nr. 1. die nähere Auskunft gegeben, wie es von Anno 1720. bis 1728 mit exigierund des Jarberith und Comanerith gehalten, und ds jederzeit das telonium fori in locis nundinis celebribus et Zachanis a rebus et animalibus extra loca nundinalia pro quaestu emptis abgenommen worden, mithin derrentwillen, wann die arrendation nicht weither geschritten, sich niemand beschweren könne, Sie Graf Wallis und Baron Rebentisch remittiren also in die beliebige Anordnung, ob das Telo-

nium fori, Comanerit und Jarberith universaliter aufzuheben, oder nur wie vorhin bei denen ausgesezten Marktplätzen cum modalitate zu exigieren seye, erachten aber pro interesse Caesareo, Comercio und Sublevation des Unterthanes besser zu seyn, dem publico dem freyen Handl und Wandel zu verstatten, und die Betragnusz sothaner exactionen noch zu producirenden arendations extracten von dem stipulirten pachtquanto abzuschreiben, und das importirende quantum unter die Hauptpraestation mit einzurepartiren, und blos von dem, was auszer Land traficiret wird, bey denen Gränz Ämtern die gewöhnliche kaysl. Mauth. nach den Vectigal und ausgesezten psto entrichten zu lassen. unterdessen hätten sie zwar in compensationem 15-m f. eventualiter angetragen, das verläszliche aber müszten die arrendations Extracten ausweiszen, ob dieser Summa etwas beyzusezen, oder abzunehmen seyn werde; belangend sodann

2-do Die Vorspann hätte das Land über dero praestation sich billich zu beklagen, massen das intimidierte Volk solche bishero ohne auf ein Regulament oder Anweisung zu sehen, einen Beamten und bedienten militarn Cameralen und Provincialien in eigenen Verrichtungen, wie in Herren Diensten auch in der quantitet, wie es nur begehret worden und noch darzu die Zehrung ohne Maasz und unterschied hergegeben, und obschon die Admon diesen Unordnungen schranken zu sezen gewust haben sollte, so hätte sie es doch nicht nur unterlassen, sondern so gar stillschweigend zugesehen, dasz bey Ablösung den Compagnien (wie Sie Graf Wallis und Baron Rebentisch selbsten eine dergleichen begegnet) die Vorspann von einer extremitet des Landes zur andern gegeben worden, und die Districtsbeamte darmit nach Belieben schalten und walten, einem orth favorisiren,

dasz andere zu Grund richten mögen, zugeschweigen, dasz öfters Bauren mit Ihrer Vorspann auf den Rückweeg ergriffen, und de novo angespannt worden; mithin den Leuthen endlich das Vieh umbstehen zu Hausz aber die Wirtschaft zu Grund gehen müsse, Sie Graf Wallis und Baron Rebentisch hätten zwar in Ihrer Anwesenheit zu Crajova verordnet, und theils schriftliche, theils lebendige Salva guardien denen Vorspannsorthen dahin ertheilet, dasz fürohin niemanden ohne sein Oberdirectoris oder Administrations Anweisung einige Vorspann gegeben, die assignationes allein auf Herrn Dienst, und die blosze Nothdurfft inquanto moderiret, auch diese jedesmahlen von dem darinigen Kriegs Commissario legitimiret, alle Zehrung baar bezahlet, und die Vornici, (*) Ispravnici, denen die naturalien (auf ihre Pferd ohnedem ausgeworfen) wie auch all übrige Provinciales item Bojaren und Landsassen von der Vorspann ausgeschlossen, hiewider aber sub poena bonificationis oder auch arbitrariae nicht gehandlet werden sollen; Sie zweifelten jedoch gleichwohlen umb so mehrers an dem wirklichen effect als eines theils der Bauer oder Richter nie umb ein anweisung oder legitimation fragen dörffen und anderen theils die administration mit der behörigen aufsicht bald nachlasszen, und die Districtsofficianten (so ohne scheu thuen was sie wollen) widerumber schalten lassen werden; und obzwar die consiliary ohne sein Oberdirectoris Vorwissen unter sich statuiret, Jeder ausz Innen Einen District unter seiner Protection zu haben, und solchen zu besorgen, so scheine doch dieses nicht so vill auf die Gute Ordnung alsz privat Absichten zu zihlen, Sie Gtaf Wallis und Baron Rebentisch hätten also über

---

(*) Dvornici.

diesen punct der Vorspann mit der Administration weitläufig deliberiret, und seye einhellig befunden worden, dasz die einführung der Cambiatur das einzige Mittel seye, darinn gute Ordnung zu halten, und vielmehr zu Vor- als Nachtheil des aerary, umb den Reisenden die Commoditaet zu verschaffen, und dem Unterthañ das bisherige Klagen benehmen, worbey sie auch annoch beharreten, und sich auf die schon eingeschickte cambiatur ordnung bezieheten, zumalen andurch zugleich die Postbriefe ordentlich befördert werden, welche bishero von Crajova bisz Riminik durch ordonanzen mit ruinirung der dienstpferde haben überbracht werden müssen, und zuweilen einige verloren gangen, andere aber ein oder andern orths eröffnet, oder sonsten verlezet worden.

Über dieses seyen andere fast noch gröszere Unordnungen in subministrirung der naturalien für die Cavallerie begangen und von allerseiths geklagt worden, dasz dieszfalls nur dem nächsten Besten seine Wiesen abgemähet, oder denen Compagnien die Nothdurft aus ein oder des andern Vorrath dergestalten angewiesen worden, dass Jener, den es getroffen, den Schaden ertragen muszte, ohne dasz die Districtsofficianten oder Admon selbe vorhero reportiret, oder das zu viel oder indebite empfangene vergütten machen; dem dann abzuhelfen sie Graf Wallis und Baron Rebentisch mit der Administration zwar veranlasset hätten, bey allen Cassarmen, wo Compagnien liegen, nach comriatischen entwürfen in tempore zulängliche Magazins zu errichten, worzu man es aber dato aller facilitet ohngeacht nicht bringen können.

Eine noch andere landsbeschwerliche unordnung und unwirthschaft seye bey reparation der viae carolinae laut anzeige des dazu bestellten Ingenieur Oberlieutenant Zultner Nr. 2. indem fürgegangen, dasz von denen

dahin gewidmeten 200. Bauern und 5. bespannten Wägen bisweilen kaum die Hälfte und diese nicht in brauchbaren Stand erschienen, andurch die Arbeit gehemmet, die zahl aber doch für foll - und Zwar statt zwey wochiger Arbeit wegen 4. Wochen hin und her reisen für 6 Wochen bezahlt worden, mithin diese 200. Bauern biszhero pro uno mense utili 4 m. f. consumiret, dahingegen nach des ingenieurs Vorschlag so viel freiwillige leuth nur 840 kosten, und mit 150. f. für 5. Wägen die Summa von 990. f. ausmachen wurde; weilen nun dieses Project für gar wirtschaftlich allerseits erkennt worden, und sothane Strassen eben damalen viele reparation vonnöthen gehabt, so hätten sie provisorie 990. f. auf ein Monath ex fundo extraordinario oder bey des valczer Districts vornico sub sperati anticipato angewiesen, und dem gewesten Strassen Bürger Mauthner in Berechnung und im Anschaffung des Ingenieurs die arbeiten wochentlich oder zu 14. Tag auszuzahlen gegeben, auch seit dem weithers verordnet, bis Ende 9-bris zu continuiren, weithers hätten sie Graf Wallis und Baron Rebentisch bemerket, mit was für Unterschlaif zu des Landts aggravio die labores gratuiti bei den Cassarmen, Quartiren, bruggen und dergleichen biszhero verrichtet worden; wie nun aber alle hievon gedachte Erfordernisse künftig zu bestreitten, beruffen sie sich auf nachfolgende deduction und Hauptaufsatz; inmittelsz

3-tio die devalvation der Slotten Betreffentlich seye befohlenermassen deren continuation a 51. xr. bisz weithere entschlieszung dem Land zu dessen besonderer consolation kund gemacht werden. es seye aber dieses gleichwohl zu emporbringung des comercy und Standsezung des Unterthanes die onera entrichten zu können, noch das expediens nicht; massen das Commercium gröszten-

theils mit denen Türcken — und darbey fast keine andere Münz alsz Slotten zu sehen, die jenseits 1. f. 6. xr. cours haben, woran die Türcken, wan sie auf diese zeith etwas zu kaufen kommen, nichts verlieren wollen, mithin der kais. Unterthan (wan er ohne ansehen gewinn oder verlust öfters nothgedrungener etwas verkaufen will, den Slotten in Jenen cours annehmen, seinen aber, wan er etwas kaufen will, edictmässig (worinnen die Türcken sich wohl zu helfen wissen) a 51. xr. wider auszgeben, folglich zu aller zeit gleich auch in contributionali an jeden Slotten 15. kr. und also 25. pcto verlieren müszten, wohingegen die bei denen Cassen noch ziemlicher anzahl vorhandenen Gröschl weder der Türcke annehme, noch der Landmann sich darauf verstehe; es hätten seine Excellenz Herr Graf von Königseeg noch in Martio 1724. nach Ausweis der kopeylichen Nebenlag Nr. 3. die Sache sattsam vorgestellet, zu dessen glücklicher Ausführung Sie Graf Wallis und Baron Rebentisch genug zu seyn findeten, wan nur zu Herman - und Kronstadt ergäbige Cassen umb denen nach Wallachey hadlenden Sibenbürgern ihr mitbringend gutes Geld in Wallachische curs sorten verwechslet, oder die Slotten darinnen pr. 1. f. regulieret, und angenommen, nach und nach colligieret — und sofort in Siebenbürgen umbgemünzet wurden, welchfähligen Verlust die Vermehrung des comerzy und hiernach entworfene neue Contributionseinrichtung gar leicht wieder ersetzete; auszer dem das Hauptwerck gewisz zerfallen müszte, massen ohnedem die Turcken zu Ausweichung der dieszseitigen Münzordnung von Zeit der diminution her mit Einkaufung schaaf, Honig etc. sich nach Moldau so gewendet, dasz der Handel mit solchen Waaren (wordurch das Geld hereinkommen musz) jezo völlig darniederliege, dasz aber bey Erhöhung der meist roul-

lirenden Münz umso eher wieder emporkommen werde, weil sowohl die Güte der Waare als facilitet des weegs darzu selbst anleite, wornebst auch der Fassung einer dieszfälligen andern resolution die einwendende Sacra togae et verbum regium nicht in Weg stehe, zumalen nichts neues, dasz ein Münz edict nach Belieben deren Potenzen heunt publiciret, und morgen widerrufen werde, über welch höchst wichtigen Punkt eine landts gedeyliche und Herrn dienst convenierende Entschliessung gewärtigen: Hiernach nun

4-to Auf das Contributionale zu gelangen, so seye allein die lezte conscription und dero author der Consiliarius Porta die Ursach, dasz man dem Kayser statt eines vorgemahlenen augmenti ein ganze Jahrs Contribution verlühren gemacht, und bei den vorhin noch hoffenden groszen ausstandt bisz zu Verschlieszung dreyer Quartalen des 1731-t Jahres nicht einmahl die repartierung des ersten zu weeg gebracht werden können, wie dann, dasz dem also der sub Nr. 4-to beiligende fascicul bestättige, wo bisz 200. Klagschriften, dasz theils zu viel, theils unter 2. 3. und mehrerley nahmen darunter viele miserable und invalide für familien beschrieben und darnach bey einbringung des contributionalis ohnerhörte Drangsalen durch executiones, extorsiones, und übles tractament dem Unterthan zugefüget worden, mithin leicht zu erachten, was sie nach ausgestandener all dieser extremitet zum contribuiren übrig behalten können; und obschon, wan man das Land dergestalten ruiniren wollen, nicht unmöglich gewesen wäre, so viel Geld als eine Jahrs contribution austragt, zumalen schaden und executions Unkosten sich diese zeit her wohl so hoch, und noch höher belauffen dörffen, zusammen zubringen, so sey doch das erstere Jahr nach ausweis

deren Cassen Extracten Nr. 5. bey Abflusz des anderten noch ziemlich in Ausstand, es dürfte zwar der de Porta den gebrauchten grausamen modum exigendi mit dem von sich abzulehnen suchen, als ob er von solchen torturen nichts gewust hätte oder das suppositum utpote relationem ex ore terty negieren; es zeige hingegen, dasz mit dem parere des Landtsauditors sub Nr. 5. nebenfindige Verhöre und constitutum des wegen torquieren beschuldigten Ober Syller Districts Vatassels Jon Hortoban, dasz dieser und sein Kammerrath Joviza die Leuth tirannisch tractiret, Ihnen mit Ruesz angemachten Essig unter die Nasen gestrichen, in Zimmer gesperrt, und darein rauch von nasz angezündeten heu gemacht, die leuth gebunden, mit denen Köpfen zusammengestossen, und so auch ein Kind in Schnee herumgeschleppt etc., weszwegen sie durch auditoriats Sentenz dahin condemniret worden, dasz der Hotovan auf 2. Jahr in Eisen an beeden Füssen zur öffentlichen Arbeit und zwar zu gröszern Schrecken und Abscheu auch deren beleidigter wahrerer Satisfaction bey reparierung via Carolina alsz in loco delicti angehalten, der Joviza aber (welcher die leuth zu Eintreibung deren rückständen gebunden und geschlagen zu haben gutwillig bekennet, sich jedoch mit dem, dasz er wegen Zusamenbringung der Portionen von dem Vornick selbsten so übel tractiret worden) in so weit absolviret, dasz ihm dieses von dem Vornick ausgestandene tractament in poenam angerechnet, hingegen der Vornick von dergleichen Verfahren abzustehen alles ernst ermahnt werden solle, worüber nun der Graf Wallis und Baron Rebentisch bemerken, wie die verificierung dieses inquirirten facti keinen Zweifel laszen, dasz nicht auch die übrig sub Nr. 4-to allegierte von gleicher wahrheit sey, we che aber alle zu inquieriren ein infinitum gewesen wär

erwartet also nur, was mit obgedachten erstern annoch arrestierten Vatassellen quae conficto et confesso zu etwelcher satisfaction des Publici, Beweisz Ihrer Kays. Majestät indignatio über derley Barbarische practiquen und zu eigner wohl verdienten Strafe weither anzufangen seye? (Exmiitts exmissendis) pag 484.

Es komete aber über ein und andere hievorstehender Verwendungs Posten noch anzumerken, und zwar erstlich wegen des Services für die Räzische Miliz, dasz dieser von Zeit der kaiser. resolution d-to 27. April 1729. darum in suspenso geblieben, weillen vorgekommen, ob sollte sie Grundstücke besitzen, und bebauen, mithin ein beneficium so die regulierte teutsche Miliz nicht habe, genieszen; Es erscheine aber sowohl aus der Anzeige deren Vornicorum als Verantwortung des Obristwachtmeisters sub Nr. 16. dasz sie auszer des in arenda nehmenden oder zu conservation ihrer Dienstpferd nöttige nichts, und in substantia kein anderes beneficium genieszen, als was jedem auch aus der teutschen Miliz pari modo allenthalben freystehet, dahero dann sie Graf Wallis und Baron Rebentisch glaubten, dasz ihro nationalmiliz der Service in allen wegen umsomehr gebühre, als sie sich in und auser Lands gebrauchen lassen müssen, wie dann einige Compagnien darvon in Siebenbürgen commandieret stehen, und jährlich abgelöst werden, folgbar sich keiner wohl in eine possession sezen könnte, um das suponierte beneficium zu genieszen, vornebst noch sie Miliz an Leuth und Pferden in recht zu guten dienstbaren Stand sich befinde, ungeachtet sie so gering verpflegt und sich die Pferd selbst schaffen müsse: auszerdem hätte es mit dem in obigen Hauptaufsatz enthaltenen ordinari militar quanto den Staabspartheyen ausgeworfenen adjuten und dem für die Truppen zwar

20*

nach dem completen Stand ausgesezt, jedoch nur nach den effectiven bezahlenden Service (von welch letzterem ohne dem über die Erfordernisz allzeit der rest per cassa verbleibt) sein unverändliches Bewenden. (Exmissis exmittendis.)

— — — — — — — — — — — — — — — —

Wiederum habe die Administratio sub Nr. 26. angelangt, dasz weilen sie öfters mit militar und Cammeral Personen zusammen kommen müsse, ihnen ein convenienter Rang gegeben werden möchte; welches aber ob es nöthig und wie zu determinieren, Sie Grafen Wallis und Baron Rebentisch den hiesigen Instanzen Erkenntnisz alein überlassen; hingegen sub Nr. 28. und 29., den 3 national consiliariorum eingereichte Provinz und eigene gravamina beylegen, die erstere bestehen in dem dass (exmissis exmittendis) und endlich 8-mo vermög glaubwürdiger Nachrichten keine geringe Anzahl servischer Leuth ex turcico jenseit, der Donau in die Kays. Wallachey sich zu begeben geneigt wären, dargestalten, das ihnen bei ihrer Ankunft eine praecise jährliche geringe contribution statuiret, und andere provincial Arbeiten überhoben werden, so wollten sie consiliarij gewärtigen, was für einer resolution diese Leuth zu vertrösten wären? (Exmissis exmittendis.)

XVIII.

Пише цар Карло VI кнезу Лобковицу и јада се противу својих ђенерала гроФа Најберга и гроФа Валиса, што су без његовог (царевог) одобрења предали Београд Турцима, наређује, да напусти Олтеницу (Малу Влашку), пошто Турци напусте темишварски Банат. (18 септ. 1739.)

(Препис с оригинала, који се налази у царском и краљевском кабинетском архиву у Бечу).

Kaiser Karl VI an Fürsten von Lobkoviz
Wien den 17 Sept. 1739.

Mir seind Euer Liebden beede berichte vom 7-ten und 8-ten zur behörigen Zeit zugekommen. So wenig Mich in den traurigen Hergang und Verlauf dieses ganzen Felzugs zu finden gewuszt, eben so wenig und noch weit weniger habe Mich in den schlusz derer nimmer mehr genung zu beduren stehender Präliminarien, und am allerwenigsten in deren voreylige unerlaubte vollziehung finden können. Nicht nur ware keine nahe gefahr, Belgrad zu verlieren, sondern vielmehr gegründete und fast sichere hoffnung, den orth zu retten, vorhanden. Was nun ein solcher erfolg nebst der einnahm Chozim und Euer Liebden glücklichen progressen in der Wallachey der sachen für eine gestalt gegeben haben würde, ist unschwer begreifflich. Allein nachdeme mit der demolition von Belgrad, und mit einraumung der einen Porten dieser Statt bereits, und noch ehender der anfang gemacht worden ware, als nicht einmahl die nachricht von dem Schlusz derer Praeliminarien Mir zukommen können; so ware kein rath mehr hierunter zu schaffen möglich. Nimmehr hätte Mir dergleichen Fehler vom Graffen Neuperg, und eben so wenig vom Graffen von Wallis vermuthet, dasz er auf ein schlechtes billet von jenem, unerwartet Meines befehls, gegen alle ordnung und kriegreglen zur einräumung und demolition einer solchen vestung, wie Belgrad ist, schreiten würde.

Da nun hierunter nicht nur Meine würde, ansehen, lieb und vertrauen in- und auszer Lands, sondern auch

was das meiste ist, Meine ehr und gewiszen so groszen anstosz leiden; so habe Mich nicht entschütten können, denen öffentlichen Zeitungen, was die beylag sub numero primo vermag, einverleiben; an der Czaarin Liebden aber das Handschreiben sub numero Secundo abgehen zu lassen. Euer Liebden haben daraus abzunehmen, theils wie überhaupt die Praeliminarien ansehe, und theils wie Mich gegen dem Ruszischen Hoff darüber auszere: so untereinstens Euer Liebden statt einer richtschnur in deme zu dienen hat, was an Graffen Münich zu schreiben nöthig sein möchte.

Ich melde wohlbedächtlich: was zu schreiben nöthig sein möhcte; Dann wie, einerseits mit affection, verlegenheit oder Zaghafftigkeit der correspondenz mit Münich nicht auszuweichen ist: also ist auch andererseits zu einem langwürigen, und sonder Zweyfel anstöszigem schrifwechsel kein anlasz zu geben, sondern die sich natürlich zu tractiren, und sich schlechter Dingen auf den innhalt Meines handschreibens an der Czaarin Liebden, und zwar mit dem beysatz zu beziehen, dasz Euer Liebden auch ihres orths den fatalen schlusz derer Präliminarien unendlich bedaureten, dieselbe hingegen, wann von denen Türcken ein gleiches beschehete, auf das heyligste zu erfüllen sich nicht würden entschütten können. Dieses letztere ist absonderlich in dem Stand, wohin leyder die sachen durch die übereylte vollziehung gediehen seind, ohnumbgänglich nöthig. Man hat durch solche nie erhörte, übereylte Vollziehung denen Türcken allen Vortheil zum voraus eingeraumet, mithin ist wennig Hoffnung übrig, dasz sich bey dem definitiv-Friedens-Tractat etwas werde verbesseren laszen. Doch erkenne Euer Liebden ruhmwürdigen eyffer auch in jenem, was Sie wegen der Lotra und des orths Strasburg anhand geben,

und habe dem Freyh. von Talmann gemeszen eingebunden, was möglich ist zur erreichung ein — oder des anderen annoch anzuwenden. Was es fruchten werde, musz Zeit lehren.

Inzwischen hat man sich bey der execution des geschloszenen an nachfolgende zwey reglen zu halten, dasz einerseits optimâ et superabundante bonâ fide denen Türcken begegnet, andererseits aber gleichwohlen sorge getragen werde, ihnen nicht noch mehr, als leyder so unvorsichtig bereits beschehen ist, das hefft in die Hände zu geben, und andurch vollends alles zu verderben und auf die äuszerste spitzen zu setzen.

Umb ebenerwehnte erinnerung mehrers zu erleuteren, so kombt anzumercken, dasz jede friedens execution der sachen natur und der billigkeit nach aequis passibus so ein - als andererseits zu beschehen habe. Welches so viel Euer Liebden betrifft, mit sich bringet, dasz Sie nicht anderst, als nach masz, wie die Türcken ihrerseits in denen mir zu gutem habenden puncten die Präliminarien erfüllen werden, auch in denen Ihnen Türcken hinwiederumb angedeyhenden puncten zu werck zu gehen haben. Bey Perischan ist sich nach Meadia zu richten, und die Wallachey weder früher noch später, als wie das Banat von denen Türcken wird geraumet werden, zu raumen.

Nicht minder ist bey der modalität eine vollständige gleichheit zu beobachten. Wann die Türcken allein das, was sie innen haben, raumen; so ist auch hierunter ihrem beyspiel zu folgen. Wollen Sie es aber durch Commissarios übergeben, so hat auch dieszorts die übergab auf die nembliche arth zu beschehen. — Ich theile dem Freyh. von Talmann, so zu verhütung mehrerer unförmlichkeiten dem Graffen von Neuperg in der friedens-

chandlung zugesellet wird, eine abschrifft gegenwärtigen handschreibens mit. Je tieffer Mir gegenwärtige ombstände zu hertzen gehen, je mehr halte mich von Euer Liebden treuem eyffer in genauer befolgung alles dessen, was obstehet, gnädigst gesichert, und verbleibe deroselben, etc.

XIX.

Извод из мемоара, који је поднео београдски митрополит Вићентије царици руској Ани, у ком се жали на несрећно стање народа српског, који живи у Србији, Босни, у Малој-Влашкој под влашћу ћесара Карла VI. (1736).

(Препис из аката, која су у царском кабинетском Архиву, и која се тичу влашког кнеза Константина Кантакузена, који је доцније 1746. оптужен био због велеиздаје. Поменути извод из митрополитовог мемоара наводи се у Кантакузеновим оптуженим актима.)

(Extract ausz desz memoir desz räzischen metropoliten an die reussische Kayserin.)

(Omissis omittendis)

— — — — Bey solchen trübseeligen, kriegerischen und weit aussehenden Zeiten, erwuchs das Ubel noch mehr, dass der unsern Nation Wallis, Neuperg und andere Teutsche Generaln, Befehlshabere, ja sogar der gemeine Soldaten-Standt unerhöret grausame Gottlosigkeiten und entsetzlich viel Drangsahle und Ubel zugefügt und angethan, welche eine menschliche Zunge unmöglich zu erzehlen und auszusprächen vermag, angesehen sie weder zu Haus noch auf ihren Land-Güthern vor ihnen denen Kirchen der grossen Herrn Grüften und der Landleuthe Gräber beraubten die todten Cörper, schmissen

solche gar heraus, und suchten alles aus, wo was nutz und Kostbahres zu finden gewesen. In der Religion wurden wir gestöhret, so uns sehr empfindlich gefallen; bey dem Kayser konnten wir unsere Beschwerden und unser Elend nicht vortragen, weil wir nicht vorgelassen wurden. Das Teutsche Ministerium offenbarte dem Kayser solches Klagen und Schreyen gar nicht, dann es bereicherte sich auch mit. — —

— — — — Wie hat es leyder zu unserem Unglück sich über alle unsere billigmässige Erwart - und Hoffnung, so sehr damit geändert! wie weit seyn wir davon? ganz und gar sind wir bisher in unserer vorgeschöpften Hofnung betrogen, und haben noch im geringsten nichts zur Erlösung unseres Vatterlandes gethan, noch gefördert gesehen. — — — — — — Wie kann dieses Ihro Majestäts Volck zu unserem Schutz alleine anhero gekommen, und gesund seyn? Was haben wir anstatt Schutzes anders gesehen, oder zusehen gehabt, als lauter erschröckliche in den Himmel schreyende Sünden, welhe dieselben ohne unterscheid derer Person vollgebracht. Wo seynd die ausgeraubten Kirchen und Klostern? Wo unserer elender Unterthanen Haab, und Verwüstete Dörffer? Wir seynd eine freue Beuthe und Schmach derer Teutschen Völcker geworden. Was sie von uns rauben, das bringen sie zum Lande in fremde Königreiche und Provincien hinaus, und hiebey klaget man zur Verspottung unserer Gedult bey der ganzen Christenheit über uns, das wir die Kayserliche uns zur Rettung geschickte Armee hungers sterben lassen! da gleich und eben zu der Zeit die Soldaten in voller Arbeit und aufsäusserste

geschäftigt seynd, dass sie unser Viech mit einander davon treiben, ganz frey, als auf einem offenbaren Raube Platz. Was sie zu ihrem Gebrauch für 16 oder 20 Reichsthaler unsern Leuthen abkauffen sollten, das nehmen sie, und müssen es unsere Leuthe vor 4 oder 5 Reichsthaler ihnen wieder abkauffen, hilffet aber nicht mehr, als dasz sie es, wann es also wieder gelöset ist, uns mit Gewalt wieder abnehmen, und wie ich oben berühret, für unsern Augen, wann es auch dreymahl gelöset wäre, in fremde Königreiche und Länder hinweck-treiben, nicht ohne grossen Schaden und Abgang kayserlichen Armée, weil die meisten Soldaten zugleich mit der Beuthe davonlauffen, und zwinget man unsere arme Leuthe noch dazu, das Vieche durch ferne, weite Weege, in fremde Länder ihnen zu treiben. — — — — — Über dasz martert man die armen Bauern, man gebraucht sich neuer, und vorhin nie erdachter hencker mässiger Arten, die armen Leuthe zu peinigen, man plündert alle unsere Güther, die Schändungen der Jungfrauen, die Nothzüchtigungen derer Eheweiber, und andern. Unzuchten seynd am Tage. Keine Vestung, keine Stadt, kein Dorf, ja Keine Kirche ist sicher, der Wirth wird zum Haus hinausgejaget, und setzet sich der Gast an seine Stette wieder hinein. Dieses ist die Hülffe und der Beystand derer, so unser Feuer löschen sollen.

Darum so sehen wir nun, dass auch unser unseeliges Vatterland von Allen Seiten sich in Asche leget. und zu Trümmern und zu Boden gehet. Ja es ist kein Wunder, so jedermann mit vollem Munde erbärmlich also schreyet und vehklaget:

das Teutsche Kriegsvolk ist uns zu rechter Zeit wider den Türcken zu Hülf kommen, damit dieser nicht nehme, sie aber alles nehmen, rauben, verderben und verzehren mögen. Es ist nichts mehr übrig, dann dass wir des Hungers sterben, es kann uns weiters nichts genommen werden; es mag uns nicht ärgers forthin mehr geschehen.

Nachdeme ich nun dieses also der Wahrheit gemäss allerunterthänigst erzehlet, so sage ich erstlich darauf, dass die Kayserliche Armée nothwendig muss zu Grunde gehen, wo keine andere Anstalt gemacht wird, dann kein Ding ist, dadurch dieselbe mehr geschwächet, oder auch zu Grunde gerichtet werden kann, als durch die bisherige üble, unordentliche und Gottlose Wirtschaft. — — — — — — — — ...

XX.

Реферат чланова комисије у парници кнеза влашког Константина Кантакузена, због увреде величанства 1746.

(Препис са ориђинала, који је у цар. краљ. кабинетском архиву у Бечу.)

Gutachten

Über den Procesz wider den Fürsten Constantin Kantakuzeno propter crimen laesae majestatis.

Gleich wie bey einem jeden processu tam Civili quam Criminali, so wohl das formale alsz materiale examinirt und vor allem wohl untersuchet werden musz, ob bey dem formali nichts unterlaszen, wordurch der process selbst seine anstoszlichkeith leiden könte; also ist auch

um so mehr nöthig in gegenwärtigen processu inquisitorio das formale zu betrachten, alsz nicht nur der modus inquirendi, sondern auch die diesfalsz, von Ihre Mayestät schöpfende entschlieszung bei der welt allemahl ein aufsehen erwecken, und darüber Verschiedene aufstellungen gemacht werden dörfften.

Das erste requisitum formale bey einen inquisitorischen process ehe man ad inquisitionem specialem schreitet, ist ohnstreitig die erhebung des Corpus delicti. Dieses ist durch die von dem Cantakuzeno verfertigte, und von seiner eigenen handschrift vorhandene sogenannte „Raïta puncta", und durch dessen gleich in dem Summario darzu gethane bekantnus so legaliter und so standhaft erholen worden, dasz dabey gar keine aufstellung zu machen. Das zweyte requisitum ist das examen Inquisite, idque articulatum per modum interrogatorium, non vero per modum positionum.

Brun. de processu inquisitorio

C. 8. membr. I № 33 et 34.

Dieses hat die angestelte löbliche Inquisitions Commission so umständlich, und mit so vieler mühe und arbeith, auch mit so groszer behuthsamkeith Vollzogen, dasz schwerlich ein examen articulatum zu finden, bey welchem man sich mehrer mühe gegeben als bey Gegenwertigen.

3-tum requisitum formale inquisitionis est probatio delicti.

Brunn. d. L. membr. 2.

Da man in diesem inquisitions process gleich einen Confitentem reum wenigstens, so viel da die Haubt sach betrift, für sich gehabt, so hat sich dardurch das delictum selbst probirt welcher gestalt man aber die um-

stände zu eruiren bedacht gewesen, dieses wird sich unten bey dem materiali zeigen, wohin ohne dem dieses formale einschlaget, und könte darbey etwan nur der anstand movirt werden, ob der Lanius dan der patriarch mit seinem Secretario nicht hätten aydlich vernommen werden sollen, um dadurch einstheils mehr umstände zu eruiren, anderntheils aber dasjenige mit hinlänglichen beweisz zu bestärken, wo der inquisitus nicht recht mit der farb heraus gewollt ich begreiffe zwar gahr wohl dasz man beede pro denuntiatoribus ansehen kann, welche regulariter keine testes fide digni seynd. Nachdeme man aber dahier in Crimine excepto versiret, ubi etiam testes alias inidonei admittuntur und der Brunn. d. L. membr. 2. № 33, dafür haltet, quod denuntiator privatus, qui non ex Vindictae studio, aut ob propriam injuriam denuntiavit, juramento testis adstringi debeat, So hätte es dahier auch geschehen können, ich glaube es aber nicht absolute nöthig zu seyn nachdeme man wie Vorgesagt einen fatentem reum für sich hat (exmissis exmittendis)

Mehr besagter Gonstantin Cantakuzeno sowohl alsz sein bruder Rudolph scheinten schon vor vielen jahren dem durchleuchtigsten hausz von Österreich abgeneigt, dahingegen der Ottomanischen Pforten ergeben gewesen zu seyn, und dahero nur auf gelegenheith gewartet zu haben, wie Sie ihre gegen das hausz Österreich gesagte gefährliche absicht entweder Vermittels der Pforten, oder anderen Europaischen höfen auszuführen Vermögend seyn möchten, welches nur dessentwegen anzuführen und zu beweisen nöthig ist, um dadurch die gravitatem delicti desto mehr an den tag zu legen.

Der Constantin ist dessen geständig, angesehen er in dem articulato examine an act. 11. in Confrontatione

mit dem wasz selbst bekennet, dasz Er schon zu Peterburg dem Jahye Bassa versichert habe, dasz Er der Pforten nie, wie sein Vatter abtrinnig, sondern beständig treu bleiben werde, woraus nicht ohne grund zu schlieszen, dasz Er eigents wegen aufführung seiner gefährlichen absichten die Russische Dienste quittirt und sich nach Wienn verfüget habe; ad act. 279. gestehet derselbe auf vielen laugnen endlichen selbst, dasz ihme gleich bey seiner Ankunft aus Moskau nemblich in Anno 1744. sein bruder Rudolph seine boszhafte und verrätherische unternehmung gegen das haus Österreich in denen damahligen gefährlichen umständen, und die deszwegen mit Verschiedenen auswertigen höfen gemachte lasterhafte anschläge offenbahret, welche Er Constantin anstatt selbe zu endecken, nicht nur approbirt, sondern auch solche ins werk zu setzen mit getrachtet, und dem brudern zu derselben ausführung das geld subministrirt habe, wodurch er sich des lasters seines bruders mit theilhaftig gemacht hat, welches auch der Maleisky in seinem Constituto pag. 32. bestettigt.

Es ist also gantz wahrscheinlich, dasz der selbe, ohnangesehen Er es nirgend gestehen will, mehren theils nur auf der absicht in Ao. 1745 die Reyse nacher Belgrad unternommen habe, um seine böse anschläge aldorten ins werk zu setzen.

Es kommet zwar nicht heraus, dasz Er in seinen unterredungen zu Belgrad mit dem Jahja Bassa etwas anderes, alsz die überkommung der Wallachey pro objecto gehabt hätte, Vermuthlich aber hat Er wen ja die sach sich so Verhalten solte, sich damals die propositionen dem Bassa zu machen darum noch nicht getraut, weilen er zur selben Zeith dem Bassa noch keine Ver-

sicherung Von einigen Raitzischen Standes Persohnen geben können.

Indessen hat Er doch das fundament darzugeleget, indeme Er besage ansage ad act. 30 dem Bassa wiederhohlt Versprochen, dasz Er der Pforthen alzeith treu bleiben werde.

Obiges, und dasz Er schon bey unternehmung der Reisze nacher Belgrad übeln gesinnung gesetzet gestehet Er endlich in Confrontatione post art. 37 selbst, und es Veroffenbahret sich (dupl.) solches auf dem was gleich daraus gefolget gantz Clar; Indeme Er bald darnach dem Archimandriten und patriarchen nicht minder den Postmeister zu Glaszan(*) sein boszhaffte Vorschläge dahin gemacht, dasz selbe sich unter den türkischen schutz begeben, von dem hausz Österreich abtrinnig werden, einen eigenen despotam, worunter Er sich verstanden, erwehlen, sodan bey ausbrechendem erstem krieg die waffen wieder das hausz Österreich ergreiffen solten, ja Er gestehet ad act. 86, 96, 97, dasz Er nicht nur den archi Mandriten und patriarchen zu gesprochen, die Raitzische Nation zu disponiren, von dem hausz Österreich abtrinnig zu werden, und sich unter den türkischen schutz zu begeben, sondern dasz Er ad act. 127. den Patriarchen hier zu unter allerhand falschen und erdichteten Vorstellungen zu bereden getrachtet habe.

Sobald Er nun Vermutet, dasz der patriarch und der Postmeister diese proposition nicht Verwerffen, und Er sich die hoffnung

---

(*) Glozsan у Бачкој.

gemacht Vermittels des ersten die Nation zu gewinnen, so hat Er so forth dem Bassa nacher Belgrad geschrieben, ihme eine Vertraute Persohn nacher Wienn zu schicken, um durch dieselben seine boshaffte anschläge dem Bassa Communiciren zu können. Vid. Rh. ad act. 97.

Bey seiner ankunfft zu Wienn hat Er nur die bekante und so genante Raita puncta, welche das haubd Corpus delicti Constituiren, und Vermittels welcher derselbe sogleich zur bekantnus gebracht worden, aufgesetzet.

In diesen wird:

1-mo sogleich den krieg wieder das hausz Österreich anzufangen, und ohne kriegs erklährung in die österreichische Erblande einzufallen den türken gerathen.

2-do dem türken offenbahret, dasz man diesorths einen geld Mangel leide, dasz Soldat und Officier übel zu frieden seynd, und dasz unter diesen letztern ein groszer theil sich befinde, welche so forth die türkische Parthey ergreiffen, und die grosze unordnung austifften wollen.

3-tio Wird Vorgeschlagen den Cantacuzeno alsogleich für einen despoten zu erklähren, und dieses zu keinem andern end, alsz dasz die Österreichische servier sich empören solten, worauf schon ein paar warteten.

4-to Wird aufgetragen denen Officiers Capitulationen einzugestehen, und pensiones zu Versprechen.

5-to auf diese arth wurde man sich des Königreichs hungarn gleich bemechtigen, und ehe man sich dies seiths in die Verfaszung bringe, vieleicht die Stad Wien erobern können.

Diese puncta hat Er nicht nur nach aussage ad act. 16 und 51. Communicirt, um dadurch denselben sowohl, alsz anderen officiers anzuwerben, sondern selbe auch dem Ismail Aga in Wallachisch und Frantzösischer sprach um Sie dem Jahja Bassa zu überbringen nebst einen griechischen brief art 61. behandiget, Vorher aber dem Ismail Aga durch den Kaufman Theodor alsz dolmetsch deutlich erklähren laszen. ad art. 53.

(Exmissis exmittendis.)

Er hat es aber dieses mahl bey dem ersten aufsatz nicht bewenden laszen, sondern nach seiner eigenen geständnus ad art. 78. 80 folgende gefährhliche zusätze gemacht, dasz die Pforte trachten solle, damit franckreich den krieg wieder dasz hausz Östereich Continuire, und zu bestechung der hungarn und Steirer geld übermache, welches auch die Pforte thuen und jetzo gleich 100-n ⌗ schicken muste, nicht minder ad art. 145. dasz Er mit der Raitzischen geistlichkeith schon einverstanden, dasz die gantze nation bey anfang des ersten kriegs die waffen wieder das hausz Österreich ergreiffen und sich unter türkischen schutz begeben woll.

(Exmissis exmittendis.)

Gleich wie da nun auf dieses Verbrechen die poena mortis, nempe gladij, etiam sectionis in quatuor partes dan die Confiscatio omnium bonorum gesetzet ist; also bin ich des weitheren erachtens dasz der Cantacuzeno, welcher zwar wegen der schwere seines verbrechens die Viertelung verdienet hätte, wegen seines standes mit dem schwerd vom leben zum todt hingerichtet, und sein in Siebenbürgen habendes guth Retsche nebst allem übrigen Vermögen ad fiscum gezogen werden solle.

Wan aber Ihro Mayst. hierbey aus Politischen betrachtungen oder eximia gratia ein bedencken haben solten, so könte ich doch nie anderst einrathen alsz dasz derselbe auf ewig eingespeeret, und wegen der besorgenden gefährde niemahlen wiederum in die freyheith gesetzet werden, wie ich dan auch des dafürhettens wäre, dasz man Ihro Mayst. einrathen solte, dasz allerhöchst dieselbe sich so forth der Kinder nicht allein des Constantin, sondern auch des Rudolph Cantacuzeno bemächtigen, und selbe entweder in Clostern, oder anderen wohl verwahrten orthen dergestalt verpflegen laszen solten, dasz selbe niemahlen mehr zu einer freyheith gelaszen wurden, damit man in Ihnen nicht das Ragotzische exempel erlebe.

Es ist gleich anfangs gesagt worden, dasz in gegenwertige inquisition nicht allein der Constant. Cantacuzeno, sondern auch verschiedene andere Persohnen gefallen, welche theils ex Capite suspectae Complicitatis arrestirt worden, theils auf freyen fues sich befinden, und dasz unter den ersten einige seyen, auf welche nichts heraus gekommen, andere aber bey welchen Verdacht nicht allein bey diesem, sondern auch bey anderen lastern seinen guthen grund habe.

(Exmissis exmittendis.)

Anlangend die arrestirte, bey welchen sich der Verdacht der Complicitaet verificirt hat, da von befindet sich allein Maleisky.

(Exmissis exmittendis.)

Von dem Constantin selbst wird Er weither gravirt ad act. 86. dasz Er gleich anfangs nicht nur von allen gewust, sondern so gahr mit dem Constantin wegen aufwieglung der Raitzischen Nation sich berathschlaget habe.

(Exmissis exmittendis.)

um nun auch auf die andern Classen jener personen, welche in dieser inquisition vorgekommen, und sich freyen fuszes befinden, zu kommen:

so lassen selbe sich wiederum abtheilen in jene bey welchen der Verdacht nicht gegründet befunden worden, und jene, bey welchen der Verdacht allerdigs einen grund hat.

(Exmissis exmittendis.)

Dahingegen hat der Verdacht seinen guthen grund:

1. bey dem Theodor Costa, welcher von dem gantzen Verbrechen des Constantin die völlige wissenschaft gehabt, und einen dollmetsch abgegeben,

2. bey dessen Enkel Sambuck, wie wohl diesen der Cantacuzeno in allen relevirt.

3. bey dem Postmeister zu Glossan Joannowich, welcher ebenfalsz von allem gewust, und sich bey dem aufstand der Raitzen hat gebrauchen laszen wollen. Die beede ersten seyndt nicht hier, und dörffen auch schwerlich unter Ihre Mayst. Domination sich befinden, sollen Sie sich aber kurz oder lang in diesen ländern betretten laszen, so wäre wieder dieselbe die inquisition anzustrengen; wie dan auch wieder den Postmstr wan Er sich noch unter diesseithigen gebieth aufhalten solte, darmit für zu gehen, einfolglich derselbe gleich beym Kopf zu nehmen, und der Instanz, worunter er gehöret die wieder ihn hervorgebrochene indicia zu Communiciren wären, weiters und

4. fallet zwar kein ungegründeter Verdacht auf den Patriarchen und Lanius, weilen nach aussage des Cantacuzeno der erste anfänglich die sach approbirt und guthgeheiszen, der andere aber noch weither gegangen ist indem Er die puncta mit dem Cantacuzeno überlegt darinnen 3 sachen nemlich.

1. wegen der Malcorten officirs,

2. wegen der Geldremisen, und

3. wegen der pensionen zugesetzt, (Vide Sumarium p. 16.) mit zu dem Ismail Aga gegangen, und mit demselben alles überlegt haben solle, und was denselben noch mehr gravirt ist, dasz Er nach der ersten denuntiation den umgang noch alzeith Continuirt, und von allem gewust hat, ohne sie mit weitheren anzeigen zu melden, wenigstens kommt ex actis darvon nichts hervor.

Nachdem aber dieser Lanius so wohl, alsz der Patriarch hiernechst die sach denuntyret, So haben Sie sich dardurch auser anfertigung und Verantwortung gesetzt, wen Sie auch würklich an dem laster theil genommen hätten; welches ihnen bis dato erwiesen ist, dan so redet L. 5. S. für. C. ad L. jul. Maj. Sane si quis ex his in exordio initae factionis, Studio verae Laudis accensus, initam prodiderit factionem et praemio et honore a nobis donabitur; is Vero qui usus fuerit factione, si vel sero, incognita tamen Consiliorum arcana patefecerit, absolutione tantum ac Venia dignus habebitur.

Indessen wird aber doch nöthig seyn so wohl auf den patriarchen, als Lanius eine genaue obsicht zu tragen.

Der Archimandrit hätte zwar die sach gleich angeben sollen; Er hat aber dem Cantacuzeno alles gleich Verworfen, und wird Vieleicht nicht gedacht haben, dasz Er die sach weither treiben werde; und es kann wohl seyn, dasz Er von der Angebung des patriarchen gewust, oder selbe mit Veranlaszet, und dahero nicht nöthig erachtet habe, selbst die denuntiation zu thun.

Schlieszlich kommen auch occasionaliter in dieser inquisition vor die enormia delicta des Rudolf Cantacu-

zeno, alsz welcher in interitum domus Austriae noch ehender und eben so viel alsz sein bruder sich bearbeithet, diesfalsz dem Verstorbenen Kayszer und auszwärtigen höffen Vorschläge gemacht, und pro Veris Complicibus den Tedeschi, den Krumenau und den Hönig gehabt hat.

Da aber auszer des Krumenau keiner von allen diesen delinquenten sich unter dieser bottmäszigkeith befindet, so kann wieder selbe zwar nicht vorgegangen werden, dennoch aber solte man sehen, um künfftige weithere gefährliche anschläge abzuwenden, wenigstens den Rudolf quocumque modo et sub quocumque praetextu zu überkommen, und gleich wie den Langallerie und Linange auf ewig einzusperen.

Wieder Krumenau aber, welcher noch in Hungarn in arrest sitzet, solte man billig die inquisition durch die behörde Vornehmen laszen, und zu diesem end alles, was ihn gravirt, extrahiren, wenigstens könte man dardurch der etwan von seithen Prusse geschehenden reclamirung begegnen.

ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ ГРАДА РИСНА.

ОД

МАРКА ДРАГОВИЋА.

У последњему моме путовању кроз Боку Которску, од 3 до 22 марта, ја сам се постарао, колико је то било могуће, прикупити што више материјала за историју Боке Которске. Благодарећи дивној предусретљивости, коју сам нашао свуда, кроз онај део Боке Которске, куда сам пропутовао, а особито у дивној српској варошици Рисну и Ерцегновоме, ја сам скупио добру количину материјала за историју Боке Которске. Ја сам намеран све то уредити и издати неколике књижице под насловом „Архив за повјесницу Боке Которске." Сад ћу пак саопћтити једну малу групу материјала, који се односе на историју старославног града Рисна, који се слави јошт код старославних писатеља Плинија, Птоломеја, Полибија, Ливија и т. д. По Рисну се зваше цео данашњи залив боко-которски sinus Rizonici, а житељи звали су се Rhizonitoe.

По причању Полибија у Рисну је тражила спасења фамозна илирска краљица Таута бежећи од романске војске. Рисан је био некада велика и богата трговачка варош и заузимао је, како причају, целу равнину која се је протезала с једне стране готово до Мориња, а с друге до једнога рта који се код манастира Бање увукао у море.

Кад је био неки велики потрес та равнина, а с њоме и Рисан, стровалила се је у море.

Данас је Рисан лепа трговачка варошица од 240 чисто српских православних домова и око 1340 душа. Латинска има само једна кућа и то је неки Колумбарић. Православни имају своју дивну цркву св. апостола Петра и Павла сазидана године 1601, а обновљена године 1796 као што се види из натписа више врата. Док није било у Рисну римо-католичке цркве, римокатолички свештеници служили су црквену службу у једну приградицу, која је била при овој православној цркви. То се није допадало православнима, па су они израдили да се огради особита католичка црквица, што је и учињено. Приповедали су ми, да су православни давали новце за грађење ове католичке црквице.

10 марта 1885. год.
Цетиње.

1684. 23 GIUGNO.

Da Noi Francesco Morosini Kav. Proc. per la Seren Reppubblica di Venezia Capitan General da Mar. A voi Capitanj e Giudia della Fed. Comunità di Risano, cara, ed amorevole salutazione.

Habbiamo ricevuto i sensi delle vostre Lettere, con quel affetto e dilezione particolare con cui sempre la Seren. Repubblica Nostra abbraccia li buoni e fedeli Christiani. Tutta l' attenzione è rivolta a costantemente proteggerer, e difender le rissoluzioni benemerite de vostri animi, e conservar tutti li Privileggj come fedeli Sudditi in franchiggia, e trovan domi con questa sola Squadra defficiente dei mezzi necessarj, e validi per eseguir contro il nemico della Nostra Santa Fede quanto si conosce bisognevole a levar dalla Tirannia, e dalla Schiavità voi e le vostre Famiglie che non meritano l' aspro comando

de' vilissimi Barbari. A tal effeto conoscemmo di necessità indispensabile passar a Corfu, dove e' il corpo più poderoso dell' Armata, e de nostri bravi Soldati, e dove devono unirsi le forze più fiorite de Principi Collegati e degli Ausiliarj. Il Tempo che si frapponerà al viaggio è l' unico rimedio per abattere l' insolenza de Turchj ne lochi importanti, e a togliere sicuramente in queste Parti, con Comparsa Forte, ed improvisa, non solo Castel — Novo, che il Paese vicino, e lontano; Onde così il partito di prudente Consiglio restituisca alle vostre vite, alle Mogli ed a' Figluioli una cara, e gloriosa libertà perchè possiate viver a Dio, ed al vostro comodo con Prencipe, che vi sarà Padre pietoso nell' occasioni tutte.

Meglio vi esprimeranno L. Illustr. Sr. Procr. Estraordinario di Cattaro Zeno, e li vostri Capi la sviscerata tenerezza della Ser. Repubblica avendo auco verso li medesimi usata quella cortesia chè puo darle pegno del nostro affeto. Intanto il prosseguimento del nostro viaggio serva a fortificare, e non ad indebolire la fede de' Nostri cuori, certi che ogni nostra mossa non allontana l' amore, e la cura che avemo delle cause comune in queste parti, mentre ogni pensiero mira a non lasciar che la Cristianità sia calpestata dagli infedeli, augurandovi sempre ogni contento

Di Galera Generalizia nell' Acque di Curzola a 23 Giugno 1684.

C. Francesco Marosini Kav. Proc. Cap. Gen.

Joannes Antonius Generini Not.

1686. 7. DECEMBRE.

Noi Antonio Zeno per la Seren. Repubblica di Venezia ec. Prov. Estraord. in Cattaro, ed Albania.

Nel nostro Ingresso a questa Carica sono comparsi alla nostra presenza li Nobili della Fedel. Comunità di Risano , quali dedicatisi volontarj al pubblico nome furono da noi accolti con rimostranze affettuose. In tutto il corso di nostra permanenza a questa parte segnalarono la loro fede dimostrando tutta la prontezza nell' adempire gli ordini ingiontegli. Nella di Casanzi luogo di Osman-Bassà, ove aveva Fatta Provigione di Fieni, e Vittuarie, molte per manutenzione di suo seguito, d' ordine nostro si portarono, e diedero molte Case assieme con le sudette Provigioni alle fiamme, facendo diverse teste, e Schiavi condotti anco alla nostra obbedienza. In Rudine vicino a Gazco , come anco a Propatno hanno rotto li Panduri ivi esistenti , riportandone anco molte teste di essi, oltre sei Bandiere consegnateci , nelli danni poi di tentativi, ed imboscate divisate da Turchi di C. N. dopo l' Incendio del Territorio loro, che divisavano coglier vantaggi, sopra li Sudditi del Principe Serenissimo . accorsero con ogni pontualità, e respinti sempre, hanno autenticato sempre maggiore la loro divozione: E li medesimi ridussero molte Famiglie di quelle vicinanze dal giogo ottomano alla divozione del Principe Serenissimo, le prove benemerite, fedeltà, ed azioni, de quali come pienamente soddisfatti noi di cosi fruttuoso servizio gli abbiamo rilasciate le presenti raccomandandogli alla Pubblica generosa grazia in quorum fidem ec. Cattaro 7 Decembre 1686 C. Antonio Zeno Prov. Estraord.

Vicenzo Grattarol. Segr
Gio. Antonio Generini Nod.

1691. 20. GIUGNO.

Noi Pietro Duodo per la Ser. Repubblica di Venezia ec. Prov. Estraordinario in Cattaro, ed Albania con la sopraintendenza di Castel Novo ec.

Ira le Comunità più affetuose, e divote si distinse quella di Risano, e sebben di nuova dedizione mostrò una fede constante, ed autenticò il Vassallaggio volontario con l' ubbidienza, e con l' opere. L' esperimentassimo Noi negl' incontri tutti ne quali con piena rassegnazione entro il corso delle nostre dimore in queste parti eseguirono ogni comando. Nelle marchie poi che facessimo a danno dell inimico si mostrarono pontuali a seguitarsi concorrendo in grosso numero; Furono con noi quando fù rispinlo Solimano Passà d' Albania che aveva invaso il Monte Nero, indi a Trebigne sotto la prudente condotta dell' Eccell. Signor Generale Molino, poi alla devastazione di Limbumir, e alla rovina de' Villaggj situati di là del Fiume di Trebigne, ove fugati i Jurchi, superati i ripari, guadagnata la Forre ed il Ponte valorosamente combattendo, ed incalzando li Ottomani, perderono un Alfier con diversi, che coraggiosamente avvanzatosi volse piultosto lasciar la vita, che abbandonar l' Insegna, quale rimase a suoi Compagni Anche nella demolizione del grosso recinto di Mustaffà Celebi di Xabiaco, a nell' incendio portato alle Ville della Fiumara Zarnoevich mostrarono alla presenza nostra un comendabil valore. Nell' espedizioni poi da noi fatte si contradistinsero con le prove, e specialmente quando si portò d' ordine nostro il Gov. Gio: Buruvich a dar il guasto alla pianura di Trebigne di quà dall' Acqua, anche nella Terra di Boraz, portarono con le incurzioni i danni, e oltre il grosso Bottino di Animali ed altro fecero vinti teste e ripor-

tarono sette Schiavi oltre li morti, e feriti e l' incendio dato a diverse case e Torre innoltratisi sino a Dabar per commisione nostra saccheggiarono il Paese e consacrarono alle Pubbliche glorie sette Capi recisi ed otto Schiavi. Contrinuando le ostilità contro í Turchj presero nelle vià nanze di Nichsich Famoso cio Bassà di Ercegovina con li sui, e Principali di Corte, Azioni tutte che come sono commendabili, cosi hanno riportato l' intiero nostro godimento, e si rendono degni della Pubblica stimatissima grazia, alla quale restano raccomandati prima del nostro regresso verso la Patria con queste veridiche, e ben meritate attestazioni. In quorum Fidem &c.

Cattaro Li 20 Giugno 1691.

C. Pietro Duodo Prov. Estraerd.

Franceszo Antonio Pasta Canc. di S. E.

Gio Antonio Generini Not.

1692. 20 NOVEMBRE.

Noi Nicoiò Erizzo 2-do per la Ser. Repubblica di Venezia Proveditor Estraordinario di Cattaro, ed Albania con la Sopraintendenza di Castel - Novo ec.

Irà le Fedeli Comunità dell' Albania quella di Risano in ogni tempo, et incontro delle Pubbliche Armi, come corsa. Suddita volontaria, scuotendosi il Giogo Ottomano diede prove di stime del proprio valore, cosi nel tempo della Nostra permanenza, fattisi a proprie spese in numero di trecento coraggiosamente incontrando il grosso numero de Turchi venienti da Ercegovina, e Bossina dandogli la rotta, restandone di essi Risanotti pochi feriti, e meno morti fecero conoscere il loro valore, ed in altro incontro pure ammassatisi in 400 sempre a proprie spese, li sorti dopo sanguinoso abbattimento a Gascho di

prendere il famoso Alabech Cenghich della Bossina, riportandone quattro Bandiere, e rendendone sconfitti gli inimici presentandolo alla nostra persona, ne punto dissimili a Trebigne, e Clobuch si fecero conoscere, anzi l' incendio di piu Ville da essi praticato, le Torri atterrate e gli altri danni inferiti sono ben degni Testimonj della lor inconcussa Fede, che pur a Gliubomir, e Nevesina, autenticarono nel dar a Ferro, ed a Fuoco quei vasti Paesi, ne contenti di esporsi ad ogni periglio a Grabovo ruppero li Turchj di grosso numero, e poderose forze, levandogli tre Bandiere, sicchè appieno conosciuta la loro fedeltà, e valore gli rilasciamo le presenti, acciò le servino di vivo esempio alla loro pasterità ed autentica pure del Pubblico aggradimento. In quorum etc. Fidem etz.

Cattaro. Li 20 Novembre 1692.

C. Nicolò Erizzo Proveditor Estraord.
Omissa Legalitate.

DECRETO ECCELL. SENATO

1705. 29. Agosto in Pregadi.

Che fatti venir nel Collegio Nostro li Fedeli Capitan Pietro Chielovich e Gio Descovich Ambasciatori della Comunità di Risano sia loro letto quanto segue. Dalle prave moltiplici di divozione, di valore, e di fede che in vari tempi, e massione nella spirata Guera col Turco hà reso alla S. N. la Fed. Comunità di Risano, si è persuaso il Senato di accogliere ed in tutto cio ch' e possibile d' esaudire l' istanze in nome d' essà umiliateci da voi suoi Ambasciatori e palesare amo in questo incontro l' affetto parziale che conserviamo per quei amatissimi Sudditi a maggior testimonio di questo siamo con-

corsi ad approvare la Terminazione formata dal diletissimo Nobil Nostro Proved. Gen. Zane ultimo ritornato da quelle Provincie concernente l' elezione d' un Capitanio, e quattro Giudici che abbino a sopraintendere alla quiete della Tera, e maggior ubertà de viveri. Apermettervi inoltre in godimento di Stara 250. Sale col solo prezzo di Lire due lo Staro in conformità della pratica che si stila cogl' altri Popoli circonvicini. A riunire nella Giurisdizione della stessa Comunità la Villa di Oracovas, salvo pero qualunque possesso di private persone, ed a consolarvi infine coll' assignamento di sei paghe da esser queste conferite in altrettante persone delle principali Famiglie det vostro corpo con la paga di soldato d' Infanteria, e con quegli obblighi, che di tempo, in tempo saranno ingionti da Provveditori Generali in Provincia, ed altri Pubblici Rappresentanti delle Comunità circonvicine ben certi noi che la scielta caderà in persone della maggior abilità, e fede, sopra qualche altro punto contenuto nel Memoriale presentato ci vi averemo gli opportuni rifflessi con la disposizione di contrassegnar l' affeto parziale con cui viene, e sarà sempre da noi riguardutta quella Popolazion benemerita. Con queste asseveranze, e con gli effetti delle beneficenze ora impartitevi potrete sollecitar il ritorno alle Case vostre assicurando quei Fed. Sudditi della Pubblica predilezione, e voi rimanendo certi del nostro gradimento verso le vostre persone. E da mo sia commesso al Magistrato alle R. V. da fur vestir 'li due Ambasciatori di Risano a spese Pubbliche con li due Servitori giusta l' ordinario.

Gio. Francesco Giacomazzi N. D.

Segue

Adi primo Novembre 1705. Cattaro.

Presentatà per li soprascritti Ambasciatori della Fed. Comunità di Risano in mano di S. E. Provveditor Estraord.° Franco. Donado instando riverentemente per il suo Registro nella Seg. di S. E. a perpetua memoria, e per la sua esecuzione da cui letta, ordino fosse la presente registrata esaudendo l' istanza con quel metodo che prescrive l' Eccell. Sr. Proved. Gen. Riva in sue Lettere in data di Spalato di 24 Ottobre spirato, cosi ec.

Detto

In ordine ec. fù registrata nel Libro Diversorum, e rilasciati gli ordini in forma.

Angelo Candido V. Seg. di S. E.

1705. primo Novembre Cattaro.

Reg-o. nell' Officio della V. Collet. in Reg. di Ducali, e Terminazioni terzo e. 96.

Iriffon Urachien. V. Coll.

Ducali Eccel. Senato.

1717. 23. Aprile

Joannes Cornelio Dei Gratia Dux Venetiarum. ec. Universis, et singulis, Rectoribns, Provisoribus Generalis Dalmatie, et Albanie, Rappresentatibus Nostris quibus cumque ad quos he, nostre pervenerint, et earum executio spectat, vel spectare poterit significamus quod in Consilio Nostro captam fuisse partem tenoris infrascripti videlicet.

Che fatti venir nel Collegio Nostro gli Ambasciatori della Fedel. Comunita di Risano. Capitan Dimitri

Cussidich, e Capitan Zuanne Faocich le sia letto, e dato in copia quanto segue.

Dopo aver rese chiare prove di valore, e di fede alla Signoria Nostra le genti della Comunità di Risano che fin nella Guerra decorsa si assegnarono al Nostro Dominio, fattesi avvanzare col mezzo di voi Ambasciatori le proprie istanze perchè alle distinte in passato accordategli fossimo per farle godere nuovi alti della Pubblica Munificenza, mentre sono accolte con affettuosa disposizione, concorre il Senato riguardando con parziale predilezione quei amatissimi, e benemeriti Sudditi per l' azioni loro di coraggio, e divozione fatte apparire nelle passate, o coasioni, e sempre portato ad incontrare nel possibile tutto cio che riusscir possa in loro soddisfazione e vantaggio ad accordarle.

Che il Capitanio, e Giudici della Comunità di Risano possino giudicare le vertenze che insorgessero fra i Popoli della medesima cosi Criminali come Civili in qualunque somma con il riccorso di quelli che si sentissero aggravati al Proveditor Estraordinario di Cattaro.

Che al Capitanio della Comunità stessa sarauno nel tempo di guerra fatti corrispondere dalla Camera di Cattaro Duc. 20 al Mese.

E Mentre promette il valore de popoli di quella Comunita di Continuare a dar prove nella occasione d' esser comandati dal Provveditor Estraordinario di Cattaro d' uscir in Compagna, dovranno esser esenti da altre personali funzioni secondo s'è stablito con li Zuppani, e perché possino conservarsi non meno, che adoperarsi con vigore ne cimenti si presentassero, si rilasciano, gli ordini onde siano soccorsi con Stara duecento Grano, e consegnati 200 Fucili della ricercata qualità con un Stendardo, cosicche assicurati voi da queste nove

Testimonianze della cŏrdialità, con che siete stati accolti siamo certi che sollecitando il riccorso alle proprie Case, farete comprendere a quei amatissimi Sudditi la parzial disposizione degli animi nostri verso i loro riguardi con sicurezza di aver a riportare dalla loro constante fede in ogni in contro i migliori vantaggi.

E da mo' sia commesso al Magistrato alle Biave di far somminsitrar agl Ambasciatori di Risano Stara duecento Grani Minuti in dono.

Et al Reggimento all' Arsenal Fucili 200 di 5 Palmi di lunghezza.

E da mò sia par commesso al Magistrato delle Rason Vecchie di far vestire li due Ambasciatorî di Risano a Spese Pubbliche con li due loro Servitori, e di dar a cadauno d' essi Ambasciatori una Medaglia di dieci Zecchini l' una ed il Sig^r^. Cassier faccia tener ál Magistrato sudetto il soldo occorrente per le Provisioni Sudette.

Data in Nostro Ducali Palatio die 32. Aprile 1717.

Gio. Francesco Busenello Seg.

1718. 18. GUIGNO.

Joannes Cornelio Dei Gratia Dux. Venet. etc. Nob. et Sap. Viris Aloijsio Mocenigo Prov. Nostri Gen. in Dalmatiae et Albaniae, et successoribus fidelibus delectis salutem, et delectionis affectum.

Intesi li vostri prudenti sentimenti sopra li tre punti contenuti ne divoti Memoriali della Fed. Comunità di Risano, e considerati egualmente i titoli distinti delle proprie benemerenze con la Signoria Nostra attesa l'incorotta lor fede dimostrata verso il Pubblico Nome, e palesata sempre con prove di valore, e di sangue viene il

Senato in deliberazione di graziosamente dichiarare che la Comunità predetta di Risano abbia per sempre di godere la franchiggia della contribuzione del Canone per le Casette, e loro adjacenze che servono in quella Terra alla loro abitazione, cosicchè in tempo veruno quegli abitanti, possan esser astretti ad alcun pagamento per ragione delle Casette medesime concorrendosi stessamente ad esaudire le loro istanze riguardo al secondo punto per il godimento di Stara 250 all' Anno chè fu' alla Comunita medesima nell' Anno 1705. accordato, ed indi sospeso come vien di rilevarsi, resta decretato che de cetero abbian quei popoli di Risano a goder intieramente del Privilegio medesimo delli Stara 250 di Sale all' Anno al solo prezzo di 2 per Staro, come pure la graziosa efenzione de Dazj de soli prodotti naturali di quel luogo. Con tali espressi rescritti della Pubblica generosità, e demenza consolata la prediletta Fed. Comunità di Risano, si assicuriamc sarà essa per corrispondere con la costanza della propria fede, continuando quelle prove di valore che la sempre marcate verso la Repubblica Nostra, onde si confermino a se stessa gradi maggiori di merito, e gli effetti della Pubblica considerazione, ed affeto ec. ec.

Lorenzo Vignola Seg.

Attesto io sottoscritto N. P. esser l' oltrascritto Decreto stato copiato da aliena mano d' altro consimile autentico, ed avendolo incontrato, e ritrovato in tutte le sue Parti consimile mi son sottoscritto, e posto il mio Notarial Sigillo. In quorum ec. ec.

Ego Jo. Ant. Generini P. V. N. in fidem me subscr. et signavi abqu . . . . .

Si dichiara a chiunque occorresse che sopra le istanze delli Abitanti Comunisti di Risano nell' Albania

da questa Regia Intendenza Provinciale dietro li Superiori Assensi della Intendenza Generale, dell' Imp-te. Reg-a. Finanza viene provvisoriamente accordato alli medesimi il godimento del loro Privilegio dipendente dal Decreto dell' ex Senato Veneto 1718-18 — Giugno ch'era in corso all' Epoca del Gennaro 1796, con il quale viene concessa alli medesimi la introduzione in questa Città esente da ogni Dazio de' loro naturali prodotti, che nell' antedetto Territorio sono raccolti prevj li soliti metodi di disciplina.

Dalla Reg-a Intendenza Provinciale delle Imp-li. Regc. Finanze di Venezia, e Dogado Li 24 gbre 1798.

L. I. Reg-o. Intend-te. Prolve.
Conte Stampa.

L. S. Attesto io Nod°. Pubb°. infrascritto come la sudetta sottoscrizione è quella fatta, e formata di pugno, mano, e Carattere del Nob. Sigr. Ro. Intendte. Provle. Conte Stampa, e cio per l' ottima pratica, e cognizione che tengo di detto carattere, e firma. In quorum.

Venetiis hac die Jovis — 29 — Mensis Novembris 1798 Indictione secunda.

L. S. Ita est.

Jo Andrea Bellan Pub°. Ven°. Canc^r, Not°. Fisc°. q. Dni Florj par. Ven. Not. in fid. subscrips. et signe absque Reg.

Adi 29 novembre 1798. Venezia.

La presente dichiarazione della R^a. Intend^za Provle delle Re. Finanze di questa Città con appiedi la firma, ed il solito sigillo del Sr. Gio. Anda Bellan Pubo Notaro fù esibita nell' Uffo Notariale del Dipartimento di Commercio dell' Imple. Rego. Magistrato Camerale, onde venga autenticata la firma stessa, la quale insalto riconosciuta, viene munita dell' Imple. Rego. Sigillo etc.

L. S. L. Ó. Corniali Co. d' Algarotti Nodaro.

Estratta dall' Originale esistente nella Sega del Eu. Comando ed incontrata per me

Pietro de Goricj Capitano, e Sego. de' G....

A Chiunque.

Si certifica per parte dell' Imperial Regio Dipartimento di Commercio, dell' Imperial Regio Magistrato Camerale, che dall' Ingresso delle Armi Austriache in questa Città in poi furono sempre esentati da Pubblici Dazj e Gravezze Li Generi e Merci qui provenienti dalla Communità di Risano in Albania colla sola condizione usata anche in passato, che venissero scortate dalle prescritte Attestazioni del Capitanio e Giudici di quella Communità, il tutto a norma della prerogativa di efenzione accordata a que Popoli dall' Eccellentissimo Senato col Decreto 13 Giugno 1718 e dall' Imperial Regio Governo loro confermatra.

Venezia Li 30 Marzo 1799.

Santo etc. In fede ect.

L. O. Corniani Co. d' Algarotti Nodaro.

Regia Commissione Camerale.

Presentata da me Michiel Paprenizza Procurator delli Comunisti di Risano.

La Comunita di Risano nell' Albania costituisce una numerosa popolazione di nuovi Sudditi della Cesarea Regia Maestà, che quanto fù sempre nella finitimo sua situazione fedele alla Veneta Seren[a]. Reppubblica, altrettanto sarà sempre attaccata all' Augustissimo nuovo Sovrano.

Una serie di Decreti dell' Eumo. Senato fà fede dei meriti di quei Popoli e del sangue sparso in Pubblico

servizio, e tra questi, il Decreto 1718. 18. Giugno accordò in ricompensa la generale esenzione dè Dazj delli prodotti naturali del loro Paese.

Jù constante la esecuzione durante il Serenissimo Governo Veneto, fù preservata, anche dalla Provisoria Municipalità, ed il presente Regio Intendente Provinciale di Finanza continua ad accordare alla Supplicante Comunità la grazia medesima, ed i generi provenienti da quella Comunità scortati da giurata fede, vengono spediti dalle rispettive Dogane senza alcun pagamento.

Incerti per altro essi poveri Comunisti del loro futuro destino sul proposito; e mentre vengono obbligati dalla Cancellaria di Cattaro ad esibire dele pieggierie, e depositi per il Dazio, sul dubbio che non continui a loro favore l' indicata esenzione, si producono a questa Regia Commissione Camerale ed umilmente implorano la benigna confermazione del privilegio de' Dazj dipendente dall' enunziato Decreto 1718. 18. Giugno a conforto, e sostentamento delle infelia loro famiglie Grazie.

Venezia li 25. Agosto 1817.

Concorda coll' Originale esistente negli Atti dell' J. R. Collegio Fiscale sotto l' antecedente J. R. Dominio Austriaco ora centrati in questo J. R. Archivio Governativo di S. Teodoro, e precisamente al № 461 Dall' J. R. Archivio Governativo sudetto.

Giacomo Chiodo Archivista.

Venezia 25. Agosto 1817.

Bolletta Nr. 223.

Nr· 1941. Rego. al Po. A. C. fo. 50, e pago Cmi 34.

Giacomazzi.

Venezia li 2. Agosto 1817.

Certifico io sottoscritto, che dall' Originale Protocollo degli esibite della J. Ra. Commissione Camerale sotto l' antecedente J. Ro. Dominio Austriaco appartenente agli Atti di essa Comissione che ora si conservano in questo J. Ro. Archivio Governativo di S. Teodoro, rissulta che

La Comunità di Risano

presentò nel giorno 17. Agosto 1798. sotto il № 4694. una supplica alla predetta J. Ra. Commissione, con la quale implorava, che sulla base del Decreto del Veneto Senato 1718. 18 Giugno le fosse preservato, e continuato il privilegio dell' esenzione dai Dazj Certifico inoltre, che per diligenza usata tanto sugli Atti dell' J. Ra. Commissione, medesima, quanto sopra quelli delle J. R. Intendenze Generale, e Provinciale di Finanza in Venezia non si rinvenne il Decreto, che accorda alla summentovata Comunità l' esenzione invocata. Rissulta per altro dagli atti dell' J. Ra. Amministrazione Camerale sotto il sullodato J. Ro. Dominio, parimenti in questo J. Ro. Archivio centrali, che Detta Comunità godeva l' esenzione dai Dazi e ciò precisamente dai Decreti 15. Febbrajo № 569.595, 14. Marzo № 1188. 27. Octobre № 5360, ed altri del 1804; i quali Decreti indirizzati all' J. Ro. Direttore della Dogana da Mar nei varj casi delle provencenze di Merci da quella Comunità, prescrivono, che a norma de' vigenti privilegj, sia data la spedizione esente da Dazio alle Merci pervenute. Tanto ec.

Dall' J. Ro. Archivio Governativo di S. Teodoro

Giacomo Chiodo Archivista.

Venezia 25. Agosto 1817.

Bolletta № 223.

№ 1941 Ro. al Po. A. C. To. 50, e pagò Cmi. 34.

Giacomazzi.

Traduzione — Risano Li 9..... jo 1817. Stil Nuovo.

Noi sottoscritti attuali Capitano, Giudici, e Vecchiardi della Cesarea Regia Comunità di Risano elegiamo in nostri Procuratori Generali li Sigri. Simeone Vercevich Audente in Venezia, e Stefano Giurcovich domiciliato con la propria Famiglia in Trieste ambidue nostri Compatriotti con facoltà la più estesa di poter tanto congiuntamente, quanto disgiuntamente implorare innanzi a Sua Impte. Rle Aposta. Maestà, o presso qualunque sua Autorita Superiore, la Conferma di que privileggj, ed Esenzioni che la Suda. fedelissima Comunità ebbe a godere ancor nel primiero aspetto, in cui parimenti questa Provincia hà avuto la fortuna di essere coperta dall' invite Gloriose Armi dell' Altefatta Maestà sua, presentando per l' oggette stesso qualsivoglia Supplicazione, o Memoriale per conto di noi sudetti, Capitano, Giudici, e Vecchiardi quali ora per sempre promettiamo di avere ogni cosa da essi operata per ferma, ed irrevocabile, e con facoltà inoltre di poter eleggere altri Procuratori ancora per l' effetto suespresso, il tutto sotto obbligazione di difendere ogni loro operato col più miglior adempimento delle Leggi.

= Matteo Paprenissa Capitano

= Elia Lucich Giudice

= Teodoro co: Frelich in absenza del Giudice

= Andrea Columbarich

= Antonio Chiellovich. Giudice

= Elia Sopovich Giudice
= Teodoro Co. Ivelich
= Lochetta Chiellovich
= Cristoforo Jovovich
= Michiele Bielladinovich
= Stefano Vercevich Cancelliere

In fede della presente traduzione fatta dall' Originale scritta in questo Foglio med^{mo} non che incontrata da Verbo ad Verbum.

Cattaro Li 20 Gennajo 1817

L. S. **Demetrio Vujossevich**
Ceso. Ro. Interprete.

Il Presidente dell' Imperial R° Tribunale di Pa. Istanza in Cattaro Certifica essere la soprascritta firma di proprio pugno, e caratt....

Signor Demetrio Vujossevich....
qui si presta, ed ovunque si pui prestar piena fede. In quorum.

Cattaro 21 Gennaro 1817.

L. S. Per mallatia del' Sig. Presid^{e}.

Giovanni Valerj. smo. Giude. affo.
= **M. Pasquali Co. Ro. Segrio.**

Certifico io Nodaro sottoscritto munito di Patente di questo Municipio de di 15 Luglio 1816 al № 23; essere veridica la presente Copia Estratta dall' Original in forma autentica, da me incontrata, e ritrovata uniforme ne rilascio il presente Certificato mnnito della mia firma Notarile e ad impressione del segno del Tabellionato, rilasciata la presente al Signor — — — — —

Venezia questo giorno Ventisette 27 del Mese di Agosto 1817. Mille ottocentodiecisette. Regnando Fran-

cesco Primo Imperatore di Austria, Re' di Ungheria, Boemia etc. etc.

Gio Andrea Bellan del fu Nodaro Residente in questa Regia Città di Venezia.

Venezia 27 Aprile 1817.

№ 2187 Rego. Al Proto. A. C. Fo. 56 e pagò Cmi 34.

Giocomazzi.

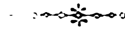

ИЗВОДИ ИЗ ЗАПИСНИКА
СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА.

С К У П

СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА.

у недељу 18 марта 1890 год. у дворници Велике Школе; почетак у 10 часова.

Били су: председник Н. Дучић, архимандрит; чланови: С. Сретеновић, Ст. Бошковић. М. П. Шапчанин, д-р М. Спасић, владика Никанор, Ј. Драгашевић. Влад. Јакшић, Милорад Медаковић, С. М. Лозанић, Влад. Јованович, д-р Н. Крстић, Ј. Ђорђевић, П. Убавкић, д-р Ј. Туроман, Д. Ђурић, Ј. Мишковић. Ђ. Миловановић, Ст. Тодоровић. М. Зечевић, Св. Ивачковић, М. Леко, М. Валтровић, А. Васиљевић, Љ. Клерић, Ст. Здравковић, М. Андоновић и секретар Ј. Бошковић.

1

Председник Друштва поздравља скуп овом речју:

Поштована и учена господо,

Прошла ће година остати дуго у народној памети; свраћаће на се пажњу онијех, који биљеже унутрашњи развитак Краљевине Србије, крупније догађаје и чињенице у њеном државном и уставном животу; причаће потомству,

како су у њезину течају извршене и двије опште народне историјске светковине: једна тужна у Крушевцу, друга радосна у Жичи.

Ну, и наше учено друштво није остало без сарадње у главном приређивачком одбору, ни без учешћа у тим знаменитим светковинама; заступили су га предсједник и секретар.

Петстогодишњи спомен косовски у Крушевцу, пријестоници пошљеднјега независног владаоца средњовјечне српске државе — најплеменитије је приказивање благодарнога потомства својим давним предцима, косовским јунацима, који су пали и огрезли у својој крви за отачанство и своју православну вјеру.

Тужан је то, али уједно и величанствен спомен.

Садашњи нараштај српски, особито у краљевини Србији, није могао достојније потврдити народно вјековно поштовање косовских јунака на дан пет стотина година од боја на Косову него: свечаном црквеном службом; паљењем воштаница за покој њихових душа, и гранитним спомеником, којему је ударен темељ на тај дан у Крушевцу, и који ће покрај онога живог спомена, што га је у народним пјесмама створио и до неба уздигао геније васцијелога народа српског, дивно ресити петстогодишњи спомен косовски.

Народ, који поштује своје велике јунаке, и у опће своје велике људе, заслужује да их има.

Послије тога тужнога али знаменитога спомена у Крушевцу 15 јуна 1889 год., који је довео у њ тисуће благодарнијех Срба и привукао на се мисао и поглед свега српског народа, наступила је 20-ог истога мјесеца и године радосна општенародна светковина; наступио је величанствен црквенски обред светога миропомазања српскога младога Краља Александра I у старој краљевској Жичи; светковина каква се од доба Немањића у њој није виђела.

У Крушевцу су се излиле сузе захвалнога потомства, и затворила врата неслози српској, која је од 1389 до 1889 год. сатирала цјелокупну снагу народа српскога, с чега се и није могао до сада сав ослободити ни ујединити!

У седмовратној Немањића Жичи освећен је миропомазањем Краља Александра и утврђен српски краљевски пријесто; отворила врата оној будућности, ка којој хрли цио српски народ; отворио дуг и широк хоризонат у Душанову царевину.

Страшне посљедице од косовске пропасти стварале су у српском народу освету Косова, и мисао, да поврати своју изгубљену царевину, и да се у њој уједини.

Сада је носилац те српске народне мисли први послије Немањића миропомазани у Жичи Краљ Српски Александар I. Да би миропомазани Краљ лакше могао у своје вријеме извршити ту велику мисију, много ће стајати до патриотске радње интелигенције српске; ако је задахнута народнијем духом и слогом, окријепиће свој народ, и постати чврст стуб народној државни и владаоцу.

Наше је учено друштво увијек патриотски вршило и врши свој научни задатак, скидајући пером и науком копрену с прошлости српскога народа, истражујући и проучавајући његово културно стање, расвјетљујући његове друштвене и државне установе и обичаје: те му је тијем припомогло да боље позна своју прошлост, да позна себе· А ко познаје себе, тај умије и да влада собом; томе не требају тутори.

Народ, који има својега Св. Саву, своју Студеницу, Хиландар, Жичу и Дјечане, који има своје ненадмашне класичне умотворине, тај народ има своју велику будућност. Историја му је обиљежила пут и мисију на балканском полуострву, како политичну, тако и културну. Радимо, дакле, јер вријеме не стоји; вријеме је, како веле практични Енглези, новац.

Шта је ово наше учено друштво радило у прошлој години, колико је књизи и науци привриједило, које му је врсне чланове на дому и изван смрт покосила, то ће све г. секретар сада изнијети пред вас.

Скуп се одазва са: Живео!

2.

Председник Друштва обзнанује промене председника у појединим одборима: госп. Јов. Жујовић изабран је за пред-

седника природно-математичког одбора, а г. Ст. Бошковић за председника у одбору историјском, на место господе С. М. Лозанића и А. Васиљевића, који су по закону одступили.

3.

Секретар чита извештај управе С. У. Д. о годишњем раду и новчаном стању друштва у години 1889.

Извештај Управе Српскога Ученог Друштва о књижевном раду и новчаном стању Друштва у години 1889.

И ову годину ваља сматрати као прелазну за Учено Друштво, једно с тога што државна помоћ беше само 5000 динара, према финанцијским приликама земаљским, а то је тек једна трећина пређашње од 15.300, а друго што је државна штампарија превећ оптерећена ванредним пословима за државу.

Али при свем том, Друштво је ипак издало три књиге Гласника: 69, 70 и 71 (која се сада доштампава) у 67 табака, а то је половина од онога, колико излажаше у редовним приликама. При том се пазило, да изиђу најпре расправе, да не би дугим чекањем застареле, а научна грађа не ће изгубити од своје вредности, баш да мало и почека. Расправе су дакле изашла или ће изаћи у Гласницима 68—73, а за тим ће доћи три књиге научне грађе и две књиге музикалијâ. Неки писци тргоше натраг своје рукописе године 1886 и 87, али за то опет 1888 и 89 придођоше нови, те се размер готовине списа није пореметио.

Књижевни рад овога друштва у години 1889 беше овај:

I. У природно-математичком одбору.

С. М. Лозанић, Прилог броманилу.

Д-р Ст. Мачај, Опис црноречкога округа.

За рукописе *Свет. Недељковића:* Испититивање хидрауличних мотора и *проф. Рокнића:* Галванометрија — одлучено је да се врате, по што не иду у круг рада овога друштва.

II. За науке филолошке и философске.

Д-р Јован Туроман, Каква нам треба латинска граматика за наше гимназије?

J. Бошковић, Говор на „Даничићевом вечеру."

III. За науке историјске и државне

Д-р Милован Савсић, Подаци о аграрним односима хришћана у окр. топличком и врањском, за време турске владавине.

Влад. Јовановић, Привредни ред и покрет у друштвеном и међународном животу.

Чед. Мијатовић, Беседа о књижевном раду и животу Влад. Јакшића.

Влад. Јакшић, Отпоздрав на поменуту беседу.

IV. Управа.

Управа се састајала 12 пута, а сва четири одбора имађаху 9 састанака, и то природњачки 3, филолошки 2, историјски 3, а уметнички 1. Осим тога беше 1 ванредни скуп Друштва, који је донео одлуку о ревизији друштвенога уређења, и 1 свечани састанак Ученога Друштва, ради прославе 50-огодишњега рада члана Влад. Јакшића.

Управа је примила и прибављала расправе и научну грађу, слала их је одборима на оцену, за примљено одређивала награде, и издала је на свет три књиге Гласника. Примала је књиге и слике у размену или на поклон; давала уздарја и чинила поклоне у књигама Изабрала је потпредседника, бринула се да сачува бар половину друштвенога стана. Она је са нарочитим изабраницима појединих одбора, на три састанка израдила извештај о ревизији друштвенога уређења за ванредни скуп Друштва. Управа се побринула да Друштво добије привремену помоћ у 5000 дин., изабрала је беседника за напред поменуту 50-огодишњицу, сазвала је ванредни скуп и његову одлуку о уређењу Друштва спровела је министру просвете, чије повољно решење можемо очекивати на сву прилику још у току ове године; приредила је свечани састанак, уврстила је г. Maравића, (у Загребу) у ред комисионара за продају књига овога друштва. Прегледани су рачуни друштвени за 1888 и 89, штампани су записници и списак

дарованих књига Друштву. С хвалом примљен би на дар лик г. Влад. Јакшића у златном оквиру. Управа је послала збирку својих издања (100 књига) на светску изложбу у Париз, обновила се новим управним члановима и спремила је овај извештај за годишњи скуп.

Са особитом захвалношћу ваља нам споменути два фотографска снимка из Хиландара, дар Њег. Преосвештенства г. митрополита *Михаила.*

Друштво је ове године претрпело велике губитке у члановима редовним, почасним и дописним. Оно је изгубило: од почасних Јевту Аврамовића; од редовних д-ра Саву Петровића, Николу Марковића и Миту Ракића; а од дописних Јакова Игњатовића, Ивана Кукуљевића Сакцинског, А. Вебера-Ткалчевића и д-ра Стевана Мачаја.

Бог да им душу прости! А у народу за који су се трудили нека им је вечни спомен и слава!

О новчаном стању Ученог Друштва за прошле две године част нам је известити поштовани скуп, да је за годину 1888 било:

I. Примања.

1° Преостатак из године 1887	922·65
2° Државне помоћи	3000 —
3° Од проданих књига	33·30
4° Враћено каси	100·90
Свега	4056·85

II. Издавања.

1° Плате за 14 месеци (од 1 нов. 87 до 31 дек. 88)	3514
2° Хонорари	323·25
3° Канцеларијски трошкови	91·20
4° Преостатак за годину 1889	128·40
Свега	4056·85

А за годину 1889 било је:

I. Примања.

1° Преостатак из године 1888 · · · · · · ·	128·40
2° Државне помоћи · · · · · · · · ·	5000·—
3° Од проданих књига · · · · · · · · · · ·	533·60
Свега	5662·—

II Издавања.

1° Плате за 12 месеци · · · · · · · · · ·	3012·—
2° Хонорари и коричар · · · · · · · · · ·	1727.25
3° Канцеларијски трошкови · · · · · · · ·	390·35
4° Преостатак за годину 1890 · · · · · · ·	532·40
Свега	5 62·—

Кад се на 566·90 дин. од проданих књига, додаду још 418·50 дин. примљених ове године, чини свега 985·40 или округло 1000 дин.; али ни то није све, јер неки комисионари нису још послали рачуне за прошлу годину.

Године 1889 издато је посебице на канцеларијске трошкове:

На сечење дрва и осветљење · · · · · · ·	11·90
На телеграме · · · · · · · · · · · · · · ·	10·35
Отправка књига, поштарина и подвоз · · · ·	220·50
Ванредни трошкови · · · · · · · · · · · ·	147·60
Свега	390·35

Сви ти рачуни прегледани су и нађени за исправне.

Прорачун за ову годину (1890) могао би бити 9000 дин., а то је половина онога у редовним приликама, на по се:

Плате · · · · · · · · · · · · · · · · ·	3012
Канцеларија (ове године ваља купити и дрва) ·	588
Хонорари (ту су урачунати и неки дужни хонорари за пр. год.) · · · · · · · · · · · · · ·	4100
Уметничком одбору · · · · · · · · · · · · ·	1000
Коричар · · · · · · · · · · · · · · · · · ·	300
Свега	9000

Али за то нам треба државне помоћи, не 5000 него 7650 дин.; од продатих књига 817·60 дин. и што је прете-

По дужој дебати одлучено би, да се напред поменути преглед прими по предлогу, из ових разлога: што је за садашњу нашу потребу довољан таки преглед; што би за научни регистар требало најмање 2 до 2 и по године итенсивног стручног рада, а тога не ће нико да се прими; што овај преглед може изаћи у 75-ој књизи Гласника, свакако пре 7 новембра 1891, кад ће наше Учено Друштво навршити 50-у годину од постања; на послетку што то може бити и последња књига Гласника овога Друштва ако се оно споји са научном Академијом, као што се на томе ради.

II- састанак, 12 сеитембра 1891.

Председник С. Сретеновић, чланови: А. Васиљевић, д-р В. Бакић, Ј. Бошковић, Ј. Ђорђевић, д-р Ј. Туроман, Љ. Ковачевић, М. Ђ. Милићевић, М. С. Милојевић.

1.

Д-р Ј. Туроман чита своју расправу: Још једном о томе каква нам треба латинска граматика за средње школе.

По учињеним неким примедбама, које писац усваја, прима се за Гласник.

2.

Члан Љ. Ковачевић извештава о рукописима г. Милоша Милисављевића.

Примају се за Гласник ова четири: Смрт Хајдук-Вељка Петровића, Пад Неготина, Како се строго казни непослушност и квита попечитеља просвете Ивана Југовића, — а два се остала не примају.

Одбор за науке историјске и државне.

I. састанак, 15 декембра 1890.

Били су: А. Чумић, Богољуб Јовановић, Гавр. Витковић, д-р Јован Ристић, Љ. Ковачевић, д-р Милован Спасић, Милош Зечевић и Ј. Бошковић.

1.

По што је председник овога одбора, г. Ст. Бошковић, на путу, изабран би да председава на овоме састанку д-р. М. Спасић.

2.

Госп. Спасић подноси чланак за Гласник „Неки подаци о основним школама у Србији.“

Прима се с тим, де се у натпису стави и време, од које до које године.

3.

Јов. Бошковић извештава о рукопису „Црноречки округ, од д-ра Мачаја.“ Оценитељи беху Ј. Жујовић, Ј. Мишковић и М. Ђ. Милићевић. Писац је усвојио њихове примедбе али је међу тим, на жалост, умрьо. Гос. Жујовић је поднео прерађену партију, која се односи на геолошка питања онога краја од једнога млађег писца, стручњака, а коју је он прегледао о одобрио. Секретар ће, у осталом, поправити рукопис, према писменим примедбама г. Мишковића и усменим г. Милићевића, а местимице и језик у њему.

Узима се на знање и прима се за Гласник.

4.

Госп. Милош Милисављевић, казнач. у пенсији, шаље 6 ком. прилога за новију историју српскога народа.

Предају се на преглед и оцену г. Љ. Ковачевићу.

5.

Тако исто г. Максим Шобајић послао је за Гласник три своја чланка: а) Никшић у Црној Гори; б) Положај Дукље и в) Откривење базилике у Дукљи, с цртежима.

Први чланак предаје се на преглед и оцену г. Н. Дучићу, а остала два да се упуте кратким путем уредништву „Старинара“, као приличнија за часопис од те струке, и где ће брже изаћи.

УПРАВА

I састанак, 1 јуна 1890.

Председник Н. Дучић архимандрит, чланови: С. Сретеновић, Ст. Бошковић, Милорад Шапчанин и Ј. Бошковић секретар.

1.

Поведе се реч о избору заменика председнику или о потпредседнику друштва. По кратком већању:

Одгађа се избор за други пут.

2.

Председник јавља, да је заступник министра просвете, министар финанције, д-р М. Вујић, на име државне помоћи отворио накнадни кредит још за 2650 дин., те тако сад цела помоћ за ову годину износи 7650 динара.

Узима се на знање.

3.

Шведско свеучилиште у Упсали, које је пре неколико година ступило у пети век својега опстанка, жели да ступи у научну и књижевну везу са нашим друштвом.

Усваја се и поднеће се скупу овога друштва на коначно одобрење.

4.

Министарство просвете шаље „Свето-стефанску Хрисовуљу" од 1318, коју је на свет издала босанско-херцеговачка влада, трудом В. Јагића.

Прима се са великом хвалом.

5.

Одбор за други збор Пољских историчара у Лавову јавља, да ће тај збор бити месеца јула ове год., шаље програм и позива и наше друштво на збор.

Захвалити на позиву и одговорити, да друштво у овај мах није у стању да учествује у њему.

6.

Словенско добротворно друштво у Петрограду, желећи имати потпуну збирку Гласника, тражи више свезака, које му недостају.

Да му се пошљу.

7.

Реалка у Земуну тражи такође накнадно неке бројеве Гласника.

Да јој се пошљу.

8.

Српска читаоница у Минхену тражи на дар новија издања друштвена.

Да јој се пошљу Гласници од књиге 70.

II састанак, 10 октобра 1890.

Председник Н. Дучић архимандрит, чланови: С. Сретеновић, Милорад Шапчанин и Ј. Бошковић секретар.

1.

Одређује се хонорар г. Драг. К. Јовановићу, за чланак „Горња тимочка крајина“ (у Гл. 70). по 80 дин. од штампаног табака.

2.

Председништво саопштава, да је 8 септ. честитало почасноме члану друштва, владици Ј. Ђ. Штросмајеру, јубилеј овим телеграмом: Промисаони човјече, велики народни просвјетитељу и научитељу, стубе и утврђење цркве, науке и умјетности, добротворе народа свог и овога друштва, којега си члан, од Бога ти здравље, да доживиш плодове трудова својих, а особито тако потребну слогу између два племена најсроднија.

Јубилар се изволео одазвати, између осталога, овако: Србин и Хрват часна су и дична имена једнога истога племена, која имена с погледом на прошлост значе: славу; с погледом на садашњост: братску љубав и слогу; с погледом на будућност: победу. Сваки прави Србин и прави Хрват, који се Богу своме на олтару и трпези светој клања, и који Бога свога у срцу и свести својој носи, ради увек на међусобној слози и љубави, знајући добро, да нам је то једина залога боље среће и боље будућности. Ја тако тумачим и примам

часну честитку вашу, а могу вас уверити, да и ми сви овдашњи вас искрено и заиста братски љубимо и штујемо, и да у вашој слободи, у вашој срећи и напретку сматрамо божју залогу управо и саме своје слободе, среће и напретка.

Узима се на повољно знање.

3.

Секретар јавља, да се Гласник 72 до сада споро штампао због техничких и других незгода при првом чланку, и што нам је државна штампарија, због нагомиланих послова, дала слагача, који само после подне ради, али ће по свој прилици у напредак ићи нешто брже.

Узима се на знање.

4.

Уредништво „Босанске Виле“ желело би имати Гласнике овога друштва.

Да му се пошљу новија издања, почев од Гласника 60, у замену.

5.

Француско „Национално друштво за науке природне и математичке“ у Шербуру, тражи да му се пошљу накнадно неке књиге Гласника, којих нема.

Да му се пошљу.

6.

Јов. Пециковић, златар из Земуна, сада у Доњој Тузли, нуди поново на откуп списе пок. Јокс. Новића Оточанина.

Одговорити му, да друштво остаје при својој ранијој одлуци, а то је, да не би хтело откупити више од једног највише два списа; али да сада ни то не може.

7.

Слов. добротворно друштво у Петрограду јавља, да ће нам и идуће године слати своја издања за наша.

Узима се на знање.

III састанак, 11 декембра 1890.

Председник, архимандрит Н. Дучић; чланови: С. Сретеновић, Милорад Шапчанин и Јов. Бошковић, секретар.

1.

Председник извештава, како је председништво, извршујући одлуке ванредног скупа од 14 маја 1889 и редовнонога од 18 марта 1890, настајавало, да се питање о достојном опстанку овога друштва доведе у ред, најпре на основи прве одлуке, па онда је израдило и нацрт статута за ново уређење *академије за науке*; али да у ово последње није хтео да улази ни пређашњи министар просвете, који беше наклоњен спојењу обојих научних друштава наших. Садашњи министар беше најпре нерешљив што се тиче начина, па онда поста и он одлучан за спојење, те позва председништво да му поднесе нацрт, како оно мисли о том: да ли би, из којих разлога и на који начин ваљало спојити оба друштва? Председништво је то учинило и сад му је част поднети управи поменути нацрт на увиђај и одобрење.

По прочитању и објашњењу одобрава се поступак председништва и овлашћује се, да може и даље радити у томе смислу, а према одлукама друштвених скупова.

2.

Одређује се хонорар г. М. Бану, за животопис мајора Мише Анастасијевића, по 100 дин. од штампаног табака.

IV састанак, 15 фебруара 1891.

Председник, архимандрит Н. Дучић: чланови: С. Сретеновић, Ст. Бошковић, Милорад Шапчанин и Ј. Бошковић, секретар.

1.

Поводом смрти А. Дозона, дописнога члана нашега друштва, 19 дек пр. год. у Версаљу, председништво се обратило г. Јеврему Грујићу, срп. краљ. посланику у Паризу и

редовноме члану свом, с молбом, да изволи изјавити госпођи удовици дубоко саучешће у жалости од стране Друштва. Г. Грујић извештава, да је то учинио као посланик, а саопштио је и телеграм председништва. На сандук покојников положен је венац од природнога цвећа, на тракама беше записано, на једној „Дозону, члану Ученог Друштва у Србији," а на другој „Посланик Србије у Француској". Пратњи и опелу, које је било у Версаљу 22 декембра, присуствовао је г. Грујић, као посланик у име посланства и као члан у име Друштва, и г. епископ Димитрије. На гробу у гробљу Пера Лашеза у Паризу, где је истога дана сахрањен и где је г. Грујић такође био, говорио је реч један од његових професорских другова у школи за источне језике, у којој је с хвалом поменуо његов рад око превода српских народних песама

Г-ђа Дозоновица замолила је г. посланика, да каже Друштву њену и њених и покојникових синова дубоку захвалност на симпатичном сећању на свога члана г. Дозона.

Г. Грујић приложио је и једну послану му белешку о пок. Дозону, и његову фотографску слику, па додаје: „Ја бих могао са признањем споменути његову преписку са мном за време док сам ја био посланик у Цариграду а он генерални консул у Солуну, у цели старања по могућству на месту о српским учитељима и свештеницима из Старе Србије и Маћедоније, који допадоше турске тамнице у Солуну. Заиста Француз Дозон, који је симпатијама, зачетим у младости за Србе, остао веран до старости, заслужује братски спомен међу Србима".

Одлучено би, да се г. Грујићу изрече захвала у записнику и засебно, и да се замоли да изволи послати Друштву своје белешке о Дозону; а г. Ст. Бошковић је умољен, да напише за Гласник некролог покојнику. Фотографија сеставља с хвалом у албум друштвених чланова.

2.

Г. Ј. Жујовић подноси оставку на чланство у управи и у философско-филолошком одбору, остајући и даље члан природњачко-математичког одбора.

Узима се сажаљавајући на знање и наређује, да природно-математички одбор изабере себи којега другог члана за председника.

3.

Секретар јавља, да је 6 фебруара ове год, умрво у Бечу Теофило Ханзен, један од првих градитеља у свету, особити зналац јелинског и византијског стила, бивши професор и гдекојим нашим архитектама, почасни члан овога Друштва. У знак жалости за њим вила се два дана црна застава на друштвеном стану.

Слава му и хвала!

4.

Исти саопштава, да је готов Гласник 72, чека се још само за цртежима. Књига 73 ушла је у штампу.

Књиге 58 и 74, у којима ће бити *музични списи*, моћи ће се штампати у мају и јуну ове године. На послетку доћи ће на ред и књига 75, која ће између осталога донети и *Преглед садржине* 90-орих књига Гласника за 50 година, 1841 до 1891, по писцима (азбучним редом), по струкама и хронолошки.

Узима се на повољно знање.

5.

Одређују се хонорари: д-ру М. Спасићу за Податке о основним школама 150 дин. одсеком; д-ру Ст. Мачају за Црноречки округ по 80 дин. од штампаног табака; Д. Руварцу за Некролог Т. Живковићу и остала два чланка у Гласнику 72, по 80 дин. од штампаног табака; Милив. К. Бранковићу за 33 Писма В. Ст. Караџића 50 дин. одсеком; Ј. Бошковићу за Поглед на развитак граматике 120 дин. од штампаног табака; истоме за Преглед садржине свих Гласника по 70 дин. од штампаног табака.

6.

Јов. јеванђ. Хат. (Chadt) из Требоња у Чешкој шаље

два своја дела на чешком језику, која се тичу шумарства

Примају се са особитом хвалом.

V. састанак, 10 марта 1890.

Председник, архимандрит Н. Дучић; чланови: С. Сретеновић, Ст. Бошковић, и Ј. Бошковић, секретар.

1.

Председник саопштава, да је добио од г. министра просвете овај акт:

„Пбр. 3706, 9 марта 1891 год.

Господине,

Краљевска Влада намерна је поднети Народној Скупштини, садваној у први сазив прве периоде, законски предлог о изменама и допунама у закону о Српској Краљевској Академији од 1 новембра 1886.

Овим се законским предлогом иде на то, да се, у интересу бољега обрађивања наука и уметности, удруже Српско Учено Друштво и Српска Краљевска Академија.

То се има извршити на овај начин:

1.) Српско Учено Друштво бира између својих чланова осам за редовне чланове Српске Краљевске Академије.

2.) Сви други чланови Српског Ученог Друштва — редовни, дописни и почасни — постају почасни чланови Српске Краљевске Академије.

3.) Број чланова Српске Краљевске Академије може бити највише тридесет и четири

4.) Законом ће се одредити само то, да Српско Учено Друштво бира осам чланова за редовне Академике, а начин избора оставља се самом Српском Ученом Друштву.

5.) Овај се закон има извршити у току ове 1891 године, али до Српскога Ученога Друштва стоји, да утврди нарочито време кад ће извршити поменути избор.

6.) По што се овако Српско Учено Друштво и Српска Краљевска Академија спајају, то ће се и њихове сада посебне имовине спојити, а легати Српском Ученом Друштву прећи ће као легати Српској Краљевској Академији.

7.) Лични додатак Академицима укида се.

Изложивши Вам, господине председниче, главне мисли законскога предлога, који ћу с одобрењем господе Краљевских Намесника имати част да поднесем Народној Скупштини, ја Вас молим да имате доброту јавити ми, да ли Српско Учено Друштво — односно друштвена управа — налази, да може дати свој драговољни пристанак на оваку измену, која се сад пред педесетогодишњицу Друштвену уноси у Српско Учено Друштво, не с намером да се оно заустави у свом толикогодишњем корисном раду, него с једном намером, да се оно издигне на виши ступањ и да се са што више користи за српску науку и уметност прикупе свесрпске научне снаге на сложан рад у славу Отаџбине.

Изволите примити, господине председниче, уверење о мом одличном поштовању.

Министар
просвете и црквених послова,
Анд. Николић

О овом акту већано је подуже. Помињато је, да нисмо овлашћени да *баш на такој* основи свршимо ствар. Али како напред поменути законски предлог треба да се реши још док траје овај сазив Народне Скупштине; како на њ треба да пристану многи чиниоци, а рад је скупштински на измаку; како и г. министар тражи драговољни пристанак од управе а не од скупа; одлучено би, да управа, према пространоме овлашћењу од стране прошлога скупа, узме на се одговорност и пошље г. министру овај договор.

Господине министре!

Из писма Вашег од 9 марта ове године Пбр. 3706 управа Српскога Ученог Друштва видела је, шта сте намерни да озаконите и на који начин, што се тиче спајања двају наших научних друштва у једно.

На састанку своме од данашњега дана, управа ова, нашавши да је одлуком лањскога скупа друштвеног овлашћена да може водити и довршити преговоре тога ради са г министром, хита да Вам одговори у име Друштва, да са захвалношћу пристаје на све тачке Вашега законског предлога, а на по се и на ону о имовини, јер је право и природно, да кад се два друштва, старије и млађе, спајају у једно целокупно, ново, треба да им и имање, легати и повластице буду заједничка својина.

А ево и разлогâ, за што смо Вам захвални. Целим тим предлогом Вашим учиниће се велика услуга нашој милој Отаџбини: Лећи ће четворогодишњи раздор и противност између наших научних друштава; загладиће се неправда која је нанесена старијем друштву после његова полувековног обилатог рада, на који се данас позива сав научни свет јевропски, кад год што пише о нашем пароду; видеће се, да заслуге најстаријега представника науке на словенском југу, наша краљевина не награђује деградовањем, понижењем и одузимањем имања, него да оно беше тренутно нерасположење неких само личности; даће се један леп пример више, да у нас има трпљивости и слоге на пољу научном, просветном и патриотском а то ће уједно бити и јав, да ће се и на другим пољима мало по мало ући у мирнији, правилан и сталан ток ствари; најпосле надамо се, да ће Срп. Краљ. *Академија за науке и уметности*, оснажена довољним бројем свежих снага, слошки и из пунога, моћи да уради и више од старога друштва, како на унутрашњем тако и на спољашњем задатку свом, и да ће, очувавши првенство међу сличним установама братских нам народа, знатно припомоћи да се одржи па и умножи важност и углед српскога племена међу балканским народима.

Бр. 1. Из седнице управе Српскога Ученог Друштва држане данас 10 марта 1891.

2.

Председник јавља, да је 23 фебруара ове године умрьо у Бечу, у 78-ој години живота, д-р права и философије Фр.

Миклошић, витез, царски тајни саветник, ималац разних ордена, а на по се св. Саве I степена, бивши професор словенских језика, њихов марљиви, плодни и врсни обрађивач, један од првих филолога у свету, велики пријатељ српскога народа и Вука Стеф Караџића, учитељ многих филолога српских и хрватских.

Председништво је замолило срп. краљ. посланика у Бечу, г. Ђ. Симића, да изволи заступити ово друштво на погребу и да изјави синовима нашу неизмерну жалост за ненакнадивим губитком.

Госп. Симић одговара: По што сам депешу примио око $1^1|_2$ часа, а погреб је био заказан у 2, то нисам више могао отићи кући покојниковој, него сам отишао право у цркву, где је опело било, и тамо сам сачекао спровод и синовима Миклошићевим изјавио од стране Срп. Ученог Друштва сажаљење због смрти њихова славна оца.

Погреб Миклошићев био је свечан; после опела римокатоличког на латинском језику читао је опело и један унијатски свештеник са два ђакона на старословенском, а са хора одговарали су му певачи на истом језику. Ма да је Миклошић био католик, ипак се хтело обележити да је слависта, те су му за то и на словенском језику читали опело.

Шаљем вам и опис погреба Миклошићева, како га донеше јутрошњи листови. Међу венцима, положеним на његов ковчег, један од најлепших био је венац, који је положило Српско Академијско Друштво „Зора“, чији су чланови испратили славног професора до његове вечне куће.

VI састанак, 16 марта 1891.

Председник архимандрит Н. Дучић, чланови: С. Сретеновић, Ст. Бошковић, Милорад Шапчанин и Ј. Бошковић секретар.

1.

Председник саопштава: И ако је Управа Ученог Друштва од лањског скупа овлашћена била, да може водити и довршити преговоре ради спајања двају научних друштава

наших у једно, опет, ради своје одговорности пред друштвом председништво је нашло да има разлога, да се сазове на брзу руку и ванредни скуп друштва, коме би се саопштило све што је до сада урађено по тој ствари, па је заказало тај скуп за сутра после подне у 4 часа.

Управа, слажући се с тим, узима на знање сазив ванредног скупа на дан 17 марта.

ВАНРЕДНИ СКУП

17 марта 1891, у 4 часа по подне.

у дворници Велике Школе

Били су: председник, архимандрит Н. Дучић; чланови: д-р Н. Крстић, д-р А. Медовић, В. Јовановић, С. М. Лозанић, Љ. Клерић, Ј. Жујовић, М. Бан, Ст. Тодоровић, д-р Ј. Јовановић Змај, д-р М. Спасић, П. Убавкић, М. Валтровић, Милован Јанковић, Ј. Пецић, д-р Ј. Туроман, П. Срећковић, Милорад Медаковић, Ст. Здравковић, Д. Ђурић, Ј. Драгашевић, Милорад Шапчанин, Ф. Христић, С. Сретеновић, Ст. Бошковић, М. Леко, Ђ. Поповић, Ј. Маринковић, Љ. Ковачевић, Св. Вуловић и Јов. Бошковић, секретар.

1.

Председник говори ову поздравну реч:

Многопоштована господо,

учени другови!

Српско је Учено Друштво, као што знате, деградирано и стављено у незаслужан положај још 1886 год. Управа је друштвена живо настајала од 1888, особито по овлашћењу годишњега скупа овога друштва од 1889 год., да се друштво избави из тога пониженог положаја, и могу вам с радошћу обзнанити, да је нашла за то врло лијеп одзив и добру вољу код Краљевске Владе.

Ну, што се раније није могло регулисати то питање, узрок је: што од абдикације није било редовне скупштине до данашње. Овијех је дана г. министар просвете изнио приједлог о томе пред Краљевску Владу, која је ријешила: да се Српско Учено Друштво споји са Српском Академијом

за науке и умјетности. То је рјешење г. министар саопћио друштвеној управи 9 ов. мес. као и основу, по којој ће се та два учена друштва спојити, затраживши њезин на то пристанак. Управа је по горе поменутом овлашћењу са захвалношћу одговорила и дала на то свој пристанак, сматрајући да је тај начин, који је предложио г. министар просвјете, Андра Николић, врло достојан и врло частан по наша оба учена друштва, и да ће то спојење бити од врло велике користи и напретка по српску књигу, науке и умјетности; јер се тијем уједињују наше поцијепане 1886 год књижевне и научне снаге, чија ће радња, тако удружена, добити бољи полет и бити интенсивнија.

По што је владина намјера и управе друштвене жеља, да се још у овој скупштинској сесији, која не ће још дуго трајати, озакони то рјешење, управа је хитала са одговором г. министру, те није могла прије данас сазвати ванредни скуп Српскога Ученог Друштва, пред који сада износи постигнути ресултат и успјех у томе својега трогодишњег рада.

У писму је г. министар просвјете, које је упућено друштвеној управи, и које ће г. секретар сада прочитати, као и управин на то одговор, истакнута основа, по којој ће се Српско Учено Друштво спојити са Српском Академијом за науке и умјетности.

Имајте дакле доброту саслушати та писма.

2.

Секретар чита писмо г. министра просвете Пбр. 3706 од 9 марта ове године и одговор управин на њега од 10 марта. (Оба се налазе у записнику управином о V састанку 10 марта 1891).

Д-р Н. Крстић са задовољством узима на знање рад управин по тој ствари и предлаже да јој скуп изрече захвалност на труду и заузимању око тога.

Владимир Јовановић у подужем говору обележава друкчије становиште своје и својих једномисленика, по коме је ваљало издати нов статут за оба друштва, или ако се то није хтело, онда бар да је одређен већи број редовних чла-

нова: 34 и 8 на страни = 42, а овако је 26 домаћих и 8 на страни = 34, јер се то удешава према земаљској потреби, а не по некој општој *норми*, и да је статут израђен на автономној основи, као н. пр. Срп. Ученог Друштва, а не по угледима на статуте из прећашња два века, из времена апсолутне монархије, — предлаже ипак да се управи изрече захвалност на њезином мару и заузимљивости, и да се одобри поступак њезин у тој ствари, која је, као један између више чинилаца, урадила што је могла.

По што и секретар објасни неке ствари,

Председник стави предлог управин на гласање, и једногласно одобрен би поступак управни у напред поменутој ствари.

3.

Овлашћује се управа, да потпише овај записник.

УПРАВА

VII састанак, 20 маја 1891

Председник Н. Дучић, архимандрит, чланови: Стојан Бошковић, Милорад П. Шапчанин и Јов. Бошковић секретар.

1.

Госп министар просвете, писмом својим од 5. апр. ов. год. ПБр. 5051 јавља, да је по саопштењу овдашњега аустро-угарског посланства, управа царске дворске библиотеке у Бечу овлашћена, да може своје штампане и рукописне предмете позаимати *библиотекама у иностранству*, и то како државним и јавним, тако и онима, које стоје под државним надзором. Од позајмице су искључени ови предмети: *црквене утвари* (цимелије) из рукописне ризнице царске, *уника*, а тако исто и рукописи украшени минијатурама и цртежима пером изведеним.

Услови за библиотечко позаимање јесу ови:

1. Библиотека, која узаима, треба да изјави да пристаје на узајамност и на начин позајмице (тач. 2—6).

2. Позајамљени предмети шиљу се у доброј амбалажи и с назначењем прикладне вредности, а о трошку и на опасност библиотеке, која узаима.

3. Рок позајмици траје за штампане предмете шест недеља, за рукописне три месеца, ако старешина библиотеке, која даје на зајам, не одреди друкчије за који појединн случај; у тај рок не урачунава се време за пошиљање и враћање предмета.

4. Узајмљене штампане и рукописне предмете треба библиотека која их је узела на зајам брижљиво да чува, и они се смеју само у библиотечким просторијама узимати на употребу; но за штампане предмете може старешина библиотеке, која их је узела на зајам, допустити, да се они чувају и употребљавају и ван библиотечких просторија, али под одговорношћу саме библиотеке

За копирање потребна је нарочита дозвола, ако ко хоће да направи више копија а не само једну или да копира више од једног листа.

5. Узајмљени предмет треба вратити у онако истој амбалажи и с назначењем бар онаке исте вредности, као што је и послат, и повратак се има извршити о трошку и на опасност библиотеке, која је предмет узајмила.

6. Ако позајмљени штампани или рукописни предмет буде оштећен или ако се изгуби, онда библиотека, која га је узела на зајам, има у име накнаде за штету да плати онолику суму новаца, колику старешина библиотеке позаимачице нађе за сходну, и коју одреди у договору са својом претпостављеном влашћу, па макар та сума била већа но што је предмету вредност декларисана

Претпоставља се да управе оних библиотека, које позајмицу траже и њихове библиотечке просторије дају поуздана јемства да ће се горњи услови тачно извршивати.

Одлучено би, да се ступи у свезу са царском дворском библиотеком у Бечу под напред поменутим условима.

2.

Чешка Академија за наукě, књижевност и уметност позива наше друштво, с којим је у вези, на свечано отворање свога научног друштва под именом Академије дана 6 (18) маја ов. год.

Председништво је нарочитим писмом поздравило светковину, знајући да ово друштво према својим скученим средствима, не може послати тамо нарочита изасланика.

Узима се одобравајући на знање.

3.

Суд крагујевачки позива и наше друштво на стечај тамошњега књижара М. Лукића.

По што је настало поравнање, то одлучено би, да се замоли г. Милош Давидовић, директор гимназије у Крагујевцу, да у своје време у име Српскога Ученог Друштва потражи од масе да се врате издања овога друштва као његова својина, на које ће потраживање дужник дужан бити да врати књиге, по решењу суда од 16. апр. ов. год. бр. 10317 и 298.

4.

Одлучено би замолити г. Министра просвете, да изволи одредити државну помоћ Срп. Ученом Друштву за ову годину онолику, колика беше и лане: 7650 дин., по што оно и ради као и прошле године, и још више но лане.

5.

Одређују се хонорари, и то одсеком: г. Срећковићу 30 дин., а г. Дучићу 50 дин., за њихове чланке у Гласнику 72.

6.

Траже књиге на дар: великошколско друштво, Даничић, у Београду и Задруга у Цириху.

Одобрава се да им се даду новија издања.

7.

Поведе се реч о прослави 50 годишњице овога друштва, које ће 7. новембра ове године навршити 50 годину од свога постања.

По дужем већању одлучено би, обратити се писмено нашој Научној Академији, позивајући је, ако јој је по вољи, да прославимо заједнички 50 година научнога рада у Србији и Српству.

8.

Одлучено би, да се годишњи скуп Друштва одгоди, до законодавна спојења овога друштва са Академијом за науке и уметности.

9.

Примљен је легат пок. Ј. Гавриловића: три медаље и тридесет колајна, преко министарства просвете, и остављају се у касу на чување, са захвалношћу пок. даривачу.

10.

Пок. дописни члан, А. Вебер Ткалчевић, оставио је је друштву легат: све своје списе, у 9 књига, лепо увезаних.

Прима се с великом хвалом. Књиге да се заведу у каталог, па оставе у књижницу друштвену. А г. Цветко Рубетић, професор, као извршилац последње воље да се извести, да су књиге примљене.

Одлучено би да се позову сви књижари, комисионари, друштвених издања, да до краја ове године спреме коначне рачуне.

УПРАВА

VIII састанак, 16 октобра 1891.

Председник Н. Дучић архимандрит, чланови: С Сретеновић, Стојан Бошковић, Милорад П. Шапчанин, Јов. Бошковић секретар.

1.

Чита се одговор Српске научне Академије, на писмо наше од 20 маја, која прихвативши мисао о слави 50-годишњице научног рада у нас, јавља, да је за договарање о извођењу те намере одредила своја два члана г. г. М. Ђ. Милићевића и Св Вуловића, да са одређеним члановима Ученога Друштва у тај посао уђу.

Од стране овога друштва одређени бише за то управни чланови: Јов. Бошковић и М. П. Шапчанин, да се са изасланицима Академијинимо томе договарају.

2.

Заменик председников г. Стојан Бошковић, јавља, да је 26. јуна отправљен г. Јагићу од стране Ученог Друштва оваки телеграм:

„Университетском професору Ватрославу Јагићу, Беч.

„Честитамо Вам 30-годишњицу Вашега тако срећног и обилатог рада, којим су књига и име нашега народа пред светом обасјани новом светлошћу. Желимо Вам још дуга века и успеха на велику част и славу српскога и хрватског народа, и на корист словенској науци".

Овоме се честитању придружише, лично или по писменој поруци, више чланова Друштва и засебних књижевника.

Слављеник је изволео одговорити:

У Бечу 30 јунија 1891.

Многопоштовани Господине!

„Молим Вас да као замјеник предсједника Српскога Ученог Друштва примите за друштво и његове чланове, а напосе још за ону господу што се љубазно придружише друштвеној изјави — моју топлу и срдачну благодарност на поздраву и честитци. Као стари члан Српског Ученог Друштва радо сам сваком згодом спомињао његову многогодишњу радњу, у којој се огледа душевни напредак Србије за пуних четрдесет година и више. Српско Учено Друштво може поносито рећи, да се у његовој средини заподијевала, развијала и расла научна снага најзнатнијих Срба новијег

доба; оно је вршило задаћу своју према својим силама савјестно и успјешно, не обећавајући више но што могаше држати. Ако је дошао час да се састави и уједини с краљ. српском Академијом, то сви ми пријатељи српског напретка можемо жељети тек једно, да под новијем кровом нађу у слози и љубави средиште и заклониште сви представници српске научне и књижевне радње без разлике политичког или ма каког другог мишљења.

„Будите, молим Вас, увјерени о мојем великом поштовању, којим се потписујем

Ваш покорни слуга

Проф. *В. Јагић* с. р.

Овај одговор би примљен на знање с великом хвалом

3.

Одређују се хонорари овако: а) г. Марку Драговићу, за његове прилоге IV, V и VI, у различним књигама Гласника по 60 дин. од штамп. табака; б) др-у Ј. Туроману, за критику у Гласнику 75, по 120 дин. од штамп. табака; в) г Милошу Милисављевићу. за историјске прилоге у Гласнику 75 по 60 дин. од табака.

4.

Ради државне помоћи Ученоме Друштву за ову годину, којој није одређена цифра, одлучено би писати г. Министру овако:

Господине Министре,

Српско Учено Друштво имало је лане државне помоћи 7650 дин., а то је половина оне субвенције, коју је уживало некад у редовним приликама.

Ове године пак примило је до сад свега само 2000 динара.

Друштво је ухватило рачун, колико му треба до његова спојења са Научном Академијом и нашло је, да оно на исплату старих и текућих хонорара, плате, канцеларијских трошкова, књиговесца, отправку четворих књига Гласника и сеобу, потребује још 5000 дин.

И кад Друштво не би завршивало свој рад, и да нема напред поменуте ликвидације, суму од 7000 дин. ваљало би му издати:

а) По уобичајеној практици последњих година.

б) И ако Учено Друштво нема буџета од 18000 динара. као некад, него само од 7000; оно се ипак и ове године трудило, колико је могло, да покаже и доста и ваљана књижевног рада, штампајући не само преостатке из прошлости него и додајући нове расправе и научну грађу, те тако ће до краја године изаћи ове књиге Гласника: 72, 73, 74, 75 и 58.

в) Држави у потпомагању културних смерова може бити све једно, на које ће друштво, завод или установу пасти мало више или мало мање потпоре. Које више ради а добро, оно треба и потпомоћи.

На послетку ово 50 годишње Научно Друштво наше не би смело од срамоте — по себе, државу и сав народ — завршити са дефицитом.

С тога Вас, господине Министре, ова управа моли, да бисте изволели Српском Ученом Друштву одобрити и остатак државне помоћи за ову годину, у 5000 дин., и то што скорије.

5.

Секретар јавља, да ће Гласници 73 и 75 бити наштампани у току новембра, а 74 и 58 (музични списи) до краја године.

Узима се на знање и одлучује, да се из 75 књиге прештампа засебно: „Преглед Садржине" у 100 ком. за домаће чланове друштва, научна друштва на страни и новине, а критика др-а Ј. Туромана у 150 ком. за потребу пишчеву.

6.

Секретар износи рукописе Јоксима Новића Оточанина, у два пакета, спакована у платно, под печатом.

Одлучено: да се врате ономе, који буде овлашћен од златара Пециковића да их прими.

7.

Госп. Нил. Попов јавља, да је са захвалношћу примио послатих му осам Гласника.

Узима се на знање.

8.

Управа с тужним срцем узима на знање, да је редовни. члан, г. А. Бугарски, инспектор министарства јавних грађевина, преминуо 11. августа ове године. Од њега је нацрт зграде за Народно Позориште и нови Краљевски Двор у Београду, многе цркве у византијском и другим стиловима по Србији, и гдекоје јавне и приватне грађевине у Београду. Светао му спомен међу нама!

СПИСАК КЊИГА

Које је српско учено друштво са захвалношћу примило

1) L' Osmanide poema epico di Gian-Francesco Gondola di Ragusa dell' illirico in italiano tradotta per Marc-Antonio Vidovich di Sebenico. Ragusa, 1838.

2) Беседа у спомен покојноме Стевану Брановачкоме, краљевском саветнику, као негдашњем председнику „Српске Матице", коју је говорио Др. Стеван Павловић, потпредседник исте Матице. Нови Сад 1880.

3) Молодость Цесаря Октавіана Августа, тріумвира римскаго. Историческій романъ. Сочиненіе Людмилы Шаховской. Част первая. Страшный Корсаръ. Част второя. Вражда Двухъ фамилій. Част третья. Господство тріумвировъ. Москва 1886.

4). Владимиръ Св. какъ просвѣтитель Россіи. Рѣчь произнесенная на актѣ Кіевской Духовной Академіи 26 октября 1886 г. екстра ординарнымъ професоромъ В. М. Малышинымъ. Кіевъ 1886.

5). Древнееврейскія монеты. Сочиненіе студента Кіевск. дух. Академіи С. А. Булатова. Кіевъ 1886.

6). Сочиненіе Людмилы Шаховской. I. Сивилла волшебница кумскако грота. Историческій романъ. II. Карѳагенъ и Римъ. Историческій романъ въ трехъ частяхъ. Москва, 1881

7). Надъ бездной. Историческій романъ епохи Цицерона. Сочиненіе Людмилы Шаховской. Москва, 1882.

8). Под властью Тиверія. Историческій романъ въ трехъ частяхъ Сочиненіе Людмилы. Москва, 1887.

9). Жребій брошенъ! Историческій романъ эпохи Юлія Цезаря. Сочиненіе Людмилы Шаховской. Часть первая. Наслѣдство заговорщика. Часть вторая. Цезаръ въ Галліи. Часть третья. Любавъ среди бѣдствій. Москва, 1884.

10. Очерки исторіи методйзма. Сочиненіе А. Вулгокова. Кіевъ, 1887.

11. Нравственный прогресъ. Рѣчь произнесенная на актѣ кіевской духовной Академіи екстраординарнымъ профессоромъ М. Олесницкимъ 28 септября 1884 года. Кіевъ 1884.

12. Неронъ. Историческій романъ. Сочиненіе Людмилы Шаховской. Москва, 1889.

13. De la thyroïdite aiguë rhumatismale par Ephrem Jouïowitch, docteur en médecine de la faculté de Paris, Paris, 1885.

14. Die silurischén Etagen 2 und 3 im Kristianiagebiet und auf Eker. Von W. C. Brogger. Kristiania 1882.

15. Rad jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti. Knjiga XCVIII, XCIX, C, CI, CII, CIII. CIV. U Zagrebu 1889, 1890.

Razredi filologíčko-historički i filosofsko-juridički XXXII. Razred matematicko prir.

16. Stari pisci hrvatski. Knjiga XVII. Djela Jurja Barakovića. Na svijet izdala jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti. Priredili za štampu P. Budmani i M. Valjavac. U Zagrebu 1889.

17. Ljetopis jugoslovenske akademije znaností i umjetnosti za godinu 1889-90. Cetvrti i peti svezak. U Zagrebu 1889-90.

18. Ueber die liasichen Brachiopoden des Hierlatz be Hallstatt. Von Georg Geyer. Mit 9 lithographischen Tafeln. Wien 1889.

19. Die liburnishe Stufe und deren Grenz-Horizonte. Eine Studie über die Schichtenfolgen der cretacisch-eocänen oder protocänen Landbildungsperiode im Bereihe der Küstenländer

von Österreich — Ungarn. V. Guido Stache. I Heft Erste Abtheilung. – Wien 1889,

20. Sexti Pompei festi de verborum significatuque supersunt cum pauli epitome. Edidlt Aemilius Thevrevk de Ponor. Pars I Budapestini 1889,

21. Pauli Cronensis Rutheni atnue Joanís Visliciensis carmina. — Dr. Bronislavus Krezkievicz Kracov 1887.

22. Atlas geograficzny Galicyi. Dr. Altha i fr. Bienasza Krakov 1887.

23. Atlas geologiczny Galicyi tekst do zeszyter dugieg. Dr. Rudolfo Zubera. Kraków 1888.

24. Andreae Cricii carmina. Casimirus Moravski. Krakovía. 1888.

25. Ueber die molekülarbeschaffenkeit der Krystalle. Festrede gehalten von Dr. Paul Groth. München, 1881.

26. Ueber die historische Methode auf dem Gebiet des deutschen Civilprocessrechts. Festrede gehalten von Julius Wilhelm v. Planck. München, 1889.

26. Светостефански хривосуљ краља Стефана Уроша II. Милутина. Из старог сараја изнела на свијет земаљска влада за Босну и Херцеговину. Са 4 снимка. — У Бечу 1890. У штампарији А. Холцхаузена. (са предговором В. Јагића) 2 примерка.

27. Осман Ивана Гундулића с допунама И. Мажуранића и П. Сорк очевића. Приправио за штампу Јован Бошковић. У Земуну. Издање књижарнице Јове Карамате. 1890.

28. Наставник. Лист професорскога друштва. Година 1889. Уредник Пера Ђ. Ђорђевић проф. књ. I. Свеска I. II. III. и IV. Књига II свеска I. II. III. IV.

Београд. Штампано у држ. штампарији Краљевине Србије 1890 и 91.

29. Нова Зета. Мјесечни књижевни лист. Свеска I. II. III. IV. Година II. Цетиње. Државна штампарија 1890.

30. Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини. Уредник Коста Херман, владин савјетник. Година 1890.

Књига I. II. III. IV. V. Сарајево. Земаљска штампарија. Година 1890.

31. Варшавскія университетскія известія 1890 Бр. 1, 2, 3, 4, 5. Варшава 1880.-91.

32. Геолошки анали Балканског полуострва. Уређује Ј. М. Жујовић. Књига II. Део I.

(Anales geologiques de la péninsule balkanique dirigées par. J. M. Zuiović. Tome II. Fasc I).

Београд. Издање и штампа краљ. срп. државне штампарије 1890.

33. Пастирске посланице епископа Никанора. У Београду. 1890.

34 Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Na svijet izdaje jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti. Obradjuje P. Budmani. Svezak 11 trećega diela (grumak-hud). U Zagrebu 1890.

35. Hrvatska enciklopedija. Priručni rječnik sveobćega znanja. Obradjnje Dr. Jvan Loch.

Knjiga II Svežčić 25. U Osieku 1890.

36. Buletin international de l' akademie des seiences de Cracovie. Comptes rendus des séances de l' année 18890 Br. 1. 2. 3. 4. 5 6. 1890. Cracovie 1890.

37. Die Waharheit über Makedonien von Spiridou Gopčević. (Antwort auf die Hron'sche Schmäschrift: „Das Volksthum der Slaven Mahedoniens"). Wien. 1890.

38. Georg Simon Ohm's wissenschaftliche Leistungen. Festrede gehalten von Eugen Lommel. — München 1886.

39. Коло, лист за забаву и књижевност. Власник и уредник Дан. А. Живаљевић. Број..... година II. У Београду, 1890.

40. Позориште. Уређује А. Хаџић. Год. XV У Новом Саду, 1890.

41. Руско-славянскій календар за 1891 годъ. (365 дней). Изданіе С.-Петербургскаго славянскаго благотворительнаго общества. — Петроградъ 1891.

42. Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium. Volumen XX Acta historiam confinii militaris illustrantia. Tomus III. Abanno 1693—1790 et in supplimento ab anno 1631—1730. Zagrebiae, 1189.

43. Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva Godina XII. Br, 1—3 God XIII. Br. 1. 2. U Zagrebu, 1890 и 1891.

44. Popis arkeologičkoga odj. nar. zem. muzeja u Zagrebu. Uredio prof. Simo Ljubić. —

Odsjek I. Zvesak I Egipatska sbirka. — Predhistorička sbirka. Sa 36 tabla

Odsjek II Svezak I. Numizmatička sbirka od najstarije do cara Diokleciana. Sa 12 tabla. U Zaflrebu 1889, 1890.

45. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Na sviet izdaje jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Obradjuje P. Budmani. — Svezak 11, 12. 3, 4 trećega dijela, (Hud — Jsprekrajati) U Zagrebu 1890, 1891.

46. Извештај о православном богословском заводу у Задру за школску годину 1789—90. Год. XII Задар 1889.

47. Jzvještaj o kraljevskoj velikoj realci i s njom sdruženoj trgovaćkoj školi U Zemuuu za školsku godinu 1889 1890 Zemunu, 1890.

48. Шематизам православне епархије бококоторске, дубровачке и спичке за годину 1990. У Задру 1890.

49. Главни моменти из историје хришћанске старографије. — Написао проф. Јован Вучковић. Задар 1890.

50. Ertekezések a termeszettudomáuyok köréböl. — Kiadja tudom akadémia. XVII köt, 1—5 szam. XVIII köt. 1—7 szam. Budapest, 1889-90.

51. Biblijske Stawizny staraho a novaho zakonja. Pozradowanju dr. J Schustera a G. Meyza serbsku wudal Michał Hornik. — Budijšin. 1891.

52. Kriste Šmidia izabrane popoviedke za mladeži. Ružica Okičea Prev. Smiljan. Zagreb 1890.

53. Djela Adolfa Vebera zagrebačkog kanonika I—IX. Zagreb, 1885—90..

Буквы ъ и ь въ старом црквенославянскомъ язикѣ. Изъ филологическихъ изсльедованій Наидана Георгова. Пловдивъ 1891.

54. Извѣстія императорскаго русваго географическаго общества, издаваемыя под редакціею секретаря общества. Томъ XXV 1889 Вып. VI, VII. Томъ XXVI. Вып. I — VII. Томъ XXVII Вып. I—III. С. Петербург. 1889—90—91.

55. Въ память пятисотлѣтія косовской битвы. Проф. Т. Флоринскаго. Чтеніе въ торжественомъ собраній Кіевскаго славянскаго благотворительнаго общества 11 мая 1889 года. Кіевъ 1890.

56. Новости славянскихъ литературъ. Проф. Т. Флоринскаго Кіевъ 1890.

57. Новѣйшія историческія изследованія архимандрита Иларіона Руварца. Проо. Флоринскаго. Типографија императорскаго университета. Св. Владимира 1890 года.

58. Mémoire des étudiants universitaires de Romanie relatif á la situation des Romaius de Transilvanie et de Hngrie. — Bucarest, 1891.

59. Buletin de la société imperiale des naturalistes de Moscou. Publié sous la Redaction du Prof. Dr. M. Menzbier. Année 1890. Br. 3. (Avec 5 planches) Moscou 1891.

60. Monumenta historiae Slavorum meridionalium Volumen vicesimum primum. — Listine o odnošaih izmedju juznoga slovenstva i mletačke republike.

Na sviet izdala jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti. Knjiga IX. U Zagrebu 1890.

61. Geografičke koordinate ili položaji glavnijih tačaka Dalmacie, Hrvatske, Slavonije i djelomice susjednih zemalja, imenito Bosne, Hercegovine Kranjske i t. d. Na temelju nove specijalne karte austro-ungarske monarhije u mjerili 1: 75,000 Sastavio Gjuro Pilar. U Zagrebu 1890.

62. Obća teoretička lučba. Napisao Custav Janeček, I knjiga. Tvar i atomistički nazor o njezinom sastavu I polovica. U Zagrebu 1890.

63. Memoires de la société naturelle des sceinces naturelles et mathematiques de Cherbourg. Publiés sous la direction de M-r. August L. Jolis. Tome XXVI. (Troizieme serie — tome VI) Paris, 1889.

64. Statistička knižka kralevského hlavniho města Pragy za leta 1887 a 1888. Redguje Jos. Erben. V Praze 1889.

65. Историја турске царевине. Нанисао Лен-Пул. С инглеског превео Чед. Мијатовић. Ниш 1890 год.

Statistik des unterrichtswesens per Hauptstadt.

66. Budapest für die Jahre 1881-2, 1884-5, 1885-6, 8-9.

Von Josef Köreösi. Berlin, 1889 и 1890.

67. Просветни Гласник. Службени лист министарства просвете и црквених послова краљевине Србије. Година XII. Свеска 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8. Уређује Пера Ђорђевић.

68. La Serbia Antica e Moderna. Parte prime. — Vol. I. Fasc. III. VI.

La Serbia Antica ossia la Mesia, la Dardania el' Jllirico. Per Giorgio Scarabicchi. Siena 1887.

69 Учење васељенске православне цркве, пропраћено с разликама, које се находе у другим хришћанским црквама, од Велимира Гете-а свештеника и д-ра богословије православне цркве. Превео с француског другог издања Н. Дучић архимандрит. (Награђено с 1000 дин. из књижевнога фонда владике Јанићија). У Београду 1891.

70. Којим правцем иде бугарска књижевност? Написао М. В. Веселиновић. (Оштампано из „Отаџбине“). У Београду 1891.

71) Nouveaux memoires de la société impériale des naturalistes de Moscou. Tome XV. Livraison 6. Moscou 1889.

72· Palaeoichthyoložki prilozi. (Collectae palaeoichthyologicae). Dio II (Sa 8 tablica). Napisao Dr. Drag. Gorjanovič Kramberger. (Preštampano iz CVI knjige Rada jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti). U Zagrebu 1891.

73. Monumenta historico — juridica Slavorum meridionalium. Pars I. Vol. IV. Statuta lingua croatica conscripta. — Hrvatski pisani zakoni: vinodolski, poljički, vrabanski a donekle i svega krčkoga otoka, kastavski, veprinački i trsatski. Uredili Dr. Fr. Rački, Dr. V. Jagić i Dr. J. Črnčić. U Zagrebu 1890.

74. Sitzungsberichte der kaiserlichen Academie der Wissenchaften. Philosphisch — historische classe. CXIX, CXX CXXI, CXXII, CXXIII. Band. Jahrgaug 1890. Wien, 1890 и 1891.

75. Almanach der kaiserlichen Akademia der Wissenschaften. Vierzigster Jahrgang. 1890. Wien.

76. Vliv Hornin na vzrůst lesních drevin. Se zvláštnim zřetelem na geologicke poměry v Cechach a 3 prehlegnou

mapou lesü území borovic a dabü, pak smrkü, jelí a buku. Jan ev Chadt. Svezak V. V. Pisku, 1880.

77. Lesní püdoznalství. Sepsal Jan ev. Chadt. U Písku 1887.

78. Bücher — Verzeichniss von Mayer & Müller. Classiche Philogie. Abtheilung I. Griechische und lateinische Autoren, Zeitschriften.

78. Sitzungsberichte der kaisererlichen Academie der Wis senschaften. Mathematisch — naturwissenschaftliche Classe.

80. Abtheiluug I. XCIX Band. I—X Heft.
Abtheilung II. a. XCIX. Band IV—X Heft.
Abtheilung II. b. XCIX Baud. IV—X Heft.
Abtheilung III XCIX IV — X Heft.
Wie n1889 и 1890.

81. Bulletin de l' académie nationale hongroise des sciences. IV V. Florence 1889.

82. A magy. tud. akademia elhunyt tagjal fölött tartott *emlékbeszedéœ*. Kötet V. 1 — 10 szám. Kötet VI 1 — 7 szám Budapest, 1889—90.

83. A magyar törvényhatóbágok jogszabályainak gyüjteménye. Kötet II fele I. Dr. Kolosvári Sándor és Dr. Ovári Kelemén. Budapest, 1890.

84. Mathematikai es tvimészettüdomanyi *értesitö*. Szerkeszti Köиig. Gyula. III Köt. 1—9 füz. IV Köt. füz 1—9. V Köt füz 7—9. VI Köt 1—9 füz. VII Köt für 1—9. VIII Köt füz 1 - 5. Budapest 1888, 89, 90.

85. Monumenta comitinie. — Erdélyi országülé̇i emlékek. Silágyi Sándor. Kötet XII, XIII, XIV, XV. Budapest 1889, 90. 91.

86. Mathematikai és tvimeszettudományi közlemények. Szierk. B. Eötvös Lóránd. Kötet. XXIII 1—5 szam. Budapest, 1889.

87. Nyelatudományi közlemények Szerkeszti Budenz József. Kötet XXI. Szam 1, 2, 3, Budapest 1889.

88. Analen des K. K. naturhistorischen Hofmuseums. Redigirt von Dr. Franz Ritter von Hauern Band IV Br. 1—4 Band V Br. 1—4. Band VI Br. 1. Wien 1889, 90, и 91.

89. Ungarische Revue. Herausgegeben von Paul Humfalvy uud Gustav Heivich. — 1888 I—X и 1890 I—X. Budapest 1888 -90.

90. Ethnologische Mitteilungen aus Ungarnu. — Zeitschrift für d. Volkskunde der Bewohner Ungarns und seiner Nebenländer. Redigirt von Dr. Ant. Herrman. Heft II, III. Budapest 1888, 1889.

91. Értekezések a mathematikai tudomanyokpe körébt (Kiada Tudomagy. Aad.) XIV Kötet 1—3 szàm. Budae. st, 1889.

92. A magyar tudományos akadémia értesitöje, Husadik XXII éfoliam 1888, 1889 1—6 szám. Budapest, 1881 1889.

93. Orvos — természettudomanyi értezitö. — I, II, III. füzet XV evfoly, I, II, III, füzet XVI evfoly. Kolosvartt 1890, 1891.

94. Босанска Вила. Лист за забаву, поуку и књижевност. Година V—VI 1890 и 1891. Издао и уредио Никола Кашиковић.

95. Славянскія извѣстія. Редакторъ-издатель В. В. Комаровъ. Годъ 1891. Бр. 1—10 С Петербург, 1891.

96. „Сарајевски Лист“. Год XIV Одговорни уредник Иван Поповић. Сарајево, 1891.

97) Памятная книжка московскаго архива министарства юстіцій. Москва 1890.

98 Извештај техничко-финансијске комисије Одбору београдске општие. — Београд 1890.

99. Гранични дијалекат међу Србима и Бугарима. Зона ц и ч Написао М. Веселиновић, Београд 1890.

100. Друштво Св. Саве IV. „Брат је мио, које вере био.“ (9. књига „Друштва Св. Саве.“) Београд 1890,

101. Косовска битка 15 јуна 1389. године. Војно историјска расправа (с две карте, 4 плана и 1 цртежом) Израдио Јов. Мишковић ђенералштабни пуковник и т. д. У Београду, 1890.

102. Акты московскаго государства; изданные императорскою академіею наукъ, под редакціею N. А. Попова.

Томъ I. Разрядныи приказъ. Московскій столъ. 1571—1634. Санктпетерсбургъ 1890.

103. Чертежи зданій московскаго архива министерства юстиціи. Москва. 1890.

104. Abhandlungen der philosophisch — philologischen Classe der königlich-bayerischen Akademie der Wissenschaften.

Achtzenten Bandes zweite Abtheilung.

München, 1889.

105. Abhandlungen der historischen Classe der königlich-bayerischen Academie der Wissenschaften.

Achtzehnten Bander dritte Abtheilung.

München, 1889.

106. Sitzungsberichte der philosophisch — phylologischen und historischen Classe der k. b. Akademie der Wissenschaften zu München.

1888. Band II. Heft III.

1889 Band III. Heft I. Г. III.

München 1889

107. Sitzungsberichten der mathematisch-physikalischen Classe der k. b. Akademie der Wissenschaften zu München.

1889. Heft I. III.

München, 1889.

108. Нова Зета. Мјесечни књижевни лист, свеска I-XI Година II. Цетиње — Државна штампарија 1890.

109. Правила о управи српске класне лутрије за привредне циљеве. — Београд 1890.

110. A felö magyarországi városk életéröl a XV-XVII. Budapest 1890.

111. Сборникъ народни умотворения, наука и книжнина. Издава министерството на народното просвещение. Год. 1890. кн. I. II. III.

112. Живая старина отделенія етнографіи императорскаго географическаго общества, Випускъ I. II. III. И. З. Ламанскаго. С. Петербург. 1890.

113. Magyarország tötenelmi földrajza a zunjadiak korában. Kötet I. Budapest 1890.

114. Index alphabeticus codicis diplomatici arpadiani continuati. Budapest 1889.

115 Народна Скупштина. Службени лист о раду српске народне скупштине. Број 1 — 9. Уређују скупштински секретари: Ранко Петровић, Доброслав Ружић и Љуб. Ћирић. Београд 1890.

116. Dušeslovie napredujucim Slovenom. France Lampe. V. Ljubljani, 1890.

117. Беседа у спомен покојном Стевану Бранковачком. Краљевском саветнику као негдашњем председнику „Српске Матице“. Од Др. Стевана Павловића. Нови Сад 1880.

118. Memoires de la société akademique indochinoise de frace. I. Année 1877—1878 Paris.

119. Књижевни радови Нићифора Дучића архимандрита. Књ. 1. Биоград 1891.

120. Беседа. Говорио на задушници Ивана С. Аксакова у биоградској саборној цркви редовни члан. Срп. Уч. Друштва Н. Дучић Београд 1886.

121. Наставничко особље српске краљевске Велике Школе свију факултета и преглед предавања за 1890|91 школ. годину. Београд 1891.

122. Sitzungsberichten der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. I. — XL. Berlin.

123. Ertesitö, az erdelyi muzeum egylet orvos — természettudománnyi szakosztályából 1890. XI. erfolyam.

I. orvosi szak I. füzet.

II. termeszettudományi szak I. II. füzet.

III. nepszerü szak. I. füzet.

Kolosvárt 1890.

Annual repart of the board of regents of the Smithsonian institution, showiug the operations, expenditures, and condition of the institution for the year ending Iune 30, 1886. 1887 и 1888. Washington 1889 и 1890.

124. Jahrbuch der kaiserlich-königlichen geologischen Reichsaustalt. Jahrgang 1889. — XXXIX. Band. 3 и 4 Heft. Mit Tafel XIII. Wien 1890.

125 Atti della Reale Accademia dei Liveei anno CCLXXXVI. 1889. Serie quarta. VolumeV ˚ Fascicolo 13°. 2 Semestre. Anno CCLXXXVII 1890. Serie quarta. Volume VI° Fascicolo 1—12°, 2 Semestre. Anno CCLXXXVIII. 1891. Serie quarta. Volume VII°. Fascicolo 1—9°, 1° Semestre. Roma, 1891.

ПОПРАВКЕ

СТРАНА	ВРСТА	ОЗГО	ЧИТАЈ :
28	26	(и иначе: поток)	Вађа
39	2		да им је Сто служио као показач
45	12		*Lima*
—	16		*Deffrneri*
—	3	(оздо)	*stenoneura*
47	3		Од етажа
—	8		*Acteonella*
48	6		медитеранског ката
—	14		*Dujardini*
—	15		*Sedgwicki*
—	17		*Rippeli Partsch), Strombus*
—	25		*n-form.*
—	5	(оздо)	*incrassata*
49	4		род
—	21		Алапин,
—	24		сталожила се
52	6	(оздо, у напомени)	шкриљаца. Јужније
54	4		*A. Graas*
—	4	(оздо)	*Conoidea*
57	3	(оздо)	Мрки
59	21		кватеерннерне
82	21	(треба да стоји на среди :)	Анализа од проф. С. Лозанића,
87	3	(избриши речи : анализа од професора Лозанића.	
93	15 и 16		Валакоњи,

Г

Лесковац

Г. (*)

Лесковац	Лубница	Луково	Метовница	Мирово	Никуличево	Оснић	Оштрељ	Планиница	Подгорац	Прлита	Рготина	Слатина	Сумраковац	Топла	Трнавац	Шарбановац	Шљивар